Modeli razvoja turizma u Južnoj Dalmaciji

Šulc, Ivan

Doctoral thesis / Disertacija

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:217:537836

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-24**

Repository / Repozitorij:

Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb

Sveučilište u Zagrebu

Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Ivan Šulc

MODELI RAZVOJA TURIZMA U JUŽNOJ DALMACIJI

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2016.

Sveučilište u Zagrebu

Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Ivan Šulc

MODELI RAZVOJA TURIZMA U JUŽNOJ DALMACIJI

DOKTORSKI RAD

Mentori:
Prof. dr. sc. Zoran Curić
Izv. prof. dr. sc. Aleksandar Toskić

Zagreb, 2016.

University of Zagreb

Faculty of Science
Department of Geography

Ivan Šulc

MODELS OF TOURISM DEVELOPMENT IN SOUTH DALMATIA

DOCTORAL THESIS

Supervisors:
Zoran Curić, PhD, Full Professor
Aleksandar Toskić, PhD, Associate Professor

Zagreb, 2016

Zoran Curić, redoviti profesor u trajnom zvanju. Diplomirao, magistrirao i doktorirao je na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Godine 1994. zaposlen je kao *viši asistent* na Geografskom odsjeku PMF-a Sveučilišta u Zagrebu. Potkraj 1997. godine izabran je u *docenta*, 2003. postao je *izvanredni*, a 2008. *redoviti profesor*. *Redoviti profesor u trajnom zvanju* je od 19. studenoga 2013. godine.

Znanstveni interes mu je u usmjeren na *Geografiju turizma* i *Metodiku geografije*. Sudjelovao je na domaćim i međunarodnim znanstvenim skupovima, bio voditelj i suradnik na znanstvenim projektima MZOS. Recenzent je znanstvenih radova, znanstvenih knjiga, geografskih karata i atlasa te sveučilišnih udžbenika.

Na Geografskom odsjeku PMF-a predaje predmete: *Turistička geografija, Metodika nastave geografije I, Turizam i rekreacija u prostornom planiranju*, a sudjeluje i u organizaciji i realizaciji terenske nastave. Na Fakultetu prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru, predaje *Metodiku nastave geografije.* Vanjski je suradnik Fakulteta za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Opatiji Sveučilišta u Rijeci.

Aleksandar Toskić, izvanredni profesor. Diplomirao je, magistrirao i doktorirao na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Od 1992. godine zaposlen je na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta. U znanstveno-nastavno zvanje docenta izabran je 1999., a izvanrednog profesora 2004. godine. Uveo je dva nova kolegija na preddiplomskom i tri nova kolegija na diplomskom istraživačkom studiju geografije te jedan novi kolegij na poslijediplomskom doktorskom studiju iz geografije na PMF-u. Na Geografskom odsjeku PMF-a predaje predmete: *Kartografija, Geoinformatika, Kartografske osnove GIS-a* te *Analize u GIS-u.*

Znanstveni mu je interes vezan uz područje urbane geografije i demogeografije te primjenu GIS-a u geografskim istraživanjima. Bio je mentor dvaju magistarskih radova te mentor jednog i komentor dvaju uspješno obranjenih doktorskih radova. Bio je član ocjenjivač jednog doktorskog rada obranjenog na Sveučilištu u Potsdamu. Sudjelovao je na domaćim i međunarodnim znanstvenim skupovima, bio voditelj i suradnik na znanstvenim projektima MZOS-a. Recenzent je znanstvenih radova, zbornika, geografskih karata i atlasa.

Izvan matične ustanove predavao je na Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Mostaru kolegije *Geografija Afrike* i *Geografija Novog svijeta* (2003.-2007.). Na Agronomskom fakultetu predaje kolegij *Elementi i dinamika krajobraza na studiju krajobrazne arhitekture*.

ZAHVALE

Ova doktorska disertacija iznosi rezultate mojeg trogodišnjeg istraživačkog rada na temi koja povezuje fenomene koji su me oduvijek zanimali – turizam kao pojavu, prostore koji su privlačni turistima i procese koje turizam izaziva u prostoru – stoga ovaj rad daje skromni doprinos ukupnom znanju o tim sve važnijim fenomenima u suvremenom svijetu. Istraživanje i pisanje doktorskog rada za mene su predstavljali sveobuhvatan proces učenja i profesionalnog sazrijevanja, u kojem sam imao veliku stručnu i ljudsku potporu svojih mentora, kolega i obitelji, stoga smatram da je ovo pravo mjesto da im zahvalim.

Želim zahvaliti profesoru Zoranu Curiću i profesoru Aleksandru Toskiću, mentorima koji su poticali moju samostalnost i kreativnost te omogućili da se profesionalno razvijam u skladu sa svojim istraživačkim interesima, pri čemu su bili na raspolaganju za pomoć i savjete u svakom trenutku. Izuzetno cijenim financijsku podršku provedbi ovog istraživanja s projekata i sveučilišnih potpora koje su vodili (*Prostor kao resurs turističkog razvoja Hrvatske*, *Identifikacija i demogeografska analiza marginalnih područja Hrvatske* i *Sociodemografska analiza marginalnih područja Hrvatske*).

Najljepše zahvaljujem članovima povjerenstva za ocjenu i obranu doktorskog rada na dobronamjernim i konstruktivnim prijedlozima za poboljšanje kvalitete ovog rada. Od svih sam puno naučio te će mi ti prijedlozi značajno pomoći u budućem radu. Hvala profesoru Vuku Tvrtku Opačiću na vrlo detaljnom čitanju rada te konstruktivnim stručnim, jezičnim i tehničkim prijedlozima poboljšanja. Bila mi je velika čast što mi je profesorica Nevenka Čavlek svojim iskustvom i prijedlozima pomogla u oblikovanju ovog rada od samog početka i time mi pomogla usmjeriti istraživanje u željenom pravcu. Najljepše zahvaljujem profesorici Borni Fuerst-Bjeliš na prijedlozima poboljšanja rada, a posebno na vrlo detaljnom osvrtu na grafičke priloge s ciljem kvalitetnijeg prikazivanja rezultata istraživanja.

Profesoru Ivi Nejašmiću, mentoru svojeg diplomskog rada, koji je vjerovao u mene i poticao me da se prijavim na ovo radno mjesto, mogu zahvaliti što sam uopće imao prilike izraditi ovu doktorsku disertaciju. Također zahvaljujem i docentici Ružici Vuk, svojoj prvoj mentorici, koja me je pratila još od prvog državnog natjecanja iz geografije u srednjoj školi, i koja je, uz sve svoje obveze, uvijek imala vremena saslušati me i nesebično mi dati savjet.

Puno hvala mojim kolegama i prijateljima na Geografskom odsjeku – Marinu Cvitanoviću, Ivanu Čanjevcu, Slavenu Gašparoviću, Jeleni Lončar, Mladenu Maradinu, Petri Radeljak

Kaufmann, Lani Slavuj Borčić, Dubravki Spevec i Luki Valožiću – za „uskakanje“ kad god je trebalo, savjete, spremnost za pomoć u svakom trenutku, ugodnu i opuštenu radnu atmosferu te za sve što sam imao prilike naučiti od njih. Hvala svim ostalim profesorima i kolegama na Odsjeku na suradnji i kolegijalnosti. Najljepše zahvaljujem i svojim kolegama na Sveučilištu u Milanu – profesorici Ghilli Roditi, Valentini Beccarini, Marcu Boffiju, Danieleu Lorussu, Andreji Marinu, Lindi Pola, Nicoli Rainisiju i Giacomu Zanolinu – na izvrsnom prihvatu i prijateljstvu te što su mi to neprocjenjivo profesionalno i privatno iskustvo boravka na stručnoj praksi u Italiji učinili još produktivnijim, ugodnijim i kvalitetnijim.

Srdačno zahvaljujem direktorima turističkih zajednica gradova Dubrovnika i Korčule te općina Dubrovačko primorje, Konavle, Lumbarda, Smokvica, Vela Luka i Župa Dubrovačka, koji su me primili na intervju i vrlo otvoreno razgovarali o svim procesima i problemima turističkog i gospodarskog razvoja svojih jedinica lokalne samouprave. Na taj su mi način pružili uvid u stvarno stanje, koji nije bilo moguće steći samo analizom podataka i literature te je zbog njih ovaj doktorat značajno dobio na vrijednosti u analizi geografske stvarnosti u Južnoj Dalmaciji.

U ovom radu koji za mene predstavlja vrhunac dosadašnjeg rada i obrazovanja, na posljednjem i najvažnijem mjestu, želim zahvaliti svojim roditeljima za punu potporu tijekom izrade ovog doktorskog rada i cijelog obrazovanja. Bez njihove potpore, razumijevanja i pomoći ne bih ostvario sve što sam postigao do sada. Najljepše zahvaljujem na potpori svojoj djevojci Maji koja je bila uz mene cijelo vrijeme pisanja doktorata i što je imala razumijevanja za sve moje obveze i danonoćni rad kad god je to bilo potrebno. Hvala bratu Robiju na pomoć u provedbi anketnog istraživanja, najmukotrpnijeg i najzahtjevnijeg dijela ovog istraživanja. I za kraj želim zahvaliti Donu, svojem najboljem prijatelju, koji nažalost nije više sa mnom, a koji me je proteklih deset godina svakodnevno uveseljavao, opuštao i pratio na svakom koraku te zbog kojeg sam postao puno bolja osoba.

Ivan Šulc

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Doktorski rad

Modeli razvoja turizma u Južnoj Dalmaciji

Ivan Šulc

Predmet doktorskog istraživanja predstavljaju razvojni (evolutivni) ciklusi južnodalmatinskih turističkih područja (destinacija) prema Butlerovom (1980) modelu te povezivanje faze razvojnog ciklusa sa stupnjem fizionomske, socioekonomske, demogeografske i sociokulturne transformacije. Rezultati su dobiveni korištenjem četiriju skupinu metoda: (1) *desk* metode (analiza podataka iz turističke, popisne i vitalne statistike te iz ostalih sekundarnih izvora), (2) mjere deskriptivne statistike, (3) terensko istraživanje s metodama anketiranja, intervjuiranja, opservacije i fotodokumentiranja, (4) GIS analiza i vizualizacija.

U prvom dijelu rada definirano je osam turističkogeografskih regija: (1) Dubrovnik, (2) Konavle, (3) Donjoneretvanski kraj, (4) Pelješac-Ston, (5) Pelješac-Orebić, (6) Korčula, (7) Mljet i (8) Lastovo. U drugom dijelu rada utvrđeni su razvojni ciklusi za navedenih osam regija te su uspoređena ukupna obilježja turizma aktualne faze s vršnom fazom u razdoblju prije Domovinskog rata. Za sve regije su izdvojena minimalno dva razvojna ciklusa, međusobno odvojena opadanjem krajem 1980-ih i za vrijeme Domovinskog rata.

U trećem dijelu rada ispitan je odnos razvojnog ciklusa turističkih regija sa stupnjem demogeografske, socioekonomske, fizionomske i sociokulturne transformacije. Ta je transformacija istražena na temelju statističkih pokazatelja, percepcije ispitanika koji su sudjelovali u anketnom istraživanju i na temelju intervjua s direktorima lokalnih turističkih zajednica. Utvrđen je vrlo kompleksan odnos turističkog razvoja i prostorne transformacije promatranih regija pod utjecajem turizma. Na temelju tog odnosa evaluirana je trenutna situacija u prostoru te je prikazana perspektiva budućeg društveno-gospodarskog razvoja i fizionomskih promjena u kontekstu razvoja turizma.

Ključne riječi: razvojni (evolutivni) ciklus turističkih područja, Butlerov model, fizionomska transformacija, demogeografska transformacija, socioekonomska transformacija, sociokulturna transformacija, Južna Dalmacija

534 stranice, 159 grafičkih priloga, 44 tablice, 4 priloga, 280 bibliografskih referenci

Mentori:

1. prof. dr. sc. Zoran Curić, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek
2. izv. prof. dr. sc. Aleksandar Toskić, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek

Povjerenstvo:

1. izv. prof. dr. sc. Vuk Tvrtko Opačić, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek
2. prof. dr. sc. Nevenka Čavlek, Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet
3. prof. dr. sc. Borna Fuerst-Bjeliš, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek

Tema prihvaćena: 15. 10. 2013.

Rad prihvaćen: 12. 4. 2016.

Rad obranjen: 29. 4. 2016.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, na Sveučilištu u Zagrebu i u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Doctoral Thesis

Models of Tourism Development in South Dalmatia

Ivan Šulc

Object of the research is the life cycle of South Dalmatian tourism areas (destinations) according to the Butler's (1980) model and relation of phases in the cycle with the level of their physiognomic, socio-economic, demographic and socio-cultural transformation. The results of the research were obtained using four sets of methods: (1) *desk* methods (analysis of tourism, census and vital statistics data, as well as data from other secondary publications), (2) methods of descriptive statistics, (3) field survey that consisted of a questionnaire survey, interviews, field observation and photo documenting, (4) GIS analysis and visualisation.

In the first part eight tourism destinations were defined: (1) Dubrovnik, (2) Konavle, (3) Lower Neretva, (4) Pelješac-Ston, (5) Pelješac-Orebić, (6) Korčula, (7) Mljet and (8) Lastovo. In the second part tourism area life cycle for all eight regions was determined and at least two life cycles were defined in each region, separated by a sharp decline in the late 1980s and the Homeland War.

The aim of the third part was to examine the relation of the life cycle and the level of demographic, socio-economic, physiognomic and socio-cultural transformation of each tourism region. The transformation was investigated using statistical indicators, perception of the respondents' obtained in the questionnaire survey and interviews with directors of local tourist boards. The analysis proved very complex relationship of tourism development and spatial transformation of tourism regions. It was used to evaluate the actual situation in South Dalmatia and to give recommendations for future socio-economic development and physiognomic changes.

Keywords: tourism area life cycle, Butler's model, physiognomic transformation, demographic transformation, socioeconomic transformation, sociocultural transformation, South Dalmatia

534 pages, 159 figures, 44 tables, 4 appendices, 280 references; original in Croatian

Supervisors:

1. Zoran Curić, PhD, Full Professor, University of Zagreb, Faculty of Science, Department of Geography
2. Aleksandar Toskić, PhD, Associate Professor, University of Zagreb, Faculty of Science, Department of Geography

Reviewers:

1. Vuk Tvrtko Opačić, PhD, Associate Professor, University of Zagreb, Faculty of Science, Department of Geography
2. Nevenka Čavlek, PhD, Full Professor, University of Zagreb, Faculty of Economics and Business
3. Borna Fuerst-Bjeliš, Full Professor, University of Zagreb, Faculty of Science, Department of Geography

Thesis submitted: 15 October 2013

Thesis accepted: 12 April 2016

Thesis defended: 29 April 2016

Doctoral thesis is deposited in the Central Geographical Library at the Faculty of Science, at the University of Zagreb and in the National and University Library in Zagreb.

SADRŽAJ

1. UVOD 1

1.1. Znanstveno utemeljenje doktorskog rada 1

1.2. Polazišta za rad 2

1.3. Predmet, ciljevi i hipoteze istraživanja 3

1.4. Prostorni obuhvat istraživanja 4

2. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA 7

2.1. Nacrti regionalizacije Hrvatske 7

2.1.1. Geografska regionalizacija Hrvatske s osvrtom na prostor istraživanja 7

2.1.2. Turistička i turističkogeografska regionalizacija Hrvatske 9

2.2. Razvojni (evolutivni) ciklus turističkog područja 11

2.2.1. Ranije ideje i Butlerov model 11

2.2.2. Primjene Butlerovog modela i modifikacije 12

3. TEORIJSKI PRISTUP 15

3.1. Prostorne kategorije u turizmu 15

3.1.1. Geografska regionalizacija 15

3.1.2. Turistička i turističkogeografska regionalizacija prostora 17

3.1.3. Izdvajanje turističkih mjesta i turističkih destinacija kao prostornih kategorija 22

3.2. Razvojni (evolutivni) ciklus turističkih područja 27

3.2.1. Plogov psihografski model i Miossecov model strukturne evolucije turističke regije 27

3.2.2. Butlerov model razvojnog (evolutivnog) ciklusa turističkih područja 28

3.2.3. Primjene, kritike i unaprjeđenja modela razvojnog ciklusa 30

3.2.4. Razvojni ciklus turističkih područja na Sredozemlju 37

3.2.4.1. Faza otkrivanja 39

3.2.4.2. Faza uključivanja 40

3.2.4.3. Faza razvoja 42

3.2.4.4. Faza konsolidacije i stagnacije 46

3.2.4.5. Faze opadanja i revitalizacije 48

3.2.5. Razvojni ciklus gradova 51

3.2.6. Razvojni ciklus zaštićenih područja 54

4. METODE ISTRAŽIVANJA **57**
4.1. *Desk* metode **57**
4.2. Terensko istraživanje **60**
4.3. GIS analiza i vizualizacija **63**

5. REGIONALIZACIJA JUŽNE DALMACIJE **64**
5.1. Tipologija turističkih mjesta 64
5.1.1. Indikatori korišteni u izradi tipologije 65
5.1.2. Tipovi turističkih mjesta u Južnoj Dalmaciji 77
5.2. Turističke regije u Južnoj Dalmaciji 80
5.2.1. Regije turističkih mjesta prvog i drugog reda 82
5.2.2. Regije turističkih mjesta trećeg i četvrtog reda 84

6. RAZVOJNI CIKLUSI TURISTIČKIH PODRUČJA JUŽNE DALMACIJE **87**
6.1. Razvojni ciklus turističke regije Dubrovnik 87
6.1.1. Razvojni ciklus do Prvog svjetskog rata 89
6.1.1.1. Faza otkrivanja (kraj 1830-ih – 1874.) 89
6.1.1.2. Faza uključivanja (1875. – 1896.) 91
6.1.1.3. Faza razvoja (1897. – 1914.) 93
6.1.2. Razvojni ciklus između Prvog i Drugog svjetskog rata 98
6.1.3. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju 102
6.1.3.1. Faza uključivanja (1945. – 1961.) 102
6.1.3.2. Faza razvoja (1962. – 1978.) 104
6.1.3.3. Faza konsolidacije (1979. – 1983.) 110
6.1.3.4. Faza stagnacije (1984. – 1987.) 112
6.1.3.5. Faza opadanja (1988. – 1992.) 113
6.1.4. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata 116
6.1.4.1. Faza uključivanja (1993. – 1996.) 117
6.1.4.2. Faza razvoja (1997. – 2014.) 117
6.1.5. Razvojni ciklus grada Dubrovnika i Župe dubrovačke 129
6.1.5.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju 129
6.1.5.2. Razvojni ciklus grada Dubrovnika nakon Domovinskog rata 136
6.1.5.3. Razvojni ciklus Župe dubrovačke nakon Domovinskog rata 140

6.1.6. Razvojni ciklus Dubrovačkog primorja 146
6.1.6.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju 146
6.1.6.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata 155
6.1.7. Razvojni ciklus Elafitskog otočja 161
6.1.7.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju 162
6.1.7.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata 167
6.2. Razvojni ciklus turističke regije Konavle 172
6.2.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju 173
6.2.1.1. Faza uključivanja (1946. – 1963.) 173
6.2.1.2. Faza razvoja (1964. – 1973.) 175
6.2.1.3. Faza konsolidacije i stagnacije (1974. – 1981.) 178
6.2.1.4. Faza opadanja (1982. – 1993.) 179
6.2.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata 180
6.2.2.1. Faza uključivanja (1994. – 1996.) 180
6.2.2.2. Faza razvoja (1997. – 2005.) 181
6.2.2.3. Faza konsolidacije i stagnacije (2006. – 2014.) 183
6.3. Razvojni ciklus turističke regije Donjoneretvanski kraj 187
6.3.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju 187
6.3.1.1. Faza otkrivanja i uključivanja (1964. – 1968.) 187
6.3.1.2. Faza razvoja (1969. – 1976.) 189
6.3.1.3. Faza konsolidacije i stagnacije (1977. – 1981.) 190
6.3.1.4. Faza opadanja (1982. – 1992.) 192
6.3.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata 194
6.3.2.1. Faza razvoja (1993. – 2000.) 194
6.3.2.2. Faza razvoja i stagnacije (2001. – 2014.) 195
6.4. Razvojni ciklus turističke regije Pelješac-Orebić 200
6.4.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju 201
6.4.1.1. Faza uključivanja (od Drugog svjetskog rata do 1964.) 202
6.4.1.2. Faza razvoja (1965. – 1985.) 202
6.4.1.3. Faza stagnacije i opadanja (1986. – 1991.) 209
6.4.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata 211
6.4.2.1. Faza uključivanja (1994. – 1996.) 211
6.4.2.2. Faza razvoja (1997. – 2005.) 212
6.4.2.3. Faza konsolidacije (2006. – 2014.) 214

6.5. Razvojni ciklus turističke regije Pelješac-Ston 219
6.5.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju 219
6.5.1.1. Faza uključivanja (od početka do 1968.) 219
6.5.1.2. Faza razvoja (1969. – 1985.) 222
6.5.1.3. Faza opadanja (1986. – 1991.) 227
6.5.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata 228
6.5.2.1. Faza uključivanja (1994. – 1996.) 228
6.5.2.2. Faza razvoja (1997. – 2002.) 229
6.5.2.3. Faza konsolidacije i stagnacije (2003. – 2014.) 231
6.5.3. Budući turistički razvoj u regijama Peljašac-Orebić i Pelješac-Ston 234
6.6. Razvojni ciklus turističke regije Korčula 237
6.6.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju 237
6.6.1.1. Faza uključivanja i faza razvoja (početak 1960-ih – 1979.) 238
6.6.1.2. Faza konsolidacije i stagnacije (1980. – 1987.) 244
6.6.1.3. Faza opadanja (1988. – 1992.) 246
6.6.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata 247
6.6.2.1. Faza uključivanja (1993. – 1995.) 248
6.6.2.2. Faza razvoja (1996. – 2001.) 248
6.6.2.3. Faza konsolidacije (2002. – 2004.) 251
6.6.2.4. Faza stagnacije (2005. – 2014.) 251
6.7. Razvojni ciklus turističke regije Mljet 261
6.7.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju 261
6.7.1.1. Faza uključivanja (1946. – 1971.) 261
6.7.1.2. Faza razvoja (1972. – 1979.) 262
6.7.1.3. Faze konsolidacije, stagnacije i opadanja 265
6.7.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata 267
6.7.2.1. Faza uključivanja (1993. – 1995.) 267
6.7.2.2. Faza razvoja (1996. – 2002.) 267
6.7.2.3. Faza konsolidacije (2003. – 2004.) 268
6.7.2.4. Faza stagnacije (2005. – 2014.) 269
6.8. Razvojni ciklus turističke regije Lastovo 273
6.8.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju 273
6.8.1.1. Faza razvoja (od početka 1960-ih do 1982.) 274
6.8.1.2. Faza stagnacije (1983. – 1986.) i faza opadanja (1987. – 1991.) 277

6.8.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata 278
6.8.2.1. Faza uključivanja (1994. – 2000.) 278
6.8.2.2. Faza razvoja (2001. – 2007.) 279
6.8.2.3. Faza stagnacije i opadanja (2008. – 2014.) 281
6.9. Razvojni ciklusi turističkih područja u Južnoj Dalmaciji – sinteza 285

7. TURIZAM I DEMOGEOGRAFSKA TRANSFORMACIJA 291
7.1. Broj i prostorni razmještaj stanovništva 291
7.2. Ukupno kretanje stanovništva 296
7.3. Prirodno kretanje stanovništva 304
7.4. Migracija 311
7.5. Tipovi općeg kretanja stanovništva 317
7.6. Sastav stanovništva prema spolu i dobi (biološki sastav) 322
7.6.1. Sastav stanovništva prema spolu 322
7.6.2. Sastav stanovništva prema dobi 333

8. TURIZAM I SOCIOEKONOMSKA TRANSFORMACIJA 345
8.1. Obrazovni sastav stanovništva 345
8.2. Sastav stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti 356
8.3. Sastav stanovništva prema ekonomskoj djelatnosti 365
8.4. Koeficijent turističke funkcionalnosti 383
8.5. Intenzitet ukupnog turističkog prometa 391
8.6. Percepcija socioekonomskih učinaka turizma 399
8.6.1. Mogućnosti zaposlenja i životni standard 399
8.6.2. Raznovrsnost i cijene dobara i usluga 401
8.6.3. Socijalna i prostorna distribucija dohotka 402
8.6.4. Planski razvoj turizma i tradicionalne djelatnosti 404

9. TURIZAM I FIZIONOMSKA TRANSFORMACIJA 406
9.1. Gustoća turističkih postelja i noćenja 406
9.2. Promjena broja i strukture stanova 421
9.3. Promjena veličine i izgleda naselja 427
9.3.1. Regija Dubrovnik 428
9.3.2. Regija Konavle 436
9.3.3. Regija Donjoneretvanski kraj 439

9.3.4. Regija Pelješac-Ston 442
9.3.5. Regija Pelješac-Orebić 444
9.3.6. Regija Korčula 449
9.3.7. Regija Mljet 455
9.3.8. Regija Lastovo 458
9.4. Percepcija okolišnih učinaka turizma 459
9.4.1. Obnova i uređenje baštine, privatnih i javnih objekata 459
9.4.2. Gužve i buka 461
9.4.3. Turistička izgradnja 463

10. SOCIOKULTURNI I UKUPNI UČINCI TURIZMA 465
10.1. Sociokulturni učinci turizma 465
10.1.1. Kulturne aktivnosti, običaji i tradicija 465
10.1.2. Rekreacijski resursi i način života 466
10.1.3. Turizam i ostanak stanovništva u regiji 468
10.2. Percepcija ukupnih učinaka turizma 469
10.2.1. Pozitivni učinci turizma 470
10.2.2. Negativni učinci turizma 472
10.3. Preporuke i prijedlozi za usmjeravanje razvoja turizma i regionalnog razvoja Južne Dalmacije 473

11. RASPRAVA 475

12. ZAKLJUČAK 480

Literatura 487
Izvori 495
Popis slika 500
Popis tablica 506
Popis priloga 508
Prilozi 509
Životopis 521
Summary 524

1. UVOD

1.1. ZNANSTVENO UTEMELJENJE DOKTORSKOG RADA

Turizam je najšire definiran kao aktivnosti osoba koje putuju i borave u mjestima izvan njihovog uobičajenog prebivališta u trajanju do jedne godine radi razonode, posla ili drugih razloga (UNWTO, 1995). Takva definicija, primarno postavljena s aspekta turističke potražnje, sadrži tri elementa važna za ovo istraživanje: (1) prostorna dimenzija – turizam se odvija izvan mjesta uobičajenog prebivališta, (2) kompleksnost turizma kao pojave koja uključuje sve aktivnosti koje osoba prakticira na svom putovanju, a ne samo smještaj, (3) istaknuta je različita motivacija putovanja, iz čega proizlaze i različiti oblici turizma.

Turizam kao kompleksan fenomen predstavlja predmet interesa više znanstvenih disciplina, a posebno geografije, ekonomije, sociologije, antropologije i etnologije, koje u skladu sa svojim predmetom interesa i metodološkim sustavom istražuju određene aspekte turizma. Prostorna dimenzija turizma, koja proizlazi iz same definicije, ističe se kao ključna u njegovu odvijanju. Prostor nije samo medij u kojem se turizam odvija, nego iz njegovih obilježja proizlazi turistička atrakcijska osnova na kojoj se turizam temelji. Uz to, turizam potiče višestruke ekonomske, socijalne, kulturne i okolišne promjene u prostoru u kojem se odvija. Istraživanje odnosa turizma i prostora, stoga, zahtijeva višedimenzionalan i kompleksan pristup i predmet je interesa turističke geografije (ili geografije turizma), subdiscipline unutar znanstvenog polja geografije, koja se razvija od sredine 20. st. usporedno sa snažnim porastom turističkih kretanja i prostornom difuzijom turizma u svijetu te promjenama koje turizam izaziva u prostoru.

Turistička geografija se, uz pomoć geografskog metodološkog sustava i u skladu s objektom istraživanja geografije u cjelini, bavi istraživanjem geografskih aspekata turizma, poput istraživanja: geografskih područja atraktivnih turistima i pogodnih za razvoj turizma, područja u kojima se generira turistička potražnja, prostornog modeliranja turizma (stvaranje modela u skladu s načinima odvijanja turizma u prostoru te modela turizma i prostornih promjena), prostornih procesa i odnosa koje turizam formira u prostoru te fizionomske, socioekonomske i sociokulturne transformacije prostora pod utjecajem turizma (Williams, 2009). Stoga i ovaj rad, s obzirom na predmet, teorijski pristup, metode i tehnike rada predstavlja istraživanje iz turističke geografije.

1.2. POLAZIŠTA ZA RAD

Turizam u Hrvatskoj uopćeno se smatra najperspektivnijom granom hrvatskog gospodarstva, što se argumentira geografskim preduvjetima, poput toplog i čistog mora, sredozemne klime, razvedene obale te bogate prirodne i kulturne baštine. Pritom se često zanemaruje da atrakcijska osnova sama po sebi nije dovoljna za uspješan turistički razvoj i da je za postizanje maksimalnih pozitivnih učinaka turizma potrebno vješto i uspješno upravljanje turizmom na svim razinama. Uz to se često izostavljaju ograničenja daljnjeg turističkog razvoja, poput fizičkogeografskih prepreka (izoliranost), slabih demografskih resursa ili degradacije prostora uslijed dosadašnjeg stihijskog turističkog razvoja.

Stoga polazišta za ovo istraživanje čine tri skupine problema vezanih uz sam razvoj turizma, uz istraživanje odnosa turizma i prostora te uz viziju budućeg razvoja turizma u Hrvatskoj. Prvu skupinu problema čini nesklad između bogate turističke atrakcijske osnove i prostorno neravnomjernog razvoja turizma s koncentracijom na obali i nedovoljno valoriziranim zaleđem te unutrašnjošću. Dosadašnji turistički razvoj izazvao je snažnu fizionomsku transformaciju receptivnih područja, uz nedovoljno izražene pozitivne društveno-gospodarske efekte, visoku sezonalnost odvijanja turizma i nezadovoljavajuće vrednovanje turističke atrakcijske osnove.

Drugu skupinu polazišta za rad predstavlja manjak znanstvenih istraživanja iz područja geografije i srodnih disciplina koja se bave egzaktnijim određivanjem odnosa između stupnja razvoja turizma i stupnja transformacije turističkih područja (fizionomske, demogeografske, sociokulturne, socioekonomske). Takva istraživanja pružila bi detaljan uvid u funkcioniranje turizma u prostoru i time bi omogućila uspješnije upravljanje turizmom. Slabo su zastupljena istraživanja koja proučavaju odnos turizma i transformacije prostora u skladu s usvojenim turističkogeografskim pristupima u svijetu. Primjena takvih istraživanja omogućila bi bolje predviđanje i upravljanje turizmom i njegovim prostornim implikacijama u Hrvatskoj.

Treću skupinu čini nedostatak vizije turističkog i cjelokupnog prostornog razvoja Primorske Hrvatske. Nedostaju odgovori na pitanja kakav se turizam planira razvijati i u kakvom prostoru će se taj turizam razvijati. Strateški dokumenti iz domene turizma usmjereni su pretežno na ekonomske aspekte i učinke turizma i ne vode dovoljno računa o cjelokupnoj turističkoj resursnoj osnovi, prostornim specifičnostima odvijanja turizma i njegovim prostornim odrazima. S druge strane, većina strateških dokumenata prostornog razvoja u Hrvatskoj i dalje se fokusira samo na turističku izgradnju. Dakle, nedostaje koncepcija cjelovitog prostornog razvoja turističkih područja u Hrvatskoj.

1.3. PREDMET, CILJEVI I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Predmet doktorskog istraživanja predstavljaju razvojni (evolutivni) ciklus[1] južnodalmatinskih turističkih područja (destinacija) prema Butlerovom modelu (1980) te povezivanje faze razvojnog ciklusa sa stupnjem fizionomske, socioekonomske, demogeografske i sociokulturne transformacije. Na temelju toga definiran je geografski model prostorne transformacije južnodalmatinskih turističkih regija. Naglasak je stavljen na trenutnu fazu u ciklusu svakog turističkog područja i na geografske faktore koji su do nje doveli, a ta se faza uspoređuje s obilježjima faze ciklusa za vršnog opterećenja turizmom u drugoj polovici 1980-ih.

Četiri osnovna cilja ovog istraživanja su:

1. Odrediti prostorni obuhvat južnodalmatinskih turističkih destinacija.
2. Utvrditi razvojni ciklus južnodalmatinskih turističkih destinacija.
3. Nadograditi geografske kriterije (indikatore) za izdvajanje faza razvojnog ciklusa i njegovih prostornih odraza.
4. Kvalitativno i kvantitativno istražiti fizionomske, socioekonomske, demogeografske i sociokulturne implikacije razvoja turizma u Južnoj Dalmaciji

Hipoteze koje se ispituju u istraživanju južnodalmatinskih turističkih područja (destinacija) su:

1. Razvojni ciklus turističke destinacije ovisi o stupnju njezine fizionomske, socioekonomske, demogeografske i sociokulturne transformacije pod utjecajem turizma.
2. Destinacije koje su kroz razvojni ciklus prošle brže, doživjele su snažniju fizionomsku transformaciju od destinacija u kojima je razvojni ciklus tekao sporije.
3. Što je turizam u destinacijama Južne Dalmacije razvijeniji, to je stupanj socioekonomske transformacije stanovništva veći.
4. Što je turizam u destinacijama Južne Dalmacije razvijeniji, to je demogeografska situacija povoljnija.

[1] Izvorni engleski naziv modela *tourism area life cycle* na hrvatski se jezik izravno može prevesti kao *životni ciklus turističkog područja*, *razvojni ciklus turističkog područja* ili *evolutivni ciklus turističkog područja*. Prema autorovom mišljenju, ako model promatra transformaciju cijelog turističkog područja pod utjecajem turizma, pojam *životni ciklus* ne predstavlja najprikladniji prijevod na hrvatski jezik. Naime, iako turizam može imati svoj početak i kraj u određenom području, to se područje transformira i prije početka turizma, i nakon njegovog pada. Budući da model uključuje promjene u turizmu i povezanim geografskim značajkama u cijelom turističkom području, stoga je opravdano je govoriti o razvoju ili evoluciji cijelog područja. Pojmu *razvojni ciklus* je dana prednost pred pojmom *evolutivni ciklus* jer je osnovna pretpostavka modela da se s razvojem turizma razvija cijelo turističko područje. Zbog toga se dalje u radu pretežno koristi pojam *razvojni ciklus turističkog područja* (regije ili destinacije).

1.4. PROSTORNI OBUHVAT ISTRAŽIVANJA

Prostor istraživanja čini geografska regija Južna Dalmacija u obuhvatu cijele Dubrovačko-neretvanske županije. Unutar Južne Dalmacije uobičajeno se izdvaja deset manjih regija: (1) Konavle, (2) Župa Dubrovačka, (3) Dubrovačka urbana regija, (4) Dubrovačko primorje u užem smislu, (5) poluotok Pelješac, (6) Korčula (korčulanski arhipelag), (7) Mljet (mljetski arhipelag), (8) Lastovo (lastovski arhipelag), (9) Elafitski otoci, (10) Donjoneretvanski kraj. Posebnost regije čini prekid teritorijalnog kontinuiteta na području Neuma u BiH (sl. 1.).

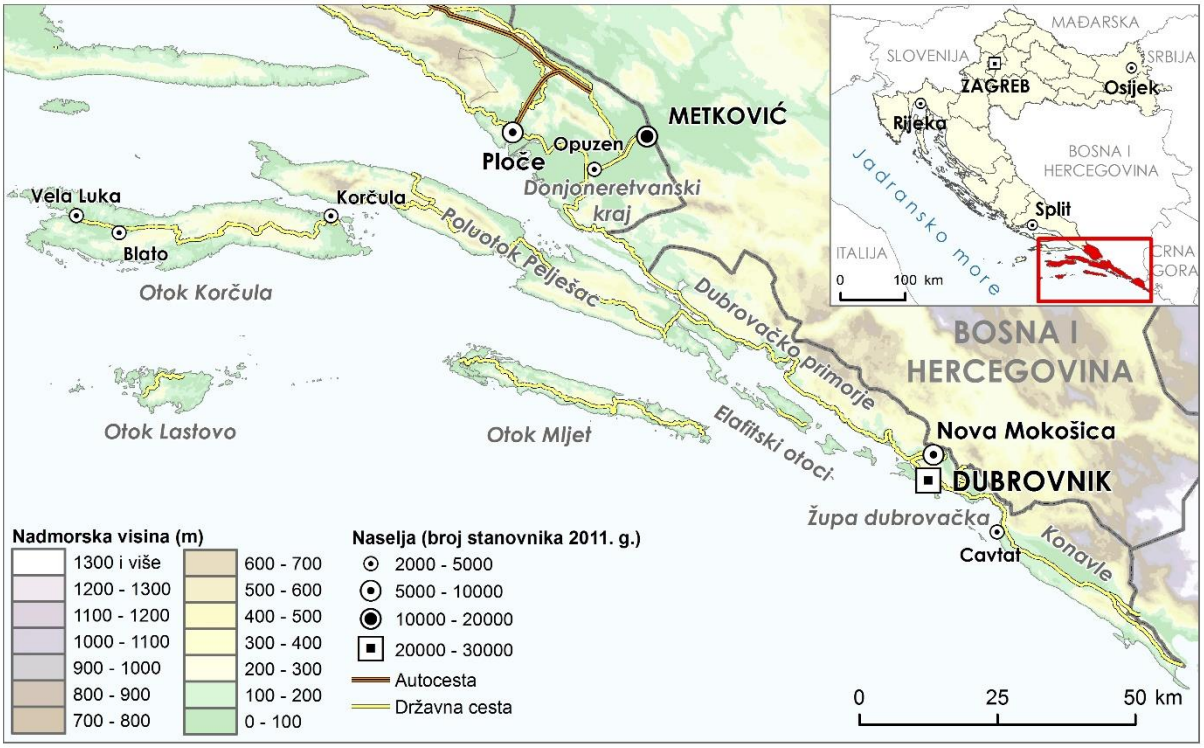

Sl. 1. Geografski položaj i prostorne cjeline Južne Dalmacije s najvećim naseljima 2011. godine
Izvori: ESRI (2014); GIS Data (2005); Državni zavod za statistiku (DZS) (2013)

U geografskoj literaturi postoje razlike u uvjetno homogenoj i nodalno-funkcionalnoj regionalizaciji promatranog prostora, posebno s obzirom na pripadnost Donjoneretvanskog kraja. Geografija SR Hrvatske (ur. Friganović, 1974) i Rogić (1983) priključuju Donjoneretvanski kraj u Srednju Dalmaciju (nodalno-funkcionalna Splitska regija i uvjetno homogena regija Srednjodalmatinsko primorje i otoci), a Južnu Dalmaciju (Južnodalmatinski otočno-primorski prostor) poistovjećuju s Dubrovačkom regijom.

Dubrovačko-neretvanska županija (uspostavljena upravno-teritorijalnim ustrojem 1993. g.) obuhvatila je područje Donjoneretvanskog kraja, čime se usmjerenom funkcionalnom gravitacijom nastojalo ojačati regionalni položaj županijskog centra Dubrovnika (ur. Borovac,

2002). Međutim, s obzirom na dvojnu funkcionalnu usmjerenost (prema Splitu i Dubrovniku) pojedini autori Donjoneretvanski kraj i dalje uključuju u Srednju Dalmaciju (ur. Borovac, 2002). S druge strane, Magaš (2013) u regionalizaciji Hrvatske izjednačava uvjetno homogenu regiju Južnodalmatinsko priobalje i otoci te nodalno-funkcionalnu Dubrovačku regiju s prostornim obuhvatom Dubrovačko-neretvanske županije (sl. 2.).

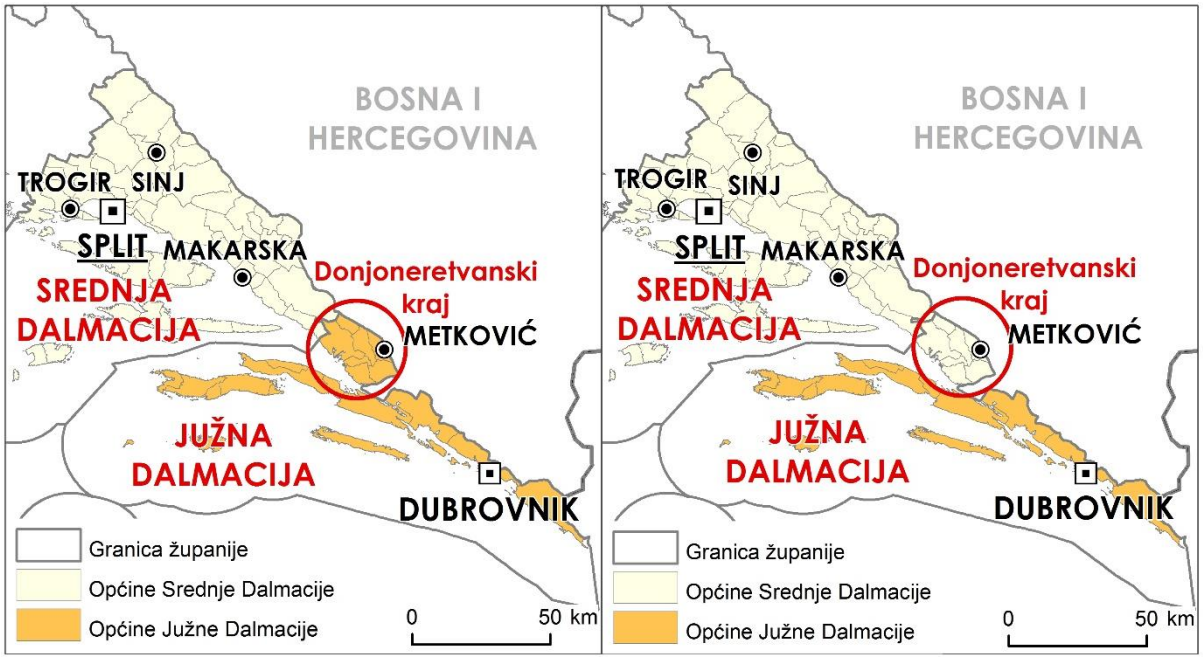

Sl. 2. Prostorni obuhvat Srednje i Južne Dalmacije – lijevo: prema Blažević (2009); Magaš (2013); desno: prema ur. Friganović (1974); Rogić (1983); Klarić (1990); ur. Borovac (2002)

Turističkogeografske regionalizacije promatranog prostora razlikuju se od prikazanih geografskih regionalizacija. Klarić (1990) u turističkogeografskoj regionalizaciji, temeljenoj na nodalno-funkcionalnim kriterijima nadograđenima kriterijima turističkog prometa, područje Donjoneretvanskog kraja (bivše općine Ploče i Metković) svrstava u Srednju Dalmaciju, a kopneni prostor južno od Neuma i otoke južno od Pelješca u Južnu Dalmaciju. Razmatra i prijedloge uključenja Korčule i Lastova u Srednju Dalmaciju zbog djelomične funkcionalne orijentacije prema Splitu. Međutim, budući da se 80 % turističkog prometa Korčule ostvaruje u istočnom dijelu koji gravitira Dubrovniku, navedene otoke ipak uključuje u Južnu Dalmaciju. Blažević (2009) izjednačava prostorni obuhvat turističke regije Južne Dalmacije s Dubrovačko-neretvanskom županijom.

S obzirom na navedene regionalizacije, prostorni obuhvat ovog rada definiran na početku opravdan je zbog tri razloga: (1) Dubrovačko-neretvanska županija nastupa na turističkom tržištu kao cjelovita i jedinstvena turistička regija, (2) formiranjem Dubrovačko-neretvanske

županije te funkcionalnim i prometnim usmjeravanjem postignut je viši stupanj gravitacije Donjoneretvanskog kraja prema Dubrovniku, (3) analiza na razini cijele Dubrovačko-neretvanske županije omogućuje lakšu usporedbu turističkih pokazatelja i procesa s drugim županijama u Hrvatskoj. Poseban naglasak u radu stavljen je na Dubrovačko primorje u širem smislu i na otok Korčulu, područja u kojima je turizam uzrokovao snažnu prostornu transformaciju. Zbog toga je u tim područjima uključena i perceptivna komponenta turističkog razvoja dobivena anketnim istraživanjem i intervjuiranjem.

U administrativno-teritorijalnom ustroju Dubrovačko-neretvanska županija obuhvaća 22 jedinice lokalne samouprave – 5 upravnih gradova (Dubrovnik, Korčula, Metković, Opuzen i Ploče) i 17 općina (Blato, Dubrovačko primorje, Janjina, Konavle, Kula Norinska, Lastovo, Lumbarda, Mljet, Orebić, Pojezerje, Slivno, Smokvica, Ston, Trpanj, Vela Luka, Zažablje i Župa Dubrovačka) (sl. 3.).

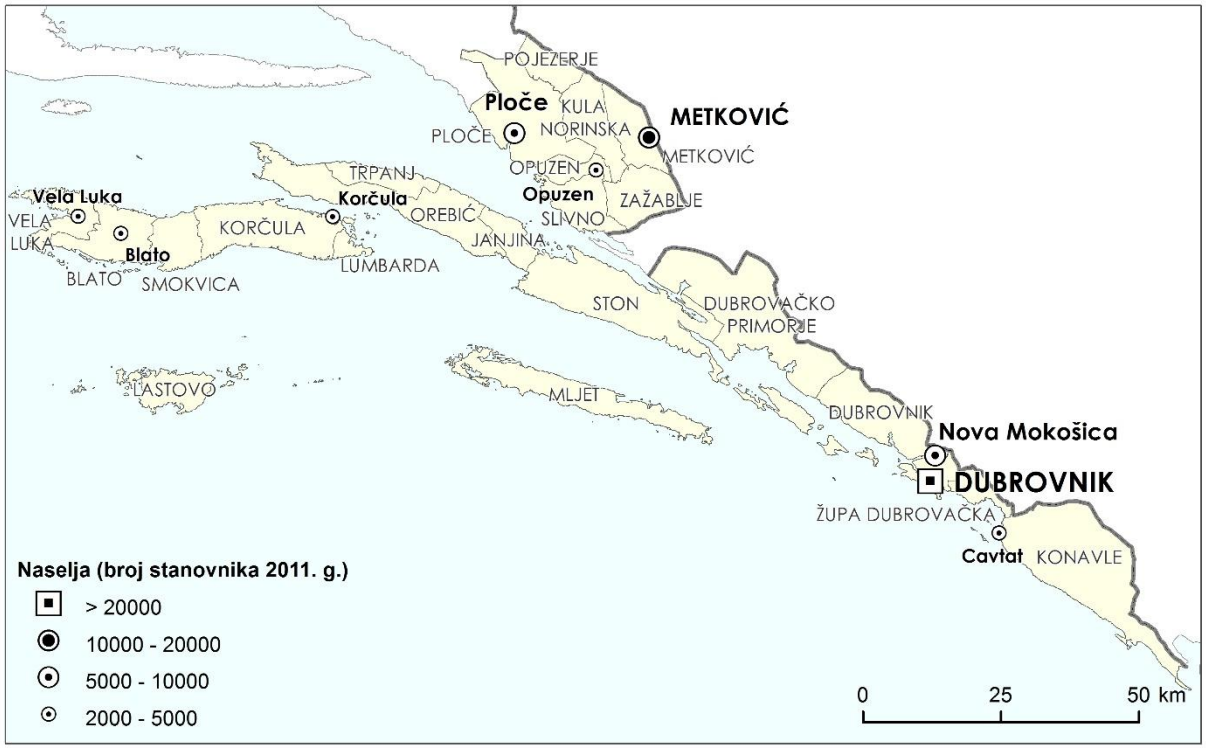

Sl. 3. Administrativno-teritorijalni ustroj Dubrovačko-neretvanske županije s najvećim naseljima 2011. godine
Izvori: GIS Data (2005); Državna geodetska uprava (DGU) (2013); DZS (2013)

2. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Preduvjet za testiranje razvojnog ciklusa južnodalmatinskih turističkih regija i utvrđivanje prostornih implikacija turizma predstavlja precizno određen prostorni obuhvat tih regija. Zbog toga se na početku donosi pregled dosadašnjih nacrta regionalizacije Hrvatske.

2.1. NACRTI REGIONALIZACIJE HRVATSKE

Budući da se turističkogeografska regionalizacija dijelom zasniva na geografskim obilježjima prostora, potrebno je ukratko razmotriti glavne prijedloge geografske regionalizacije Hrvatske.

2.1.1. Geografska regionalizacija Hrvatske s osvrtom na prostor istraživanja

Unatoč starijim nacrtima regionalizacije hrvatskog teritorija (Dugački, 1942; Roglić, 1954-1955), za sadašnju turističkogeografsku regionalizaciju relevantni su nacrti regionalizacije koje za prostorni okvir uzimaju sadašnje granice Hrvatske. Prvi nacrt fizionomske i nodalno-funkcionalne regionalizacije Hrvatske u današnjim granicama objavio je Rogić (1962). Fizionomsku regionalizaciju temelji na osnovi cjelokupne pejzažne fizionomije kao kombinacije prirodne osnove i društvenih faktora. Kasnije pojam fizionomske regionalizacije zamjenjuje pojmom uvjetno homogene regionalizacije i provodi je na temelju tri osnovna kriterija: (1) osnovni tip makroreljefne strukture, (2) makroekološke cjeline koje pokazuju osnovni tipovi klimazonalnih zajednica, i (3) jedinstveni tip procesa društveno-ekonomskog razvoja koji se reflektira u tipu kulturnog krajolika (Rogić, 1973, 16-17), odnosno u tipovima strukture naseljenosti povezanim s etnografskim i ekonomskim obilježjima (Rogić, 1983).

Uvjetno homogena regionalizacija postavljena je na četiri hijerarhijske razine (mjestimično i pet). Prvu razinu čine veliki geografsko-ekološki kompleksi (mediteranski, dinarski, panonski i peripanonski prostor). Regije na drugoj razini čine cjeline izdvojene na temelju tri prethodno navedena kriterija: (1) *Istočnohrvatska ravnica*, (2) *Središnje hrvatsko međurječje*, (3) *Zapadno hrvatsko međurječje*, (4) *Gorska Hrvatska*, (5) *Sjeverni Jadran*, i (6) *Srednji i južni Jadran* (Rogić, 1973; 1983). Prostor ovog istraživanja prema Rogićevoj (1973; 1983) regionalizaciji je dio regije *Srednji i južni Jadran* (na drugoj razini), na trećoj razini podijeljena je između regija *Srednjodalmatinsko primorje i otoci* i *Južnodalmatinski otočno-primorski prostor* i sastoji se od devet regija četvrte razine: (1) *Donja neretvanska delta s krškim okvirom* (dio regije trećeg

reda *Srednjodalmatinsko primorje i otoci*), (2) *Korčulanski prostor*, (3) *Srednji i južni pelješki prostor*, (4) *Lastovski prostor*, (5) *Mljetski prostor*, (6) *Dubrovačko primorje*, (7) *Elafitsko otočje*, (8) *Prošireni urbani prostor Dubrovnika sa Župom*, i (9) *Konavle* (regija trećeg reda *Južnodalmatinski otočno-primorski prostor*).

Rogić (1962) provodi funkcionalnu regionalizaciju na temelju udjela zaposlenih u tercijarnom sektoru u ukupnom aktivnom stanovništvu naselja i na temelju apsolutnog broja zaposlenih u tercijarnim djelatnostima. Kasnije im dodaje kriterije broja stanovnika i koncentracije centralno-funkcionalnih institucija te izvršava nodalno-funkcionalnu regionalizaciju od druge do šeste razine[2] (Rogić, 1973; 1984). Prostor ovog istraživanja sastavni je dio Splitske makroregije, a kao centri na nižim razinama izdvojeni su Dubrovnik (centar subregionalne gravitacije; razina 3), Metković (centar subregionalne gravitacije prostornog okupljanja trećeg reda; razina 5), Ploče i Korčula (centri subregionalne gravitacije prostornog okupljanja četvrtog reda; razina 6) te Blato, Vela Luka i Lastovo, centri veličine iznad 2000 stanovnika, ali bez koncentracije odgovarajućih centralno-funkcionalnih institucija (Rogić, 1984, 79).

Uvjetno homogena i nodalno-funkcionalna regionalizacija u Geografiji SR Hrvatske (Crkvenčić, 1974a; 1974b; 1975; Friganović, 1974; Rogić, 1975; Sić, 1975) većim se dijelom poklapa s Rogićevim (1973; 1983; 1984) nacrtima.[3] Veliki atlas Hrvatske (ur. Borovac, 2002) objedinjuje prijašnje prijedloge uvjetno homogene i nodalno-funkcionalne regionalizacije te na najvišoj razini izdvaja pet regija (*Središnja Hrvatska, Istočna Hrvatska, Gorska Hrvatska, Sjeverno hrvatsko primorje, Južno hrvatsko primorje*), a unutar svake se izdvajaju regije nižeg reda. Prostor ovog istraživanja dio je Srednje i Južne Dalmacije, a obuhvaća osam regija nižeg reda: (1) *poluotok Pelješac*, (2) *otok Korčulu*, (3) *otok Lastovo*, (4) *otok Mljet*, (5) *Dubrovačko primorje u užem smislu* (s Elafitskim otočjem), (6) *Dubrovačku gradsku regiju*, (7) *Župu dubrovačku*, i (8) *Konavle*. Navodi se pojam *Dubrovačko primorje u širem smislu* za područje Dubrovačkog primorja u užem smislu, Dubrovačke gradske regije i Župe dubrovačke.

Magaš (2013) u svom nacrtu uvjetno homogene regionalizacije Hrvatske preuzima Rogićeve (1983) kriterije i definira pet hijerarhijskih razina. Regije prvog reda čine (1) *Panonsko-peripanonska Hrvatska*, (2) *Gorska Hrvatska*, i (3) *Primorska Hrvatska*. Regije drugog reda su (1a) *Zapadni peripanonski prostor*, (1b) *Istočni peripanonski prostor*, (1c) *Istočnohrvatska ravnica*, (2a) *Gorski kotar*, (2b) *Ogulinsko-plaščanska udolina*, (2c) *Lika*, (3a) *Sjeverno*

[2] Prvu razinu čine četiri makroregije gravitacijski usmjerene na Zagreb, Split, Rijeku i Osijek (Rogić, 1973).
[3] U panonsko-peripanonskom prostoru umjesto tri regije izdvojene su dvije (Središnja i Istočna Hrvatska).

hrvatsko primorje, (3b) *Srednje hrvatsko primorje* (Sjeverna Dalmacija) i (3c) *Južno hrvatsko primorje*. Prostor ovog rada dio je regije drugog reda *Južno hrvatsko primorje*, i u potpunosti se poklapa s regijom trećeg reda *Južna Dalmacija* ili *Južnodalmatinsko priobalje i otoci*. Kao regije četvrtog reda izdvajaju se *Južnodalmatinsko priobalje* i *Južnodalmatinsko otočje*, a kao regije petog reda (1) *Donje Poneretavlje* (delta Neretve s krškim okvirom), (2) *Pelješki (Pelješački) prostor*, (3) *Dubrovačko primorje* (Stari dubrovački prostor; *Astarea*), (4) *Dubrovačka urbana aglomeracija* (prošireni urbani prostor Dubrovnika sa Župom), (5) *Konavle*, (6) *Korčula*, (7) *Lastovo*, (8) *Mljet* i (9) *Elafiti* (Magaš, 2013).

U nodalno-funkcionalnoj (gravitacijskoj) regionalizaciji Magaš (2013) kao glavne kriterije uzima broj stanovnika i prostorni domet funkcija središnjeg naselja i čitave njegove gradske regije. S obzirom na recentno populacijsko slabljenje Splita, Rijeke i Osijeka i jačanje Zadra, Varaždina i Slavonskog Broda te na njihove funkcionalne promjene, predlaže regionalizaciju koja se ne temelji na sustavu četiri makroregionalna središta, nego na sustavu sedam jakih regionalnih središta (Zagreb, Varaždin, Slavonski Brod, Osijek, Rijeka, Zadar i Split). Uz jaka regionalna središta predlaže pet nižih hijerarhijskih razina središta – regionalni, tj. subregionalni tip središta I. reda, subregionalni tip središta II. reda, subregionalni tip središta III. reda, subregionalni tip središta IV. reda i mikroregionalni tip središta. Unutar Južne Dalmacije kao regionalni centar izdvojena je gradska regija Dubrovnika s Mokošicom (od Trstena na sjeveru do Čilipa na jugu), Metković predstavlja subregionalni tip II. reda, a Ploče subregionalni tip III. reda. Metković i Ploče s naseljima između tvore jedinstvenu mini konurbacijsku zonu naseljenosti s 30.000 stanovnika za koju se predviđa daljnje funkcionalno povezivanje. Ostala veća naselja predstavljaju mikroregionalni tip središta (Opuzen, Cavtat, Ston, Orebić, Korčula, Blato, Vela Luka, Babino Polje i Lastovo) (Magaš, 2013).

2.1.2. Turistička i turističkogeografska regionalizacija Hrvatske

Posljednji nacrt turističkogeografske regionalizacije Hrvatske izradio je Klarić (1990). Sastojao se od tri hijerarhijske razine, temeljio se na tadašnjem administrativno-teritorijalnom ustroju (nekadašnje velike općine) i obuhvatio je cijeli teritorij Hrvatske. Na najvišoj razini izdvojene su tri regije (*Jadranska ili Primorska regija, Dinarska ili Planinska regija, Panonsko-peripanonska ili Nizinska regija*) na temelju najvažnijih vrsta turizma u Hrvatskoj (kupališni, planinski i topli̇čki). Regije drugog reda izdvojene su na temelju klasifikacije općina prema stupnju turističkog razvoja, a predstavljale su prostor okupljen oko područja najveće

koncentracije turizma. Unutar *Primorske regije* izdvojeno je pet regija drugog reda: (1) *Istra*, (2) *Kvarner*, (3) *Sjeverna Dalmacija*, (4) *Srednja Dalmacija*, (5) *Južna Dalmacija*. *Planinska regija* nije podijeljena na regije drugog reda jer je sadržavala samo jedno područje koncentracije turizma (uz Plitvička jezera), a *Nizinska regija* je, unatoč nepostojanju većih koncentracija turizma, podijeljena na *Središnju* i *Istočnu Hrvatsku*, prema fizionomskim odrazima turizma u prostoru. Regije trećeg reda poklapaju se s granicama nekadašnjih općina (Klarić, 1990).

Klaićev (1990) prijedlog nije zaživio u praksi, a aktualna turistička regionalizacija Hrvatske zasniva se na sustavu turističkih zajednica na tri hijerarhijske razine: (1) *Hrvatska turistička zajednica*, (2) *županijske turističke zajednice*, (3) *turističke zajednice upravnih gradova i općina*. Sustav turističkih zajednica, uz pojedine iznimke, slijedi administrativno-teritorijalni ustroj Hrvatske. Turističke regije prvog reda (klasteri) nastale su grupiranjem županija: (1) *Središnja Hrvatska* (obuhvaća Zagrebačku, Krapinsko-zagorsku, Varaždinsku, Međimursku, Koprivničko-križevačku, Bjelovarsko-bilogorsku i Sisačko-moslavačku županiju), (2) *Grad Zagreb*, (3) *Slavonija* (obuhvaća Virovitičko-podravsku, Požeško-slavonsku, Brodsko-posavsku, Vukovarsko-srijemsku i Osječko-baranjsku županiju), (4) *Lika-Karlovac* (obuhvaća Ličko-senjsku i Karlovačku županiju), (5) *Istra*, (6) *Kvarner*, (7) *Dalmacija-Zadar*, (8) *Dalmacija-Šibenik*, (9) *Dalmacija-Split* i (10) *Dalmacija – Dubrovnik* (HTZ, 2013). Istraživani prostor dio je klastera *Dalmacija-Dubrovnik*, a svaka jedinica lokalne samouprave ima vlastitu turističku zajednicu (osim općina Zažablje i Pojezerje). *Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020.* (Narodne novine /NN/ 55/13) i županijske strategije temelje se na klasterima koji se često sastoje od više turističkih zajednica. Južna Dalmacija je u strategijama podijeljena na šest klastera: (1) *Dubrovnik* (Dubrovačko primorje u širem smislu i Konavle), (2) *Neretva* (Donjoneretvanski kraj), (3) *Pelješac*, (4) *Korčula*, (5) *Mljet*, (6) *Lastovo*.

Curić i dr. (2012) su izradili tipologiju turističkog razvoja Hrvatske na razini jedinica lokalne samouprave na temelju sedam indikatora koji su, zbog velikih regionalnih razlika, analizirani odvojeno na razini velikih geografskih regija (*Sjeverno primorje, Južno primorje, Gorska regija, Peripanonija i Panonija*). Na istoj regionalizaciji na najvišoj razini počiva regionalni pregled hrvatskog turizma u udžbeniku *Geografija turizma – regionalni pregled* (Curić i dr., 2013). Autori pritom izdvajaju i turističkogeografske regije drugog reda, koje se većim dijelom poklapaju s Klaićevom (1990) regionalizacijom. Sjeverno primorje dijeli se na Istru i Kvarner te obuhvaća cijeli otok Pag. Južno primorje je podijeljeno je na Sjevernu, Srednju i Južnu Dalmaciju. Gorska regija sastoji se od dvije regije drugog reda (Gorski kotar i Lika), a Panonija i Peripanonija nisu podijeljene na regije nižeg reda (Curić i dr., 2013).

2.2. RAZVOJNI (EVOLUTIVNI) CIKLUS TURISTIČKOG PODRUČJA

S obzirom na široku primjenu Butlerovog modela (1980) turističkog područja, u poglavlju se prikazuju ranija istraživanja koja su dovela do formiranja modela, daje se pregled najvažnijih primjena modela relevantnih za ovo istraživanje te glavne kritike i nadopune modela.

2.2.1. Ranije ideje i Butlerov model

Snažan porast i prostorna difuzija turizma u svijetu nakon Drugog svjetskog rata dovode do intenzivnih fizionomskih, gospodarskih, demogeografskih i sociokulturnih promjena u prostoru. Prostorni procesi i odnosi potaknuti razvojem turizma počinju sve više zaokupljati interes znanstvenika, posebno geografa. Christaller (1955; 1963) je među prvima objavio radove koji s geografskog aspekta nastoje istražiti prostornu logiku turističkih kretanja. Poslije nastaju različiti modeli koji nastoje objasniti odnos turizma, turista i transformacije prostora (Plog, 1974; Miossec, 1977; Butler, 1980). Plog (1974; 2001) u svojem psihografskom modelu povezuje psihološke karakteristike (potencijalnih) turista s tipom turističkih područja koja posjećuju (u skladu sa stupnjem razvijenosti infrastrukture za turiste). Miossec (1977) ide korak dalje i u modelu strukturne evolucije turističke regije objašnjava odnos intenziteta razvoja turizma i njegovog utjecaja na transformaciju (turističkih, op. a.) regija.

Ipak, najveću pozornost izaziva koncept razvojnog (evolutivnog) ciklusa turističkog područja (*The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution*, skraćeno TALC) Richarda Butlera (1980) koji stavlja u odnos karakteristike turista koji posjećuju određeni prostor, stupanj razvoja turizma te transformaciju središnjeg turističkog mjesta i čitave njegove regije pod utjecajem turizma. Prema Butlerovom konceptu prostor „ulazi“ u turizam s fazom istraživanja (*exploration*), i dolaskom prvih turista (avanturista), zatim slijedi uključivanje (*involvement*), s izgradnjom turističke infrastrukture i povećanjem broja turista, pa razvoj (*development*) u kojoj je apsolutni i relativni porast broja dolazaka najveći, nakon čega slijedi konsolidacija (*consolidation*), faza u kojoj broj turista i dalje raste, ali se stope porasta smanjuju, te stagnacija (*stagnation*) koju obilježava podjednaki broj dolazaka. Nakon stagnacije moguće je nekoliko scenarija – od opadanja (*decline*) do revitalizacije (*rejuvenation*), koju prati potpuna promjena turističke ponude (Butler, 1980). Glavni indikator koji Butler koristi u analizi razvojnog ciklusa je broj turističkih dolazaka (sl. 4.).

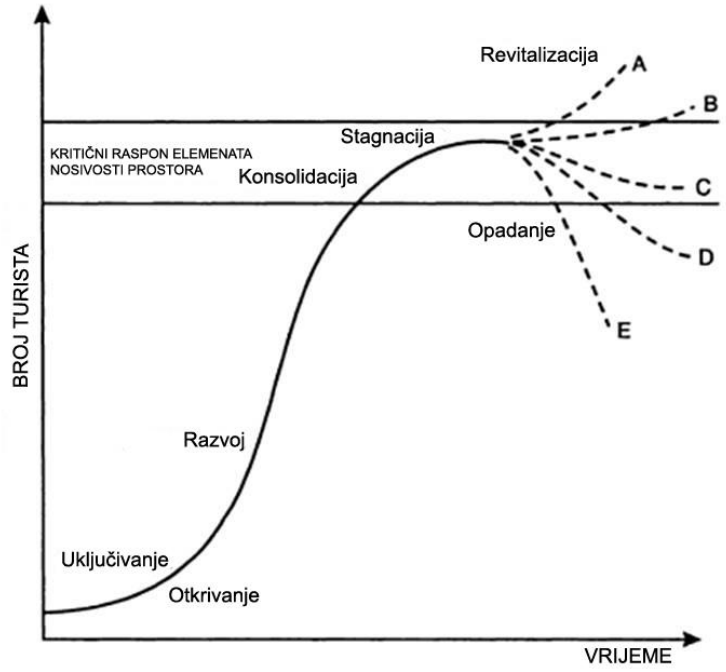

Sl. 4. Shema razvojnog ciklusa turističkog područja (preuzeto iz Butler, 1980; modificirano)

2.2.2. Primjene Butlerovog modela i modifikacije

Model je prvi testirao Hovinen (1981) na primjeru Lancaster Countyja u SAD-u i zaključuje da razvojni ciklus istraživanog područja odgovara Butlerovom (1980) modelu, a faze razvoja, konsolidacije, stagnacije i revitalizacije naziva zrelošću destinacije. Oglethorpe (1984) primjenjuje model na Maltu, na kojoj se već tada uočavaju naznake opadanja. Meyer-Arendt (1985) razmatra razvojni ciklus turističkog područja Grand Island u Louisiani u kontekstu sociokulturnih i okolišnih promjena. Haywood (1986) dovodi u pitanje određene postavke izvornog modela i time ga unaprjeđuje za daljnju primjenu, a to se smatra i prvom značajnom kritikom modela. Strapp (1988) povezuje faze razvojnog ciklusa turizma s razvojem vikendaštva u turističkom području te predlaže da se i vikendaštvo uključi u istraživanje razvojnog ciklusa. Od kraja 1980-ih godina model doživljava brojne primjene u svijetu, iz čega proizlaze neke kritike i nadopune. Sadržajan prikaz radova od 1980. g. do 2005. g. izradio je Lagiewski (2006). Važniji radovi vezani uz razvojni ciklus objavljeni su u knjigama *The Tourism Area Life Cycle (vol. 1. i 2.)* (ur. Butler, 2006a; Butler, 2006b).

Butlerov model doživio je brojne primjene u turističkim područjima različitog reda veličine, od razine države (npr. Formica i Uysal, 1996), preko pojedinih turističkih mjesta i regija (npr. Hovinen, 1982; 2002; Tooman, 1997; Priestley i Mundet, 1998; Agarwal, 2002; Oreja Rodríguez i dr., 2007) do razine pojedinih razvojnih projekata i turističkih atrakcija (gradovi,

ruralna područja, lokaliteti svjetske baštine, kulturna i povijesna mjesta, sajmovi, tematski parkovi …) (Getz, 1992; Haywood, 2006; Kruczek i Szromek, 2011). Najveći broj istraživanja razvojnog ciklusa proveden je na primjeru destinacija masovnog ljetnog odmorišnog turizma, posebno u državama Europskog Sredozemlja: Španjolska (Williams, 1993; Priestley i Mundet, 1998; Picornell i Picornell, 2002; Oreja Rodríguez i dr., 2008; Casasnovas i Sanso-Rosselló, 2010; Garay i Cànoves, 2011), Portugal (Gonçalves i Aguas, 1997), Italija (Pulina i Biagi, 2006), Hrvatska (Čorak, 2006), Malta (Oglethorpe, 1984; Chapman i Speake, 2011), Cipar (Akis i dr., 1996) i Grčka (Andriotis, 2001; 2003; 2004; 2006a; 2006b; Erotokritakis i Andriotis, 2006). Agarwal (1997; 2002) ispituje razvojni ciklus starijih britanskih turističkih destinacija, a Cooper i Jackson (1989) istražuju razvojni ciklus otočnog entiteta The Isle of Man. Model je primjenjivan i na kupališnim destinacijama izvan Europe, osobito na Karipskom otočju (Wilkinson, 1987; Debbage, 1990), na pacifičkim otocima (Weaver, 1990; 1998; 2000; Choy, 1992), na američkoj obali Meksičkog zaljeva (Meyer-Arendt, 1985), na obali Tajlanda (Smith, 1992) i u drugim područjima.

Unatoč pretežnoj primjeni u kupališnim turističkim područjima, model je doživio testiranja i u područjima s drugim oblicima turizma. Van der Borg (1991) izrađuje modificirani model razvojnog ciklusa prilagođen turizmu u gradovima koji se sastoji od četiri faze: (1) pokretanje (*launching*), (2) zamah (*take-off*), (3) stagnacija, (4) opadanje. Russo (2002) prilagođava Butlerov (1980) i Van der Borgov (1990) model potrebama istraživanja turizma u gradovima srednje veličine s visokovrijednom povijesnom jezgrom i stvara novi model koji naziva *vicious circle*. Njegov model kroz četiri faze objašnjava odnos povećanja pritiska jednodnevnih posjetitelja na povijesnu jezgru u kasnijim fazama razvojnog ciklusa, rast funkcionalne turističke regije grada i nepovoljnih procese u samoj jezgri (Russo, 2002) te ga ispituje na Veneciji (Russo, 2002; 2006). Zmyślony (2011) sistematizira indikatore opadanja turističkog područja (s naglaskom na gradovima) i ispituje ih u analizi razvojnog ciklusa Poznana. Karplus i Kranover (2005) istražuju razvojni ciklus turističkih destinacija uz Mrtvo more.

Istraživanjima je utvrđeno da zaštićena područja bilježe drugačiji tijek razvojnog ciklusa. Boyd (2006) provodi longitudinalnu analizu razvojnog ciklusa kanadskih nacionalnih parkova i uspoređuje ih prema fazama u kojima se trenutno nalaze. Zaključuje da se većina nacionalnih parkova nalazi u fazi razvoja, manji dio u fazi konsolidacije, a samo rijetki u fazi stagnacije (Boyd, 2006). Weizenegger (2006) istražuje razvojni ciklus odabranih nacionalnih parkova u Africi i dijeli ga na dva zasebna razvojna ciklusa – jedan razvojni ciklus vezan je uz lovni turizam, a drugi uz foto-safari koji je velikim dijelom zamijenio lovni turizam. Bao i Zhang

(2006) istražuju razvojni ciklus planine Danxia, geološkog parka i zaštićenog krajolika u kineskoj provinciji Guangdong. Zhong i dr. (2008) analiziraju odnos razvojnog ciklusa te njegovih okolišnih, ekonomskih i sociokulturnih implikacija u Nacionalnom parku Zhangjiajie u Kini. Razvojnim ciklusom planinskog turizma bave se Digance (1997) i Tooman (1997).

S vremenom do izražaja dolaze nedostaci vezani uz nedostupnost ili nedosljednost statistike turističkih dolazaka u pojedinim dijelovima svijeta pa pojedini autori u analizi ciklusa turističke dolaske nadopunjuju ili zamjenjuju drugim indikatorima (turističkim noćenjima, brojem postelja, brojem smještajnih objekata…) (Foster i Murphy, 1991; Ioannides, 1992; Strapp, 1998; Pulina i Biagi, 2006; Oreja Rodríguez i dr., 2008; Kruczek i Szromek, 2011; Ivars i Baidal i dr., 2013). Kako bi se izbjeglo oslanjanje isključivo na statističke pokazatelje, analiza razvojnog ciklusa sve se češće nadopunjuje perceptivnom komponentom lokalnog stanovništva i/ili turista dobivenom metodama ankete i/ili intervjua (Akis i dr., 1996; Andriotis, 2004; Erotokritakis i Andriotis, 2006; Zhong i dr., 2008).

Brojne empirijske primjene u svijetu na turističkim područjima različitog reda veličine i obilježja (Russo, 2006) pokazale su izuzetnu vrijednost modela u analizi odnosa turizma i prostornih promjena, ali su iznjedrile i pojedine kritike (Agarwal, 1997; Lundtorp i Wanhill, 2001). Kao odgovor na često isticanu deskriptivnost Lundtorp i Wanhill (2001; 2006) uvode logističku funkciju kao kvantitativnu aproksimaciju Butlerovog modela i precizno određuju granice između pojedinih faza na temelju najvećeg ukupnog zabilježenog broja turističkih dolazaka u destinaciju u fazi stagnacije. Logističku funkciju u aproksimaciji razvojnog ciklusa poslije primjenjuju Kruczek i Szromek (2011) na primjeru rudnika soli Wieliczka u Poljskoj te Pulina i Biagi (2006) na primjeru Sardinije. Odstupanje turističkog razvoja u pojedinim destinacijama u odnosu na Butlerov (1980) model nastoji se kvantificirati i objasniti primjenom statističkih testova (Foster i Murphy, 1991; Getz, 1992; Di Benedetto i Bojanic, 1993; Berry, 2001; Moss i dr., 2003; Cole, 2009; Casasnovas i Sanso-Rosselló, 2011).

U pojedinim sredozemnim regijama Butlerov model se pokazao nedostatnim u objašnjavanju razvoja turizma pa ga autori kombiniraju s drugim teorijama. Garay i Cànoves (2011) razvoj turizma u Kataloniji objašnjavaju pomoću Butlerovog modela (1980) i teorije regulacije te izdvajaju četiri faze razvoja turizma: (1) *prototurizam*, (2) *predfordizam*, (3) *fordizam*, (4) *postfordizam*. Oreja Rodríguez i dr. (2008) analiziraju promjene u turizmu na Tenerifima pomoću modela razvojnog ciklusa i teleološkog modela koji naglašava ulogu strateškog i institucionalnog planiranja u razvoju turizma.

3. TEORIJSKI PRISTUP

S obzirom na ciljeve definirane u *Uvodu*, u ovom se poglavlju kritički razmatraju osnovne spoznaje iz literature koje predstavljaju teorijsko utemeljenje za turističku regionalizaciju i utvrđivanje razvojnog ciklusa turističkih područja u Južnoj Dalmaciji.

3.1. PROSTORNE KATEGORIJE U TURIZMU

Metode i principi izdvajanja turističkih i turističkogeografskih regija analogni su metodama i principima izdvajanja geografskih regija i te se kategorije vrlo često međusobno preklapaju. Stoga se u poglavlju iznose teorijske postavke o principima i metodama izdvajanja geografskih, turističkih i turističkogeografskih regija. Analizira se pristup turističkom mjestu, turističkoj atrakciji i turističkoj destinaciji, drugim prostornim kategorijama relevantnim u istraživanju.

3.1.1. Geografska regionalizacija

Regija predstavlja jedan od središnjih pojmova u geografiji i zaokuplja važno mjesto u suvremenom društvu. S obzirom na širinu primjene regija i koncepata regionalizacije, ne postoje jednostavne i jednoznačne definicije regije. Uloga i značenje regije može varirati od razine ideje do stvarne administrativne i ekonomske funkcije (Paasi, 1986). Većina geografskih definicija objašnjava regiju kao dio Zemljine površine koju obilježava unutarnja kohezija nastala kao posljedica odnosa i međudjelovanja povezanih elemenata unutar regije. Suvremena geografija promatra regije kao sastavni dio socioprostorne strukture (Curić i dr., 2012).

Aspekti proučavanja regija ovise o samom predmetu istraživanja. Subjektivno shvaćanje promatra regiju kao sredstvo koje treba dovesti do nekog cilja, kao pomoćni okvir ili model, a objektivističko shvaćanje na regiju gleda kao na stvarnu i postojeću teritorijalnu cjelinu koju je uvijek moguće identificirati i kartirati (Marinović-Uzelac, 1992, 72). Istraživanja koja se temelje na objektivističkom shvaćanju često uzimaju regije kao zadani prostorni okvir unutar kojeg se provode analize društvenih, ekonomskih i kulturnih procesa. Istovremeno se zaboravlja da regije nisu samo rezultat tih procesa, nego i sastavni dio šireg političkog, ekonomskog ili administrativnog konteksta (Paasi, 1986; 2011), odnosno rezultat društvenog djelovanja koje u sebi objedinjuje odnose moći, ideologije, identitet i materijalnost (Paasi i Zimmerbauer, 2011). Takvom shvaćanju posebno je blizak pojam tradicionalne regije nastale

kao rezultat vremenski dugotrajnog razvoja identiteta povezanog s teritorijalnošću. Unatoč promjenama regionalnog sustava, tradicionalne regije su uglavnom očuvane i živuće u svijesti ljudi u svojim prostornim okvirima (Fürst-Bjeliš, 1996). [4] Zbog navedenih aspekata istraživanje regija postaje sve važnije i kompleksnije (Brunt, 1995).

Regije su imale važno mjesto u društvu i prije same institucionalizacije geografije kao znanosti, za potrebe upravljanja teritorijem, gospodarskog razvoja, kontrole stanovništva, provođenje vojnih operacija itd. (Claval, 2007). Tradicionalni geografski pristupi bili su usmjereni na proučavanje regija kao horoloških cjelina, odnosno na diferencijaciju areala. Vrijednost tog pristupa, kojeg je afirmirao francuski regionalni geograf Vidal de la Blache, je u kompleksnom poimanju i objašnjavanju Zemljine površine pomoću različitih principa regionalizacije koji predstavljaju rezultat analize odabranih kriterija (Claval, 2007). Taj je pristup kasnije zamijenio prostorni pristup, odnosno fokus na proučavanje udaljenosti i veza, odnosno prostornih sistema (Paasi, 1986). Postupak regionalizacije neodvojivo je vezan uz principe i metode regionalizacije, odnosno uz odabir potrebnih kriterija i indikatora, s ciljem pružanja što cjelovitije spoznaje promatranog prostora. Budući da izbor kriterija i indikatora ovisi o cilju regionalizacije, postupak regionalizacije ne može se standardizirati (Curić i dr., 2013).

S afirmacijom ekonomske geografije i prostorne ekonomije pojavljuju se novi koncepti regionalizacije – koncept homogene regije (koje karakterizira sličnost u svim dijelovima, posebno u vezi poljoprivredne i industrijske proizvodnje) i koncept nodalne regije. Homogene (uvjetno homogene ili fizionomske) regije izdvajaju se na temelju društveno transformiranih elemenata prirodnog kompleksa i društvenih faktora (Rogić, 1962). Karakterizira ih homogenost izabranih obilježja (npr. kultura, ekonomska proizvodnja, obilježja prirodne sredine) i/ili homogenost fizionomije, odnosno jedinstvenost vizualno prepoznatljivog sadržaja prostora (kulturni krajolik). S obzirom na prevladavajuće pozitivističko gledište u geografiji, u izboru kriterija regionalizacije u tom su razdoblju prevladali materijalni elementi (Paasi, 1986). Zbog toga se homogene regije često poistovjećuju s pojmom pejzažnih jedinica (Fuerst-Bjeliš, 2015).

[4] Određivanje prostornog obuhvata tradicionalnih regija uključuje tri skupine kriterija: (1) kriterije prirodne sredine koji daju osnovni karakter prostoru (morfo-orografski, hidrografski i klimatsko-ekološki), (2) osnovne tipove organizacije prostora (upravno-politička i crkvena organizacija), i (3) sociokulturne kriterije (elementi materijalnog karaktera – vizualni elementi kulturnog krajolika i elementi nematerijalnog karaktera – jezik i dijalekt) koji se izravno vežu uz regionalni identitet (Fürst-Bjeliš, 1996, 327).

Za razliku od homogene regije, koju obilježava homogenost odabranih obilježja na temelju kojih se provodi regionalizacija, nodalno-funkcionalne (nodalne ili gravitacijske regije) predstavljaju prirodno i proizvodno heterogeni prostor, čiji su dijelovi komplementarni i odražavaju između sebe i posebno s dominantnim centrom jače veze nego s bilo kojom susjednom regijom (Papić, 1987). Polazište tog koncepta regionalizacije predstavljaju funkcionalne veze. Nodalno-funkcionalne regije čine područja koja gravitiraju središnjem naselju i koja predstavljaju domet utjecaja funkcija središnjeg naselja[5] (Rogić, 1962; 1984). Nodalno-funkcionalne regije su izravno povezane s hijerarhijom urbanih centara čija se područja utjecaja mogu međusobno preklapati i mijenjati s vremenom. Zbog toga se granice nodalno-funkcionalnih regija ne mogu precizno odrediti i podložne su promjenama.

Od 1950-ih godina koncepti regionalizacije i regija kao zaokruženih i integriranih sustava postupno nestaju. Složene i brze društveno-gospodarske promjene, koje su u vezi s integracijom suvremenog svijeta, uzrokuju integraciju regija i regionalnih ekonomija u veći socioprostorni kontekst koji zahtijeva nove koncepte i pristupe (Pater, 1989). Napuštanje tradicionalnih koncepata odvija se paralelno s kulturnim zaokretom u geografiji (*cultural turn*) i razvojem *nove regionalne geografije* (Vresk, 1997).

Jedan od novih pristupa ističe koncept homogenih ekonomskih regija (ili samo ekonomskih regija). Ekonomske regije koje su se specijalizirale u jednoj gospodarskoj aktivnosti (poljoprivredi, industriji, rudarstvu, turizmu…) nazivaju se specijaliziranim ekonomskim regijama[6], a regije u kojima podjednako sudjeluju različite gospodarske aktivnosti nazivaju se regijama složene ekonomije (Claval, 1998; Curić i dr., 2013).

3.1.2. Turistička i turističkogeografska regionalizacija prostora

Analogno konceptu ekonomskih regija, sa sve većom društveno-gospodarskom ulogom turizma u pojedinim područjima, javlja se koncept turističkih regija. Regije u kojima je turizam najvažnija gospodarska aktivnost nazivaju se turističkim regijama u užem smislu ili specijaliziranim turističkim regijama. Kao kriteriji izdvajanja tih regija uzimaju se udio dohotka ostvaren u turizmu, broj turističkih dolazaka, postelja, prisutnost turističkih kapaciteta i ostali

[5] Naziv nodalne regije dolazi od latinskog naziva *nodus* (čvorište) i predstavlja središnje naselje, odnosno grad u kojem su smještene te funkcije (Rogić, 1962; 1984).
[6] Neki autori smatraju pojmove homogena i specijalizirana regija dvojbenim jer regije mogu biti homogene prema jednom kriteriju, a istovremeno heterogene prema drugom kriteriju (Papić, 1987).

ekonomski indikatori. S druge strane, regije u kojima turizam nije dominantna aktivnost u smislu ostvarivanja prihoda, ali koje obilježava ubrzani gospodarski razvoj, nazivaju se turističkim regijama u širem smislu (Curić i dr., 2013). Čavlek i dr. (2011) prvi tip regija nazivaju homogenim, a drugi tip heterogenim turističkim regijama, no ističu da su turističke regije u pravilu polifunkcionalne i kompleksne. Turističkogeografska regionalizacija, uz socioekonomske indikatore uključuje fizičkogeografske i sociokulturne elemente koji direktno utječu na turizam. Stoga se turističkogeografske regije obično izdvajaju na temelju kombinacije kriterija homogenosti turističkog razvoja i homogenosti atrakcijske osnove (Curić i dr., 2013).

Kombinaciju navedenih kriterija koristi Klarić (1990) u svojem prijedlogu turističkogeografske regionalizacije Hrvatske. Regionalizaciju provodi grupiranjem turističkih mjesta na temelju sličnosti u turističkoj strukturi koja se odražava u geografski relevantnim oblicima turizma kao primarnom elementu kohezije unutar regije te na funkcionalnim, organizacijskim i marketinškim odnosima kao sekundarnom elementu kohezije. Regije su definirane kao područja u kojima se aktivnosti povezane s turizmom izražavaju na isti način i odgovarajuće su povezane s organizacijom i marketingom (regije obuhvaćaju sva područja, a ne samo ona s dominantnom ulogom turizma u regionalnoj strukturi). Regije prvog reda određene su na temelju geografski relevantnih vrsta i oblika turizma (ljetni odmorišni, planinski i turizam toplica), odnosno na temelju prevlasti općina u kojima je veći dio turističkog prometa ostvaren u primorskim, planinskim ili topličkim turističkim mjestima (prema definiciji Državnog zavoda za statistiku). Općine s dominacijom ljetnog odmorišnog turizma (primorskim turističkim mjestima) grupirane su u *Jadransku ili Primorsku regiju*, općine s planinskim turizmom (planinskim turističkim mjestima) u *Dinarsku* ili *Planinsku regiju*, a općine s topličkim turizmom i sa slabije razvijenim drugim oblicima turizma u *Panonsko-peripanonsku (Nizinsko-brežuljkastu) regiju*. Općine koje nisu svrstane ni u jednu regiju pridružene su regiji u kojoj se nalazi prostorna jedinica kojoj gravitira stanovništvo te općine (npr. regionalni centar) (Klarić, 1990).

Turističkogeografske regije drugog reda izdvojene su kao područja koja gravitiraju područjima (općinama) najveće koncentracije turizma. Općine su klasificirane na temelju stupnja turističkog razvoja definiranog na temelju šest osnovnih indikatora: (1) indeksa turističke funkcionalnosti (broj turističkih postelja na 100 stanovnika), (2) broja stolaca u ugostiteljskim objektima (izvan smještajnih objekata) na 100 stanovnika, (3) broja turističkih dolazaka po stanovniku, (4) broja ostvarenih noćenja po stanovniku, (5) udjela aktivnog stanovništva koje obavlja zanimanje u sektoru ugostiteljstva i turizma, i (6) udjela bruto društvenog proizvoda

ostvarenog u sektoru ugostiteljstva i turizma. Na temelju bodovanja indikatora po općinama izdvojena su područja s najvećom koncentracijom turizma kao jezgre turističkog razvoja vlastitih regija (Klarić, 1990).

Primjenom istih kriterija na sva geografska područja (turistički razvijenija i slabije razvijena) često nije moguće dobiti stvarnu sliku razvoja turizma i njegovih efekata. Zbog toga su Curić i dr. (2012) izradili tipologiju hrvatskih općina prema stupnju turističkog razvoja u kojoj su različitim definiranjem kriterija turističke razvijenosti uspjeli identificirati područja značajnije koncentracije turizma u svim hrvatskim regijama (posebno u Gorskoj regiji, Peripanoniji i Panoniji). Tipologija je izrađena na temelju sedam relevantnih indikatora: (1) broja turističkih postelja, (2) broja turističkih dolazaka, (3) broja međunarodnih turističkih dolazaka, (4) broja ostvarenih noćenja, (5) broja međunarodnih noćenja, (6) broja turističkih dolazaka po kvadratnom kilometru, i (7) broja turističkih dolazaka po stanovniku (Curić i dr., 2012).

Iz navedenog je vidljivo da ne postoje jedinstveni kriteriji i indikatori za izdvajanje turističkogeografskih i turističkih regija. Čak ni turistička regionalizacija svijeta Svjetske turističke organizacije (UNWTO) naizgled ne odgovara uobičajenoj geografskoj i turističkoj regionalizaciji. Međutim, dva osnovna kriterija na temelju kojih je provedena turistička regionalizacija svijeta odražava prostornu logiku: (1) sličnost u kulturnim i civilizacijskim komponentama turizma, i (2) percepcija turizma i turističke aktivnosti u svijetu (ovisno o organizaciji samih društava) (Klarić, 2005).[7]

Kriteriji turističke i turističkogeografske regionalizacije te veličina i obuhvat turističkih regija razlikuju se od države do države, pa čak i od autora do autora unutar same države. Osim toga, turistička regionalizacija s vremenom se može mijenjati, kako se mijenja turistički proizvod i karakteristike turizma u regiji. Prostorni sustav organizacija za promociju i razvoj turizma (ekvivalent hrvatskim turističkim zajednicama) najčešće odražava usvojenu turističku regionalizaciju država. U Italiji, tipičnoj sredozemnoj destinaciji, turistička regionalizacija u potpunosti se poklapa s administrativno-teritorijalnom organizacijom države.[8] Prostorna logika leži u činjenici da takva administrativno-teritorijalna organizacija postoji već duže vrijeme i

[7] Primjerice, prema regionalizaciji UNWTO-a Europa uključuje i srednjoazijske države, bivše članice SSSR-a, te Izrael, što se objašnjava prisutnošću europske kulture, civilizacije i pisma te vrsta i oblika turizma karakterističnih za Europu i Europljane – kupališni, zimski i zdravstveni turizam (Klarić, 2005).

[8] Italija je podijeljena na četiri turističke regije prvog reda: (1) Sjeverna Italija, (2) Srednja Italija, (3) Južna Italija, i (4) Otoci. Turističke regije drugog reda prate granice administrativnih regija (*regioni*). U Sjevernoj Italiji se nalazi osam regija, u Srednjoj Italiji četiri, u Južnoj Italiji šest i u regiji Otoci dvije (Sardinija i Sicilija) (Italia.it, 2013). Regije trećeg reda podudaraju se s provincijama (*provincie*) koje uglavnom predstavljaju nodalno-funkcionalne regije na nižoj razini koje gravitiraju regionalnom (provincijskom središtu).

odražava tradicionalne regije (često obuhvaća i cijele talijanske države koje su postojale prije ujedinjenja Italije) i da je na temelju njih građen turistički identitet koji je svojstven suvremenim turističkim regijama. Ipak, Amodio (2006) ističe nužnost detaljnije klasifikacije turističkih i geografskih regija radi unaprjeđenja kompleksnog turističkog proizvoda, posebno u područjima saturiranim turizmom. Pollice (2002) predlaže dodatnih pet kriterija na temelju kojih bi se provela klasifikacija tih turističkih regija: (1) geografska obilježja turističke regije, (2) orijentacija na receptivnu turističku ponudu, (3) razina suradnje unutar sustava turističke ponude, (4) odnos turizma i prostora, (5) razvojne faze lokalnog turističkog sustava. Ti kriteriji naglašavaju usku vezu između turizma i prostora te odražavaju svijest o činjenici da se turizam temelji na elementima geografskog prostora i da ih istovremeno mijenja.

S druge strane, u Austriji, tipičnoj destinaciji planinskog turizma, turističke regije poklapaju se s administrativno-teritorijalnim jedinicama samo na najvišoj razini (*Bundesländer*) (ukupno ih ima osam te grad Beč kao posebna jedinica), dok na nižim razinama turističke regije brojčano nadmašuju općine. Svaka turistička regija prvog reda podijeljena je na nekoliko turističkih regija drugog reda, pretežno na temelju geografski relevantnih oblika turizma i (fizičko)geografskih obilježja regije.[9]

Lozato-Giotard (1987) na primjeru Francuske uvodi koncept polariziranih turističkih regija koje suprotstavlja homogenim turističkim regijama. Polarizirane turističke regije se zasnivaju na heterogenom turističkom prostoru čiji su različiti dijelovi komplementarni i ostvaruju veći međusobni intenzitet razmjene turističkih tokova (prema prometnoj mreži) s centralnim turističkim mjestom nego sa susjednom regijom. Autor je izradio tipologiju polariziranih turističkih regija sa šest osnovnih tipova: (1) obalni tip s gustom i diversificiranom regionalnom multipolarizacijom (veća koncentracija turizma u uskom obalnom pojasu, a niska koncentracija u unutrašnjosti) (npr. Azurna obala i Ligurija), (2) specijalizirani obalni tip s diskontinuiranom regionalnom polarizacijom (niži turistički pokazatelji posljedica su koncentracije u većim obalnim turističkim čvorištima sa specijaliziranom turističkom ponudom, koji su međusobno odvojeni prostorima s neturističkim funkcijama) (npr. Languedoc-Roussilon), (3) diversificirani i multipolarni urbani tip s tri podtipa: a) centralizirani multipolarni urbani tip (velika koncentracija turizma u velikom urbanom centru iz kojeg turisti odlaze na izlete u manje

[9] Turističke regije drugog reda rijetko se poklapaju s brojem i granicama relativno velikih austrijskih općina. Primjerice, turistička regija prvog reda Vorarlberg sastoji se od četiri općine i čak sedam turističkih regija drugog reda, definiranih pretežno u skladu s geomorfološkim obilježjima kao glavnim atraktivnim faktorima (planine, doline, jezera): (1) Bodensee – Vorarlberg, (2) Arlberg, (3) Bregenzerwald, (4) Montafon, (5) Alpenregion – Bludenz, (6) Kleinwalsertal and (7) Biosphärenpark Großes Walsertal (Austria Official Travel Info, 2013).

gradove unutar regije i vraćaju se nazad) (npr. Pariz), b) regionalni multipolarni urbani tip (nema velikog urbanog centra u kojem je koncentriran turizam, nego nekoliko manjih gradova koje turisti podjednako posjećuju) (npr. Firenca, Pisa i Siena), c) multipolarni planinski tip (vezan uz skijališne centre), (4) slabo polarizirani regionalni prostori (područja s malim brojem turističkih centara i nižim turističkim pokazateljima), (5) regionalni prostori bez prave polarizacije (nepolarizirani i slabo polarizirani turistički prostori bez turističkih centara i s vrlo niskom turističkom posjećenošću) (Lozato-Giotard, 1987 citirano u Čomić, 1988) (sl. 5.). Lozato-Giotard (1993) kasnije tipologiji dodaje još dva tipa turističkih regija: (1) diskontinuirani multipolarni kulturni tip (manji gradovi i pojedinačne turističke atrakcije koje turisti posjećuju na kružnim turama) (npr. dolina Loire, dolina Nila) i (2) difuzni polarni tranzitni tip (turisti u tranzitu iz središnjeg turističkog mjesta posjećuju sekundarne centre i ne vraćaju se nazad) (sl. 5.).

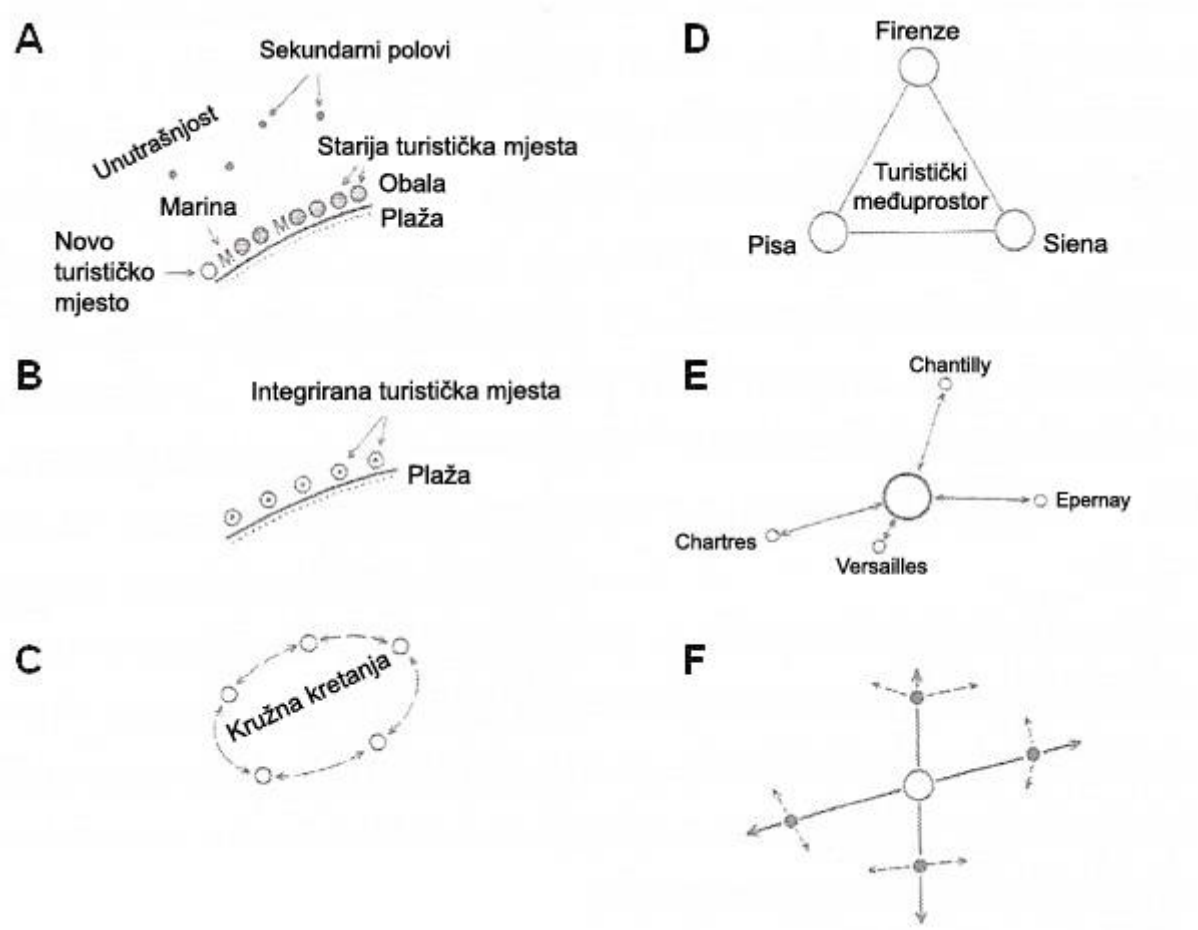

Sl. 5. Shema Lozato-Giotardove (1993; 2008) tipologije turističkih regija: ***A – obalni tip s gustom i diversificiranom regionalnom multipolarizacijom, B – specijalizirani obalni tip s diskontinuiranom regionalnom polarizacijom, C – diskontinuirani multipolarni kulturni tip, D – regionalni multipolarni urbani tip, E – centralizirani multipolarni urbani tip, F – difuzni polarni tranzitni tip (modificirano).***

Potaknut Lozato-Giotardovim (1987) konceptom Čomić (1988) po uzoru na Christallerovu teoriju centralnih naselja predlaže koncept centralnih turističkih mjesta kao središta polariziranih turističkih regija. S obzirom na prostorne razlike u turističkoj atraktivnosti, veličini, opremljenosti za prihvat turista i prometu turista, unutar regije se javlja hijerarhija turističkih mjesta i formiraju se turistički čvorovi (nodovi) višeg i nižeg ranga. Na vrhu hijerarhije nalaze se turistički centri ili centralna turistička mjesta koji raspolažu najvećim brojem turističkih funkcija i usluga koje koriste ne samo turisti u tom centru, nego i turisti iz ostalih turističkih mjesta koja mu gravitiraju (turistički centar stvara svoje gravitacijsko područje). Turistički centri imaju najveći broj postelja i stolaca u ugostiteljskim objektima, bilježe najveći promet turista, raspolažu turističkim atrakcijama i najbolje su prometno povezani. Dakle, centralna turistička mjesta su ona u kojima postoje turističke usluge za zadovoljavanje potreba vlastitih boravišnih turista i turista koji borave u drugim turističkim mjestima u gravitacijskoj zoni centralnog turističkog mjesta i koji u to mjesto dolaze. Osim toga, centralno turističko mjesto emitira određeni broj turista prema drugim turističkim mjestima u svojem gravitacijskom području, u sklopu izleta motiviranih željama turista da upoznaju ostale turističke atrakcije regije. Za određivanje centraliteta turističkog mjesta predlaže određivanje broja centralnih turističkih funkcija i/ili brojanje automobila turista koji ulaze i izlaze iz turističkog mjesta duž glavnih prometnica (Čomić, 1988).

3.1.3. Izdvajanje turističkih mjesta i turističkih destinacija kao prostornih kategorija

Uz turističke regije u istraživanjima se često koriste i druge prostorne i prostorno-organizacijske kategorije, poput turističkog mjesta, turističke destinacije i turističke rivijere. Zbog nedovoljne pojmovne i prostorne definiranosti te se kategorije često koriste u istom ili sličnom značenju. Zbog nepostojanja jedinstvenih definicija, a njihovo pojmovno određenje često se prilagođava svrsi istraživanja (Prideaux, 2009).

Većina istraživača kao najmanju prostornu jedinicu istraživanja turizma (veću od pojedinačne turističke atrakcije) uzima turističko mjesto. Turističko mjesto je mjesto koje turisti posjećuju u većem broju bez obzira na to je li to ljudsko naselje, a svojom opremljenošću omogućava prihvat i boravak gostiju (ur. Vukonić i Čavlek, 2001). Dakle, da bi se mjesto smatralo turističkim, treba zadovoljiti uvjet atraktivnosti (prirodne vrijednosti, ljekoviti izvori, spomenici, priredbe itd.) i uvjet receptivnosti (objekti za smještaj, ugostiteljske i druge usluge, parkovi, kupališta, šetališta, sportski tereni i igrališta i sl.) (ur. Vukonić i Čavlek, 2001).

Turistička mjesta su ipak pretežno vezana u naselja, a afirmirala su se kao odredišta turističkih putovanja prije turističkih destinacija. Posjetitelji su dolazili u (turistička) mjesta prvenstveno privučeni prirodnim sadržajima (poslije i kulturnim i povijesnim sadržajima) i boravili su u samim naseljima, koja nisu bila građena za potrebe turista, nego su postojala i prije početka razvoja turizma, a ta povijesna dimenzija davala im je posebnu atraktivnost (Vukonić, 1995). Izgradnjom turističke infrastrukture izgled izvornih naselja se mijenja (Vukonić, 1995) i ona postaju homogene prostorne jedinice u kojima sve više dominiraju uslužne funkcije, a estetske komponente tom prostoru daju vizualnu (fizionomsku) prepoznatljivost (ur. Vukonić i Čavlek, 2001). Na važnost turističkih mjesta ukazuje njihovo rano definiranje posebnim zakonima, što se smatra prekretnicom u povijesti turizma (Hitrec, 1995).[10] U funkcionalnom smislu turističko mjesto je kompleksna turistička prostorna jedinica koja treba zadovoljiti sveukupne svakodnevne potrebe turista (turističke i egzistencijalne) pa treba posjedovati zaokruženu turističku ponudu (ur. Vukonić i Čavlek, 2001). Prostorni obuhvat turističkog mjesta ne treba se poklapati s administrativnim granicama naselja, nego čini kompleksnu prostorno-funkcionalnu cjelinu (ur. Vukonić i Čavlek, 2001).

Samo značenje, definicija i naziv turističkog mjesta razlikuju se među državama. Terminologija vezana uz prostorne kategorije u turizmu u anglosaksonskoj literaturi slabije je definirana pa se pojmovi *resort*[11] i turističko mjesto (*tourist place*) koriste u istom značenju i prostornom obuhvatu (često izjednačeno s turističkom destinacijom. Medlik (2003) definira *resort* na isti način kao što je prethodno definirano turističko mjesto. Prideaux (2009) pod pojmom *resort* podrazumijeva prostornu jedinicu u kojoj turizam predstavlja glavnu aktivnost i navodi da su isprva *resorti* obuhvaćali primorska ljetovališta i skijališne gradove. Williams (2009) radi distinkciju između pojma *resort*, pod kojima podrazumijeva tradicionalna područja razvoja turizma (poput toplica i kupališnih područja), i pojma turističko mjesto (*tourist place*), koji veže uz novija turistička odredišta (poput gradova), pri čemu ne definira ni jedan ni drugi pojam.

S intenzivnijim razvojem turizma pojam turističkog mjesta doživljava značajne promjene. Rast turističkog prometa (posebno u obalnim područjima) dovodi do izgradnje novih turističkih objekata izvan samih turističkih mjesta, često na izoliranim lokacijama unutar samostalnih

[10] Kraljevina Jugoslavija donijela je pravilnik o proglašenju turističkih mjesta te uvjete za oblikovanje naselja 1936. g., malo kasnije nego druge turistički afirmirane države na Sredozemlju (Hitrec, 1995; Vukonić, 1995). Kategorizacija turističkih mjesta u Hrvatskoj regulirana je *Pravilnikom o proglašavanju turističkih općina i gradova i o razvrstavanju naselja u turističke razrede* (NN 122/09) i *Pravilnikom o kriterijima za razvrstavanje naselja u turističke razrede* (NN 92/09).

[11] Pojam *resort* se često prevodi na hrvatski jezik kao ljetovalište, što s obzirom na raspon njegovih značenja, značajno suzuje njegovo pojmovno određenje.

turističkih kompleksa (zbog niže cijene zemljišta). Prostornim širenjem kompleksa pod utjecajem rasta turističkog prometa često dolazi do njihovog međusobnog spajanja, spajanja s postojećim naseljima i formiranja rivijera – kontinuirano izgrađenih pojasa uz more, jezera ili rijeke (uz hidrografske objekte). Taj proces je posebno značajan na Sredozemlju, uključujući Hrvatsku (Vukonić, 1995). S razvojem turizma izvan naselja pojam turističkog mjesta poprima dvostruko značenje: (1) kao vrlo afirmirano turističko mjesto, ili (2) kao središnje turističko mjesto u širem prostoru koje zadovoljava potrebe turista koje u njemu borave, ali i potrebe turista u širem prostoru (Vukonić, 1995), što odgovara konceptu polariziranih turističkih regija (Lozato-Giotard, 1987) i konceptu centralnog turističkog mjesta (Čomić, 1988).

Promjene u turističkim navikama i kretanjima te prostorna transformacija naselja pod utjecajem turizma potiču prijelaz s koncepta turističkog mjesta na koncept turističke destinacije. Širenje smještajnih kapaciteta iz područja glavne atrakcije (turističkog mjesta) u širi prostor prati i širenje drugih turističkih sadržaja i funkcija te objekata za stalno stanovanje. To omogućava turističku valorizaciju manje atraktivnih turističkih resursa, a u ekonomskom smislu označava uvođenje turizma u širi prostor, pa i onaj turistički manje atraktivan. Turizam se time „dovodi“ stanovništvu naselja udaljenijih od glavnog turističkog mjesta, što im omogućava viši životni standard, umjesto da oni preseljavaju u potrazi za istim. Turističku destinaciju ne predstavlja više samo jedna atrakcija, nego ta atrakcija postaje stožerni element izgradnje cjelovite turističke ponude, razvoja i promidžbe. Koncept turističke destinacije neodvojivo je vezan uz pojam turističkog proizvoda shvaćenog kao spoja različitih turističkih resursa (Hitrec, 1995). Fokus u politici turističkog razvoja tako se premiješta s točkastog razvoja pojedinih punktova prema razvoju kompleksnijih i prostorno kompaktnijih prostornih jedinica (Vukonić, 1995).

Sam pojam turističke destinacije je u turističku terminologiju ušao iz engleskog jezika, gdje je označavao odredište, krajnji cilj putovanja (Vukonić, 1995), posebno iz zračnog prometa gdje je označavao završnu točku avionskog putovanja (Hitrec, 1995). Pojam turističke destinacije ubrzo se proširio na sva područja u koja turisti putuju, neovisno o obliku prometa, pa se pod turističkom destinacijom u najširem smislu podrazumijeva svako odredište turističkog putovanja, od samostalnog turističkog objekta, aerodroma ili luke do turističkog mjesta, regije i turističke zemlje (Vukonić i Čavlek, 2001). U kontekstu teorijskog shvaćanja pod destinacijom se podrazumijeva širi, integrirani prostor koji svoj turistički identitet gradi na koncepciji kumulativnih atrakcija, koje su, zbog doživljaja koji omogućuju i dodatne turističke infrastrukture, prostor intenzivnog okupljanja turista (Vukonić i Čavlek, 2001). Dakle, turistička destinacija treba zadovoljavati nekoliko osnovnih uvjeta: (1) treba imati izgrađen

turistički identitet, (2) treba imati atrakcijsku osnovu, (3) treba imati turističke smještajne kapacitete, (4) treba ostvarivati značajan turistički promet, (5) treba posjedovati dodatnu turističku infrastrukturu (istaknuo autor).

Hitrec (1995) po uzoru na principe izdvajanja turističkih regija (usp. Čomić, 1988) predlaže klasifikaciju turističkih destinacija prema načelu homogenosti i komplementarnosti na homogene i polarizirane turističke destinacije. Homogene turističke destinacije izjednačava s homogenim turističkim regijama izdvojenim na temelju jedne (relativna homogenost) ili više bitnih turističkih komponenti u prostoru (globalna homogenost). Polarizirane turističke destinacije predstavljaju heterogeni prostor čiji su glavni dijelovi komplementarni, pa se analogno tome izdvajaju centralne i periferne turističke destinacije. Vodeći turistički centar preuzima na sebe turističke funkcije za šire gravitacijsko područje, postaje generator razvoja šireg prostora, a time i vodeća destinacija u hijerarhiji (Hitrec, 1995).

Iz navedenog proizlazi da granice i prostorni obuhvat turističke destinacije, za razliku od turističkog mjesta, nije moguće jednostavno odrediti. Uz to, u određivanju granica turističke destinacije ne mogu se uvijek primijeniti isti kriteriji (Vukonić, 1995), a ionako fleksibilne granice mijenjaju se s vremenom, odnosno s turističkim razvojem (Curić i dr., 2013). Slično kao i kod turističkih regija, i turističke destinacije sadrže više hijerarhijskih razina. Odredište turističkog putovanja može biti određena atrakcija (npr. Postojnska jama u Sloveniji), turističko mjesto (npr. Crikvenica), turistička regija (npr. Kvarner), turistička zemlja (npr. Hrvatska), turistička makroregija (npr. Europsko Sredozemlje) ili kontinent (npr. Europa) (Mikačić, 2003, 377; Saarinen, 2003, 2; 2004, 164; Čavlek i dr., 2011, 391; Curić i dr., 2013, 14). Proporcionalno s udaljenošću emitivnog prostora iz kojeg turist dolazi do receptivnoga, povećava se i hijerarhijska razina pojma turistička destinacija koju on percipira kao odredište turističkog putovanja (Vukonić, 1995; Curić i dr., 2013). Dakle, destinacija ima kognitivnu dimenziju; predstavlja odraz percepcije turista o tome što čini destinaciju i definirana je turističkim kretanjima u okviru atrakcija, smještaja i usluga. Zbog toga je granice turističkih destinacija teško precizno odrediti (Čavlek i dr., 2011).

Saarinen (2003; 2004) analizira pojam i značenje turističke destinacije s aspekta dva različita diskursa (aspekta) – diskursa regije i diskursa razvoja. Diskurs razvoja temelji na činjenici da turistička destinacija odražava materijalne i ekonomske aspekte turizma u prostoru, odnosno institucionalnu praksu i procese koji oblikuju destinaciju. Turistička destinacija se tako definira prema broju turista, infrastrukturi, turističkoj potrošnji, regionalnoj turističkoj politici i slično,

a shvaća se kao dio šire društvene i gospodarske strukture. Diskurs regije (ili mjesta) temelji na poimanju regije kao povijesne i društvene konstrukcije. Prema tom diskursu turistička destinacija se gradi putem različitih medija (turistička i regionalna literatura, turističke karte i vodiči, oglašavanje, internet, filmovi…) koji „proizvode“ i odražavaju geografska obilježja i definiraju turističku destinaciju (Saarinen, 2003; 2004), odnosno poistovjećuju je s odabranim geografskim obilježjima prostora. Dakle, turistička destinacija predstavlja produkt nastao procesima pridavanja socioprostornog značenja i reprodukcije prirodnih i kulturnih obilježja samoj destinaciji (Saarinen, 2003; 2004), a istovremeno je definirana turističkom percepcijom o tome što čini destinaciju (Čavlek i dr., 2011). Dakle, diskurs razvoja se temelji na materijalnim aspektima i organizaciji same destinacije kao prostorno-organizacijske jedinice (vidjeti Curić i dr., 2013), a diskurs regije na simbolizaciji i reprezentaciji određenih elemenata regije nastalim unutar nje same. Sastavni dio tog procesa je i izbor elemenata prirodne i kulturne baštine koji se uključuju u turističku ponudu i postaju turističke atrakcije.

Destinacija se prikazuje kao stvarnost koja se producira i reprezentira na poseban način i razlikuje destinaciju od okolnog prostora i drugih regija (Saarinen, 2003). Diskurs regije i razvoja zajedno tvore identitet turističke destinacije koja predstavlja mjesto dizajnirano i građeno na pretpostavkama privlačenja korisnika (turista) i kapitala izvan lokalne sredine (Saarinen, 2003; 2004). Imajući u vidu dinamičnost i kompleksnost turističkih destinacija kao prostornog (geografskog) fenomena, njihovo izdvajanje na temelju administrativnih jedinica je često praktično i jednostavno, no takvo izdvajanje predstavlja pristup geografskom fenomenu s tehničkog i statičnog aspekta (Saarinen, 2003).

Prema tome, razlike u poimanju i definiranju turističkih regija i destinacija su često nejasne, no većini autora je zajednički stav da su turističke regije prostorne cjeline koje obilježava kriterij homogenosti i/ili funkcionalnosti s obzirom na zadane kriterije relevantne za turizam, a turističke destinacije predstavljaju s jedne strane prostorno-organizacijske cjeline, odnosno sustave koji služe razvoju turizma i promociji destinacije, a s druge strane društveno konstruiranu *lokalnost* (usp. Saarinen, 2003; 2004) same regije prema vanjskim korisnicima. *Lokalnost* i promocija turističke destinacije najvećim se dijelom ostvaruju pomoću faktora privlačnosti turista u receptivni prostor – turističkih resursa i turističkih atrakcija (Čomić, 1988; Hitrec, 1995; Vukonić, 1995; Kušen, 2001; 2002; ur. Jenkins i Pingram, 2003; Saarinen, 2003; 2004; Curić i dr., 2013).

3.2. RAZVOJNI (EVOLUTIVNI) CIKLUS TURISTIČKIH PODRUČJA

S obzirom na obilježja turizma u Južnoj Dalmaciji, u poglavlju se iznose teorijske postavke relevantne za područja s razvijenim kupališnim, kulturnim i turizmom u zaštićenim područjima, a naglasak je na odnosu razvojnog ciklusa i prostornih implikacija turizma.

3.2.1. Plogov psihografski model i Miossecov model strukturne evolucije turističke regije

Plog (1974) u psihografskom modelu turiste dijeli na alocentrike, mediocentrike i psihocentrike. Alocentrici preferiraju samostalna putovanja, često s elementima avanture, i posjećuju slabije poznate i slabije razvijene turističke destinacije. Psihocentrici su njihova suprotnost jer radije borave u njima bliskim i poznatim mjestima, biraju razvijenije turističke destinacije, paket aranžmane i turističke vodiče. Mediocentrici predstavljaju srednji put jer posjeduju određene karakteristike psihocentrika i alocentrika. Plog povezuje tip turista sa stupnjem razvoja i zrelosti destinacije. Prisutnost alocentrika upućuje na slabiji razvoj i odgovara fazi otkrivanja ili uključivanja u turizam. Porast broja mediocentrika upućuje na snažan razvoj masovnog turizma, a pojava psihocentrika često vodi ka zamoru imidža destinacije i konsolidaciji turističke destinacije na turističkom tržištu (Plog, 1974; 2001).

Miossecov (1977) model strukturne evolucije turističke regije kroz predturističku i četiri faze razvoja turizma objašnjava utjecaj turizma na prostor, odnose lokalnog stanovništva i turista te način na koji turizam postupno ulazi u prostor i dovodi do njegovog prestrukturiranja. U *predturističkoj fazi* (*faza 0*) još nema turističkih sadržaja u prostoru, prostor nije poznat potencijalnom turističkom tržištu i ne zanima ga. U *pionirskoj fazi* (*faza 1*) prostor izlazi iz izolacije zahvaljujući formiranju prve turističke inicijative. U *fazi 2* inicijative se višestruko povećavaju, raste broj turističkih subjekata i oni se međusobno povezuju, a lokalno stanovništvo i lokalne vlasti počinju osjećati korist od turizma. U *fazi 3* prostor se organizira, vidljivi postaju specijalizacija prostora i hijerarhijski odnosi. U *fazi 4* turistički subjekti se potpuno specijaliziraju i teže ka sveobuhvatnom upravljanju turizmom. Nakon zadnje faze slijedi saturacija prostora turizmom koja se očituje u prometnoj zagušenosti i preizgrađenosti pa dio turista odlazi u druge destinacije. No, kada osjeti prve znakove stagnacije, destinacija se može oživjeti preorijentacijom turističke ponude, prestrukturiranjem i razvojem novih oblika turizma. Pod novim oblicima turizma Miossec (1977) podrazumijeva one koji se temelje na kulturnim vrijednostima i autentičnosti prostora (nasuprot klasičnom 3S turizmu).

3.2.2. Butlerov koncept razvojnog (evolutivnog) ciklusa turističkog područja

Butlerov model prikazuje razvoj cijele turističke regije u šest faza i povezuje karakteristike turističkog prometa s prostornom transformacijom regije. U *fazi otkrivanja (exploration)* zbog slabije dostupnosti, manjka smještajnih kapaciteta i znanja lokalnog stanovništva prostor posjećuje malo turista (alocentrici i izletnici). Turisti dolaze u vlastitom aranžmanu i bez vremenskog obrasca, a privučeni su prirodnim i kulturnim atraktivnostima. U turističkom području još ne postoje usluge namijenjene turistima pa koriste iste usluge kao i lokalno stanovništvo, stoga je njihova interakcija vrlo snažna. Okoliš i socijalni elementi još su uvijek nepromijenjeni, a ekonomski učinak turizma na zajednicu vrlo je malen. U *fazi uključivanja (involvement)* broj turista lagano raste, turisti dolaze prema ustaljenom vremenskom obrascu i formira se turistička sezona. Lokalno stanovništvo postaje svjesnije turizma, razvija smještajne kapacitete i usluge namijenjene pretežno ili isključivo turistima. Interakcija turista s lokalnim stanovništvom i dalje je visoka, posebno u ugostiteljstvu. Vidljiv je napredak u marketingu te se naziru konture potencijalnog turističkog tržišta. Mijenjaju se društveni elementi zajednice, barem onog dijela koji je uključen u turizam. Javljaju se pritisci na lokalnu vlast da poboljša prometnu i turističku infrastrukturu (Butler, 1980).

U *fazi razvoja (development)* broj turista ubrzano raste i u vršnim se razdobljima približava ili čak nadmašuje broj stanovnika. Zbog toga se javlja potreba za uvezenom radnom snagom i uslugama. Uloga lokalne inicijative i kontrole u turizmu se smanjuje, neke usluge čak i nestaju, a zamjenjuju ih raznovrsnije, sofisticiranije i modernije koje pružaju tvrtke sa sjedištem izvan turističke regije (posebno usluge smještaja). Postoji definirano turističko tržište na kojem, zahvaljujući snažnoj promociji, raste popularnost turističkog područja. Prirodne i kulturne atrakcije se razvijaju i promoviraju na specifičan način, a dopunjuju ih i neke interpolirane umjetne atrakcije. Primjetne postaju fizionomske promjene koje dio lokalnog stanovništva ne odobrava. Raste potreba za intervencijom lokalnih i regionalnih vlasti u prostorno planiranje i pružanje usluga. U strukturi turista sve zastupljeniji postaju mediocentrici. U *fazi konsolidacije (consolidation)* broj turista i dalje raste, ali smanjenim stopama, i u vršnim periodima nadmašuje lokalno stanovništvo. Turistička promocija je prisutna u širokom području i veliki se napori ulažu u produljenje sezone i povećanje turističkog tržišta. Snažan pritisak turista i usluga namijenjenih njima mogu izazvati nezadovoljstvo i otpor kod lokalnog stanovništva, posebno kod onog dijela koji nije izravno uključen u turizam, a može izazvati i gubitke i restrikcije u drugim aktivnostima kojima se stanovništvo bavi. Turistički gradovi imaju formiranu rekreacijsku poslovnu zonu (*recreational business district*) (Butler, 1980).

U *fazi stagnacije (stagnation)* turistički promet je na vrhuncu te doseže ili čak nadmašuje kapacitet nosivosti prostora, definiran okolišnim (nedostatak prostora, onečišćenje vode ili zraka), antropogenim (promet, smještaj i druge usluge) ili društvenim faktorima (gužva, neprijaznost lokalnog stanovništva), što izaziva okolišne, društvene i ekonomske probleme. Turističko područje ima etabliranu sliku na turističkom tržištu, ali više nije moderno. Veliki napori ulažu se u održavanje postojeće razine posjećenosti, i to ponovnim posjetima turista i organizacijom različitih vrsta događanja. U strukturi turista sve zastupljeniji postaju organizirani masovni turisti (psihocentrici). Prirodne i kulturne atrakcije zamjenjuju se interpoliranim umjetnim atrakcijama, a imidž mjesta se sve više odvaja od svog geografskog okruženja. Novi turistički razvoj odvija se samo u perifernim područjima (Butler, 1980).

Nakon faze stagnacije Butler navodi pet mogućih scenarija, od *pomlađivanja (rejuvenation)* do *opadanja (decline)*. Ukoliko se turističkim razvojem ne upravlja kvalitetno, nakon faze stagnacije prostor ulazi u fazu *opadanja (decline)* i suočava se sa smanjenjem tržišta jer ne može više konkurirati novim atrakcijama. Područje prestaje privlačiti boravišne turiste, a privlači vikendaše[12] i jednodnevne posjetitelje (ako je dostupno većem broju ljudi). Lokalne inicijative ponovno se povećavaju, cijene nekretnina padaju i kupuje ih lokalno stanovništvo. Turističke usluge zamjenjuju se neturističkim, a mijenjaju se i funkcije nekadašnjih turističkih objekata (hoteli se pretvaraju u stambene zgrade, domove umirovljenika ili ustanove za rehabilitaciju). Prostor time izlazi iz turizma i može u potpunosti izgubiti svoju turističku funkciju. Opadanje može biti izazvano i vanjskim faktorima (rat, bolesti, prirodne katastrofe…) koji dovode do trenutnog smanjenja broja turista, a od kojih se prostor vrlo teško može vratiti na prethodnu razinu posjećenosti. Ako se opadanje nastavi duže vrijeme, turističko područje i usluge neće više biti privlačni turistima ni nakon što se problemi riješe (Butler, 1980).

Alternativa opadanju ili faza koja može uslijediti nakon opadanja je *obnova ili revitalizacija (rejuvenation)*. Ona ne može uslijediti sama od sebe bez korjenitih promjena u ponudi turističkih atrakcija. Jedna od mogućnosti je stvaranje umjetnih atrakcija koje će privlačiti turiste dulje vrijeme, a druga korištenje prethodno neiskorištenih prirodnih atrakcija. Kako bi se osigurala obnova potrebni su veliki napori vlasti i privatnih inicijativa, no čak ni trenutna obnova nije garancija da će interesi posjetitelja opstati na istoj ili višoj razini dulje vrijeme. Varijante između opadanja i obnove vezane uz rijetka područja (atrakcije) koja, kada dosegnu maksimalni broj posjetitelja, imaju snagu da taj broj posjetitelja i zadrže (Butler, 1980). Butler

[12] Vikendaši se mogu pojaviti još u fazi otkrivanja i uključivanja ako je razvoj vikendaštva prethodio turističkom razvoju.

(1980) zbog toga smatra da turističke atrakcije ne treba shvaćati kao beskonačne i bezvremenske, nego kao konačne i neobnovljive resurse i pažljivo postupati s njima.

3.2.3. Primjene, kritike i unaprjeđenja modela razvojnog ciklusa

Već prve primjene Butlerovog modela (1980) ukazale su na potrebu definiranja određenih parametara prije početka samog istraživanja: (1) jedinicu analize – definirati prostorni obuhvat istraživanja (naselje, hotel, atrakciju…), (2) relevantno tržište – definirati koga se istražuje te zasebno analizirati domaće i inozemno tržište, (3) obrazac i faze razvojnog ciklusa, (4) oblik područja u razvojnom ciklusu, (5) jedinicu mjere – pokazatelji na temelju kojih se određuje ciklus), (6) relevantnu vremensku jedinicu (Haywood, 1986). Upravo široka promjena modela na geografski različitim područjima u svijetu rezultirala je brojnim kritikama modela, koji se mogu svesti u pet osnovnih skupina: (1) odabir pokazatelja za analizu razvojnog ciklusa[13], (2) odstupanje ciklusa u turističkim područjima od predložene krivulje (Russo, 2006) i nemogućnost definiranja granica između faza (Agarwal, 1997), (3) odstupanja od modela u fazi stagnacije (Lundtorp i Wanhill, 2001; 2006), (4) nedovoljno razrađene faze nakon stagnacije (Agarwal, 1997), (5) nemogućnost identifikacije unutrašnjih i vanjskih faktora koji utječu na razvojni ciklus te naglasak na unutarnjim faktorima (Agarwal, 1997). Pojedini autori stoga modificiraju izvorni model i kombiniraju ga s drugim teorijama (Russo, 2006).

Izvorni model i dio kasnijih radova kao osnovni ***pokazatelj razvojnog ciklusa*** primjenjuju broj turističkih dolazaka (turista koji ostvare barem jedno noćenje) iskazan na godišnjoj razini (Hovinen, 1981; Douglas, 1997; Lundtorp i Wanhill, 2001; Russo, 2006). Haywood (1986) taj pokazatelj dovodi u pitanje, što argumentira različitim ponašanjem turista u destinaciji. Do sličnih zaključaka dolaze i drugi autori koji koriste različite pokazatelje, no daju vrlo malo preporuka koje treba koristiti u istraživanju (Pulina i Biagi, 2006). Pregledom literature uvidjelo se da se analize razvojnog ciklusa uglavnom temelje na tri skupine pokazatelja: (1) statistički pokazatelji vezani uz turističku ponudu i potražnju, (2) percepcija lokalnog stanovništva i turista dobivena anketama i intervjuima, (3) historijski podaci o razvoju turizma.

[13] Agarwal (1997) kao jedan od glavnih problema navodi slabu dostupnost nizova podataka o turizmu za duže vremensko razdoblje, a posebno za cijeli period razvoja turizma. U pitanje dovodi i pouzdanost tih podataka, s obzirom na promjene u metodologiji njihovog prikupljanja. Haywood (1986) čak smatra da praćenje turističkih dolazaka na godišnjoj bazi u uvjetima nedostatka empirijskih podataka može dovesti cijeli model u pitanje.

Pulina i Biagi (2006) razvojni ciklus Sardinije određuju na temelju višegodišnjih stopa promjene turističkih dolazaka i noćenja (u rasponu od 4 do 12 godina) i analiziraju ih zasebno za domaće i inozemno turističko tržište. Time dolaze do zaključka da se inozemni turizam nalazi u fazi stagnacije, a domaći turizam u fazi opadanja (Pulina i Biagi, 2006). Strapp (1988) u analizu razvojnog ciklusa uključuje i broj vikendaša jer smatra da se prema kraju razvojnog ciklusa (faza opadanja) smanjuje konvencionalni turizam, a jača vikendaštvo. Foster i Murphy (1991) analiziraju turistički promet prema dobi turista i zaključuju da povećanje udjela umirovljenika pokazuje da je turističko područje ušlo u fazu stagnacije (Foster i Murphy, 1991). U područjima u kojima je izletništvo jedina ili važna grana turizma autori koriste podatke o broju posjetitelja samostalno (Kruczek i Szromek, 2011) ili u kombinaciji s turističkim dolascima (Russo, 2006).

Strapp (1988) čak predlaže da se razvojni ciklus određuje na temelju trajanja prosječnog boravka turista umjesto turističkih dolazaka. Naime, prosječni je boravak na početku duži zbog slabe prometne dostupnosti, a u kasnijim se fazama skraćuje, budući da s povećanjem prometne dostupnosti postaju mogući i kraći boravci. Nakon faze stagnacije moguća su tri scenarija: (1) prosječni boravak se i dalje skraćuje jer destinacija postaje rekreacijsko područje ili odmorište za tranzitne turiste, (2) prosječni boravak ponovno se povećava ako se destinacija revitalizira, (3) s razvojem vikendaštva posjetitelji u destinaciji borave sve dulje tijekom godine (Strapp, 1988).

Uz navedene, u analizi ciklusa se koriste i pokazatelji turističke ponude, poput broja postelja i smještajnih jedinica, gospodarskih subjekata koji nude smještaj turistima, strukture smještajnih kapaciteta prema tipu i sl. (Ioannides, 1992; Pulina i Biagi, 2006; Chapman i Speake, 2011; Garay i Cànoves, 2011). Brojni autori istovremeno koriste više pokazatelja (Ioannides, 1992; Pulina i Biagi, 2006; Russo, 2006; Oreja Rodríguez i dr., 2008; Ivars i Baidal i dr., 2013).

Kvantitativni statistički indikatori nadopunjuju se perceptivnom komponentnom radi boljeg određivanja faze ciklusa i prostornih implikacija turizma. Anketiranjem lokalnog stanovništva dobiva se uvid u njihove stavove prema turistima, što može ukazivati na fazu u ciklusu, te u njihovo poimanje važnosti različitih prostornih implikacija turizma (Doxey, 1975[14]; Akis i dr.,

[14] Prema Doxeyevom modelu *Irridex* stavovi lokalnog stanovništva prema turistima mijenjaju se s porastom broja turista. Stavovi variraju od *euforije* (turisti su dobrodošli), preko *apatije* (turisti se uzimaju zdravo za gotovo, njihova interakcija sa stanovništvom postaje formalnija i stanovništvo postaje indiferentno) i *iritacije* (prostor je saturiran turizmom, a očekuje se i njegov daljnji rast; stanovništvo zabrinjava rast cijena, kriminal, ponašanje turista i nepoštovanje lokalne kulture te ih turisti počinju iritirati), do *antagonizma* (stanovništvo krivi turiste za sve negativnosti u receptivnom području i otvoreno pokazuju nezadovoljstvo prema njima) (Doxey, 1975).

1996; Andriotis, 2004; Erotokritakis i Andriotis, 2006; Zhong i dr., 2008). S druge strane, anketiranjem turista dobivaju se informacije o njihovim karakteristikama te tome kako se lokalno stanovništvo ponaša prema njima, u skladu s Doxeyevim (1975) i Butlerovim (1980) modelom (Zhong i dr., 2008). Dubinskim intervjuiranjem posjetitelja i djelatnika u turizmu te srodnim aktivnostima dobivaju se kvalitativne informacije o prostornim promjenama pod utjecajem turizma (Zhong i dr., 2008) te bolji uvid u turističku i prostornu dinamiku.

Historijski podaci o turističkom razvoju i promjenama u prostoru pod utjecajem turista pomažu u određivanju povijesnog tijeka razvoja turizma (Garay i Cànoves, 2011) te faktora i procesa povezanih s njime (Andriotis, 2006a; Chapman i Speake, 2011; Ivars i Badal i dr., 2013). Posebno je značajna analiza fizionomskih promjena naselja koja se provodi usporedbom starijih i novijih kartografskih izvora (Meyer-Arendt, 1985).

Butler (1980) u izvornom radu grafički prikazuje model kao ***logističku krivulju***, no ističe da tijek razvojnog ciklusa ne treba biti isti u svim turističkim područjima, nego da se oblik krivulje može razlikovati ovisno o faktorima koji utječu na turizam (npr. stope rasta, broj posjetitelja, dostupnost, zakonodavstvo…). Budući da ne nudi formulu za izračun i predviđanje budućih faza razvoja turizma, kao ni čvrste kvantitativne kriterije za određivanje granica između faza, njegov model se često karakterizira kao deskriptivan. Zbog toga se logistička krivulja u radovima ustalila kao najčešća matematička aproksimacija Butlerovog modela, neovisno o tome temelji li se na aspektu turističke potražnje ili ponude (Casasnovas i Sanso-Roselló, 2010), uz nju se povremeno koriste i drugi matematički modeli, poput linearnog, eksponencijalnog i kubičnog (Gonçalves i Aguas, 1997; Chu, 2003; Haywood, 2006; Pulina i Biagi, 2006).

Najdetaljniji i najpreciznij matematički model koji odgovara Butlerovom razvojnom ciklusu razradili su Lundtorp i Wahnhill (2001) pomoću logističke funkcije te su jasno definirali kriterije za određivanje granica između susjednih faza u ciklusu. U određivanju granica ne koriste apsolutni broj turista nego relativni broj w_t (broj turista v_t u trenutku t podijeljen s najvećim zabilježenim brojem turista m). Formula logističke funkcije za izračun razvojnog ciklusa je: $w_t = v_t/m = 1/(1 + e^{-h\,(t - t_0)})$. Koeficijent h predstavlja konstantu koja aproksimira ubrzanje, a t_0 trenutak u kojem je stopa porasta broja turista najviša, odnosno kada broj turističkih dolazaka iznosi polovicu ukupnog maksimalnog broja turista koji je posjetio destinaciju, što odgovara sredini faze razvoja. Na temelju derivacija prvog, drugog i trećeg reda iz formule su dobivene granične vrijednosti između faza, a koje predstavljaju postotak od najvišeg zabilježenog broja turista (m). Područje prelazi iz faze otkrivanja u fazu uključivanja

kada broj turističkih dolazaka dosegne 9 % maksimalnog zabilježenog broja turista u ciklusu. Faza razvoja započinje s 21 %, a završava sa 79 % maksimalnog zabilježenog broja turističkih dolazaka, a stope porasta su najviše. Kada destinacija dosegne 79 % dolazaka, ulazi u fazu konsolidacije; apsolutni broj dolazaka i dalje se povećava, ali po nižim stopama rasta nego u fazi razvoja. S 91 % destinacija ulazi u fazu stagnacije, a broj turističkih dolazaka se povećava manjim stopama do dostizanja maksimuma (Lundtorp i Wanhill, 2001) (sl. 6.).

Lundtorp i Wanhill (2001) ističu da navedena krivulja odgovara Butlerovom modelu samo ako su svi turisti ponovni posjetitelji jer u protivnom predstavlja samo aproksimaciju razvoja turizma. Sami autori ističu da je osnovni nedostatak njihovog modela činjenica da se logistička krivulja može primijeniti tek nakon što se odvije prvih nekoliko faza (Lundtorp i Wahnhill, 2001; 2006). Također je nemoguće predvidjeti fazu opadanja koja može uslijediti nakon stagnacije (Kruczek i Szromek, 2011), kao i objasniti velike oscilacije turističkog prometa u odnosu na predloženu krivulju, posebno u fazi stagnacije, na što ni Butlerov model ne daje odgovor (Lundtorp i Wanhill, 2001). Ta se odstupanja nastoje objasniti različitim stohastičkim modelima (Casasnovas i Sanso-Roselló, 2010) i statističkih testovima (Foster i Murphy, 1991; Getz, 1992; Di Benedetto i Bojanic, 1993; Lundtorp i Wahnhill, 2001; Moss i dr., 2003; Casasnovas i Sanso-Roselló, 2010). Cole (2009) objašnjava pravilnost tih oscilacija u zrelim fazama ciklusa pomoću logističkog modela turizma kao podvrste modela kaosa.

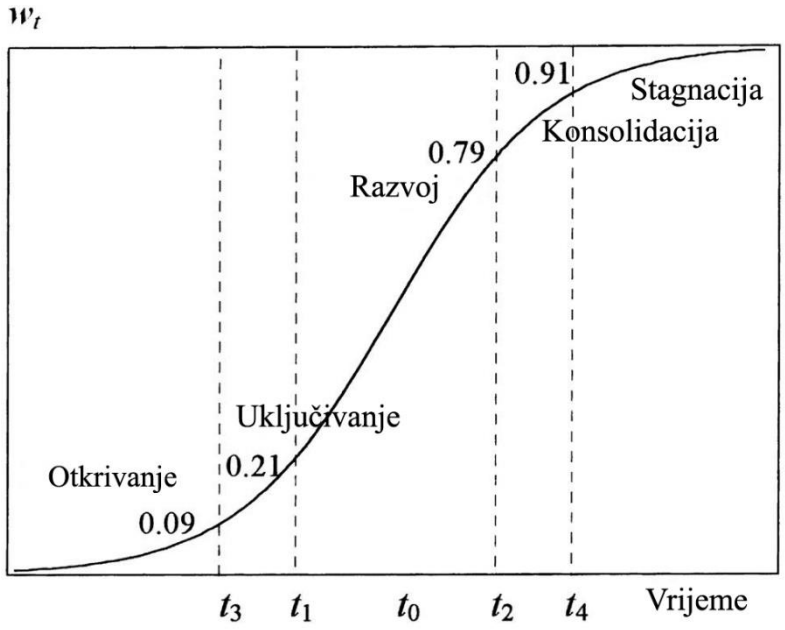

Sl. 6. Granične vrijednosti između faza razvojnog ciklusa (relativni broj turista) (preuzeto iz Lundtorp i Wahnhill, 2001, 955; modificirano)

Većina autora istražuje turistička područja u ***kasnijim fazama razvojnog ciklusa*** jer su prostorne implikacije razvoja turizma u tim fazama veće nego u ranijim fazama, posebno za vršnog opterećenja turizmom u fazi stagnacije (Lundtorp i Wanhill, 2001), što Haywood (1992) smatra kapacitetom nosivosti prostora. U mediteranskim primorskim područjima već u fazi razvoja lokalno stanovništvo zbog profitabilnosti ubrzano napušta poljoprivredu i ostale tradicionalne aktivnosti te prodaje svoje zemljište za izgradnju turističkih objekata. Uz to, lokalna poljoprivredna proizvodnja više ne može kvalitetom i kvantitetom zadovoljiti rastuću potražnju pa se hrana počinje uvoziti (Andriotis, 2006a). U fazi konsolidacije turizam postaje glavna aktivnost u lokalnoj ekonomiji i stvara dohodak i radna mjesta, no stope rasta broja turista se smanjuju, a turistička destinacija polako gubi svoju privlačnost (Pulina i Biagi, 2006). Vrlo je visoka stopa izgradnje novih turističkih objekata koji u primorskim destinacijama prate međunarodne standarde i konfliktne stilove u arhitekturi prije nego tradicionalne (Andriotis, 2006a). Kako raste kapital za izgradnju, tako nove građevine postaju sve veće i više te visoki hoteli uz plažu i neposredno u zaleđu upućuju na činjenicu da je destinacija dosegnula međunarodnu formu (Johnston, 2001). Mnoge plaže postaju nedostupne lokalnom stanovništvu zbog razvoja smještajnih kapaciteta, aktivnosti povezanih s turizmom i vikendica paralelno s obalom u obliku vrpce (*ribbon development*) (Andriotis, 2006a).

U fazi stagnacije turistički krajolik postaje dominantan i malo je prostora dostupno za daljnju ekspanziju pa se dodatni smještajni kapaciteti grade u unutrašnjosti podalje od glavne atrakcije (npr. obale). Turističko mjesto postaje urbanizirano, kapacitet nosivosti prostora je dosegnut ili nadmašen, što ima za posljedicu gubitak kvaliteta zbog kojih je postalo turistički atraktivno (Andriotis, 2006a), a vidljivi su oštećenje okoliša i gubitak socijalne ravnoteže (Pulina i Biagi, 2006). Upravo zbog toga su rijetki primjeri destinacija koje ostaju u fazi stagnacije, poput The Isle of Man koji je u fazi stagnacije još od Drugog svjetskog rata, uz stabilni turistički promet i velike napore uložene u revitalizaciju (Cooper i Jackson, 1989).

Većina destinacija nakon stagnacije ulazi u šestu fazu koja može varirati ***od opadanja do revitalizacije***. Ako vlasti i privatni poduzetnici planski ne provedu reorijentaciju turizma, destinacija više ne može parirati svojim konkurentima i započinje kvantitativna i prostorna recesija aktivnosti (Garay i Cànoves, 2011, 654). Martin i Uysal (1990) kao glavni razlog ulaska destinacije u faze stagnacije i opadanja vide u nedefiniranosti kapaciteta nosivosti prostora (definiranog fizičkim, psihosocijalnim i sociološkim kriterijima).

Zmyślony (2011, 870) na temelju prijašnjih istraživanja razvojnog ciklusa (Butler, 1980; Buhalis, 2000; European Comission, 2002; Manente i Pechlaner, 2006) navodi dvadeset pokazatelja („simptoma“) opadanja turističkog područja: (1) smanjenje broja turističkih dolazaka, (2) smanjenje broja ostvarenih noćenja, (3) skraćivanje prosječnog boravka, (4) povećanje sezonske koncentracije turističkih tokova, (5) smanjenje „kvalitete“ turista, (6) smanjenje udjela turista koji prvi put posjećuju destinaciju, (7) promjenjiva struktura turista u turističkim tokovima, (8) smanjenje udjela glavnih turističkih tržišta, (9) smanjenje turističke potrošnje, (10) fizički (okolišni) problemi (gužve, prometna zagušenja, slabije održavanje kulturnih atrakcija), (11) nedostatak adekvatne turističke ponude, (12) nedostatak adekvatne turističke infrastrukture, (13) smanjenje kvalitete turističkog proizvoda, (14) smanjenje profita glavnih turističkih aktivnosti, (15) smanjenje elastičnosti turističke promocije grada, (16) socijalni problemi, (17) smanjenje stope popunjenosti smještajnih kapaciteta, (18) opasnost od konkurencije drugih destinacija, (19) nepovoljni politički uvjeti (lokalni i vanjski), (20) opasnost od drugih vanjskih faktora (Zmyślony, 2011, 870).

Isti autor na temelju radova Van der Borga (1991) i Russa (2002) identificira dvanaest dodatnih faktora opadanja turizma u gradovima: (1) povećanje udjela izletnika u ukupnom broju posjetitelja, (2) velike dnevne fluktuacije u tokovima posjetitelja, (3) velike gužve u blizini glavnih turističkih atrakcija, (4) visoke cijene smještaja u središtu grada, (5) smanjenje turističke privlačnosti grada, (6) smanjenje profita glavnih turističkih aktivnosti u gradu, (7) premašivanje kapaciteta nosivosti prostora, (8) rapidni porast broja smještajnih objekata u okolnoj zoni, (9) smanjenje broja poslova u turizmu, (10) fizičke restrikcije na smještajne objekte, (11) standardizacija turističkog proizvoda, (12) gubitak identiteta grada kao mjesta kulture i baštine (Zmyślony, 2011, 870).

Ioannides (1992) smatra da postoji više od jedne točke saturacije, što su pokazali Priestley i Mundet (1998) na primjeru katalonske obale, gdje je zabilježen ponovni rast turističkog prometa. Opadanje se može izbjeći ako vlast i poduzetnici provedu reorijentaciju turističkog proizvoda te turizam poprimi drugačiji tijek (Garay i Cànoves, 2011). Zbog toga Agarwal (2002) tu fazu definira kao fazu reorganizacije, a koja uključuje potpunu promjenu obilježja i atrakcijske osnove turističke regije (Garay i Cànoves, 2011). Strategije turističke revitalizacije često se temelje na razvoju *kvalitetnog* turističkog proizvoda (Farsari i Prastacos, 2003), sa svrhom privlačenja turista viših platnih sposobnosti (Dodds, 2007; Farsari i dr., 2007; Chapman i Speake, 2011). Reorganizacija se često provodi razvojem novih tržišnih niša i oblika turizma, poput golfa, ekoturizma, kulturnog i sportskog turizma, poslovnog i kongresnog turizma

(Morgan, 2005), no često se fokusira na postizanje ekonomske održivosti, a ne održivog turističkog razvoja (Dodds, 2007; Farsari i dr., 2007). U turističkim planovima na Malti su, primjerice, identificirani brojni faktori koji sprječavaju održivost i stavljaju ekonomske prioritete prije okolišnih i sociokulturnih, a posebno se ističu nedostatak holističkog i integrativnog pristupa planiranju te borba za moć između vlasti i drugih aktera u prostoru (Dodds, 2007; Chapman i Speake, 2011).

Iz navedenog proizlazi da na kasne faze razvojnog ciklusa utječu brojni ***unutrašnji i vanjski faktori*** koje je vrlo često teško identificirati (Agarwal, 1997), a odlučujući utjecaj imaju odluke vezane uz prostorno planiranje i upravljanje destinacijom (Agarwal, 1997), posebno u sprječavanju opadanja i smanjenja atraktivnosti destinacije (Butler, 1980; Getz, 1992). Agarwal (2002, 40) identificira ključne faktore opadanja na primjeru britanskih obalnih destinacija. Kao glavni unutarnji faktori ističu se gubitak jedinstvenosti i slabljenje konkurentnosti destinacije, što dovodi do veće konkurencije drugih destinacija. Vanjski faktori koji utječu na opadanje vezani su uz turističku potrošnju (promjene u željama, potrebama i motivaciji turista, promjene turističkih očekivanja, veća dostupnost tehnološkim dostignućima, promjene u količini i dostupnosti slobodnog vremena) i proizvodnju općenito (promjena sustava i/ili metoda proizvodnje, tehnološka dostignuća, stvaranje novih turističkih prostora i proizvoda, promjenu iskustva putovanja kod turista) (Agarwal, 2002, 40).

Važnu ulogu imaju i drugi vanjski faktori, poput multinacionalnih kompanija, odnosa inozemnih investitora i državnih institucija (Debbage, 1990; Bianchi, 1994), promidžbenih i političkih aktivnosti (na višim prostornim razinama) (Getz, 1992; Agarwal, 1997). Stough i Feldman (1982) (citirano u: Lundtorp i Wanhill, 2001) naglašavaju upravo ulogu političkih faktora u razvojnom ciklusu i apostrofiraju četiri ključna politička pitanja važna za destinacije: (1) plansku regulativu, (2) javne investicije (npr. u infrastrukturu), (3) partnerski razvoj, (4) financijske poticaje. Primjer važnosti vanjskih i društvenih političkih faktora pokazuju primjeri turističkih destinacija u Južnoj Europi koje doživljavaju revitalizaciju 1980-ih i 1990-ih, u razdoblju političke nestabilnosti u Sjevernoj Africi uslijed Zaljevskog rata, rata na području bivše Jugoslavije, devalvacije lire u Italiji itd. (Pulina i Biagi, 2006). Drugi primjer je opadanje turizma u rudniku soli Wieliczka u blizini Krakowa 1980-ih pod utjecajem loše socioekonomske pozicije, demonstracija i uvođenja vojne diktature u Poljskoj.

S obzirom na primorska obilježja turizma u Južnoj Dalmaciji u nastavku se iznose teorijske postavke o razvojnom ciklusu primorskih turističkih područja na Europskom Sredozemlju.

3.2.4. Razvojni ciklus turističkih područja na Sredozemlju

Iako model razvojnog ciklusa predstavlja dobar teorijski okvir za analizu i predviđanje budućeg razvoja turističkih područja, neki autori smatraju da razvoj turizma na Sredozemlju nije moguće promatrati unutar samo jednog razvojnog ciklusa pa ga testiraju unutar više njih (Čorak, 2006; Garay i Cànoves, 2011), dok drugi autori koriste i druge modele, poput životnog ciklusa proizvoda (Formica i Uysal, 1996), teorije regulacije (Garay i Cànoves, 2011) i teleološkog modela (Oreja Rodríguez i dr., 2008). Garay i Cànoves (2011) to argumentiraju činjenicom da izvorni model procesu opadanja i reorijentacije pristupa previše restriktivno i pojednostavljeno te da evolucija i opadanje turizma ne trebaju biti dio samo jednog velikog razvojnog ciklusa, nego mogu biti dio više uzastopnih razvojnih ciklusa koji su izravno povezani s glavnim kapitalističkim paradigmama. Stoga na primjeru Katalonije kombiniraju model razvojnog ciklusa s teorijom regulacije te razdoblje od pojave turizma u prvoj polovici 19. st. do danas dijele na razdoblja *prototurizma*, *predfordizma*, *fordizma* i *postfordizma*. Za svako razdoblje izdvajaju zasebni razvojni ciklus koji obilježavaju različita socijalna obilježja turista, motivi, oblici turizma i prometna sredstva, što povezuju s režimima proizvodnje i potrošnje te društvenim promjenama u emitivnim područjima u Europi. Većini autora koji istražuju razvojni ciklus sredozemnih turističkih područja zajedničko je izbjegavanje preciznog razgraničavanja faza ciklusa zbog manjka statističkih podataka i/ili nemogućnosti određivanja granica (vidjeti Monfort Mir i Ivars Baidal, 2001; Andriotis, 2006a; Pulina i Biagi, 2006).

Knowles i Curtis (1999) proučavaju razvojni ciklus primorskih turističkih mjesta u Europi i svijetu koja masovno posjećuju britanski turisti. Ta turistička mjesta uvjetno dijele u tri generacije te sukladno tome analiziraju njihove razvojne cikluse. Prvu generaciju čine starija turistička mjesta u zemljama europskog *industrijskog sjevera* koja se razvijaju još u 19. st. (npr. Ujedinjeno Kraljevstvo)[15], drugu generaciju čine turistička mjesta na Europskom Sredozemlju koja uspon doživljavaju od 1960-ih (npr. Španjolska), a treću generaciju turistička mjesta uglavnom u zemljama u razvoju izvan Europe koja se razvijaju od 1980-ih (npr. Izrael i Meksiko). Razvojni ciklus u turističkim mjestima prve generacije trajao je između 100 i 150 godina, a glavnu potražnju činilo je domaće stanovništvo iz obližnjih industrijskih gradova. Ta turistička mjesta krajem 1960-ih bilježe opadanje i sve do sredine 1980-ih se bore s post-

[15] Knowles i Curtis (1999) u radu ne razmatraju turistička mjesta na Sredozemlju s dugom turističkom tradicijom, koja u 19. i početkom 20. st. posjećuje europska aristokracija i bogatije građanstvo, uključujući turiste iz Ujedinjenog Kraljevstva, a koja imaju izuzetnu važnost u razvoju turizma u Europi (Nica, Cannes, Sanremo, Ventimiglia, Opatija…).

stagnacijom. Knowles i Curtis (1999, 89) slikovito navode kako „u razdoblju u kojem samo najvitalniji preživljavaju, neke manje destinacije prihvaćaju svoju sudbinu gradova umirovljenika, a neke postaju samo sjena svoje prošlosti, s gospodarstvom koje propada“. S druge strane, fleksibilnija turistička mjesta donose planove razvoja, prihvaćaju smanjenje broja smještajnih kapaciteta i preorijentiraju se na jednodnevne posjete i obiteljske odmore (Knowles i Curtis, 1999).

Turistička mjesta druge generacije razvijaju se od 1960-ih potaknuta jeftinijim zračnim prijevozom i rastućim sjevernoeuropskim emitivnim tržištem, a ovise o turoperatorima koji potiču rast broja postelja radi zadržavanja niske cijene paket aranžmana. Nekadašnja mala ribarska mjesta na španjolskoj obali (poput Lloret de Mara, Benidorma, Torremolinosa) od 1960. do 1975. g. su transformirana u visoko urbanizirana turistička mjesta, no već početkom 1980-ih, nakon samo dva desetljeća razvoja, počinju pokazivati znakove zamora, pogoršanja fizičke infrastrukture i degradacije okoliša (Robinson, 1996), nastalih uslijed nedovoljnog prostornog planiranja i kontrole turističkog razvoja (Knowles i Curtis, 1999). Te se destinacije prema Knowlesu i Curtisu (1994, 94) pokazuju nedovoljno fleksibilnima da izbjegnu dugotrajno opadanje, a „napori da se revitaliziraju, koliko god se činili prikladnima i uspješnima, pokazat će se samo kao kratkoročno olakšanje od neizbježnog starenja“. To argumentiraju činjenicom da ta turistička mjesta, za razliku od britanskih, nemaju starijih turističkih građevina koja su postala dio njihove kulturne baštine te da se nalaze se podalje od velikih gradova, generatora izletništva koje može pridonijeti reorijentaciji turizma (Knowles i Curtis, 1999). Autori, međutim, podcjenjuju razlike u pogodnosti britanske i sredozemne obale za razvoj kupališnog turizma, te bogatstvo baštine koja se uključuje kao nadopuna klasičnom turističkom proizvodu, čime se odolijeva opadanju. Stoga Aguiló i dr. (2005) tvrde da smanjena konkurentnost takvih destinacija uglavnom nije statistički dokazana te, iako se preporučuje njihovo restrukturiranje, u njima ne dolazi do opadanja, nego do daljnjeg rasta broja turističkih dolazaka i njihove potrošnje, vezano uz rast *kvalitete* turističke destinacije, unaprjeđenje postojećih smještajnih kapaciteta i ograničenje gradnje novih te unaprjeđenje okoliša baštine.

Knowles i Curtis (1999) tvrde kako je primorskim turističkim mjestima treće generacije svojstven viši stupanj planiranja i kontrole razvoja te naglasak na *kvaliteti*, iako i one teže razvoju masovnog turizma. Uz to, svijest o okolišu u tim je destinacijama viša, kao i svijest o vrijednostima prostora, a veća su i ograničenja nove izgradnje (Knowles i Curtis, 1999).

3.2.4.1. Faza otkrivanja

Inicijalni razvoj turizma na Europskom Sredozemlju započinje već sredinom 18. st. i vezan je uz *Grand Tour* putovanja, u kojima sudjeluje bogata britanska aristokracija privučena raznovrsnom kulturnom baštinom, umjetnošću i prirodnim resursima (Formica i Uysal, 1996; Boyer, 2001). Cilj ranih turista nije bio *otkriti* turistička područja, nego ih posjetiti i vidjeti (Boyer, 2001), no sa slikovitim opisima područja koja pridonose stvaranju slike o njima i privlačenju novih turista (Formica i Uysal, 1996). Primarno područje interesa predstavlja Italija, a južna Francuska, posebno regija Provence između Montpelliera i Alpa, sa središtem u Nici, samo je usputno odredište, „predsoblje Italije" (Boyer, 2001, 41). Uz *Grand Tour* putovanja razvija se i zdravstveni turizam koji je u Italiji orijentiran na toplice, a južnoj Francuskoj na obalu. U tim oblicima turizma također sudjeluju bogati aristokrati (pretežno iz Ujedinjenog Kraljevstva) koji, zahvaljujući blagim zimama, atraktivnoj vegetaciji, mogućnostima liječenja bolesti (posebno turberkuloze) te nadasve hedonističkim motivima, na jugu borave i nekoliko mjeseci u hladnijem dijelu godine (Formica i Uysal, 1996; Boyer, 2001).

I u Kataloniji se turizam počinje razvijati već krajem 18. st. i inicijalna faza otkrivanja traje do sve sredine 19. st. Španjolska nije dio *Grand Tour* putovanja, no i tu se u turizam prvo uključuje bogata aristokracija koja dolazi iz znanstvenih i političkih motiva, a koja svojim subjektivnim opisima stvara slike kulture i baštine Katalonije koje se održavaju sve do sredine 20. st. i pridonose privlačenju turista. U turizam se kasnije uključuje i bogatije građanstvo koje, potaknuto mogućnostima rekreacije i jačanja društvenih veza, prednost daje zdravstvenom turizmu u unutrašnjosti (toplice), gdje provode jedan ili dva mjeseca ljeti. Lokalni poduzetnici istovremeno razvijaju *znanstveno pješačenje* (*scientific hiking*) kao novi oblik turizma potaknut pokretima koji teže ponovnom otkrivanju i reinterpretaciji unutrašnjosti kao simbola kulturnog identiteta te povratku ruralnim načelima i moralu (Garay i Cànoves, 2011) (sl. 7.).

Sredozemna otočna područja znatno se kasnije uključuju u turizam pa i faza otkrivanja u njima ima drugačiji tijek i trajanje. Turizam na Malti započinje krajem 19. st. i vezan je uz izgradnju ljetnih vila na obali od strane malteških bogataša (Chapman i Speake, 2011). Na Kreti faza otkrivanja započinje već sredinom 19. st. i traje sve do 1960-ih. Prve turiste predstavljaju bogati istraživači i umjetnici privučeni bogatom i tada još neotkrivenom antičkom grčkom baštinom. U gradovima postoje smještajni kapaciteti u obliku *innova*, no njihova slabija kvaliteta upućuje prve turiste na lokalno stanovništvo. Početkom 20. st. otok se uključuje u itinerare kruzera na putovanjima po istočnom Sredozemlju, a turisti u sklopu izleta posjećuju uglavnom Heraklion

i palaču Knossos. Potrošnja tih turista u destinaciji i učinak na lokalnu zajednicu su mali, pa je stanovništvo i dalje orijentirano na poljoprivredu i ostale tradicionalne aktivnosti. Značajnije promjene u turističkoj ponudi vežu se uz izgradnju većeg broja hotela od 1920. do 1940., a posebno uz otvaranje zračne luke Heraklion 1939. g. Međutim, Drugi svjetski rat, a poslije i građanski rat dovode do prekida turističke aktivnosti na cijelo desetljeće (Andriotis, 2006a). Sardinija se u turizam uključuje tek između Prvog i Drugog svjetskog rata (Pulina i Biagi, 2006), a na Cipru je sve do 1960-ih turizam slabo razvijen (Ioannides, 2001).

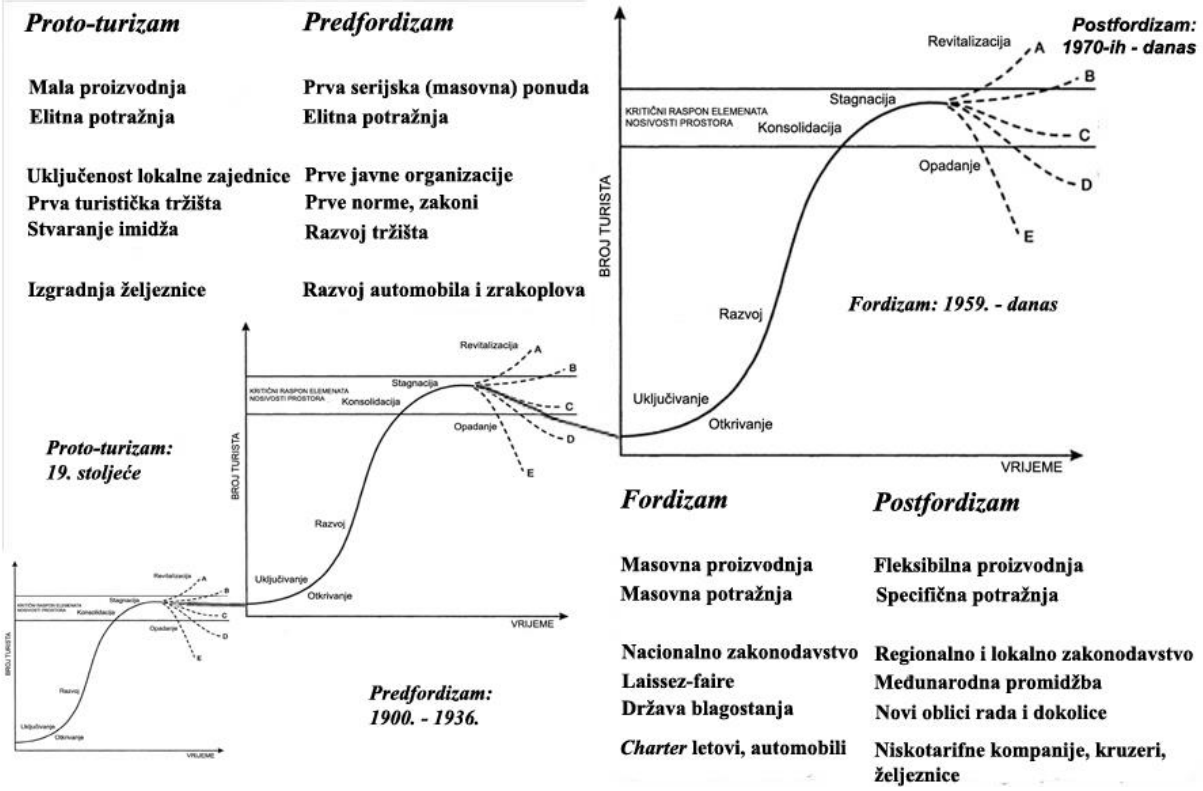

Sl. 7. Razvoj turizma u Kataloniji objašnjen pomoću Butlerovog modela i teorije regulacije (preuzeto iz Garay i Cànoves, 2011; modficirano)

3.2.4.2. Faza uključivanja

U Francuskoj se prijelaz iz faze otkrivanja u fazu uključivanja dogodio još u drugoj polovici 19. st., a u turističkim kretanjima i dalje sudjeluju pretežno aristokracija i bogato građanstvo. Umjesto najma stanova za boravak, bogati turisti uz obalu grade raskošne vile okružene parkovima i time mijenjaju fizionomiju receptivnih područja, posebno zato što nove građevine odudaraju od tradicionalne lokalne arhitekture. Turizam je ograničen na uski obalni pojas (središte je Nica, a razvija se i u gradovima Hyères, Montpellier, Pise), dok unutrašnjost uopće nije uključena u turizam. Od 1860-ih se grade prve kockarnice u Monte Carlu za potrebe

razonode bogate klijentele, a ubrzo se taj fenomen širi i u druga priobalna turistička područja. Značajan preokret u razvoju turizma početkom 20. st. uzrokuje razvoj kupališnog turizma (isprva pod utjecajem američkih turista), koji koristi postojeću turističku infrastrukturu (palače i *casina*), što dovodi do preorijentacije na ljetnu turističku sezonu (Boyer, 2001).

U Italiji se prijelaz u fazu uključivanja dogodio nakon Prvog svjetskog rata, a ključni faktori su osnivanje Turističke zajednice Italije (ENIT – *Ente Nazionale Italiano per il Turismo*) 1919. g., radi promocije Italije kao turističke destinacije na domaćem i inozemnom tržištu i obrazovanja kadrova za potrebe turizma i ugostiteljstva te donošenje zakona s ciljem regulacije turizma kao aktivnosti. Uz postojeći zdravstveni turizam na obali i u termama, revitalizaciju u međuratnom razdoblju doživljava vjerski turizam (posebno je bila važna sveta 1925. g.) te turizam prestaje biti rezerviran samo za aristokraciju i bogato građanstvo (Formica i Uysal, 1996).

Garay i Cànoves (2011) za Španjolsku (Kataloniju) izdvajaju dvije različite faze uključivanja unutar dva razvojna ciklusa, od kojih jedan odgovara *prototurizmu*, a drugi *predfordizmu*. Faza uključivanja u razdoblju *prototurizma* traje od sredine 19. st. (1855. – 1865.) do početka 20. st., a koji je vezan uz turizam toplica i *znanstveno pješačenje* još otprije. Njihov intenzivniji razvoj omogućava izgradnja katalonske željeznice koja povezuje Barcelonu s industrijskim gradovima (Sabadell, Terrassa, Manresa) te primorskim i ruralnim područjima. Svjetska izložba u Barceloni 1888. g. potiče interes turista za sam grad s bogatom povijesnom jezgrom i razvoj urbanog turizma. Iako destinacije ni približno ne dosežu kapacitet nosivosti prostora, navedeni oblici turizma temeljeni na atraktivnosti krajolika početkom 20. st. izlaze iz mode, čime *prototurizam* ulazi u krizu (sl. 7.) (Garay i Cànoves, 2011). Krajem 19. st. započinje novi razvojni ciklus unutar *predfordizma* kao novog načina regulacije. Taj je ciklus vezan prvenstveno uz primorska područja i ljetni odmorišni turizam sa središtem u Barceloni. U Pirenejima se istovremeno počinje razvijati skijališni turizam. U turizam se uključuju i bogatiji građani, a veću pokretljivost stanovništva omogućavaju veća dostupnost automobila i zrakoplova. Nakon kratke faze otkrivanja odmah je uslijedila faza uključivanja s profesionalizacijom i omasovljenjem smještajnih kapaciteta i ugostiteljskih objekata te njihovim kvalitativnim promjenama (npr. španjolski restorani više ne poslužuju samo domaću hranu, nego pretežno međunarodnu, posebno francusku). Osnivaju se organizacije *Societat d'Atracció de Forasters* i *Comisaría Regia* zadužene za razvoj turizma te promocije i zaštite prirodne i kulturne baštine (Garay i Cànoves, 2011).

Sredozemni otoci ulaze u fazu uključivanja znatno kasnije, tek nakon Drugog svjetskog rata, kada su obalna turistička područja već u fazi razvoja – Malta i Sardinija od 1950-ih, a Kreta i Cipar od 1960-ih. Omasovljenje turizma (posebno u toplom dijelu godine) vezano je uz otvaranje međunarodnih zračnih luka (npr. Heraklion na Kreti), razvoj *charter* letova i paket aranžmana te komercijalizaciju ljetnog odmorišnog turizma. Taj se proces dijelom odvija planski naporima vlasti za razvojem gospodarstva nakon stjecanja nezavisnosti ili autonomije (Ioannides, 2001; Andriotis, 2006a; Pulina i Biagi, 2006; Chapman i Speake, 2011). Na Cipru vlasti nakon stjecanja neovisnosti 1960. g. nastoje provesti diversifikaciju gospodarstva planskim razvojem turizma (Akis i dr., 1996; Ioannides, 2001). Na Malti odlaskom britanske vojne flote nakon stjecanja neovisnosti 1964. g. do izražaja dolaze sve veća ovisnost o turizmu i nerazvijenost ostalih aktivnosti pa vlasti dodatno stimuliraju ulaganja u osnovne smještajne kapacitete i turizam općenito (Chapman i Speake, 2011). Lokalne vlasti na Sardiniji svjesne su važnosti turizma za ekonomski razvoj pa već 1950. g. osnivaju organizaciju ESIT (*Ente Sardo Industrie Turistiche*) koja potiče investicije u smještajne kapacitete, turističku promociju i lokalno poduzetništvo. Poticaji ubrzo dovode do rasta broja turističkih dolazaka i noćenja i pozitivnih ekonomskih efekata, a otok posjećuju heterogene skupine posjetitelja (Pulina i Biagi, 2006). Glavna emitivna tržišta Cipra su Ujedinjeno Kraljevstvo i skandinavske države, a na Kreti UK, SAD, Njemačka i Francuska (Ioannides, 2001; Andriotis, 2006a). Na Kreti (a slično je i na drugim otocima) novi smještajni kapaciteti prvo se grade samo u obalnim gradovima, a poslije i u drugim obalnim područjima, iz kojih turisti odlaze na izlete u ruralna područja. Turizam dovodi do promjena u lokalnoj ekonomiji; smanjuje se broj poljoprivrednog stanovništva, rastu prihodi, broj subjekata vezanih uz turizam te uvoz pića (Andriotis, 2006a).

3.2.4.3. Faza razvoja

Od promatranih destinacija najranije u fazu razvoja ulazi Katalonija u sklopu predfordističkog sustava i ta faza traje sve do Drugog svjetskog rata. Turizam je još uvijek rezerviran za elitu, no javljaju se inicijative za omasovljenjem i popularizacijom putovanja. Osnivaju se institucije za upravljanje turizmom (poput *Oficina de Turisme de Catalunya*), raste broj turističkih usluga, u blizini Barcelone gradi se zračna luka El Prat, a proširuje se i unaprjeđuje cestovna mreža, što poboljšava prometnu dostupnost regije. Na Costa Bravi se počinju turistički razvijati pojedina manja obalna turistička mjesta koja se uključuju u prva organizirana putovanja brodovima i autobusima. Intenzivnije se razvija i urbani turizam u Barceloni, čemu pridonosi Međunarodna

izložba 1929. g. te urbano modeliranje i monumentalni razvoj grada koji učvršćuje njegovu sliku na turističkom tržištu (Garay i Cànoves, 2011).

Nakon prekida izazvanog Drugim svjetskim ratom, krajem 1940-ih i početkom 1950-ih u Kataloniji i dalje opstaje predfordistički razvojni ciklus s turizmom rezerviranim za elitu, no već 1950-ih započinje novi razvojni ciklus u okviru fordističkog sustava regulacije temeljen na ljetnom odmorišnom turizmu. Ciklus započinje fazom otkrivanja u kojoj sudjeluju niži i srednji slojevi turista iz Francuske, koja se tada još oporavlja od rata, a koji, privučeni kulturnim atrakcijama, blizinom i nižim cijenama destinacije u razvoju, posjećuju Kataloniju u okviru jednodnevnih ili vikend posjeta. Početkom 1960-ih fordistički ciklus ulazi u fazu uključivanja, a Francuzima se pridružuju njemački, britanski i skandinavski turisti. Prelazak u fazu razvoja (sredina 1960-ih – sredina 1970-ih) i ubrzani razvoj turizma na unutarnjem planu omogućuju daljnji rast prometa i *Plan stabilizacije* iz 1959. g., koji zagovara devalvaciju valute, liberalizaciju i racionalizaciju. Na vanjskom planu ključnu ulogu u Španjolskoj, ali i drugim sredozemnim destinacijama imaju rast osobnog dohotka i kvalitete života, produljenje plaćenog godišnjeg odmora, konsolidacija države blagostanja i srednjeg sloja u emitivnim državama, porast razine obrazovanja i kulture te razvoj *charter* letova i automobilskog prometa. Turističkoj privlačnosti Španjolske pridonosi imidž egzotične destinacije koja nije zahvaćena gospodarskim razvojem kao Zapadna Europa. Inozemni turoperatori potiču brzi rast smještajnih kapaciteta (mahom hotela niže kategorije) koji se financiraju kapitalom stečenim prodajom poljoprivrednog zemljišta, što uspijeva potaknuti razvoj cjelokupne ekonomije. Uvidjevši to, Francov režim zadržava princip *lassez faire* u razvoju turizma, omogućavajući slobodu tržišta i spekulativnih ulaganja, što potiče strelovit razvoj turizma, ali i rezidencijalnog stanovanja na cijeloj obali. Španjolska se promovira kao jedinstvena destinacija za odmor na suncu uz more te izostaje turistička promocija regionalnih posebnosti. Nedovoljno planiranje i kontrola turističkog razvoja izazivaju neželjene učinke u prostoru (Garay i Cànoves, 2011) (sl. 7.).

Faza razvoja talijanskog turizma započinje nakon Drugog svjetskog rata i traje do 1973. g. Uz prethodno navedene vanjske faktore, kritičnu ulogu u Italiji predstavlja široka upotreba osobnih automobila. Italija ima imidž primorske kupališne destinacije (*sunce i more*), a ubrzanom razvoju turizma pridonosi ponovni razvoj vjerskog turizma potaknutog svetom 1950. g. Turistički dolasci u razdoblju 1950. – 1965. povećavaju se po godišnjoj stopi od 11,5 %, što snažno utječe na gospodarstvo. Intenzivno se razvija privatno poduzetništvo po konceptu *razvoj po svaku cijenu*, što uz izostanak planskog razvoja na regionalnoj, destinacijskoj i lokalnoj razini, ubrzo dovodi do zrelosti (Formica i Uysal, 1996).

U otočnim sredozemnim područjima navedeni procesi još su snažnije naglašeni. Brzi razvoj masovnog kupališnog turizma temelji se na privlačenju širokih slojeva turista, s čim je povezana snažna ekspanzija hotelskih i ostalih smještajnih kapaciteta, često niže kvalitete (Ioannides, 2001; Andriotis, 2006a; Chapman i Speake, 2011). To dovodi do velikih promjena u obalnom krajoliku i transformacije ruralnih područja u urbanizirani prostor. Razvoj turizma nije dovoljno planski usmjeravan pa negativni okolišni, sociokulturni i ekonomski učinci sve više umanjuju atraktivnost destinacije kod dijela potencijalnih turista (sjevernoeuropskih) koji odabiru manje transformirane prostore (Ioannides, 2001; Andriotis, 2006a; Pulina i Biagi, 2006). Faza razvoja inozemnog turizma na Sardiniji započinje 1961. g., desetljeće kasnije nego u Italiji u cjelini, i traje do 1972. g., dok se domaći turizam još uvijek nalazi u fazi uključivanja. Snažnoj ekspanziji pridonosi turističko planiranje od 1960-ih koje ima za cilj ekonomsku revitalizaciju otoka povezivanjem turizma, prirodnih resursa i drugih ekonomskih sektora, no njihovu potpunu primjenu onemogućuje izostanak urbanog planiranja i zaštite prostora. U turizmu sudjeluju heterogene društvene skupine inozemnih (britanskih, njemačkih, francuskih i švicarskih) i domaćih turista, a s rastom broja mijenja se i njihov sastav, pri čemu *alocentrike* zamjenjuju *mediocentrici*. Lokalna zajednica sve više gubi kontrolu nad razvojem turizma, a sve veću važnost u turističkoj ponudi imaju nacionalne i inozemne tvrtke (Pulina i Biagi, 2006).

Chapman i Speake (2011) na Malti ne razdvajaju razvoj, konsolidaciju i stagnaciju, nego ih analiziraju zajedno. Te se faze odvijaju od početka 1960-ih do kraja 1970-ih, a ubrzani razvoj turizma prati reputacija niskobudžetne masovne destinacije za odmor na Suncu uz more. Takvu reputaciju promoviraju britanski turoperatori koji dovode do prevlasti britanskih turista (čine tri četvrtine svih turista) iz raznih društvenih skupina. Ekspanziju doživljavaju hoteli niže kategorije i privatni smještaj, a sve prati i niža kvaliteta javne infrastrukture. Ovisnost o britanskom tržištu i niža kvaliteta turističkog proizvoda već 1980-ih dovode do opadanja (Chapman i Speake, 2011). Sličan scenarij odvija se dva desetljeća kasnije i na Kreti, gdje faza razvoja traje od 1980-ih do kraja 1990-ih godina, a ulazak u Europsku Uniju 1981. g. dodatno potiče inozemna a ulaganja u turizam koji postaje dominantna gospodarska aktivnost. Podizanje hotela u turistički slabije razvijenim područjima dovodi do snažne obalne izgradnje u obliku vrpce (*strip development*) i fizionomske transformacije prostora (Andriotis, 2006a) (sl. 8.).

Snažan rast turizma dijelom je potaknut velikim infrastrukturnim projektima, poput gradnje zračnih luka uz obalna turistička središta Larnaka i Paphos, a težišta su i Limassol i Agia Napa. Za razliku od drugih destinacija, većina turizma ostaje u rukama lokalnih poduzetnika, kao i većina pratećeg građevinarstva, obrta i industrije, što rezultira smanjenim odljevom kapitala.

Turizam doseže petinu BDP-a i 40 % izvoza Republike Cipar, a 45 % stanovništva je zaposleno u turizmu i pratećim aktivnostima. Međutim, velika ovisnost o turizmu dovodi do osjetljivosti otočne ekonomije na promjene u svjetskim turističkim kretanjima, a koncentracija na obali do nejednakog regionalnog razvoja (Ioannides, 2001).

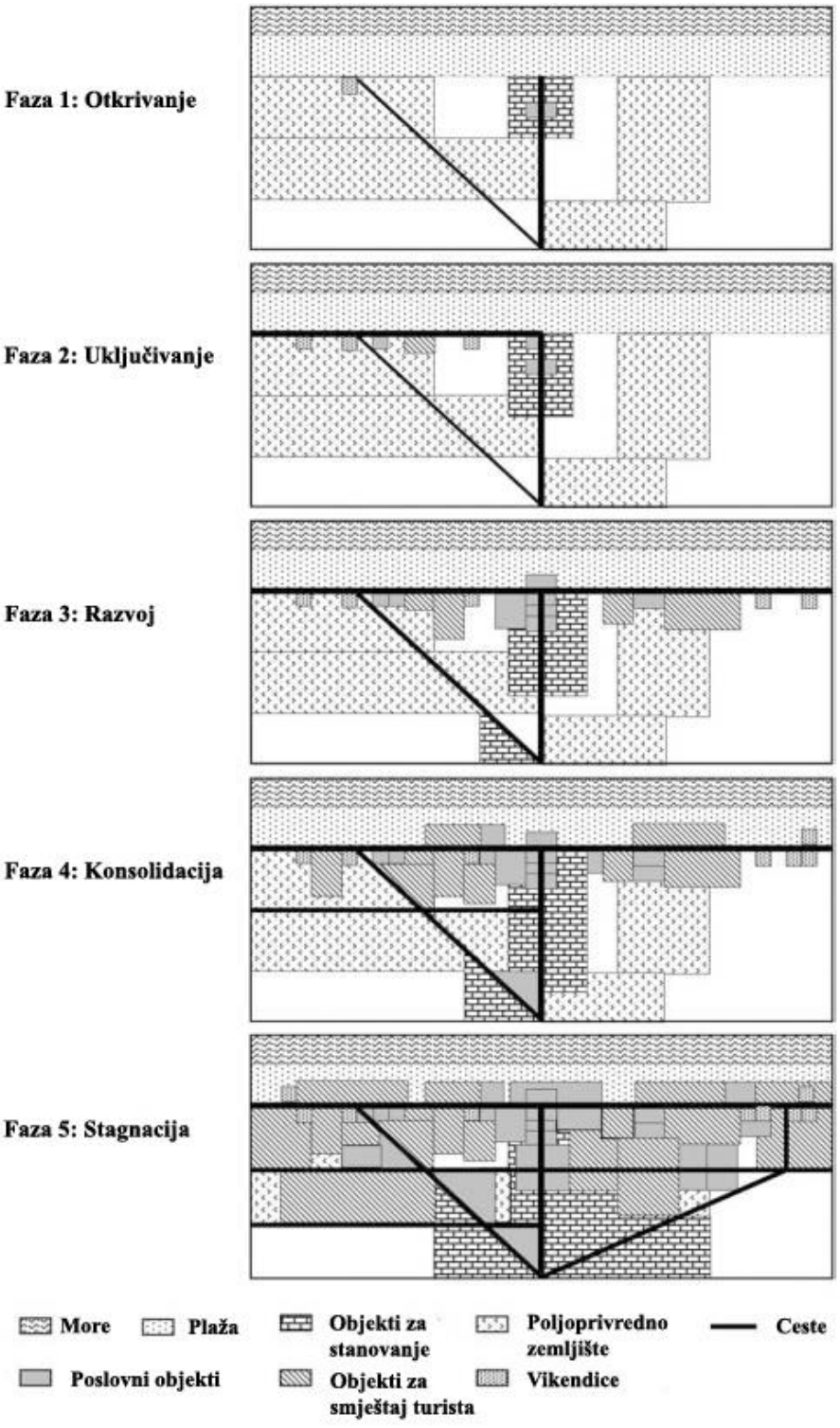

Sl. 8. Faze morfološke transformacije tipičnog obalnog naselja pod utjecajem turizma (preuzeto iz Andriotis, 2006b; modificirano)

3.2.4.4. Faze konsolidacije i stagnacije

Autori koji istražuju razvojni ciklus sredozemnih destinacija zajedno analiziraju faze konsolidacije i stagnacije zbog njihovog kratkog trajanja, nemogućnosti razgraničenja i djelovanja istih faktora u obje faze. Faza konsolidacije u Kataloniji (i Španjolskoj općenito) započinje već krajem 1970-ih i traje do sredine 1980-ih. Broj turističkih dolazaka i dalje se povećava, no taj rast više nije kontinuiran te se pojavljuju prvi znakovi slabljenja međunarodne potražnje. Kriza u turizmu potencirana je vanjskim i unutarnjim faktorima. Naftna kriza dovodi do rasta cijena goriva na svjetskom tržištu, a time do poskupljenja *charter* letova. Na unutarnjem planu nepovoljno djeluju društvena nestabilnost kasne Francove vladavine, rast cijena radne snage u turizmu i rast cijena paket aranžmana. Smanjenje inozemne potražnje dijelom se kompenzira snažnim rastom broja domaćih turista uslijed rasta kupovne moći i konsolidacije države blagostanja u samoj Španjolskoj. Suočeni s mogućnošću stagnacije i opadanja, već od sredine 1980-ih veliki se napori ulažu u unaprjeđenje turističkog proizvoda i transformaciju turizma, a vezani su i uz pripremu Španjolske za ulazak u EU 1986. g. i Olimpijske igre u Barceloni 1992. g. Tako se već u fazi konsolidacije sprječava moguća stagnacija, što označava početak novog (*postfordističkog*) razvojnog ciklusa (Garay i Cànoves, 2011) (sl. 7.).

U Italiji se konsolidacija isprepliće sa stagnacijom (ta faza izvorno je nazvana *zrelost*), a odvija se između 1974. i 1987. g. Od početka 1980-ih polagano se smanjuju noćenja i prihodi od turizma, uz još uvijek prisutan blagi rast turističkih dolazaka, čemu podjednako pridonose vanjski i unutarnji faktori. Inozemni turoperatori ulažu u druge manje kvalitetne i jeftinije mediteranske destinacije (Španjolsku, Grčku, Tursku, bivšu Jugoslaviju) kojima Italija više nije u mogućnosti konkurirati. Talijanski turizam pogađaju i jaka inflacija i nepovoljna slika Italije u očima inozemnih turista kao posljedica prijašnjeg oportunističkog i nekontroliranog razvoja. Unatoč naglašenoj gospodarskoj važnosti, vlasti ne pokazuju zabrinutost za dugoročne implikacije takvog razvoja turizma, a turistička promocija Italije je na istoj razini kao i pedeset godina prije. Sve to pridonosi skorom ulasku talijanskog turizma u fazu opadanja (Formica i Uysal, 1996).

Sardinija kasni u ciklusu u odnosu na ostatak Italije te se u razdoblju 1973. – 1985. nalazi u fazi konsolidacije. Stope rasta se smanjuju pa je broj dolazaka u cijelom razdoblju povećan tek za 15 %, pri čemu sve zastupljeniji postaju Plogovi *psihocentrici*. U drugoj polovici 1970-ih javljaju se prve primjedbe vezane uz visoku sezonalnost turizma i degradaciju okoliša izazvanu

nekontroliranim razvojem turizma uslijed nedostatne legislative i kontrole. Ističe se da turizam kroz svoje multiplikatorske efekte može potaknuti razvoj, ali samo ako uspije sačuvati kvalitetu života lokalnog stanovništva te bogatu prirodnu i kulturnu baštinu. Zbog toga se vrši pritisak na lokalne vlasti da uvedu strogu kontrolu u urbano planiranje i produže turističku sezonu razvojem kongresnog turizma i događaja izvan glavne sezone. Na razini cijele Italije u to se vrijeme donose zakonski akti s ciljem reorganizacije regionalnih turističkih tijela i klasifikacije smještajnih objekata radi povećanja konkurentnosti. Sardinija s njihovom primjenom počinje još 1984. g., no potpuna provedba cijelog procesa traje čak dva desetljeća. Stoga regija 1986. g. ulazi u fazu stagnacije[16] koja traje do 1992. g. Stope rasta turističkog prometa u početku su još marginalno pozitivne zahvaljujući rastu broja domaćih turista (*psihocentrici*), dok se broj inozemnih turista smanjuje, no nakon dosegnutog maksimuma u drugoj polovici 1980-ih započinje ukupno opadanje. Regionalne vlasti istovremeno financijski potiču razvoj agroturizma i provode regulaciju turističkih agencija i poslova u turizmu (Pulina i Biagi, 2006).

Republika Cipar krajem 1990-ih ulazi u fazu konsolidacije, dok se sjeverni (TRSC) dio Cipra nalazi u kasnoj fazi uključivanja ili u ranoj fazi razvoja. Stope rasta turističkog prometa u Republici Cipar sve se više smanjuju, a istovremeno sve vidljivije postaje negativne okolišne, ekonomske i sociokulturne posljedice ubrzanog turističkog razvoja. Nekoć neizgrađena obala u tom je razdoblju već gotovo potpuno urbanizirana izgradnjom hotela i vikendica u obliku vrpce neposredno uz obalu (*ribbon development*), što dovedi do vizualne degradacije, gubitka otvorenih vizura i otvorenih prostora te gubitka staništa pojedinih biljnih i životinjskih vrsta. Ubrzano povećanje broja postelja uz smanjene stope rasta turističkog prometa dovodi do njihove slabije popunjenosti pa vlasti prestaju poticati gradnju novih smještajnih kapaciteta, a dio postojećih hotela čak se prenamjenjuje u uredske prostore. Ciparska vlada još 1990. g. donosi mjere za unaprjeđenje turizma, krajolika i okoliša, što uključuje definiranje zona razvoja turizma i moratorij na izgradnju novih smještajnih objekata, no te se mjere u praksi ne provode, nego i dalje buja nelegalna gradnja smještajnih kapaciteta i vikendica. Spekulativnom preprodajom cijene zemljišta rastu i do 2000 puta, zbog čega se javlja nedostatak prostora za stambenu izgradnju. Istovremeno sve vidljiviji postaje manjak radne snage, što dovodi do rasta cijene rada u turizmu. Lokalno stanovništvo sve više negoduje zbog sociokulturnih promjena i pritisaka turizma na lokalnu zajednicu (oponašanje načina odijevanja, ponašanja turista i

[16] Autorice izvorno fazu konsolidacije nazivaju *Razvoj i konsolidacija* jer se domaće tržište nalazi u fazi razvoja, a inozemno u fazi konsolidacije. Analogno tome faza stagnacije je izvorno nazvana *Konsolidacija i stagnacija* jer je domaće tržište u fazi konsolidacije, a inozemno u fazi stagnacije (Pulina i Biagi, 2006).

zapadnjačkog načina života te gubitak lokalne kulture). Svih su navedenih problema svjesni i turisti koji ostaju razočarani Ciprom pa se udio povratnih turista smanjuje (Ioannides, 2001).

Kreta ulazi u fazu konsolidacije početkom 2000-ih, najkasnije od svih promatranih destinacija, te je većina turističkih mjesta u tom razdoblju na vrhuncu turističkog razvoja i prostornih učinaka turizma. Grčka vlada prepoznaje mnoga područja na otoku kao saturirana i u njima više ne dopušta gradnju novih smještajnih kapaciteta (Andriotis, 2006a) (sl. 8.). Lokalne vlasti nastoje povećati privlačnost turističkog proizvoda i potrošnju promocijom specifičnih oblika turizma, okolišnih i kulturnih resursa te diversifikacijom turističkog proizvoda kroz izgradnju golf igrališta i poboljšanje javne infrastrukture (Anagnostopolou i dr., 1996).

3.2.4.5. Faze opadanja i revitalizacije

Katalonija bez opadanja doživljava revitalizaciju već krajem 1980-ih, a Garay i Cànoves (2011) to povezuju s novim postfordističkim razvojnim ciklusom. Približavanje španjolskog dohotka europskom prosjeku dovodi do uspona i dominacije domaće komponente u katalonskom turizmu, a time i novog uspona turizma koji traje i danas. Važan faktor je i decentralizacija vlasti u Španjolskoj krajem 1970-ih kojom se odgovornost za razvoj turizma spušta na razinu regionalnih jedinica, koje su najviše svjesne atrakcija, turističke ponude i potreba, čime se omogućuje specijalizacija regija za pojedine oblike turizma. Postfordistički razvojni ciklus time ulazi u fazu otkrivanja s novim strategijama razvoja kupališnog turizma, revitaliziranim urbanim i zdravstvenim turizmom i novim ruralnim turizmom (Garay i Cànoves, 2011).

Iznimno značajan faktor je organizacija Olimpijskih igara u Barceloni 1992. g. koje pozicioniraju Barcelonu i Kataloniju u itinerare svjetskih atrakcija (Duran, 2002). Za potrebe Olimpijskih igara proširuje se postojeća zračna luka Barcelone te se grade dvije nove (Reus i Gerona), što omogućuje povećanje broja *charter* i niskotarifnih letova. Unaprjeđenje cestovne infrastrukture unutar Španjolske istovremeno omogućuje bolju dostupnost automobilima (Garay i Cànoves, 2011). Stoga se 1990-ih bilježe stope rasta katalonskog turizma veće od onih u fazi razvoja 1960-ih, uglavnom zbog snažnog razvoja turizma u Barceloni. Razvijaju se i drugi (specifični) oblici turizma koji teže vrednovanju prostornih resursa i kvaliteti turističkog iskustva, poput nautičkog, kruzing, kulturnog, ruralnog i ekoturizma. Postfordistički razvojni ciklus trenutno se nalazi u fazi razvoja i kreće se prema stagnaciji. Fordistički razvojni ciklus temeljen na klasičnom kupališnom turizmu obilježava sve veća umirovljenička komponenta i

razvoj vikendaštva (povezano s razvojem cestovne mreže), što upućuje na kasnije faze (sl. 7.). Izuzetno brzi recentni razvoj turizma i vikendaštva vidljiv je u ubrzanom rastu broja novih nekretnina i urbanizaciji prostora (Garay i Cànoves, 2011).

Za razliku od Katalonije, Italija nakon faze stagnacije ulazi u fazu opadanja (1988. – 1994.), uz smanjenje noćenja po stopi od 4 % godišnje. Na unutarnjem planu probleme predstavljaju slabi razvoj *charter* i niskotarifnog zračnog prijevoza zbog nedovoljno razvijene infrastrukture i monopola *Alitalije* s visokim cijenama karata pa turisti i dalje uglavnom dolaze osobnim automobilima, zatim neadekvatno upravljanje turizmom i turistička promocija na inozemnim tržištima te visoka inflacija. Na vanjskom planu Italija ne može konkurirati drugim sredozemnim destinacijama zbog visokih cijena smještaja i turističkih aranžmana, što potiče čak i domaće turiste na putovanja izvan zemlje (Formica i Uysal, 1996).

Dotadašnji model razvoja turizma dovodi do mnogih prostornih problema. Unatoč znatno podjednako bogatoj atrakcijskoj osnovi u cijeloj Italiji, najveći se dio turizma odvija u Sjevernoj i Srednjoj Italiji, što dodatno povećava regionalne disparitete između Sjevera i Juga. Visoki stupanj sezonalnosti turizma s vršnim opterećenjem u srpnju i kolovozu rezultira premašivanjem kapaciteta nosivosti prostora, preopterećenošću prostora i zagušenosti svih usluga, što nepovoljno utječe na turiste i atraktivnost destinacija, ali i na domaće stanovništvo, čija se kvaliteta života smanjuje. Zbog toga se dio turističkih tokova polako i spontano preusmjerava iz većih turističkih središta, koja bilježe opadanje, prema manjim novootkrivenim atrakcijama i destinacijama, čija popularnost raste. Velika inozemna potražnja za nekretninama dovodi do rasta njihovih cijena iznad kupovnih mogućnosti lokalnog stanovništva koje sve više odlazi iz pojedinih turističkih mjesta, a stalna se naselja pretvaraju u sezonska (Formica i Uysal, 1996).

U razdoblju u kojem Italija na nacionalnoj razini bilježi opadanje, Sardinija je u fazi stagnacije, nakon koje je, bez opadanja, uslijedila revitalizacija (1993. – 1999.). Revitalizaciji pogoduju promocija specifičnih oblika turizma, devalvacija lire i stabilizacija cijena, što Sardiniju (i Italiju u cjelini) ponovno čini konkurentnom na Sredozemlju. Usponu turizma pridonose i rat u Hrvatskoj te nestabilnost u Sjevernoj Africi nakon Zaljevskog rata, koji preusmjeravaju dio turističke potražnje na Sardiniju. Za revitalizaciju turizma zaslužnija je inozemna nego domaća komponenta. Nakon 2000. g. ponovno nastupa usporavanje stopa rasta, a 2004. g. i ukupno smanjenje noćenja, uz rast inozemne i smanjenje domaće komponente, čime regija ponovno ulazi u fazu stagnacije i/ili opadanja. U uvjetima liberalizacije prometa i poslovanja preko

interneta Sardinija se pokazuje nekonkurentnom u odnosu na druge destinacije zbog viših cijena, slabije diversifikacije turističkog proizvoda i njegove niže kvalitete (Pulina i Biagi, 2006).

Vlasti na Malti, radi suzbijanja opasnosti od opadanja, od 1980-ih značajno unaprjeđuju prometnu (asfaltiranje prometnica, poboljšanje telekomunikacijske mreže i otvaranje novog zrakoplovnog terminala) i komunalnu infrastrukturu (desalinizacija i poboljšanje vodoopskrbe), osnivaju institucije za obrazovanje stručnjaka u turizmu, provode reklasifikaciju postojećih hotela i dopuštaju izgradnju novih hotela jedino s 4 i 5 zvjezdica. Kao odgovor na glavne probleme malteškog turizma godine 1989. usvojen je *Master plan turizma* s tri glavna cilja: (1) smanjenje ovisnosti o britanskom emitivnom tržištu, (2) diversifikacija turističke ponude na temelju atrakcija vezanih uz kulturu i baštinu te privlačenje različitih tipova turista, (3) smanjenje sezonalnosti privlačenjem turista izvan glavne sezone. Sve su mjere usmjerene na stvaranje *kvalitetnog* turističkog proizvoda, odnosno privlačenje manjeg broja bogatijih turista (Chapman i Speake, 2011). Takav koncept i prije i kasnije s različitim uspjehom primjenjuju mnoge sredozemne destinacije (Španjolska, Grčka, Cipar) koje nastoje unaprijediti smještajne kapacitete i atrakcije radi zadovoljavanja sve viših očekivanja turista (Farsari i Prastacos, 2003; Morgan, 2005).

Primjena mjera iz *Master plana* dovodi do određenih pozitivnih učinaka: (1) turistički proizvod se diversificira izgradnjom luksuznih hotela, marina i igrališta za golf te promocijom atrakcija vezanih uz kulturu i baštinu, (2) smanjuje se sezonalnost privlačenjem turista u proljetnim i jesenskim mjesecima (na temelju atrakcija izvan *sunca i mora*), (3) smanjuje se ovisnost o britanskom tržištu i povećava udio drugih turista (pretežno europskih), (4) umjesto izgradnje novih smještajnih kapaciteta, naglasak se stavlja na unaprjeđenje postojećih (Chapman i Speake, 2011). No, s povećanjem fizičkog i socijalnog pritiska turizma, lokalno stanovništvo sve više ima negativne stavove prema turizmu (Bramwell, 2003). Negativno raspoloženje vezano je uz privođenje poljoprivrednog zemljišta turističkoj svrsi, destrukcija nekad atraktivnog krajolika i napuštanje nekad profitabilne poljoprivrede (Black, 1996). Bossevain i Theuma (1998) to povezuju s razvojem *kvalitetnog* turističkog proizvoda koji ubrzano „troši" oskudne prirodne resurse jer ima veće infrastrukturne zahtjeve (luksuzni hoteli, marine, golf igrališta) te zahtijeva više prostora i prirodnih resursa od masovnog kupališnog turizma.

3.2.5. Razvojni ciklus gradova

Model razvojnog ciklusa pokazao se primjenjivim u objašnjavanju turizma u gradovima, no s obzirom na geografske specifičnosti, autori ga modificiraju i nadograđuju drugim modelima. Zmyślony (2011) testira Butlerov model (1980) na primjeru Poznana i izdvaja dva zasebna razvojna ciklusa. Prvi ciklus vezuje uz razdoblje centralno planirane ekonomije (1950. – 1989.) i unutar njega izdvaja tri faze: stagnaciju (1950. – 1963.), razvoj (1964. – 1987.) i opadanje (1987. – 1989.). Drugi razvojni ciklus povezuje sa slobodnom tržišnom ekonomijom, a započinje izravno s fazom uključivanja (1992. – 2002.), nakon koje je od 2003. g. uslijedila faza razvoja. Iako je turizam danas tek na pragu zrelosti, autor ističe da je već sada moguće izdvojiti neke probleme koji upućuju na moguće opadanje u budućnosti, poput visokih cijena smještaja u središtu, visoke konkurencije drugih turističkih gradova, suviše standardiziranog turističkog proizvoda orijentiranog na poslovne turiste (posjetitelji sajmova), uz nedovoljno razvijen turistički proizvod namijenjen kulturnim turistima, visokog udjela dnevnih posjetitelja, sezonalnosti (veći pritisak u proljeće i jesen zbog održavanja sajmova) i fizičkih problema (prometna zagušenja i zastoji). Takvi indikatori ukazuju na nezrelost turizma Poznana i predstavljaju prijetnju od prelaska faze razvoja izravno u fazu opadanja (Zmyślony, 2011).

Van der Borg (1991) modificira izvorni Butlerov model (1980) i stvara model *razvojnog ciklusa urbanih turističkih atrakcija* koji se sastoji od četiri faze. U fazi pokretanja (*launching*) smještajni objekti i turistička infrastruktura slabo su razvijeni pa prevladava izletništvo, a pozitivni učinci turizma na lokalno stanovništvo još se ne osjete. U fazi zamaha (*take-off*) rastu investicije u turizam i razvija se turistička ponuda, povećava se udio boravišnih posjetitelja te rastu izravni i neizravni pozitivni učinci turizma na lokalnu zajednicu. U fazi stagnacije (*stagnation*) broj stacionarnih turista stagnira, a ponovno raste udio izletnika. Turistički se promet sve više koncentrira u centru grada i prelazi kapacitet nosivosti prostora, a na rubovima se povećava broj jeftinijih smještajnih objekata. U fazi opadanja (*decline*) cijene u središtu su visoke, turistička potražnja i aktivnosti vezane uz turizam su u padu, rastu troškovi turizma te grad naposljetku gubi svoj turistički identitet (Van der Borg, 1991).

Russo (2002) po uzoru na Van der Borgov (1990) razvija model *vicious circle* koji objašnjava odnos turizma, prostornih procesa u visokovrijednim povijesnim jezgrama gradova srednje veličine i rasta njihove funkcionalne regije u zrelim fazama ciklusa. Početne faze ciklusa slične su kao kod drugih destinacija. Turizam se slobodno razvija i ne izaziva negativne fizionomske, sociokulturne i ekonomske efekte sve dok ne dosegne kapacitet nosivosti prostora. Tada

započinje prve faza u modelu *vicious circle*, čiji su prvi znakovi nedostatak smještajnih kapaciteta i saturacija turističke ponude u povijesnoj jezgri. Grad više ne može usklađivati rast turističkog prometa sa svojim ograničenim fizičkim resursima uz glavne atrakcije (zemljište, građevine, prometnice, parkirališta) pa dio komplementarnih aktivnosti, kojima je lokacija u središtu preskupa, zbog saturacije počinje razvijati disperzno (hoteli, rekreacijska područja, prometni terminali…) (Russo, 2002; 2006). Time započinje proces metropolitanizacije turizma (Marchena Gomez, 1995) te se turistička regija grada počinje širiti izvan njegovih administrativnih granica (Russo, 2002).

Disperzija smještajnih kapaciteta ima neplanski karakter i ne prati je komplementarna decentralizacija kulturne infrastrukture (Russo, 2002). Stoga se, unatoč premašivanju kapaciteta nosivosti prostora, broj turista u samoj jezgri ne smanjuje, nego čak i raste, ali se mijenja njihova struktura. Uz boravišne turiste u jezgri se povećava broj „lažnih" izletnika (*false excursionists*) – turista koji, suočeni s visokim cijenama i ograničenim kapacitetima u povijesnoj jezgri, odsjedaju u široj okolici grada, a glavni motiv dolaska im je posjet jezgri. Oni svojim posjetom jezgri nameću visoke troškove koje snosi sam grad (odvoz otpada, održavanje građevina…), dok okolica bilježi samo pozitivne učinke turizma i ne sudjeluje u troškovima održavanja jezgre (Russo, 2002; 2006).

S povećanjem izletničke komponente koja je osjetljiva na vremenske uvjete i posebne događaje, fleksibilnost posjećivanja jezgre se smanjuje i sve naglašenija postaje sezonalnost. Zbog kratkog vremena provedenog u jezgri, izletnici su slabije informirani o ukupnoj turističkoj ponudi pa se koncentriraju u prostoru oko središnjih atrakcija. *Vicious circle* tada ulazi u drugu fazu u kojoj se broj i udio izletnika i dalje povećava pa uzrokuju veća zagušenja nego stacionarni turisti. Povećani pritisak turista u jezgri povećava troškove održavanja, a istovremeno se smanjuju sredstva za njezino održavanje uslijed smanjenja turističke potrošnje. Zbog toga se uvode viši porezi stanovništvu i poduzetnicima, što potiče njihovo izmještanje iz jezgre (Russo, 2002; 2006). Turizam tako istiskuje manje konkurentne sektore gradske ekonomije (Sassen, 1994) i pretvara se u monokulturu, čime nestaju ekonomske aktivnosti koje bi mogle kompenzirati mogući pad turizma (Van der Borg, 1991), a središte grada ima sve manju mogućnost razvoja kao mjesta života i rada (Russo, 2006).

U trećoj fazi broj posjetitelja i dalje raste, a istovremeno se odvija za povijesnu jezgru vrlo nepovoljna disperzija turističke ponude. Rastom udjela slabije informiranih turista smanjuje se kvaliteta turističke ponude pa u ovoj fazi dolazi do zamjene *visokokvalitetnih* turističkih

proizvoda jeftinijima i standardiziranima (autor to naziva *mcdonaldizacijom*). Nakon što je u prijašnjim fazama ostatak ekonomskih aktivnosti potisnut iz povijesnog središta, u ovoj fazi turizam počinje potiskivati sam sebe, čime se na kocku stavljaju estetske kvalitete kulturnog krajolika i sustav kulturnih vrijednosti (Russo, 2002).

U četvrtoj fazi vidljive su pune implikacije disperzije turističke aktivnosti. S obzirom na izuzetno visoke cijene u povijesnom središtu, veliki dio turista odabire periferne lokacije za boravak, uz kratkotrajni posjet povijesnoj jezgri i time dodatno pridonosi *vicious circleu*. Ako se ne kontroliraju, ti procesi mogu dovesti do stalnog opadanja atraktivnosti povijesne jezgre, pa čak i do smanjenja turističke potražnje za cijelom regijom (Russo, 2002). S druge strane, kvalitetnim prostornim planiranjem i usmjeravanjem tog procesa te jačanjem prometnih veza grada i okolice, moguće je potaknuti kompaktniji razvoj cijele turističke regije (Russo, 2006).

Russo (2002; 2006) model primjenjuje na visokovrijednu povijesnu jezgru Venecije na Popisu svjetske baštine UNESCO-a, u kojoj je broj stanovnika od sredine do kraja 20. st. smanjen sa 170.000 na 70.000 te se i dalje smanjuje po stopi od 0,5 % godišnje. Kao glavni razlozi ističu se pritisak turizma na povijesnu jezgru i ekonomska nesigurnost uslijed učestalih poplava. Početkom 1990-ih kapacitet nosivosti jezgre procijenjen je na 22.500 posjetitelja dnevno, uz uvjet da broj jednodnevnih posjetitelja ne premašuje 10.700. Međutim, taj je kapacitet već krajem 1980-ih premašivan barem 150 dana godišnje. Početkom 2000-ih omjer broja turista i stanovnika je iznosio 50:1 ili 175:1 ako se stacionarnim turistima dodaju i dnevni izletnici (Russo, 2002).

Zbog kratkog boravka turista u jezgri (prosječno 8 sati), gužvi i nedostatka informacija, pojedine kulturne atrakcije su zagušene, a ostale su nedovoljno valorizirane. Velike prepreke i duga čekanja u redovima smanjuju kvalitetu turističkog doživljaja, a tek manji dio posjetitelja uživa u ukupnoj kulturnoj baštini koju grad nudi. Na visoku fazu u modelu ukazuje visoki stupanj dekoncentracije turističkih aktivnosti u kopnenim dijelovima grada (posebno hotela i restorana), dok hoteli u jezgri nisu u potpunosti popunjeni čak ni u vršnim danima. Istovremeno se smanjuje udio individualnih turista i ponovnih posjeta, a raste udio organiziranih grupa u sklopu paket aranžmana koji uključuju smještaj na udaljenim lokacijama i jednodnevni posjet Veneciji (Russo, 2002).

3.2.6. Razvojni ciklus zaštićenih područja

Za razliku od obalnih i otočnih područja, razvojni ciklus zaštićenih područja slabije je istraživan (Zhong i dr., 2008). Mnogi nacionalni parkovi, posebno oni upisani na UNESCO-ov Popis svjetske baštine, razvijaju se ne samo kao pojedinačne turističke atrakcije i dio turističkog iskustva, nego kao cjelovite turističke destinacije i predvodnici razvoja ekoturizma i turizma baštine. S obzirom na posjećenost mnogi od njih se oslanjaju na prihode od turizma kako bi opravdali svoje postojanje (Boyd, 2006). Ipak, zbog potrebne zaštite ne smije ih se tretirati kao druge destinacije, nego treba jasno razdvojiti funkcije zaštite i posjećivanja. Budući da zaštićena područja često nisu naseljena, puni efekti turistički razvoja vidljivi su samo ako se promatraju zajedno s okolnim prostorom s kojim čine cjelovitu turističku destinaciju (Weizenegger, 2006).

Iako je Butlerov model nastao prije koncepta održivog razvoja koji je neizostavan u upravljanju zaštićenim područjima, model je naknadno nadopunjen kapacitetom nosivosti prostora (Boyd, 2006). U fazama otkrivanja i uključivanja posjećenost zaštićenog područja je slaba i nema vidljivih prostornih učinaka turizma pa se smatra da se područjem upravlja na održivi način, s naglaskom na održanje ekološkog integriteta. U fazama razvoja i konsolidacije, s rastom broja i pritiska posjetitelja fokus se premiješta s ekološkog integriteta na postizanje ekonomske održivosti i daljnji razvoj. Na prijelazu iz konsolidacije u stagnaciju destinacija je još uvijek ispod kritičnog kapaciteta nosivosti prostora, no povećani pritisci na prostor i sve vidljiviji prostorni učinci turizma upućuju na njegovo skoro premašivanje. Zbog toga se fokus ponovno premješta s ekonomske održivosti na zadržavanje ekološkog integriteta. Jednom kada turizam prijeđe kapacitet nosivosti prostora i vidljivi postanu negativni učinci turizma, zaštićena se područja počinje promatrati kao područja kojima se upravlja na neodrživ način (Boyd, 2006).

Radi ograničavanja negativnih učinaka turizma i zadržavanja turizma ispod kapaciteta nosivosti prostora, mnoga zaštićena područja pribjegavaju ograničenju broja posjetitelja na tri osnovna načina: (1) ograničavanjem broja smještajnih objekata unutar zaštićenog područja, (2) ograničavanjem ili kontrolom broja posjetitelja visokim cijenama ulaznica (kontinuirano ili u razdobljima vršnog opterećenja), (3) fizičkim ograničenjem broja posjetitelja (kvotama). Ograničenjima turističkog razvoja može se utjecati na promjenu tijeka razvojnog ciklusa zaštićenih područja. Ako je ograničenje postavljeno ispod kapaciteta nosivosti prostora, moguće je spriječiti opadanje potaknuto gubitkom atraktivnosti područja pa krivulja razvojnog ciklusa neće imati svoj prirodni tijek. Ako je ograničenje postavljeno znatno više, krivulja razvojnog ciklusa imat će svoj uobičajeni tijek. Turizam se može zadržati ispod kapaciteta

nosivosti prostora i kvalitetnim upravljanjem (primjerice, identifikacijom zona različitog korištenja može se povećati broj posjetitelja, uz smanjenje negativnih efekata) (Weizenegger, 2006).

Uz to, različiti tipovi turista imaju različiti učinak na prostor. Weizenegger (2006) analizira turistički razvoj nacionalnih parkova u Africi unutar dva odvojena razvojna ciklusa. Prvi razvojni ciklus temelji se na lovnom turizmu, zbog kojeg je većina nacionalnih parkova s bogatim životinjskim fondom izvorno osnovana kao lovni rezervati. S obzirom na ekskluzivni oblik turizma s relativno stalnom potražnjom i malim brojem sudionika, taj razvojni ciklus ne završava opadanjem. Pretvaranjem lovnih rezervata u nacionalne parkove od 1950-ih lovni se turizam zamjenjuje foto-safarijem, a unaprjeđenje prometne mreže omogućuje veću turističku posjećenost. Iako se broj turista povećava, promjena njihove strukture ima znatno manji utjecaj na životinjski fond, a potpuna promjena strukture turizma omogućuje izdvajanje tog razdoblja u novi razvojni ciklus (Weizenneger, 2006).

Bao i Zhang (2006) proučavaju razvojni ciklus zaštićenog krajolika i geološkog parka planine Danxia u Kini koje se posjećuje dugo, no tek 1970-ih započinje faza razvoja, koju obilježavaju ubrzani turistički razvoj, neadekvatno upravljanje, snažna izgradnja i velika konkurencija drugih destinacija. Zbog toga već nakon dvadeset godina nastupa opadanje turističkog prometa uslijed degradacije prostora i gubitka imidža te se tek tada pristupa planskoj revitalizaciji na temelju novih atrakcija i izgradnji pozitivnog imidža destinacije (Bao i Zhang, 2006).

Zhong i dr. (2008) analiziraju odnos razvojnog ciklusa NP Zhangjiajie u Kini i stupnja transformacije prostora pod utjecajem turizma. Do 1978. g. područje je potencijalnim turistima nepoznato i nije pod zaštitom, a tek u razdoblju 1978. – 1981. ga posjećuju prvi novinari, pisci, slikari, znanstvenici i drugi istraživači, čime ulazi u fazu otkrivanja. Unatoč rastu broja posjetitelja, područje je potpuno prometno izolirano i ne postoje nikakvi smještajni kapaciteti. Uviđajući moguće ekonomske učinke turističkog razvoja, lokalne vlasti potiču promociju nacionalnog parka, izgradnju smještajnih objekata, razvoj prometa i električne mreže. Ta se izgradnja ne odvija planski pa se novi objekti grade disperzno u prostoru (Zhong i dr., 2008).

Uspostavom zaštite područje ulazi u fazu uključivanja (1982. – 1988.), integrira se u cestovnu i željezničku mrežu, gradi se i mala zračna luka, a unutar i izvan granica parka podižu se smještajni objekti. Istovremeno se povećava broj posjetitelja koji se u park počinju dovoditi organizirano putem paket aranžmana. Lokalne i regionalne vlasti i dalje imaju ključnu ulogu u razvoju turizma i financiranju turističkih aktivnosti. Osnivaju se turističke agencije i institucije

za obrazovanje turističkog kadra te se donose novi prostorni planovi koji naglašavaju prijelaz s poljoprivrede prema turizmu. Pod utjecajem intenzivnije izgradnje (smještajnih objekata) naselja unutar i uz granicu parka poprimaju linearni oblik, a vidljiva je i transformacija okoliša (Zhong i dr., 2008).

Godine 1989. područje ulazi u fazu razvoja koja traje do 1999. g. Broj turista u tom je razdoblju 2,3 puta veći nego u fazi uključivanja. Zaštićeno područje i okolni prostor se ubrzano moderniziraju i fizički transformiraju, a turizam se internacionalizira. U parku se organiziraju znanstvene konferencije, sportska događanja i festivali radi privlačenja inozemnih turista, a 1992. g. uključuje se na UNESCO-ov Popis svjetske baštine. Turizam postaje pokretač razvoja cijele regije, što snažno potiču i lokalne vlasti. U okolici se osnivaju druga zaštićena područja, gradi se velika zračna luka i uspostavljaju se redovite zračne linije. Postojeći smještajni kapaciteti se proširuju, a grade se i novi te je već izgrađena gotovo sva infrastruktura. Godine 1999. gradi se panoramski lift visine 863 m što predstavlja dodatnu atrakciju u parku. Naselja poprimaju oblik vrpce (*ribbon development*), a sve je veća fragmentacija parka izgrađenim područjima. Dostiže se kapacitet nosivosti prostora, a fizionomska transformacija je toliko snažna da počinje predstavljati prijetnju zaštićenom području. Smanjuje se kvaliteta okoliša te su zagađenje zraka i vode na vrhuncu. Mogućnost više zarade u turizmu privlači stanovništvo okolnog prostora pa park s okolicom populacijski raste, uz istovremenu socioekonomsku transformaciju. Međutim, smještajni objekti i turističke usluge i dalje su u rukama lokalnog stanovništva, čime to područje odstupa od Butlerovih postavki (Zhong i dr., 2008).

Konsolidacija započinje 2000. g. s brojem turističkih dolazaka 1,7 puta većim nego u fazi razvoja. Područje se uključuje u sustav autocesta, unaprjeđuje se infrastruktura za domaće turiste i provodi marketing za inozemno tržište (posebno korejsko). Regija postaje sve snažnije vezana uz turizam, a zbog izrazitih okolišnih problema i prijetnje ekološkom integritetu, uklanja se dio izgrađenih objekata i smanjuje broj postelja. Relokacijom objekata zahvaćen je i dio lokalnog stanovništva, što izaziva snažne negativne reakcije prema turizmu. Unaprjeđuje se kvaliteta okoliša izgradnjom kanalizacijskog sustava i recikliranjem otpada. Broj turističkih dolazaka i dalje raste, što se objašnjava jedinstvenošću krajolika parka, percepcijom dijela novih građevina kao atrakcija (panoramski lift), motiviranošću turista za razgledavanje, manjom fizičkom zahtjevnošću za posjećivanje starijim turistima i činjenicom da većina turista posjećuje park prvi put te će njihova negativna iskustva tek u budućnosti polako utjecati na smanjenje broja dolazaka (Zhong i dr., 2008).

4. METODE ISTRAŽIVANJA

Metodologija istraživanja u ovom doktorskom radu uključuje četiri skupine metoda: (1) *desk* metode (analiza podataka iz turističke, popisne i vitalne statistike te iz ostalih sekundarnih izvora), (2) mjere deskriptivne statistike, (3) terensko istraživanje s metodama anketiranja, intervjuiranja, opservacije i fotodokumentiranja, (4) GIS analiza i vizualizacija.

4.1. *DESK* METODE

Skupina *desk* metoda uključuje analizu podataka iz turističke, popisne i vitalne statistike te iz ostalih relevantnih sekundarnih publikacija. Podaci iz ***turističke statistike*** koji se analiziraju u radu su broj i struktura turističkih dolazaka i noćenja (1964. – 2014.) te broj i struktura postelja prema vrsti smještajnih kapaciteta (1973. – 2014.)[17]. Navedeni podaci za razdoblje 2010. – 2014. nisu u potpunosti usporedivi s ranijima jer ne uključuju nautički turizam. Taj se oblik turizma intenzivnije razvija od početka 1980-ih, no podaci o ostvarenom turističkom prometu i posteljama u nautičkom turizmu objavljuju se kao zasebna kategorija samo od 2000. do 2008. g., jer su 2009. g. svrstani u kategoriju *Ostalo*. Stvarni turistički promet u nautičkom turizmu i ranije je bio znatno veći od registriranog jer su podaci uključivali samo luke nautičkog turizma, a nisu uključivali promet ostvaren na brodovima u javnim lukama i neregistrirana sidrenja plovila uz obalu. Uz to, ukupni turistički promet ne uključuje neprijavljeni turistički promet koji, prema procjenama predstavnika turističkih zajednica, doseže i trećinu registriranoga.

Razvojni ciklus južnodalmatinskih turističkih područja proveden je korištenjem metode Lundtorpa i Wanhilla (2001) primijenjene na turistička noćenja. Zbog karakteristika turizma u Južnoj Dalmaciji za koje su vezani duži prosječni boravci te, posebno, prostorno-vremenskih razlika u prosječnom boravku turista, u analizi je dana prednost turističkim noćenjima pred turističkim dolascima jer realnije aproksimiraju stvarnu ulogu turizma i njegov pritisak na turistička područja. U područjima gdje nije bilo moguće kvantitativno odrediti granice[18], faze razvojnog ciklusa određene su na temelju ukupnih karakteristika turizma.

[17] Od 2010. g. turistički podaci za turistička mjesta s izrazito malim turističkim prometom se ne objavljuju javno pa se za razdoblje 2010. – 2014. koriste interni podaci Državnog zavoda za statistiku (DZS, 2011-2015).

[18] Poseban problem u analizi predstavlja zajedničko objavljivanje podataka za više naselja pod središnjim naseljem. Primjerice, podaci za sva naselja Župe dubrovačke i Rijeke dubrovačke u razdoblju 1985. – 1996. iskazani su pod naseljem Dubrovnik. Drugi primjer je Općina Orebić, u kojoj su turistički podaci do 2009. g. iskazivani samo za naselja Orebić, Viganj i Donja Banda, a od 2010. g. se pojedinačno iskazuju za sva naselja.

Podaci iz turističke statistike koriste se u izradi tipologije turističkih mjesta, u određivanju razvojnog ciklusa te socioekonomske i fizionomske transformacije pod utjecajem turizma, i to u izvornom obliku (broj turističkih dolazaka, noćenja i postelja) ili kao kombinirani statistički pokazatelji: (1) *koeficijent turističke funkcionalnosti* (broj postelja na 100 stanovnika), (2) *intenzitet ukupnog turističkog prometa* (broj turističkih dolazaka na 100 stanovnika), (3) *gustoća turističkih postelja* (broj postelja po km^2), (4) *gustoća turističkih dolazaka* (broj dolazaka po km^2) i (5) *gustoća turističkih noćenja* (broj noćenja po km^2)[19]. Radi izbjegavanja utjecaja godišnjih oscilacija navedeni pokazatelji iskazani su kao trogodišnji prosjeci za razdoblje od godine prije referentne do godine nakon referentne[20]. Izuzetak predstavlja analiza razvojnog ciklusa turističkih područja se koriste pokazatelji na godišnjoj razini.

U radu se koriste podaci iz ***popisa stanovništva 1961. – 2011.*** o broju stanovnika, migracijskim obilježjima, sastavu stanovništva prema spolu i dobi, završenom obrazovanju[21] i ekonomskoj aktivnosti, sastavu zaposlenih prema djelatnosti, poljoprivrednom stanovništvu te broju i sastavu stanova prema namjeni[22]. Uslijed promjene metodologije popisa s načela stalnog stanovništva (*de iure;* uključuje kategoriju *Na privremenom radu u inozemstvu*) na načelo prisutnog stanovništva (*place of usual residence;* uz uvjet prisutnosti dulje od godine dana ili odsutnosti manje od godine dana) podaci iz popisa 1961. – 1991. nisu u potpunosti usporedivi s podacima popisa 2001. i 2011. Budući da malo odstupanje broja stalnog i prisutnog stanovništva u Južnoj Dalmaciji nije relevantno za ovaj rad, podaci se koriste na način kako ih iskazuju popisi.

Podaci o sastavu aktivnog stanovništva prema djelatnosti iz popisa 1981. g. nisu dostupni na nižim prostornim razinama i nisu uključeni u analizu. U analizu također nije ni poljoprivredno stanovništvo 2011. g. jer se to obilježje u posljednjem popisu više ne iskazuje. S obzirom na brojne i česte promjene prostornog obuhvata, naselja su razmatrana na način kako ih tretiraju

[19] Površina naselja, jedinica lokalne samouprave (JLS) i županija izračunata je u GIS-u na temelju poligonskih slojeva iz *Središnjeg registra prostornih jedinica RH* (stanje 2011. g.) (DGU, 2013) prema službenom projekcijskom koordinatnom sustavu za Hrvatsku HTRS 96/TM.

[20] Primjerice, intenzitet ukupnog turističkog prometa za 2011. g. izračunat je kao prosječni broj dolazaka za razdoblje 2010. – 2012. na 100 stanovnika 2011. g. Iako postoje turistički podaci za 2013. i 2014. g., nije uputno procjenjivati broj stanovnika na razini naselja, stoga su svi pokazatelji prikazani za popisnu 2011. g. Broj stanovnika za referentne godine između dvaju popisa procijenjen je metodom linearne interpolacije na temelju broja stanovnika dvaju susljednih popisa.

[21] Sastav stanovništva prema završenom obrazovanju u popisima 1961. i 1971. g. obuhvaća stanovništvo u dobi 10 i više godina, a u popisima 1981., 1991., 2001. i 2011. g. stanovništvo u dobi 15 i više godina.

[22] U popisu 2011. podaci o sastavu stanovništva i stanova za manja su naselja proglašeni tajnima i nisu objavljeni javno, nego su dobiveni iz interne baze Državnog zavoda za statistiku (DZS, 2015a; 2015b; 2015c; 2015d).

popisi. U slučaju analize na razini naselja u duljem razdoblju, naselja koja su se razdvojila iskazana su kao jedno naselje (više u DZS, 2005).

Popisni podaci u radu koriste se u analizi demogeografske i socioekonomske transformacije pod utjecajem turizma, i to u izvornom obliku kao apsolutne vrijednosti (broj stanovnika i stanova), kao udjeli pojedinih kontingenata relevantnih za analizu prostornih učinaka turizma ili kao kombinirani pokazatelji. Relevantni kontingenti su: (1) dobni sastav stanovništva – udio mladog (0-14 g.), zrelog (15-64 g.) i starog stanovništva (65 i više godina), (2) migracijska obilježja stanovništva – udio stanovništva koje od rođenja stanuje u istom naselju te udjeli doseljenih iz drugog naselja iste jedinice lokalne samouprave (JLS), druge JLS iste županije, druge županije ili iz inozemstva, (3) obrazovni sastav – udjeli stanovništva bez završenog primarnog obrazovanja[23] ($<O_I$), te sa završenim primarnim (osnovnom školom; O_I), sekundarnim (srednjom školom; O_{II}) i tercijarnim obrazovanjem (minimalno dvogodišnji studij; O_{III}), (4) sastav stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti – udio aktivnog, uzdržavanog i stanovništva s prihodom[24], (5) sastav aktivnog stanovništva (koje obavlja zanimanje) prema sektoru djelatnosti – udio primarnog, sekundarnog i tercijarnog sektora[25], (6) sastav stanova prema namjeni – udio stanova za stalno stanovanje, za odmor i rekreaciju (vikendica), za najam turistima i ostalih stanova[26].

Analiza prostorne transformacije provedena je na temelju sljedećih pokazatelja: (1) indeks ukupne međupopisne promjene broja stanovnika, (2) stopa prosječne godišnje promjene broja stanovnika, (3) opći koeficijent feminiteta (broj žena na 100 muškaraca; k_f), (4) specifični koeficijent feminiteta u tzv. udajno-ženidbenoj dobi (broj žena na 100 muškaraca u dobi 20-34 godine, $k_{f,\ 20\text{-}34}$), (5) indeks starosti (broj starih na 100 mladih stanovnika; i_S), (6) koeficijent dobne ovisnosti starih (broj starih na 100 zrelih stanovnika; $k_{d,\ s}$), (7) prosječna dob (x), (8) indeks obrazovanosti[27] (I_O), (9) opća stopa aktivnosti (ukupnog stanovništva) (p_a) i (10) opća stopa aktivnosti radnog kontingenta ili opća stopa iskorištenosti radnog kontingenta[28] ($a'_{(15\text{-}64)}$).

[23] Obuhvaća sve popisne kohorte koje nemaju završenu osmogodišnju ili stariju sedmogodišnju osnovnu školu.
[24] Primijenjen je koncept radne snage pa u aktivno stanovništvo ulaze zaposleni, aktivni poljoprivrednici i nezaposleni, u stanovništvo s osobnim prihodom umirovljenici, rentijeri i druge osobe koje imaju prihod, a u uzdržavano sve ostale ekonomski neaktivne osobe (više u: Nejašmić, 2005).
[25] U primarni sektor ulazi skupina djelatnosti A prema Nacionalnoj klasifikaciji djelatnosti, u sekundarni skupine B – E, a u tercijarni skupine F – U (DZS, 2007). Tercijarni sektor nije dalje podijeljen na kvartarni i kvintalni.
[26] U kategoriju ostalih stanova ulaze privremeno nenastanjeni, napušteni, stanovi koji se koriste sezonski tijekom obavljanja poslova u poljoprivredi te ostali stanovi (SZS, 1972e; RZS, 1983d; DZS, 1995; 2015d)
[27] Računa se po formuli $I_O = O_{II} \cdot O_{III}/<O_I$ (više u: Nejašmić, 2005).
[28] Računa se kao udio aktivnog stanovništva u radnoj dobi u ukupnom radnom kontingentu (15-65 g.). S obzirom na nedostatak podataka o dobi aktivnog stanovništva, a pod pretpostavkom da je broj aktivnih osoba mlađih od 15 godina i iznad 65 godina zanemarivo malen, u analizi se uzima ukupno aktivno stanovništvo, bez obzira na dob.

U analizi demogeografske transformacije koriste se broj rođenih i umrlih iz ***vitalne statistike*** za naselja na godišnjoj razini 1964. – 2012. Podaci se analiziraju kao apsolutne vrijednosti po desetogodišnjim međupopisnim razdobljima (počevši od početka popisne godine do završetka godine prije sljedećeg popisa), kao stope (rodnosti, smrtnosti i prirodne promjene), u izračunu migracijske bilance i u određivanju tipova općeg kretanja stanovništva[29]. Migracijska bilanca po međupopisnim razdobljima izračunata je vitalno-statističkom metodom (oduzimanjem prirodne promjene od ukupne međupopisne promjene). Broj rođenih i umrlih za razdoblje 1961. – 1971. procijenjeni su na temelju sedmogodišnjeg prosjeka za razdoblje 1964. – 1970.

Uz službene statističke izvore u radu se koriste i drugi statistički podaci prikupljeni iz različitih izvora i objavljeni u radovima lokalnog karaktera za Konavle (1953. – 1963.) (Franić, 1999), Mljet (1929. – 1963.) (Šubić, 2008) i dubrovačko područje (1837. – 1963.) (Perić, 1983; Kobašić i dr., 1997; Šubić, 2008). Nizovi podataka često nisu potpuni i/ili nemaju isti prostorni obuhvat kao kasniji službeni podaci, stoga su samo smjernica u izdvajanju faza u ciklusu.

4.2. TERENSKO ISTRAŽIVANJE

Terensko istraživanje provedeno je radi stjecanja uvida u razvojni ciklus i prostornu transformaciju regije pod utjecajem turizma, a uključilo je metodu anketnog istraživanja, metodu intervjua i metodu opservacije s fotodokumentiranjem. Zbog raspoloživog vremena i resursa anketno istraživanje i intervjuiranje su provedeni u dva turistička područja – na otoku Korčuli (13. – 21. 6. 2014.) i u Dubrovačkom primorju u širem smislu (24. 8. – 2. 9. 2014.).

Anketno istraživanje je proveo autor uz pomoć Roberta Šulca, studenta geografije, na prigodnom uzorku lokalnog stanovništva. Kao instrument je korišten strukturirani anketni upitnik s 49 pitanja podijeljenih u pet skupina: (1) percepcija učinaka turizma (okolišnih, ekonomskih, sociokulturnih) u lokalnoj sredini, (2) ocjena ukupnih učinaka turizma u lokalnoj sredini, (3) prihvatljivi oblici turizma u lokalnoj sredini, (4) učestalost i kvaliteta interakcije ispitanika s turistima, (5) sociodemografski podaci o ispitaniku. U prve dvije skupine ispitanici su na Likertovoj skali od pet stupnjeva trebali ocijeniti u kojoj se mjeri slažu s navedenim

[29] Tipovi općeg kretanja stanovništva određuju se za međupopisna razdoblja na temelju ukupne međupopisne promjene, prirodne promjene i migracijske bilance. Ovisno o tome je li migracijska bilanca pozitivna ili negativna određuje se je li prostor emigracijskog (E) ili imigracijskog (I) karaktera. Prostorne jedinice se svrstavaju u osam tipova općeg kretanja stanovništva – četiri emigracijska (E_1 – emigracija, E_2 – depopulacija, E_3 – izrazita depopulacija, E_4 – izumiranje) i četiri imigracijska (I_1 – porast imigracijom, I_2 – obnova imigracijom, I_3 – slaba obnova imigracijom, I_4 – vrlo slaba obnova imigracijom) (Nejašmić, 2005).

tvrdnjama (1 – potpuno neslaganje, 5 – potpuno slaganje), odnosno kako ocjenjuju ukupne prostorne učinke turizma po kategorijama (1 – izrazito nepovoljno, 5 – izrazito povoljno). U trećoj skupini ispitanicima su ponuđeni različiti oblici turizma, a oni su pomoću Likertove skale trebali ocijeniti prihvatljivost tih oblika turizma (1 – potpuno neprihvatljiv, 5 – poželjan). Četvrta i peta skupina uključivali su odabir jednog od ponuđenih odgovora ili otvorene odgovore. Anketni upitnik je konstruiran po uzoru na pitanja korištena u sličnim istraživanjima u drugim sredozemnim destinacijama (Akis i dr., 1996; Andriotis, 2004; Erotokritakis i Andriotis, 2006), uz dodavanje novih elemenata i prilagodbu Južnoj Dalmaciji.

U istraživanju je anketirano stanovništvo regija uključenih u studije slučaja. S obzirom na udio Dubrovnika u stanovništvu Dubrovačkog primorja u širem smislu, anketiranje je provedeno na različitim punktovima unutar samog grada. Uz stanovnike Dubrovnika, u anketiranju su sudjelovali i ispitanici iz naselja Komolac, Mlini, Mokošica, Nova Mokošica, Orašac, Trsteno i Zaton, koji su se u trenutku anketiranja našli u Dubrovniku. Na Korčuli je, zbog ravnomjernijeg razmještaja stanovništva, anketiranje provedeno u pet većih naselja (Blato, Korčula, Lumbarda, Smokvica, Vela Luka), a uz stanovništvo tih naselja obuhvaćeni su i ispitanici iz naselja Čara, Račišće i Žrnovo. Anketiranje se provodilo od 8 do 21 sati i ispitivane su samo osobe koje su boravile u javnim prostorima, u ugostiteljskim objektima i trgovinama, te se nije ulazilo u privatne kuće, stanove i dvorišta.

Cilj je bio anketirati 200 ispitanika (po 100 u svakoj regiji), ali je u konačnici anketirano 191 ispitanika, od čega 108 na otoku Korčuli (0,70 % populacije otoka) i 83 u Dubrovačkom primorju u širem smislu (0,18 % populacije regije). Odstupanja broja ispitanika od željenog iznosa rezultat je otežanih uvjeta anketiranja, odnosno teškog pronalaska ispitanika koji su pristali na sudjelovanje u anketnom istraživanju te visokog stupnja odbijanja potencijalnih ispitanika. S obzirom na mjesto, vrijeme i način anketiranja, u uzorku je zastupljenije mlađe i srednje zrelo stanovništvo, koje je ujedno bilo i spremnije na ispunjavanje ankete. Budući da je anketiranje provedeno u centrima rada, natprosječno su zastupljene zaposlene i samozaposlene osobe te učenici i studenti. Navedene kategorije ujedno imaju višu razinu obrazovanja pa su visoko zastupljeni ispitanici sa srednjom i visokom razinom obrazovanja (tab. 1.).

Podaci dobiveni anketnim istraživanjem u radu se koriste u analizi sadašnje faze u ciklusu, budućeg razvoja turizma i u određivanju fizionomskih, socioekonomskih i sociokulturnih učinaka turizma. Pitanja s odgovorima na Likertovoj skali obrađena su pomoću mjera dekriptivne statistike te su analizirana prema sociodemografskim varijablama.

Tab. 1. Struktura ispitanika u anketnom istraživanju na otoku Korčuli i u Dubrovačkom primorju u širem smislu prema spolu, dobi, završenom stupnju obrazovanja i ekonomskoj aktivnosti

OBILJEŽJA ISPITANIKA	KORČULA		DUBROVAČKO PRIMORJE	
	Broj	**Udio (%)**	**Broj**	**Udio (%)**
Muški ispitanici	41	38,3	28	33,3
Ženski ispitanici	66	61,7	56	66,7
U dobi 18-34 g.	57	53,3	55	65,5
U dobi 35-49 g.	35	32,7	23	27,4
U dobi 50-64 g.	10	9,3	5	6,0
U dobi 65 i više g.	5	4,7	1	1,2
Primarno obrazovanje	3	2,8	1	1,2
Sekundarno obrazovanje	75	70,1	49	58,3
Tercijarno obrazovanje	29	27,1	34	40,5
Zaposleni i samozaposleni	86	80,3	58	69,0
Učenici i studenti	8	7,5	23	27,4
Poljoprivrednici	2	1,9	1	1,2
Umirovljenici	6	5,6	1	1,2
Nezaposleni	3	2,8	1	1,2
Kućanice	2	1,9	0	0,0

Intervjuiranje je uključilo direktore turističkih zajednica jedinica lokalne samouprave na otoku Korčuli i u Dubrovačkom primorju u širem smislu[30]. Strukturirani intervjui sastojali su se od 37 do 54 pitanja, ovisno o pitanjima vezanim uz lokalne specifičnosti odvijanja turizma. Pitanja su bila podijeljena u četiri skupine vezane uz: (1) trenutnu smještajnu ponudu, (2) turističku valorizaciju baštine i odvijanje turizma, (3) probleme, opasnosti i mogućnosti turističkog razvoja, i (4) prostorne učinke turizma. Informacije dobivene intervjuiranjem kvalitativno su vrednovane i koriste se u određivanju obilježja faza razvojnog ciklusa te demogeografske, socioekonomske, sociokulturne i fizionomske transformacije promatranih područja.

Metodom opservacije s fotodokumentiranjem na terenu je pružen uvid u istraživane aspekte koje nisu dostupni ili vidljivi na temelju literature i izvora podataka, poput kvalitativnih obilježja turizma, stupnja turističke valorizacije baštine i prostorne transformacije regije. Bez terenskog istraživanja teško je bilo moguće utvrditi mehanizme pomoću kojih turizam utječe na sveobuhvatnu prostornu transformaciju regije, a posebno na vidljive (fizionomske) aspekte

[30] Intervjuirani su direktorica TZ Grada Korčule Hana Turudić (18. 6. 2014.), direktorica TZ Općine Smokvica Martina Maretić (18. 6. 2014.), direktor TZ Općine Lumbarda Ante Šestanović (17. 6. 2014.), direktor TZ Općine Vela Luka Dorjan Dragojević (17. 6. 2015.), direktor TZ Općine Konavle Frane Herendija (27. 8. 2014.), direktor TZ Općine Župa dubrovačka Ivo Handabaka (28. 8. 2014.), direktorica TZ Grada Dubrovnika Romana Vlašić (29. 8. 2014.) i direktor TZ Općine Dubrovačko Primorje Slaven Zvono (1. 9. 2014.). Unatoč obećanju direktorica TZ Općine Blato nije se odazvala intervjuu.

turističkog razvoja. Uz prethodno navedena terenska istraživanja u 2014. g., u rad su ugrađene i spoznaje stečene tijekom boravka u regiji i ranijih terenskih istraživanja (16. – 24. 7. 2011. na Korčuli i Pelješcu, 12. – 15. 8. 2011. na Mljetu, 10. – 19. 8. 2012. u Dubrovačkom primorju u širem smislu, na Pelješcu i u Donjoneretvanskom kraju te 20. – 31. 7. 2013. na Mljetu, u Dubrovačkom primorju u širem smislu i u Donjoneretvanskom kraju).

4.3. GIS ANALIZA I VIZUALIZACIJA

Geografski informacijski sustavi (program ArcGIS 10) u radu se koristi kao alat za prostornu analizu fizičkog širenja naselja, zatim kao baza podataka i kao alat za geografsku vizualizaciju prostornih procesa i promatranih pokazatelja. U GIS-u je izrađena kompletna baza svih promatranih indikatora na razini naselja na način da su svi obrađeni statistički podaci uneseni u atributivnu tablicu poligonskih slojeva za naselja (*Shapefileovi* i *File Geodatabase Feature Class*) te su unutar atributivnih tablica izračunati kombinirani indikatori. Navedeni podaci i kombinirani indikatori potom su geografski vizualizirani korištenjem različitih jednostavnijih i složenih metoda vizualizacije.

Analiza promjene veličine naselja provedena je na temelju izgrađenih dijelova naselja krajem 1960-ih i 1970-ih te 2011. g. Podaci za oba promatrana razdoblja digitalizirani su u različitim vektorskim poligonskim slojevima na temelju odgovarajućih kartografskih izvora. Digitalizacija prostornog obuhvata naselja krajem 1960-ih i 1970-ih provedena je na temelju skeniranih topografskih karata u mjerilu 1 : 25 000 (II. izdanje) izrađenih u Vojnogeografskom institutu u Beogradu (VGI, 1968-1986). Prostorni obuhvat 2011. g. digitaliziran je na temelju digitalnog ortofota u mjerilu 1 : 5000 unesenog u GIS s Geoportala Državne geodetske uprave putem WMS servera (DGU, 2015). U analizi su razmatrani samo izgrađeni dijelovi naselja te skupine objekata izvan naselja relevantni za turizam. Nije razmatrana velika infrastruktura izvan naselja (zračne luke, ceste, kamenolomi, mostovi) jer, iako je značajna za gospodarstvo, izgradnja te infrastrukture nije izravno uvjetovana turizmom. Izrađeni slojevi s naseljima preklopljeni su metodom prostorne analize *Erase*, čime su dobiveni dijelovi naselja koji su izgrađeni u razdoblju između 1970-ih i 2011. g. Udio novoizgrađenih u ukupnoj površini naselja 2011. g. izračunati su pomoću tabličnog kalkulatora u GIS-u. S obzirom na sitnije mjerilo starijih kartografskih izvora, moguće su manje generalizacije, ali dobiveni rezultat vjerno pokazuje smjerove širenja naselja.

5. REGIONALIZACIJA JUŽNE DALMACIJE

Prvi cilj ovog istraživanja bio je odrediti prostorni obuhvat južnodalmatinskih turističkih (turističkogeografskih) regija. S obzirom na sličnost u poimanju prostornog obuhvata, turističke regije i destinacije u ovom su radu poistovjećene. Postupak definiranja turističkih regija nižeg reda u Južnoj Dalmaciji proveden je u dva koraka. U prvom koraku je izrađena tipologija turističkih mjesta s obzirom na intenzitet razvoja turizma, a u drugom koraku su turistička mjesta na temelju tipologije grupirana u turističke regije, čime je provedena regionalizacija.

5.1. TIPOLOGIJA TURISTIČKIH MJESTA

Tipologija turističkih mjesta s obzirom na intenzitet razvoja turizma izrađena je na temelju sedam indikatora turističke ponude, turističke potražnje i pritiska turizma na prostor (na razini naselja)[31]: (1) broj turističkih postelja, (2) broj turističkih dolazaka, (3) broj ostvarenih noćenja, (4) koeficijent turističke funkcionalnosti (broj turističkih postelja na 100 stanovnika), (5) gustoća turističkih postelja (broj turističkih postelja po km^2) (6) gustoća turističkih dolazaka (broj turističkih dolazaka po km^2), (7) turistički razred prema *Pravilniku o proglašavanju turističkih općina i gradova i o razvrstavanju naselja u turističke razrede* (NN 122/09). Vrijednosti svih indikatora na razini naselja uneseni su u bazu podataka u GIS-u na temelju koje je izrađena tipologija. Iz ukupnog naseljskog skupa od 227 naselja u analizu je ušlo 107 naselja (turističkih mjesta) koja su barem u jednoj promatranoj godini (2010., 2011. ili 2012.) imala registrirane turističke postelje, dolaske ili noćenja. Ostalih 120 naselja bez smještajnih kapaciteta i registriranog turističkog prometa u tom razdoblju nije uključeno u tipologiju.

Naselja su prema svakom indikatoru (osim turističkog razreda) svrstana u jedan od šest razreda (broj razreda definiran je pomoću *Sturgesovog pravila*). Testirane matematičke metode klasifikacije vrijednosti po razredima u GIS-u (kvantili, Jenks, geometrijski interval, standardna devijacija) nisu se pokazale adekvatnima pa su granice razreda određene namjenski, na način da odražavaju razlike u intenzitetu turističkog prometa i pritiska turizma na prostor. Svakom indikatoru za svako naselje pridružen je određeni broj bodova (od 1 do 6), ovisno o vrijednosti indikatora prema kriterijima u tab. 2. Veći broj bodova pridružen je razredima s većim intenzitetom pojave, a manji broj bodova razredima s manjim intenzitetom pojave.

[31] Indikatori se odnose na 2011. g., a predstavljaju prosjek turističkog prometa i postelja za razdoblje 2010. – 2012.

Tab. 2. Kriteriji i indikatori korišteni u izradi tipologije turističkih mjesta

INDIKATOR	**BODOVI**					
	1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**
Broj turističkih postelja	≤ 100	100 – 500	500 – 1000	1000 – 2000	2000 – 10.000	> 10.000
Broj turističkih dolazaka	≤ 1000	1000 – 5000	5000 – 10.000	10.000 – 20.000	20.000 – 100.000	> 100.000
Broj turističkih noćenja	≤ 2000	2000 – 10.000	10.000 – 50.000	50.000 – 100.000	100.000 – 500.000	> 500.000
Koeficijent turističke funkcionalnosti	≤ 10	10 – 50	50 – 100	100 – 200	200 – 500	> 500
Gustoća turističkih postelja	≤ 10	10 – 50	50 – 100	100 – 500	500 – 1000	> 1000
Gustoća turističkih dolazaka	≤ 100	100 – 500	500 – 1000	1000 – 5000	5000 – 10.000	> 10.000
Turistički razred	-	-	D	C	B	A

Bodovi pridruženi vrijednostima indikatora za svako naselje na kraju su zbrojeni i prema ukupnom zbroju naselja su svrstana u jedan od šest razreda prema sljedećim kriterijima:

***Turističko mjesto 1. reda* (≥ 35 bodova)** – turistička jezgra (turistički visoko razvijeno naselje)

***Turističko mjesto 2. reda* (30 – 35 bodova)** – sekundarni turistički centar (turistički razvijeno naselje)

***Turističko mjesto 3. reda* (25 – 30 bodova)** – lokalni turistički centar (turistički srednje razvijeno naselje)

***Turističko mjesto 4. reda* (20 – 25 bodova)** – razvijeno malo turističko mjesto

***Turističko mjesto 5. reda* (15 – 20 bodova)** – srednje razvijeno malo turističko mjesto

***Turističko mjesto 6. reda* (< 15 bodova)** – slabo razvijeno malo turističko mjesto

5.1.1. Indikatori korišteni u izradi tipologije

Broj turističkih postelja. U Južnoj Dalmaciji je u razdoblju 2010. – 2012. registrirano prosječno 66.363 turističkih postelja ili 8 % svih registriranih postelja u Hrvatskoj (DZS, 2011-2015). Više od četvrtine je zabilježeno samo u Dubrovniku (18.018 postelja), vodećem turističkom središtu promatranog prostora i jedinom turističkom mjestu s više od 10.000 postelja. U Dubrovniku i sedam turističkih mjesta s više od 2000 postelja koncentrirano je dvije trećine svih postelja regije (Orebić 6482, Korčula 4791, Cavtat 4290, Vela Luka 2288, Lumbarda 2236, Mlini 2075 i Blato 2072). Radi se o populacijski relativno većim naseljima, s višom razinom turističkog razvoja, većom zastupljenošću osnovnih smještajnih kapaciteta, a u kojima su

razvijene i druge gospodarske djelatnosti (poljoprivreda, pomorstvo, brodogradnja, industrija) ili se, poput Cavtata i Mlina, nalaze unutar dnevnog urbanog sustava Dubrovnika. Izuzetak predstavljaju turistička mjesta Vela Luka i Blato[32], orijentirana na industriju i poljoprivredu, a stanovništvo se intenzivnije okreće turizmu tek u novije vrijeme, uslijed krize u industriji. Razred 1000 – 2000 postelja uključuje turistički razvijenija obalna turistička mjesta u Dubrovačkom primorju u užem smislu (Slano, Zaton, Orašac), na Pelješcu (Ston, Trpanj i Stanković) i Klek u slivanjskom primorju. Manje naselje Stanković u novijem je razdoblju fizionomski sraslo s Orebićem i pod njegovim utjecajem doživljava ekspanziju smještaja u privatnim kućanstvima (sl. 9., prilog 1.).

Osam turističkih mjesta koja se nalaze u skupini 500 – 1000 postelja mogu se podijeliti u dvije skupine: (1) turistička mjesta u kojima je turizam važna gospodarska aktivnost, ali ne i jedina, a relativni niži broj postelja posljedica je manje populacije i zastupljenosti drugih aktivnosti i/ili dnevne cirkulacije radne snage[33]; (2) vrlo mala turistička mjesta visoko orijentirana na turizam, u kojima broj postelja daleko nadmašuje broj stanovnika (npr. Viganj i Žuljana na Pelješcu, Lopud i Molunat, uz Cavtat jedino obalno turističko mjesto u Konavlima). Znakovito je da na Mljetu i Lastovu nema turističkih mjesta s više od 500 turističkih postelja.

Čak 84 turističkih mjesta ima 500 ili manje registriranih postelja, od čega 49 čak 100 ili manje postelja. Ta se turistička mjesta uvjetno mogu podijeliti u četiri skupine. Prvu skupinu čine vrlo mala obalna turistička mjesta visoko orijentirana na turizam, s prevlašću smještaja u kućanstvima, smještena na Lastovu, Mljetu, Koločepu, Šipanu, Pelješcu i u Donjoneretvanskom kraju[34]. U drugu skupinu ulaze mala i srednja unutrašnja turistička mjesta u Konavlima, na Korčuli i Pelješcu s razvijenom poljoprivredom i: (2a) ruralnim turizmom koji koristi smještajne kapacitete unutar samih naselja (Konavle i Pelješac) ili (2b) ljetnim odmorišnim turizmom koji se odvija u malim dislociranim vikendaško-turističkim dijelovima uz obalu, a koja se nalaze unutar statističkog obuhvata unutrašnjeg naselja (Korčula i Pelješac)[35]. Treća je skupina obalnih turističkih mjesta u Dubrovačkoj urbanoj regiji sa snažno

[32] Smještajni kapaciteti u naselju Blato smješteni su u dislociranim vikendaško-turističkim dijelovima uz obalu.
[33] U ovu skupinu spadaju obalna turistička mjesta Srebreno, Kupari i Plat, u kojima su zastupljeni i hoteli i smještaj u kućanstvima, a dio stanovništva dnevno cirkulira na rad u Dubrovnik. Središnje naselje Smokvica na Korčuli orijentirano je na poljoprivredu, a turizam se odvija u priobalnom dijelu Brna.
[34] Na Mljetu i Lastovu postoji samo po jedan hotel (u Pomeni na Mljetu i u Pasaduru na Lastovu). Na Šipanu i Koločepu struktura smještajnih kapaciteta malo je povoljnija, uslijed dugotrajnijeg turističkog utjecaja Dubrovnika. Na Pelješcu su u ovoj skupini Mali Ston, Brijesta, Drače, Sreser, Trstenik, Podobuče, Kućište i Lovište, na Korčuli Račišće, a u Donjoneretvanskom kraju vikendaško-turistička mjesta Blace, Duboka i Komarna.
[35] U podskupinu s kupališnim turizmom ulaze Putniković, Potomje i Donja Banda na Pelješcu te Žrnovo i Čara na Korčuli. U podskupini s ruralnim turizmom su unutrašnja naselja na Pelješcu, u Donjoneretvanskom kraju i Konavlima, orijentirana uglavnom na poljoprivredu, a tek su pojedina kućanstva uključena u turizam.

razvijenom dnevnom cirkulacijom i slabije razvijenim turizmom (Trsteno, Mokošica, Soline). U četvrtu skupinu ulaze gradovi Ploče i Metković, orijentirani na industriju, trgovinu, poljoprivredu i lučke djelatnosti, a u kojima se ekstenzivno razvija turizam tranzitnog karaktera koji se svodi na nekoliko hotela.

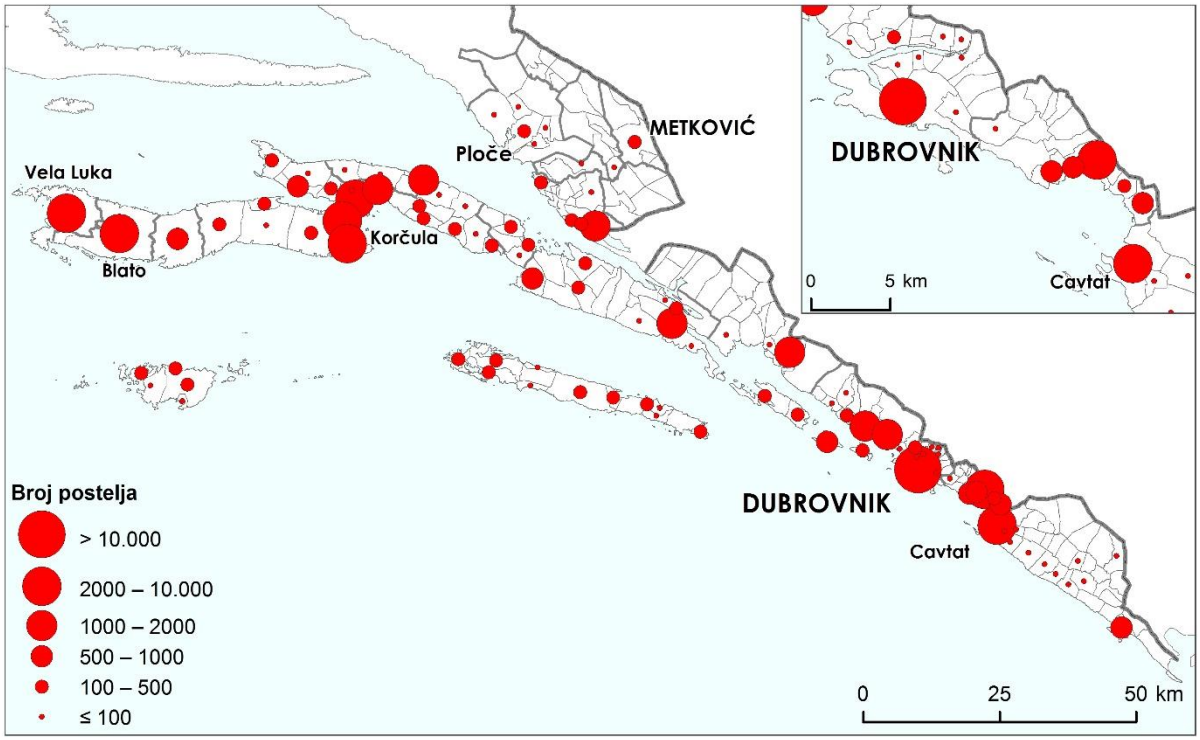

Sl. 9. Broj turističkih postelja u Južnoj Dalmaciji (prosjek 2010. – 2012.; po naseljima)
Izvori: DGU (2013); DZS (2011-2015)

Broj turističkih dolazaka. U razdoblju 2010. – 2012. u Južnoj Dalmaciji je ostvareno prosječno 1,050.619 turističkih dolazaka, što čini 9,3 % svih dolazaka u Hrvatskoj. Njihova prostorna distribucija upućuje na veliku neravnomjernost turističkog prometa (sl. 10.). U Dubrovniku, jedinoj turističkoj destinaciji s više od 100.000 dolazaka ostvareno je više od polovice ukupnih turističkih dolazaka (548.982 ili 52,3 %), što pokazuje važnost Dubrovnika u ukupnom ostvarenom turističkom prometu regije. Brojem turističkih dolazaka ističu se Cavtat (76.773), Orebić (56.790), Korčula (54.712), Mlini (46.403), Orašac (32.185) i Slano (20.101), a obilježava ih relativno veća populacija, povoljnija struktura smještajnih kapaciteta s većom zastupljenošću hotela, bogata atrakcijska osnova i složena turistička ponuda koja uz ljetni odmorišni turizam uključuje i druge oblike turizma (nautički, kulturni, kongresni, sportski…). Navedenih šest turističkih mjesta zajedno s Dubrovnikom ostvaruje četiri petine svih turističkih dolazaka Južne Dalmacije.

U šest turističkih mjesta[36] sa 10.000 – 20.000 turističkih dolazaka, uz turizam koji ima važnu društveno-gospodarsku ulogu, razvijene su i druge gospodarske aktivnosti, poput poljoprivrede marikulture i industrije. Dakle, više od 10.000 dolazaka ostvaruje se samo u turističkim mjestima Dubrovačkog primorja u širem smislu, na Pelješcu i Korčuli, dok ni jedno turističko mjesto na Lastovu, Mljetu i Donjoneretvanskom kraju ne ostvaruje više od 10.000 dolazaka.

U razred 5000 – 10.000 ulaze manja turistička mjesta u Dubrovačkom primorju (Zaton i Lopud) i na Pelješcu (Viganj) te vodeća turistička mjesta na Mljetu (Pomena) i u Donjoneretvanskom kraju (Klek). Dvadeset devet turističkih mjesta s 1000 – 5000 turističkih dolazaka može se podijeliti u dvije skupine. Prvu skupinu vodeća turistička mjesta u turistički slabije razvijenim područjima (Mljet, Lastovo, Šipan, Koločep, Konavle, Donjoneretvanski kraj)[37]. Drugu skupinu čine slabije razvijena turistička mjesta u turistički razvijenijem prostoru, u kojima se turizam kombinira s poljoprivredom i/ili dnevnom cirkulacijom te se često svodi na najam smještaja u kućanstvima. Na Pelješcu se u ovoj skupini nalaze manja obalna turistička mjesta usmjerena na turizam, s prevlašću smještaja u kućanstvima (Lovište, Kućište, Stanković, Trstenik, Drače, Sreser, Žuljana, Mali Ston) i kombinirana naselja, u čijim se obalnim dijelovima razvija kupališni turizam, a u unutrašnjim ruralni turizam (Putniković, Potomje). Slična je situacija u Žrnovu i Smokvici na Korčuli, gdje se turizam odvija u kućanstvima u priobalnim vikendaško-turističkim dijelovima, a središnja naselja u unutrašnjosti orijentirana su na druge aktivnosti.

Čak 59 turističkih mjesta bilježi 1000 ili manje turističkih dolazaka. Na Mljetu i Lastovu u toj su skupini populacijski mala turistička mjesta s malim brojem postelja, ali snažno usmjerena na turizam. Na Korčuli i Pelješcu te u Konavlima, Dubrovačkom primorju u širem smislu i Donjoneretvanskom kraju u tu skupinu ulaze populacijski heterogena naselja u kojima je turizam dopuna poljoprivredi, ribarstvu, marikulturi ili industriji, a mjestimično je snažno razvijena dnevna cirkulaciju na rad u gradove (posebno u Rijeci dubrovačkoj te u okolici Ploča i Metkovića).

[36] Plat, Ston i Trpanj na Pelješcu, Vela Luka, Blato i Lumbarda na Korčuli.
[37] U prvoj su skupini Polače i Ropa na Mljetu, smješteni unutar i u neposrednoj blizini NP Mljet te Molunat, sekundarno turističko mjesto u Konavlima. U Donjoneretvanskom kraju u ovu skupinu ulaze Blace i Komarna, manja obalna naselje s smještaja u kućanstvima, te Ploče i Metković u kojima je turizam dopunska aktivnost.

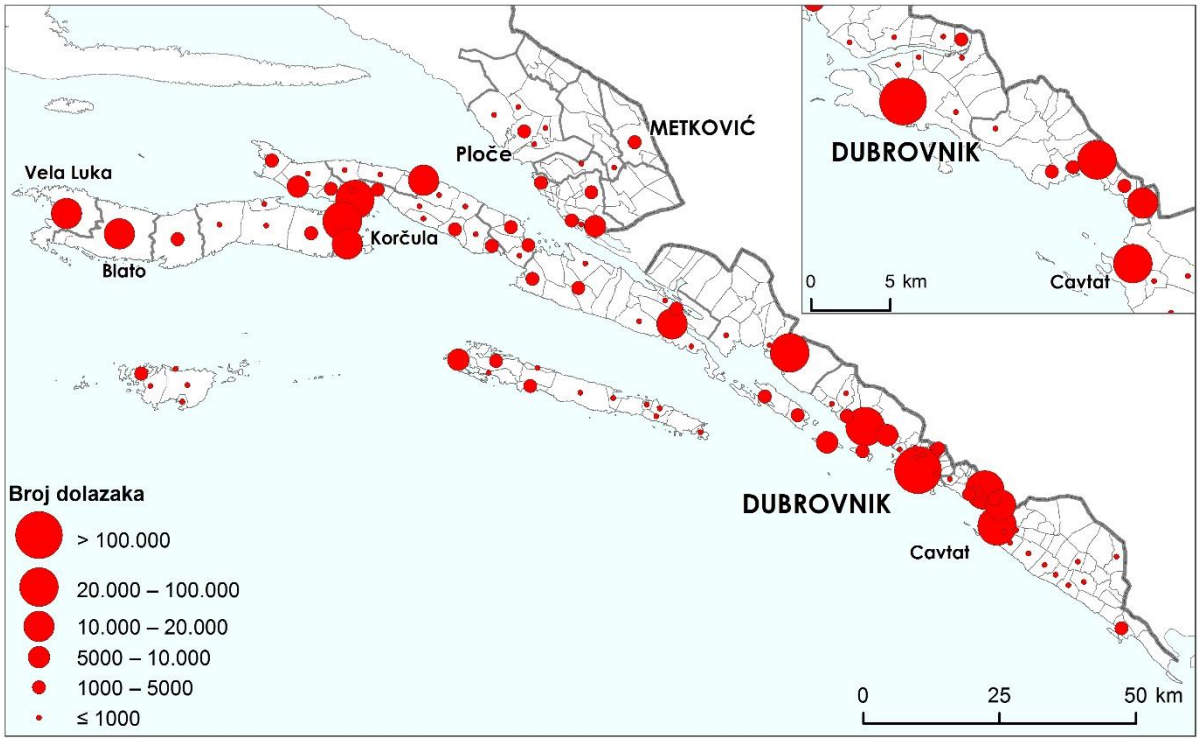

Sl. 10. Broj turističkih dolazaka u Južnoj Dalmaciji (prosjek 2010. – 2012.; po naseljima)
Izvori: DGU (2013); DZS (2011-2015)

Broj turističkih noćenja. Prostorna distribucija ostvarenih noćenja pokazuje sličan obrazac kao i turistički dolasci, ali na njih utječe prosječni boravak povezan sa strukturom turizma i udaljenošću od kopna. U razdoblju 2010. – 2012. u Južnoj Dalmaciji prosječno se godišnje bilježi 4,833.123 turističkih noćenja ili 8,0 % noćenja u Hrvatskoj, od čega gotovo dvije petine u Dubrovniku (1,862.541), jedinom turističkom mjestu koje ostvaruje više od pola milijuna noćenja. Niži udio noćenja u odnosu na turističke dolaske ukazuje na kraći prosječni boravak (3,4 dana), što je u skladu sa složenom strukturom turizma i zastupljenošću kongresnog i kulturnog turizma za koje su karakteristični kraći boravci.

Razred sa 100.000 – 500.000 noćenja obuhvaća ista turistička mjesta koja su prednjačila i brojem dolazaka (Cavtat 455.687, Orebić 422.851, Korčula 281.472, Orašac 148.611, Slano 135.181) te Lumbardu (121.801) i Velu Luku na Korčuli (106.705). Radi se o turistički razvijenim turističkim mjestima s razvijenom turističkom ponudom i relativno većim brojem stanovnika[38] (sl. 11.). Slična obilježja ima i pet turističkih mjesta s ostvarenih 50.000 – 100.000 noćenja (Blato na Korčuli, Trpanj i Viganj na Pelješcu, Lopud i Plat). U navedenim se naseljima prosječni boravak povećava udaljavanjem od kopna i povećanjem stupnja prometne marginaliziranosti, posebno u turističkim mjestima s monokulturom ljetnog odmorišnog

[38] Izuzetak čini Vela Luka koja još uvijek nije adekvatno vrednovala svoje turističke potencijale.

turizma (npr. Mlini 4,1 dana, Orašac 4,6, Plat 5,2, Cavtat 5,9, Slano 6,7, Lopud 7,3, Lumbarda i Orebić 7,4, Trpanj 7,5, Viganj 7,9, Blato 9,5). Iznimke čine Korčula (5,1), u kojoj su zastupljeni kulturni i nautički turizam s kraćim boravcima, te Vela Luka, koja je prometno usmjerena prema Splitu.

Razred 10.000 – 50.000 noćenja obuhvaća vodeća turistička mjesta na Mljetu (Pomena), Lastovu (Pasadur) i u Donjoneretvanskom kraju (Klek i Komarna) te sekundarna turistička mjesta na Korčuli, Pelješcu, u Konavlima i Dubrovačkom primorju u širem smislu orijentirana na turizam[39]. Čak 70 turističkih mjesta bilježi 10.000 i manje noćenja, pri čemu na Mljetu, Lastovu, Šipanu i Pelješcu u ovu skupinu ulaze uglavnom mala turistička mjesta visoko ovisna o turizmu, a niži broj noćenja posljedica je manjeg broja postelja i turističkih dolazaka. Turistička mjesta u Dubrovačkom primorju, na Korčuli, u Konavlima i u Donjoneretvanskom kraju heterogena su prema veličini i gospodarskoj strukturi, ali u većini je turizam samo jedna od nekoliko aktivnosti kojima se bave stanovnici. U pojedinim obalnim turističkim mjestima visoko ovisnim o turizmu moguće je da je registrirani turistički promet znatno niži od realnog uslijed neprijavljivanja turista (npr. Račišće na Korčuli) (Turudić, intervju, 2014).

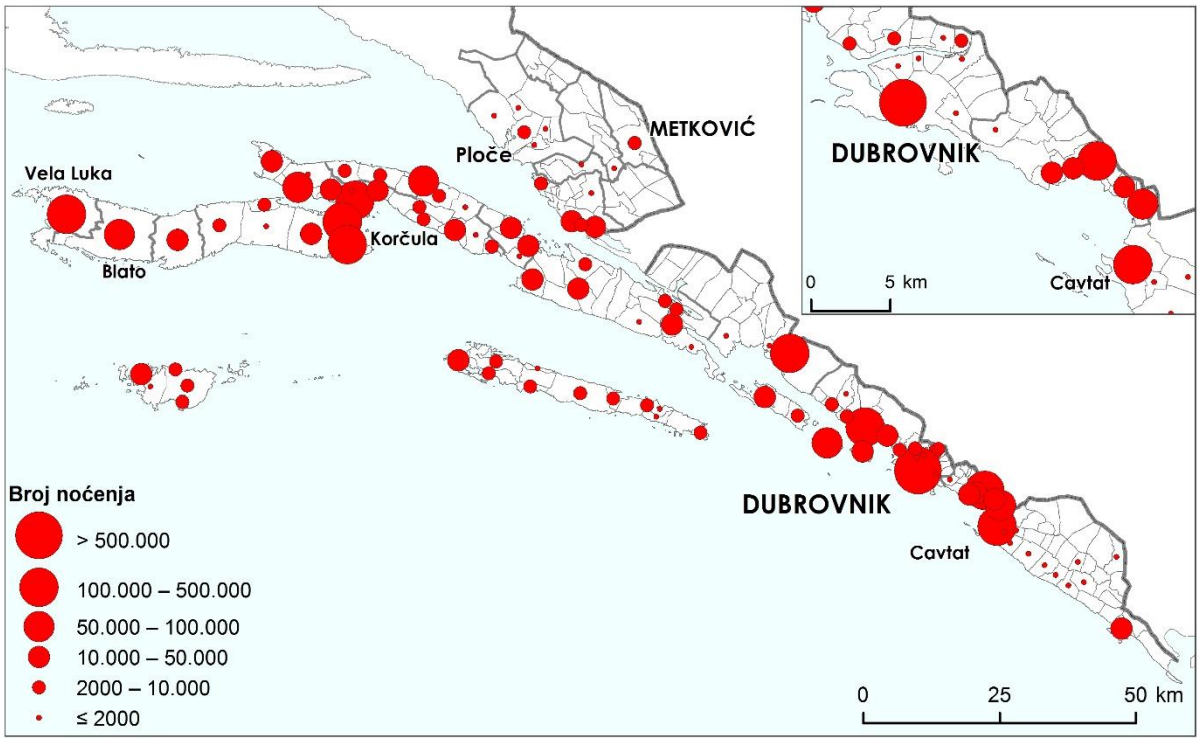

Sl. 11. Broj ostvarenih noćenja u Južnoj Dalmaciji (prosjek 2010. – 2012.; po naseljima)
Izvori: DGU (2013); DZS (2011-2015)

[39] Npr. Zaton, Srebreno, Kupari, Soline u Dubrovačkom primorju, Šipanska Luka i Koločep na Elafitima.

Koeficijent turističke funkcionalnosti (broj postelja na 100 stanovnika) daje drugačiji poredak južnodalmatinskim turističkim mjestima nego prethodni pokazatelji, a predstavlja pritisak turizma na lokalnu zajednicu, odnosno stupanj ovisnosti lokalne zajednice o turizmu. Stoga je za očekivati da će koeficijent turističke funkcionalnosti biti veći u malim turističkim mjestima potpuno usmjerenim na turizam, a da će u većim turističkim mjestima sa složenijom gospodarskom strukturom biti niži. U razdoblju 2010. – 2012. prosječni koeficijent turističke funkcionalnosti u Južnoj Dalmaciji iznosi 54,2. U najvišem razredu (više od 500) nalazi se samo Pomena na Mljetu (k_f = 821,8), glavna turistička luka NP Mljet sa samo 52 stanovnika. Veći dio ukupnog broja postelja otpada na hotel, jedini na otoku Mljetu, u kojem radi ne samo stanovništvo Pomene, nego i ostalih mljetskih naselja koji svakodnevno cirkuliraju na rad.

Turistička mjesta u razredu 200 – 500 također su visoko opterećena turizmom, a uz izuzetak Orebića obuhvaćaju naselja s manje od 1000 stanovnika, visoko orijentirana na turizam s razmjerno visokim turističkim prometom. U tu skupinu spadaju primarna i sekundarna turistička mjesta u Dubrovačkom primorju, Konavlima, Donjoneretvanskom kraju i na Pelješcu, a na Mljetu i Lastovu vrlo mala turistička mjesta usmjerena na turizam (sl. 12.).

Intenzitet turističkog razvoja poprilično je visok i u turističkim mjestima sa 100 – 200 postelja na 100 stanovnika, a obuhvaćaju različite tipove turističkih mjesta. U toj se skupini nalaze veća naselja s većim brojem postelja i noćenja te složenijom gospodarskom strukturom, poput Cavtata, Korčule, Lumbarde i Zatona, ali i manja naselja orijentirana na turizam s prevlašću dopunskih smještenih kapaciteta (npr. Ston i Trstenik na Pelješcu, Zaklopatica na Lastovu, Polače, Kozarica i Okuklje na Mljetu itd.). Prostorni učinci turizma snažno su vidljivi i u turističkim mjestima s koeficijentom 50 – 100, no u tim se naseljima stanovništvo uz turizam bavi i drugim aktivnostima. Od većih i turistički razvijenijih naselja u ovoj se skupini nalaze Dubrovnik, s vrlo složenom gospodarskom strukturom, Kupari, koji su dio Dubrovačke urbane regije, te Blato, Smokvica i Vela Luka, u kojima su uz turizam razvijeni poljoprivreda i industrija. U istu skupinu spada i niz drugih manjih i turistički slabije razvijenih naselja u Dubrovačkom primorju, Donjoneretvanskom kraju, na Pelješcu, na Lastovu i na Mljetu.

U razredu s 10 – 50 postelja na 100 stanovnika nalaze se uglavnom manja turistička mjesta zastupljena u svim regijama, u kojima je turizam sporedna aktivnost koja se svodi na iznajmljivanje smještaja u kućanstvima. U turističkim mjestima s koeficijentom 10 ili manjim u turizam su uključena tek pojedina kućanstva, često unutar ruralnog turizma (Konavle, Donjoneretvanski kraj, Pelješac) ili u prigradskim naseljima Dubrovnika.

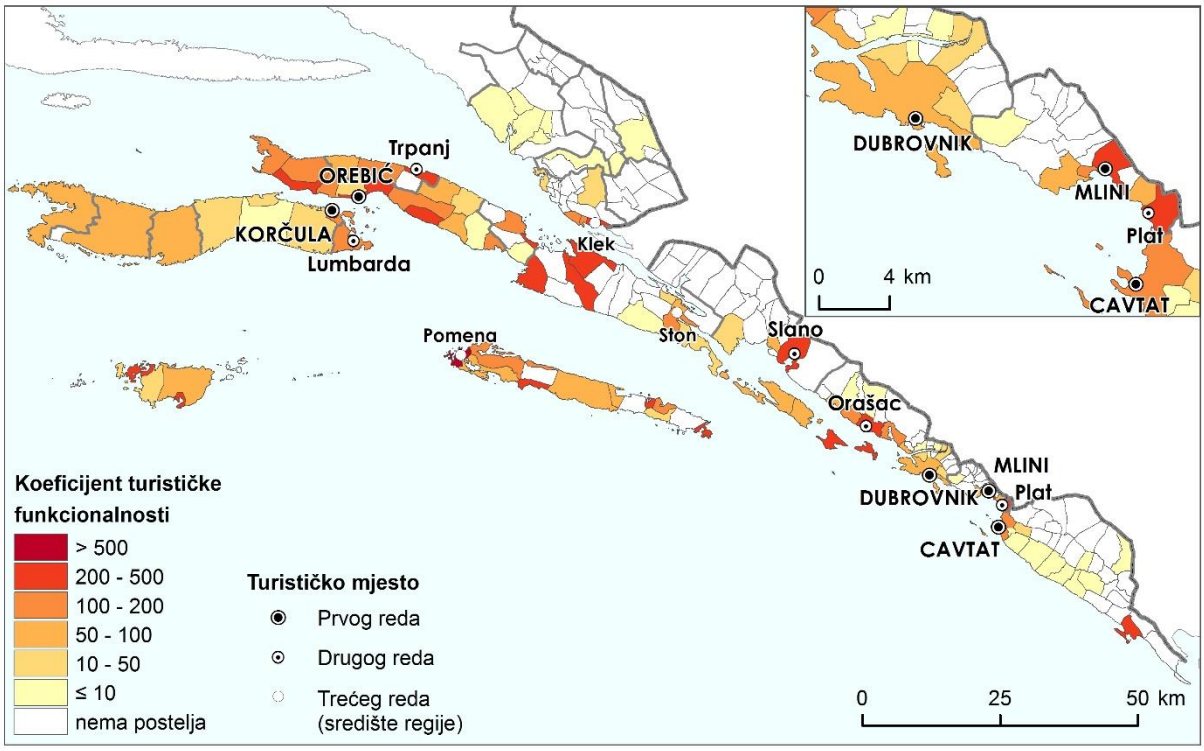

Sl. 12. Koeficijent turističke funkcionalnosti u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (prosjek 2010. – 2012.; po naseljima)
Izvori: DGU (2013); DZS (2011-2015; 2013)

Gustoća turističkih postelja. Gustoća turističkih postelja i dolazaka služe kao pokazatelji opterećenja prostora turizmom. U analizu je uključena cijela regija pa su gustoća postelja i dolazaka izračunate na temelju površine administrativnih (statističkih) naselja te obuhvaćaju izgrađena naselja i pripadajući neizgrađeni prostor. S obzirom velike razlike u površini naselja, turistička se mjesta često značajno razlikuju prema gustoći postelja i noćenja. Mala površina naselja tako može rezultirati prividno visokim intenzitetom turizma, dok u populacijski manjim naseljima s velikom pripadajućom površinom visoki pritisak turizma na lokalnu zajednicu može biti prikriven prividno malom gustoćom postelja i/ili dolazaka.

Prosječna gustoća postelja u Južnoj Dalmaciji u razdoblju 2010. – 2012. iznosi 37,2 postelja po km^2, no uz vrlo velike prostorne razlike u pritisku turizma na prostor. Najvišu gustoću postelja (više od 1000 po km^2) imaju Orebić (3637), Srebreno (2769), Dubrovnik (1485) i Mlini (1131), turistička mjesta koja predvode i apsolutnim brojem postelja. Visoka gustoća u Srebrenu posljedica je vrlo male administrativne površine (1,8 km^2). Vrlo visoku gustoću postelja (500 – 1000) imaju Korčula i Cavtat, vodeća turistička mjesta Južne Dalmacije, ali i Zaklopatica na Lastovu s malim brojem postelja i stanovnika, ali i vrlo malom površinom (sl. 13.).

Čak dvadeset turističkih mjesta ima između 100 i 500 postelja po km^2, uglavnom populacijski malih s malom administrativnom površinom te relativno velikim brojem postelja i turističkim

prometom, što rezultira snažnom prisutnošću turizma i mjestimično vrlo visokim pritiskom turizma. U taj razred ulaze uglavnom turistička mjesta u Dubrovačkom primorju, Konavlima, na Elafitima, Korčuli i Pelješcu, ali i u slivanjskom primorju[40].

U skupini od 50 do 100 postelja po km^2 nalaze se uglavnom mala turistička mjesta s relativno nižim brojem postelja i manjim pritiskom turizma na prostor. Čak 30 mjesta ima između 10 i 50 postelja po km^2, a uglavnom se radi o naseljima s nižim brojem postelja, relativno slabije razvijenim turizmom i manjim utjecajem turizma na prostor. U toj su skupini zastupljena mljetska, pelješka i šipanska turistička te turistički slabije razvijena turistička mjesta u Dubrovačkoj urbanoj regiji te Ploče[41]. Mali pritisak turizma na prostor (10 ili manje postelja po km^2) zabilježen je u 38 turističkih mjesta, pretežno u ruralnim područjima cijele regije, osim Korčule.

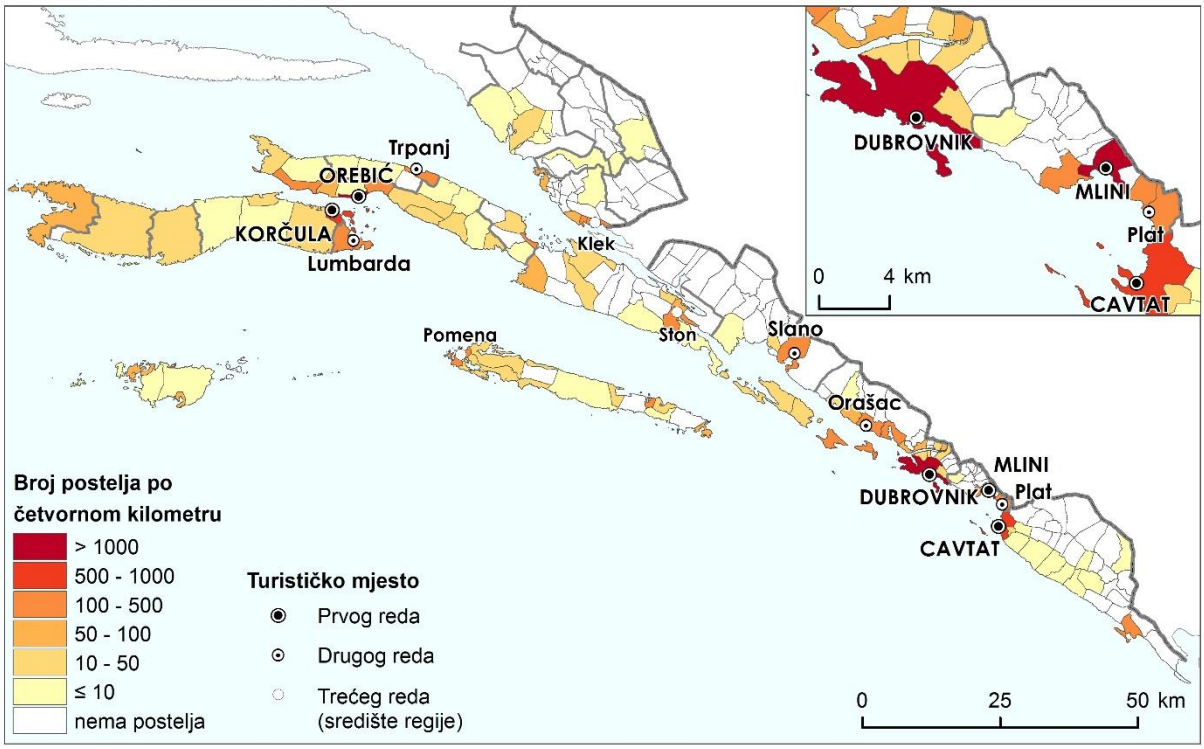

Sl. 13. Gustoća turističkih postelja u Južnoj Dalmaciji (prosjek 2010. – 2012.; po naseljima)
Izvori: DGU (2013); DZS (2011-2015)

[40] U slivanjskom primorju u ovoj je skupini Klek, vrlo malo naselje s turističkim naseljem s relativno velikim brojem smještajnih kapaciteta, ali Duboka i Komarna, vrlo mala obalna naselja s prevlašću smještaja u kućanstvima. Na Mljetu su u ovom razredu Pomena te vrlo malo obalno naselje Prožurska Luka.
[41] Izuzetak u razredima 10 – 50 i 50 – 100 postelja po km^2 čine Vela Luka, Blato i Smokvica na Korčuli, naselja u kojima je broj postelja relativno visok, ali s obzirom na veliku administrativnu površinu, gustoća postelja je niža.

Gustoća turističkih dolazaka. Prosječna gustoća od 589,3 dolazaka po km^2 ukazuje na relativno visoku prisutnost turizma u prostoru, ali s vrlo izraženim prostornim razlikama. Najviša gustoća turističkih dolazaka (više od 10.000) registrirana je u izrazito turistificiranim naseljima, poput Dubrovnika (45.248), Orebića (31.859), Mlina (25.299), Srebrenog (17.768), Cavtata (13.154) i Korčule (11.076). Uz njih su vrlo visoke vrijednosti (5000 – 10.000 dolazaka po km^2) ostvarene i u Platu i Orašcu. Navedena turistička mjesta predstavljaju područja najveće koncentracije turista u Južnoj Dalmaciji i najvišeg stupnja pritiska turizma na prostor (sl. 14.)

Znatno niže, ali još uvijek visoke vrijednosti koncentracije (1000 – 5000 dolazaka po km^2) bilježe površinom i populacijom mala turistička mjesta s relativno visokim turističkim prometom. U ovu skupinu ulaze vodeća turistička mjesta u Donjoneretvanskom kraju (Klek), na Mljetu (Pomena) i Elafitima (Lopud i Koločep), a brojnija su u Dubrovačkom primorju u širem smislu (Slano, Zaton, Rožat, Kupari i Soline) i na Pelješcu (Ston, Mali Ston, Drače, Trpanj). Slična obilježja, uz niži turistički promet, ima i šest malih naselja s 500 – 1000 dolazaka po km^2.

Koncentracija turista niža je u turističkim mjestima sa 100 – 500 dolazaka po km^2 (ukupno 34 naselja), no treba naglasiti da u taj razred ulaze heterogena naselja s obzirom na površinu, broj stanovnika i turističkih dolazaka. Ta se turistička mjesta mogu podijeliti u dvije skupine: (1) naselja s malom administrativnom površinom i niskim turističkim prometom, (2) naselja s velikom administrativnom površinom i relativno visokim turističkim prometom[42]. Naselja sa 100 ili manje dolazaka po km^2 bilježe niži pritisak turizma (ukupno 43 naselja), a značajnim su dijelom zastupljena u Konavlima, Dubrovačkom primorju u širem smislu, na Pelješcu i Mljetu. Na Korčuli u tu kategoriju ulaze površinom velika naselja Žrnovo, Pupnat, Čara i Račišće.

Stvarni pritisak turizma u Dubrovniku znatno je viši od prethodno prikazanog, što je posljedica velikog broja posjetitelja na kružnim putovanjima (2014. g. u Dubrovniku je registrirano 806.558 posjetitelja s 463 kruzera). Vremenski su najviše koncentrirani u razdoblju od svibnja do listopada. Godine 2014. u tom je razdoblju ostvareno 384 ticanja kruzera (82,9 % svih ticanja u 2014.) i 700.214 posjetitelja (96,8 % svih posjetitelja na kružnim putovanjima) (Lučka uprava Dubrovnik, 2015). Većina svih kruzera u Dubrovnik pristaje subotom, kada se odvija i smjena stacionarnih turista, što dodatno povećava gužve i zastoje u prometu. Najveća koncentracija kruzing turista je u Starom gradu, koji u vršnim danima posjeti i više od 10.000 posjetitelja

[42] Primjeri mjesta iz prve skupine su Brsečine, Trsteno, Šipanska Luka i Suđurađ u Dubrovačkom primorju, Blace i Podgradina u Donjoneretvanskom kraju, te Trstenik i Hodilje na Pelješcu. Blato, Smokvica i Vela Luka na Korčuli tipični su predstavnici druge skupine.

(Đukić i Jerković, 2008a; 2008b), a najveći je pritisak na Dubrovačke gradske zidine. Kruzing turizam u manjoj mjeri pridonosi povećanju okolišnog i socijalnog pritiska i u gradu Korčuli.

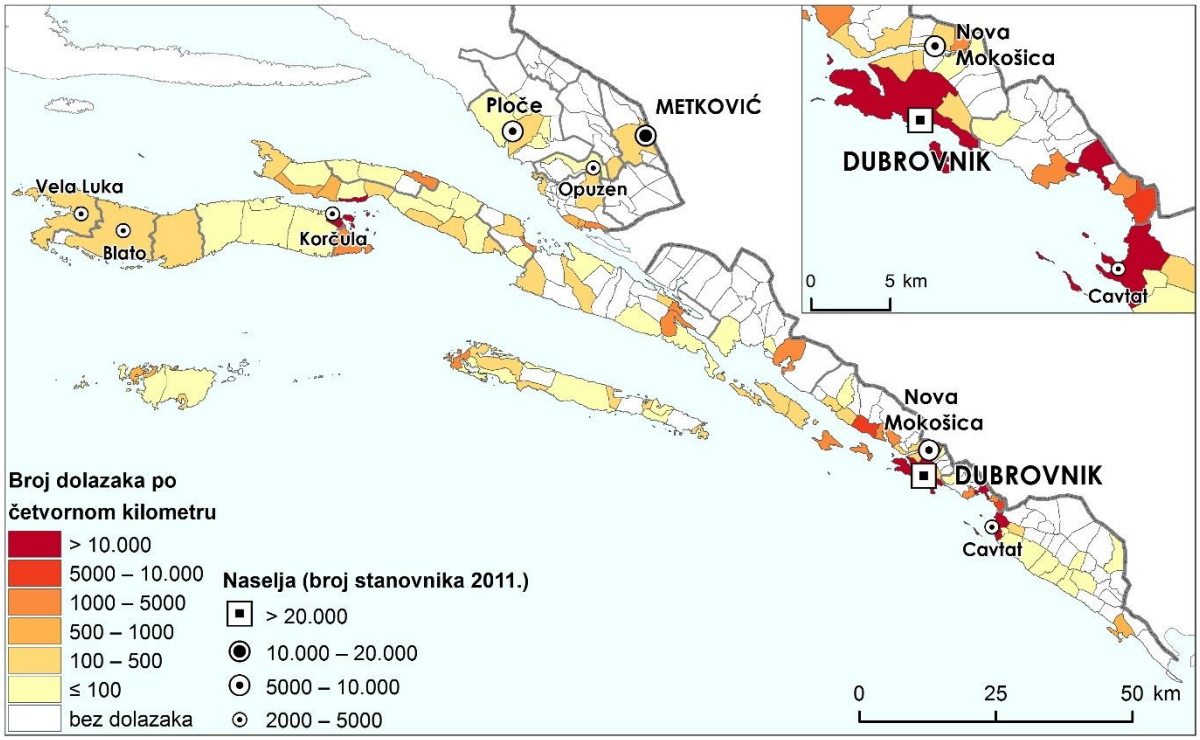

Sl. 14. Gustoća turističkih dolazaka u Južnoj Dalmaciji (prosjek 2010. – 2012.; po naseljima)
Izvori: DGU (2013); DZS (2011-2015)

Turistički razred. U tipologiju su uključena sva turistička mjesta za koja je eksplicitno navedeno u koji turistički razred spadaju (prema NN 122/09; 55/13). U razred A svrstano je 17 naselja koja posjeduju turističke atraktivnosti i imaju mogućnosti za prihvat turizma. Sedam ih je u Dubrovačkom primorju u širem smislu (Dubrovnik, Mlini, Orašac, Slano, Koločep, Lopud i Šipanska Luka), četiri na Pelješcu (Orebić, Trpanj, Ston i Mali Ston), tri na Korčuli (Korčula, Lumbarda i Vela Luka), te Cavtat u Konavlima, Klek u Donjoneretvanskom kraju i Pomena na Mljetu. Na Lastovu ni jedno turističko mjesto nije svrstano u razred A (sl. 15.).

U razredu B se nalazi 23 pretežno malih i atraktivnih turističkih mjesta, često s nedovoljno razvijenom turističkom infrastrukturom. Tu ulazi čak osam obalnih naselja na Pelješcu, pet u Dubrovačkom primorju u širem smislu (uključujući Plat, Srebreno, Zaton i Trsteno), četiri u Donjoneretvanskom kraju (Komarna, Blace, Ploče i Metković), Blato i Smokvica na Korčuli, Molunat u Konavlima te središnja naselja na Mljetu i Lastovu (Babino Polje i Lastovo).

Razred C obuhvaća 31 turističko mjesto sa slabije razvijenom turističkom infrastrukturom i turizmom općenito. Gotovo sva lastovska naselja te značajan dio mljetskih i peljeških naselja nalazi se u ovoj skupini. Tu ulaze i sva naselja u Rijeci dubrovačkoj, Kupari, Soline, Brsečine, Čilipi i Zvekovica u Konavlima, Žrnovo na Korčuli te četiri turistička mjesta u Donjoneretvanskom kraju.

Najveći razred D obuhvaća 36 turističkih mjesta, populacijskih manjih, s nižim turističkim prometom i slabijom infrastrukturnom opremljenošću za prihvat turista te jednostavnijom turističkom ponudom. Većini naselja zajednički su položaj u unutrašnjosti, ruralni karakter, inicijalni turistički razvoj i naglasak na ruralnom turizmu (Dubrovačko primorje u širem smislu, Konavle, Donjoneretvanski kraj, Maranovići na Mljetu). Na Korčuli i Pelješcu u ovoj su skupini uglavnom unutrašnja naselja u kojima se razvija ljetni odmorišni turizam u izgrađenim priobalnim vikendaško-turističkim dijelovima, i to na bazi smještaja u privatnim kućanstvima.

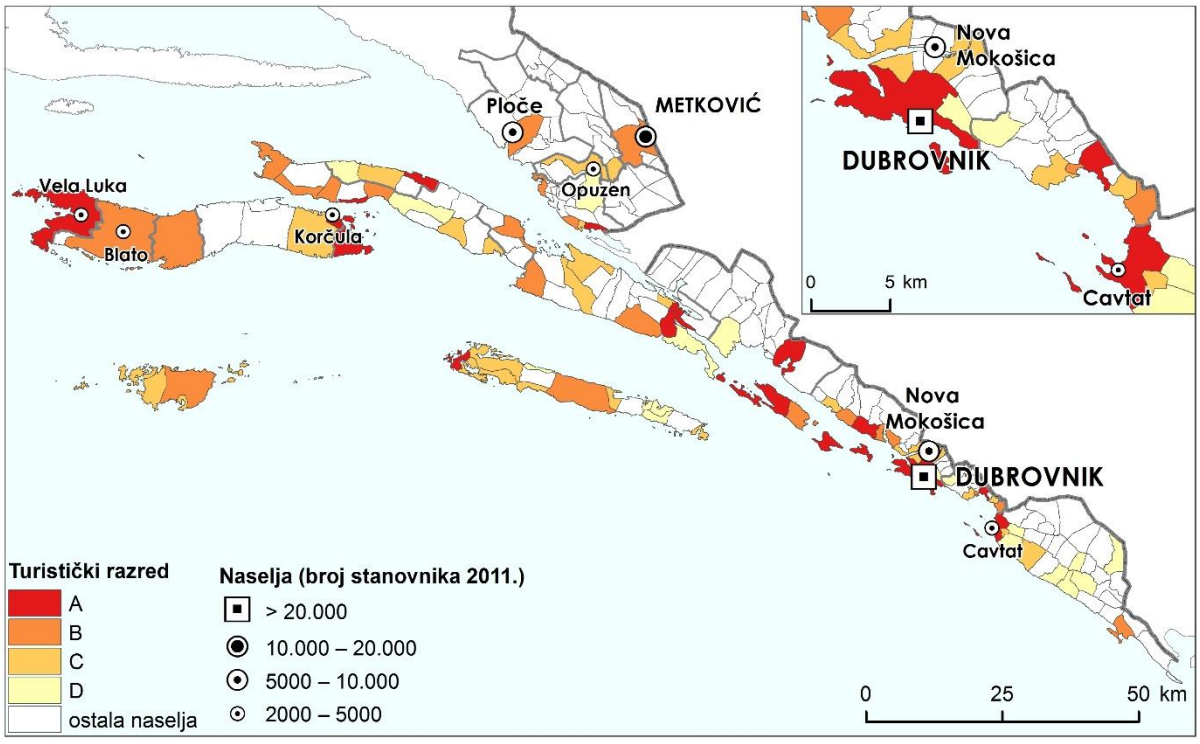

Sl. 15. Naselja Južne Dalmacije prema turističkim razredima
Izvori: NN 122/09; NN 55/13; DGU (2013)

5.1.2. Tipovi turističkih mjesta u Južnoj Dalmaciji

Na temelju prethodno analiziranih indikatora izrađena je tipologija južnodalmatinskih turističkih mjesta prema stupnju intenziteta razvoja turizma. Svaki indikator za svako turističko mjesto bodovan je s od 1 do 6 bodova, u skladu s razredima navedenim u tab. 2. Bodovi pridruženi indikatorima na kraju su zbrojeni i turistička su mjesta prema konačnom zbroju svrstana u jedan od šest razreda prema namjenski određenim granicama razreda (tab. 3.). Iako je maksimalni mogući zbroj bodova iznosio 42, u stvarnosti ni jedno turističko mjesto nije ostvarilo više od 39 bodova i manje od 3 boda.

Prema izrađenoj tipologiji turistička mjesta prvog reda u Južnoj Dalmaciji su Dubrovnik (39 bodova), Orebić (38), Mlini (38), Cavtat (36) i Korčula (36). Sva su ta naselja turistički visoko razvijena (po pitanju smještajnih kapaciteta, turističkog prometa i strukture turističke ponude), predstavljaju središta turističkih regija u širem prostoru i nositelji su turističkog razvoja Južne Dalmacije. Od drugih turističkih mjesta razlikuju se i kompleksnošću turističke ponude (primjerice kulturni turizam je znatno zastupljeniji u Dubrovniku i Korčuli nego u turističkim mjestima nižeg reda). Dubrovnik se ističe brojem postelja, turističkih dolazaka i noćenja, strukturom turističkog proizvoda i svojim imidžem na svjetskom turističkom tržištu pa se cijela Južna Dalmacija može poistovjetiti s Dubrovačkom turističkom regijom u širem smislu.

Tab. 3. Razredi (tipovi) turističkih mjesta prema intenzitetu razvoja turizma u Južnoj Dalmaciji

Tip	**Bodovi**	**Opća obilježja**
Turističko mjesto prvog reda (turistička jezgra)	≥ 35	Turističko središte šireg prostora. Izrazito razvijeno turističko mjesto. Bogata atrakcijska osnova integrirana u kompleksnu turističku ponudu. Izrazito turistificiran prostor. Nositelj turističkog razvoja regije.
Turističko mjesto drugog reda (sekundarni turistički centar)	30 – 34	Turistički razvijeno naselje. Turističko središte šireg prostora u kojem je turizam slabije razvijen ili sekundarno središte u turistički izrazito razvijenom prostoru. Raznovrsna atrakcijska osnova. Prevladava ljetni odmorišni turizam s dopunom drugih oblika turizma. Nositelj razvoja uže okolice.
Turističko mjesto trećeg reda (lokalni turistički centar)	25 – 29	Turistički srednje razvijeno naselje visoko usmjereno na turizam. Prevladava ljetni odmorišni turizam.
Turističko mjesto četvrtog reda	20 – 24	Razvijeno malo turističko mjesto. Populacijski malo naselje usmjereno na turizam. Uz turizam se stanovništvo bavi i drugim aktivnostima. Prevladava ljetni odmorišni turizam.
Turističko mjesto petog reda	15 – 19	Srednje razvijeno malo turističko mjesto. Populacijski malo naselje u kojemu je turizam samo jedna od aktivnosti. Jednostavna turistička ponuda usmjerena na ljetni odmorišni turizam i privatni smještaj.
Turističko mjesto šestog reda	< 15	Slabo razvijeno malo turističko mjesto. Turizam je samo dopuna ostalim gospodarskim aktivnostima.

U turistička mjesta drugog reda ulaze visoko razvijena sekundarna turistička središta nastala uz turistička mjesta prvog reda (Orašac uz Dubrovnik, Plat uz Mline i Lumbarda uz Korčulu) te turistička središta u prostoru u kojem je turizam slabije razvijen (Slano i Trpanj). Sva turistička mjesta u ovoj skupini snažno su usmjerena na turizam, prvenstveno kupališni, dok drugi oblici turizma predstavljaju samo dopunu osnovnom turističkom proizvodu. Valja naglasiti da na Mljetu i Lastovu te u Donjoneretvanskom kraju nema turističkih mjesta prvog i drugog reda (sl. 16.).

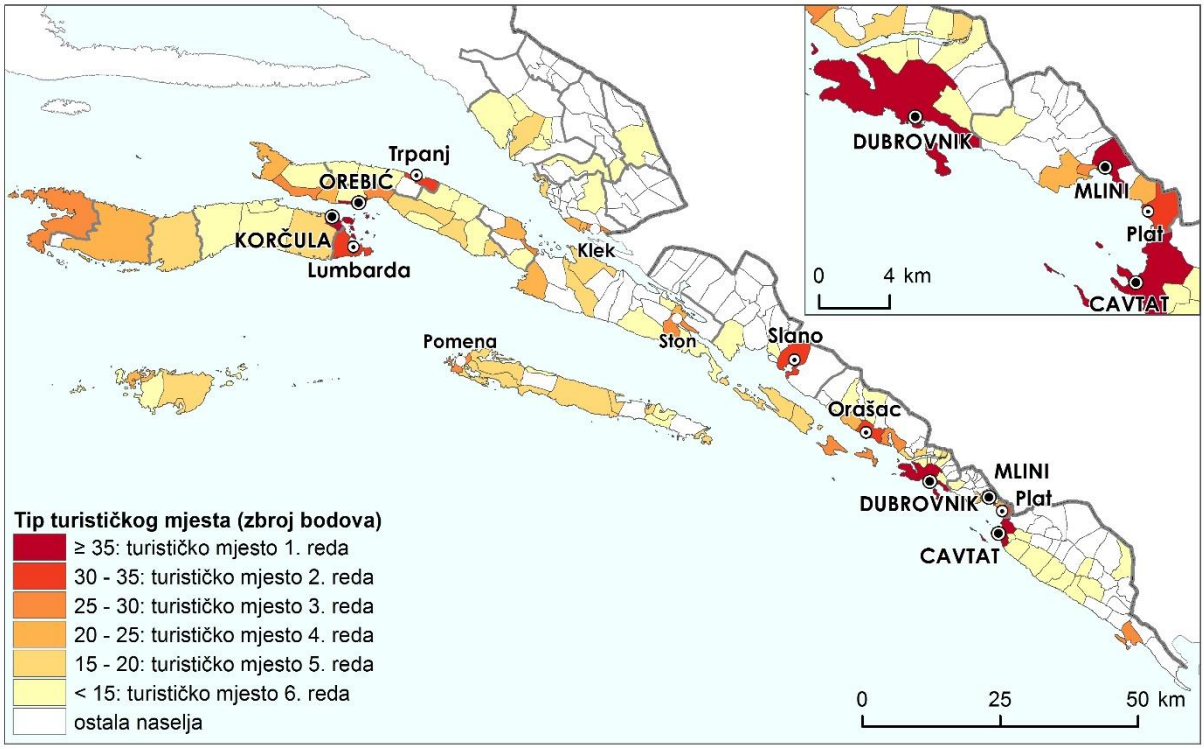

Sl. 16. Tipologija turističkih mjesta prema intenzitetu razvoja turizma u Južnoj Dalmaciji

Dvanaest turističkih mjesta trećeg reda također se može podijeliti na turističke centre (jezgre turističkog razvoja) u područjima sa slabije razvijenim turizmom (Ston, Pomena i Klek) i na slabije razvijena turistička mjesta u turistički visoko razvijenim područjima (Koločep, Lopud, Zaton i Srebreno u Dubrovačkom primorju u širem smislu, Molunat u Konavlima, Drače, Stanković i Viganj na Pelješcu, Vela Luka na Korčuli). Ston, Pomena i Klek obilježava apsolutno mali broj stanovnika, no s obzirom na populacijsku masu relativno visoki broj postelja i turistički promet. To se posebno odnosi na Klek (s turističkim naseljem) i Pomenu (s jedinim hotelom na Mljetu) gdje osnovni smještajni kapaciteti nadilaze mogućnosti samih naselja i privlače stanovništvo iz drugih naselja. S obzirom na specifičnosti turističkog proizvoda Pomena i Ston predstavljaju središta izletničkog turizma šireg područja (Pomena je

ulazna luka u NP Mljet, a Ston je prepoznatljiv po visoko vrijednoj povijesnoj jezgri i Stonskim zidinama). Zaton i Srebreno su relativno manja naselja u Dubrovačkom primorju s razvijenim ljetnim odmorišnim turizmom koji se oslanja na turističku ponudu Dubrovnika. Srebreno je, uz to, i dio kontinuirano urbanizirano (turističkog) pojasa koji se proteže od Kupara na sjeveru do Plata na jugu. Turistička ponuda Stankovića i Vignja temelji se na ljetnom odmorišnom turizmu i istim elementima kao u Orebiću, u čijoj su neposrednoj blizini smješteni. Drače i Molunat su mala obalna naselja visoko usmjerena na ljetni odmorišni turizam, a koja ostvaruju umjereno visoki turistički promet. Vela Luka odstupa od drugih turističkih mjesta brojem stanovništva, postelja i turističkim prometom, no zbog orijentacije na druge gospodarske aktivnosti, turizam još uvijek nema ulogu koju bi mogao imati, s obzirom na atrakcijsku osnovu i demografske resurse.

Turistička mjesta četvrtog reda čini trinaest naselja, uglavnom malih (s manje od 300 stanovnika) i orijentiranih na ljetni odmorišni turizam koji se svodi na iznajmljivanje smještaja u kućanstvima (Trsteno i Soline u Dubrovačkoj urbanoj regiji, Kućište, Lovište, Sreser, Mali Ston i Žuljana na Pelješcu, Komarna i Duboka u Donjoneretvanskom kraju, Pasadur i Zaklopatica na Lastovu). Uz turizam stanovništvo radi i u drugim gospodarskim aktivnostima (marikultura, poljoprivreda, industrija…). Kupari se razlikuju od prethodno navedenih turističkih mjesta složenijom strukturom smještajnih kapaciteta, ali s obzirom na blizinu Dubrovnika, snažno je razvijena dnevna cirkulacija na rad. Drugi izuzetak čini relativno veliko naselje Blato na Korčuli koje ostvaruje relativno visoki turistički promet u priobalnim vikendaško-turističkim dijelovima naselja, no i dalje veću gospodarsku važnost imaju industrija i poljoprivreda.

Turistička mjesta petog reda čine 23 pretežno mala naselja s niskim turističkim prometom koji se ostvaruje najvećim dijelom u privatnim kućanstvima. Uz turizam se lokalno stanovništvo bavi i drugim gospodarskim aktivnostima, ali ekonomska aktivnost je općenito niska, između ostalog i uslijed visokog udjela starog stanovništva. U ovoj je skupini čak sedam mljetskih, pet peljeških, dva lastovska i dva šipanska turistička mjesta. Svojevrstan izuzetak čine grad Ploče te prigradska naselja Mokošica, Lozica i Rožat u Dubrovačkoj urbanoj regiji te Žrnovo na Korčuli, u kojima je turizam samo sporedna aktivnost.

U turistička mjesta šestog reda ulazi čak 50 naselja u cijeloj Južnoj Dalmaciji, a posebno su zastupljena u Konavlima, na Pelješcu, u Donjoneretvanskom kraju. U ovu skupinu spadaju turistička mjesta u Dubrovačkom primorju u širem smislu u kojima je turizam tek u začetku i

predstavlja samo dopunsku aktivnst (npr. Banići, Komolac, Bosanka). U Konavlima i Dubrovačkom primorju u užem smislu tu ulazi niz unutrašnjih naselja u kojima se počinje razvijati ruralni turizam, no trenutno tek kao dopuna poljoprivredi (npr. Mrčevo, Gromača, Uskolje, Čilipi, Popovići, Gruda). Na Korčuli i Pelješcu u ovoj su skupini manja obalna naselja s jednostavnom turističkom ponudom usmjerena na ljetni odmorišni turizam (npr. Račišće, Broce, Duba Pelješka) i unutrašnja naselja s ruralnim turizmom u začecima te ljetnim odmorišnim turizmom u vikendaško-turističkim dijelovima na obali (npr. Pupnat, Čara, Oskorušno, Podobuče). Turistička mjesta šestog reda na Mljetu i Lastovu su vrlo mala naselja usmjerena pretežno ili isključivo na turizam (npr. Kozarica, Okuklje, Maranovići) te naselja bez stalnih stanovnika (Sušac i Glavat).

Tipologija turističkih mjesta prema intenzitetu razvoja turizma rezultirala je izdvajanjem određenog broja turističkih mjesta prvog i drugog reda, turističkih centara i nositelja turističkog razvoja regije, te definiranjem većeg broja manjih turističkih mjesta s jednostavnijom turističkom ponudom, više ili manje orijentiranih na turizam. Tipologija je također potvrdila nejednaku prostornu distribuciju turističkog razvoja s naglaskom na Dubrovačku urbanu regiju kao primarno područje razvoja turizma, te otok Korčulu i sjeverozapadni Pelješac kao sekundarna područja razvoja turizma. S druge strane, Konavle (izuzev Cavtata), sjeverozapadni dio Dubrovačkog primorja, jugoistočni Pelješac, Mljet, Lastovo i, posebno, Donjoneretvanski kraj područja su slabijeg turističkog razvoja. Viši stupanj turističkog razvoja karakterističan je za gotovo isključivo obalna naselja, dok unutrašnjost obilježava sporadični i slabi razvoj turizma. No čak i u područjima s nižim stupnjem razvoja turizma, pojedina su naselja (posebno mala) izuzetno ovisna o turizmu i pod snažnim fizičkim i socijalnim pritiskom turizma.

5.2. TURISTIČKE REGIJE U JUŽNOJ DALMACIJI

Tipologija turističkih mjesta u užem i širem smislu upotrijebljena je u turističkogeografskoj regionalizaciji Južne Dalmacije. Turističkogeografske regije u užem smislu obuhvaćaju samo turistička mjesta koja imaju registrirane postelje i/ili turistički promet, a turističkogeografske regije u širem smislu uključuju i neturistička naselja koja su gravitacijski i funkcionalno usmjerena na jezgre turističkog razvoja i predstavljaju prostor potencijalne difuzije turizma u budućnosti. U izdvajanju turističkogeografskih regija koriste se dva glavna kriterija: (1) kriterij fizionomske cjelovitosti naselja, i (2) kriterij funkcionalne i gravitacijske usmjerenosti naselja.

U turističkogeografskoj regionalizaciji u užem smislu su jezgrama turističkog razvoja (turistička mjesta 1. i 2. razreda) prvo pripojena turistička mjesta koja su s njima srasla i čine jedinstvenu fizionomsku cjelinu. Njima su zatim pridružena i ostala turistička mjesta koja se nalaze u istoj jedinici lokalne samouprave (kriterij gravitacijske i funkcionalne usmjerenosti). S obzirom na postojanje više turističkih mjesta 1. i 2. reda u Dubrovačkom primorju u širem smislu te nepostojanje turističkih mjesta 1. i 2. reda u Donjoneretvanskom kraju, na Mljetu i Lastovu, u izdvajanje regija uključena su dva dodatna kriterija: (3) kriterij teritorijalne izoliranosti (npr. otoci), (4) kriterij turističke ponude (homogenost ili komplementarnost turističkog proizvoda). Turistička mjesta su pridružena regijama prema sljedećim pravilima:

1. Turistička mjesta prvog reda središta su turističkogeografskih regija. Oko svakog turističkog mjesta prvog reda okupljena su turistička mjesta nižeg reda na temelju njihove funkcionalne usmjerenosti i razvoja turizma na istoj ili sličnoj atrakcijskoj osnovi. Iznimku čine turistička mjesta prvog reda koja su tijesno povezana s drugim turističkim mjestom prvog reda svojim turističkim proizvodom. U tom slučaju manje naselje i čitava njegova regija pripada turističkogeografskoj regiji većeg i važnijeg turističkog mjesta.

2. Turistička mjesta drugog reda središta su regija u turistički slabije razvijenim područjima. Ako se turističko mjesto nalazi u turistički razvijenom području u kojem postoji turističko mjesto prvog reda, cijela njegova regija se priključuje regiji turističkog mjesta prvog reda.

3. Turistička mjesta trećeg reda se priključuju regiji turističkog mjesta prvog ili drugog reda s kojim su tijesno funkcionalno povezani i razvijaju turizam na istoj atrakcijskoj osnovi. Iznimku čine turistička mjesta trećeg reda (iznimno i četvrtog) smještena u izoliranim područjima (npr. većim otocima i poluotocima), a koja su u tom prostoru najrazvijenija i čine jezgru turističkog razvoja tih područja.
4. Turistička mjesta četvrtog, petog i šestog reda priključuju se turističkim mjestima prvog, drugog ili trećeg reda prema sljedećim kriterijima:
    a) *funkcionalne usmjerenosti* definirana pripadnošću istoj jedinici lokalne samouprave
    b) *turističkog proizvoda* – izgradnja turističkog imidža na temelju istog ili komplementarnog turističkog proizvoda (što je utvrđeno analizom internetskih stranica lokalnih turističkih zajednica, gdje je to bilo potrebno).

U turističkogeografske regije u širem smislu uključuju se i neturistička naselja. Ta se naselja priključuju turističkom mjestu najvišeg reda u jedinici lokalne samouprave u kojoj se nalaze.

Ako u jedinici lokalne samouprave nema ni jednog turističkog mjesta, cijela se jedinica priključuje određenoj turističkogeografskoj regiji prema principu gravitacijske usmjerenosti.

5.2.1. Regije turističkih mjesta prvog i drugog reda

Turističkogeografska regija Dubrovnika. Dubrovniku su pripojena naselja Sustjepan, Donje Obuljeno, Komolac, Rožat, Prijevor, Mokošica i Lozica u Rijeci dubrovačkoj koja su fizički srasla s gradom, s njim čine fizionomsku cjelinu i funkcionalno su mu komplementarna (npr. ACI marina *Dubrovnik* se nalazi u naselju Komolac). Ostala obalna turistička mjesta unutar Grada Dubrovnika prema kriteriju funkcionalne usmjerenosti također su uključena u regiju Dubrovnika[43], a svoju turističku ponudu temelje na ljetnom odmorišnom turizmu i na blizini samog grada (Zaton, Orašac, Trsteno i Brsečine). Iako je Orašac turističko mjesto drugog reda, svojom je turističkom ponudom izuzetno vezan za Dubrovnik pa ga nije opravdano izdvajati kao središte zasebne regije. U regiju Dubrovnik su prema funkcionalnom kriteriju uključeni i Mrčevo, Gromača i Bosanka, unutrašnja naselja u Gradu Dubrovniku s izuzetno malim turističkim prometom. Iako turistička mjesta na Elafitima bilježe relativno velik turistički promet i čine zaokružene cjeline, njihova ponuda vezana je uz Dubrovnik pa ih je opravdano priključiti u istu regiju. U regiju Dubrovnik u širem smislu ulaze i ostala naselja unutar Grada Dubrovnika bez registriranih turističkih postelja i/ili turističkog prometa.

Turističko područje uz Mline u Župi dubrovačkoj. Prema fizionomskom kriteriju obuhvaća međusobno srasla naselja uz obalu Župskog zaljeva (Kupari, Srebreno, Mlini, Soline i Plat) koja čine južni dio Dubrovačke rivijere i Dubrovačke urbane regije. U širem smislu području uz Mline je pripojen i Gornji Brgat, unutrašnje naselje s manjim turističkim prometom. Unatoč velikom turističkom prometu to je područje funkcionalno i turističkim proizvodom tijesno vezan uz Dubrovnik pa ga je opravdano priključiti turističkoj regiji Dubrovnik. Istoj se regiji u širem smislu priključuju i ostala neturistička naselja u Općini Župa Dubrovačka.

Turističko područje uz Cavtat u Konavlima. Iako Cavtat nudi sličan turistički proizvod kao susjedna turistička mjesta u Župi dubrovačkoj, zbog zasebnog promicanja općine u kontekstu ruralnog turizma, nužno ga je izdvojiti kao središte zasebne turističkogeografske regije. Prema gravitacijskoj usmjerenosti u tu se regiju mogu uključiti manja unutrašnja naselja smještena

[43] U radu se za turističkogeografsku regiju koristi naziv regija Dubrovnik s precizno definiranim granicama kako bi se izbjeglo preklapanje s pojmom Dubrovačka regija čiji prostorni obuhvat varira od užeg područja grada do obuhvata cijele bivše Općine Dubrovnik (uključujući jugoistočni dio Pelješca, otok Mljet i Konavle).

južno od Konavoskog polja i na primorskom grebenu (Uskoplje, Zvekovica, Močići, Čilipi, Komaji, Popovići, Radovčići i Gruda) te Molunat, uz Cavtat jedino obalno naselje u Konavlima. U regiju Konavle mogu se priključiti i turistička mjesta Lovorno i Dubravka, smještena u krajnjem istočnom dijelu regije. Izuzev Cavtata i Molunta, sva turistička mjesta u Konavlima pripadaju šestom razredu i (ruralni) turizam je u njima samo dopuna drugim aktivnostima. U regiju Konavle u širem smislu ulaze i ostala neturistička naselja u Općini Konavle.

Turističko područje uz Orebić na Pelješcu (Pelješac-Orebić). Prema fizionomskom kriteriju Orebiću se mogu pridružiti turistička mjesta Kućište i Viganj, koja su s njim srasla u turističku rivijeru, te Stanković koje je s Orebićem srastao u jednu fizionomsku cjelinu. Prema funkcionalnom kriteriju i istu se regiju uključuju Podgorje, naselje smješteno iznad Orebića na obroncima Sv. Ilije, a čija se turistička ponuda naslanja na Orebić, malo unutrašnje naselje Nakovanj, te Lovište, obalno turističko mjesto 3. reda smješteno na krajnjem SZ dijelu poluotoka. Orebiću se mogu priključiti i ostala unutrašnja i obalna turistička mjesta 5. i 6. reda u Općini Orebić (Donja Banda, Oskorušno, Kuna Pelješka, Pijavičino, Potomje, Trstenik, Podobuče).

Turističko područje uz Korčulu na Korčuli. Prema fizionomskom kriteriju obuhvaća dijelove statističkog naselja Žrnovo koja su fizionomski srasla s Korčulom (Medvinjak, Žrnovska Banja i Tri Žala), a time i cijelo naselje Žrnovo kao turističko mjesto 5. reda. Prema funkcionalnom kriteriju u turističkogeografsku regiju Korčula ulaze i turistička mjesta 6. reda Račišće, Pupnat i Čara. Većina turističkog prometa u unutrašnjim naseljima Pupnat i Čara odvija se u pripadajućim izgrađenim dijelovima na obali (Pupnatska Luka, Zavalatica i Kneža).

Drugi korak u regionalizaciji bio je odrediti turistička područja uz turistička mjesta drugog reda (Slano, Plat, Lumbarda i Trpanj) i definirati predstavljaju li samostalne turističkogeografske regije ili su dio regija prvog reda.

Turističko područje uz Slano. Prema funkcionalnom kriteriju obuhvaća Baniće i Doli, turistička mjesta 6. reda. Budući da su atrakcijska osnova i turistički proizvod Slanog slični kao i u obližnjem Orašcu i Zatonu, te s obzirom na slabiji razvoj turizma, turističko područje Slanog uključeno je u turističkogeografsku regiju Dubrovnik. U istu regiju u širem smislu ulaze i ostala naselja Općine Dubrovačko primorja bez registriranih turističkih dolazaka i/ili noćenja.

Unatoč relativno višem turističkom prometu, ***Plat*** je, fizionomski i funkcionalno te obilježjima atrakcijske osnove i turističkog proizvoda, sastavni dio turističkog područja Župe dubrovačke, prethodno priključene turističkogeografskoj regiji Dubrovnik.

Turističko područje uz Trpanj. Prema funkcionalnom kriteriju uz Trpanj obuhvaća i turistička mjesta šestog reda Donja Vrućica i Duba Pelješka. S obzirom na niži stupanj razvoja turizma u odnosu na susjedni Orebić, sličnu strukturu atrakcijske osnove i turističkog proizvoda te blizinu, područje uz Trpanj pripojeno je turističkogeografskoj regiji Peljašac-Orebić. Istoj je regiji u širem smislu pridruženo i neturističko naselje Gornja Vrućica.

Lumbarda bilježi intenzivni turistički promet, no zbog blizine Korčule, gravitacijske usmjerenosti i funkcionalne komplementarnosti, Lumbarda je pripojena turističkogeografskoj regiji Korčule.

5. 2. 2. Regije turističkih mjesta trećeg i četvrtog reda

S obzirom na izražene razlike u stupnju turističkog razvoja, u pojedinim područjima uopće nema turističkih mjesta prvog i drugog reda (Donjoneretvanski kraj, zapadni dio Korčule, jugoistočni dio Pelješca, Mljet), a na Lastovu nema čak ni turističkih mjesta trećeg reda. Unatoč tome, ta područja nije moguće jednostavno priključiti drugim regijama turističkih mjesta višeg reda, nego je i unutar njih bilo potrebno definirati zasebne turističke regije.

U jugoistočnom dijelu Pelješca (općine Ston i Janjina) turistička mjesta trećeg reda su Ston i Drače. Ston se s obzirom na turističku ponudu (kupališni turizam, povijesna jezgra sa Stonskim zidinama i solanom, marikultura) i turističku promidžbu može izdvojiti kao središte zasebne regije Pelješac-Ston. Prema funkcionalnom kriteriju mogu mu se priključiti najbliža obalna turistička mjesta Mali Ston, Hodilje i Broce, koja svoju turističku ponudu temelje na kupališnom turizmu i blizini Stona. Istoj se regiji mogu pridružiti i Metohija i Putniković, unutrašnja turistička mjesta u kojima se turizam razvija na temelju blizine obale, a primjetan je razvoj i ruralnog turizma, te manja obalna naselja Žuljana i Brijesta. Unatoč relativno velikom turističkom prometu, Drače nije opravdano izdvojiti kao središte zasebne regije s obzirom na vrlo jednostavnu turističku ponudu koja se temelji na ljetnom odmorišnom turizmu i iznajmljivanju privatnog smještaja. Zbog toga je Drače bilo potrebno pripojiti ili regiji Pelješac-Orebić ili regiji Pelješac-Ston. Budući da je turistička ponuda u Općini Janjina sličnija turističkoj ponudi regije Pelješac-Ston te da je općina i nastala izdvajanjem iz Općine Ston (što

ukazuje na jaču gravitacijsku usmjerenost prema Stonu nego prema Orebiću), Drače je uključeno u regiju Pelješac-Ston. U istu su regiju prema funkcionalnom kriteriju i kriteriju homogenosti turističke ponude priključena i druga turistička mjesta u Općini Janjina (Sreser i Popova Luka). U regiju Pelješac-Ston u širem smislu ulaze i neturistička naselja Janjina i Osobjava.

Turističko područje uz Klek. Prema funkcionalnom kriteriju obuhvaća sva turistička mjesta u Općini Slivno (Klek, Duboka, Komarna, Blace i Podgradina), orijentirana na ljetni odmorišni turizam. Turistička mjesta u administrativnim gradovima Opuzenu, Metkoviću i Pločama te u Općini Kula Norinska bilježe vrlo nizak turistički promet i kategorizirana su kao turistička mjesta šestog reda (uz izuzetak Ploča), a općine Pojezerje i Zažablje nemaju turističkog prometa. S obzirom na slabiji stupanj razvoja turizma, navedena područja nije moguće izdvajati kao zasebne regije, nego su spojena u jedinstvenu regiju Donjoneretvanski kraj.

Općine Vela Luka, Blato i Smokvica u zapadnom dijelu otoka Korčule bilježe relativno visoki turistički promet, no turizam čini samo jedan dio u njihovoj gospodarskoj strukturi. Vela Luka predstavlja turističko mjesto trećeg reda i potencijalnu jezgru samostalne turističke regije. U prometnom i funkcionalnom smislu gravitira Splitu, no s obzirom na slabiji razvoj turizma i novije tendencije brendiranja cijelog otoka kao jedinstvene turističke destinacije, priključena je regiji Korčula. Slična je situacija i u Blatu i Smokvici koji gravitiraju Veloj Luci te su priključeni jedinstvenoj regiji Korčula koja obuhvaća cijeli otok.

Na ***otoku Mljetu***, s obzirom na slabiji intenzitet razvoja turizma i mali broj stanovnika, nema turističkih mjesta 1. i 2. reda, a najviše je rangirana Pomena kao turističko mjesto 3. reda. Iako Pomena ne predstavlja središnje otočno naselje, sva otočna turistička mjesta grade svoju turističku ponudu na blizini NP Mljet, očuvanoj prirodi, ruralnom krajoliku i čistom moru. S obzirom na izoliranost otoka, nije ga opravdano pripajati niti jednoj turističkogeografskoj regiji, nego je izdvojen kao zasebna regija Mljet. U užem smislu obuhvaća sva otočna turistička mjesta, a u širem smislu i neturistička unutrašnja naselja Blato, Prožurska Luka i Korita.

Na ***otoku Lastovu*** nema turističkih mjesta prvog, drugog i trećeg reda i ne može se izdvojiti turističko središte otoka, nego se u svim naseljima bilježi apsolutni malen turistički promet. Ipak, s obzirom na brendiranje cijelog otoka kao Parka prirode Lastovsko otočje te fizičku odvojenost od ostatka Južne Dalmacije, Lastovo je izdvojeno kao zasebna regija, a priključeni su joj i otoci Sušac i Glavat, otoci bez stalnih stanovnika.

Na temelju navedenog postupka provedena je turističkogeografska regionalizacija Južne Dalmacije koja uključuje osam regija na temelju administrativno-teritorijalne podjele na jedinice lokalne samouprave:

1. Regija Dubrovnik – obuhvaća Grad Dubrovnik, Općinu Župa Dubrovačka i Općinu Dubrovačko Primorje
2. Regija Konavle – obuhvaća Općinu Konavle
3. Regija Donjoneretvanski kraj – obuhvaća Općinu Slivno, Grad Opuzen, Grad Metković, Općinu Zažablje, Općinu Kula Norinska, Općinu Pojezerje i Grad Ploče
4. Regija Pelješac-Ston ili jugoistočni Pelješac – obuhvaća Općinu Ston i Općinu Janjina
5. Regija Pelješac-Orebić ili sjeverozapadni Pelješac – obuhvaća Općinu Orebić i Općinu Trpanj
6. Regija Korčula – obuhvaća Grad Korčulu, Općinu Lumbarda, Općinu Smokvica, Općinu Blato i Općinu Vela Luka
7. Regija Mljet – obuhvaća Općinu Mljet
8. Regija Lastovo – obuhvaća Općinu Lastovo

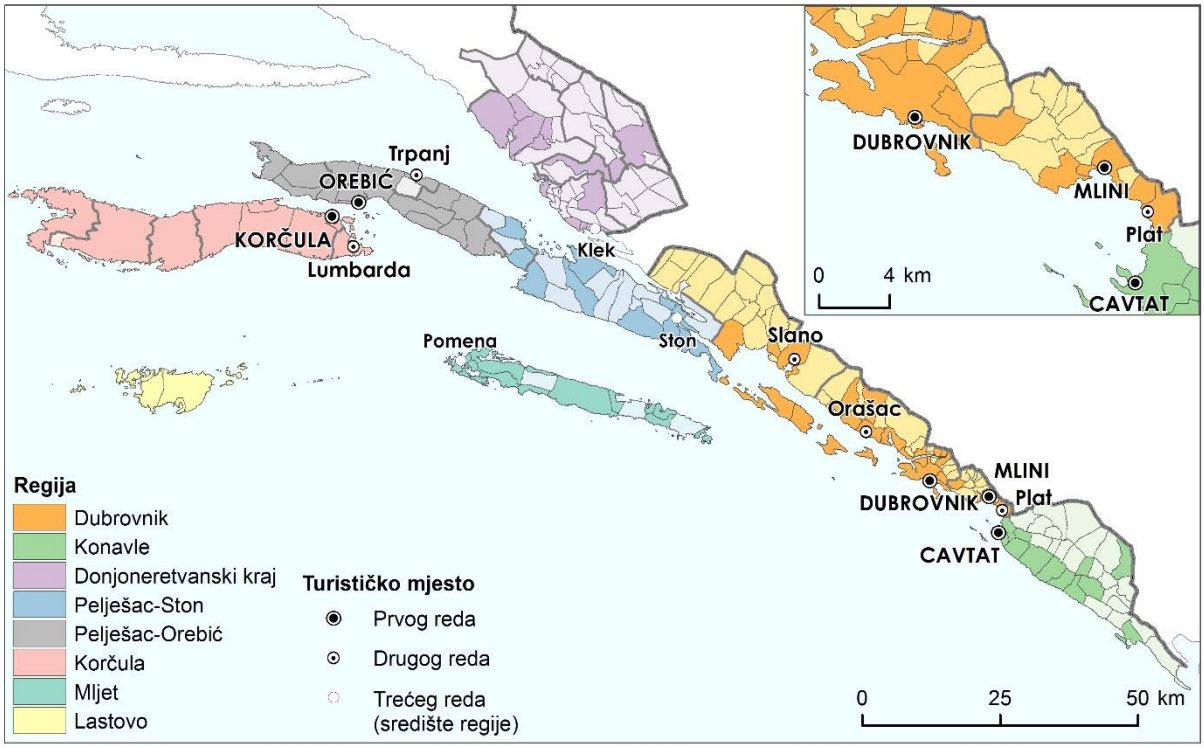

Sl. 17. Turističkogeografske regije u Južnoj Dalmaciji – tamnijom nijansom su označena područja turističkih mjesta, a svjetlijom područja naselja bez turističkog prometa

6. RAZVOJNI CIKLUSI TURISTIČKIH PODRUČJA JUŽNE DALMACIJE

U poglavlju se analizira razvojni tijek osam turističkih područja (destinacija, regija) definiranih u prethodnom poglavlju, prema modificiranom Butlerovom modelu. Razvojni ciklus svakog turističkog područja analizira se u cjelini, a za regiju Dubrovnik, vodeću turističku regiju, prikan je razvojni ciklus regija nižeg reda – grada Dubrovnika, Župe dubrovačke, Dubrovačkog primorja i Elafitskog otočja. U posljednjem potpoglavlju sintetiziran je razvojni ciklus Južne Dalmacije u cjelini dobiven na temelju prostorno-vremenske dinamike pojedinih regija.

6.1. RAZVOJNI CIKLUS TURISTIČKE REGIJE DUBROVNIK

Turistička regija Dubrovnik obuhvaća prostor od granice s BiH kod Neuma do Konavala, a uključuje Dubrovačko primorje u užem smislu, Elafitske otoke, Rijeku dubrovačku s udolinom Šumet, uže područje grada Dubrovnika sa Srđem i Župu dubrovačku. Turistički razvoj regije Dubrovnik kvalitetno je popraćen znanstvenim i stručnim radovima te novinarskim člancima (među najvažnijima su Perić, 1983; Kobašić, 1993; 1998; Kobašić i dr., 1997; Šubić, 2008), u kojima se iznose parcijalni podaci o smještajnim kapacitetima, turističkom prometu te društveno-gospodarskim, prometnim i političkim okolnostima turističkog razvoja. Na temelju toga je rekonstruiran razvojni ciklus regije od početka razvoja turizma do danas, što je od neizmjerne važnosti u analizi intenziteta prostorne difuzije turizma. Istraživani period podijeljen je na pet razdoblja: (1) predturističko razdoblje, (2) razvojni ciklus prije Prvog svjetskog rata, (3) razvojni ciklus u razdoblju između Prvog i Drugog svjetskog rata, (4) razvojni ciklus između Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata, (5) razvojni ciklus nakon Domovinskog rata. U svakom razdoblju turizam se odvija dijelom na promijenjenim uvjetima turističke ponude i potražnje te oblika turizma. Stoga je svako razdoblje moguće izdvojiti u zasebni razvojni ciklus, pri čemu drugi, treći i četvrti naprasno završavaju ratom.

Analiza razvojnog ciklusa u razdobljima do Drugog svjetskog rata provedena je kombinirano na temelju kvalitativnih podataka, a tek mjestimično ih dopunjuju kvantitativni pokazatelji. Dostupni statistički podaci ne obuhvaćaju cijelo razdoblje istraživanja, ne odnose se uvijek na iste prostorne cjeline (obuhvat varira od samog naselja Dubrovnik pa do šireg Dubrovačkog primorja, često uz izostanak pojmovnog određenja). Razvojni ciklus nakon Drugog svjetskog rata proveden je na temelju kvantitativnih pokazatelja, uz korekciju kvalitativnim podacima, i

to na razini regije u cjelini te zasebno za grad Dubrovnik i Župu dubrovačku. Naime, iako su turistički podaci prikazani pojedinačno na razini naselja, u razdoblju 1985. – 1990. podaci za naselja Župe dubrovačke u kojima je zabilježen turistički promet (Kupari, Srebreno, Mlini, Plat) prikazani su zajedno s naseljem Dubrovnik[44] i nije ih bilo moguće razdvojiti. Budući da je u tim godinama postignut turistički maksimum, Dubrovnik je u socijalističkom razdoblju razmatran zajedno sa Župom dubrovačkom.

Dubrovnik je u cijelom razdoblju postojanja Dubrovačke Republike bio pomorski, lučki i trgovački grad te refrakcijska točka za promet između Sredozemlja i unutrašnjosti JI Europe (Osmanskog Carstva). S obzirom na lučko-trgovački karakter, u gradu često povremeno borave trgovci i druge inozemne osobe radi obavljanja posla pa se za njihov smještaj u gradu 1348. g. otvara *hospitium* (konačište) u palači Sponzi na Placi, a od 14. st. i pojedini građani primaju strance u kuće na spavanje. Početkom 15. st. u Dubrovniku se otvaraju i prve gostionice s prenoćištima za strance, a od početka 16. st. postoji i karavan saraj za trgovce i druge posjetitelje iz Osmanskog Carstva (Kobašić i dr., 1997; Vukonić, 2005; Šubić, 2008). Bogatiji i ugledniji inozemni posjetitelji smještaju se u državnim i crkvenim ustanovama (Knežev dvor, Biskupska palača, Dominikanski i Franjevački samostan, Hercegova palača), ali i u stanovima i vilama bogatijih građana i vlastele (Tadić, 1939, citirano u: Kobašić, 1998)[45]. Iako Dubrovnik teško stradava u potresu 1667. g., njegovo se gospodarstvo ubrzo uspješno oporavlja i na temelju pomorstva (jedrenjaštva) i trgovine te uspješno funkcionira sve do kraja 18. st.

Kratkotrajna francuska okupacije u povijesti Dubrovnika zabilježena je kao dekadentno razdoblje koje obilježava ograničavanje i slabljenje trgovine, glavne gospodarske grane u Dubrovniku. Međutim, pozitivne posljedice na turističku atraktivnost Dubrovnika i okolice imaju istraživanja francuskog hidrografa Beautemps-Beaupre koji kod Dubrovnika mjeri dubinu Jadranskog mora te proučava utjecaj morske klime i vegetacije na ljudski organizam, čime se i znanstveno verificira vrijednost boravka na Jadranskom moru i ljekoviti utjecaj mora na ljudski organizam (Vukonić, 2005). Godine 1815. Dubrovačka Republika se pripaja ostatku Dalmacije unutar Habsburške Monarhije. Dubrovnik ulazi u razdoblje krize, do koje je, uz političke promjene, dovelo slabljenje jedrenjaštva na temelju kojeg je Dubrovnik izgradio svoju

[44] Te informacije potvrdile su gospođa Ivana Brozović u DZS-u i gospođa Eta Lović u TZ Grada Dubrovnika i u njihovoj evidenciji ne postoje odvojeni podaci za navedena naselja.

[45] Takva praksa postojala je i u drugim lučkim i trgovačkim gradovima na Sredozemlju. Na Hvaru se 1543. g. spominje hospicij, a 1561. g. i konačište (Vukonić, 2005). Inozemni uglednici u Genovi su, primjerice, bili smještani u plemićke palače *(Palazzi dei Rolli*), u kojima je cijeli prvi kat (*piano nobile*) bio rezerviran za smještaj gostiju. Te su palače danas s povijesnom jezgrom dio UNESCO-ove svjetske baštine.

trgovačku i gospodarsku snagu. Dubrovnik ne može konkurirati razvoju parobrodarstva pa njegova trgovačka, pomorska i gospodarska uloga na Jadranu slabi, što prati i propast plemstva.

6.1.1. Razvojni ciklus do Prvog svjetskog rata

Prve pojave slične turizmu javljaju se u Dubrovniku već u četvrtom desetljeću 19. st. S djelomičnom obnovom trgovačke aktivnosti, na trgovačkim jedrenjacima koji su mogli primiti tek nekoliko putnika, u grad dolaze malobrojni posjetitelji, od kojih neki putuju i dokoličarski, radi upoznavanja novih područja (Kobašić, 1998).

6.1.1.1. Faza otkrivanja (kraj 1830-ih – 1874.)

Prekretnicu u razvoju putničkog prometa, kao osnovnog preduvjeta za razvoj turizma u Južnoj Dalmaciji, predstavlja uspostava parobrodarske linije Trst – (Dubrovnik – Gruž) – Kotor 1837. g. od strane austrijske tvrtke Lloyd. Na vrlo malu mobilnost stanovništva upućuje činjenica da je u cijeloj 1837. g. u Dubrovniku registrirano tek 834 putnika, a malobrojni izletnici dolaze u Dubrovnik već 1838. g. (Perić, 1983; Kobašić i dr., 1997; Šubić, 2008). Zbog toga se uspostava putničke parobrodarske linije može smatrati početkom faze otkrivanja u Dubrovniku. Krajem 1830-ih i 1840-ih broj izletnika polako se povećava, a tvrtka Lloyd, u želji da poveća svoje prihode od putničkog prometa, počinje promovirati dalmatinske gradove. U svakom gradu u kojem je pristajao (Pula, Mali Lošinj, Zadar, Split, Dubrovnik) parobrod se zadržavao nekoliko sati pa su putnici imali vremena posjetiti grad i razgledati znamenitosti koje ih zanimaju. U svakoj luci bio je Lloydov agent koji je putnicima pružao potrebne obavijesti i po želji organizirao usluge (Perić, 1983). Na taj način započinje spontani razvoj (izletničkog) turizma u Dubrovniku (i Dalmaciji općenito), kao i drugdje u Europi, što odgovara fazi otkrivanja u Butlerovom (1980) modelu. No, još se uvijek ne može govoriti o turizmu u punom smislu iz nekoliko razloga: (1) turizam nije organiziran, nego u izletima prevladavaju pojedinci, (2) posjetitelji tek u manjoj mjeri imaju dokoličarske motive (razgled grada, odmor…)[46], (3) ne postoje adekvatni smještajni kapaciteti u kojima bi turisti mogli odsjesti pa borave na brodu,

[46] Od pripojenja Dubrovačke Republike Habsburškoj Monarhiji Dubrovnik je tretiran kao pogranična tvrđava prema susjednom Osmanskom Carstvu s velikim vojnim garnizonom te je veliki broj posjetitelja bio vezan upravo uz vojsku (posjeti rodbine vojnicima, posjeti uglednika, inspekcije itd.) (Perić, 1983; Kobašić i dr., 1997).

(4) brodovi dolaze rijetko i neredovito, što otežava planiranje i organizaciju putovanja i prihvata turista, (5) ekonomski učinci turizma na lokalnu zajednicu su neznatni (usp. Kobašić, 1998).

Prvo poznato organizirano putovanje zabilježeno je 1844. g., samo tri godine nakon prvog organiziranog izleta u Europi, kada je parobrodom u organizaciji tvrtke Lloyd u Dubrovnik stiglo 153 izletnika, a izlet je uključivao posjet, obilazak i razgledavanje povijesnih, kulturnih i drugih znamenitosti. U drugoj polovici 1840-ih linija Trst – Kotor počinje prometovati jednom tjedno, što omogućuje češći dolazak izletnika u Dubrovnik. Iako je za vrijeme francuske okupacije izgrađen kolni put koji je povezivao Srednju i Južnu Dalmaciju (tzv. Napoleonov put), zbog neadekvatne opremljenosti za kolski promet i velike udaljenosti od Srednje Europe, najveći dio teretnog i putničkog prometa odvijao se morem (Perić, 1983).

Malobrojne posjetitelje Dubrovnika u prvoj polovici 19. st., s obzirom na manjak smještajnih kapaciteta, prihvaćaju uglavnom privatne osobe, a nerijetko se smještaju u vjerskim i drugim ustanovama, dok se za prehranu koriste ondašnje krčme i kavane (Kobašić i dr., 1997; Šubić, 2008). Kako s razvojem parobrodarstva broj posjetitelja polagano, ali sigurno raste, javlja se potreba za smještajnim kapacitetima pa se 1854. g. otvara prva gostionica (svratište) na Pilama u kojoj se profesionalno nude sobe i smještaj (Perić, 1983). Vukonić (2005) to smatra jednim od ključnih momenata u razvoju turizma u Dubrovniku, ali i u Hrvatskoj općenito. Rastom broja parobrodarskih gostiju javlja se potreba za povećanjem smještajnih kapaciteta, pa raste broj krčmi i gostionica koje nude smještaj, a turizam postaje ekonomski značajnija aktivnost (Kobašić i dr., 1997; Šubić, 2008).

Godina 1857. vezana je uz nekoliko događaja koji su imali odraz na kasniji razvoj turizma u Dubrovniku. Te je godine dovršena željeznička pruga Beč – Graz – Ljubljana – Trst, čime je olakšan dolazak potencijalnih turista do Dubrovnika (Kobašić, 1998). Putovanje je bilo dugo i mukotrpno, posebno za nepovoljnog vremena. Željeznicom se iz Beča i drugih gradova Habsburške Monarhije (od 1862. g. i iz Zagreba) putovalo do Trsta, a od Trsta do Dubrovnika parobrodom, i to minimalno u trajanju od pet dana. Međutim, to se ipak odražava na povećanje broja dnevnih posjetitelja u Dubrovniku (Perić, 1983; Šubić, 2008). Iste godine nadvojvoda Maksimilijan, brat habsburškog kralja Franje Josipa I. kupuje otok Lokrum i na njemu gradi svoju carsku rezidenciju što označava početak rezidencijalnog turizma u Dubrovniku (Šubić, 2008). Istovremeno u Pragu izlazi putopis *Aus Dalmatien* koji su napisali njemačka književnica Ida Dürigsberg i njezin suprug Otto Reinsberg, koji su od 1853. do 1854. boravili u Dubrovniku. Oni su svojim opisima Dubrovnika kao starog, lijepog i privlačnog grada (Kobašić, 1998)

pridonijeli širenju informacija i povećanju interesa potencijalnih turista za dotad potpuno nepoznatu i udaljenu Dalmaciju, bogate prošlosti i baštine, koja se jako cijeni u romantizmu.

Širenju informacija o Dubrovniku i rastu interesa za njegovo posjećivanje iznimno pridonose opisi malobrojnih istaknutih turista (pionira) koji u Dubrovnik dolaze iz različitih motiva od 1830-ih. Od domaćih istaknutih ličnosti koje posjećuju Dubrovnik ističu se književnici Ivan Trnski i Nikola Tommaseo (posjećuju Dubrovnik 1839. g.), ilirac i preporoditelj Ljudevit Gaj (1841. g.), književnik Petar Preradović (1848. g.), povjesničar i preporoditelj Ivan Kukuljević, Sakcinski (1856. g.), lingvist i filolog Vatroslav Jagić (1868. g.), književnik Fran Kurelac (1869. g.), povjesničar Franjo Rački (1873. g.) i drugi (Moravec, 1956, citirano u: Perić, 1983). Dubrovnik posjećuju i znanstvenici koji se bave znanstvenim istraživanjima i time prenose otvaraju spoznaje o ovom području. Pritom se posebno ističe geograf Petar Matković, koji posjećuje Dubrovnik 1862. g. Dubrovnik posjećuju i druge slavne osobe izvan Hrvatske, poput botaničara Heinricha Kocha iz Beča (1847. g.), Aleksandra Bacha (1856. g.), cara Franje Josipa I. (1875. g.), carevića Rudolfa (1885. i 1886. g.) i drugih (Perić, 1983).

U drugoj polovici 19. st. tiskaju se specijalizirani vodiči[47] koji pridonose širenju informacije o Dubrovniku i stvaranju interesa za posjećivanje, što odgovara ranim fazama Butlerovog modela i javlja se u većini južnoeuropskih turističkih destinacija. Također se primanje i smještaj gostiju počinje obavljati organiziranije; smanjuje se udio turista koji dolaze zbog poslovnih aktivnosti i vojske (posebno nakon ukidanja statusa „garnizonskog“ grada 1886. g.), a raste broj i udio posjetitelja motiviranih mogućnostima dokolice (Kobašić i dr., 1997). Sve češći motivi dolaska postaju kulturni (upoznavanje grada, njegove povijesti i baštine, posjeti kulturnim događanjima, uživanje u prirodnim ljepotama) i zdravstveni (odmor i oporavak u klimatski pogodnom području, odmor na moru) (Kobašić, 1998). Na broj posjetitelja Dubrovnika pozitivno se odražava i otvaranje željezničke pruge (Zagreb) – Karlovac – Rijeka 1873. godine.

6.1.1.2. Faza uključivanja (1875. – 1896.)

Prijelomni događaj koji označava prijelaz iz faze otkrivanja u fazu uključivanja predstavlja otvaranje prvog hotela *Miramar* u Dubrovniku 1875. g. (kasnije preimenovan u hotel *Pošta*), kao prvog suvremenog smještajnog objekta u Dubrovniku. Hotel se nalazi na Pilama, gdje je

[47] M. Zamagna 1869. g. tiska vodič *Ragusa*, prvi poznati vodič po Dubrovniku i cijelom području nekadašnje Dubrovačke Republike. Godine 1876. S. Skurle tiska vodič *Ragusa: Cenni storici*, a 1983. g. L. Vojnović vodič na hrvatskom *Vogj kroz Dubrovnik i okolna mjesta* (Šubić, 2008).

već ranije formirana koncentracija ugostiteljskih objekata namijenjenih pretežno turistima. Snažnijoj turističkoj afirmaciji iste godine pridonosi posjet cara Franje Josipa I., boravak Hrvatskog dramskog društva te doseljavanje u grad arheologa A. J. Evansa radi organizacije arheoloških istraživanja Južne Dalmacije i susjedne BiH. Podizanje ustanka protiv Turaka u BiH privlači brojne novinare u Dubrovnik radi izvještavanja. Zbog ustanka se u 1876. i 1877. na područje Dubrovačkog kotara sklanja oko 18.000 izbjeglica (Grabovac, 1977, citirano u: Perić, 1983), a 1878. g. Austro-Ugarska provodi aneksiju BiH. Nesigurnost u susjedstvu dovodi do smanjenja broja turista u Dubrovniku u sljedećih nekoliko godina, no završetkom krize, turizam se vraća na prethodnu razinu (Perić, 1983). Godine 1881. u Dubrovniku se trebao održati sastanak 150 pripadnika mladeži Srpske stranke, no na kraju je zabranjen pa sudionici odlaze na izlet u Trsteno (Slovinac, 1881, citirano u: Perić, 1983). Taj događaj može se smatrati početkom kongresnog turizma u Dubrovniku.

Uvidjevši mogućnosti ekonomskih efekata od turizma u uvjetima sve većeg broja posjetitelja, u fazi uključivanja u Dubrovniku se otvara još nekoliko novih hotela i gostionica koje omogućavaju smještaj turista[48]. U početku je kapital za izgradnju smještajnih kapaciteta bio uglavnom u dubrovačkom rukama i turizam se razvijao pod utjecajem lokalnih inicijativa[49]. Intenzivniji razvoj turizma posljedica je s jedne strane nužde (jedrenjačko pomorstvo je propalo, trgovina je oslabila, poljoprivreda je nerazvijena i nesigurna te su česte godine sa slabim urodom), a s druge strane sve veće svijesti lokalnog stanovništva o turističkoj atraktivnosti Dubrovnika (Kobašić i dr., 1997; Šubić, 2008).

Razvoj turizma neodvojivo je povezan uz razvoj prometnih veza i gospodarstva općenito. Od 1870-ih značajno se unapređuje parobrodarska plovidba, brodovi postaju udobniji i imaju više mjesta za putnike (do 500), a u posljednjem desetljeću primjenom nove tehnologije postaju brži i točniji (drže se plovidbenog reda), što omogućuje planiranje putovanja. Dubrovnik se prometno povezuje s većim jadranskim gradovima (uglavnom na istočnoj obali). Uspostavljaju se redovne brže parobrodarske linije između Trsta i Kotora (putovanje između Trsta i Gruža smanjeno je na 24 sata), a osim Lloyda, prijevoz obavlja i novoosnovano Dubrovačko parobrodarsko društvo. Od 1893. g. uspostavlja se nova parobrodarska linija Rijeka – Kotor Hrvatsko-ugarskog parobrodarskog društva (isprva jednom tjedno, a od 1906. g. 4 puta tjedno)

[48] Godine 1886. otvara se hotel *Petka* u Gružu, početkom 1890-ih gostionice *Al Sole* i *Lacroma* (1901. g. prerasta u hotel *Lacroma*), a 1894. g. *Hotel de la Ville* (poslije nazvan hotel *Dubravka*, danas hotel *The Pucić Palace*).
[49] Dubrovčani su smatrali da, ako ne budu dovoljno aktivni u daljnjem unapređivanju turizma kao sve važnijeg gospodarskog čimbenika, doći će stranci koji će svojim kapitalom podizati nove objekte turističkog ugostiteljstva u Dubrovniku, i zarađivati (Perić, 1983).

(Perić, 1983). Prometno povezivanje pridonosi smanjenju relativne udaljenosti Dubrovnika od potencijalnih emitivnih turističkih tržišta, a time i većoj posjećenosti[50]. Nakon austro-ugarske aneksije BiH gradi se i kolni put između Dubrovnika i Trebinja, no s obzirom na još uvijek slabu razvijenost kopnenog prometa, najveći dio turista u Dubrovnik i dalje dolazi parobrodima.

Posljednje desetljeće 19. st. po više je elemenata značajno u razdoblju turizma i dovodi do njegovog intenzivnijeg rasta pa se može smatrati prekretnicom prema fazi razvoja. U tom razdoblju u Dubrovniku raste svijest o potrebi uređenja grada, prvenstveno za domaće stanovnike, a veliki odraz ima i na razvoj turizma. Od početka 1890-ih popločavaju se dotad zemljane gradske ulice, uređuju se drvoredi uz pristupne puteve, a uvode se i pravila obnove i uređenja stambenih objekata itd. (Šubić, 2008). Godine 1893. organizirana je trodnevna svečanost otvaranja spomenika Ivanu Gunduliću koja je okupila nekoliko tisuća ljudi iz Dubrovnika, okolice i cijele Hrvatske (u vršnim danima broj posjetitelja premašivao je 5000) i predstavlja dotad najveći organizirani događaj u Dubrovniku (Kobašić i dr., 1997; Šubić, 2008). Postojeći smještajni kapaciteti pokazuju se nedovoljnima pa se javljaju inicijative za izgradnju većeg modernog hotela koji bi mogao primiti veći broj turista (Kobašić i dr., 1997).

6.1.1.3. Faza razvoja (1897. – 1914.)

Godine 1897. na Pilama se otvara novi Grand hotel *Imperial* sa 100 postelja i najvišim komforom u tom razdoblju (imao je vrhunsku uslugu, grijane sobe, toplu vodu, i prvi u Dubrovniku električnu rasvjetu) (Šubić, 2008). Hotel je u početku bio otvoren samo zimi, no ubrzo prelazi na cjelogodišnje poslovanje, što ukazuje na rastući interes za turističkim aktivnostima u toplijem dijelu godine. Otvaranje po tadašnjim standardima najmodernijeg hotela dovodi do ubrzanog rasta turističkog prometa u Dubrovniku te se može uzeti kao prijelomni događaj koji označava prijelaz iz faze uključivanja u fazu razvoja (taj se događaj često smatra početkom modernog turizma u Dubrovniku). Hotel je dijelom izgrađen inozemnim kapitalom, što također odgovara fazi razvoja. Otvaranje novog hotela ne označava samo razvoj smještajne ponude, već i novi koncept u razvoju cjelovitije turističke ponude. Hotel za svoje goste kupuje manji parobrod i organizira poludnevne i cjelodnevne izlete na Lokrum, Daksu, u Mokošicu, Zaton, Župu i Rijeku dubrovačku. Početkom 20. st. hotel ostvaruje više od 10.000 noćenja godišnje i značajno pridonosi turističkom razvoju Dubrovnika (Perić, 1983). Drugi

[50] Primjerice, 1901. g. u luci Gruž pristalo je 1673 parobroda s 42.178 putnika (nisu svi bili izletnici i turisti – op. a.) (Moravec, n. d., citirano u Perić, 1983), a tom broju treba pridodati i parobrode koji pristaju u gradskoj luci.

prijelomni događaj je osnivanje *Društva za promicanje interesa Dubrovnika* koje se bavi uređenjem grada za radi stanovnika i turista te ima obilježja turističkog društva (Perić, 1983).

Razvoju turizma od kraja 19. st. do početka Prvog svjetskog rata uvelike pridonosi razvoj infrastrukture koji se poduzima radi građana, ali s visokom sviješću o pozitivnim učincima na turizam. Već 1890-ih se uspostavljaju redovne parobrodarske linije između Dubrovnika i drugih značajnijih mjesta u regiji (Cavtat, Molunat, Srebreno, Lokrum, Koločep, Lopud, Šipan, Trsteno, Ston, Sobra, Lastovo), što pogoduje putničkom prometu, ali i razvoju izletništva i turizma u okolici. Godine 1901. dovršena je uskotračna željeznička pruga Gabela – Hum (BiH) – Uskoplje (BiH) – Cavtat – Gruda – Igalo (Crna Gora) – Zelenika (Crna Gora) s odvojkom Hum (BiH) – Brgat – Dubrovnik[51]. Dubrovnik time dobiva željeznički spoj sa zaleđem (spojena je na prugu Metković – Mostar u Gabeli). Iako je pruga imala prvenstveno vojno-strateško značenje za Austro-Ugarsku (mogućnost brzog prebacivanja vojske do sjedišta mornarice u Boki kotorskoj, posebno u slučaju opasnosti na moru), njezina izgradnja dovela je do povećanja broja turista, kojima je na ovaj način olakšan dolazak u Dubrovnik (Perić, 1983).

Osim prometnog povezivanja na širem planu, uvodi se i organizirani javni gradski prijevoz. Godine 1899. u Dubrovniku između Pila i Gruža (tada još predgrađa) počinje voziti omnibus prema utvrđenom voznom redu (veća kola na konjski pogon), a 1910. ga zamjenjuje električni tramvaj koji prometuje na istoj trasi[52]. Veliki napori i sredstva ulažu se u gradnju i uređenje novih putova unutar i u okolici grada, a posebno je važna izgradnja kolskog puta oko Rijeke dubrovačke 1901. g. Istovremeno se u gradu pojavljuju prvi automobili. Nakon što je Grand hotel *Imperial* dobio električnu energiju, od 1900. se uvodi električna energija i u Dubrovnik (isprva za potrebe javne rasvjete, a potom se uvodi i u radnje i privatne stanove), a dobiva se iz hidroelektrane na Ombli (Perić, 1983). Međutim, okolica i dalje ostaje neelektrificirana, što otežava razvoj turizma, a potpuna elektrifikacija dovršena je tek 1960-ih (Šubić, 2008). U prvom desetljeću 20. st. unaprjeđuje se i vodoopskrba (vodovod s izvorima u udolini Šumet u funkciji je još od 15. st.), a nedostatne količine vode u povećanim uvjetima potrošnje nadoknađuju se iz izvora Omble. Velika pažnja posvećuje se uređenju i čistoći grada i okolice općenito, što se opravdava interesom Dubrovnika kao kulturnog i turističkog središta (Perić, 1983). Lokalna vlast snažno podupire razvoj turizma te, uz ulaganja u infrastrukturu, poduzetnicima prepušta dio zemljišta za gradnju hotela (Kobašić i dr., 1997).

[51] Pruga je zbog velikog nagiba zaobilazila Srđ preko udoline Šumet i uz južnu obalu Rijeke dubrovačke.
[52] Do uvođenja javnog prijevoza, osim u osobnom aranžmanu, prijevoz se obavljao kočijama. Godine 1925. postojećoj tramvajskoj liniji dodana je i druga koja je povezivala Gruž i Lapad (Šubić, 2008).

Infrastrukturna poboljšanja odvijaju se usporedno s razvojem smještajne ponude i turističke posjećenosti Dubrovnika. Tempo izgradnje hotela i srodnih kapaciteta brži je nego ranije pa je godine 1910. u gradu postojalo 13 hotela, vila i svratišta, a do Prvog svjetskog rata izgrađeno ih je još četiri[53] (Kobašić i dr., 1997; Šubić, 2008). Usporedno s prostornim razvojem grada i nedostatkom prostora za novu gradnju na Pilama, na prijelazu stoljeća turistički smještajni objekti sve se više šire prema luci Gruž (poluotok Lapad i Gruž), u smjeru glavne prometne osovine koja omogućuje komunikaciju između luke i povijesne jezgre. Uz hotelske kapacitete, smještaj se sve više iznajmljuje i u privatnim obiteljskim kućama u neposrednoj blizini povijesne jezgre (na Pilama i Pločama) (Šubić, 2008). Od kraja 19. st. pojedini poduzetnici čak počinju kupovati stare kuće i vile u Dubrovniku i bližoj okolici, preuređuju ih i iznajmljuju turistima (Perić, 1983). Iako turisti iz Dubrovnika u sklopu izleta posjećuju Župu dubrovačku, u tom se području do Prvog svjetskog rata ne registriraju smještajni kapaciteti, nego samo ugostiteljski objekti koji nude domaće vino i hranu izletnicima (Kobašić, 2000).

U ovoj se fazi odvija ekspanzija turizma u okolicu, gdje se, uvidjevši mogućnosti turističkog razvoja po uzoru na Dubrovnik, uz dnevne posjete, otvaraju prvi smještajni objekti i razvija stacionarni turizam. Godine 1892. u Mokošici se uz sumporni izvor otvara kuća s ljekovitom kupelji (Šubić, 2008), što predstavlja početak lječilišnog (zdravstvenog) turizma u Južnoj Dalmaciji. Na istom se mjestu 1905. g. podiže lječilište *Thermotherapia* puno većeg kapaciteta, koje se redovnom brodskom linijom povezuje s lukom Gruž (Perić, 1983; Kobašić i dr., 1997). Uz to se do 1910. g. otvara još pet smještajnih objekata u okolici – svratišta u Cavtatu i Stonu, pansion u Lopudu te gostionice u Šipanskoj Luci i Slanom (Kobašić i dr., 1997).

Budući da se 1896. g. turistički promet počinje službeno registrirati i prikazivati, moguće je pratiti kretanje turističkog prometa u cijeloj fazi razvoja, no ta evidencija uključuje turiste u hotelima, a ne i u privatnim kućanstvima. Godine 1896., na samom kraju faze uključivanja, registrirano je 1976 turističkih dolazaka i procijenjeno je 7405 noćenja[54], uz prosječni boravak od samo 3,7 dana (Perić, 1983). Čak tri četvrtine turista boravi u Dubrovniku do 3 dana, što ukazuje na prevlast kraćih dolazaka u sklopu kružnih putovanja parobrodom. Vrlo mali dio odnosi se dulje boravke (2 tjedna i više) vezane uz zdravstveni turizam u hladnijem dijelu

[53] Na samom početku stoljeća na Lapadu se gradi Villa *Eliza*, 1903. g. u Gružu hotel *Austrija* (hotel je izgrađen u skladu s očekivanim rastom broja turista uslijed frekventnijih parobrodarskih linija i željeznicom iz unutrašnjosti), 1905. g. otvoren je hotel *Robert Hollman*, spominje se i hotel Ancora, 1908. g. otvoren je hotel *Gradac* na Pilama. Godine 1912. otvoren je hotel *Dalmacija* u Lapadu, 1913. g. hotel *Odak (Excelsior)* i svratište *Domovina* te 1914. g. hotel *Bijeli dvorac* (Grand hotel *Lapad*) (Perić, 1983; Kobašić i dr., 1997; Šubić, 2008).

[54] Broj noćenja i prosječni boravak procijenjeni su na temelju broja dolazaka prema duljini boravka (po razredima).

godine (liječenje tuberkuloze, reume, artritisa i drugih bolesti), no nedostaje pravih objekata zdravstvenog turizma. U strukturi turista prema zemlji dolaska prevladavaju turisti iz tadašnje Austro-Ugarske koji ostvaruju 86 % ukupnih dolazaka (gotovo polovicu čine turisti iz austrijskog dijela Monarhije koji dolaze parobrodima iz Trsta, dok su glavna odredišta turista iz ugarskog dijela Monarhije turistička mjesta na Kvarneru)[55]. Od ostalih zemalja, manji dio dolazaka odnosi se na Njemačku, Francusku, Italiju, UK, Rusiju i SAD (Perić, 1983).

Na važnost Grand hotela *Imperial* u turizmu Dubrovnika ukazuje podatak da je 1897. g., kada je hotel otvoren, registrirano već 3211 dolazaka (63 % više nego godinu prije), a ubrzani rast nastavlja se i početkom 20. st. (Perić, 1983). Procjenjuje se da je zadnjih godina 19. st. u Grand hotelu *Imperial* ostvarivano dvije trećine svih noćenja u Dubrovniku (Kobašić i dr., 1997). Godine 1903., nakon provedenih brojnih infrastrukturnih i turističkih projekata, u Dubrovniku je registrirano 11.424 dolazaka (5,8 puta više nego 1896.) i 61.088 noćenja (8,2 puta više nego 7 godina ranije), uz produljenje prosječnog boravka na 5,3 dana. Naime, iako se smanjuje udio kraćih boravaka, još uvijek dvije trećine turista u Dubrovniku boravi do 3 dana, ali se povećava udio dugotrajnih boravaka (9,5 % turista boravi u Dubrovniku više od dva tjedna), što je posljedica razvoja zdravstvenog turizma (posebno u hladnijem dijelu godine). I dalje dominiraju turisti iz Austro-Ugarske (čine 83 % dolazaka), no smanjuje se udio turista iz austrijskog dijela Monarhije koji odlaze u bliža sjevernojadranska turistička mjesta, a povećava broj i udio turista iz BiH kojima lakši dolazak omogućuje željeznički spoj Dubrovnika sa zaleđem (ostvaruju 25 % ukupnih dolazaka). Od ostalih država zamjetan je apsolutni porast turista iz Njemačke, Francuske i Italije. Ipak, turisti iz Habsburške Monarhije (Austrijanci, Poljaci, Česi, Slovaci, Mađari) vrlo su značajni, ne samo u pogledu posjećivanja, nego se dio stanovnika Monarhije, potaknut mogućnostima razvoja turizma trajno doseljava u Dubrovnik. Pritom prednjače Česi, prema kojima Dubrovčani imaju poseban afinitet, otvaraju u Dubrovniku i okolici gostionice, a 1912. g. osnivaju *Dubrovačko kupališno i hotelsko društvo* koje kupuje zemljište u Srebrenom radi buduće turističke gradnje (Perić, 1983).

Rast turističkog prometa nastavlja se sve do Prvog svjetskog rata, ali uz povremene oscilacije. Tako je 1908. g. registrirano 10.986 dolazaka (CH, 1909, citirano u: Kobašić i dr., 1997), a 1912. g. 26.030 dolazaka (Perić, 1983)[56]. Razdoblje do Prvog svjetskog rata u Dubrovniku obilježava usporedni razvoj različitih oblika turizma – kulturnog, kupališnog, zdravstvenog,

[55] Značajno je da je čak 362 turista u Dubrovniku registrirano iz Dalmacije, a 388 iz susjedne BiH (Perić, 1983).
[56] Autori ne navode broj noćenja niti prosječni boravak, a podatke treba uzeti s rezervom jer se ne navodi precizno na koje se područje odnose. Primjerice, za 1912. g. navodi se kako podatak obuhvaća Dubrovnik i okolicu.

kongresnog i kruzing turizma. Iako se turistički boravak produljio, brojni su jednodnevni ili dvodnevni posjeti čeških, njemačkih, engleskih i drugih grupa turista koji parobrodima dolaze u Dubrovnik, posjećuju i razgledavaju grad, kratko se u njemu zadržavaju i nastavljaju dalje svoju turu (Perić, 1983), što upućuje na preteče kruzing turizma. Stacionarni turisti Dubrovnik posjećuju iz više motiva. Tradicionalno najvažniji motiv posjeta Dubrovnika predstavljaju kulturno-povijesna baština i kultura, a krajem 19. i početkom 20. st. sve važnija aktivnost tijekom boravka postaje kupanje u toplom i čistom moru, za potrebe čega se u Dubrovniku uređuju kupališta i na dubrovačkim kupalištima se nalazi sve više kupača (Šubić, 2008). Ta se aktivnost provodi iz čisto dokoličarskih ili zdravstvenih (balneoloških) razloga.

Na prijelazu stoljeća, s otvaranjem lječilišta u Mokošici, snažniju afirmaciju doživljava i zdravstveni (lječilišni) turizam, koji do Prvog svjetskog rata na Sredozemlju predstavlja dominantni oblik turizma. Kao prednosti za razvoj tog oblika turizma navode se klimatske značajke i balneološke mogućnosti, u svrhu liječenja bolesti ili okrepe (Perić, 1983; Kobašić i dr., 1997). Uz navedene oblike turizma, povećava se broj kongresnih turista koji u Dubrovnik dolaze radi sudjelovanja na različitim skupovima. Dakle, početkom 20. st. u Dubrovniku su postojali svi važniji oblici turizma, na kojima Dubrovnik i danas gradi svoju turističku ponudu. Međutim, s obzirom na snažniju zastupljenost kongresnog, zdravstvenog i kulturnog turizma, u odnosu na kupališni, turistička posjećenost veća je u proljeće nego u drugim mjesecima, s vrhuncem u travnju, a snažno su izražene sezonske oscilacije (Kobašić i dr., 1997).

Razvoj turizma potiče i snažan razvoj ugostiteljstva te popratnih aktivnosti, čime značajniju ekonomsku korist osjeća veći broj Dubrovčana. Međutim, već na prijelazu stoljeća, s porastom broja posjetitelja i zabavnih sadržaja, javljaju se i prvi otpori daljnjem turističkom razvoju. Dio stanovnika žali se na buku noću, uslijed bogatog noćnog života u gostionicama i kavanama koje rade do dugo u noć (Perić, 1983), što je još jedna od karakteristika faze razvoja (usp. Doxey, 1975; Butler, 1980). Uz to, već u razdoblju do Prvog svjetskog rata vidljive postaju određene poteškoće i problemi turističkog razdoblja, koje se javljaju i kasnije, poput nedovoljne obučenosti turističkih i ugostiteljskih kadrova, nedovoljne kvalitete usluge hotela (uspješnije su poslovali hoteli koji su nudili raznovrsni sadržaj s dodatnom ponudom, posebno zabavnom), nedovoljne vrijednosti za novac (turisti se žale na visoke cijene i nedovoljnu kvalitetu proizvoda i usluga), visokih izdataka za funkcioniranje hotela, otpora lokalnog stanovništva prema ulasku inozemnog kapitala (kao razlozi se navode forsiranje stranih jezika, protežiranje inozemnih kadrova, nebriga za okoliš hotela, izostanak potpore lokalnim akcijama), vanjskih poteškoća (prometna nepovezanost, fiskalni nameti, geografske barijere) itd. Početak Prvog svjetskog rata

isprva ne dovodi do zatvaranja hotela, nego oni ostaju otvoreni uglavnom do 1917. g., no turisti gotovo uopće ne dolaze pa turistička aktivnost zamire (Kobašić i dr., 1997).

6.1.2. Razvojni ciklus između Prvog i Drugog svjetskog rata

Nakon Prvog svjetskog rata turizam se obnavlja ubrzano, i to intenzitetom većim nego prije rata. Budući da, izuzev razdoblja velike gospodarske krize (1929. – 1932.) turistički promet raste sve do predratnog maksimuma 1937. g., cijelo razdoblje predstavlja fazu razvoja. U tom je razdoblju najvažnija gospodarska aktivnost u Dubrovniku i dalje pomorstvo, što pogoduje unaprjeđenju parobrodarskog prometa i povezivanju grada s većim brojem luka na Jadranu (Trst, Sušak, Split, Bari, Kotor, Patras…) (Perić, 1983), a time i razvoju turizma. Većina turista u Dubrovnik i dalje dolazi pomorskim putem, a tek manji dio željeznicom. Svijest o turističkoj atraktivnosti Dubrovnika i gospodarskim učincima turizma potiče organiziranije akcije za njegov razvoj. Godine 1919. u Dubrovniku se osniva putnički ured *Mundus* koji ima sva obilježja suvremenih turističkih agencija, a 1920. g. se uvodi boravišna taksa za turiste. Godine 1921. obnovljeno je turističko društvo pod nazivom *Dub – društvo za razvitak Dubrovnika i okolice* s ciljevima promicanja turizma, uređenja grada i okolice, unapređenja gradskog i izvangradskog prometa, komunalne infrastrukture i dr. (Perić, 1983). Napori za organizirani razvoj turizma dobivaju institucionalnu formu osnivanjem *Saveza za unaprjeđivanje turizma u Dubrovniku* 1923. g., koji je imao za cilj okupiti čelnike teritorijalnih jedinica, čelnike poljoprivrednih i šumarskih ustanova, čelnike javnog zdravstva i konzervatore (Perić, 1983; Kobašić, 2000) te je posredovao između turista i pružatelja usluga (Lucianović, 2007).

Dubrovački hoteli otvaraju se već 1919. g., tijekom 1920-ih hotelski se kapaciteti višestruko povećavaju, a posebno je značajna prostorna difuzija smještajnih kapaciteta i turizma iz Dubrovnika u najbližu okolicu (posebno Župu dubrovačku) te cijelu Južnu Dalmaciju. To širenje započinje inicijativama i kapitalom češkog turističkog društva koje odmah nakon rata započinje s izgradnjom prvog hotela u Kuparima na mjestu nekadašnje tvornice cigle (Kobašić i dr., 1997; Kobašić, 2000). Godine 1920. dovršen je prvi dio hotelskog kompleksa s tri hotela u Kuparima, uređeni su kupalište i park uz obalu u Srebrenom[57], a do 1924. g. oblikovan je cijeli hotelski kompleks sa sportskim terenima, ledanom, zasebnom električnom rasvjetom, motornim čamcima i automobilima, te poštom, ljekarnom i liječničkom ambulantom. Taj je

[57] Unatoč planovima, izgradnja hotelskih kapaciteta u Srebrenom nije realizirana (Kobašić, 2000)

kompleks bio prvi realizirani hotelski kompleks na dubrovačkom području, a s između 320 i 470 postelja u tom razdoblju i najveći te predstavlja najznačajnije ulaganje inozemnog kapitala u Južnoj Dalmaciji do Drugog svjetskog rata. Otvaranjem hotelskog kompleksa u Kupare dolaze organizirane grupe i individualni turisti iz Češke (uglavnom parobrodom do Dubrovnika, rjeđe vlakom, a zatim u organizaciji hotela do Kupara) (Kobašić, 2000).

Razvoj turizma u Župi i mogućnost zarade od turizma potiče dio lokalnog stanovništva, prije uglavnom orijentiranog na poljoprivredu, da se počne okretati turizmu. Od 1923. g. počinju se iznajmljivati sobe i apartmani u privatnim kućanstvima, a od 1925. g. u Mlinima i Srebrenom se otvaraju pansioni i gostionice (Kobašić, 2000). Turizam se širi i u Cavtat, gdje se 1925. g. otvara sanatorij *Tiha*. Iste su godine na području bivše Općine Dubrovnik registrirana 34 smještajna objekta (17 u gradu i 17 izvan grada), pri čemu je broj postelja u gradu značajno nadmašivao broj postelja u okolici (uz hotelski kompleks *Kupari* u okolici je sveukupno bilo 300 postelja, uglavnom do 20 po objektu) (Kobašić i dr., 1997).

Navedene pretpostavke dovode do još snažnijeg rasta turističkog prometa nego prije rata. Iako su službeni turistički podaci parcijalni, govori se o vrlo uspješnoj 1922. g. kada je ostvareno 288.162 noćenja uz rekordnu popunjenost svih hotela i značajan broj turista u privatnim smještajnim kapacitetima (Kobašić i dr., 1997). Ipak, 1923. g. broj noćenja pada ispod 200.000, a tek 1928. g. je registrirano 210.000, no daljnji rast prekida svjetska gospodarska kriza (Perić, 1983; Kobašić i dr., 1997). U turizmu neposredno nakon rata sudjeluju uglavnom turisti iz Kraljevine Jugoslavije, a broj inozemnih turista manji je zbog nepovoljnog stanja u državama iz kojih dolaze (trećinu inozemnih dolazaka 1926. g. čine Nijemci, slijede turisti iz Austrije i Češke, a znatno su manje zastupljeni turisti iz Poljske, SAD-a, Mađarske, Engleske i Francuske) (Perić, 1983). Ipak, prilike na inozemnom turističkom tržištu se sredinom 1920-ih popravljaju i raste interes za Dubrovnikom pa je broj inozemnih turista 1928. g. po prvi put nadmašio broj domaćih turista (Šubić, 2008). Polovica svih turističkih dolazaka ostvaruje se u Grand hotelu *Imperial*, a ostali vodeći hoteli su Grand hotel *Lapad* i hotel *Odak (Excelsior)* (Perić, 1983; Šubić, 2008).

Razdoblje 1920-ih doba je intenzivne preorijentacije na ljetni odmorišni turizam turizam i ljetnu turističku sezonu. Sve je veća potražnja za kupanjem u moru, iz hedonističkih i zdravstvenih razloga (balneoterapija) pa hoteli uređuju vlastita kupališta i promoviraju se u skladu s tim. Oko polovice turističkih dolazaka ostvaruje se od lipnja do rujna (najposjećeniji je kolovoz), no posjećenost je viša od travnja do listopada (Perić, 1983; Šubić, 2008). U Dubrovniku i dalje

važnu ulogu imaju kulturni i kongresni turizam. Svake se godine održava po nekoliko kongresa, a omogućeno je posjećivanje i nekih objekata u povijesnoj jezgri (npr. Dubrovačke gradske zidine, Knežev dvor, samostanske knjižnice, dubrovački muzeji) (Perić, 1983).

Gospodarska kriza uzrokuje opadanje sve do 1932. g., kada je zabilježen minimum od 23.738 dolazaka i 150.679 noćenja. Vlasti ulažu određene napore u oživljavanje turizma i oslobađaju sve hotele poreza, prinosa i ostalih davanja (Šubić, 2008). U istom se razdoblju podiže svijest o ekonomskoj važnosti turizma te se postavlja pitanje kakav turizam se treba razvijati – samo kupališni (poput kupališta i hotela u Opatiji) ili turistima nuditi grad, kulturu i civilizaciju.

Nakon završetka krize, s obzirom na rastuću svijest o važnosti turizma, i na privlačenje novih turista, mnogo se napora ulaže u institucionalno unaprjeđenje turizma i izgradnju potrebne infrastrukture. Godine 1935. osniva se služba turističkih vodiča u Dubrovniku (Šubić, 2008), a 1936. g. na razini cijele države je donesena *Uredba o unapređenju turizma,* kojom se omogućava i potiče proglašavanje turističkih mjesta, njihovo uređenje, promidžba i promocija razvoja turističkih mjesta. Veliki poticaj razvoju domaćeg turizma donosi uvođenje popusta od 50 % na putovanja vlakom domaćim turistima koji u odredištu provedu barem 7 dana (Perić, 1983). Na lokalnom planu iste se godine u palači *Sponza* otvara *Turistički dom* te se osnivaju društva za unapređenje turizma u Mlinima i Šipanskoj Luci (Lucianović, 2007; Šubić, 2008). Godine 1936. otvorena je zračna luka kod naselja Gruda u Konavlima, a vezana je redovnim linijama sa Zagrebom, Splitom, Beogradom, Bečom, Brnom i Pragom. U Dubrovniku se u javni prijevoz uključuju i autobusi i taksiji. U drugoj polovici 1930-ih provode se brojne akcije koje imaju za cilj turističko vrednovanje Južne Dalmacije i rast svijesti o turizmu, a na trgovačke škole u Dubrovniku uvodi se predmet *Nauka o turizmu* (Perić, 1983).

U razdoblju 1930-ih bilježi se snažno povećanje smještajnih kapaciteta, posebno u odnosu na sredinu 1920-ih. Godine 1934. na području regije Dubrovnik registrirano je 57 objekta i 1112 postelja, od čega 39 objekata i 1283 postelje samo u Dubrovniku. Izvan grada brojem postelja se ističu Župa dubrovačka s 8 objekata i 582 postelje (od toga 300 u hotelskom kompleksu *Kupari*) i Lopud sa 6 objekata i 313 postelja. Turistički kapaciteti postoje još u Koločepu, Šipanskoj Luci, Zatonu i Slanom (izračunato prema Kobašić i dr., 1997). U drugoj polovici 1930-ih grade se novi hoteli (1935. g. dva hotela na Lapadu i 1937. g. Grand hotel *Lopud*) te novi pansioni i gostionice (u Slanom, na Šipanu i u Trstenom). Godine 1940. na području bivše Općine Dubrovnik bilo je registrirano oko 2800 postelja u stotinjak objekata, a u Dubrovniku je postojalo više modernih i luksuznih hotela (Kobašić i dr., 1997).

Institucionalna i infrastrukturna unaprjeđenja nakon završetka krize dovode do snažnog oporavka turističkog prometa te je 1933. g. registrirano 32.388 dolazaka i 321.368 noćenja, po prvi put više nego 1922. g. Od ukupnog turističkog prometa domaći turisti ostvaruju dvije petine, a inozemni tri petine pri čemu prevladavaju Nijemci, Austrijanci, Česi, Slovaci, Poljaci, Mađari i turisti iz Ujedinjenog Kraljevstva. Glavnina turista odsjeda u hotelima, no značajan je i broj turista smještenih u privatnom smještaju (Kobašić i dr., 1997; Kobašić, 2000). Prostorna distribucija turističkog prometa na području turističke regije Dubrovnik ukazuje na prostornu difuziju turizma iz Dubrovnika u okolicu. Godine 1938. u cijeloj regiji Dubrovnik registrirano je 61.253 dolazaka i 512.892 noćenja. U gradu Dubrovniku ostvareno je čak 87,0 % dolazaka i 80,7 % noćenja. Drugo turističko područje prema turističkom prometu predstavlja obala Župe dubrovačke (posebno Kupari i Mlini, manje Srebreno) sa 7,5 % dolazaka i 11,2 % noćenja, slijede Elafiti s 5,3 % dolazaka i 7,7 % noćenja (sam Lopud pritom ostvaruje 5,0 % dolazaka i 7,2 % noćenja), dok je turistički najslabije razvijeno Dubrovačko primorje (Slano) u kojem se ostvaruje tek 0,2 % dolazaka i 0,3 % noćenja. Prosječni boravak iznosi 8,4 dana, no uz značajne razlike između Dubrovnika s kompleksnom turističkom ponudom temeljenom na kupališnom, kongresnom i kulturnom turizmu (7,8 dana), i ostalih pretežno ili isključivo kupališnih mjesta s dužim prosječnim boravkom, posebno onih turistički slabije razvijenih (Slano 16,6 dana, Koločep 14,5, Šipan 14,2, Mlini 13,4, Kupari i Lopud 12,1…). Na važnost kupališnog turizma i ljetne turističke sezone ukazuje činjenica da se polovica ukupnog turističkog prometa ostvaruje u lipnju, srpnju i kolovozu. Uz stacionarni turizam značajnu komponentu i dalje čini izletnički turizam; procjene se kreću od 15.000 – 25.000 izletnika godišnje u regiji Dubrovnik, uglavnom u gradu Dubrovniku (izračunato prema: Perić, 1983). Već 1939. g. zbog zategnutih odnosa u Europi i početka rata bilježi se za trećinu manji turistički promet, a 1941. g. s početkom rata na ovom prostoru turizam potpuno prestaje (Kobašić i dr., 1997).

Turizam izvan Dubrovnika, posebno u Župi dubrovačkoj, potiče lokalno stanovništvo da se aktivno uključi u turizam. Uz otvaranje ugostiteljskih objekata povećava se broj radnji i obrta kao popratnih turističkih usluga (iznajmljivanje i prijevoz čamcima, automobilima, trgovine, prodaja cvijeća, voća, povrća, sladoleda, pekare). Rastom turističkog prometa raste i obujam popratnih aktivnosti koje opskrbljuju ugostiteljstvo (poljoprivreda, prijevoz, pošta, trgovina), a ubrzan je i razvoj lokalnog poduzetništva. Na taj se način povećava zapošljavanje lokalnog stanovništva ne samo izravno u ugostiteljstvu, nego i u popratnim obrtima i tvrtkama, pri čemu se zapošljava stručna i ostala stalna i sezonska radna snaga (Kobašić, 2000).

Na razvoj turizma u međuratnom razdoblju utječu brojni manji i veći problemi. Potražnja za kupališnim turizmom dovodi do sve veće sezonalnosti poslovanja i orijentacije na ljetnu turističku sezonu pa je dio hotela zimi zatvoren, a unatoč naporima, ne uspijeva se razviti zdravstveni turizam. Slaba prometna povezanost i izoliranost (neadekvatna željeznica, slaba cestovna povezanost, sezonski otvoren aerodrom u polju) imaju za posljedicu dugotrajni i skupi prijevoz te smanjenu konkurentnost turizma, zbog čega je veća sredstva potrebno ulagati u privlačenje turista. Financijski problemi hotela posljedica su nedostatka kapitala za gradnju (nezainteresiranost za bavljenje hotelijerstvom onih koji su imali kapital), velikih financijskih i administrativnih opterećenja te visokih troškova održavanja. Često se ističe problem nedostatka stručnih kadrova i institucija za strukovno obrazovanje, a turisti često upozoravaju na nedovoljnu razinu komfora i kvalitetu usluge u odnosu na visoku cijenu. Kao dodatni problem javlja se nesnalaženje turističkih djelatnika u turizmu, što je dijelom odgovorno za osrednju uslugu, nedovoljan komfor i politiku cijena (Kobašić i dr., 1997).

6.1.3. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju

Već 1945. g., po samom završetku rata, započinje obnova turizma i smještajnih kapaciteta u Dubrovniku, što označava početak novog razvojnog ciklusa koji se zasniva na potpuno drugačijim postulatima i oblicima turizma. S obzirom na postojanje smještajnih kapaciteta i informacije o destinaciji, novi ciklus započinje s fazom uključivanja.

6.1.3.1. Faza uključivanja (1945. – 1961.)

Broj posjetitelja u početku je vrlo mali s obzirom na ratna razaranja, nestašice hrane i dirigirano opskrbljivanje od strane države. Godine 1945. radila su tek dva hotela i tri prenoćišta, a 1946. g. otvaraju se još dva hotela (*Imperial* i *Lapad*). Uvođenjem pogodnosti za putovanja jugoslavenskog stanovništva poput plaćenog godišnjeg odmora, turističkih potrošačkih karata, cirkularnog čeka, povlastica na prijevoz željeznicom, u drugoj polovici 1940-ih značajno raste broj domaćih (jugoslavenskih) turista (Kobašić, 1993; Kobašić i dr., 1997). Uz domaće se vraća i značajan broj inozemnih turista, posebno Čeha, koji 1947. g. obnavljaju hotelski kompleks u Kuparima. Godine 1946. započinje nacionalizacija hotela (Kobašić i dr., 1997) i njihova sustavna obnova po redu važnosti, uz maksimalno povećanje komfora (Šubić, 2008), a vlasti pozivaju privatna kućanstva da ponovno počnu iznajmljivati smještaj (Kobašić i dr., 1997).

Obnova turizma temelji se dijelom na postojećoj turističkoj infrastrukturi i informaciji o destinaciji pa ovo razdoblje predstavlja novu fazu uključivanja u turizam.

Rast inozemnog turističkog prometa sredinom ljeta 1948. g. usporava donošenjem Rezolucije Informbiroa kojom Jugoslavija raskida veze s SSSR-om, a zaoštravaju se odnosi s drugim socijalističkim zemljama pa se Česi povlače iz Kupara (Kobašić i dr., 1997; Kobašić, 2000). Istovremeno se nastavlja dolazak domaćih turista pa se ukupni rast turističkog prometa ne prekida. Iste se godine nacionaliziraju svi preostali objekti za smještaj turista, a neki se prenamjenjuju u odmarališta[58]. Ponovno oživljava ugostiteljstvo (kafići, barovi, restorani), a 1947. g. u Dubrovniku počinje poslovati podružnica turističke agencije *Putnik*, koja se 1952. g. osamostaljuje kao samostalna agencija i od 1962. g. počinje se nazivati *Atlas* (Kobašić, 1993). Navedene procese u drugoj polovici 1940-ih odražavaju podaci o kretanju turističkih postelja i noćenja na dubrovačkom području[59]. Godine 1946. registrirano je 6650 postelja i 77.707 noćenja, a već sljedeće 12.365 postelja i 234.948 noćenja. Broj postelja i noćenja kontinuirano raste do 1950. g., kada je registrirano 745.307 noćenja (Kobašić, 1993; Kobašić i dr., 1997), od čega u gradu Dubrovniku 559.386 (Šubić, 2008).

Nakon 1950. g. turistički promet se smanjuje sve do 1956. g. kao posljedica ukidanja pogodnosti na putovanja domaćem stanovništvu, ukidanja nekih odmarališta, devalvacije dinara, razvoja slobodne trgovine i mogućnosti slobodnog određivanja cijena ugostiteljskih usluga. Tako je 1952. g. na dubrovačkom području registrirano oko 300.000 noćenja (Kobašić i dr., 1997). Istovremeno raste atraktivnost Južne Dalmacije na inozemnom turističkom tržištu pa se povećava udio inozemnih turista koji pretežno borave u hotelima, dok se domaći turisti okreću drugim (jeftinijim) oblicima smještaja (Kobašić, 1993). Nakon što je 1953. g. dosegnut minimum, turistički promet ponovno počinje rasti pa je 1955. g. registrirano 615.144 noćenja (Kobašić, 1993), od čega u 383.770 u Dubrovniku (gdje inozemni turisti ostvaruju trećinu) (Šubić, 2008). Na kontinuirani porast upućuje činjenica da je 1960. g. registrirano 132.058 dolazaka i 947.185 noćenja (Kobašić, 1993). Nakon što su obnovljeni i u funkciju stavljeni stari hoteli, počinje intenzivnija izgradnja novih hotelskih i drugih turističkih kapaciteta, koja puni zamah dobiva 1960-ih. Godine 1954. otvaraju se kampovi *Lapad* i *Srebreno*, a 1961. g. hoteli *Petka*, *Neptun* i *Mali Imperial* u Dubrovniku te motel *Srebreno* u Srebrenom (Kobašić, 1993).

[58] Hotel *Marijin dom* na Lapadu 1946. g. postaje dječji dom, hotel *Kalamota* na Koločepu postaje odmaralište Planske komisije, a hotelski kompleks *Kupari* nakon odlaska Čeha prvo se prenamjenjuje u *Ugostiteljsku školu*, a od 1979. g. postaje vojno odmaralište JNA (Kobašić i dr., 1997; Kobašić, 2000).

[59] Podaci se odnose na cijeli Kotar Dubrovnik, a uključuju cijelu Južnu Dalmaciju, osim Donjoneretvanskog kraja.

U razdoblju 1950-ih ostvaruju se institucionalni i infrastrukturni preduvjeti za još intenzivniji razvoj turizma u gradu i okolici. Godine 1950. počinju se održavati Dubrovačke ljetne igre (od 10. srpnja do 25. kolovoza) koje do danas ostaju najvažniji kulturno-turistički događaj u Dubrovniku (Šubić, 2008). Tri godine poslije osniva se *Ugostiteljska komora Dubrovnik* u koju se učlanjuju ugostiteljski objekti što dovodi do unaprjeđenja hotelijerstva (Kobašić i dr., 1997). U Mlinima je 1953. g. otvorena nova sezonska hidroelektrana, čime započinje elektrifikacije Župe dubrovačke, a puna opskrba strujom osigurana je izgradnjom hidroelektrane u Platu 1965. g. Uz to se u Župi grade vodovodni i kanalizacijski sustav, asfaltiraju se putovi i grade se novi priključci prema naseljima, što omogućuje razvoj turizma i u drugim naseljima (Kobašić, 2001). Župa tako ponovno postaje sekundarno središte turizma, te 1955. g. ostvaruje 131.417 noćenja (88,5 % inozemnih), a 1960. g. 206.615 noćenja (83,2 % inozemnih) (Kobašić, 2000).

6.1.3.2. Faza razvoja (1962. – 1978.)

Početak faze razvoja ne može se kvantitativno odrediti zbog nepotpunih i neodređenih podataka, no kao prekretnicu je moguće uzeti 1962. g. kada se otvora nova zračna luka u Čilipima. Iako je zračna luka s travnatom pistom postojala otprije, ona nije zadovoljavala rastuće potrebe zbog korištenja samo od lipnja do listopada[60], nemogućnosti prihvata većih zrakoplova i velike (vremenske) udaljenosti od Dubrovnika[61] (Šubić, 2008). Potreba za novom zračnom lukom bila je tim veća, što su cestovne, željezničke i pomorske veze bile neadekvatne za suvremeno povezivanje, a 1978. g. željeznička pruga se ukida. No, na razvoj turizma i smanjenje prometne izoliranosti povoljno djeluje izgradnja Jadranske magistrale 1965. g.

Godine 1964., prve za koju postoje pouzdani, cjeloviti i službeni podaci na razini naselja, u turističkoj regiji Dubrovnik registrirano je 199.129 dolazaka i 1,368.680 noćenja (tab. 4.). U strukturi turističkog prometa počinju prevladavati inozemni turisti koji ostvaruju 56,7 % dolazaka i 52,7 % noćenja. To je posljedica snažnog rasta interesa inozemnih turista za ovim područjem, ali i smanjenja povlastica na putovanje domaćim turistima[62], iako je njihov broj apsolutno velik. Ipak, udio inozemnih turista puno je veći u gradu Dubrovniku (59,5 % dolazaka i 65,6 % noćenja) i na Elafitima (68,8 % dolazaka i 68,0 % noćenja), nego u Dubrovačkom

[60] U ostalom dijelu godine teren je bio poplavljen, a i ljeti se promet povremeno prekidao zbog bujica nakon kiša.
[61] O važnosti tog projekta govore podaci da je u staroj zračnoj luci 1954. g. registrirano 332 polijetanja i slijetanja te 12.745 putnika, a 1963. g. u novoj zračnoj luci 4105 polijetanja i slijetanja te 121.289 putnika (Šubić, 2008).
[62] Turistička statistika do 1991. g. sve turiste s područja bivše Jugoslavije evidentira kao domaće turiste, a od 1992. g. u kategoriju domaćih turista ulaze samo turisti iz Hrvatske, dok se svi ostali vode kao inozemni turisti.

primorju (36,3 % dolazaka i 11,1 % noćenja) i u Župi dubrovačkoj, gdje se otvara veći broj radničkih odmarališta (44,8 % dolazaka i 28,1 % noćenja) (Republički zavod za statistiku SRH /RZS/, 1966-1969).

Tab. 4. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak u regiji Dubrovnik u ključnim godinama ciklusa

Godina	Turistički dolasci				Turistička noćenja				Prosječni boravak
	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r_G	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r_G	
1964.	199.129	56,7	-	-	1,368.660	52,7	-	-	6,9
1978.	629.290	56,1	316,0	15,5	3,627.453	61,7	265,0	13,0	5,8
1983.	654.961	49,0	104,1	0,8	3,954.186	53,3	109,0	1,7	6,0
1987.	761.300	60,9	116,2	3,8	4,493.851	63,5	113,6	3,3	5,9
1990.	633.113	64,1	83,2	-6,0	3,531.143	66,9	78,6	-7,7	5,6
1996.	84.176	40,7	13,3	-	358.127	35,5	10,1	-	4,3
2005.	537.065	89,5	638,0	22,9	2,356.687	95,8	658,1	23,3	4,4
2009.	595.284	90,1	110,8	2,6	2,244.900	92,3	95,3	-1,2	3,8
2014.	886.322	93,6	148,9	8,3	3,347.675	94,4	149,1	8,3	3,8

* Inoz. – inozemni; I_L – lančani indeks; r_G – prosječna godišnja (geometrijska) stopa promjene
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

U prostornoj strukturi turizma očekivano dominira grad Dubrovnik s ostvarenih 151.545 dolazaka (76,6 % regije) i 812.270 noćenja (59,5 % regije), a slijede ga primorska mjesta Župe dubrovačke (Srebreno, Kupari i Mlini) s 33.136 dolazaka (16,6 %) i 366.670 noćenja (26,8 %). Dakle, na užem gradskom području ostvaruje se čak 93,2 % dolazaka i 86,5 % noćenja. Znatno manji dio turizma ostvaruje se na Elafitima (4,1 % dolazaka i 8,3 % noćenja) i u Dubrovačkom primorju (3,1 % dolazaka i 5,5 % noćenja), što se može povezati s još uvijek slabijim stupnjem prostorne difuzije turizma, ali i manjom demografskom masom (RZS, 1966-1969).

Prosječni boravak od 6,9 dana vezan je uz prevlast kupališnog turizma, veliku udaljenost i slabiju prometnu povezanost s emitivnim područjima. Prosječni boravak niži je u Dubrovniku (5,9 dana), u kojem veliku važnost imaju kulturni i kongresni turizam, za koje su karakteristični kraći boravci. U ostalim područjima prosječni boravak izrazito je visok, što je vezano uz monokulturu ljetnog odmorišnog turizma i pasivni odmor na suncu i uz more (Elafiti 13,3 dana, Dubrovačko primorje 12,2 dana, Župa dubrovačka 11,1 dana) (RZS, 1966-1969).

U fazi razvoja nastavlja se snažna izgradnja novih smještajnih objekata, a dodatno je potiču različite državne pogodnosti. U razdoblju do 1965. g. u regiji je izgrađeno pet novih hotela (hoteli *Stadion* 1962., *Neptun II* 1964., *Adriatic II* 1964. i nova zgrada *Excelsiora* 1965. u Dubrovniku te hotel *Pelegrin* u Kuparima 1963.) (Kobašić, 1993; 2001). U cijelom

socijalističkom razdoblju, zbog sve manjeg prostora za gradnju u blizini povijesne jezgre Dubrovnika, gradnja hotela koncentrira se na poluotoku Lapadu, s pojedinim interpolacijama na slobodnim prostorima bližima jezgri (npr. hotel *Lero* i *Rixos Libertas*). Intenzivniju ekspanziju turističkih smještajnih kapaciteta doživljavaju atraktivna naselja bliže i dalje okolice Dubrovnika, u kojima tada još uvijek postoji dovoljno slobodnog prostora za gradnju.

Iako je izgradnja novih smještajnih kapaciteta u fazi uključivanja i razvoja do 1965. g. intenzivna, ona je sporija od rasta turističke potražnje, stoga je turistički promet dijelom apsorbiran u odmarališta, kampovima i privatnom smještaju (Kobašić i dr., 1997)[63]. U tom je razdoblju izrazito snažan rast privatnih smještajnih kapaciteta, a Regionalni plan Južnog Jadrana (Urbanistički institut SR Hrvatske (UI SRH) 1969a; 1969b; 1969c) to povezuje s neplanskom, neestetskom i stihijskom gradnjom te degradacijom obale.

Poticaj još intenzivnoj turističkoj izgradnji predstavlja privredna reforma 1965. g., koja bitno mijenja ekonomski položaj tvrtki, te petogodišnji plan 1966. – 1971. kojim je turizam uvršten kao jedan od glavnih pravaca razvoja i popraćen je nizom mjera razvoja hotelijerstva (povoljni krediti i zajmovi, porezne olakšice) (Kobašić i dr., 1997). Zbog toga se u razdoblju 1966. – 1972. u regiji gradi 12 novih hotela s 4900 postelja, od čega značajan broj izvan Dubrovnika[64]. Grade se i drugi kolektivni smještajni kapaciteti, poput turističkog naselja s bungalovima i pansiona u Mlinima (1966. g.) te dva odmarališta u Kuparima (*Goričina* 1 i *Galeb*) koji su u svojoj suštini hoteli (Kobašić, 1993; 2001). Otvara se i ruralni turistički kompleks *Konavoski dvori* u Ljutoj, a rekonstruira se ljetnikovac Soderini u Orašcu (Kobašić, 1993; 2000).

Intenzitet gradnje novih smještajnih kapaciteta malo se smanjuje nakon 1972. g., ali i dalje se grade novi hoteli. Iako su državni poticaji manji, u tom su razdoblju mogući inozemni krediti s beneficiranim kamatama, što je imalo za posljedicu gradnju 7 novih hotela do 1980. g. Godine 1974. započinje izgradnja dotad najvećeg i jedinstvenog hotelskog kompleksa *Babin kuk* u Dubrovniku, kao rezultat donošenja *Regionalnog prostornog plana Južnog Jadrana* (UI SRH, 1969a; 1969b; 1969c)[65]. Taj je projekt imao snažnu podršku državnih i lokalnih vlasti te

[63] Na području bivše Općine Dubrovnik broj postelja od 1945. do 1960. g. povećan je za 125 %, a broj noćenja za 330 %. Isti autor navodi da je 1965. g. na dubrovačkom području (ne definira prostorni obuhvat, ali očito se radi o bivšoj Općini Dubrovnik) bilo registrirano 4551 postelja u hotelima, što čini samo petinu ukupnih postelja, u 52 odmarališta postojalo je 5300 – 7000 postelja, a u kućanstvima 7700 – 13.900 postelja (Kobašić i dr., 1997).

[64] U Dubrovniku su izgrađeni hoteli *Admiral*, *Adriatic III*, *Dubrovnik-Palace*, *Lero*, *Libertas*, novi *Excelsior* i nova *Argentina*, na Lopudu hotel *Lafodia*, u Mlinima hotel *Astarea*, u Srebrenom hotel *Orlando*, a u Platu hoteli *Plat* i *Ambasador* (Kobašić, 1993; 2000; 2001).

[65] Plan predviđa turističku urbanizaciju istočne obale Jadrana po principu koncentrirane izgradnje velikih hotelskih kompleksa kao zaokruženih (često i samostalnih) cjelina radi očuvanja prostora između tih cjelina.

Međunarodne banke za obnovu i razvoj, koja tada prvi put financira takav projekt. Osim same turističke izgradnje, projekt je sa sobom nosio rekonstrukciju cestovne mreže, vodovoda, kanalizacije i električne mreže, a osim hotela u kompleksu su predviđeni trgovački centar, zabavni, sportski i kulturni sadržaji (Kobašić i dr., 1997). Prvi dio kompleksa s oko 2000 postelja dovršen je 1976., a potpuno je završen 1980. g. i sastojao se od četiri hotela (*President, Argosy, Tirena, Plakir*) (Kobašić i dr., 1997). Uz kompleks *Babin kuk* 1978. g. na Šipanu se otvara hotel *Šipan*, a u Kuparima do 1980. g. dva nova hotela (*Kupari* i *Goričina II*). Istovremeno se grade nova radnička, dječja i omladinska odmarališta, čiji kapacitet je na vrhuncu 1983. g. te autokampovi koji čine značajan dio turističke ponude, no njihov se kapacitet iz godine u godinu mijenja. U prostoru je i dalje vrlo primjetan rast smještaja u privatnim kućanstvima i vilama, no zbog iznajmljivanja „na crno" pretpostavlja se da je njihov stvarni broj bio znatno veći od registriranoga (Kobašić, 1993).

Godine 1978. na promatranom je području bilo registrirano 31.255 postelja, od čega čak 42,8 % u hotelima, značajnim dijelom visoke kategorije (tab. 5.). U prostornoj strukturi kvalitetom i kvantitetom prevladava Dubrovnik s 13.096 ili 41,9 % postelja, s čak tri petine postelja u hotelima, četvrtinom u privatnim kućanstvima i sedminom u svim ostalim oblicima smještaja. Vrlo visoki udio Župe dubrovačke s 10.162 ili 32,5 % postelja posljedica je većeg broja hotela (32,6 % postelja), kampova (27,9 %) i odmarališta[66] (22,7 %), dok je smještaj u privatnim kućanstvima slabije zastupljen (16,7 %). Dakle, u Dubrovniku i Župi dubrovačkoj zajedno je registrirano čak 23.258 postelja ili 74,4 % svih postelja promatranog prostora[67]. U Dubrovačkom primorju registrirano je 5818 postelja ili 18,6 %, što ukazuje slabiji intenzitet razvoja turizma, a posljedica je uglavnom otvaranja kampova i smještaja u privatnim kućanstvima, i to pretežno u Slanom i Orašcu (kamp), a manje u Zatonu i Trstenom. Na Elafitima je broj postelja manji, što je rezultat njihove manje površine i broja stanovnika, no uz velike lokalne razlike. Čak dvije trećine od ukupno 2179 postelja koncentrirano je na Lopudu (nekoliko hotela i smještaj u kućanstvima te manje odmaralište). Znatno manji broj postelja registriran je na Koločepu (hotel i privatna kućanstva), Jakljanu (omladinsko odmaralište), a najmanje na Šipanu (hotel u Šipanskoj Luci). Ukupna struktura smještajnih kapaciteta na Elafitima vrlo je kvalitetna sa 59,7 % u hotelima, 26,5 % u privatnim kućanstvima i 13,7 % u odmarališima (RZS, 1970-1975).

[66] U Župi Dubrovačkoj je 1978. g. koncentrirano čak 86 % svih odmarališnih postelja u regiji (RZS, 1976-1991).
[67] Radi usporedivosti s kasnijim razdobljem potrebno je prikazati i strukturu smještajnih kapaciteta Dubrovnika i Župe dubrovačke zajedno. Dakle, 1978. g. u užem su gradskom području hotelski kapaciteti činili 48,2 %, kampovi 15,2 %, privatna kućanstva 22,5 %, odmarališta 13,7 %, a ostali objekti 0,3 % (RZS, 1976-1991).

Tab. 5. Turističke postelje u regiji Dubrovnik u ključnim godinama razvojnog ciklusa[68]

Godina	Ukupno	Hoteli (%)	Kampovi (%)	Kućanstva (%)	Ostalo (%)	Lančani indeks (I_L)	Prosječna godišnja stopa (r_G)
1972.	31.041	32,1	24,9	30,5	12,5	-	-
1978.	31.255	42,8	21,3	23,0	12,9	100,7	0,1
1983.	37.692	36,8	26,2	25,0	12,0	120,6	3,8
1987.	42.119	42,7	23,2	22,4	11,7	111,7	2,8
1990.	42511	42,2	25,0	22,5	10,3	100,9	0,3
1996.	12.312	68,6	23,9	6,0	1,5	29,0	-18,7
2005.	28.128	39,5	12,3	40,9	7,3	228,5	9,6
2009.	29.084	47,0	8,8	35,8	8,4	103,4	0,8
2014.	29.789	44,8	8,3	40,4	6,5	102,4	0,5

Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Iako je u fazi razvoja naglasak stavljen na izgradnju novih smještajnih objekata, značajne su i kvalitativne promjene koje pridonose razvoju turizma. Godine 1972. u Komolcu je izgrađena marina s 450 vezova na moru i 300 na kopnu (Kobašić i dr., 1997; Šubić, 2008), čime dodatni poticaj dobiva nautički turizam. Najvažnija dubrovačka turistička agencija *Atlas* od 1963. g. počinje poslovati s inozemnim agencijama te ulaže značajna sredstva u promidžbu i marketing na domaćem i inozemnom turističkom tržištu (Kobašić, 1993; Šubić, 2008). U kvalitativnom razvoju i nadopuni turističke ponude Dubrovnika i cijele regije posebno je važna organizacija izleta i transfera, za potrebe koje agencija nabavlja vlastitu pomorsku putničku flotu, razvija vlastiti vozni park (s autobusima, kombijima i automobilima), a 1969. g. potiče izgradnju žičare na Srđ. Kasnije se u Dubrovniku javljaju i druge državne i privatne agencije, a svaka razvija vlastiti vozni park za prijevoz turista (Kobašić, 1993). U gradskom prometu tramvaji se zamjenjuju autobusima uslijed malog kapaciteta, dotrajalosti i prometne nesreće. Zbog nedostatka obrazovanijih kadrova u turizmu 1961. g. otvara se *Viša turistička škola* koja 1970. g. prerasta u *Fakultet za turizam* (Šubić, 2008).

S obzirom na navedena kvantitativna i kvalitativna unapređenja ponude i rastući interes za Dubrovnikom i okolicom, turistički promet brzo i kontinuirano raste sve do kraja faze razvoja 1978. g., nakon čega se intenzitet rasta smanjuje[69]. U razdoblju 1964. – 1978. broj turističkih dolazaka povećan je 3,2 puta, a broj noćenja 2,7 puta ili prosječno 13,0 % godišnje te je 1978. g. registrirano 629.290 dolazaka i 3,627.453 noćenja (sl. 18.). Inozemni turisti ostvaruju 56,1

[68] Godina 1972. je prva godina za koju postoje službeni podaci o broju i strukturi turističkih postelja na razini naselja pa se u tablicama po regijama navodi kao početna u analizi smještajnih kapaciteta.

[69] Prema kriterijima Lundtorpa i Wanhila (2001) 1978. g. s 80,8 % maksimuma noćenja spada u fazu konsolidacije, no zbog snažnog skoka u odnosu na prethodnu godinu ipak je svrstana u fazu razvoja. Uz 1978. g. značajniji skokovi zabilježeni su 1969. i 1971. g., a jedine godine s blagim smanjenjem broja noćenja su 1972. i 1977.

% dolazaka i 61,7 % noćenja, znatno više nego na početku faze razvoja, što se može povezati s relativnim smanjenjem subvencioniranog smještaja za domaće turiste i porastom interesa inozemnih turista za boravak u ovom području. Inozemni turistički promet prevladava u svim promatranim područjima, a izrazitije u Dubrovniku i na Elafitima (RZS, 1976-1991).

Među turističkim područjima i dalje prevladava Dubrovnik, no vidljiva je snažnija prostorna difuzija turizma iz centra u okolicu, što je karakteristično za fazu razvoja. U Dubrovniku je 1978. g. ostvareno 376.650 dolazaka (59,9 % dolazaka regije) i 1,817.671 noćenja (50,1 %), a drugo po važnosti područje je Župa dubrovačka (uz postojeća mjesta u turizam je uključen i Plat) sa 172.749 dolazaka (29,5 %) i 1,194.326 noćenja (32,9 %). Dakle, u užem gradskom području ostvaruje se 89,4 % dolazaka i 83,0 % noćenja. Veliko relativno povećanje odvija se u Primorju, gdje je ostvareno 66.428 dolazaka (10,6 %) i 414.381 noćenja (11,4 %), a najmanji se dio ostvaruje na Elafitima (2,1 % dolazaka i 5,5 % noćenja), od čega tri petine ostvaruje samo Lopud. Iako se turizam u fazi razvoja razvija u cijelom području, rast turističkog prometa brži je u okolici Dubrovnika (Župa i Primorje), nego u samom gradu (RZS, 1976-1991). Prosječni boravak smanjen za jedan je dan u odnosu na 1964. g. te iznosi 5,8 dana, i to u svim promatranim područjima osim na Elafitima (14,9 dana), unatoč orijentaciji na jednostavni turistički proizvod *sunce i more* (Župa dubrovačka 6,9 dana; Dubrovačko primorje 6,2 dana). Najmanji prosječni boravak bilježi Dubrovnik (4,8 dana), a posljedica je kompleksne turističke ponude i zastupljenosti različitih oblika turizma s karakterističnim kraćim boravcima (sl. 19.).

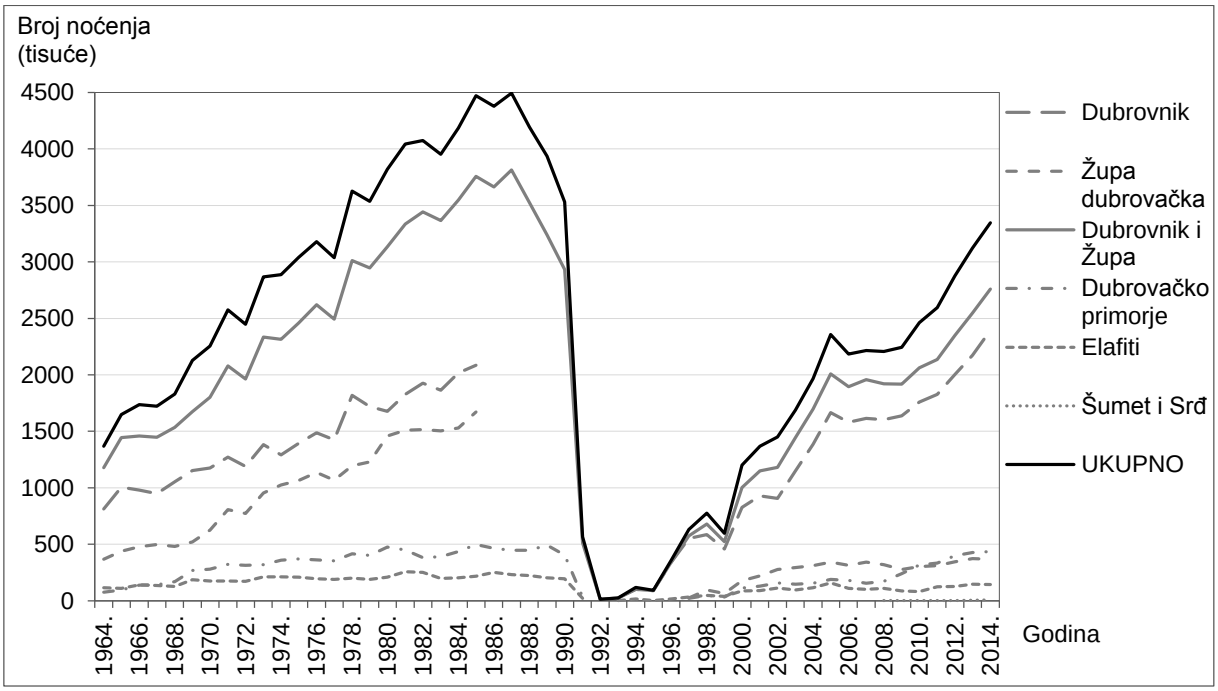

Sl. 18. Broj noćenja u turističkim područjima regije Dubrovnik 1964. – 2014.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

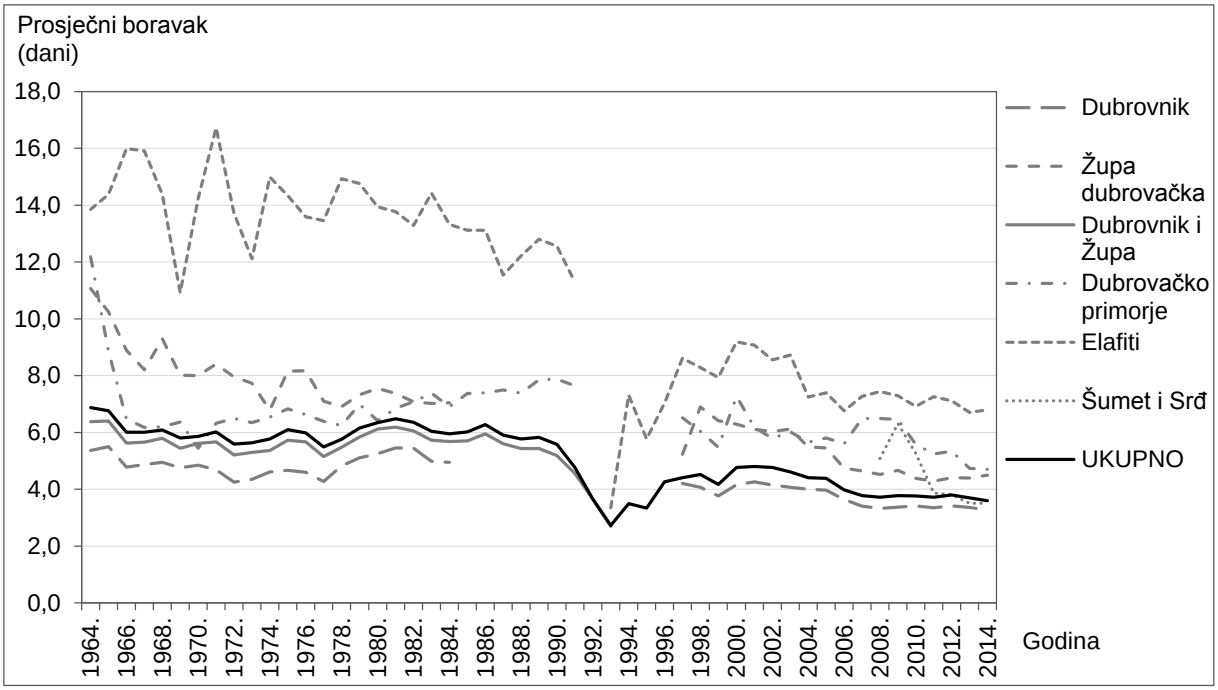

Sl. 19. Prosječni boravak u turističkim područjima regije Dubrovnik 1964. – 2014.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

6.1.3.3. Faza konsolidacije (1979. – 1983.)

Nakon intenzivne izgradnje novih hotela u fazi razvoja, od 1979. g. nastupa usporavanje u turističkoj gradnji sve do druge polovice 1980-ih. Turistički kapaciteti i promet povećavaju se sporije nego u fazi razvoja, a destinacija doseže zrelu formu karakterističnu za fazu konsolidacije. Intenzivnije se povećavaju samo kampovi, u kojima je broj postelja povećan za čak tri puta, i to ponajviše otvaranjem novog kampa *Solitudo* u kompleksu *Babin kuk* u Dubrovniku (s oko 2000 postelja) te kampa unutar vojne ustanove u Kuparima. Stoga su na kraju faze konsolidacije registrirano ukupno 37.632 postelje ili za petinu više nego 1978. g.. Čak 15.243 (40,4 %) je koncentrirano u Dubrovniku (od toga čak 53,1 % u hotelima, 27,0 % u privatnom smještaju), a 13.568 (36,8 %) u Župi dubrovačkoj (kampovi čine trećinu, hoteli četvrtinu, a privatna kućanstva i odmarališta po petinu). Dakle, u Dubrovniku i u Župi dubrovačkoj koncentrirano je 77,2 % ukupnog broja postelja. Iako Dubrovačko primorje i Elafiti zaostaju brojem postelja (16,9 % i 6,7 %), na Elafitima je struktura postelja relativno povoljna s 55,2 % u hotelima, trećinom u privatnim kućanstvima i 12,2 % u odmarališta. S druge strane, smještajna struktura u Dubrovačkom primorju dosta je slabija s 51,2 % postelja u kampovima, četvrtinom u privatnim kućanstvima i tek šestinom u hotelima (sl. 20.) (RZS, 1976-1991).

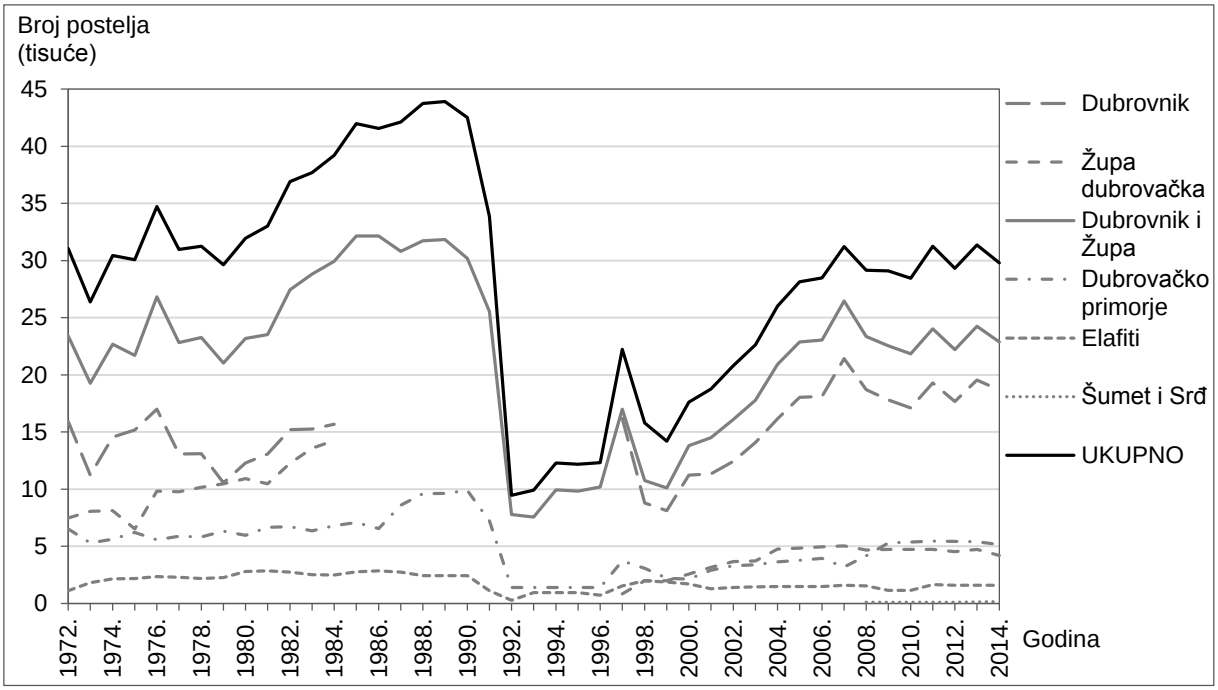

Sl. 20. Broj postelja u turističkim područjima regije Dubrovnik 1972. – 2014.
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Na kraju faze konsolidacije moguće je uočiti djelomičnu prostornu specijalizaciju u smještajnoj ponudi. U Dubrovniku i najbližoj okolici (obala Župe, naseljeni Elafiti) u strukturi smještajnih kapaciteta prevladavaju oni više kategorije, a veći je i udio hotelskog smještaja, dok se kvaliteta smještajnih kapaciteta smanjuje s udaljavanjem od Dubrovnika. Hoteli su koncentrirani u Dubrovniku i u Župi dubrovačkoj, a kampovi u Župi dubrovačkoj i u Dubrovačkom primorju, u Dubrovniku ih je manje, dok ih na Elafitima uopće nema. Čak dvije trećine svih odmarališnih postelja regije nalazi se u Župi dubrovačkoj (Kupari, Srebreno i Plat). Privatna kućanstva su najvećim dijelom koncentrirana u Dubrovniku (44 %), trećina ih je u Župi, a petina u Primorju.

Rast turističkog prometa u fazi konsolidacije usporava u odnosu na fazu razvoja i sporiji je od rasta smještajnih kapaciteta. Zbog toga je 1983. g. registrirano 654.961 dolazaka (4,1 % više nego 1978. g.) i 3,954.186 noćenja (9,0 % više nego 1978. g.), uz ponovno povećanje udjela domaćeg turističkog prometa (inozemni turisti ostvaruju 49,0 % dolazaka i 53,3 % noćenja), što pokazuje smanjenje interesa inozemnih turista za ovim područjem, ali i rast interesa i mogućnosti domaćih turista. Šubić (2008, 275) tu pojavu objašnjava tada već razvijenom navikom domaćeg stanovništva za putovanjima, nastojanjima turističkih organizacija da „omoguće radnom čovjeku financijski prihvatljivije korištenje odmora izvan mjesta stalnog boravka“ i prestrukturiranja u osobnoj potrošnji stanovnika bivše države. Tome treba dodati i rast životnog standarda, odnosno financijske mogućnosti sve brojnijeg nepoljoprivrednog

stanovništva. Prosječni boravak gotovo je nepromijenjen i iznosi 6,0 dana, uz i dalje izražene razlike između Dubrovnika (5,0 dana), Župe dubrovačke (7,0 dana), Dubrovačkog primorja (7,4 dana) i Elafita (14,4 dana), te ukazuje na nepromijenjenu strukturu u turističkom proizvodu.

U prostornoj strukturi i dalje dominira Dubrovnik s 57,1 % dolazaka i 47,1 % noćenja s kompleksnom turističkom ponudom, no vidljivo je smanjenje njegovog udjela u korist Župe dubrovačke koja raste brže (1983. g. registrirano je 32,7 % dolazaka i 38,0 % noćenja), što ukazuje čak i na povećanje potražnje za ljetnim odmorišnim turizmom. Prema tome, Dubrovnik i Župa dubrovačka i dalje čine jezgru turizma regije s 89,8 % dolazaka i 85,1 % noćenja. Dubrovačko primorje ostvaruje 8,1 % turističkih dolazaka i 9,0 % noćenja, a Elafiti 2,1 % dolazaka i 5,0 % noćenja, dakle podjednako kao i na kraju faze razvoja (RZS, 1976-1991).

Najveći dio turističkog prometa ostvaruje se u hotelima (59,8 % dolazaka i 58,2 % noćenja), uz značajne razlike između grada (81,0 % noćenja u hotelima) i okolice, posebno Dubrovačkog primorja (27,3 %). U kampovima se ostvaruje 15,3 % dolazaka i 13,7 % noćenja, pretežno u Dubrovačkom primorju (čak 45,6 % noćenja) i u Župi dubrovačkoj. Privatna kućanstva ostvaruju tek 7,6 % dolazaka i 8,7 % noćenja, što ukazuje na njihovo malo značenje u turističkom prometu i vrlo slabu popunjenost. Smještaj u privatnim kućanstvima u tom razdoblju postoji u svim dijelovima regije, ali još nije izražena intenzivna gradnja novih objekata kao kasnije. Odmarališta ostvaruju 17,0 % dolazaka i 18,8 % noćenja i čine značajan segment u Župi dubrovačkoj (37,5 % noćenja). U Dubrovačkom primorju (12,8% noćenja) i na Elafitima (11,1%) odmarališta imaju manje značenje (sva odmarališna noćenja na Elafitima ostvaruju se u omladinskom odmaralištu na Jakljanu) (RZS, 1976-1991).

6.1.3.4. Faza stagnacije (1984. – 1987.)

Godine 1984. noćenja prelaze 93 % maksimuma u ciklusu, čime regija ulazi u fazu stagnacije, te 1987. g. doseže vrhunac od 761.300 dolazaka (8,3 % više nego 1983. g.) i 4,493.851 noćenja (13,6 % više nego četiri godine ranije). Iako se obaraju turistički rekordi, vidljivo je usporavanje porasta, u strukturi sve više prevladavaju *alotmanski* gosti[70] (Kobašić i dr., 1997), a prisutni su

[70] Alotmanski gosti su gosti koji u smještajne objekte putem alotmanskih aranžmana između smještajnih objekata (npr. hotela) i posrednika (npr. turističkih agencija). Smještajni objekt stavlja određeni broj postelja na raspolaganje posredniku, pruža ugostiteljske usluge osobama koje uputi posrednik i isplaćuje posredniku određenu proviziju. Posrednik se obvezuje da će nastojati popuniti te postelje ili obavijestiti u utvrđenom roku da ih ne može popuniti te platiti cijenu usluga ako se koristio angažiranim smještajnim kapacitetima.

i mnogi problemi, poput izostanka razvoja ukupne turističke ponude i naglaska na smještajne kapacitete. Suprotno očekivanjima, udio inozemnog tržišta čak se povećava (čine 60,9 % dolazaka i 63,5 % noćenja), što se dijelom može objasniti činjenicom da regija postaje preskupa za domaće turiste koji odlaze u jeftinije destinacije. Među turističkim područjima i dalje dominiraju Dubrovnik i Župa dubrovačka, koji zajedno ostvaruju 89,5 % dolazaka i 84,9 % noćenja. Dubrovačko primorje ostvaruje 7,8 % dolazaka i 10,0 % noćenja, pretežno u Slanom, a u turizam su uključeni i Doli, Trsteno, Orašac i Zaton. Na Elafitima se ostvaruje 2,6 % dolazaka i 5,2 % noćenja.

U ovom je razdoblju intenzivan rast broja postelja, posebno u hotelima. Godine 1985. otvara se luksuzni hotel *Belvedere* u Dubrovniku, a 1987. hotel *Minčeta*, peti hotel u kompleksu *Babin kuk*, u kojem je time koncentrirana trećina ukupnih hotelskih postelja u Dubrovniku (Šubić, 2008). Iste se godine u Orašcu otvara hotelsko-apartmansko naselje *Dubrovački vrtovi sunca* s 1705 postelja u 261 apartmanu, a predstavlja najveću investiciju te godine u Jugoslaviji. Uz smještajne objekte izgrađeni su kompletna infrastruktura, gospodarski centar, trgovački, ugostiteljski, sportsko-rekreativni i zabavni sadržaji (Lucianović, 2008). Tako je 1987. g. u regiji Dubrovnik registrirano 42.119 postelja, 11,7 % više nego 1984. g. To povećanje odnosi se većim dijelom na Dubrovačko primorje, na Dubrovnik i Župu dubrovačku, i to na hotele, dok je broj ostalih postelja čak i smanjen. Na Elafitima se bilježi tek manji rast u kućanstvima.

Prostorni razmještaj postelja također ukazuje na određenu difuziju turizma u okolicu. Iako i dalje dominiraju Dubrovnik i Župa dubrovačka (73,1 % postelja), povećan je udio Dubrovačkog primorja (20,4 %), dok je na Elafitima registrirano 6,5 %. Povećanjem hotelskih kapaciteta struktura smještaja je dodatno poboljšana u odnosu na fazu konsolidacije, pri čemu hotelske postelje čine 42,7 % (tri četvrtine ih je koncentrirano u Dubrovniku i Župi), udio kampova je smanjen i čini 23,2 % (dvije trećine u Dubrovniku i Župi, a trećina u Primorju), 22,4 % je u privatnim kućanstvima, također pretežno u Župi i Dubrovniku, te 11,6 % u odmarališima.

6.1.3.5. Faza opadanja (1988. – 1992.)

Nakon 1987. g. turistički se promet počinje smanjivati, iako se i dalje otvaraju novi smještajni objekti. Opadanje više zahvaća komplementarne smještajne kapacitete nego hotele, koji zadržavaju turistički promet dosegnut 1985. g., ali se zbog nove gradnje smanjuje njihova iskorištenost (Kobašić i dr., 1997). Godine 1990., zadnje prije početka Domovinskog rata,

registrirano je 633.113 dolazaka, 16,8 % manje nego tri godine ranije, i 3,531.143 noćenja, čak 21,4 % manje nego 1987. g. Udio inozemnih turista se i dalje relativno povećava (čine 64,1 % dolazaka i 66,9 % noćenja), što ukazuje na činjenicu da broj domaćih dolazaka i noćenja opada čak i brže od inozemnog, a djelomično su za to odgovorne visoke cijene. Nepovoljni procesi očituju se i u skraćenju prosječnog boravka na 5,6 dana, uslijed skraćivanja boravka u Dubrovniku i Župi dubrovačkoj (5,2 dana), dok je prosječni boravak drugdje isti ili čak i viši nego prije (Dubrovačko primorje 7,9 dana; Elafiti 12,6 dana). Prema tome, može se zaključiti da se struktura turističkog proizvoda ne mijenja, kao ni prostorna struktura turizma pa je opadanje relativno ravnomjerno u cijelom području. Dubrovnik i Župa dubrovačka ostvaruju 89,5% dolazaka i 83,1 % noćenja (pojedinačno Dubrovnik 51,3 %, a Župa 31,8 %), Dubrovačko primorje 8,1 % dolazaka i 11,4 % noćenja, a Elafiti 2,4 % dolazaka i 5,5 % noćenja.

Unatoč opadanju broj postelja ostaje na prijašnjoj razini (1990. g. registrirano je 42.511 postelja ili 0,9 % više nego 1987. g.), uz malu, ali primjetnu prostornu difuziju. Smještajni kapaciteti malo su smanjeni u Dubrovniku i Župi dubrovačkoj (71,0% postelja regije), a malo su povećani u Dubrovačkom primorju (23,3 % postelja regije ili 11,5 % više nego 1987. g.), dok je na Elafitima registrirano 5,7 % postelja. U istom je razdoblju kvaliteta smještajne ponude dodatno poboljšana (42,2 % postelja u hotelima, 25,0 % u kampovima, 22,5 % u kućanstvima, a 10,2 % u odmarališima). Godine 1990. u promatranom je području ukupno 50 hotela i apartmanskih naselja, pretežno velikih, od čega 30 u Dubrovniku, 12 u Župi dubrovačkoj (Kupari, Srebreno, Mlini, Plat), 3 u Dubrovačkom primorju (Slano i Orašac) i 5 na Elafitima (od čega 3 na Lopudu, 1 na Šipanu i 1 na Koločepu). Visoke kategorije hotela zastupljene su u Dubrovniku i u Župi dubrovačkoj, a drugdje prevladava srednja kategorija. Unatoč povoljnoj strukturi hotelijerstva, opća struktura smještajnih kapaciteta nije bila povoljna i bila je namijenjena masovnom turizmu, ali je, za razliku od ostalih primorskih regija, turistička sezona bila dulja i popunjenost bolja. Hoteli se suočavaju s nedostatkom bazena (grade se samo u pojedinim hotelima) i sportskih terena (dijelom i zbog nemogućnosti prostornog širenja), a s rastom broja skupova, sve vidljiviji postaje nedostatak adekvatnog kongresnog centra (Kobašić i dr., 1997).

Stoga se opravdano postavlja pitanje zašto je turizam počeo opadati, ako se i dalje poboljšava struktura smještajne ponude? Odgovor na to pitanje je kompleksan, a uključuje više unutrašnjih i vanjskih faktora. Vanjski faktori vezani su uz opće društveno-gospodarske procese na emitivnim tržištima te uz promjene interesa i motivacije turista za putovanjima 1980-ih. Prelaskom većine emitivnih država iz industrijskog u poslijeindustrijsko (i postmoderno) razdoblje, uz istovremenu urbanizaciju, rast obrazovanja i ekološke probleme, sve brojniji

postaju turisti sa složenom motivacijom za putovanja, a koja ne uključuju samo pasivni odmor na suncu i moru, nego i stjecanje iskustva i osjećaja mjesta, upoznavanje s lokalnom kulturom i baštinom, interakciju s lokalnim stanovništvom, boravak u očuvanom okolišu itd. Istovremeno se javlja niz novih i udaljenijih turističkih destinacija (Sjeverna Afrika, Bliski istok, pacifički otoci, Karipski otoci…) koje postaju dostupnije zahvaljujući padu cijena zračnog prijevoza. Procesi opadanja tako sve više zahvaćaju zrele obalne destinacije na Europskom Sredozemlju, orijentirane na klasični ljetni odmorišni turizam i često saturirane masovnim turizmom, a koje se ne mogu nositi s novom konkurencijom i promijenjenim turističkim interesima.

Opadanju u regiji Dubrovnik i Južnoj Dalmaciji općenito pridonose brojni unutarnji faktori i problemi, koji su generirani tijekom cijelog socijalističkog razdoblja, ali dolaze do izražaja tek u novim uvjetima na emitivnim turističkim tržištima, a kao glavni se ističu: (1) neodgovarajuća tržišna politika, (2) nesklad između očekivane i postojeće strukture turista, (3) nesklad između cijene i kvalitete usluge, (4) nedostatak stručnih kadrova u turizmu (Kobašić i dr., 1997). Neodgovarajuća tržišna politika turizma bila je vidljiva u činjenici da natprosječno kvalitetan razvoj hotelijerstva ne prati jednako tako kvalitetan razvoj usluga i ukupne turističke ponude. Hoteli u cijelom razdoblju imaju tradicionalni pristup (pansionska ponuda, način pripremanja i posluživanja hrane) te na kraju više ne uspijevaju privući nove goste. Izvanpansionska ponuda je vrlo jednoobrazna i oskudna; glavni sadržaji su prvo rijetke plesne zabave u hotelima, a kasnije glasne zabave na više različitih terasa u isto vrijeme koje se međusobno zaglušuju (Kobašić i dr., 1997). Istovremeno se ponuda specifičnih oblika turizma sporo razvija u usporedbi sa sličnim konkurentskim destinacijama na Sredozemlju. Budući da turisti u destinaciju dolaze prvenstveno zbog atrakcija, a ne zbog hotela, Dubrovnik ne uspijeva privući turiste željenih platnih sposobnosti jer ne nudi ono što takvi turisti traže (bogata ponuda, različiti sadržaji, klubovi, kockarnice, moda, specifični oblici turizma…).

Suprotno tome, 1980-ih sve više prevladava orijentacija na *alotmanske* goste slabije kupovne moći. Tome pogoduje visoki plasman hotela preko turoperatora, koji pomoću *charter* letova uspijevaju prevladati udaljenost od emitivnih tržišta i slabu prometnu povezanost, i omogućuju dolazak gostiju iz udaljenijih odredišta, ali za uzvrat traže prilagođavanje cijene (Kobašić i dr., 1997; Šubić, 2008). To često dovodi do prebukiranosti hotela i promjenama lokacije smještaja za turiste (gosti su često premještani u druge objekte koji nisu sami izabrali, čak i u udaljenija mjesta, poput južnodalmatinskih otoka i Trebinja) (Kobašić, 2005), što ima za posljedicu njihove proteste, gubitak povjerenja i zadovoljstva, a time i negativni turistički publicitet.

Treći faktor smanjenja je rastući nesklad između cijena i kvalitete usluge u destinaciji. Naime, rast ionako visokih cijena, posebno izvanpansionskih usluga, ne prati rast kvalitete usluge (cijene rastu iz godine u godinu, iako se u kvaliteti usluge ništa ne mijenja) (Šubić, 2008). Često se kao važan faktor ističe nedovoljna stručnost, odnosno nedostatak stručnih kadrova, što se reflektira na kvalitetu pružene usluge. Turistička sezona u Dubrovniku traje znatno dulje nego u ostatku Hrvatske (6-7 mjeseci), što omogućava zadržavanje većeg dijela zaposlenih cijelu godinu, a time i manji udio sezonske radne snage (oko 30 %). Sezonsko poslovanje pak odbija mlado stanovništvo iz ovog prostora pa se, uz učenike i umirovljenike koji se sezonski uključuju u rad u turizmu, većina sezonske radne snage prikuplja iz zaleđa. Radna mjesta se tako često popunjavaju radnicima bez potrebne stručnosti, često drugačijeg mentaliteta i radnih navika, što naposljetku rezultira nižom produktivnošću i kvalitetom usluge (Kobašić i dr., 1997).

S obzirom na rastuću nesigurnost i prije početka rata, u 1991. g. se ostvaruje manje od petine turističkog prometa 1990. g. U drugoj polovici godine započinje i agresija na Hrvatsku, u kojoj je okupiran veliki dio Dubrovačkog primorja i Župe dubrovačke. Već je te godine uništeno oko 12.000 turističkih postelja, ali i veliki dio popratne turističke infrastrukture (marina, autobusi, brodovi, žičara Srđ, uredi, trgovački i ugostiteljski objekti i sl.) (Kobašić i dr., 1997). Posebno je teško stradala Župa dubrovačka, iz koje je protjerano gotovo sve stanovništvo, brojni hotelski i odmarališni objekti su devastirani (posebno u Platu), a nakon oslobođenja 1992. g. ni jedan se objekt nije mogao uključiti u turizam (Kobašić, 2000). Smatra se da je tijekom rata na području bivše Općine Dubrovnik uništeno oko 22.000 postelja i izgubljeno oko 25,000.000 noćenja, pri čemu su uništeni ili oštećeni glavni objekti u Dubrovniku, Orašcu, Slanom i Župi dubrovačkoj, gdje je turizam bio glavna gospodarska aktivnost. Značajan dio neoštećenih (i dio oštećenih) hotela primaju izbjeglice i prognanike i time izlaze iz turizma (Kobašić i dr., 1997).

6.1.4. Razvojni ciklus Dubrovnik nakon Domovinskog rata

Novi razvojni ciklus na području turističke regije započinje novom fazom uključivanja, odmah nakon oslobađanja okupiranih teritorija u Južnoj Dalmaciji, već 1993. g., iako na području Dubrovnika ne prestaje ni u godinama najgore agresije na Hrvatsku (1991. i 1992. g.). Godine 1993. u turizam se ponovno uključuje i Lopud, koji nije bio izravno zahvaćen agresijom na Hrvatsku, a 1994. g. i Koločep. U ostalim turističkim mjestima turistički promet se ne bilježi sve do 1996. g. zbog uništenosti velikog dijela smještajne ponude.

6.1.4.1. Faza uključivanja (1993. – 1996.)

Obnovu turizma otežavaju iseljavanje stručne radne snage (trećina je nepovratno iselila), pad zaposlenosti i porast nezaposlenosti, prekid poslovnih veza s nekadašnjim partnerima i zauzetost brojnih objekata prognanicima i izbjeglicama (Kobašić i dr., 1997). Godine 1996., zadnje u fazi uključivanja, u regiji Dubrovnik je registrirano 12.312 postelja (manje od trećine 1990. g.), od čega u Dubrovniku 82,7 %, u Dubrovačkom primorju 11,4 % (registriran je kamp u Orašcu, no nema registriranog turističkog prometa) te 5,9 % na Lopudu i Koločepu. Dvije trećine svih postelja je u hotelima (u Dubrovniku i na Elafitima), 15,2 % u kampovima (u Dubrovniku i Orašcu), 7,3 % u kućanstvima i 0,8 % u odmaralištu u Dubrovniku).

Turistički promet blago se povećava nakon smirivanja situacije u 1994. g., no operacije Bljesak i Oluja 1995. godine obeshrabruju potencijalne turiste na dolazak pa se te godine ponovno bilježi smanjenje. Pravi oporavak započinje 1996. g., kada je registrirano 84.176 turističkih dolazaka i 358.127 noćenja, što čini tek 13,3 % dolazaka i 10,1 % noćenja 1990. g. Dubrovnik ostvaruje gotovo cjelokupan turistički promet regije (97,3 % dolazaka i 95,6 % noćenja), dok Elafiti sudjeluju tek vrlo malim dijelom (2,7 % dolazaka i 4,4 % noćenja). Turizam se gotovo isključivo oslanja na hotele (97,4 % dolazaka i 97,3 % noćenja), kućanstva ostvaruju 1,8 % dolazaka i 2,1 % noćenja, a odmaralište u Dubrovniku 0,8 % dolazaka i 0,6 % noćenja. U turizam se nakon rata više uključuju domaći turisti (59,3 % dolazaka i 64,5 % noćenja) jer bolje poznaju sigurnosnu situaciju u Hrvatskoj, dok su potencijalni inozemni turisti još uvijek snažno pod dojmom rata. Prosječni boravak smanjen je u odnosu na prijeratno razdoblje na 4,3 dana.

6.1.4.2. Faza razvoja (1997. – 2005.)

Godine 1997. noćenja u regiji Dubrovnik ostvaruju 21,9 % maksimuma u ciklusu i ulaze u fazu razvoja. Od te se godine u turizam polako uključuju i druge južnodalmatinske regije, i to zbog obnove pojedinih smještajnih objekata, ali i povratka izbjeglica i prognanika svojim kućama. Dubrovnik svojom smještajnom ponudom i turističkim značenjem ponderira sve procese u regiji. Dio hotela se obnavlja i ponovno otvara, a istovremeno se povećava i ponuda privatnih kućanstava. Značajni napori ulažu se i u ponovni razvoj kulturnog i kongresnog turizma te je sam grad znatno uspješniji u poslijeratnom turističkom razvoju od okolice.

U Župi dubrovačkoj 1997. g. u turizam se ponovno uključuju Mlini i Plat, a 1998. g. i Kupari i Soline, pri čemu, zbog ubrzanog rasta turističkog prometa, Župa već 1998. g. ulazi u fazu

razvoja. U početku se u turizam uključuju malobrojni hoteli koji nisu teže oštećeni te kampovi, a intenzivniju ekspanziju doživljava i smještaj u kućanstvima (posebno u Mlinima), dok odmarališta nisu u funkciji. Od početka 2000-ih ponovno se uređuju i otvaraju i drugi hoteli (Plat, Mlini i Srebreno), ali broj postelja u komplementarnim smještajnim kapacitetima i dalje brojčano nadmašuje hotele (u hotelima se 2005. g. bilježi 33,7 % postelja, u kampovima 27,9 %, a u kućanstvima 38,3 %) (DZS, 1995-2006). Ponovni razvoj turizma temelji se na proizvodu *sunce i more*, ali na nižoj kvalitativnoj i kvantitativnoj razini nego prije rata. Dodatni problem u privlačenju turista predstavlja vizualna degradacija obalnih naselja brojnim *greyfield* lokacijama sa smještajnim objektima uništenima u ratu ili jednostavno napuštenima.

Još nepovoljnija situacija je u Dubrovačkom primorju, gdje su i prije rata postojala samo tri hotelska objekta (kompleksa), a od kojih su dva uništena do mjere da ih nije bilo moguće ponovno uključiti u turizam (*Dubrovački vrtovi sunca* u Orašcu i *Admiral* u Slanom). Osim toga, uništen je i veliki dio ostalih smještajnih objekata, zbog čega je za obnovu bilo potrebno dosta vremena i financijskih sredstava, a što je rezultiralo okljaštrenom receptivnom ponudom. U cijelom Primorju od 1997. do 2008. g. aktivan samo jedan hotel u Slanom. Godine 1997. u turizam se ponovno uključuje Trsteno, a sljedeće godine i Orašac i Zaton, no turistički je promet minoran u odnosu na predratno razdoblje. Stoga se razdoblje do 1999. g. može smatrati fazom uključivanja. Intenzivnija obnova i izgradnja novih komplementarnih smještajnih kapaciteta odvija se tek od 2000. g., što uz rast turističke atraktivnosti Hrvatske na inozemnom tržištu dovodi do snažnijeg rasta turističkog prometa u Dubrovačkom primorju i nove faze razvoja. U turizam se uključuju Doli i Mokošica, dva naselja u kojima se turizam nije registrirano odvijao nikada prije. Ipak, osnovne smještajne kapacitete i dalje predstavlja samo jedan hotel, a u svim ostalim mjestima turizam se temelji na kampovima i/ili privatnim kućanstvima. Zbog toga već 2005. g. nastupa usporavanje rasta turističkog prometa, čime se može konstatirati da je turizam dosegnuo maksimum u uvjetima tadašnje turističke ponude.

Elafiti su tijekom rata bili većim dijelom izvan izravne agresije na Hrvatsku, ali se na njih nepovoljno odražava blizina ratnih operacija. Lopud i Koločep se sa smirivanjem ratnih operacija odmah uključuju u turizam, ali slabijom smještajnom ponudom nego prije rata (dio hotela je zatvoren), a 1997. g. u turizam se uključuje i Šipan (prvo Šipanska Luka, a sljedeće godine i Sudurađ), dok Jakljan do danas ostaje izvan stacionarnog turizma. Turistički promet ubrzano se povećava početkom 2000-ih, a već 2005. g. doživljava poslijeratni vrhunac.

Dakle, u fazi razvoja ponovno započinje prostorna difuzija turizma iz Dubrovnika u okolicu, ali slabijim intenzitetom nego ranije zbog uništenosti dijela ključnih receptivnih kapaciteta. Uz to je tijekom rata i obnove izgubljeno dosta vremena te je izgubljen korak s razvojem turizma u drugim sredozemnim destinacijama. Turizam se opet temelji na jednostavnom turističkom proizvodu *sunce i more*, ali uz značajno osiromašenu smještajnu ponudu (jedino Dubrovnik ima kompleksniju turističku ponudu), dok na inozemnom turističkom tržištu raste potražnja za kompleksnijim turističkim proizvodom *sunce i more* i različitim specifičnim oblicima turizma. Zbog diskrepancije između preferencija turista i turističke ponude u regiji, nakon intenzivnog rasta početkom 2000-ih, već sredinom desetljeća nastupa usporavanje i stagnacija. To ukazuje na potrebu značajnijeg unaprjeđenja turističke ponude, razvoja različitih oblika turizma, ali i cjelokupnog prostornog razvoja radi otklanjanja ili ublažavanja najvažnijih problema (ekonomska polarizacija, visoka nezaposlenost, depopulacija ruralnih područja).

Godine 2005., zadnje godine prije usporavanja turističkog prometa, u regiji Dubrovnik je registrirano 28.128 postelja[71], 2,3 puta više nego 1996. g., ali za trećinu manje nego 1990. g. Snažniju ekspanziju u Dubrovniku doživljava smještaj u privatnim kućanstvima, dok se u ostalim područjima intenzivnije povećavaju smještajni kapaciteti u kampovima pa je struktura postelja nepovoljnija nego prije rata (postelje u hotelima čine 39,5 %, u kućanstvima 40,9 %, u lukama nautičkog turizma 6,9 % i u ostalim objektima 0,5 %)[72]. Prostorna struktura postelja ukazuje na još naglašenije značenje Dubrovnika sa 64,1 % postelja[73]. Relativno manji udio okolice posljedica je činjenice da dio postelja izvan grada još nije stavljen u funkciju. Stvarna situacija dodatno je zamagljena relativno većim kapacitetom kampova u okolici, koji zbog svog karaktera i niske kategorije imaju slabiju popunjenost i malo značenje u turizmu regije.

Župa dubrovačka predstavlja drugo područje koncentracije sa 17,2 % postelja regije, ali je njezina zastupljenost među turističkim područjima znatno manja nego prije rata[74], zbog neobnovljenosti osnovnih hotela i većeg oslanjanja na komplementarni blok. Smještajna ponuda Dubrovačkog primorja relativno je najteže pogođena ratom. Iako je Primorje i prije rata imalo nižu razinu smještajne ponude i turističkog razvoja, te je najviše ovisilo o Slanom i

[71] Ako se, radi usporedivosti s prijeratnim razdobljem, izuzmu postelje na plovilima u lukama nautičkog turizma (marina u Komolcu), u regiji Dubrovnik 2005. g. postoji 26.188 postelja, 2,1 puta više nego 1996. g.
[72] Čak 72,6 % hotelskih postelja koncentrirano je u Dubrovniku, 14,6 % u Župi, 9,2 % na Elafitima, a tek 3,5 % u Dubrovačkom primorju. Prostorni razmještaj kampova značajno je drugačiji. Čak 40,0 % postelja je u Primorju, 39,3 % u Župi, a 20,7 % u Dubrovniku (1 kamp u Babinom kuku). U Dubrovniku je koncentrirano i gotovo dvije trećine postelja u kućanstvima, 17,3 % ih je u Primorju, 16,2 % u Župi, a 4,0 % na Elafitima (DZS, 1995-2006).
[73] Primjerice, u Dubrovniku se 1984. g., zadnje za koju postoje odvojeni podaci, nalazilo tek 40,0 % postelja, a 1990. g. Dubrovnik i Župa zajedno su imalo 72,0 % registriranih postelja.
[74] U Župi je 1984. g. bilo registrirano 36,3 % postelja regije.

Orašcu, 2005. g. sudjeluju u posteljama regije s tek 13,4 % te se oslanjaju uglavnom na komplementarne kapacitete. Elafiti su udjelom od 5,3 % zadržali svoje relativno značenje u odnosu na 1990. g., no zbog broj postelja apsolutno je manji nego prije rata.

Godine 2005. registrirano je 537.065 dolazaka i 2,356.687 noćenja, što predstavlja povećanje od 6,4 puta u dolascima i od čak 25,2 puta u noćenjima u odnosu na 1996. g. Ipak, broj dolazaka je manji u odnosu na 1990. g. za šestinu, a noćenja za trećinu. Očekivano se najveći dio turističkog prometa odnosi na Dubrovnik koji ponderira turistički promet cijele regije (ostvaruje 70,7 % dolazaka i 64,1 % noćenja), a značajno povećanje njegova udjela posljedica je brzog oporavka zbog svjetske atraktivnosti i visoko razvijene turističke ponude, ali i vrlo niske razine turizma u okolici. Druga regija po turističkom značenju je Župa dubrovačka s 14,6 % dolazaka i 17,2 % noćenja, no sa znatno manjim udjelom nego prije rata. Pritom Mlini ostvaruju više od polovice noćenja i nameću se kao turističko središte Župe. Dubrovačko primorje ostvaruje 8,0 % dolazaka i 13,4 % noćenja, što također predstavlja smanjenje u odnosu na predratno razdoblje, više od polovice noćenja ostvaruje Slano koje se (re)afirmira kao središnje turističko mjesto, četvrtinu Orašac, a manje od četvrtine sva ostala turistička mjesta zajedno. Elafiti relativno zadržavaju značenje u prostornoj strukturi koje su imali i prije rata (6,7 % dolazaka i 5,3 % noćenja), pri čemu Lopud ostvaruje više od polovice noćenja. Ako se promatraju turistička noćenja na razini naselja, nakon Dubrovnika (1,665.732 noćenja) po važnosti se ističu Mlini (194.975), Slano (89.783 noćenja), Lopud (83.997) i Plat (74.934). U tim je naseljima struktura smještajnih kapaciteta povoljnija, što pogoduje ostvarivanju većeg prometa. U populacijski većim naseljima (Mlini, Slano, Plat) u turizmu većim dijelom radi lokalno stanovništvo, dok je na Lopudu potreban veliki broj „uvezenih“ sezonskih radnika.

Iako postelje u hotelima čine manje od polovice ukupnog broja ukupnih turističkih postelja, hoteli ostvaruju najveći dio turističkog prometa, što pokazuje njihovu snagu u privlačenju i zadržavanju turista u destinaciji[75]. Kamping turizam u ovoj je regiji znatno slabije razvijen nego na sjevernom Jadranu zbog veće udaljenosti od emitivnih tržišta i prevlasti avio pred motoriziranim turista, pri čemu kamping turisti u turističkim mjestima borave vrlo kratko. Turizam u svim dijelovima regije Dubrovnik ima naglašeno međunarodni karakter; inozemni turisti ostvaruju 89,5 % dolazaka i 92,1 % noćenja. Prosječni boravak na razini regije ne mijenja se značajnije u odnosu na kraj faze uključivanja (4,4 dana), no skraćuje se u Dubrovniku s

[75] Hoteli ostvaruju čak 79,1 % dolazaka i 80,7 % noćenja, kampovi 7,0 % dolazaka i 4,0 % noćenja, privatna kućanstva 9,2 % dolazaka i 12,1 % noćenja, luke nautičkog turizma 4,5 % dolazaka i 2,8 % noćenja, a ostali objekti 0,2 % dolazaka i 0,3 % noćenja (DZS, 1995-2006).

kompleksnijom turističkom ponudom (4,0 dana). U ostalim područjima, pretežno kupališnog karaktera, prosječni boravak kraći je u dostupnijim obalnim područjima (Župa dubrovačka 5,5 dana, Dubrovačko primorje 5,8 dana), dok na Elafitima iznosi 7,4 dana (DZS, 1995-2006).

Nakon 2005. g. nastupa usporavanje rasta turističkog prometa koje se nastavlja sve do 2009. g., no, s obzirom na kasniji intenzivniji turistički rast, cijelo razdoblje razmatra se unutar faze razvoja. Smanjenje turističkog prometa započinje čak i prije početka svjetske gospodarske krize, a posljedica je nedovoljnog ulaganja u diversifikaciju turističkog proizvoda i razvoj kompleksne i bogate turističke ponude. Potencijalni turisti zbog toga radije odabiru jeftinije turističke destinacije ili one koje za istu cijenu nude više, često udaljenije, pri čemu turistički aranžman uključuje prijevoz zrakoplovom i *all-inclusive* ponudu. Uvidjevši usporavanje rasta u lokalne vlasti i turistički djelatnici odmah počinju ulagati dodatne napore u unaprjeđenje turističke ponude, posebno u gradnju novih hotela i obnovu postojećih. Godine 2008. ponovno se otvara luksuzni hotelsko-apartmanski kompleks *Dubrovački vrtovi sunca* u Orašcu i Grand hotel *Admiral* u Slanom, 2011. g. se modernizira i hotel na Lopudu, 2012. g. se uređuje hotel na Koločepu, a 2015. g. su na mjestu dvaju *greyfield* hotela izgrađeni novi hoteli *Sheraton* u Srebrenom (5 zvjezdica) i *Mlini* u Mlinima (4 zvjezdice). U gradu i okolici uređuju se ljetnikovci dubrovačke vlastele i stavljaju se u turističku funkciju. Turistička ponuda se u manjim mjestima obogaćuje različitim kulturnim, zabavnim i sportskim manifestacijama u glavnoj sezoni, ali i izvan nje, a u Dubrovniku, s ionako bogatom kulturnom ponudom, planski se dopunjuju događaji kada je to potrebno (Vlašić, intervju, 2014). Značajni napori ulažu se u uređenje okoliša i u razvoj ruralnog turizma, čime se nastoji dopuniti turistička ponuda, potaknuti revitalizirati ruralni prostor i zadržati stanovništvo (npr. promocija *Dubrovačkih gornjih sela*). Iako je razvoj ruralnog turizma tek u začecima, značajne pomake čini pretvaranje dijela starijih stambenih objekata u ruralne vile te uključivanje novih naselja u turizam (2008. Bosanka, 2009. Gornji Brgat, 2010. Prijevor, 2011. Donje Obuljeno i Mrčevo, 2012. Gromača, 2013. Čajkovica i Pobrežje).

Turizam se privatnim inicijativama pojedinaca javlja i u drugim primorskim naseljima (2006. Doli, 2008. Brsečine, Komolac, Lozica, Rožat, Sustjepan, 2010. Prijevor, 2013. Čajkovići), a radi se uglavnom o najmu smještaja u privatnim kućanstvima unutar kupališnog turizma. Unaprjeđenjima turističke ponude i cjelovitijeg pristupa razvoju turizma, turistički se promet ponovno počinje povećavati 2010. g., i to još uvijek u jeku gospodarske krize. Uz unutarnje faktore, tome pridonosi i odluka dijela europskih turista da zbog krize putuju u bliže odredišta.

Nakon stagnacije i ponovnog rasta od 2010. g., 2014. g. je registrirano ukupno 930.305 dolazaka i 3,347.675 noćenja[76], što predstavlja povećanje od 73,2 % u dolascima i 42,1 % u noćenjima u odnosu na 2005. g.. Iako broj dolazaka premašuje prijeratni, noćenja su i dalje za četvrtinu ispod prijeratne razine. Rast turističkog prometa, međutim, nije prostorno ravnomjeran. Turistički promet Dubrovačkog primorja uslijed realizacije novih turističkih projekata povećan je 2,3 puta te se i dalje nalazi u fazi razvoja. Intenzitetom rasta slijedi sam grad Dubrovnik, u kojem je broj dolazaka povećan za 74,4 %, a broj noćenja za 43,7 % te je i dalje u fazi razvoja, s očekivanim daljnjim rastom. Najmanji relativni porast u razdoblju 2005. – 2014. ima Župa dubrovačka (28,8 % u dolascima i 7,1 % u noćenjima), što je svrstava u fazu konsolidacije i/ili stagnacije. Ipak, s otvaranjem dvaju novih luksuznih hotela za očekivati je daljnji rast turističkog prometa i ponovnu fazu razvoja, a posebno u slučaju obnove *greyfield* kompleksa u Kuparima. Elafiti su sve do 2010. g. doživljavali intenzivno smanjenje turističkog prometa uslijed preuređenja većih hotela. S njihovim ponovnim otvaranjem i podizanjem na višu razinu ponovno bilježe intenzivan rast, no još uvijek nije dosegnut maksimum iz 2005. g., što se može okarakterizirati kao faza stagnacije. Dinamičniji rast Dubrovačkog primorja i Dubrovnika, u kojima je turistička ponuda u posljednjem razdoblju najviše unaprjeđena, pokazuje da se uspješnim upravljanjem može odgoditi ulazak u fazu stagnacije, otkloniti opadanje i povećati turistička potražnja. Stoga se, s obzirom na dovršetak planiranih projekata u Župi dubrovačkoj, očekuje daljnji rast turizma u budućnosti u regiji u cjelini.

Prema turističkom prometu 2014. g. među turističkim područjima očekivano dominira Dubrovnik koji ostvaruje 78,8 % dolazaka i 71,5 % noćenja regije. Dubrovačko primorje pozicioniralo se na drugom mjestu i prema turističkom prometu te ostvaruje 10,0 % dolazaka i 13,0 % noćenja. Župa dubrovačka sudjeluje s 8,7 % dolazaka i 11,0 % noćenja, Elafiti s 2,3 % dolazaka i 4,3 % noćenja, dok Šumet i Srđ ostvaruju tek 0,2 % turističkog prometa regije (tab. 6.). Turistički promet u hotelima očekivano dominira sa 65,6 % dolazaka i 63,0 % noćenja, ali znatno manje nego 2005. g. Izuzetno veliko povećanje bilježi smještaj u kućanstvima (23,2 % dolazaka i 27,2 % noćenja), dok kampovi i ostali objekti sudjeluju sa znatno manjim udjelima (kampovi 5,1 % dolazaka i 3,7 % noćenja, ostali objekti 6,1 % dolazaka i 6,0 % noćenja). Povećanje udjela turističkog prometa u komplementarnim objektima može se objasniti povećanjem njihove kvalitete i otvaranjem novih oblika smještaja (npr. ruralne kuće za odmor), ali i nižom kupovnom moći u razdoblju krize, zbog čega raste popularnost jeftinijeg smještaja.

[76] Ako se uključi procjena da se u ACI marini *Dubrovnik* u Komolcu ostvaruje 19.645 dolazaka i 50.076 noćenja, u regiji Dubrovnik je 2014. g. ostvareno 949.950 dolazaka i 3,397.351 noćenja.

Tab. 6. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima regije Dubrovnik 2014. g.

Naselje	Turistički dolasci			Turistička noćenja			Prosječni boravak (dani)	Broj postelja
	Ukupno	Domaći	Inozemni	Ukupno	Domaći	Inozemni		
Bosanka	394	7	387	1.784	9	1.775	4,5	22
Brsečine	869	17	852	6.408	513	5.895	7,4	90
Čajkovica	75	0	75	392	0	392	5,2	9
Čajkovići	31	0	31	272	0	272	8,8	12
Doli	100	6	94	826	16	810	8,3	28
D. Obuljeno	299	16	283	1.829	55	1.774	6,1	30
Dubrovnik	732.660	43.685	688.975	2,392.915	121.500	2,271.415	3,3	18.677
Koločep	5.156	69	5.087	44.404	533	43.871	8,6	394
Komolac	715	99	616	1.910	305	1.605	2,7	87
Kupari	7.647	276	7.371	20.936	1.439	19.497	2,7	792
Lopud	11.542	351	11.191	74.189	1.848	72.341	6,4	851
Lozica	1.241	22	1.219	6.152	67	6.085	5,0	107
Mlini	47.181	7.485	39.696	208.369	25.271	183.098	4,4	1.830
Mokošica	2.028	121	1.907	9.449	868	8.581	4,7	137
Mrčevo	29	0	29	260	0	260	9,0	2
Orašac	41.826	2.567	39.259	173.972	7.044	166.928	4,2	1.501
Plat	17.228	694	16.534	90.010	2.882	87.128	5,2	719
Pobrežje	48	1	47	379	9	370	7,9	4
Prijevor	566	10	556	1.580	32	1.548	2,8	48
Rožat	1.436	294	1.142	4.115	780	3.335	2,9	54
Slano	31.108	1.358	29.750	159.418	7.236	152.182	5,1	1.711
Soline	3.124	174	2.950	20.172	1.702	18.470	6,5	263
Srebreno	5.900	778	5.122	28.076	4.563	23.513	4,8	603
Sudurađ	2.330	85	2.245	13.076	1.192	11.884	5,6	138
Sustjepan	816	13	803	2.696	35	2.661	3,3	40
Šip. Luka	2.095	882	1.213	12.610	4.999	7.611	6,0	211
Trsteno	1.497	40	1.457	7.134	254	6.880	4,8	284
Zaton	12.364	809	11.555	64.342	3.159	61.183	5,2	1.145
D. primorje	**93.411**	**5.261**	**88.150**	**435.864**	**20.033**	**415.831**	**4,7**	**5.141**
Župa dub.	**81.080**	**9.407**	**71.673**	**367.563**	**35.857**	**331.706**	**4,5**	**4.207**
Elafiti	**21.123**	**1.387**	**19.736**	**144.279**	**8.572**	**135.707**	**6,8**	**1.594**
Šumet i Srđ	**2.031**	**119**	**1.912**	**7.054**	**349**	**6.705**	**3,5**	**170**
UKUPNO	**930.305**	**59.859**	**870.446**	**3,347.675**	**186.311**	**3,161.364**	**3,6**	**29.789**

Izvor: DZS (2011-2015)

Prosječni boravak se smanjuje (3,6) pod utjecajem smanjenja u Dubrovniku (3,3 dana), Župi dubrovačkoj (4,5 dana) i Dubrovačkom primorju (4,7 dana). Smanjenje u Dubrovniku vezano je uz povećanje broja kraćih putovanja motiviranih kulturom, poslom, gastronomijom, a smanjenje broja duljih putovanja motiviranih boravkom na suncu uz more. Župa dubrovačka te sve više i Dubrovačko primorje u turističkom smislu srastaju s Dubrovnikom u jednu cjelinu te

ih sve više posjećuju turisti kojima je, uz boravak na suncu uz more, glavni cilj posjet Dubrovniku. Naselja u Šumetu i na Srđu (3,6 dana), koja se orijentiraju na ruralni turizam, predstavljaju „spavaonice“ za turiste kojima je cilj posjet Dubrovniku.

Navedenim planskim i spontanim otvaranjem novih smještajnih objekata blago se povećava broj postelja pa je 2014. g. ukupno registrirano 29.789 postelja, tek 5,9 % više nego 2005. g. Značajnije povećanje bilježi jedino Dubrovačko primorje, u kojem je, zahvaljujući uključivanju novih hotela i privatnih kućanstava, broj postelja povećan za čak 36,1 %. U Dubrovniku je broj postelja povećan za 3,7 %, čemu podjednako pridonose nove hotelske i postelje u privatnim kućanstvima. Na Elafitima se bilježi rast od 7,2 %, dok je jedino u Župi dubrovačkoj zabilježeno smanjenje broja postelja (-13,2 %). Najveći dio smanjenja posljedica je zatvaranja nekadašnjeg hotela *Mlini*, na mjestu kojeg je u tijeku izgradnja novog hotela visoke kategorije.

Prema broju postelja među turističkim područjima i dalje dominira Dubrovnik (62,7 %), s najbogatijom i najraznovrsnijom smještajnom ponudom. Dubrovačko primorje se otvaranjem novih hotela i najvećim zabilježenim apsolutnim i relativnim rastom broja postelja pozicionira na drugom mjestu sa 17,3 % postelja, dok Župa dubrovačka čini 14,1 %. Na Elafitima se nalazi samo 5,4 % postelja, a u ostalim naseljima (udolina Šumet, Srđ), u kojima se turističke postelje javljaju tek u posljednjoj fazi, registrirano je tek 0,6 % postelja te je turizam tek u začetku.

Struktura postelja prema vrsti smještajnih kapaciteta dodatno je poboljšana u odnosu na sredinu 2000-ih. U hotelima je 2014. g. registrirano 49,6 % postelja, od čega ih je više od dvije trećine koncentrirano u Dubrovniku, a šestina u Dubrovačkom primorju. Ukupno je na području regije Dubrovnik registrirano 49 hotela i 2 turistička naselja, od čega 37 u Dubrovniku, 2 u Župi dubrovačkoj, 6 u Dubrovačkom primorju i 6 na Elafitima (DZS, 2011-2015). Međutim, treba imati na umu da se kapaciteti hotela značajno razlikuju, stoga na temelju njihovog prostornog razmještaja nije moguće donositi detaljnije zaključke. Ipak, za ovu je regiju karakteristična najviša koncentracija hotela visoke kategorije u Hrvatskoj, posebno u Dubrovniku i bližoj okolici te Slanom. Čak 15 hotela kategorizirano je s pet zvjezdica (12 u Dubrovniku, hotel i turističko naselje u Orašcu i hotel u Slanom), a 10 s četiri zvjezdice (7 u Dubrovniku, 2 na Lopudu i 1 u Sudurđu). Pojedinačno najveći broj hotela (22) kategoriziran je s tri zvjezdice (16 u Dubrovniku, 1 na Koločepu, 1 na Lopudu, 1 u Šipanskoj Luci, 1 u Mlinima, 1 u Platu i 1 u Slanom), dok dvije zvjezdice imaju samo 2 hotela u Dubrovniku (DZS, 2011-2015).

U smještajnoj ponudi na drugom mjestu su privatna kućanstva s 40,4 % postelja, od čega ih je čak tri petine koncentrirano u Dubrovniku, a petina u Dubrovačkom primorju. U ostalim

područjima ima ih znatno manje. Kampovi čine tek 8,3 % ukupnih postelja, od čega ih je 42 % u Župi dubrovačkoj, 36 % u Dubrovniku (samo u jednom kampu), a 22 % u Dubrovačkom primorju. Iz navedenog se može zaključiti da je Dubrovačko primorje doživjelo najsnažniju transformaciju smještajne ponude, od dominacije komplementarnih kapaciteta ka povećanju osnovnih smještajnih kapaciteta, no radi se tek o tri hotelska objekta u samo dva turistička mjesta, čime je turistički razvoj dodatno koncentriran. U ostale smještajne objekte (6,5 % postelja) ulaze uglavnom hosteli i objekti slični smještaju u kućanstvima (apartmani i sobe).

Atrakcijska osnova na temelju koje se danas razvija turizam u regiji Dubrovnik predstavljaju atraktivna obala, toplo more i sredozemna klima, povijesna jezgra Dubrovnika pod zaštitom UNESCO-a, dubrovački muzeji i kulturne manifestacije (Dubrovačke ljetne igre, Festa sv. Vlaha). Uz navedeno, postoji i značajan broj ostalih turističkih atrakcija, od kojih je manji dio uključen u turističku ponudu (realne atrakcije), poput manjih crkava te mogućnosti za pješačenje i biciklizam, no značajan dio još je uvijek izvan turizma (potencijalne atrakcije). Važnu ulogu u atrakcijskoj osnovi ima ponuda lokalnih gastronomskih proizvoda, kao važna nadopuna kulturno-turističkog proizvoda te proizvoda *sunce i more*. Sadašnje stanje i buduća perspektiva razvoja turizma analizirani su na temelju informacija dobivenih intervjuiranjem direktora lokalnih turističkih zajednica te usporedbom sa *Strategijom razvoja turizma Dubrovačko-neretvanske županije 2012. – 2022.* (Zavod za prostorno planiranje Dubrovačko-neretvanske županije /ZPP DNŽ/, 2013).

Strategija razmatra regije Dubrovnik i Konavle kao jedinstveni klaster Dubrovnik, čije glavne prednosti za razvoj turizma čine povijesna jezgra Dubrovnika s muzejima, bogatstvo kulturnih događaja u gradu i regiji, atraktivni arhipelag, očuvana obala i čisto more, bogata gastronomija, visoka razina hotelske ponude i mogućnost brendiranja regije na temelju Dubrovnika. Cilj Strategije je razviti klaster kao *upscale* destinaciju (namijenjenu turistima viših platnih mogućnosti) koja će, stavljanjem u funkciju cjelokupne atrakcijske osnove, živjeti od turizma 9-10 mjeseci u godini. Ključni oblici turizma koji bi tome trebali pridonijeti su ljetni odmorišni (*sunce i more*), kulturni (*Događaji*) i kongresni turizam (MICE) te kratki odmori, uz značajne promjene u prostornoj strukturi turističke ponude. Kao sekundarni oblici turizma se navode nautički turizam (*Nautika*), kružna putovanja (*Touring*), rezidencijalni i ruralni turizam, a ciljna tržišta su UK, Francuska, Njemačka, Španjolska, SAD, Japan (ZPP DNŽ, 2013).

Ljetni odmorišni turizam (*sunce i more*) danas je temeljni oblik turizma u cijeloj regiji izvan Dubrovnika, a u Dubrovniku čini jedan od dva osnovna stupa razvoja turizma (Vlašić, intervju,

2014). ZPP DNŽ (2013) predviđa izmještanje tog proizvoda izvan Dubrovnika u ostatak regije, čime se grad oslobađa za ostale oblike turizma, posebno one temeljene na kulturi. Direktori turističkih zajednica to ne spominju, nego, štoviše, smatraju da će se održati postojeće stanje, što je i realno, osobito imajući u vidu složenost motivacije posjetitelja Dubrovnika (većina turista u Dubrovnik ne dolazi isključivo zbog kupanja i/ili razgledavanja, nego tijekom svojeg boravka prakticira različite turističke aktivnosti). Strategija zagovara kvantitativno i kvalitativno unaprjeđenje turizma te njegovo podizanje na višu razinu, što se planira postići aktivacijom postojećih *greyfield* lokaliteta u Župi dubrovačkoj (Kupari, Plat, Srebreno, Mlini) i u Dubrovniku (hotel *Belvedere*), čime bi se dobilo 4500 – 5000 novih postelja u hotelima s 4 i 5 zvjezdica, te realizacijom jednog *greenfield* resorta u Dubrovačkom primorju. Strategija ne planira povećanje kapaciteta kampova, nego samo njihovo podizanje na višu razinu, a također se planira staviti pod kontrolu i kategorizirati smještaj u kućanstvima (ZPP DNŽ, 2013).

Kulturni turizam predstavlja drugi stup turističkog razvoja regije, a posebno je važan u Dubrovniku. Izvan grada kulturni je turizam tek sporadično razvijen (dijelom na Elafitima i u Trstenom), a u ostalim mjestima svodi se na ekstenzivno posjećivanje pojedinih spomenika. U budućnosti se planira razvoj kulturnih manifestacija izvan Dubrovnika, a u samoj gradskoj jezgri se planira prenamjena jednog objekta u atraktivni prostor za svjetske *blockbuster* izložbe, čime će se nastojati dodatno repozicionirati Dubrovnik kao destinaciju kulturnog turizma. Uz to se u budućnosti planira razvoj tri veća i nekoliko manjih događaja koji bi se trebali odvijati unutar zidina (scenografija grada) od proljeća do jeseni, i time utjecati na produljenje turističke sezone i privlačenje turista na kratkim odmorima (*city break*) (ZPP DNŽ, 2013).

Daljnji razvoj kongresnog turizma uključuje planiranu izgradnju kongresnog centra u Župi dubrovačkoj (najvjerojatnije na području Kupara), s polivalentnim prostorom za kongrese i izložbe te hotelom od četiri zvjezdice sa 150 soba (ZPP DNŽ, 2013; Handabaka, intervju, 2014). Tim bi se projektom trebao dobiti adekvatni kongresni prostor koji trenutno nedostaje, započela bi prostorna difuzija ostalih oblika turizma, a jednostavna turistička ponuda Župe bi se obogatila novim visoko kvalitetnim sadržajima.

Razvoj kruzing turizma ni u budućnosti se ne planira izvan Dubrovnika, no Strategija predviđa pretvaranje dubrovačke luke iz tranzitne u ukrcajno-iskrcajnu (*homeport*), čime bi se povećao stacionarni turizam (dio turista dolazi dan ili dva prije polaska i ostaje dan ili dva nakon dolaska). Smatra se da bi se time generiralo 250.000 novih noćenja, a Dubrovnik bi se afirmirao kao ključno polazište za kružna putovanja Sredozemljem. No, realizacija tog projekta zahtijeva

uspostavu frekventnijih cjelogodišnjih zračnih linija s mnogim destinacijama, bolju cestovnu povezanost zračne luke i luke za kruzere, osiguranje parkinga u blizini terminala, veliku ponudu kvalitetnog smještaja u gradu, obilje gastronomskih, zabavnih i *shopping* mogućnosti za turiste, visoku opremljenost luke te mogućnost intermodalnog prijevoza (ZPP DNŽ, 2013). Kao glavno ograničenje u realizaciji tog projekta i daljnjeg razvoja turizma nameću se prometni problemi. Iako 90 % turista u Dubrovnik dolazi zračnim putem, zračne linije u hladnijem dijelu godine izuzetno su rijetke, a problem predstavlja i cestovna izoliranost (Vlašić, intervju, 2014). Drugi ključni aspekt razvoja kruzing turizma je uspostava sustava upravljanja posjetiteljima u Dubrovniku radi smanjenja gužvi i optimalne valorizacije turističkih resursa (ZPP DNŽ, 2013).

Iako Strategija ne posvećuje veću pažnju nautičkom turizmu, već samo spominje mogućnost izgradnje jedne ili dvije nove marine (u Dubrovačkom primorju ili na Elafitima), direktori turističkih zajednica ističu da njihove jedinice lokalne samouprave imaju ambicioznije planove razvoja. Osim marine u Slanom, koja je trenutno u izgradnji, u Dubrovačkom primorju se planira barem još jedna marina, kao i izgradnja velike marine u Gružu, a jedino se u Župi dubrovačkoj ne planira razvoj nautičkog turizma. Iako je ovaj oblik turizma dobrodošao s obzirom na njegovu potkapacitiranost, potrebno je imati na umu da, zbog velike udaljenosti od emitivnih tržišta, manji dio nautičara dolazi osobnim automobilima (i sa sobom dovoze plovilo), a veći dio dolazi zrakoplovima, zbog čega je potrebno osigurati veći broj vezova za cjelogodišnji boravak plovila. Uz to, treba spriječiti koliziju s ljetnim odmorišnim turizmom te voditi računa o raspoloživim demografskim resursima za razvoj tog oblika turizma.

Pod pojmom kratkih odmora ZPP DNŽ (2013) podrazumijeva kraća putovanja motivirana vrhunskom gastronomijom, *welnessom,* izletima, golfom, *shoppingom* i sličnim aktivnostima. Kao jedan od glavnih ciljeva ističe se izgradnja golf igrališta s pratećim smještajnim objektima na Srđu ili nekoj drugoj atraktivnoj lokaciji. Iako je taj projekt trenutno u realizaciji, zbog otpora lokalnog stanovništva i drugih problema, upitno je vremensko razdoblje njegovog dovršetka.

Ruralni turizam se sve više ističe kao poželjan oblik turizma zbog očuvanja i revitalizacije unutrašnjih naselja te zbog usporavanja depopulacije. U regiji postoje mogućnosti razvoja ruralnog turizma, no uz izražene lokalne razlike. Kao osnovna područja razvoja nameću se unutrašnja naselja Župe i Dubrovniku najbližeg dijela Primorja. Iako u ostatku Dubrovačkog primorja postoje atraktivni ruralni krajolici, veliki dio tih naselja u ratu je opustošen i, zbog iseljavanja stanovništva, do danas nije obnovljen pa su u tim naseljima mogućnosti razvoja ruralnih turizma manje. Za sada postoji tek nekoliko objekata za smještaj turista, a jedinice

lokalne samouprave ulažu dosta napora u promociju tog oblika turizma. Dok u Općini Dubrovačko Primorje interes nije velik (naselja su u nepovoljnijem stanju), na području Grada Dubrovnika interes raste, stanovništvo vidi mogućnosti zarade pa se broj objekata povećava (Vlašić, intervju, 2014; Zvono, intervju, 2014). S obzirom na slabiji razvoj poljoprivrede i njezinu integraciju s turizmom, kao mogući oblici smještaja ističu se ruralne kuće za odmor, ruralni *bed&breakfast* i ruralni hoteli (ZPP DNŽ, 2013).

U strukturi turizma regije veliko značenje imaju jednodnevni posjeti turista koji odsjedaju unutar same regije, ali i turista koji borave u ostatku Južne Dalmacije, u Srednjoj Dalmaciji i u Crnoj Gori te stanovnika susjedne BiH. Glavno odredište izletnika predstavlja sam grad Dubrovnik, u kojem se godišnji broj izletnika procjenjuje na 500.000 (Vlašić, intervju, 2014). Posjetitelji iz Dubrovnika i susjedne BiH koji odlaze na izlete u Župu dubrovačku motivirani su prvenstveno boravkom na suncu uz more. U Dubrovačkom primorju glavna odredišta izleta su Slano (mogućnosti kupanja i šetnje) i Trsteno (posjet arboretumu) (Zvono, intervju, 2014).

Uz navedeno Strategija navodi i niz drugih aktivnosti koji imaju za cilj nadopunu turističke ponude u svim postojećim i planiranim oblicima turizma, čime se nastoji obogatiti boravak turista[77], održavati daljnji rast turističkog prometa i odgoditi ulazak u fazu stagnacije. Procjene planiranog povećanja turističkog prometa značajno se razlikuju u teoriji i na terenu. ZPP DNŽ (2013) predviđa povećanje broja noćenja za 65 % do 2020. g., odnosno dostizanje 5,600.000 noćenja (uključujući Konavle). Direktori turističkih zajednica procjenjuju malo skromniji rast do 4,500.000 noćenja (bez Konavala), no ističu da više pažnje treba posvetiti unaprjeđenju turističke ponude, produljenju sezone i ravnomjernijoj vremenskoj distribuciji posjeta nego apsolutnom broju noćenja. Najveće relativno povećanje očekuje se u Dubrovačkom primorju, a najveće apsolutno u Župi dubrovačkoj. S obzirom na nedavno realizirane smještajne kapacitete te na planirane projekte razvoja turističke ponude, navedeni broj noćenja ostvariv je u srednjoročnom razdoblju, no skora realizacija većih projekata (*Dubrovnik Homeport*, uskotračna željeznica) nije za očekivati zbog financijskih zahtjeva i prometnih preduvjeta (cjelogodišnje zračne linije, izgradnja autoceste te brze ceste između Dubrovnika i zračne luke).

[77] Te aktivnosti uključuju revitalizaciju uskotračne željeznice Ćiro, razvoj sustava vidikovaca na najatraktivnijim lokacijama (Lapad, Srđ, Župa, Primorje), trasiranje novih pješačkih i biciklističkih staza s vidikovcima i gastronomskom ponudom na ključnim lokacijama, opremanje i tematizaciju plaža, revitalizaciju šetnica uz more (od Dubrovnika do Cavtata, na Elafitima, u Primorju), otvaranje ugostiteljskih objekata, razvoj 10-15 novih tematskih tura (Dubrovnik, Elafiti, Župa, Primorje, ture po selima), specijalizaciju gastronomske ponude, otvaranje kušaonica vina i maslinovog ulja, razvoj komplementarne turističke ponude (izrada i prodaja suvenira, rukotvorina, poljoprivrednih proizvoda…), program upotrebe ljekovitih bilja... (ZPP DNŽ, 2013).

6.1.5. Razvojni ciklus grada Dubrovnika i Župe dubrovačke

Dubrovnik i Župa dubrovačka u cijelom razdoblju ostvaruju najveći dio turizma i determiniraju cjelokupni razvojni ciklus regije Dubrovnik. Faktori razvoja turizma i prostorni procesi detaljno su objašnjeni u prethodnom poglavlju pa se u ovom poglavlju daje samo kraći pregled njihovih razvojnih ciklusa. Zbog nepostojanja odvojenih statističkih podataka za Dubrovnik i Župu 1985. – 1999. i nezahvalnosti procjenjivanja ionako skokovitog kretanja turističkog prometa, te su cjeline analizirane zajedno u socijalističkom razdoblju, a odvojeno nakon Domovinskog rata. Zajedničkom analizom Dubrovnika i Župe dubrovačke analiza realnog stanja ne gubi na kvaliteti jer se radi o dva turistički snažno povezana i funkcionalno komplementarna područja.

6.1.5.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju

Organizirani i službeni statistički podaci o turističkom prometu po naseljima postoje tek od 1964. g. pa se ta godina nameće kao početna analizi. Razvoj turizma cijele regije do početka 1960-ih bio vezan gotovo isključivo uz grad Dubrovnik i, manjim dijelom, Župu dubrovačku. Godine 1964. s ostvarenih 184.681 dolazaka i 1,178.789 noćenja, odnosno 30,9 % maksimuma noćenja u ovom ciklusu, evidentno je da se promatrano područje nalazi u ranijoj ***fazi razvoja (do 1978.)***. Pritom je u samom gradu Dubrovniku evidentirano 151.545 dolazaka i 812.260 noćenja, a u Župi dubrovačkoj 33.136 dolazaka i 366.670 noćenja. U strukturi turističkog prometa brojem neznatno prednjače inozemni turisti koji ostvaruju 56,9 % dolazaka i 53,9 % noćenja (RZS, 1966-1969)[78]. Velike razlike u prosječnom boravku između grada (5,4 dana) i Župe (11,1 dana; prosjek 6,4 dana) posljedica su izražene turističke funkcionalne komplementarnosti, koja opstaje do danas. Dubrovnik je s bogatom kulturnom baštinom i manjim brojem plaža, razvijao složeniju turističku ponudu temeljenu na kulturnom, kongresnom i kupališnom turizmu, što se odražava na kraći prosječni boravak. S druge strane, Župa dubrovačka s relativno prostranim plažama od početka je orijentirana na kupališni turizam koji karakterizira izrazito dugi boravak. Većina postelja 1964. g. koncentrirana je u Dubrovniku, u Župi radi nekoliko hotela u Kuparima, hotel *Župa* u Mlinima, kamp u Srebrenom te se razvija smještaj u kućanstvima. Dakle, prostorna difuzija turizma još je u začecima.

[78] Inozemni turisti zastupljeniji su u gradu Dubrovniku (59,5 % dolazaka i 65,6 % noćenja), nego u Župi dubrovačkoj (44,8 % dolazaka i 28,1 % noćenja) (RZS, 1966-1969).

Niz infrastrukturnih projekata (izgradnja zračne luke u Čilipima 1962. g., dovršetak magistrale 1965. g., izgradnja žičare na Srđ 1969. g.), poticaji izgradnje novih hotela od strane države[79], obogaćivanje kulturne ponude (djelovanje agencija koje organiziraju izlete brodovima i autobusima), promocija na inozemnom turističkom tržištu i porast interesa turista za ovim područjem dovode do ubrzanog rasta turističkog prometa koji traje do sredine 1980-ih. Taj je rast relativno brz i kontinuiran; manja smanjenja zabilježena su 1972., 1974. i 1977. g., a značajniji skokovi 1969., 1971. i 1978. g. (sl. 18.). Radi se o pulsacijama koje su uobičajene za fazu razvoja i kretanje turističkog prometa općenito, posebno na nižim prostornim razinama, gdje su nagla povećanja često posljedica otvaranja novog objekta za kolektivni smještaj turista.

Godine 1978. broj noćenja doseže 79,0 % maksimuma u ciklusu (ostvareno je 549.399 dolazaka i 3,011.997 noćenja), što označava kraj faze razvoja, a tu godinu kao prekretnicu potvrđuje slabiji pad turističkog prometa godinu kasnije. Broj dolazaka u razdoblju 1964. – 1978. je utrostručen, a broj noćenja je povećan 1,5 puta. To je povećanje bilo intenzivnije u Župi dubrovačkoj nego u gradu Dubrovniku[80], što ukazuje na intenzivniju prostornu difuziju turizma u najbližu i najpogodniju okolicu turističkog centra (snažan rast u Župi dijelom je posljedica i niže početne baze). Istovremeno se u Župi prosječni boravak smanjuje na 6,9 dana, a u Dubrovniku ostaje gotovo nepromijenjen (4,8 dana). Udio inozemnih turista u strukturi noćenja blago je povećan (62,2 % noćenja), što je posljedica prvenstveno boljih mogućnosti za njihov prihvat turista u Župi (u Dubrovniku inozemni turisti ostvaruju 58,2 % dolazaka i 68,3 % noćenja, a u Župi 49,2 % dolazaka i 53,0 % noćenja). Snažno su izražene razlike između Kupara, usmjerenih na domaći odmarališni turizam (inozemn turisti ostvaruju petinu noćenja), i ostalih župskih mjesta s više od dvije trećine inozemnih noćenja (sl. 21.) (RZS, 1976-1991).

Na kraju faze razvoja najveću ulogu u ostvarivanju turističkog prometa imaju hoteli (71,0 % dolazaka i 71,8 % noćenja)[81], a po važnosti su na drugom mjestu odmarališta (14,4 % dolazaka i 15,7 % noćenja), posebno u Župi gdje ostvaruju četvrtinu ukupnog prometa. Kampovi, koji tada postoje samo u Kuparima i Mlinima, ostvaruju 10,1 % dolazaka i 6,3 % noćenja, a privatna kućanstva, koja postoje samo u Dubrovniku i Mlinima čine tek 5,5 % prometa (sl. 22. i 23.).

[79] U razdoblju 1960-ih i 1970-ih u Dubrovniku je izgrađeno desetak novih hotela, a nekolicina se preuređuje. U Župi dubrovačkoj u istom je razdoblju izgrađeno pet novih hotela, jedan pansion, jedno turističko naselje te dva radnička odmarališta hotelskog tipa (modificirano prema: Kobašić i dr., 1997; Kobašić, 2000; 2001). Uz kolektivne smještajne kapacitete značajan je rast registriranog i neregistriranog smještaja u privatnim kućanstvima.
[80] U Dubrovniku je 1978. g. registrirano 376.650 dolazaka (148,5 % više nego 1964. g.) i 1,817.671 noćenja (rast za 123,8 %), a u Župi 172.749 dolazaka (rast od 421,3 %) i 1,194.326 noćenja (rast za 225,7 %) (RZS, 1976-1991).
[81] U Dubrovniku hoteli ostvaruju četiri petine turističkog prometa, a u Župi polovicu (RZS, 1976-1991).

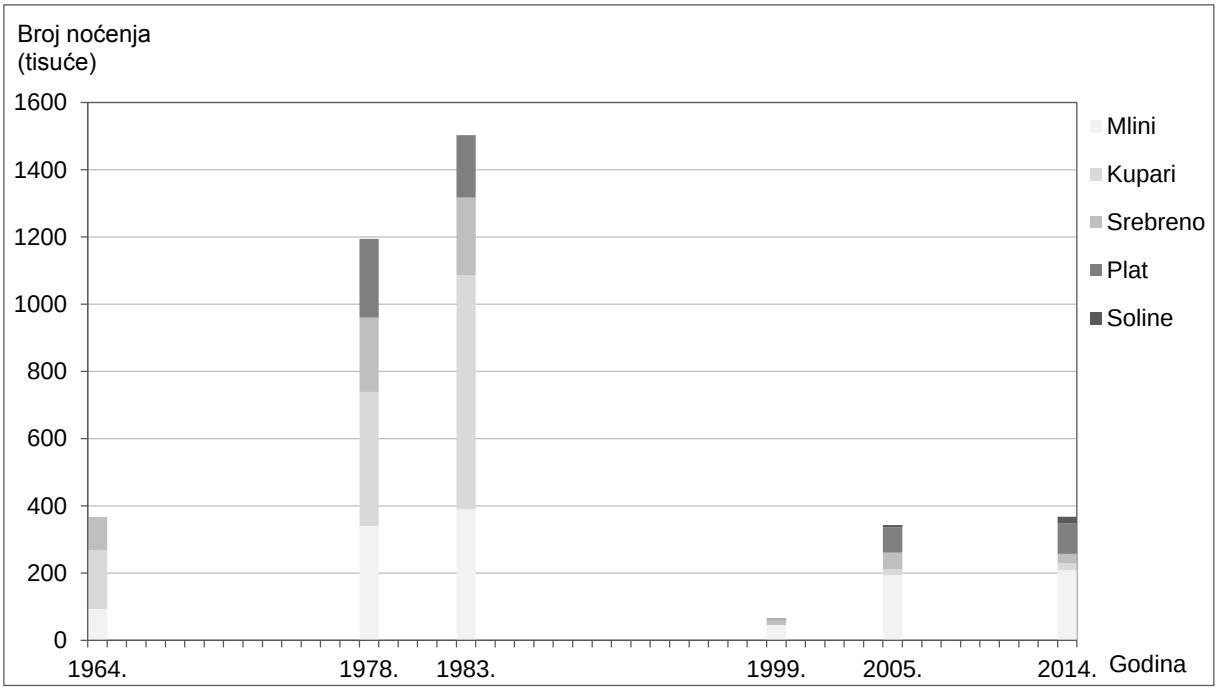

Sl. 21. Ostvarena noćenja po naseljima Župe dubrovačke u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

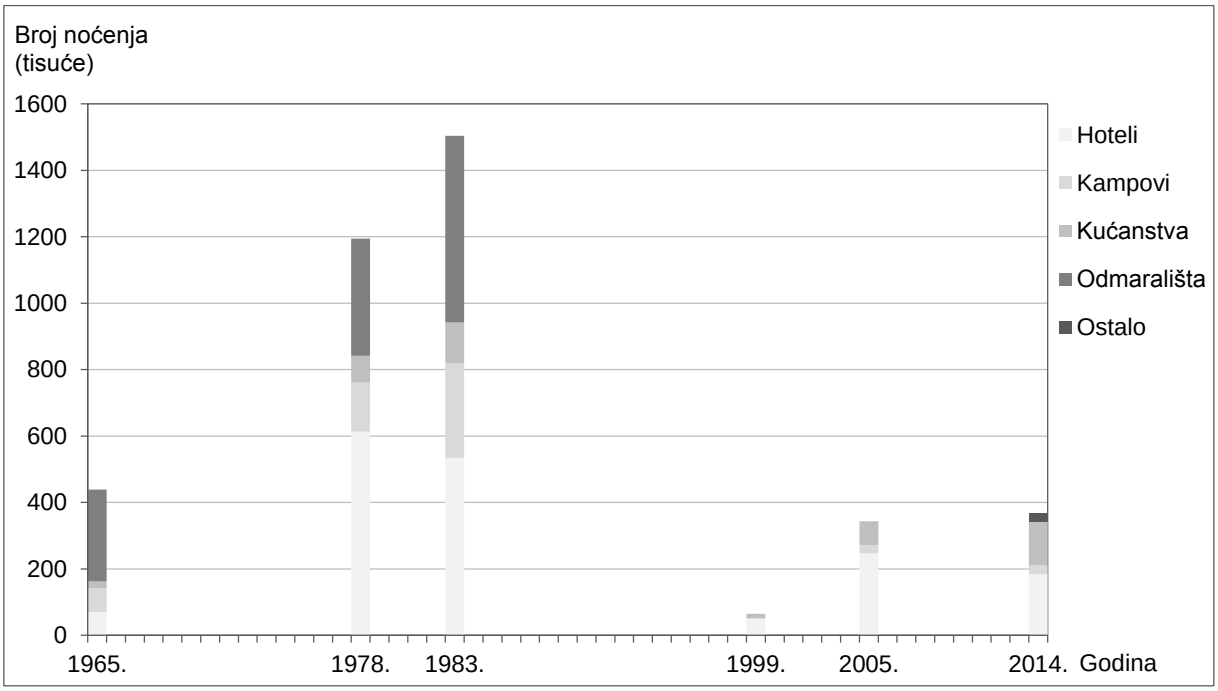

Sl. 22. Ostvarena noćenja u Župi dubrovačkoj prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa[82]
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

[82] Razlika u početnoj godini za koju se objavljuju podaci o turističkim dolascima i noćenjima u dijagramima koji prikazuju strukturu turističkih dolazaka i noćenja posljedica su dostupnosti statističkih podataka. Naime, 1964. g. je prva godina za koju postoje službeni statistički podaci o broju turističkih dolazaka na razini naselja, no nisu dostupni podaci po vrstama smještajnih kapaciteta, a oni se prvi put pojavljuju 1965. g. (RZS, 1966-1969).

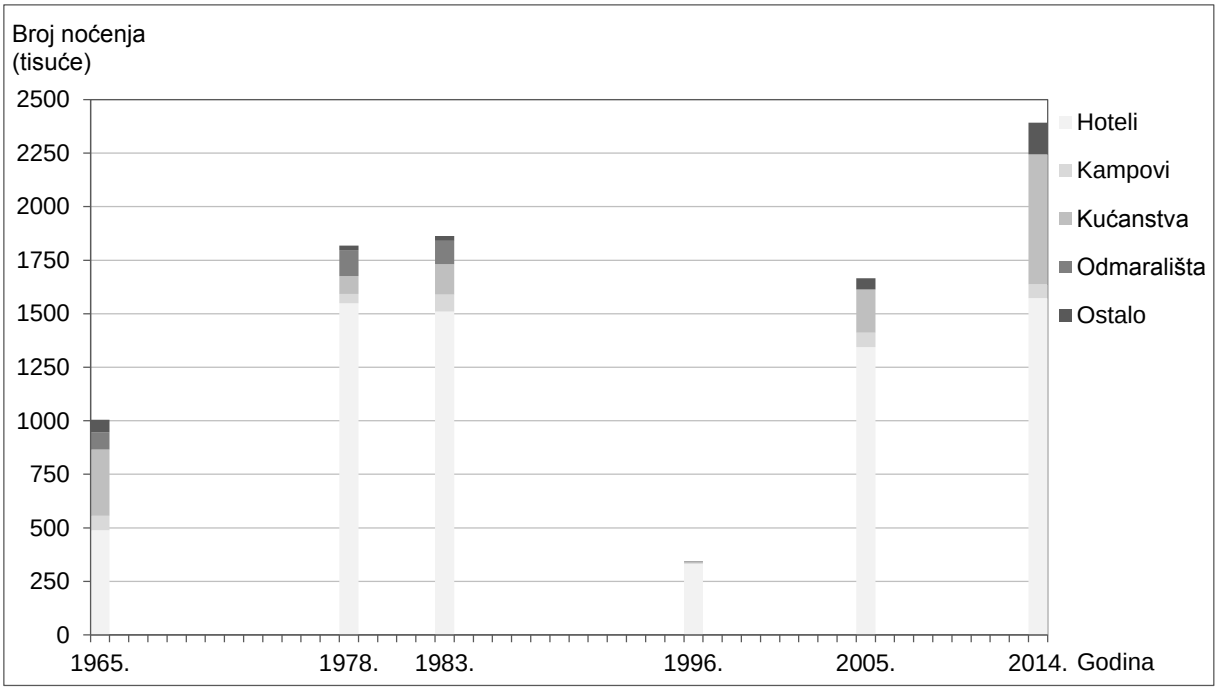

Sl. 23. Ostvarena noćenja u gradu Dubrovniku prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Već krajem 1970-ih vidljiva je spontana prostorna specijalizacija smještajne i ukupne turističke ponude dubrovačkog područja. Dubrovnik, turističko središte šireg prostora, ima najkvalitetniju turističku ponudu i visoki udio hotelskog smještaja. Kupari su usmjereni na domaći odmarališni turizam, a zajedno sa Srebrenom središta su kampinga. Mlini su, s kvalitetnijom smještajnom strukturom i većim brojem postelja, okrenuti komercijalnom turizmu. Turizam Plata zasniva se na manjem broja hotela. S obzirom na malu međusobnu udaljenost i intenzivan fizički rast, naselja sve više međusobno srastaju u neprekinutu izgrađenu vrpcu duž Župskog zaljeva.

Na navedene procese ukazuje broj i prostorna struktura postelja. Od ukupno 23.258 postelja registriranih 1978. g., 13.096 ih se nalazi u Dubrovniku, a 10.162 u Župi dubrovačkoj (od čega po trećina u Kuparima i Mlinima te po šestina u Platu i Srebrenom) (sl. 24.). Struktura postelja je relativno kvalitetna s 48,2 % u hotelima, no uz značajnije razlike između grada i Župe (sl. 25. i 26.). Nesklad između strukture postelja i turističkog prometa ukazuje na duže i bolje korištenje hotela i odmarališta u usporedbi s kampovima i privatnim kućanstvima. Za intenzivnu fizionomsku transformaciju odgovornost velikim dijelom leži na ekspanziji vikendica i smještaja u kućanstvima, što se nastojalo regulirati prostornim planovima (UI SRH, 1969a; 1969b; 1969c; Zavod za prostorno planiranje zajednice Općina Osijek /ZPPU ZOO/, 1985) koji zagovaraju princip koncentrirane izgradnje većih smještajnih objekata.

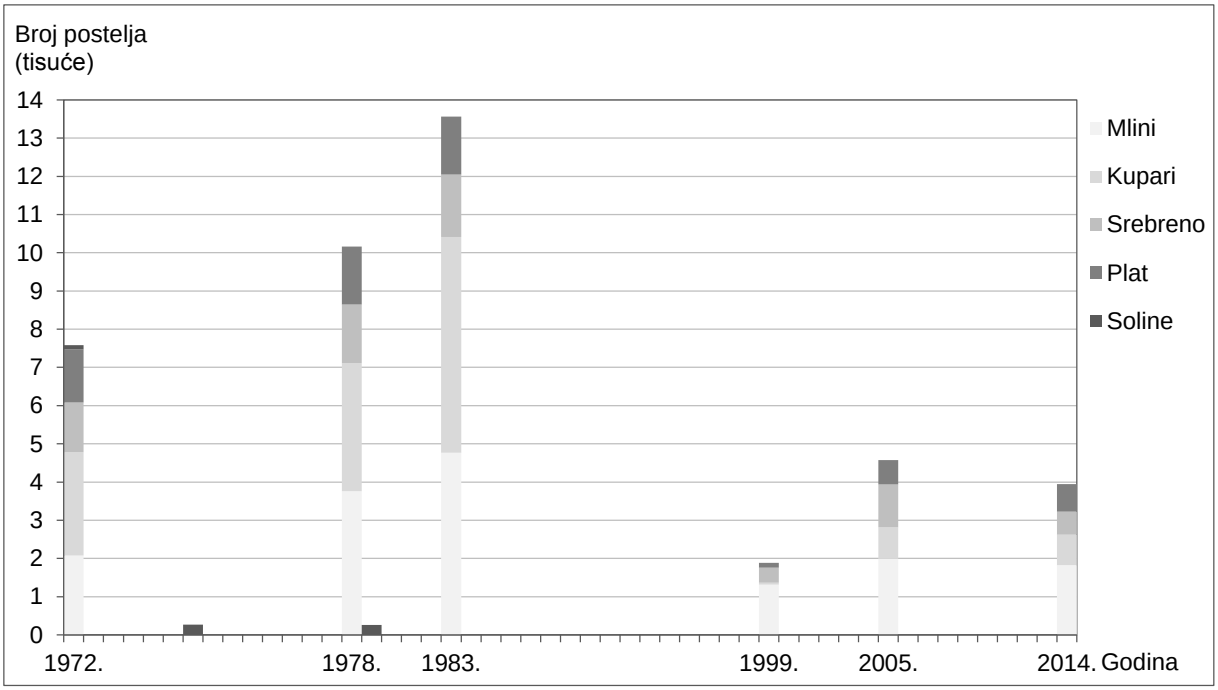

Sl. 24. Registrirane postelje po naseljima Župe dubrovačke u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

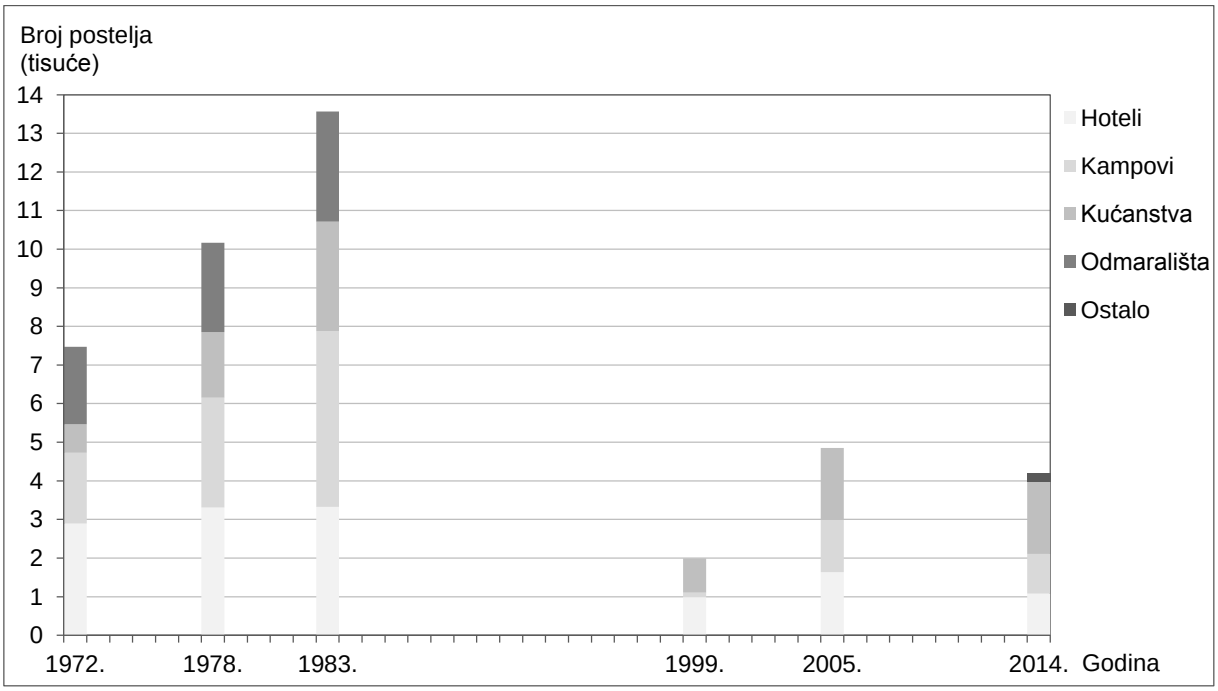

Sl. 25. Registrirane postelje u Župi dubrovačkoj prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

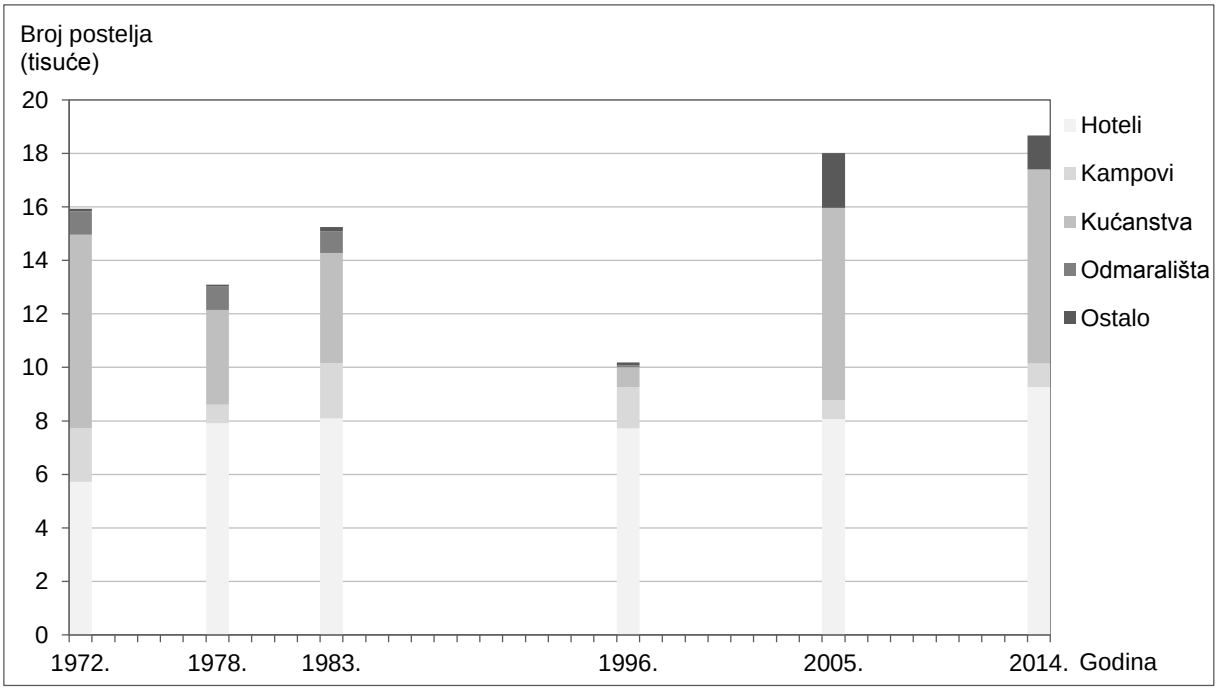

Sl. 26. Registrirane postelje u gradu Dubrovniku prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Godine 1979. turistički promet osjetno je smanjen, no već sljedeće godine rast se nastavlja, ali sporijim tempom nego u fazi razvoja, čime se razdoblje 1979. – 1983. može označiti kao ***faza konsolidacije***. Najveći infrastrukturni projekt u tom razdoblju je otvaranje marine u Komolcu, te otvaranje novih kampova u Kuparima i u Dubrovniku (kamp *Solitudo* u kompleksu *Babin kuk*). Zahvaljujući novim kampovima i posteljama u privatnim kućanstvima (posebno u Mlinima i Dubrovniku) rast smještajnih kapaciteta i dalje je intenzivan (1983. g. registrirano je ukupno 28.811 postelja, što je 5500 ili 24 % više nego 1978. g.). Zbog navedenih projekata taj je rast apsolutno i relativno veći u Župi dubrovačkoj nego u samom Dubrovniku[83]. U prostornoj strukturi Župe dubrovačke prednjače Kupari s 41,6 % postelja, slijede Mlini s 35,1 % postelja, a znatno manje postelja nalazi se u Platu (12,0 %) i Srebrenom (11,2 %) (RZS, 1976-1991).

Turistički promet raste znatno sporije od postelja; 1983. g. registrirano je 588.442 dolazaka (7,1 % više nego na kraju faze razvoja), i 3,366.907 noćenja (11,8 % više nego 1978. g.). Župa dubrovačka pritom raste brže od Dubrovnika, što je u skladu s prostornom difuzijom turizma iz turističkog središta u okolicu u kasnijim fazama ciklusa[84]. U turizmu Župe prednjače Kupari s 47 % ostvarenih noćenja, pretežno u odmarališnim objektima i s tim povezanim kampom. Mlini

[83] U Župi dubrovačkoj 1983. g. registrirano je 13.568 postelja (33 % više nego 1978. g.), a u Dubrovniku 15.243 postelja (16 % više nego 1978. g.).

[84] U fazi konsolidacije broj dolazaka u Dubrovniku čak je smanjen za 0,7 %, a broj noćenja je porastao za 2,5 %. Istovremeno Župa dubrovačka bilježi rast dolazaka za 7,1 %, a noćenja za 25,9 % (RZS, 1976-1991).

ostvaruju 20 % noćenja i grade svoju turističku ponudu na klasičnom proizvodu *sunce i more*. Srebreno ostvaruje 19 %, a Plat 14 % noćenja, pri čemu je u oba naselja dominantan ljetni odmorišni turizam, u kombinaciji komercijalnog i odmarališnog boravka (RZS, 1976-1991).

U fazi konsolidacije smanjuje se udio inozemnog turističkog prometa (1983. g. ostvaruju 46,9 % dolazaka i 51,4 % noćenja), a značajno se povećava udio domaćeg, najvećim dijelom u Župi (RZS, 1976-1991). Dakle, porast turističkog prometa u ovoj se fazi temelji na privlačenju domaćih turista, čije veće uključivanje u turizam omogućuju viši životni standard i mogućnosti povoljnog ljetovanja u odmarališta i kampovima. Slabiji rast broja inozemnih turista ukazuje na smanjenje interesa na inozemnom tržištu. Prosječni boravak u ovom razdoblju ostaje nepromijenjen u odnosu na kraj faze razvoja uslijed nepromijenjenog turističkog proizvoda.

Nakon 1983. g. izgradnja novih smještajnih kapaciteta gotovo je zaustavljena, a sporiji je i rast turističkog prometa koji 1987. g. doseže vrhunac od 681.552 dolazaka (15,8 % više nego 1983. g.) i 3,814.556 noćenja (13,3 % više nego četiri godine ranije). Stoga razdoblje od 1984. do 1987. g. predstavlja ***fazu stagnacije***. U strukturi turista ponovno se povećava broj i udio inozemnih (ostvaruju 59,6 % dolazaka i 62,4 % noćenja), no uz porast udjela *alotmanskih* gostiju nižih platnih sposobnosti. Istovremeno smanjenje udjela domaćih turista posljedica je dijelom i sve viših cijena u komercijalnom smještaju. Prosječni boravak na istoj je razini kao i u fazi konsolidacije (prosječno 5,6 dana), kao i struktura ostvarenog turističkog prometa prema smještajnim kapacitetima. U hotelima se ostvaruju dvije trećine dolazaka i noćenja, u kampovima 12 % dolazaka i 11 % noćenja, u privatnim kućanstvima 7 % dolazaka i 9 % noćenja, u odmaralištima šestina, a u ostalim objektima manje od 1 % (RZS, 1976-1991).

Broj postelja fazi stagnacije povećan je za 6,9 % na 30.795, uslijed povećanja hotelskih kapaciteta (izgradnja novog hotela *Minčeta* u kompleksu *Babin kuk* i adaptacija drugih hotela), broj postelja u kampovima se smanjuje, a kapaciteti u ostalim vrstama objekata stagniraju[85]. U Župi je posebno izraženo usporavanje rasta, budući da su već izgrađene sve pogodnije lokacije (prostor je „potrošen“), a područje sve više poprima izgled fizionomski jedinstvene cjeline, karakteristične za kasnije faze u ciklusu.

Već 1988. g. broj dolazaka i noćenja počinje se smanjivati, čime područje ulazu u ***fazu opadanja***. U razdoblju do 1990. g. broj postelja ostaje na gotovo istoj razini (smanjenje od 2 %), što je odraz smanjenja u privatnim kućanstvima i odmaralištima, dok je u kampovima i

[85] U hotelima je registrirano 44,8 % postelja, u kampovima 19,8 %, u privatnim kućanstvima 22,4 %, u odmaralištima 12,7 %, a u ostalim objektima 0,3 % (RZS, 1976-1991).

hotelima primjetan čak i blagi porast. Tako je 1990. g. ukupno registrirano 30.197 postelja, od čega 16.690 u Dubrovniku (55,3 %) i 13.507 u Župi dubrovačkoj (44,7 %)[86]. Za razliku postelja, turistički se promet značajno smanjuje do 1990. g., kada je registrirano 566.441 dolazaka i 2,933.678 noćenja. Dubrovnik ostvaruje 61,7 % noćenja, a Župa dubrovačka 38,1 %[87] (Kobašić, 1996; 2000). Prosječni boravak smanjuje se na 5,2 dana, a istovremeno se blago povećava udio inozemnih turista (63,4 % dolazaka i 66,4 % noćenja), što pokazuje da ubrzano opada i domaći turizam. Na opadanje se otpornijima pokazuju hoteli koji ostvaruju tri četvrtine turističkog prometa, nego komplementarni blok koji bilježi snažno smanjenje (sl. 22. i 23.)[88]. Godine 1991. započinje agresija na Hrvatsku i već je te godine registrirano 15,5 % postelja manje nego 1990. g., a ostvarena je tek petina turističkih dolazaka i noćenja (DZS, 1992-1994). Župa dubrovačka je okupirana, a brojni kolektivni smještajni kapaciteti i kapaciteti u privatnim kućanstvima su uništeni ili opljačkani (posebno u Kuparima, Platu i Slanom) te se nakon oslobođenja 1992. g. ni jedan objekt ne može uključiti u turizam (Kobašić, 2000).

6.1.5.2. Razvojni ciklus grada Dubrovnika nakon Domovinskog rata

Dubrovnik je jedino turističko mjesto u Južnoj Dalmaciji u kojemu turizam nije u potpunosti prekinut tijekom Domovinskog rata, iako je sve do 1995. g. na vrlo niskoj razini zbog straha potencijalnih turista, izravnih ratnih razaranja i korištenja većeg dijela hotela za smještaj izbjeglica i prognanika. Veliki dio hotelskih objekata iz navedenih je razloga više ili manje oštećen, a neki su u potpunosti devastirani (hotel *Belvedere*) (Kobašić i dr., 1997). Minimum od 4008 dolazaka i 14.631 noćenja zabilježen je 1992., u godini neposredno nakon najžešćih razaranja Dubrovnika (DZS, 1992-1994). Blagi oporavak, koji se može smatrati početkom nove faze uključivanja, započinje već 1993. g., a nastavlja se i u 1994. g., no 1995. g. je zbog straha izazvanih ratnim operacijama turistički promet ponovno smanjen. Pravi oporavak počinje tek 1996. g., kada je registrirano 81.298 dolazaka i 343.206 noćenja (tek petina dolazaka i šestina noćenja 1984. g., zadnju godinu s pojedinačnim turističkim podacima za Dubrovnik). Zbog ubrzanog rasta koji se nastavlja, 1996. g. označena je kao zadnja godina faze uključivanja.

[86] DZS za 1990. g. objavljuje podatke zajedno za Dubrovnik i Župu dubrovačku. Kobašić (2000; 2001) navodi podatke za Župu, a na temelju toga izračunati su i podaci za naselje Dubrovnik. U hotelima je 1990. g. registrirano 45,8 % postelja, u kampovima 21,5 %, u kućanstvima 21,4 %, a u odmarališta 11,3 % (RZS, 1976-1991). U Dubrovniku postoji 30 hotela, u Kuparima 5, u Mlinima 3, u Srebrenom 2 i u Platu 2 (Kobašić i dr., 1997).

[87] U Dubrovniku je 1990. g. registrirano 415.261 dolazaka i 1,866.266 noćenja, a u Župi dubrovačkoj 151.180 dolazaka i 1,067.412 noćenja (Kobašić, 2000; 2001).

[88] Kampovi ostvaruju 7 % turističkog prometa, kućanstva 4 % dolazaka i 5 % noćenja, a odmarališta 14 % dolazaka i 16 % noćenja (RZS, 1976-1991) .

Hoteli se vrlo brzo ponovno uključuju u turizam pa od ukupno 10.184 postelja registriranih 1996. g., hoteli čine 75,8 %, kampovi 15,2 %, privatna kućanstva 7,3 %, a odmarališta i ostali objekti 1,0% (sl. 26.). Brzo uključivanje hotela u turizam može se objasniti visokom razinom svijesti o važnosti turizma za ovo područje. No, njihova struktura i kvaliteta su ispod prijeratnih, a dodatno ih opterećuje i proces privatizacije, koji u početku ne ostvaruje očekivane pozitivne rezultate (hotele u početku kupuju domaće banke) (Kobašić i dr., 1997). Turizam tako na kraju faze uključivanja gotovo potpuno ovisi o hotelima, dok se ostali objekti puno sporije i slabije uključuju u turizam[89]. Prosječni boravak od 4,2 dana pokazuje ponovni razvoj složene strukture turističke ponude. U Dubrovnik se u fazi uključivanja u većem broju vraćaju domaći turisti koji bolje poznaju sigurnosnu situaciju u zemlji (ostvaruju 52,8 % dolazaka i 64,8 % noćenja) (DZS, 1995-2006), dok su potencijalni inozemni turisti još uvijek pod dojmom rata u Hrvatskoj.

Nakon rata javljaju se različite koncepcije budućeg razvoja turizma, no ona se ne temelje na znanstvenim i stručnim istraživanjima tržišta i receptivnog prostora, nego se daju pretežno paušalno. Blago se ublažavaju negativni stavovi prema razvoju masovnog turizma i želja za razvojem ekskluzivnog turizma (ograničava se samo na grad), no istovremeno se pretjeruje s planiranim turističkim prometom u budućnosti (Kobašić i dr., 1997).

Turizam se intenzivnije počinje razvijati već 1997. g., kada ulazi u ***fazu razvoja***, što se može objasniti svjetskom atraktivnošću Dubrovnika te diversificiranom i kvalitetnom turističkom ponudom koja se oslanja na kulturni, ljetni odmorišni i kongresni turizam. Zbog toga se turizam razvija brže i intenzivnije nego drugdje. Kulturni turizam se temelji na materijalnoj baštini i kulturnim događajima kojima već u tom razdoblju Dubrovnik obiluje, a posjećuju se u sklopu zrakoplovnih kraćih putovanja ili turističkih tura. Ljetni odmorišni turizam značajno je zastupljen, no nije dominantan oblik turizma. Dubrovnik se ponovno afirmira i kao središte kongresnog turizma, no nedostaje moderni kongresni prostor. Turisti koji odsjedaju u Dubrovniku sudjeluju u jednodnevnim posjetima i time ponovno generiraju izletništvo u bližoj i daljoj okolici (izleti u Čilipe, Ljutu, Cavtat, Trsteno, na Lokrum, Elafite, Pelješac, Korčulu…). Dakle, poslijeratna obnova turizma odvija se na istim faktorima razvoja kao i prije rata.

Iako je broj turističkih postelja relativno visok već i na kraju faze uključivanja, intenzivno se povećava tijekom cijele faze razvoja pa ih je 2005. g. registrirano 18.017 (76,9 % više nego 1996. g.). Najveći dio apsolutnog rasta odnosi se na privatna kućanstva čiji kapacitet se

[89] U hotelima se ostvaruje 97,4 % dolazaka i 97,3 % noćenja, u kućanstvima 1,8 % dolazaka i 2,1 % noćenja, a u odmarališta 0,8 % dolazaka i 0,6 % noćenja (sl. 23.). Iako postoje registrirani kampovi i smještajni objekti u kategoriji *Ostalo*, u njima nema registriranog turističkog prometa.

povećava čak 8,7 puta i doseže udio od visokih 40,0 %. Broj postelja u hotelima istovremeno se povećava tek za 349 i čini 44,8 %, no veliki dio hotela se obnavlja i podiže na kvalitativno višu razinu. U ovom razdoblju statistika počinje bilježiti i nautički turizam, koji se odnosi samo na ACI marinu *Dubrovnik* u Komolcu, u kojoj je registrirano 1940 postelja ili 10,8 %[90]. Kampovi čine 4 % (jedan kamp u kompleksu *Babin kuk*), ostali objekti 0,6 %, a preostala odmarališta u potpunosti se zatvaraju (DZS, 1995-2006). Dakle, glavni proces predstavlja intenzivna ekspanzija smještaja u kućanstvima i uključivanje većeg broja stanovnika u turizam.

Turistički promet povećava se znatno brže od smještajnih kapaciteta te 2005. g. doseže 420.048 dolazaka (5,1 puta više nego 1997. g.) i 1,665.732 noćenja (4,9 puta više nego 1997. g.). Broj turističkih dolazaka tako nadmašuje razinu iz 1990. g., ali je broj noćenja još uvijek za 200.000 niži. Iako je u fazi razvoja dosta intenzivno povećanje kapaciteta privatnih kućanstava, najveću važnost i dalje imaju hoteli koji ostvaruju 79,1 % dolazaka i 80,7 % noćenja[91]. Turizam sve snažnije poprima međunarodni karakter (88,1 % dolazaka i 91,7 % noćenja ostvaruju inozemni turisti), a sve je veći udio kraćih putovanja vezanih uz kulturni, kongresni i nautički turizam.

Osim stacionarnog turizma, vrlo veliku važnost u ukupnom turizmu Dubrovnika ima kruzing turizam, čime se ne ostvaruju noćenja u gradu, ali utječe na ekonomske aspekte i pritisak turizma na povijesnu jezgru. Kruzing turizam snažnije se počinje razvijati 2000. g. kada je zabilježeno 168 ticanja kruzera i 121.841 turist na kružnim putovanjima u luci Gruž i staroj luci. Do 2005. g. broj ticanja povećan je 3,3 puta i iznosi 568, dok je broj turista povećan čak 4,0 puta i iznosi 510.641 (Đurković, 2007). Tako izrazit porast broja posjetitelja Dubrovnika nerijetko uzrokuje velike gužve u povijesnoj jezgri (kada je u gradu više kruzera), što se tek u kasnijem razdoblju pokazuje kao problem.

Od 2006. do 2009. g. nastupa stagnacija turističkog prometa (broj noćenja smanjen je za 4 %) koja pokazuje da razvoj turizma djelovanjem inercije na temelju predratne turističke ponude i atraktivnosti završava. Koncept razvoja turizma koji se oslanja pretežno na obnovu postojećih ili izgradnju novih smještajnih objekata, uz nedovoljan razvoj ostale ponude, nakon samo 10 godina se pokazuje nedostatnim u privlačenju većeg broja turista (u uvjetima promijenjenih

[90] ACI marina *Dubrovnik* otvorena je još 1980-ih, ali se ne vodi u turističkoj statistici. Ako se, radi usporedivosti s ranijim razdobljem, izostavi nautički turizam, broj postelja u Dubrovniku 2005. iznosi 16.077, od čega je 50,2 % u hotelima, 4,4 % u kampovima, 44,7 % u kućanstvima, a 0,7 % u ostalim objektima (DZS, 1995-2006).

[91] Privatna kućanstva ostvaruju tek 9,2 % dolazaka i 12,1 % noćenja, kamp 7,0 % dolazaka i 4,0 % noćenja, luka nautičkog turizma 4,2 % dolazaka i 2,8 % noćenja, a ostali objekti 0,5 % dolazaka i 0,3 % noćenja. Ako se iz turističkog prometa izuzme luka nautičkog turizma, Dubrovnik je 2005. g. ostvario 401.138 dolazaka i 1,618.763 noćenja, od čega čak 83% u hotelima (DZS, 1995-2006).

preferencija turista i načina putovanja). Upravo zbog toga se intenzivnije planiranje turizma te nadopuna i usmjeravanje turističke ponude nameću kao nužnost u daljnjem turističkom razvoju. U Dubrovniku se vrlo rano shvaća da je privlačenje novih turista moguće jedino uz cjeloviti razvoj turističke ponude i destinacije te uz njihovu kvalitetniju promociju pa se veliki napori ulažu u razvoj kulturnog turizma. Potiče se organizacija većeg broja kulturnih događanja u glavnoj turističkoj sezoni i izvan nje, ponovno se otvara žičara Dubrovnik-Srđ (2010. g.), unaprjeđuje se kvaliteta postojećih hotela, Grad otkupljuje i uređuje stare ljetnikovce i vile te ih stavlja u turističku funkciju, potiče se prodaja hrvatskih suvenira (Vlašić, intervju, 2014), regija se redovitim i sezonskim zrakoplovnim linijama povezuje s brojnim emitivnim zemljama, otvara se nekoliko hostela za mlađe turiste itd. Dodatnoj afirmaciji grada pomaže razvoj turističke ponude u okolici koju turisti posjećuju u sklopu izleta (razvoj ruralnog turizma u Konavlima, razvoj vinskih cesta, uređenje Stonskih zidina i Soko-grada u Dunavama…).

Stoga se od 2010. g. ponovno bilježi rast turističkog prometa koji 2014. g. doseže maksimum od 732.660 dolazaka i 2,392.915 noćenja[92] (74,4 % dolazaka i 43,7 % noćenja više nego 2005.), pa se cijelo razdoblje može smatrati dijelom faze razvoja. Dvije trećine turističkog prometa ostvaruje se hotelima, što je posljedica njihove vrlo kvalitetne strukture, dobre popunjenosti i relativno duge turističke sezone. Istovremeno se značajno povećava značenje kućanstava koja ostvaruju 22,5 % dolazaka i 25,4 % noćenja (sl. 23.). Važno je naglasiti da intenzivno povećanje turističkog prometa nije posljedica snažne gradnje novih smještajnih kapaciteta, nego složenih unutrašnjih i vanjskih faktora. Naime, 2014. g. registrirano je ukupno 18.677 turističkih postelja, tek 3,7 % više nego 2005. g. Na hotele otpada polovica postelja (49,8 %), na kućanstva (38,8 %), a na kampove i ostale oblike smještaja znatno manje (4,7 % i 6,8 %) (sl. 26.).

Diskrepancija između udjela dolazaka i noćenja po pojedinim vrstama smještajnih kapaciteta posljedica su profilacije smještajnih kapaciteta za određene oblike turizma, uz što se veže različito trajanje boravka. Ukupni prosječni boravak dodatno se skraćuje na 3,5 dana, uslijed sve većeg broja kraćih putovanja (*city break*, kraći odmori, kongresi). Najkraći je boravak u kamping turizmu (2,3 dana), koji u Dubrovniku ima samo tranzitni karakter i predstavlja jednu od *postaja* na odmoru kamping turista. Relativno kratki prosječni boravak bilježi se u hotelima i ostalim oblicima smještaja (3,2 dana), u kojima borave turisti koji sudjeluju u različitim aktivnostima. Najdulji prosječni boravak, ali i dalje niski (3,7 dana) ostvaruju turisti u privatnim

[92] Podaci o turističkom prometu u lukama nautičkog turizma 2014. g. nisu dostupni u trenutku pisanja rada pa nisu uključeni u analizu.

kućanstvima. U najnovijem razdoblju nastavlja se trend internacionalizacije turizma, pri čemu inozemni turisti ostvaruju 94,0 % dolazaka i 94,9 % noćenja (DZS, 2011-2015).

Osim stacionarnog, intenzivno se povećava i kruzing turizam. Godine 2014. registrirano je 806.558 posjetitelja s kruzera, čak 58,0 % više nego 2005. g., uz istovremeno za petinu manji broj ticanja, što pokazuje porast udjela velikih kruzera (Lučka uprava Dubrovnik, 2015). Sa sve većom orijentacijom na turizam i rastom cijena nekretnina, stanovništvo u jezgri prodaje po visokim cijenama svoje stanove privatnim osobama ili tvrtkama koje ih dalje preprodaju ili pretvaraju u smještajne objekte. Jezgra tako gubi karakter živog grada, što dovodi do njezine *muzealizacije*. Trgovački i ugostiteljski prilagođeni masovnom turizmu u povijesnoj jezgri istiskuju druge aktivnosti, čime povijesna jezgra doživljava intenzivnu *turistifikaciju*.

6. 1. 5. 3. Razvojni ciklus Župe dubrovačke nakon Domovinskog rata

Prvi turisti u Župu dubrovačku nakon rata dolaze već 1995. g. (Kobašić, 2000), no prvi službeni podaci o turističkom prometu pojavljuju se tek 1997. g., koja se, zbog naglog skoka već sljedeće godine, smatra krajem ***faze uključivanja***. Samo manji dio nekadašnjih smještajnih objekata uključuje se u turizam pa je 1997. g. registrirano tek 820 postelja, i to samo u Mlinima (u jednom hotelu) i u Srebrenom (u hotelu, kampu i kućanstvima). Pritom je ostvareno 4582 dolazaka i 23.887 noćenja, što predstavlja tek 2,1 % dolazaka i 1,4 % noćenja 1984., zadnje predratne godine u kojoj postoje odvojeni podaci za Župu (DZS, 1995-2006). Tako nizak turistički promet posljedica je izgubljenog turističkog tržišta (domaćeg i inozemnog), nemogućnosti uključivanja većeg dijela smještajnih objekata u turizam i uništenosti dijela naselja u agresiji na Hrvatsku.

Srebreno, u kojem je u turizam neposredno nakon rata uključeno najviše smještajnih objekata, 1997. g. ostvaruje 69,3 % dolazaka i 61,3 % noćenja, a Mlini 30,7 % dolazaka i 38,7 % noćenja (sl. 21.). Struktura ostvarenog turističkog prometa prema smještajnim kapacitetima znatno je nepovoljnija nego prije rata[93], a skraćuje se i prosječni boravak (5,2 dana), unatoč jednostavnom turističkom proizvodu *sunce i more*, što pokazuje veću zastupljenost kraćih boravaka. Iako se povećava udio inozemnog turističkog prometa (80,4 % dolazaka i 76,1 % noćenja), treba imati na umu da se značajnim dijelom radi o turistima s područja bivše Jugoslavije, koji tradicionalno posjećuju ovo područje, a prije su se vodili kao domaći turisti (DZS, 1995-2006).

[93] Hoteli ostvaruju 30,7 % dolazaka i 38,7 % noćenja, kampovi 35,3 % dolazaka i 16,3 % noćenja, a privatna kućanstva 34,0 % dolazaka i 45,1 % noćenja (sl. 22.).

Župa dubrovačka s naglim rastom turističkog prometa 1998. g. ulazi u poslijeratnu ***fazu razvoja.*** Te se godine u turizam ponovno uključuju Kupari i Plat, te po prvi put malo obalno naselje Soline. U Kuparima i u Platu su hotelski i odmarališni objekti potpuno devastirani pa se ponovno uključivanje u turizam ostvaruje naporima privatnih kućanstava te otvaranjem manjeg kampa u Platu. U Solinama se također inicijalni turizam svodi na kućanstva. Istovremeno se u Mlinima i u Srebrenom ponovno za turizam otvara po jedan hotel, gdje su do tada bile smještene izbjeglice i prognanici. Godine 2000. u Platu se ponovno otvara kompleks Hoteli *Plat*, a poslije se uređuje i otvara jedna po jedna vila unutar kompleksa. Godinu dana kasnije u Mlinima se otvara novi kamp, a 2004. g. i u Kuparima, na mjestu nekadašnjeg velikog vojnog kampa, uz istovremeno povećanje kapaciteta u privatnim kućanstvima. Tako je 2005. g. u Župi registrirano 4848 postelja, što čini tek trećinu smještajne ponude 1984. g. Struktura smještajne ponude također je znatno nepovoljnija nego prije rata – u hotelima je registrirano 33,7 % postelja, u kampovima 27,9 %, a u privatnim kućanstvima 38,3 % (sl. 24.). Među turističkim područjima dominiraju Mlini (41,2 % postelja), slijedi Srebreno (23,1 %), dok je u ostalim naseljima znatno manje postelja (u Kuparima 16,9 %, u Platu 13,3 %, a u Solinama 5,6 %) (sl. 25.)[94].

Godine 2005. registrirano je 62.948 dolazaka i 343.096 noćenja, što predstavlja povećanje za čak 14 puta u odnosu na 1997. g. Međutim, razina turističkog prometa daleko je ispod prijeratne. Dolasci su manji čak za 71,0 %, a noćenja za 79,5 % u odnosu na 1984. g. Na razini naselja su uočljivi visoka ovisnost o smještajnim kapacitetima, skokoviti rast i velike godišnje oscilacije. Mlini se ističu kao turističko središte Župe dubrovačke s 52,3 % dolazaka i 56,7 % noćenja, no već sredinom 2000-ih je vidljivo usporavanje rasta turističkog prometa i ulazak u fazu stagnacije[95] koja traje do danas. Plat je sa 17,5 % dolazaka i 21,8 % noćenja drugo turističko mjesto Župe dubrovačke, a karakterizira ga relativno kvalitetna struktura smještajnih kapaciteta (DZS, 1995-2006). Nakon uključivanja u turizam 1998. g., već s otvaranjem hotela 2000. g. ulazi u fazu razvoja, no s obzirom na jednostavni turistički proizvod, turistički razvoj usporava i 2005. g. ulazi u fazu stagnacije (bez konsolidacije između).

Srebreno 1999. i 2000. g. doživljava nagli skok turističkog prometa zbog otvaranja kampa, što predstavlja ulazak u fazu razvoja, a drugi veliki skok 2001. i 2002. g. posljedica je utrostručenja

[94] Struktura smještajnih kapaciteta po naseljima značajno se razlikuje. Mlini imaju kvalitetniju strukturu postelja s 48 % u hotelima, 5 % u kampovima, 47 % u privatnim kućanstvima. U Srebrenom je 21 % u hotelima, 39 % u kampovima i 40 % u kućanstvima, a u Platu 69 % u hotelima, 9 % u kampovima i 22 % u kućanstvima. U Kuparima nema hotela, nego je 83 % postelja u kampu, a 17 % u privatnom smještaju, dok u Solinama uz kućanstva nema drugih oblika smještaja (DZS, 1995-2006).

[95] Mlini se uključuju u turizam 1997. g., već 1998. g. ulaze u fazu razvoja, 2002. g. u fazu konsolidacije, a 2005. g. u fazu stagnacije.

kapaciteta kampa. Međutim, zbog visokog udjela kamping turizma i lošije strukture smještajne ponude, rast turističkog prometa usporava i već 2003. g. Srebreno ulazi u fazu stagnacije (2005. g. registrirano je 21,8 % dolazaka i 14,5 % noćenja regije). Kupari, nekadašnje najvažnije turističko mjesto Župe, 2005. g. ostvaruju tek 6,7 % dolazaka i 4,8 % noćenja, pri čemu se velikim dijelom oslanjaju na kamping turizam. Godine 2003. su u fazi uključivanja, a od 2004. g. u fazi razvoja. Najmanji udio u turističkom prometu ostvaruju Soline (1,7 % dolazaka i 2,2 % noćenja), pri čemu je turistički razvoj ekstenzivan i temelji se na privatnim kućanstvima. Međutim, s obzirom na izostanak razvoja cjelokupnog turističkog proizvoda, Soline već 2003. g. ulaze u fazu stagnacije (DZS, 1995-2006).

Iz navedenog je vidljivo da sva naselja ubrzano prolaze kroz faze razvojnog ciklusa, u skladu s dosadašnjim maksimumom turističkog prometa. Međutim, treba imati na umu da je faza ciklusa određena za svako naselje pojedinačno, a da se naselja značajno razlikuju u razini turističkog prometa te da faza ciklusa označava ostvarenje stupnja razvoja turizma u skladu s njihovim trenutnim mogućnostima i turističkom ponudom. Ulazak u fazu stagnacije već sredinom 2000-ih, nakon manje od 10 godina od početka novog razvojnog ciklusa, posljedica je razvoja isključivo jednostavnog ljetnog odmorišnog turizma s malo izvanpansionskih aktivnosti. Turistička ponuda temelji se na istim postulatima kao i prije rata, no u uvjetima znatno slabije smještajne ponude s visokim udjelom privatnih kućanstava i kampova, često zastarjelim i derutnim hotelima, a sve to ne uvažavajući promijenjene trendove putovanja na turističkom tržištu. Atraktivnost župskih mjesta umanjuje i značajan broj *greyfield* lokaliteta, posebno onih koji su nekad imali turističku funkciju i nalaze se na najatraktivnijim lokacijama.

Turisti u regiji prosječno borave 5,5 dana, slično kao i na kraju faze uključivanja. Pritom borave dulje u mjestima s višim udjelom „čvrstih“ smještajnih kapaciteta (hotela i kućanstava) (Soline i Plat 6,8 dana, Mlini 5,9 dana), a kraće u naseljima s višim udjelom kampova (Kupari 3,9 dana, Srebreno 3,6 dana). To pokazuje da kampovi, zbog svog karaktera i posebno kvalitete ne mogu zadržati turiste duže u regiji, nego imaju pretežno tranzitni karakter te ostvaruju 13,2 % dolazaka i 7,4 % noćenja. Iako je broj hotela mali i njihova kvaliteta nije na zadovoljavajućoj razini, ostvaruju čak 68,1 % dolazaka i 71,9 % noćenja. Privatna kućanstva ostvaruju 18,1 % dolazaka i 20,7 % noćenja. U fazi razvoja vidljiva je daljnja internacionalizacija turizma, pri čemu inozemni turisti ostvaruju 93,2 % dolazaka i 95,4 % noćenja (DZS, 1995-2006).

Već 2006. g. zabilježeno je smanjenje turističkog prometa, koji uz oscilacije stagnira sve do 2014. g. Stoga ovo razdoblje predstavlja ***fazu stagnacije***, u kojoj je maksimum od 372.527

noćenja ostvaren 2013. g. U razdoblju 2009. – 2012. u turizam se uključuje Gornji Brgat, prvo unutrašnje naselje, što predstavlja začetak ruralnog turizma, a koji se svodi na iznajmljivanje 20-ak postelja u kućanstvima. Najznačajnije promjene u smještajnoj ponudi u ovom razdoblju predstavljaju rušenje postojećeg hotela u Srebrenom 2008. g. i izgradnja luksuznog *Sheraton Hotela Dubrovnik Riviera* u Srebrenom te novog hotela *Mlini* u Mlinima. Oba hotela otvorena su 2015. g., no s obzirom na vremenski obuhvat ovog rada, nije vidljiv njihov utjecaj na turizam.

Ukupno je u razdoblju stagnacije broj postelja smanjen na 4207 ili za 13,2 %, pri čemu je smanjenje najizrazitije u Srebrenom (za 46,1 %; smanjuje se čak i ponuda u kućanstvima), slijede Mlini (-8,3 %), Kupari, uslijed smanjenja kapaciteta kampa (-3,4 %) i Soline (-2,6 %). Broj postelja povećan je jedino u Platu (11,8 %) povećanjem osnovnih smještajnih kapaciteta (DZS, 2011-2015). Iako je ukupni broj postelja smanjen, u tijeku je značajno unaprjeđenje smještajne ponude, što bi u budućnosti trebalo dovesti do ponovnog rasta turističkog prometa.

U prostornoj distribuciji postelja 2014. g. uočljiva je još izrazitija dominacija Mlina (1830 ili 43,5 % postelja), gdje se smještajna ponuda temelji na jednom većem hotelu (s depandansom) i kompleksom od 20 vila, jednom kampu i smještaju u privatnim kućanstava (Handabaka, intervju, 2014). Sekundarna područja koncentracije su Plat, sa 719 postelja (17,1 %), i Kupari, sa 792 postelja (18,8 %). U Platu je dvije trećine postelja u hotelima, 60-ak postelja u dva manja kampa, a ostatak je u privatnim kućanstvima. Većina postelja u Kuparima je u jednom većem kampu, a osim toga je u turizam uključeno nekoliko privatnih kućanstava. U Srebrenu (603 postelja ili 14,3 %) i Solinama (263 postelja ili 6,3 %) smještajna ponuda opsegom je manja i nepovoljnija, s orijentacijom na privatna kućanstva (DZS, 2011-2015).

Promatrajući strukturu postelja prema vrsti smještajnih kapaciteta vidljivo je pogoršanje, što se nepovoljno odražava i na turistički promet. U hotelima je registrirano tek 25,7 % postelja, a nalaze se jedino u Mlinima (hotel *Astarea* s depandansom i kompleks od 20 vila) i Platu (hotel *Orphee* i vile *Plat* te dvije depandanse). Kampovi čine 24,4 % smještajne ponude, a ukupno ih je šest – jedan veliki (bivši vojni) kamp u Kuparima, dva u Srebrenom, jedan u Mlinima i dva mala kampa u Platu (Handabaka, intervju, 2014). Privatna kućanstva čine 44,1 % postelja i nalaze se u svim turističkim mjestima, a mogu im se pridodati i ostali smještajni kapaciteti (5,2 %) koje predstavljaju sobe i apartmani za iznajmljivanje (DZS, 2011-2015).

Turistički dolasci i noćenja u ovom razdoblju pokazuju visoku ovisnost o kretanjima smještajne ponude. Turistički promet 2006. i 2007. g. oscilira, a onda s početkom gospodarske krize 2008. i 2009. g. bilježi intenzivniji pad, a istovremeno se zatvara i hotel u Srebrenom. Godine 2010.

ponovno započinje oporavak pa Župa 2013. g. doseže vrhunac od 372.527 noćenja. Godine 2014. ponovno se bilježi blago smanjenje te je registrirano 81.080 dolazaka (28,8 % više nego 2005.) i 367.563 noćenja (7,1 % više) (DZS, 2011-2015). Rast u odnosu na sredinu 2000-ih je posljedica obnove jednog hotela u Mlinima, kvalitativnog unaprjeđenja i razvoja komplementarne ponude te uređenja okoliša. Unatoč svemu, turizam u Župi dubrovačkoj danas je znatno ispod prijeratne razine (broj noćenja 2014. g. iznosi tek petinu noćenja 1985. g.).

Među turističkim mjestima očekivano prednjače Mlini (58,2 % dolazaka i 56,7 % noćenja) i učvršćuju svoju poziciju kao turističko središte Župe dubrovačke. Broj noćenja u Mlinima povećan je za 28,0 % u odnosu na 2005. g. te se nalazi u fazi stagnacije, ali od 2010. g. s naznakama mogućeg daljnjeg rasta, posebno s izgradnjom novog hotela. Na drugom je mjestu Plat s 21,2 % dolazaka i 24,5 % noćenja. U razdoblju 2005. – 2009. Plat je u fazi stagnacije s naznakama opadanja, no od 2010. g. prisutan je ponovni rast koji je i doveo do povećanja broja noćenja za petinu, no ne može se utvrditi radi li se o stagnaciji ili ponovnom rastu. Kupari su također u fazi stagnacije te je od 2005. g. broj noćenja povećan za 10,4 % te ostvaruju 9,4 % dolazaka i 5,7 % noćenja, što je deficitarno u odnosu na broj postelja. Turističko značenje Srebrenog (privremeno) je znatno smanjeno rušenjem hotela. Srebreno doživljava poslijeratni maksimum 2006. g., a od tada do 2014. turistički promet je prepolovljen i ostvaruje tek 7,3 % dolazaka i 7,6 % noćenja područja. S obzirom na skori dovršetak hotela visoke kategorije, u budućnosti se, kao i u Mlinima, očekuje rast turističkog prometa, no nužan je i razvoj ostale turističke ponude. U Solinama je relativno zabilježen najveći rast (2,7 puta od 2005. g.), no radi se o apsolutno malom turističkom prometu koji se ostvaruje u kućanstvima (3,9 % dolazaka i 5,5 % noćenja), bez razvijene dopunske ponude. Unatoč navedenoj prostornoj distribuciji, treba imati na umu da se radi o kontinuirano izgrađenom pojasu, gdje nema granica između naselja.

Iako hoteli čine manje od trećinu ukupnih postelja, i dalje ostvaruju više od polovice turističkih dolazaka (54,3 %) i noćenja (50,2 %), zbog čega je opravdano očekivati daljnji rast turističkog prometa sa završetkom dvaju novih hotela visoke kategorije, a time i novu fazu razvoja. Unatoč kapacitetu kampovi i dalje imaju samo tranzitni karakter te ostvaruju 14,1 % dolazaka i 6,9 % noćenja (sl. 22.). Prosječni boravak je skraćen na 4,5 dana, za čak 1 dan u odnosu na 2005. g. Relativno kratki prosječni boravak posljedica je bolje tranzitnog karaktera kamping turizma i povećanja broja kraćih (*city break*) putovanja u zapadnom dijelu Župe bližem Dubrovniku, dok je u istočnom dijelu, orijentiranom na ljetni odmorišni turizam, prosječni boravak malo dulji[96].

[96] U Kuparima, u kojima dominira kamping turizam, prosječni boravak iznosi 2,7 dana, u Mlinima 4,4 dana, u Srebrenom 4,8 dana, u Platu 5,2 dana, a u Solinama 6,5 dana.

Kraće boravke omogućuju relativno dobra cestovna povezanost i blizina zračne luke. Istovremeno je u fazi stagnacije prisutno smanjenje udjela inozemnih turista u odnosu na kraj faze razvoja (ostvaruju 88,4 % dolazaka i 90,2 % noćenja), što se može objasniti blagim smanjenjem interesa za jednostavnim turističkim proizvodom. Rast udjela domaćih turista vezan je i uz povećanje udjela komplementarnog smještaja koji im je cjenovno dostupniji.

Turistička ponuda Župe dubrovačke usmjerena je na turistički proizvod *sunce i more* čiji glavni resurs čine 22 prirodne plaže, a dodatno je brendirana i blizinom Dubrovnika. Uz to su u ponudu ekstenzivno uključeni sakralni objekti te Zavičajni muzej Župe dubrovačke u Mandaljeni (Handabaka, intervju, 2014). Glavni problem u turističkom razvoju predstavljaju devastirani *greyfield* objekti nekadašnjih hotela i odmarališta koji do danas nisu obnovljeni, a nalaze se na turistički najatraktivnijim lokacijama te narušavaju izgled mjesta. Najveće takvo područje čini nekadašnji hotelski kompleks *Kupari* koji zauzima čitavu obalnu frontu naselja Kupari, a devastiranu i neuređenu obalu ekstenzivno koriste izletnici iz BiH, dok nekadašnji perivoji, danas obrasli u prirodnu vegetaciju, služe tek kao parkiralište. Takvi lokaliteti manje površine postoje i u Platu, Srebrenom i Mlinima (nekadašnja odmarališta *Srbija* i *Centro Prom*) (Handabaka, intervju, 2014). Strategija razvoja turizma prepoznaje tu neaktivnu imovinu kao najveći potencijal za razvoj turizma te se njihovim pretvaranjem u hotele visoke kategorije (zajedno s obnovom hotela *Belvedere* u Dubrovniku) i uređenjem okoliša planira otvoriti i do 1500 novih radnih mjesta. Time bi se ujedno ostvarilo i plansko premještanje osnovnog turističkog proizvoda iz Dubrovnika u okolicu, pri čemu se Župa zbog blizine i prostranih plaža nameće kao jedno od najvažnijih područja (ZPP DNŽ, 2013; Handabaka, intervju, 2014).

Drugi ključni projekt predstavlja prostorna difuzija kongresnog turizma i planirana izgradnja polivalentnog kongresno-izložbenog centra s hotelom međunarodnog brenda s 4 zvjezdice i 120 soba za potrebe manjih skupova višeg segmenta poslovnih korisnika, i to na trenutnoj lokaciji kampa u Kuparima (ZPP DNŽ, 2013; Handabaka, intervju, 2014). Time bi cijela regija dobila adekvatan suvremeni prostor za kongrese, skupove i izložbe, što bi pridonijelo produljenju turističke sezone. Aktivacija neaktivne turističke imovine i izgradnja kongresnog centra s hotelom mogli bi dovesti do planiranih 1,000.000 noćenja, što je gotovo tri puta više nego 2014., no za oko 700.000 manje nego prije Domovinskog rata (Handabaka, intervju, 2014). Dakle, cilj je privlačenje manjeg broja gostiju viših platnih sposobnosti unutar ljetnog odmorišnog i kongresnog turizma, i to u duljem vremenskom periodu tijekom godine. Uz navedeno se planira ekstenzivni razvoj ruralnog turizma, no u manjem obujmu nego u Konavlima i Dubrovačkom primorju, što je dijelom posljedica slabijeg interesa lokalnog

stanovništva za prenamjenu starih objekata u ruralne turističke objekte. Ruralni turizam se svodi na otvaranje ruralnih vila i apartmana za iznajmljivanje turistima koji regiju posjećuju prvenstveno radi odmora na suncu uz more (Handabaka, intervju, 2014).

6.1.6. Razvojni ciklus Dubrovačkog primorja

Područje tradicionalne regije Dubrovačko primorje (u užem smislu), koja obuhvaća prostor sjeverozapadno od Rijeke dubrovačke do granice s BiH kod Neuma, administrativno-teritorijalno je podijeljeno između Općine Dubrovačko Primorje i Grada Dubrovnika. U ovom je poglavlju Dubrovačko primorje uzeto u obuhvatu tradicionalne regije iz nekoliko razloga: (1) cijela regija čini jedinstvenu uvjetno homogenu cjelinu (koja se očituje u dvojnosti između progresivnijeg uskog priobalnog pojasa i regresivnog zaobalja) i nodalno-funkcionalno je usmjerena na Dubrovnik, (2) cijela regija svoj turistički razvoj temelji na blizini i/ili pripadnosti Dubrovniku, što je vidljivo iz turističkog brendiranja (*Dubrovačko primorje, Dubrovačka rivijera, Dubrovački vrtovi sunca, Dubrovačka gornja sela*…), (3) područje predstavlja zapadni dio turističke regije Dubrovnik u koju se turizam difuzno širi iz grada.

Razvoj turizma u Dubrovačkom primorju započinje još krajem 19. st. otvaranjem lječilišnog centra u Mokošici i otvaranjem nekolicine gostionica u pojedinim većim obalnim naselja, a nastavlja se sporadično i u međuratnom razdoblju, kada prevladava izletnički turizam iz Dubrovnika u Mokošicu, Zaton i Trsteno. To se razdoblje može okarakterizirati kao ***faza otkrivanja***, u kojem turizam ima još malo ukupno značenje i turističke inicijativne su rijetke.

6.1.6.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju

Turizam se ponovno počinje razvijati nakon Drugog svjetskog rata, i to malo intenzivnije nego prije, no i dalje slabije nego u ostalim dijelovima cjelokupne Dubrovačke regije regije. Iako je zbog nepostojanja turističkih podataka za prvi dio poslijeratnog razdoblja nemoguće utvrditi granicu između faze otkrivanja i uključivanja, sigurno je da ***faza uključivanja*** traje do 1965. g., kada je registrirano 10.879 dolazaka i 96.355 noćenja. Turizam se tada svodi gotovo isključivo na jednostavni turistički proizvod *sunce i more* i komplementarni smještaj[97] u Slanom i

[97] U kampovima se ostvaruje 34,7 % dolazaka i 8,8 % noćenja, u kućanstvima 34,7 % dolazaka i 26,2 % noćenja, a u odmarališima 28,1 % dolazaka i 65,0 % noćenja (RZS, 1966-1969).

Dubrovniku bližim obalnim mjestima (Lozica, Zaton, Orašac i Trsteno). Značajni dio čini nekomercijalni turizam u odmarališima; u Lozici se turizam u potpunosti svodi na dječje odmarište, a u Zatonu i Slanom većim dijelom (sl. 28.). U komercijalnom turizmu najveći značaj ima iznajmljivanje smještaja u privatnim kućanstvima u Slanom, Orašcu, Trstenom i Zatonu te kamp u Slanom, a hoteli se još uvijek ne grade. Glavno turističko središte je Slano, populacijski najveće i najpogodnije za kupališni turizam, a ostvaruje 61,5 % dolazaka i 49,0 % noćenja (u kampovima, privatnim kućanstvima i odmarališima) (sl. 27.). Drugo po broju noćenja je Lozica, u kojoj se turizam svodi na dječje odmarište. U Trstenom i Zatonu turizam se ostvaruje u privatnim kućanstvima i odmarališima, a znatno manji turistički promet se ostvaruje u Orašcu, i to isključivo u kućanstvima. Lozica i Trsteno se 1965. g. nalaze u kasnijoj fazi razvoja, Slano i Zaton su u fazi uključivanja, a Orašac je na samom početku faze otkrivanja.

U strukturi turističkih dolazaka prevladavaju inozemni turisti (ostvaruju 55,2 % dolazaka), no udio njihovih noćenja (23,0 %) znatno je manji od udjela noćenja domaćih turista (77,0 %). Takav odnos posljedica je činjenice da se inozemni turisti u ovom prostoru zadržavaju kratko (u prosjeku 3,7 dana), borave u kampovima i privatnom smještaju, te nastavljaju svoje putovanje. Domaći turisti, s druge strane, uglavnom borave u nekomercijalnim oblicima smještaja (dječjim i radničkim odmarištima), ostaju dulje (u prosjeku 15,2 dana) i regija predstavlja krajnje odredište njihovog putovanja (ukupni prosječni boravak iznosi 8,9 dana)[98]. Iz navedenog je vidljivo da turizam u Dubrovačkom primorju u fazi uključivanja turizam ima naglašeno nekomercijalni karakter i da njegov razvoj većim je dijelom induciran izvana, dok se unutarnje privatne inicijative očituju u iznajmljivanju smještaja u privatnim kućanstvima.

Godine 1965. u Slanom se otvara hotel *Admiral*, prvi hotel u Dubrovačkom primorju, te posljedično povećanje turističkog prometa predstavlja prekretnicu prema ***fazi razvoja (1966. – 1978.)***. Već dvije godine kasnije (1967.) otvara se u Slanom hotel *Osmine*, te od tada pa sve do kraja 1980-ih nema izgradnje novih hotela. Nasuprot tome, otvaraju se novi kampovi (u Slanom i Orašcu od 1966. g., u Trstenu od 1967. g. i u Zatonu od 1971. g.) i smještaj u privatnim kućanstvima, što u konačnici rezultira slabijom strukturom smještajnih kapaciteta nego u ostalim dijelovima promatrane regije, a time i do ukupno nižeg turističkog prometa od očekivanog. Turizam se u cijelom razdoblju svodi na jednostavan turistički proizvod *sunce i more* (koji se naslanja na blizinu Dubrovnika), što dovodi do visoke ovisnosti o potražnji na emitivnim tržištima. Uz starija turistička mjesta u turizam se ekstenzivno uključuju Brsečine,

[98] U Lozici u turizmu sudjeluju isključivo domaći turisti, u Slanom ostvaruju 2/3 noćenja (borave u odmarištima), a prevladavaju i u Zatonu. Inozemni turisti zastupljeniji su jedino u Trstenom i Orašcu (RZS, 1966-1969).

gdje se 1966. g. javlja smještaj u privatnim kućanstvima, a 1967. g. otvara se i kamp, no turistički promet je u cijelom razdoblju nizak i ne registrira se u svim godinama.

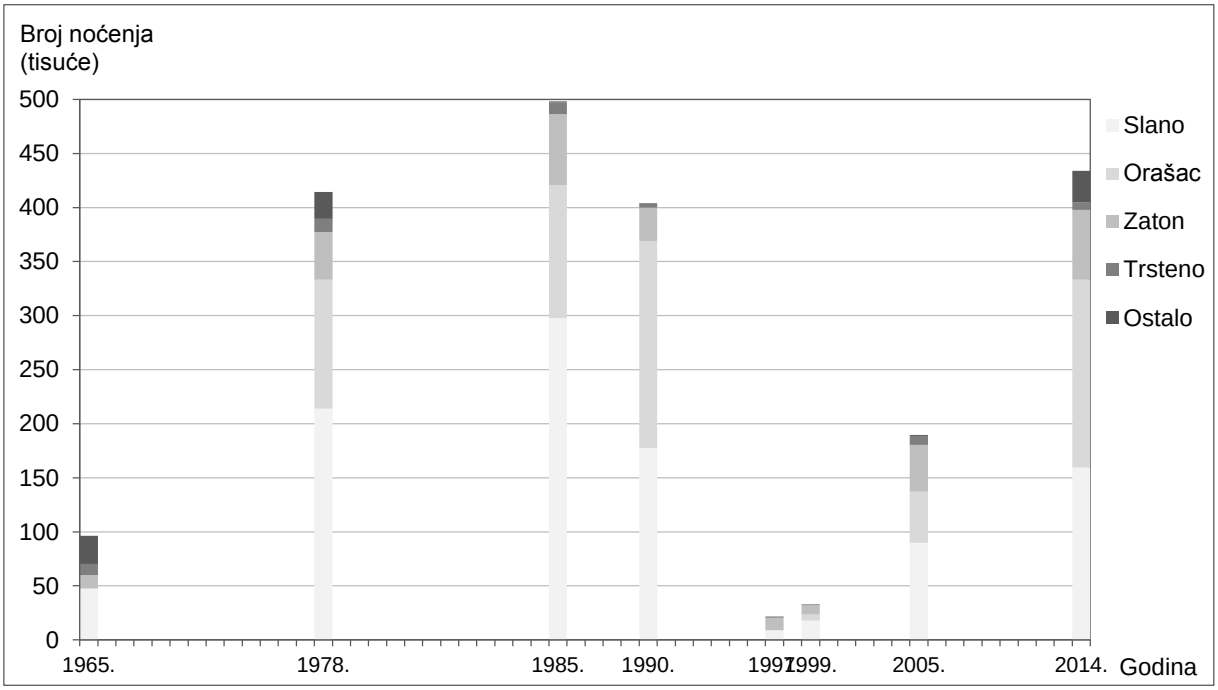

Sl. 27. Ostvarena noćenja po naseljima Dubrovačkog primorja u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

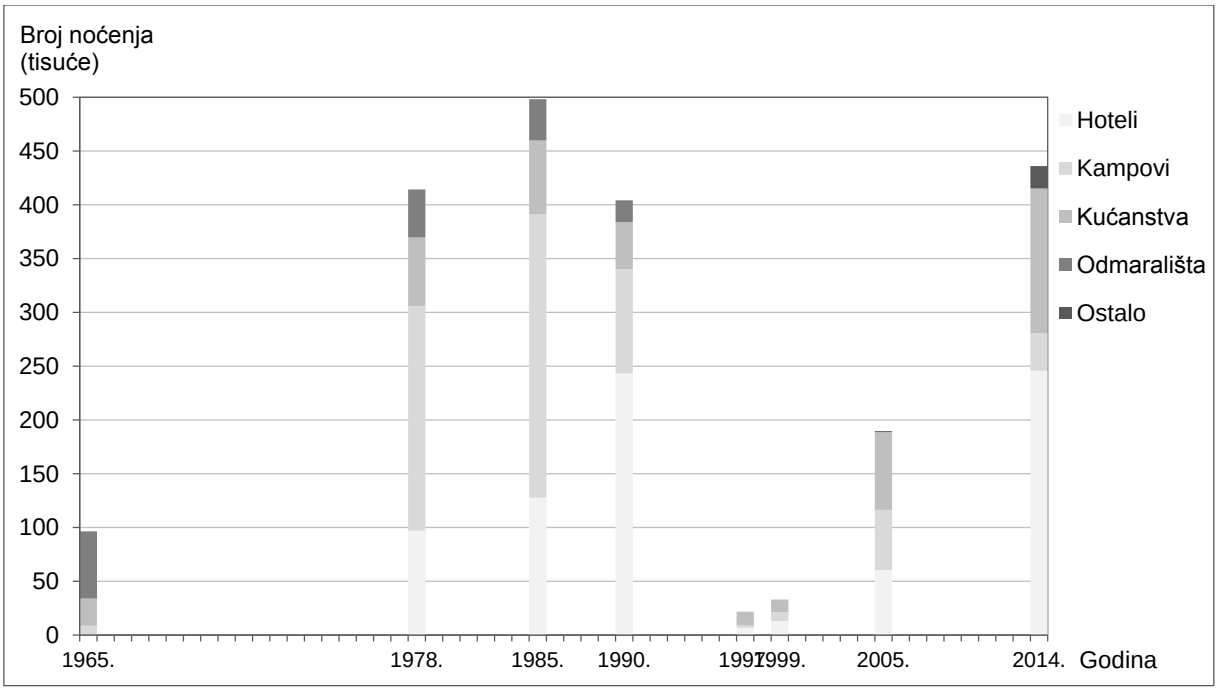

Sl. 28. Ostvarena noćenja u Dubrovačkom primorju prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Podaci o turističkim posteljama objavljuju se tek od 1972. g., kada je registrirano 6511 postelja, od čega čak 3520 u Slanom (dvije trećine u kampu, petina u hotelima, a ostatak u privatnim kućanstvima i odmarališta). Brojem postelja slijedi Orašac (1442) s gotovo svim posteljama u kampu, a malo u privatnom smještaju, zatim Zaton (789 postelja, od čega polovica u privatnim kućanstvima, a druga polovica u kampovima i odmaralištu). Većina postelja u Trstenom je u privatnim kućanstvima, a tek manjim dijelom u kampu i u pansionu (sl. 29.). Gotovo sve postelje u Lozici se nalaze u dječjem odmaralištu. Ukupna struktura smještajnih kapaciteta nepovoljnija je nego u regiji s 15,2 % postelja u hotelima, 59,7 % u kampovima, 15,2 % u privatnim kućanstvima i 9,8 % u odmarališta (sl. 30.) (RZS, 1970-1975).

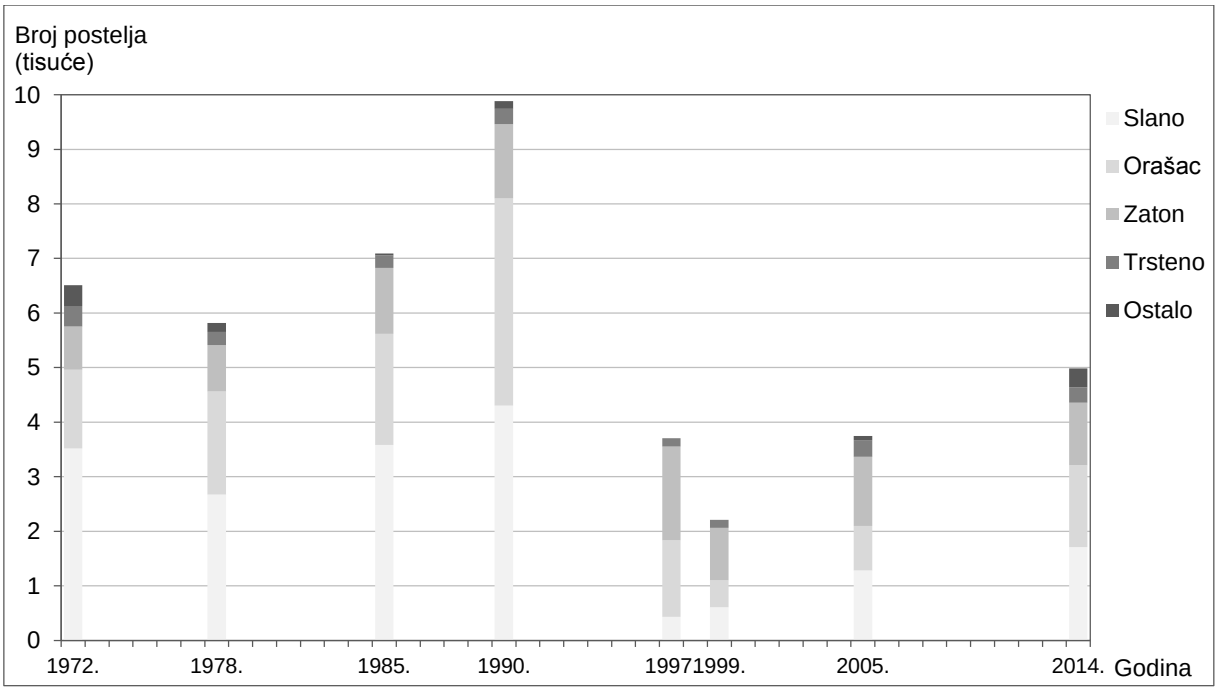

Sl. 29. Registrirane postelje po naseljima Dubrovačkog primorja u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

U razdoblju 1972. – 1978. broj postelja pulsira kao posljedica promjenjivih (prijavljenih) kapaciteta kampova i privatnog smještaja te iznimno visokog registriranog broja postelja 1972. g. Tako je 1978. g. registrirano 5.818 postelja ili 10,1 % manje nego šest godina ranije, uz gotovo neizmijenjenu strukturu. Turistički promet u cijeloj fazi razvoja ima trend rasta, no uz snažno izražene skokove povezane s otvaranjem novih smještajnih kapaciteta (poput otvaranja hotela u Slanom 1967. g.) i povremene padove (1972. i 1977. g.). Iako bi 1978. g. trebala ući u sljedeću fazu s ostvarenih 414.381 noćenja (83,2 % maksimuma u ciklusu i 4,3 puta više nego 1965. g. ili) te 66.428 dolazaka (6,1 puta više nego 1965. g.), zbog skoka u odnosu na prethodnu godinu označena je kao zadnja godina faze razvoja (RZS, 1976-1991). Usporedba strukture

postelja i turističkog prometa prema vrsti smještajnih kapaciteta pokazuje bolju popunjenost hotela i slabiju popunjenost privatnih kućanstava (sl. 28. i 30.).

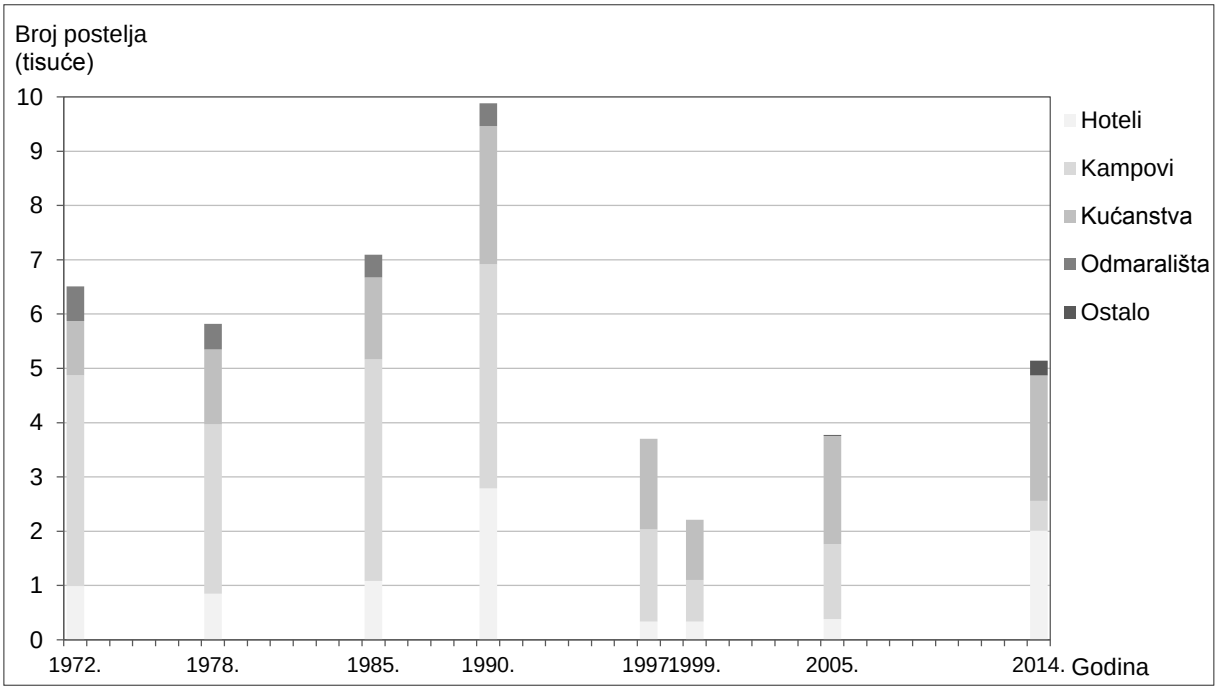

Sl. 30. Registrirane postelje u Dubrovačkom primorju prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Turistička mjesta pojedinačno se dosta razlikuju u dinamici turističkog razvoja, uz manje promjene u prostornoj strukturi turizma (sl. 27.). Vodeće turističko mjesto Slano u cijelom je razdoblju u fazi razvoja, no kretanje turističkog prometa izrazito je ovisno o smještajnim kapacitetima. U kombinaciji s jednostavnim turističkim proizvodom *sunce i more*, to dovodi do povremenih padova koji ukazuju na smanjeni interes za takvim proizvodom na tržištu. Orašac prelazi iz faze otkrivanja u fazu uključivanja 1967. g., a dvije godine kasnije i u fazu razvoja. U cijelom je razdoblju turizam na relativno niskoj razini i svodi se na kamping turizam, sa snažno izraženim oscilacijama. Zaton 1967. g. prelazi iz uključivanja u fazu razvoja, no ta je faza praćena s vrlo izraženim oscilacijama i povremenim opadanjem (1971. – 1975.; 1978. – 1979.), koje je, kao i u Slanom, posljedica jednostavnog turističkog proizvoda. Trsteno 1972. g. prelazi iz faze razvoja u fazu konsolidacije i stagnacije, što je posljedica otvaranje kampa i povećanja kapaciteta privatnih kućanstava. No, osim posjeta Arboretumu Trsteno, turistički je proizvod jednostavan pa turistički promet uglavnom stagnira. Lozica je u fazi opadanja nakon dosegnutog vrhunca od 31.959 noćenja 1972. g., što je posljedica smanjenja broja posjetitelja dječjeg odmarališta (RZS, 1970-1975). S obzirom na generalno nisku razinu turističkog

razvoja, opravdano je cijelo razdoblje smatrati fazom uključivanja, jer se prijelaz prema razvoju nikada nije ni dogodio. Brsečine također obilježava vrlo niska razina turističkog razvoja (iznajmljivanje smještaja u nekoliko privatnih kućanstava) karakteristična za fazu uključivanja.

Usporedno s rastom turističkog prometa u fazi razvoja povećava se udio inozemnih turista koji 1978. g. ostvaruju 59,5 % dolazaka i 56,2 % noćenja. Inozemni turisti brojčano prevladavaju u slabije razvijenim turističkim mjestima s manjim udjelom odmarališta (Trsteno i Brsečine), dok su u većim mjestima s višim udjelom odmarališta natpolovično zastupljeni jugoslavenski turisti (Slano, Zaton, Lozica). Istovremeno se smanjuje prosječni boravak na 6,2 dana, što je posljedica smanjenja prosječnog boravka domaćih turista u odmaralištima (6,9 dana), povećanja udjela boravišnih inozemnih turista kojima je Dubrovačko primorje krajnje odredište, te smanjenja udjela tranzitera (prosječni boravak inozemnih turista povećan je na 5,8 dana).

Nakon 1978. g. rast usporava te su izražene oscilacije i padovi u pojedinim godinama sve do 1983. g. Godina 1984. dovodi do značajnog rasta koji se nastavlja i u 1985. g. kada promatrano područje doseže vrhunac u socijalističkom razdoblju. Snažno izražene oscilacije posljedica su izrazite ovisnosti o potražnji za jednostavnim turističkim proizvodom *sunce i more* na inozemnom tržištu, a koji se u Dubrovačkom primorju slabo nadopunjuje drugim aktivnostima. U Dubrovniku i Župi dubrovačkoj, s kompleksnom turističkom osnovom, oscilacije su bile manje izražene, što ukazuje na veću rezistentnost takvih destinacija u razdobljima ekonomske recesije, nego onih destinacija u kojima prevladava monokultura jednog oblika turizma. Zbog izraženih oscilacija i naglih skokova turističkog prometa te kratkog trajanja razdoblje 1979. – 1985. se može izdvojiti kao objedinjena ***faza konsolidacije i stagnacije (1979. – 1985.)***. Važno je napomenuti da se turizam ne širi izvan postojećih turističkih mjesta. Jedino novo turističko mjesto koje se uključuje u turizam su Doli, smješteni uz obalu sjeverno od Slanog, na kontaktu s poluotokom Pelješcem, gdje se u turizam uključuju pojedina privatna kućanstva.

U ovoj se fazi i dalje intenzivno povećavaju kapaciteti kampova, a blagi porast bilježi i smještaj u privatnim kućanstvima. Jedino povećanje osnovnih smještajnih kapaciteta odnosi se na proširenje postojećeg hotela u Slanom za 200 postelja 1982. g. Stoga je 1985. g. registrirano ukupno 7091 postelja[99], za petinu više nego na kraju faze razvoja. Polovica postelja i dalje je koncentrirana u Slanom (3585), koje doživljava povećanje za četvrtinu u odnosu na kraj faze razvoja. Sekundarno turističko središte je Orašac (2033 postelja), a tercijarni centar Zaton (1200

[99] Od 1985. g. turističke postelje i promet u Lozici više se ne iskazuju, iako se u njima i dalje odvija turizam (odmalište Dječje selo Lozica). Također se 1985. g. ne iskazuju ni postelje i turistički promet u Brsečinama.

postelja), koje u fazi stagnacije doživljava najveći relativni porast smještajnih kapaciteta, čemu pogoduje blizina Dubrovnika (42 %). Trsteno ostaje na razini 1978. g. što pokazuje smanjenje njegovog značenja u turizmu Dubrovačkog primorja (sl. 29.) (RZS, 1976-1991).

U strukturi postelja prema vrstama smještajnih kapaciteta nema značajnijih promjena u odnosu na kraj faze razvoja, uz i dalje prisutnu dominaciju kampova (54,5 %). Iz navedenog je vidljivo da je u ovom razdoblju i u Dubrovačkom primorju vidljiva prostorna difuzija smještajnih kapaciteta iz Dubrovnika, ali se, za razliku od Župe dubrovačke, odnosi prvenstveno na komplementarne smještajne kapacitete, posebno kampove. Takva struktura dugoročno je nepovoljna zbog kraćeg vremenskog korištenja kampova tijekom godine, njihove ovisnosti o vremenskim prilikama i generalno nižom opremljenošću (u tom razdoblju), čime su usmjereni na masovni ljetni odmorišni turizam kraćeg trajanja. No vidljiva je i djelomična prostorna specijalizacija, pri čemu se kvalitetom smještajne i turističke ponude sve više ističe Slano, lokalno središte s povoljnijom demografskom slikom i udaljenije od Dubrovnika. Sekundarno središte Orašac orijentirano je na kampove, koji zapravo čuvaju prostor namijenjen budućoj hotelskoj izgradnji od neracionalne ekspanzije drugih oblika smještaja. Dubrovniku najbliži Zaton s visokom zastupljenošću odmarališta orijentiran je na tadašnje jugoslavenske turiste.

Porast smještajnih kapaciteta odvija se paralelno s rastom turističkih noćenja koja 1985. g. ostvaruju vrhunac od 498.264 noćenja, za petinu više nego na kraju faze razvoja. Međutim, dolasci se smanjuju još od 1980. g., kada su dosegnuli maksimum od dolazaka 74.129 pa je 1985. g. registrirano 67.105, što je samo 1,8 % više nego na kraju faze razvoja. Raskorak između kretanja dolazaka i noćenja ukazuje na blago produljenje prosječnog boravka na 7,4 dana, što je vezano uz monokulturu ljetnog odmorišnog turizma (RZS, 1976-1991).

Razvoj turizma značajno se razlikuje među turističkim mjestima, a većina ih je u kasnim fazama razvojnog ciklusa. Slano ulazi u fazu konsolidacije i stagnacije 1981. g. te, nakon snažno izraženih oscilacija, 1985. g. doživljava maksimum od 297.732 noćenja, čime se afirmira kao snažno turističko središte Dubrovačkog primorja, ali i cijele turističke regije Dubrovnik. Orašac 1980. g. bilježi snažan atipičan skok turističkog prometa, no već 1981. g. vraća se na nižu razinu na kojoj oscilira sve do izgradnje hotelskog kompleksa *Dubrovački vrtovi sunca* krajem 1980-ih, što pokazuje da je turizam u takvim uvjetima dosegnuo svoj maksimum. Godine 1985. ostvaruje 122.846 noćenja, čime se pozicionira kao sekundarni centar Dubrovačkog primorja. Gotovo sav turistički promet ostvaruje se u kampovima, a tek manji dio otpada na kućanstva i odmarališta (RZS, 1976-1991).

Treće po značenju turističko mjesto je Zaton, koji karakterizira niža razina turističkog razvoja i oscilacija turističkih noćenja na istoj razini od 1977. g., karakteristično za fazu stagnacije. Godine 1985. ostvaruje maksimum od 65.881 noćenja (13,2 %), uz prevlast domaćih turista koji borave u odmarališima te visoko značenje privatnih kućanstava i kampova. Trsteno u ovom razdoblju relativno zaostaje za drugim turističkim mjestima te se od 1980. g. nalazi u fazi opadanja uzrokovanoj slabo razvijenom turističkom ponudom i slabljenjem stacionarnog turizma (istovremeno jača izletnička komponenta s ciljem posjete Arboretumu Trsteno). Godine 1985. registrirano je 10.760 noćenja, što predstavlja tek dvije trećine maksimuma 1980. g. Dakle, za razliku od Župe dubrovačke, turistički razvoj u Dubrovačkom primorju ima točkasti karakter i očituje se u decentraliziranom razvoju turizma u nekoliko značajnijih turističkih mjesta odvojenih neturističkim prostorom (RZS, 1976-1991) .

Usporedno s ukupnim rastom turističkog prometa, povećava se apsolutni broj i udio inozemnih turista, koji u ovom razdoblju značajno prevladavaju (1985. g. ostvaruju 73,7 % dolazaka i 67,1 % noćenja), što je posljedica, s jedne strane smanjenja značaja odmarališta i udjela njihovih korisnika, a s druge strane rasta broja *alotmanskih* gostiju. Struktura turističkog prometa prema vrsti smještajnih kapaciteta pokazuje visoku orijentaciju na kampove (60,2 % dolazaka i 52,9 % noćenja), uz relativno manje značenje hotela i privatnih kućanstava (sl. 28.). Takva nepovoljna smještajna struktura i monokultura jednostavnog kupališnog turizma brzo dovode do snažnog opadanja, koje zahvaća Dubrovačko primorje čak dvije godine ranije nego ostatak regije.

Već 1986. g. Dubrovačko primorje ulazi u ***fazu opadanja*** koja traje do početka rata (1986. – 1991.). Opadanje turističkog prometa nakratko zaustavlja otvaranje hotelsko-apartmanskog kompleksa *Dubrovački vrtovi sunca* u Orašcu 1987. g. s 1705 postelja, a koji predstavlja najveći turistički projekt u ovom razdoblju. Istovremeno sva druga turistička mjesta bilježe opadanje, a 1990. g. pridružuje im se i Orašac. Broj postelja se, unatoč opadanju turističkog prometa, intenzivno povećava sve do 1990. g., što se može objasniti sljedećim: (1) kompleks *Dubrovački vrtovi sunca* planiran je otprije kao dio prostorne difuzije turizma u Primorje, a dovršen je već u uznapredovanoj fazi opadanja, (2) rast turističkog prometa u drugim turističkim područjima sve do 1987. g. ohrabruje lokalno stanovništvo i turističke djelatnike da i dalje ulažu u smještajnu ponudu, u nadi da je opadanje kratkotrajno te da će se rast nastaviti, ako se smještajna ponuda poveća i kvalitativno poboljša, (3) velike oscilacije u registriranom broju postelja u privatnim kućanstvima u pojedinim godinama upućuju na selektivno prijavljivanje turista, zbog čega su stvarni turistički rezultati bili znatno veći od registriranih. Zbog toga je

1990., zadnje prijeratne godine, registrirano 9884 postelja, čak 2800 ili 39,4 % više nego 1985. g. To povećanje većim se dijelom odnosi na kapacitete u novom kompleksu u Orašcu (oko 1700), no značajan dio rasta otpada i na privatna kućanstva (oko 1000; dio je primao turiste i prije, ali su sada i registrirana[100]), a manji dio na kampove (oko 200).

S otvaranjem novog kompleksa Orašac se sve više približuje Slanom u smještajnim kapacitetima, a kvalitetom ga i premašuje. U ta dva mjesta koncentrirano je četiri petine svih postelja cijelog Dubrovačkog primorja. Dakle, Primorje u ovom razdoblju poprima bicentrični turistički razvoj sa središtima u Slanom i Orašcu. Uz Zaton, u kojem privatni smještajni kapaciteti postaju dominantni u strukturi, ostala turistička mjesta imaju mali broj registriranih postelja (Trsteno 284, Brsečine 92, Doli 48), i to pretežno ili isključivo u privatnim kućanstvima (RZS, 1976-1991). Struktura smještajnih kapaciteta kvalitativno se poboljšava povećanjem udjela postelja u hotelima (u Orašcu i Slanom) i smanjenjem ovisnosti o kampovima, no uz istovremeni rast udjela privatnih kućanstava. Unatoč rastu smještajnih kapaciteta, turistička ponuda i dalje se svodi na jednostavni turistički proizvod *sunce i more*.

Turistički promet je, za razliku od smještajnih kapaciteta, u razdoblju 1985. – 1990. smanjen za četvrtinu pa je 1990. g. registrirano 51.271 dolazaka i 404.159 noćenja. Opadanje je posljedica istih faktora kao u regiji u cjelini, a dodatno je naglašeno zbog jednostavnog turističkog proizvoda *sunce i more* za kojim se u tom razdoblju smanjuje turistički interes, i nepovoljnije strukture smještajnih kapaciteta. U Slanom je u istom razdoblju broj noćenja smanjen za čak 40 % te je 1990. g. registrirano 177.449 noćenja (43,9 % regije). Opadanje zahvaća sve segmente turizma, a najizraženije je u kamping turizmu. Orašac s 191.618 noćenja u ovom razdoblju postaje najvažnije turističko mjesto Dubrovačkog primorja (47,7 % regije), zahvaljujući rastu turističkog prometa uvjetovanom otvaranju novog hotelsko-apartmanskog kompleksa, koji predstavlja plansku difuziju ljetnog odmorišnog turizma iz Dubrovnika u kasnoj fazi razvoja (krajem 1980-ih i u Župi dubrovačkoj izgrađena su sva područja pogodnija za turističku izgradnju pa se turizam širi u sjeverozapadni dio regije). Iako je i Orašac 1990. g. zahvaćen opadanjem, broj noćenja je za 70.000 veći nego 1985. g., iz čega se može zaključiti da je novi kompleks u Orašcu spriječio puno intenzivniji pad cijele regije u ovom razdoblju. Intenzivnim opadanjem smanjuje se značenje Trstena i Zatona u strukturi turističkog prometa regije, a podjednako zahvaća sve skupine smještajne ponude (sl. 27.) (RZS, 1976-1991).

[100] To najbolje pokazuje primjer Zatona, u kojem je 1987. g. bilo registrirano 420 postelja u kućanstvima, a 1988. g. čak 1220 postelja (RZS, 1976-1991). Povećanje od 800 postelja (radi se gotovo o utrostručenju) u jednoj godini ne može se objasniti samo ubrzanom izgradnjom, nego prvenstveno službenim prijavljivanjem postojećeg fonda.

U fazi opadanja povećava se udio turističkog prometa u osnovnim kapacitetima (48,5 % dolazaka i 60,1 % noćenja), uz istovremeno smanjenje udjela kampova, privatnih kućanstava i odmarališta, koja imaju sve manju važnost u turizmu. Istovremeno se, naizgled neočekivano, produljuje prosječni boravak na 7,9 dana, uz povećanje razlika između turističkih mjesta s kompleksnijom smještajnom ponudom u kojima turisti ostaju dulje (Slano 8,3, Zaton 8,0, Orašac 7,6) i turističkih mjesta sa jednostavnijom ponudom u kojima se turisti zadržavaju kraće (u prolazu prema drugim destinacijama – Brsečine 3,4, Trsteno 5,1). Unatoč očekivanjima, ne smanjuje se značajnije udio inozemnih turista (70,1 % dolazaka i 69,1 % noćenja), što pokazuje da opadanje podjednako pogađa domaće i inozemno turističko tržište.

Godine 1991., u uvjetima smanjene percepcije sigurnosti na turističkom tržištu, drastično se smanjuje turistička ponuda i potražnja. Te je godine registrirano tri četvrtine postelja i tek 8 % turističkog prometa ranije godine (RZS, 1976-1991). Turistički promet ostvaruje se samo u Slanom i Orašcu, dok ostala mjesta „izlaze“ iz turizma. U drugoj polovici godine započinje agresija na Hrvatsku i okupacija dijelova Primorja, što ima za posljedicu uništavanje ili oštećenje značajnog dijela turističkih kapaciteta te potpuni prekid turizma sve do 1997. g.

6.1.6.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata

S obzirom na okupiranost prostora i oštećenost velikog dijela smještajnih objekata, turistička mjesta u primorju u turizam se počinju uključivati tek od 1997. g. Isprva se u turizam uključuju samo Zaton, Orašac, Trsteno i Slano, i to samo oni segmenti turističke ponude koji su neoštećeni ili su brzo obnovljeni. Jedan hotel u Slanom i kompleks *Dubrovački vrtovi sunca* jako su oštećeni pa se ne uključuju u turizam. Odmarališta su zatvorena, a značajno su smanjeni i kapaciteti u kućanstvima. Na kraju ***faze uključivanja (1997. – 1999.)*** je ukupno registrirano 2210 postelja, što čini tek 22,4 % postelja iz 1990. g. Značajno je pogoršana njihova struktura s polovicom u kućanstvima (pretežno u Zatonu, manje u Slanom), trećinom u kampovima (u svim turističkim mjestima) i tek 15,2 % u jedinom aktivnom hotelu u Slanom. Brojem postelja prednjači Dubrovniku najbliži Zaton (43,4 % postelja), Slano je na drugom mjestu s 27,4 % postelja (od čega je polovica u hotelu), Orašac na trećem (22,4 %), a najmanje ih je registrirano u Trstenom (6,8 %) (sl. 29.).

Turistički promet ponovno se bilježi od 1997. g. te nakon manjeg rasta u 1998. g., 1999. g. ponovno je smanjen zbog Kosovske krize. Te je godine registrirano 6053 dolazaka i 33.063

noćenja, što predstavlja tek 12 % dolazaka i 8 % noćenja u odnosu na 1990. g. Iako ne prednjači brojem postelja, najveći turistički promet ostvaruje Slano (47,0 % dolazaka i 54,0 % postelja regije), zahvaljujući jedinom aktivnom hotelu. Zaton ostvaruje četvrtinu noćenja regije, no karakterizira ga izuzetna sezonalnost turizma i slabije korištenje smještajnih kapaciteta u kućanstvima. Unatoč okljaštrenosti, jedini hotel u cijelom Primorju ostvaruje čak dvije petine noćenja, trećinu ostvaruju privatna kućanstva, a četvrtinu kampovi, za koje je karakterističan tranzitni karakter. Na to ukazuje i prosječni boravak, koji je skraćen u odnosu na prije rata (5,5 dana), no uz značajne razlike između Zatona i Slanog s pretežno fiksnim smještajnim kapacitetima (6,3 – 6,5 dana) te Trstena i Orašca (3,5 dana) orijentiranih isključivo na kamping turizam. Turisti u kampovima borave kratko i zatim odlaze na drugo odredište u sklopu svojih duljih putovanja s nekoliko točaka koje posjećuju. U strukturi turista vidljiva je orijentacija na inozemno turističko tržište (inozemni turisti ostvaruju 87,6 % dolazaka i 87,3 % noćenja), no u manjoj mjeri nego na Elafitima, što je vezano uz nepovoljniju strukturu i nižu cijenu smještaja, pa su pristupačnija domaćim turistima nižih platnih sposobnosti (DZS, 1995-2006).

Pravi oporavak turizma u Dubrovačkom primorju počinje 2000. g. i može se smatrati početkom ***faze razvoja*** koja traje sve do danas. Turistički promet i dalje se povećava pa nije moguće izdvojiti eventualne faze konsolidacije i stagnacije, a dominantni procesi i dalje odgovaraju fazi razvoja. U ovoj se fazi odvija značajan rast smještajnih kapaciteta i turističkog prometa u glavnim turističkim mjestima Dubrovačkog primorja. U početku se taj rast odnosi na privatna kućanstva (posebno u Zatonu, Orašcu i Trstenom), čime se nadomješta nedostatak hotelskih postelja, a tek se 2008. g. otvaraju dva nova luksuzna hotelska kompleksa na mjestu starijih uništenih u agresiji na Hrvatsku (Grand hotel *Admiral* u Slanom i hotelsko-apartmanski kompleks *Dubrovački vrtovi sunca* u Orašcu). U fazi razvoja prisutna je i umjerena prostorna difuzija turizma u druga manja naselja Dubrovačkog primorja. Godine 2000. u turizam se uključuje nekoliko privatnih kućanstava u Mokošici, 2002. g. u Banićima se otvara kamp sa 75 postelja, a 2006. g. u Dolima se u turizam uključuje nekoliko privatnih kućanstava s ukupno dvadesetak postelja. Taj se proces dodatno intenzivira 2008. g., kada se u turizam uključuje nekoliko privatnih kućanstava u Brsečinama (50-ak postelja), Lozici (80-ak postelja) i Rožatu (60-70 postelja), 2010. g. u Prijevoru, a 2011. g. i u Donjem Obuljenom. Do 2011. g. prostorna difuzija turizma odvija se iz Dubrovnika i Slanog u njima najbliža naselja (u Rijeci dubrovačkoj, krajnjem južnom i sjevernom dijelu Dubrovačkog primorja) i vezana je uz ljetni odmorišni turizam. Tek 2011. g. otvara se u prvi turistički objekt u unutrašnjosti, u Mrčevu, čime započinje razvoj ruralnog turizma. Godine 2012. otvara se još jedan objekt u Gromači, a

2013. g. i u Pobrežju (radi se uglavnom o ruralnim vilama s bazenom) (DZS, 1995-2006; 1997-2010; 2011-2015).

Godine 2014. registrirano je ukupno 5141 turističkih postelja, što predstavlja povećanje od 2,3 puta u odnosu na kraj faze uključivanja. Struktura smještajnih kapaciteta popravljena je ponovnim otvaranjem hotela u Slanom i kompleksa u Orašcu (hoteli čine 39,1 % postelja, kampovi 10,7 %, privatna kućanstva 45,0 %, a ostali objekti 5,2 %) (sl. 30.). U prostornoj distribuciji smještajnih kapaciteta dominira Slano s 1711 postelja ili 33,3 % regije (polovica postelja je u hotelima, trećina u kućanstvima, a ostalo u kampovima i ostalim objektima). Slijedi Orašac s 1501 ili 29,1 % koji ima najkvalitetniju strukturu s čak tri četvrtine postelja u osnovnim smještajnim kapacitetima, a zastupljeni su i kampovi i privatni smještaj. U Zatonu je registrirano 1145 postelja (22,2 %), od čega čak 78 % u privatnim kućanstvima, a u Trstenom 284 postelja (5,5 %), od čega dvije trećine u kampovima i trećina u privatnim kućanstvima. Dakle, Slano i Orašac ističu se kao turistička središta Dubrovačkog primorja s kvalitetnijom smještajnom i ukupnom turističkom ponudom, dok su Trsteno i Zaton sekundarna turistička mjesta sa slabijom smještajnom ponudom. Sva ostala mjesta zajedno ostvaruju 9,9 % postelja, uglavnom u privatnim kućanstvima i srodnim ostalim objektima (sl. 30.).

Turistički promet povećava se u cijelom razdoblju, no uz izražene oscilacije i povremene skokove. Prvi značajniji skok zabilježen je 2000. g., nakon završetka Kosovske krize, i to u svim turističkim mjestima, a označava početak prave poslijeratne obnove turizma. Nakon 2000. g. rast turističkog prometa je sporiji, ali kontinuiran, a sljedeći veći skok događa se 2005. g., kada klasični turistički proizvod doživljava vrhunac. To je vidljivo i u usporavanju rasta od 2005. do 2008. g. (može se govoriti čak i o stagnaciji), a koji bi bez daljnjeg unaprjeđenja turističkog proizvoda vjerojatno doveo do dugotrajne stagnacije ili opadanja. No, otvaranjem novih luksuznih hotela, koji osim samog smještaja nude i niz mogućnosti razvoja drugih oblika turizma (kongresni, kulturni s posjetom Dubrovniku), turistički promet se od 2009. g. ponovno počinje ubrzano povećavati. To se povećanje poklapa s razdobljem recesije koja, zbog navedenih projekata, nije utjecala na turizam Dubrovačkog primorja. Godine 2014. dosegnut je maksimum od 93.411 dolazaka i 435.834 noćenja, čime je turistički promet povećan za čak 13 puta u odnosu na kraj faze uključivanja, neusporedivo više nego postelje[101] (DZS, 2011-2015).

[101] Predratni maksimum turističkih dolazaka nadmašen je za 20.000, no noćenja su i dalje za 60.000 ispod predratnog maksimuma (DZS, 2011-2015).

Na vezu između otvaranja novih hotela i rasta noćenja ukazuje struktura turističkog prometa prema vrsti smještajnih kapaciteta. Tri hotelska kompleksa 2014. g. ostvaruju 61,8 % dolazaka i 56,4 % noćenja, što dodatno afirmira Orašac i Slano. Privatna kućanstva, unatoč visokom broju postelja, ostvaruju tek 25,3 % dolazaka i 30,9 % noćenja, što ukazuje na njihovu slabiju iskorištenost. Kampovi ostvaruju 8,4 % dolazaka i 8,0 % noćenja, a ostali objekti 4,5 % dolazaka i 4,8 % noćenja. Navedeno dovodi i do dodatne internacionalizacije turizma u svim mjestima pa inozemni turisti ostvaruju 94,4 % dolazaka i 95,4 % noćenja (DZS, 2011-2015).

U prostornoj strukturi turizma Orašac postaje najposjećenije turističko mjesto Dubrovačkog primorja s 41.826 dolazaka (44,8 %) i 173.972 noćenja (39,9 %) (tab. 6.). Tome pogoduje izrazito kvalitetna struktura smještajnih kapaciteta (u hotelima se ostvaruje 85 % turističkog prometa) i blizina Dubrovnika, na temelju čega Orašac i temelji svoju turističku ponudu. Obnovljeni kompleks predstavlja prvi korak planirane dislokacije ljetnog odmorišnog turizma visoke kvalitete iz samog grada, ali i početak razvoja kongresnog i kulturnog turizma. Orašac je sve do njegovog otvaranja 2008. g. u fazi uključivanja, a nakon toga prelazi u fazu razvoja ubrzanim rastom. Slano s 31.108 dolazaka (33,3 %) i 159.418 noćenja (36,6 %) postaje drugi po značenju turistički centar Primorja, a orijentiran je gotovo isključivo na ljetni odmorišni turizam (više kvalitete nego u ostalim mjestima). Slano je, kao i Primorje u cjelini, do 1999. g. u fazi uključivanja, a tada prelazi u fazu razvoja koja traje do danas.

Zaton se uključuje u turizam nakon rata izravno s fazom razvoja, no već 2006. g. prelazi u fazu konsolidacije i stagnacije. S 12.364 dolazaka (13,2 %) i 64.342 noćenja (14,7 %) na prijeratnoj je razini i treće je po značenju turističko mjesto Primorja (tab. 6.). Turizam se svodi na komplementarne smještajne kapacitete (pretežno u privatnim kućanstvima) i jednostavni ljetni odmorišni turizam. Sadašnja struktura turističkog prometa upućuje na daljnju stagnaciju, a oporavak i daljnji rast mogući su samo uz unaprjeđenje smještajne i ukupne turističke ponude. Trsteno ulazi u fazu konsolidacije i stagnacije već 2005. g. te dvije godine kasnije doseže poslijeratni maksimum od 8561 noćenja. Turizam je danas za trećinu ispod prijeratne razine (2014. g. ostvaruje 1497 dolazaka i 7.134 noćenja), što pokazuje slabljenje njegove uloge u stacionarnom turizmu regije, uz istovremeno jačanje izletničke komponente.

Ostala turistička mjesta Dubrovačkog primorja zajedno ostvaruju 6616 dolazaka i 30.998 noćenja te ih karakterizira niska razina turističkog razvoja koja odgovara fazi uključivanja, a turizam se svodi na ljetni odmorišni turizam i iznajmljivanje smještaja u kućanstvima (jedine iznimke su unutrašnja naselja Mrčevo i Gromača s ruralnim vilama). U tim su naseljima snažno

izražene oscilacije turističkog prometa kao posljedica jednostavnog turističkog proizvoda koji generira varijabilnu turističku potražnju te selektivnog prijavljivanja gostiju. Turistička mjesta u neposrednoj blizini Dubrovnika razvijaju turizam upravo na temelju te blizine i uglavnom turistima nude samo smještaj, uz kraći prosječni boravak (Rožat 2,9 dana, Prijevor 4,8 dana, Lozica 4,7 dana). Obalna mjesta u SZ dijelu Primorja orijentirana su na jednostavni kupališni turizam s kraćim boravcima (Banići 3,4 dana, Doli 4,5 dana, Brsečine 6,1 dana), a njihov razvoj posljedica je prelijevanja turizma iz Slanog i Orašca u okolicu (DZS, 2011-2015).

Dominantan oblik turizma u Dubrovačkom primorju i dalje je ljetni odmorišni turizam koji se temelji na relativno prostranim plažama, a koje još uvijek nisu potpuno iskorištene u turističkoj ponudi. Ipak, u posljednjih nekoliko godina trasirane su nove i značajno unaprjeđene postojeće pješačke i biciklističke staze, koje predstavljaju dopunu osnovnog turističkog proizvoda i omogućuju aktivan odmor. Upravo na tim dvama elementima se i temelji turistički imidž Dubrovačkog primorja, a koji se nastoji promovirati kao zapadna dubrovačka obala (*Dubrovnik West Coast*). U turizam su ekstenzivno uključeni i pojedini elementi prirodne (posebna vrsta majkovskih kornjača) i kulturne baštine (crkva i samostan sv. Jeronima s lapidarijem u Slanom, Knežev dvor u Slanom, župna crkva sv. Vlaha u Slanom, crkva-rotonda Ošlje), no ti su elementi tek dopuna dominantnom turističkom proizvodu. Glavne slabosti ponude ljetnog odmorišnog turizma čini manjak restorana i kafića te nedostatak noćnog života, a kao glavna moguća prijetnja daljnjem razvoju turizma nameće se potencijalna preizgradnja, budući da je turistički razvoj pretežno spontan i nedovoljno planiran (Zvono, intervju, 2014). Kulturni turizam (ili turizam baštine) u Dubrovačkom primorju razvijen je jedino u Trstenom, a vezan je uz Arboretum Trsteno s ljetnikovcem Gučetić-Gozze koji privlači značajan broj izletnika (Vlašić, intervju, 2014). Jednodnevni posjeti raširenu su i u drugim obalnim mjestima, posebno u Slanom, s kupanjem i šetnjom kao glavnim motivima (Zvono, intervju, 2014).

I u budućnosti bi ljetni odmorišni turizam trebao biti okosnica turističkog razvoja Dubrovačkog primorja, a trebao bi se oslanjati na plaže, brendirane hotele i vile visoke kategorije te skrovitost, a planira se intenzivniji razvoj nautičkog i ruralnog turizma. ZPP DNŽ (2013) predviđa izgradnju novog velikog turističkog rezorta uz more na lokaciji *Tri sestrice* u blizini Dola površine 35-45 ha, s 3500 postelja, a koji bi uz hotele i vile, uključivao i komercijalne sadržaje, *casino,* igralište za golf i šetnice te omogućavao razvoj kongresnog turizma (Zvono, intervju, 2014). S obzirom na malobrojno stanovništvo, osim zapošljavanja trenutno nezaposlenih očekuje se privlačenje nove (sezonske) radne snage iz susjedne BiH, pa i doseljavanje novog stanovništva. Drugu lokaciju za moguću izgradnju turističkog naselja predstavlja uvala Budima

u blizini naselja Banići, a u turističku funkciju se planira staviti i staro odmaralište u Slanom (danas *greyfield* lokalitet), oko kojeg trenutno postoji vlasnički spor (Zvono, intervju, 2014). Godine 2015. u Slanom je započela izgradnje nove marine koja bi trebala imati 200 vezova, a čiji dovršetak je planiran 2016. g., čime bi započeo razvoj nautičkog turizma u Primorju.

ZPP DNŽ (2013) planira i intenzivniji razvoj ruralnog turizma u unutrašnjosti Primorja, i to posebno povećanje broja ruralnih kuća za odmor u atraktivnijim naseljima (moguće lokacije su Stara Brijesta, Topolo, Majkovi, Smokovljani, Visočani, Čepikuće) te osnivanje nekoliko ruralnih *bed&breakfast* objekata i ruralnih hotela (moguće lokacije su Ponikve, Stara Brijesta, Topolo, Majkovi, Ošlje, Mravnica, Lisac). Odjeci razvoja ruralnog turizma u stvarnosti su znatno slabiji od planiranih. Značajan dio stanovništva koje je nekad živjelo u unutrašnjim naseljima, posebno u sjeverozapadnom dijelu, danas živi i radi u Dubrovniku te nema interesa za povratak u unutrašnjost, zbog čega je i obnova kuća znatno sporija, a preostalo (starije) stanovništvo nije dovoljno zainteresirano za razvoj ruralnog turizma (Zvono, intervju, 2014).

U jugoistočnom dijelu demografski resursi su malo povoljniji, a Grad Dubrovnik promovira razvoj turizma projektom *Dubrovačka gornja sela*, daje poticaje za oplemenjivanje naselja, gradnju bazena, razvoj obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, organizaciju manifestacija, proizvodnju i plasman autohtonih proizvoda te uspostavu autobusnih veza. Lokalno je stanovništvo zainteresirano za prenamjenu smještajnih objekata u turističke kapacitete i u tome vide moguću financijsku korist (Vlašić, intervju, 2014), ali znatno manje nego u Konavlima s povoljnijim demografskim i agrarnim resursima. S obzirom na zapuštenost poljoprivrede, za razliku od Konavala, ne planira se njezino intenzivnije povezivanje s turizmom, a stanovništvo se zasad zadovoljava isključivo iznajmljivanjem smještaja (malobrojne inicijative svode se na maslinarstvo i uzgoj začinskog bilja) (Vlašić, intervju, 2014; Zvono, intervju, 2014). Upravo zbog toga turizam još nije uspio potaknuti oživljavanje tradicijskih djelatnosti i razvoj novih te povezati se (dovoljno) s drugim aktivnostima i time izazvati očekivane multiplikatorske efekte. Pozitivni učinci turizma odnose se na zapošljavanje u turizmu, na prihod od iznajmljivanja i na organizaciju novih zabavnih i kulturnih manifestacija (Primorsko kulturno ljeto u Slanom, manifestacije u Zatonu i Orašcu) (Vlašić, intervju, 2014; Zvono, intervju, 2014).

Razvojni ciklus u budućnosti ovisit će o stupnju realizacije navedenih projekata i aktivnosti. Ako se projekti realiziraju, turizam u Dubrovačkom primorju će doživjeti znatno intenzivniji turistički razvoj, uz moguće udvostručenje turističkog prometa. Uz prostornu difuziju turizma, obalni prostor Primorja time bi se mogao transformirati iz ekstenzivno u intenzivno korišteno

turističko područje. S druge strane, bez realizacije projekata, ne može se očekivati povećanje broja noćenja iznad 10-15 % u odnosu na sadašnje stanje (Zvono, intervju, 2014).

6.1.7. Razvojni ciklus Elafitskog otočja

Turizam se na Elafitima u promatranom razdoblju odvija na tri naseljena otoka (Lopud, Koločep i Šipan) te na nenaseljenom Jakljanu. Razvoj turizma snažno je pod utjecajem turizma u Dubrovniku, a započinje neposredno nakon Prvog svjetskog rata na Lopudu. Prvi turisti na otočje dolaze 1919. g., a od 1922. g. sve su brojniji češki turisti koji brojčano prednjače sve do Drugog svjetskog rata (Veraja, 2001). U turizmu Elafita u cijelom razdoblju prednjači Lopud, koji ima najpogodniju resursnu osnovu za razvoj turizma, a uslijed pomorske orijentacije, stanovništvo je imalo i veći kapital za razvoj turizma. Tako su već sredinom 1920-ih na Lopudu postojala dva veća ugostiteljska objekta, a na Šipanu tri manja (radi se o manjim pansionima, svratištima, vilama i kavanama). Samo pet godina kasnije na Lopudu su registrirana tri hotela i smatra se drugim turistički najrazvijenijim naseljem u Dubrovačkoj regiji (Veraja, 2001).

Nakon smanjenja uzrokovanog gospodarskom krizom, sredinom 1930-ih Elafiti su na vrhuncu turističkog razvoja koji se sve više institucionalizira, što je karakteristično za kasnu fazu uključivanja i razvoja. Na Koločepu se 1932. g. osniva podružnica turističkog društva *Dub*, na Lopudu 1936. g. *Mjesni općinski turistički odbor*, a u Šipanskoj Luci iste godine *Društvo za unapređenje turizma* (Veraja, 2001). Ta društva nastaju kao odraz interesa za razvojem turizma, ali i predstavljaju svojevrstan pokazatelj da je turistički razvoj već dosegnuo određenu razinu na kojoj je potrebna organizacija i poboljšanje. Na Koločepu se 1934. g. gradi hotel *Kalamota* s 30 kreveta. Dvije godine kasnije na Lopudu se gradi hotel *Grand*, prvi moderni hotel i peti smještajni objekt na otoku. Na Lopudu i Koločepu je 1939. g. registrirano ukupno 900 postelja, a uz smještajne objekte uređuje se komunalna i turistička infrastruktura (gradi se kanalizacija i vodovod na Lopudu, uređuju se sportska igrališta i šetnice). Razvoj turizma na Šipanu je znatno slabiji; ne grade se hoteli, nego postoje 3 gostionice s 27 postelja (Veraja, 2001).

Vrhunac prijeratnog turističkog prometa postiže se 1936. g., s 3744 dolazaka i 58.397 noćenja, uz prosječni boravak od čak 15,6 dana. Inozemni turisti ostvaruju 92 % dolazaka i noćenja, pri čemu su najbrojniji Nijemci, Česi, Austrijanci i Mađari. Nakon 1936. turistički promet se blago smanjuje pa je 1939. g. registrirano 4085 dolazaka i 42.290 noćenja, uz skraćivanje prosječnog boravka na 12,1 dana. Čak 94,0 % dolazaka i 92,9 % noćenja ostvaruje se na Lopudu, 4,6 %

dolazaka i 4,7 % noćenja na Koločepu, a 1,4 % dolazaka i 2,4 % noćenja na Šipanu. Inozemni turisti i dalje ostvaruju gotovo sav turistički promet (izračunato prema Veraja, 2001).

6.1.7.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju

Turistička kretanja obnavljaju se neposredno nakon Drugog svjetskog rata, ali je njihova dinamika u početku sporija pa su Elafiti sve do kraja 1950-ih u ***fazi uključivanja***. Postojeći smještajni kapaciteti obnavljaju se razmjerno brzo, pri čemu se često žrtvuju njihova kvaliteta i modernizacija, a grade se i odmarališta kao novi oblik smještaja (na Jakljanu se otvara omladinsko odmaralište, a na Lopudu manje radničko odmaralište) (Veraja, 2001). Godine 1958. ostvareno je 5195 dolazaka i 64.570 noćenja, što čini 18,2 % maksimuma u socijalističkom razdoblju. Gotovo sav turistički promet ostvaruje se na Lopudu (85,5 % dolazaka i 83,4 % noćenja), a na Koločepu (8,9 % dolazaka i 9,8 % noćenja) i Šipanu (6 % dolazaka i 6,9 % noćenja) tek ekstenzivno. Do početka 1960-ih inozemn turisti brojčano su izjednačeni s jugoslavenskim, čijem dolasku pogoduju povlastice za putovanja (Veraja, 2001).

Početkom 1960-ih s rastom turističkog prometa Elafiti prelaze u ***fazu razvoja*** koja traje do 1973. Značajno se povećava broj i udio inozemnog turističkog prometa (ostvaruju dvije trećine dolazaka i noćenja), uslijed ukidanja povlastica na putovanja jugoslavenskim turistima. Rast posjećenosti posljedica je visoke turističke atraktivnosti otočja, blizine Dubrovnika i kvalitetne strukture smještajnih kapaciteta. Turizam se svodi isključivo na ljetni odmorišni turizam s relativno dugotrajnim boravcima (prosječni boravak 1964. g. iznosi 13,9 dana), što je posljedica prometne izoliranosti (kraći boravci jednostavno se ne isplate). Godine 1964. registrirano je 8228 dolazaka i 113.975 noćenja, što predstavlja povećanje od 58,6 % u dolascima i 76,5 % u noćenjima u odnosu na 1958. g. Uz i dalje dominantni Lopud (65,9 % dolazaka i 62,9 % noćenja), sve važniju ulogu ima Koločep (14,5 % dolazaka i 14,7 % noćenja) (sl. 31.). Otoci imaju kvalitetnu smještajnu ponudu s visokim udjelom turističkog prometa u hotelima, a tek manjim dijelom u privatnim kućanstvima, i orijentirani su na inozemno turističko tržište (sl. 32.). Omladinsko odmaralište na Jakljanu ostvaruje 13,4 % dolazaka i 15,7 % noćenja otoka, u uglavnom domaćih turista. Najslabiji razvoj turizma bilježi Šipan, gdje se turistički promet registrira jedino u privatnim kućanstvima u Šipanskoj Luci (6,2 % dolazaka i 6,7 % noćenja).

Krajem 1960-ih intenzivno se grade novi smještajni objekti – 1968. g. na Lopudu se otvara hotel *Lafodia*, a 1970. g. na Koločepu hotel *Kalamota* (Veraja, 2001). Turistički promet raste

relativno sporo do 1968. g., a zatim s otvaranjem novih hotela bilježi skok. Međutim, skokoviti rast ima kratko trajanje te je već početkom 1970-ih ponovno zamjetno usporavanje rasta. Godina 1973. uzima se kao zadnja godina faze razvoja, iako bi prema pokazateljima trebala ulaziti u fazu konsolidacije, upravo zbog ponovnog skoka turističkog prometa.

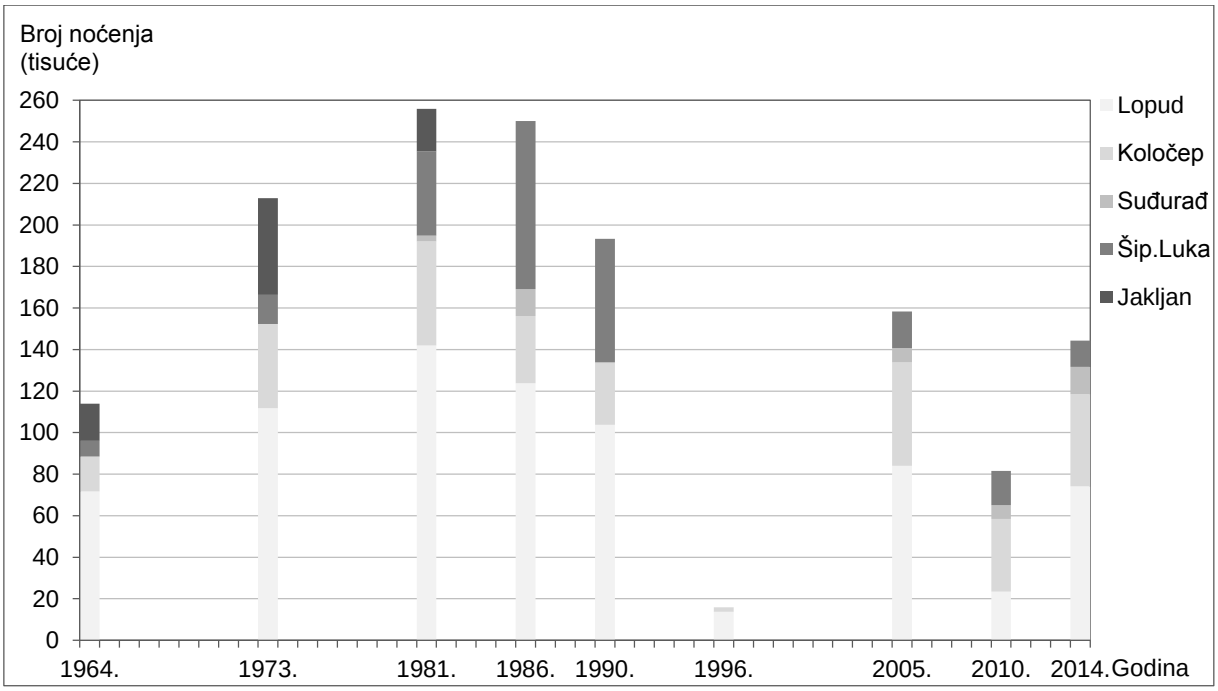

Sl. 31. Ostvarena noćenja po naseljima Elafita u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

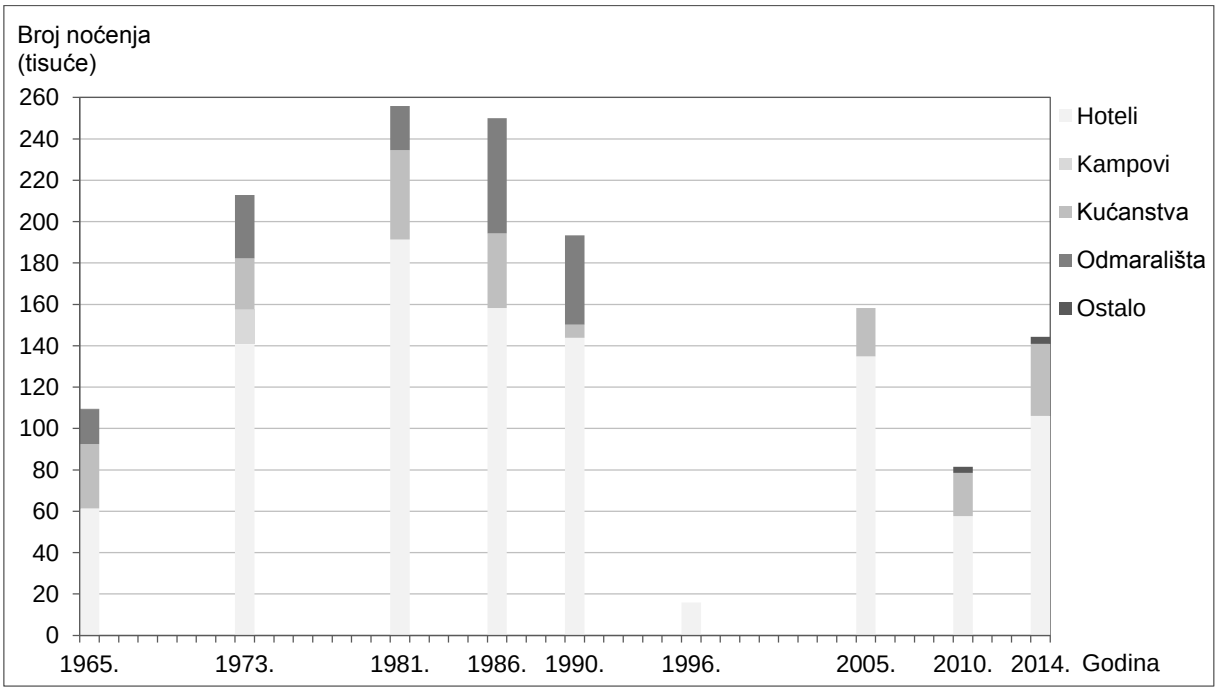

Sl. 32. Ostvarena noćenja na Elafitima prema vrsti objekata u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Na kraju faze razvoja registrirano je ukupno 1816 postelja, od čega čak polovica na Lopudu, trećina na Koločepu, šestina u odmarალištu na Jakljanu i tek 6,4 % u Šipanskoj Luci (sl. 33.). Struktura smještajnih kapaciteta u cjelini je vrlo kvalitetna, no značajno se razlikuju Lopud i Koločep, na kojima je više od četiri petine postelja u hotelima, od Jakljana i Šipana (gdje je dvije trećine postelja u privatnim kućanstvima) (sl. 34.). Iste je godine registrirano 17.571 dolazaka i 212.889 noćenja, odnosno čak 113,6 % više dolazaka i 86,8 % više noćenja nego 1964. g. (RZS, 1976-1991).

U ukupnoj strukturi prevladavaju inozemni turisti (68,6 % dolazaka i 71,8 % noćenja), posebno na Lopudu i Koločepu, dok su Šipan i Jakljan orijentirani na domaće turiste. Zahvaljujući izgradnji hotela, uz Lopud sve više raste turistička važnost Koločepa, na kojem turizam postaje jedina komercijalna aktivnost, a relativno veliki turistički promet ostvaruje se i na Jakljanu[102]. Šipan je turistički najslabije razvijen, za što je dijelom odgovorna bogatija agrarna osnova i orijentacija na poljoprivredu, zbog čega je interes za razvojem turizma slabiji. Prosječni boravak od relativno dugih 12,9 dana ukazuje na nepromijenjenu dominaciju ljetnog odmorišnog turizma, a dijelom je rezultat udaljenosti (realne, vremenske i cjenovne) od glavnih emitivnih tržišta, zbog čega se kratkotrajni boravci jednostavno ne isplate.

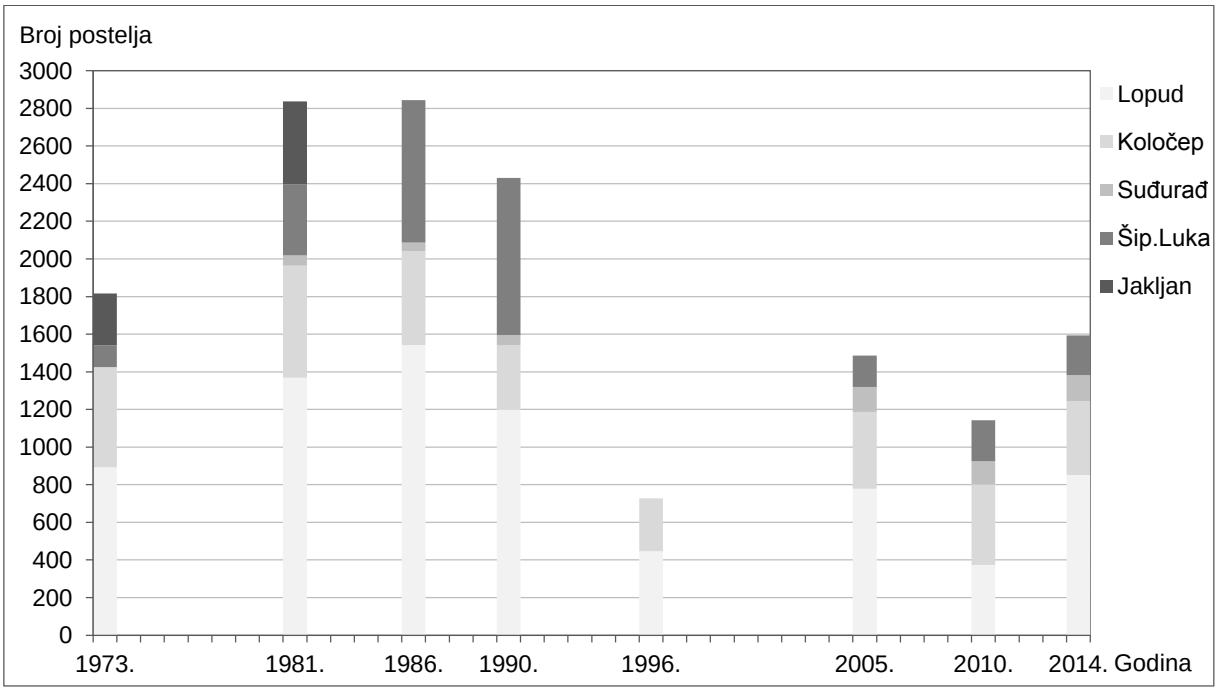

Sl. 33. Registrirane postelje po naseljima Elafita u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

[102] Statistika pod odmarალištima registrira 11,5 % dolazaka i 14,4 % noćenja, no za Jakljan navodi i 16,6 % dolazaka i 7,9 % noćenja u kampovima. Budući da statistika na Jakljanu navodi samo odmarალišta, pretpostavlja se da se radi o kampu unutar odmarališnog kompleksa pa su u analizi te postelje tretirane kao odmarališne.

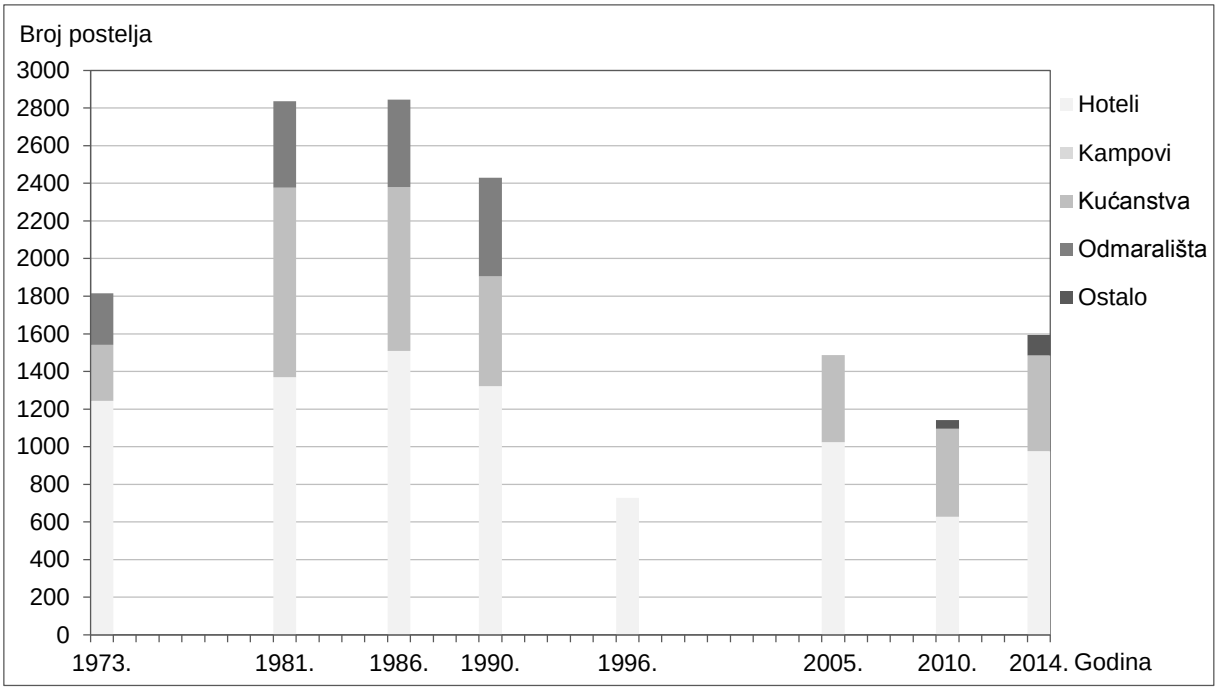

Sl. 34. Registrirane postelje na Elafitima prema vrsti objekata u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Već 1974. g. bilježi se smanjenje turističkog prometa, što označava prelazak u sljedeću fazu ciklusa. Budući da ta faza započinje s opadanjem te da se neprestano izmjenjuju razdoblja rasta i opadanja, razdoblje od 1974. do 1986. g. objedinjeno je u ***fazu konsolidacije i stagnacije***. Opadanje traje do 1979. g., a odraz je smanjenja popularnosti i potražnje za jednostavnim turističkim proizvodom koji Elafiti nude, posebno u razdoblju kada se ne otvaraju novi hoteli, koji samom svojom pojavom predstavljaju novi element u prostoru i novi faktor turističke ponude. Godine 1980. g. bilježi se blagi oporavak, a 1981. i nagli skok koji dovodi do vrhunca turističkog prometa. Tome nije prethodilo otvaranje hotela, niti značajnije unaprjeđenje turističkog proizvoda, nego je generirano rastom potražnje za Južnom Dalmacijom općenito.

Te je godine registrirano 18.592 dolazaka[103] i 255.938 noćenja, što predstavlja povećanje u dolascima od 5,8 % i u noćenjima od 20,2 % u odnosu na kraj faze razvoja. U prostornoj strukturi prednjači Lopud, koji također bilježi svoj maksimum od 10.690 dolazaka i 141.970 noćenja, i predstavlja jedno od najvažnijih turističkih mjesta u regiji Dubrovnik, te ponderira ukupne pokazatelje Elafita[104]. Koločep također 1981. g. bilježi maksimum od 3370 dolazaka i 50.151 noćenja, ali zbog snažno izraženih oscilacija, nije moguće razdijeliti faze razvoja, konsolidacije i stagnacije, no sigurno je da nakon 1981. g. ulazi u fazu opadanja. Šipan se u

[103] Broj dolazaka raste sve 1987. g. kada dosežu maksimum 20.097 noćenja (RZS, 1976-1991).
[104] Faza razvoja na Lopudu traje do 1973. g., kada prelazi u fazu konsolidacije i stagnacije koja traje do 1987. g.

noćenjima približuje Koločepu (43.296 noćenja), a u dolascima ga čak i nadmašuje (3436 dolazaka), zahvaljujući otvaranju novih postelja u privatnim kućanstvima, i to ne samo u Šipanskoj Luci, nego i u Suđurđu. Otok Šipan je do 1976. g. u fazi uključivanja, a tada prelazi u fazu razvoja. S obzirom na kašnjenje u odnosu na ostala turistička mjesta, u fazu konsolidacije i stagnacije ulazi tek 1985. g. Jakljan bilježi 1096 dolazaka i 20.513 noćenja (RZS, 1976-1991), a s obzirom na inducirani turistički razvoj i snažno izražene oscilacije uslijed ovisnosti o jednom smještajnom objektu, razvojni ciklus nije moguće odrediti.

Relativno visoki turistički promet generiran je, između ostalog, i kvalitetnijom strukturom smještajnih kapaciteta, posebno u usporedbi s drugim, čak i bližim, turističkim područjima s prevlašću postelja u privatnim kućanstvima (hoteli ostvaruju tri četvrtine turističkog prometa, kućanstva šestinu, a odmarališta manje od desetine) (sl. 32.). Iako se apsolutno najviše noćenja u kućanstvima ostvaruje na Lopudu, najveći udio u turizmu imaju na Šipanu. U ovoj fazi Elafiti poprimaju naglašeno međunarodno karakter (80,8 % dolazaka i noćenja ostvaruju inozemni turisti), no upravo to se u razdoblju nakon 1981. g. pokazuje kao faktor ubrzanog pada zbog smanjenja interesa za jednostavnim turističkim proizvodom, uz visoke cijene. Najdulji prosječni boravak od svih područja obuhvaćenih istraživanjem u tom razdoblju (13,8) posljedica je udaljenosti od emitivnih tržišta i nepromijenjene strukture turističke ponude (RZS, 1976-1991).

Zbog velikih oscilacija i selektivnog prijavljivanja u kućanstvima postelje nisu pouzdan pokazatelj ekspanzije turizma, no usporedba stanja na kraju faze razvoja sa stanjem 1981. g. daje dobru predodžbu dominantnih procesa. Postelje 1981. g. dosežu maksimum od 2837, što predstavlja povećanje od čak 56,2 % u odnosu na kraj faze razvoja. Najveći dio apsolutnog povećanja odnosi se na Lopud (povećanje za 476 ili 53,3 %), a najveće relativno povećanje doživljava Šipan (316 postelja ili čak 2,7 puta). Taj rast posljedica je pretežno povećanja smještaja u kućanstvima (broj postelja povećan je 3,6 puta), a u prostoru se očituje u izgradnji novih kuća sa sobama ili apartmanima za iznajmljivanje, ili nadogradnjama postojećih, što intenzivno mijenja fizionomiju otočnih naselja. Istovremeno se postelje u hotelima povećavaju tek za 10,2 %, iz čega je vidljivo pogoršanje strukture smještajnih kapaciteta (sl. 33. i 34.)[105].

Već 1982. g. započinje opadanje broja noćenja koje se nastavlja sve do 1986. g. Lopud i Koločep intenzivno su zahvaćeni opadanjem, na Šipanu turistički promet oscilira, a Jakljan

[105] U hotelima je registrirano 1370 postelja (48,3 %) (od toga dvije trećine na Lopudu), u privatnim kućanstvima 1007 (35,5 %) (od toga gotovo polovica na Lopudu, i po četvrtina na Koločepu i Šipanu), a u odmarališta 460 (16,2 %) (gotovo sve na Jakljanu).

bilježi intenzivniji rast i time sprječava još drastičnije opadanje turizma na Elafitima. Kratkotrajni porast na Lopudu 1986. g. nakratko zaustavlja ukupno opadanje pa je te godine na otočju dosegnut sekundarni vrhunac od 19.063 dolazaka (2,5 % više nego pet godina ranije) i 249.278 noćenja (2,3 % manje nego 1981. g.). Upravo zbog toga je i ovo razdoblje uvršteno u fazu konsolidacije i stagnacije, a ne opadanja. I dalje se smanjuje udio inozemnih turista (ostvaruju 69,4 % dolazaka i 69,9 % noćenja), a povećava udio domaćih (RZS, 1976-1991).

Međutim, 1987. g. turistički se promet ubrzano i nepovratno počinje ponovno smanjivati, što se može označiti kao ***faza opadanja***, a ima sličan karakter kao i druge južnodalmatinske destinacije. Istovremeno se blago smanjuje broj postelja, prvenstveno kao rezultat pulsacija u privatnim smještajnim kapacitetima, a manjim dijelom i u hotelima. Godine 1990. registrirano je ukupno 2430 postelja, čak 14,3 % manje nego 1981. g. Opadanje broja postelja najintenzivnije je na Šipanu i Koločepu, čije turističko značenje u otočju se smanjuje, dok Lopud i Jakljan zauzimaju iste udjele kao i u prethodnoj fazi, uz nepromijenjenu strukturu (sl. 33. i 34.). Iste je godine registrirano 15.401 dolazaka i 193.306 noćenja (17,2 % manje dolazaka i 24,5 % noćenja manje nego 1981. g.), što pokazuje da se turistički promet smanjuje brže nego postelje. Sva četiri otoka krajem 1980-ih se nalaze u fazi opadanja, i to najintenzivnije Šipan (broj noćenja 1986. – 1990. smanjen je za 39,8 %) i Jakljan (-33,5 %) s nepovoljnom strukturom smještajnih kapaciteta, snažno je zahvaćen i Lopud (-16,2 %), a najmanjim intenzitetom Koločep (-8,5 %), gdje je već i prije turistički promet znatno smanjen (RZS, 1976-1991).

Iako Elafiti nisu izravno zahvaćeni Domovinskim ratom, blizina bojišta i nesigurnost vrlo nepovoljno utječu na turizam pa je 1991. g. zabilježeno tek 11 % noćenja prethodne godine, a 1992. g. ni nema registriranog turističkog prometa. Elafiti u tom razdoblju imaju važnu stratešku ulogu u uvjetima okupiranih dijelova Južne Dalmacije, kao prometni most između Dubrovnika te Srednjeg i Sjevernog Jadrana.

6.1.7.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata

Ponovno ***uključivanje*** u turizam započinje još u jeku rata, već 1993. g., i traje do 1996. g. Turisti se prvo vraćaju na Lopud, borave u hotelima, i ostvaruju skromnih 430 dolazaka i 1440 noćenja (DZS, 1992-1994). Već 1994. g. u turizam se ponovno uključuje i Koločep, a turisti odsjedaju u jedinom otočnom hotelu *Kalamota*. Iako mirnija situacija 1994. g. dovodi do relativno brzog rasta, ratne operacije i smanjena percepcija sigurnosti 1995. g. zaslužni su za ponovno

smanjenje turističkog prometa. Pravi oporavak tako započinje 1996. g. u mirnodopskim uvjetima, no i dalje samo na Lopudu i Koločepu. Te je godine registrirano 2248 i 15.821 noćenja, što čini tek 14,6 % dolazaka i 8,2 % noćenja 1990. g. i pokazuje pogubne posljedica rata na turizam u ovom području (DZS, 1995-2006).

Turizam se brže i intenzivnije obnavlja na Lopudu s bogatijom atrakcijskom osnovom, vodećom ulogom prije rata i duljom turističkom tradicijom (ostvaruje 1958 dolazaka i 13.742 noćenja), dok je na Koločepu ostvareno tek 290 dolazaka i 2079 noćenja. Sav turistički promet ostvaruje se u hotelima[106], a turisti se nastoje privući jeftinijim sedmodnevnim turističkim aranžmanima s pansionom ili polupansionom, pa je i prosječni boravak smanjen na 7,0 dana (sl. 31. i 32.). S obzirom na jake dojmove rata kod inozemnih turista, za obnovu turizma zaslužni su domaći posjetitelji (ostvaruju 73,6 % dolazaka i 67,0 % noćenja) (DZS, 1995-2006).

Godine 1997. s ponovnim uključivanjem Šipana, na kojem se najduže zadržala vojska, Elafiti prelaze u ***fazu razvoja (1997. – 2005.).*** Turizam prvo započinje u Šipanskoj Luci s iznajmljivanjem smještaja u privatnim kućanstvima, a godinu poslije u turizam uključuje i hotel *Šipan* te privatna kućanstva u Suđurđu (turizam na Jakljanu se više ne obnavlja). Smještajni kapaciteti u početku se povećavaju vrlo brzo i već 1999. g. doživljavaju poslijeratni maksimum od 1867 postelja (od čega dvije trećine na Lopudu), koji do danas nije nadmašen.

Za smanjenje broja postelja od 2000. g. odgovorno je zatvaranje pojedinih hotela na Lopudu, uz istovremeno snažno izražene oscilacije u privatnim kućanstvima, kao posljedica različitog prijavljivanja od godine do godine. Stoga je na kraju faze razvoja registrirano tek 1487 postelja, čak 39 % manje nego 1990. g., od čega dvije trećine u hotelima, a trećina u privatnim kućanstvima[107] (sl. 34.). Iako je struktura smještajnih kapaciteta kvalitetna, dio hotela je dotrajao zbog dugotrajnog neodržavanja i nekorištenja, uz probleme vezane uz njihovu privatizaciju. U prostornoj strukturi i dalje dominira Lopud sa 768 postelja (51,6 %), no vrlo je važan porast udjela Šipana (301 postelju ili 20,2 %)[108] (sl. 33.). To je posljedica malo intenzivnijeg razvoja turizma na koji se lokalno stanovništvo sve više orijentira kao glavnu ili dopunsku aktivnost.

[106] Godine 1996. na Elafitima je registrirano ukupno 726 postelja (isključivo u hotelima), od čega 440 na Lopudu i 282 na Koločepu (DZS, 1995-2006).
[107] U odnosu na 1990. g. broj postelja u hotelima smanjen je za 300 (na Lopudu je prepolovljen, a na Koločepu je udvostručen), dok je broj postelja u privatnim kućanstvima smanjen za 120.
[108] Na Šipanu u Šipanskoj Luci ponovno djeluje hotel i nekoliko objekata u kućanstvima, a u Suđurđu se turizam svodi na iznajmljivanje smještaja u kućanstvima.

Turizam u fazi razvoja na Elafitima pokazuje vrlo izražene oscilacije i nije sukladan rastu smještajnih kapaciteta. U početku je porast polagan, s padom u 1999. g. zbog Kosovske krize, a pravi ubrzani oporavak uslijedio je 2000. g. Rast turističkog prometa u fazi razvoja temelji se ponovno na jednostavnom turističkom proizvodu *sunce i more*, no uz značajnu razliku da turizam nije toliko konkurentan kao prije rata zbog dotrajalosti dijela hotela. Godine 2005. Elafiti dosežu poslijeratni maksimum od 21.417 dolazaka i 158.306 noćenja, a i ta je godina uvrštena u fazu razvoja zbog kratkog trajanja, ubrzanog rasta turističkog prometa i ulaska u fazu opadanja već 2006. g., bez dosezanja „zrelosti" destinacija. Dolasci nadmašuju prijeratni maksimum za 1300, no noćenja su za čak 100.000 ispod prijeratnog maksimuma, što ukazuje na nižu razinu razvoja turizma i manji intenzitet turističkog korištenja prostora (broj noćenja u svim je turističkim mjestima, osim u Suđurđu, značajno ispod prijeratnog maksimuma). Budući da u ovom razdoblju nema značajnijih ulaganja u turizam, evidentno je da turistički promet do ove točke raste djelovanjem inercije, uslijed ponovno aktiviranog proizvoda *sunce i more* i rasta turističke atraktivnosti obližnjeg Dubrovnika.

Promijenjeni karakter turizma i navika putovanja kod turista, s preferencijama kraćeg boravka, dovodi do stabiliziranja prosječnog boravka na 7,4 dana. Elafiti su, s tradicijom dugotrajnog boravka, time na gubitku, što ima za posljedicu znatno manji ukupni broj noćenja, unatoč većem broju turističkih dolazaka[109]. U prostornoj strukturi najveći udio zauzima Lopud (10.129 dolazaka i 83.997 noćenja), koji ponderira ukupna turistička kretanja otočja. Dolasci neznatno ispod prijeratnog vrhunca, no noćenja zaostaju za čak 60.000, a kao i otočje u cjelini nalazi se na kraju faze razvoja (DZS, 1996-2005). Koločep se s 6685 dolazaka i 47.790 noćenja sve više nameće kao sekundarni centar otočja, zahvaljujući unaprjeđenju turističkog proizvoda, a posebno blizini Dubrovnika. Dolasci dvostruko premašuju prijeratne, a noćenja su neznatno ispod te se, kao i Lopud, nalazi na kraju faze razvoja. Šipan je turistički najslabije razvijen, i još je uvijek veliko značenje primarnih djelatnosti za lokalno stanovništvo, a ostvaruje 4723 dolazaka i 24.519 noćenja (sl. 31.) (DZS, 1996-2005). Oba otočna mjesta su u fazi razvoja, ali razina turizma je niža nego na ostalim otocima, iako je značajna za malu otočnu populaciju.

U fazi razvoja turizam na Elafitima ponovno poprima izrazito međunarodni karakter (95,0 % dolazaka i 96,1 % noćenja ostvaruju inozemni turisti), posebno na Lopudu i Koločepu (98,7 % noćenja), s kvalitetnijom strukturom smještajnih objekata i višim cijenama. Šipan je, sa slabijom razvijenošću ponude, nižim cijenama i većom udaljenošću od Dubrovnika, cjenovno

[109] Najdulji prosječni boravak od 11,0 dana ima Suđurađ, a najkraći Šipanska Luka (4,3 dana) (DZS, 1996-2005).

pristupačniji domaćim turistima, iako je udio inozemnih noćenja visok (81,9 %). Hoteli i dalje imaju najvažniju ulogu u turizmu otočja i ostvaruju 88,1 % dolazaka i 85,2 % noćenja (sl. 32.).

Već 2006. g. turistički promet na Elafitima počinje se snažno smanjivati što označava ***fazu opadanja*** koja traje do 2010. g.[110] Opadanje je u početku posljedica smanjenja atraktivnosti jednostavne turističke ponude, koja nakon Domovinskog rata ne doživljava značajnije izmjene, a 2009. i 2010. g. dodatno je potencirano zatvaranjem najvećeg hotela na Lopudu radi obnove, čime je broj postelja na otoku prepolovljen. Broj postelja na Koločepu neznatno se povećava, a najveće povećanje smještajne i ukupne turističke ponude doživljava Šipan. Godine 2007. u Šipanskoj Luci se u turizam ponovno uključuju i privatna kućanstva, a 2008. g. se u Sudurđu otvara i manji hotel. Uslijed navedenih procesa 2010. g. je ukupno registrirano 1142 postelja, čak četvrtinu manje nego 2010. g., pri čemu je smanjen udio hotela (54,8 %), povećan udio privatnih kućanstava (40,2 %), a javljaju se i ostali oblici smještaja (radi se o sobama i apartmanima za iznajmljivanje, smještajnim kapacitetima koji su srodni privatnim kućanstvima; 5,0 %) (sl. 33. i 34.) (DZS, 2011-2015). Iste je godine registrirano 11.796 turističkih dolazaka (44,9 % manje nego 2005. g.) i 81.558 noćenja (48,8 % manje nego 2005. g.). Naglim opadanjem Lopud pada na treće turističko mjesto na otočju (27,6 % dolazaka i 28,7 % noćenja 2010.), a Koločep, unatoč blagom smanjenju (stagnaciji) od 2005. g. postaje najposjećenije turističko mjesto (42,5 % dolazaka i 43,0 % noćenja), a snažno se povećava i turizam Šipana, uslijed intenzivnijeg unaprjeđenja smještajne i ukupne turističke ponude (sl. 31.). Unatoč lošijoj strukturi smještajnih kapaciteta, hoteli i dalje imaju najveću privlačnu snagu i ostvaruju 73,3 % dolazaka i 70,7 % noćenja (sl. 32.).

Od 2011. g. vidljiv je blagi oporavak turizma, a vezan je uz unaprjeđenje turističke ponude, pretežno na temelju obnove i tematiziranja hotela. Iste se godine na Lopudu otvara obnovljeni hotel *Lafodia* (4 zvjezdice), a na Koločepu se hotel *Kalamota* obnavlja i prenamjenjuje u hotel za parove bez djece (*Couples Only*), što s obzirom na njegovo turističko značenje, utječe na profiliranje cijelog otoka. U Sudurđu se otvara novih hotel, a zatvara se stariji u Šipanskoj Luci, no istovremeno uz neizgrađeni sjeverni dio uvale Šipanske Luke započinje gradnja novog velikog hotelskog kompleksa. Za taj se projekt zbog male demografske mase, radna snaga uglavnom dovozi izvana, a osim toga, predstavlja vrlo radikalan zahvat u krajoliku. Promjene u smještajnoj strukturi dovode do 1594 registriranih postelja 2014. g., 107 više nego 2005, ali i dalje ispod razine 1999. g. Smještajna ponuda je navedenim projektima poboljšana (61,3 %

[110] Iako od 2011. g. nastupa oporavak, pad broja noćenja u razdoblju 2006. – 2010. je toliko izrazit da to nije moguće analizirati kao fazu stagnacije.

postelja je u hotelima), a Lopud ponovno poprima ulogu nositelja smještajne ponude otočja (53,4 % postelja), dok se Šipan (21,9 %) značajno približava Koločepu (24,7 %) (tab. 33. i 34.).

U posljednjih pet godina ponovno se intenzivno povećava turistički promet (noćenja rastu za 77 % u odnosu na 2010. g., ali su još uvijek ispod 2005. g.) pa je 2014. g. ukupno ostvareno 21.123 dolazaka i 144.279 noćenja. S obzirom na navedeno jasno je kako je prevladana faza opadanja, no nije moguće odrediti radi li se o ponovnoj fazi razvoja ili o fazi stagnacije, čime se turistički promet vraća na prethodnu razinu. U prostornoj strukturi očekivano ponovno dominira Lopud s 11.542 dolazaka (55 %) i 74.189 noćenja (51 %), što je čak tri puta više nego 2010. g., ali je još uvijek ispod poslijeratnog maksimuma. Koločep ostvaruje 5156 turističkih dolazaka (24 %) i 44.404 noćenja (31 %), no još ne nadmašuje 2005. g. (tab. 6.). S obzirom na očekivani daljnji rast za Lopud i Koločep se ne može odrediti faza u razvojnom ciklusu. Na Šipanu se ostvaruje 4425 dolazaka (21 %) i 25.686 noćenja (18 %), pri čemu je Suđurad i dalje u fazi razvoja, a Šipanska Luka zbog zatvaranja hotela bilježi intenzivni pad (DZS, 2011-2015).

Nepromijenjeni prosječni boravak (6,8) dana i dalje pokazuje dominaciju klasičnog sedmodnevnog odmora na suncu i uz more u toplijem dijelu godine, pri čemu hoteli i dalje imaju najveću privlačnu moć (ostvaruju 73,6 % dolazaka i 61,3 % noćenja) (sl. 32.). S obzirom na recentna unaprjeđenja turističke ponude, očekuje se nastavak rasta turističkog prometa, a potencijalne turiste i dalje će privlačiti uglavnom mirni odmor u prirodi i pogodnosti za razvoj nautičkog turizma. Pritom se postavlja pitanje hoće li taj razvoj biti iznad mogućnosti otočja. Uz stacionarne turiste otočje posjećuje relativno veliki broj izletnika iz Dubrovnika (stanovnika i turista) koji na otočje dolaze radi kupanja. Glavno izletničko odredište je otok Lopud koji izletnike privlači pješčanim plažama, posebno u zaštićenoj uvali Šunj.

Usporedbom prijeratnog i poslijeratnog razvojnog ciklusa vidljivo je kako Elafiti u cijelom razdoblju imaju naglašeno međunarodnu turističku potražnju, no kako se tek u najnovijem razdoblju djelomično mijenjaju obilježja turističkog prometa. Turizam neposredno nakon rata započinje na istom turističkom proizvodu kao i prije, no gubi se značajan dio turističkog prometa zatvaranjem odmarališta i izlaskom Jakljana iz turizma. Nekad državni hoteli se više ili manje uspješno privatiziraju, a u zadnjih nekoliko godina i obnavljaju i tematiziraju čime definiraju značajan dio ukupne turističke ponude. Još uvijek postoje neiskorišteni potencijali u obliku *greyfield* lokaliteta, a najznačajniji takav objekt čini nekadašnji hotel *Grand* na Lopudu. Unatoč intenzivnijem turističkom razvoju Šipana, turistički promet je na nižoj razini nego prije rata, za što su značajnim dijelom odgovorni promijenjeni trendovi putovanja i kraći odmori.

6.2. RAZVOJNI CIKLUS TURISTIČKE REGIJE KONAVLE

Razvoj turizma u Konavlima započinje u Cavtatu oko 1900. g., a potaknut je u to vrijeme već snažnijim razvojem turizma u obližnjem Dubrovniku. U razdoblju prije Prvog svjetskog rata ne postoje organizirani smještajni kapaciteti namijenjeni pružanju usluga turistima (hoteli i pansioni), nego malobrojni turisti odsjedaju u manjim gostionicama, krčmama i kavanama koje su prvenstveno okupljališta lokalnog stanovništva, a imaju do tridesetak postelja za smještaj gostiju. Te kapacitete koriste malobrojni turisti iz Austro-Ugarske (Češke, Slovačke, BiH), Njemačke i Srbije privučeni atraktivnošću područja, uglavnom u hladnijem dijelu godine. Procjenjuje se da Cavtat neposredno prije Prvog svjetskog rata posjećuje 500 turista godišnje (Franić, 1999). S obzirom na nerazvijenost turističke ponude i još uvijek elitni karakter turizma, ovo razdoblje može se označiti ***fazom otkrivanja***.

Prvi svjetski rat prekida turistička kretanja na nekoliko godina pa se neposredno nakon rata bilježi tek tristotinjak turističkih dolazaka godišnje, uglavnom s područja Hrvatske, BiH i Srbije, dijelova tadašnje Kraljevine SHS, a za smještaj turista postoji tek jedan restoran s pet soba (Franić, 1999). Uvidjevši pozitivne učinke turizma u susjednom Dubrovniku i interes turista za ovo područje, 1920. g. u Cavtatu se osniva hotelsko i kupališno društvo *Epidaurus*, a 1924. g. *Društvo za razvitak Cavtata i okolice te unapređenje stranaca u Cavtatu*, čime započinje organizirani razvoj turizma (Franić, 1999; Vukonić, 2005). U drugoj polovici 1920-ih se otvaraju tri nova pansiona s ukupno 130 postelja, od čega je najveći pansion *Novaković* (80 postelja) usmjeren na zdravstveni turizam, sa sve većim naglaskom na balneološki turizam u toplijem dijelu godine. Krajem 1920-ih Cavtat godišnje posjećuje između 730 i 1050 turista, pretežno domaćih (iz Kraljevine SHS/Jugoslavije), koji u Cavtatu borave između 11 i 19 dana. Manji udio inozemnih turista rezultat je udaljenosti od emitivnih tržišta, prometne izoliranosti i slabije razvijenosti turističke ponude. Uz stacionarne turiste, Cavtat godišnje posjećuje 6000-9000 jednodnevnih posjetitelja (turista) iz Dubrovnika (Franić, 1999). S obzirom na obilježja turizma, probuđenu svijest o mogućnostima razvoja smještajne ponude i turizma općenito, to razdoblje odgovara ***fazi uključivanja***, ali još uvijek u okvirima elitnog turizma.

Izgradnja zračne luke kod Grude (1936. g.) nema veći utjecaj na povećanje turizma u Cavtatu i ne uspijeva potaknuti prijelaz u fazu razvoja. Godine 1935., prije izgradnje zračne luke, u Cavtatu je registrirano 1385 dolazaka i 18.899 noćenja (od čega dvije trećine domaćih), a od 1936. g. se čak bilježi i blago smanjenje turističkog prometa. Pomalo neočekivano, vrhunac prijeratnog turizma ostvaruje se 1939. g. s 1414 dolazaka i 21.969 noćenja (Franić, 1999).

6.2.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju

Poslijeratno razdoblje u Europi obilježava omasovljenje turističkih kretanja kao rezultat uključivanja sve većeg broj turista iz različitih društvenih slojeva u turizam, što na hrvatskoj obali ima drugačiji karakter nego u kapitalističkim državama. Za razliku od drugih promatranih regija, za Konavle postoje pouzdani podaci o turističkom prometu već od 1953. g.[111], što omogućuje kvalitetniju analizu turizma u socijalističkom razdoblju. Budući da u cijelom promatranom razdoblju Cavtat ostvaruje gotovo sav turistički promet regije, njegov razvojni ciklus istovjetan je ciklusu regije te se ne analiziraju razvojni ciklusi drugih turističkih mjesta.

6.2.1.1. Faza uključivanja (1946. – 1963.)

Prema kriterijima Lundtorpa i Wanhila (2001) moguće je na temelju podataka o broju noćenja točno razgraničiti fazu otkrivanja (završava 1955. g. s ostvarenih 9 % maksimuma noćenja u ciklusu) od faze uključivanja (započinje 1956. g. s 10 % maksimuma noćenja, a završava 1963. g. s 19 % maksimuma). No, s obzirom na postojanje turističke tradicije i dijela smještajnih kapaciteta od prije Drugog svjetskog rata, i kvalitativna obilježja turizma u ovom razdoblju, opravdano je cijelo ovo razdoblje smatrati fazom (ponovnog) ***uključivanja (1946. – 1963.)***.

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji i cijeloj Europi još je uvijek teško gospodarsko stanje i svi napori ulažu se u poslijeratnu obnovu. Slična situacija je i u Konavlima (Cavtatu), zbog čega je neposredno nakon rata turistički promet vrlo slab. Početkom 1950-ih država snažno podupire i subvencionira putovanja domaćeg stanovništva na odmor pa domaći (jugoslavenski) turisti dobivaju popust na putovanje različitim prometnim sredstvima, a u receptivnim područjima grade se odmarališta (najčešće od strane pojedinih tvrtki ili organizacija) koje omogućavaju prihvat turista. Početkom 1950-ih u Cavtatu su izgrađena dva odmarališta (poslije su pretvoreni u hotele *Epidaurus* i *Supetar*), a osim njih postoji pansion *Dalmacija* i hotel *Cavtat* (nekadašnji pansion *Koletić*) (Franić, 1999). Iako se razvoj turizma u Hrvatskoj u tom razdoblju svojim karakteristikama razlikuje od onog u kapitalističkim zemljama, ipak dolazi do omasovljenja turističkih kretanja s naglaskom na ljetni odmorišni turizam uz obalu. Turistički promet vrlo brzo nadmašuje prijeratne maksimume pa je 1955. g. u Cavtatu, tada jedinom turističkom mjestu u Konavlima, registrirano 4668 dolazaka (3,3 puta više nego 1939. g.) i 56.399 noćenja (2,6 puta više nego 1939. g.), od čega čak tri četvrtine

[111] Za razdoblje 1953. – 1963. koriste se podaci objavljeni u Franić (1999), a od 1964. g. podaci RZS-a i DZS-a.

dolazaka i 86 % noćenja ostvaruju domaći turisti (tab. 7.; sl. 35.). Niži udio inozemnih turista posljedica je velike udaljenosti i slabije prometne (cestovne i željezničke) povezanosti s emitivnim tržištima, prilagođenosti smještajne strukture domaćim turistima (odmarališta) i slabije razvijene turističke ponude. Prosječni boravak iznosi visokih 12,1 dana, a vezan je uz jednostavni turistički proizvod *sunce i more*, ali i veliku udaljenost od domaćih emitivnih tržišta (kraći boravci se ne isplate s obzirom na dugo putovanje do odredišta). Domaći turizam povećava se sve do 1958. g. kada postiže maksimum od 70.639 noćenja (Franić, 1999).

Tab. 7. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak u regiji Konavle u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Godina	Turistički dolasci				Turistička noćenja				Prosječni boravak
	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r_G	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r_G	
1955.	4.668	23,8	-	-	56.399	13,8	-	-	12,1
1963.	9.303	61,6	199,3	9,0	115.666	54,1	205,1	9,4	12,4
1973.	50.040	62,0	537,9	18,3	376.890	75,5	325,8	12,5	7,5
1981.	70.049	62,7	753,0	4,3	604.812	71,3	522,9	6,1	8,6
1990.	60.231	70,9	120,4	-1,7	433.705	82,0	115,1	-3,6	7,2
1996.	6.072	34,8	10,1	-	160.241	39,0	36,9	-	26,4
2005.	84.553	86,8	1392,5	34,0	513.820	94,4	320,7	18,1	10,3
2009.	72.504	93,3	85,7	.3,8	436.450	96,1	84,9	-0,8	6,0
2014.	106.747	96,3	147,2	8,5	580.126	97,3	132,9	4,9	5,4

* Inoz. – inozemni; I_L – lančani indeks u promatranom razdoblju; r_G – prosječna godišnja (geometrijska) stopa promjene
Izvori: Franić (1999); RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Tada se ukidaju subvencije za putovanje domaćim turistima, što dovodi do snažnog smanjenja turističkog prometa domaćih turista (već 1959. g. broj noćenja domaćih turista je prepolovljen). Naime, domaće stanovništvo predstavlja pretežno industrijsko radništvo koje živi u gradovima gradovima i nema dovoljno sredstava za odlazak na more bez državnih subvencija. Istovremeno u Cavtatu sve više raste broj i udio inozemnih turista, koji pretežno dolaze morskim putem, a njihov prihvat omogućava sve razvijenija smještajna ponuda. Godine 1962. otvara se novi hotel *Albatros*, a 1963. i hotel *Adriatic*, čime Cavtat sve više poprima fizionomiju turističkog mjesta (Franić, 1999), karakterističnu za kasnu fazu uključivanja. U turizam se uključuje i Molunat, najjužnije obalno naselje u Hrvatskoj, ali turistička ponuda je slaba i svodi se na smještaj u privatnim kućanstvima i improvizirani kamp. Dolazak turista je otežan zbog prometne izoliranosti i slabe kvalitete ceste pa je u Moluntu 1961. g. registrirano 308 dolazaka i 9240 noćenja isključivo domaćih turista[112] (Franić, 1999).

[112] Za 1962. i 1963. g. ne postoje podaci o turističkom prometu za Molunat.

Ipak, najveći poticaj razvoju turizma pruža otvaranje nove zračne luke Dubrovnik (u blizini Čilipa) koja omogućuje direktno povezivanje Konavala s brojnim gradovima u emitivnim europskim zemljama. Otvaranje zračne luke dovodi do snažnog rasta broja inozemnih turističkih dolazaka i noćenja, te daljnjeg omasovljenja turističkih kretanja, a time i prelaska u fazu razvoja. Drugi snažan poticaj razvoju turizma pruža dovršetak Jadranske magistrale koja u potpunosti cestovno povezuje hrvatsku obalu i omogućuje dolazak motoriziranih turista. U 1963., zadnjoj godini faze uključivanja, registrirano je 9303 dolazaka i 115.666 noćenja, čak dvostruko više nego 1955. g.[113] Inozemni turisti ostvaruju 61,6 % dolazaka i 54,1 % noćenja, a prosječni boravak iznosi i dalje visokih 12,3 dana (Franić, 1999).

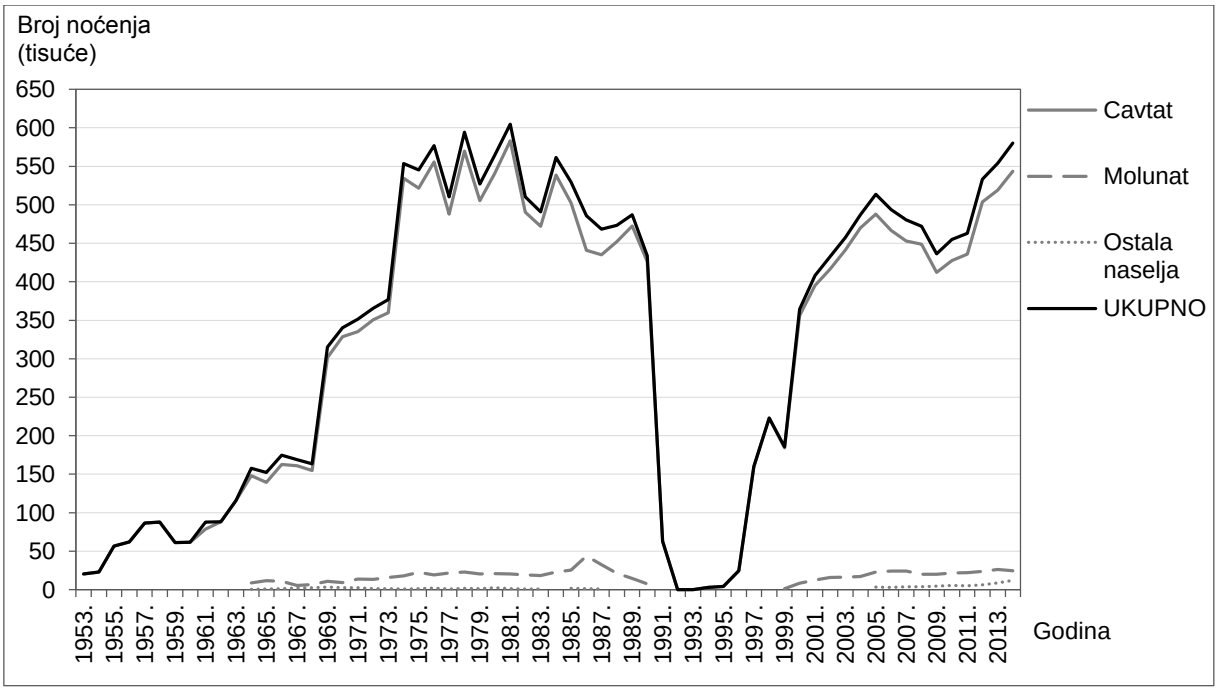

Sl. 35. Broj noćenja u turističkim područjima regije Konavle 1953. – 2014.
Izvori: Franić (1999); RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

6.2.1.2. Faza razvoja (1964. – 1973.)

Bolja prometna povezanost s emitivnim tržištima dovodi do rapidnog porasta turističkog prometa, uz sve veću zastupljenost inozemnih[114] avio turista te obrazovanijih turista s višim prihodima. Zahvaljujući navedenom i toploj sredozemnoj klimi produljuje se turistička sezona,

[113] Na značenje koje je u ubrzanom rastu turističkog prometa imalo otvaranje zračne luke ukazuje činjenica da je broj noćenja 1963. g. bio za čak 25.000 veći nego godinu prije, kada je luka tek otvorena.
[114] Posjetitelji Konavala uglavnom su iz Ujedinjenog Kraljevstva, Njemačke, Nizozemske, Belgije, Austrije i Švicarske (Franić, 1999).

a hoteli posluju i do osam mjeseci godišnje (Franić, 1999). Turizam se razvija i u Moluntu, u manjem dječjem odmaralištu i kućanstvima, no vrlo slabim intenzitetom zbog udaljenosti, manje populacije i slabe turističke ponude. Godine 1966. odmaralište se zatvara, što dovodi do smanjenja turističkog prometa, no otvaranje manjeg kampa 1969. g. dovodi do umjerenog skoka turističkog prometa. U cijelom razdoblju Molunat privlači manji broj inozemnih turista koji dolaze uglavnom osobnim automobilima, pa promjene u njihovim interesima, s obzirom na slabo razvijenu turističku ponudu, uzrokuju velike godišnje oscilacije u turističkom prometu.

Uz primorska, u turizam se uključuju i ruralna naselja Popovići (1963. g.) i Čilipi (1966. g.) u kojima se turizam temelji na iznajmljivanju smještaja u kućanstvima te kombinaciji kupališnog i ruralnog turizma, zahvaljujući maloj udaljenosti od obale[115]. U Čilipima se, na temelju bogate tradicije, razvija i izletnički turizam (iz Dubrovnika), u sprezi s kojim se redovito održavaju folklorne manifestacije. Na svijest o mogućim pozitivnim efektima turističkog razvoja ukazuje osnivanje turističkih društava u Moluntu i Čilipima (1964. g.), a poslije i u Grudi, Ljutoj i Popovićima. U Cavtatu se smanjuje udio odmarališnog turizma; većina nekadašnjih odmarališta pretvara se u hotele, grade se novi hoteli, a postojećima se dodaju depandanse (hotel *Adriatic-Cavtat* 1964., *Adriatic* 2 1964., *Epidaurus* 1964., *Albatros* 1 1969.) (Franić, 1999). Najveći projekt tada predstavlja izgradnja luksuznog hotela *Croatia* 1973. g., najvećeg u kategoriji L (5 zvjezdica) u Južnoj Dalmaciji, što je i prekretnica prema sljedećoj fazi u ciklusu.

Godine 1973. u Konavlima je procijenjeno 4330 postelja[116], od čega čak 3748 u Cavtatu, i to 2962 u hotelima, 716 u smještaju, a samo 70 postelja u odmarališta (tab. 8., sl. 36.). Povećanje kapaciteta u kućanstvima pokazuje da je lokalno stanovništvo svjesno mogućnosti zarade u turizmu pa se, u skladu sa svojim mogućnostima, sve više okreću turizmu kao dopunskoj ili glavnoj aktivnosti kućanstava. U Moluntu je broj postelja procijenjen na 450, od čega 106 otpada na kućanstva, a ostalo na kampove. U Čilipima je procijenjeno sedamdesetak postelja, a u Popovićima šezdesetak i sve su u privatnim kućanstvima (RZS, 1970-1975).

Na intenzivan rast turističkog prometa tijekom faze razvoja ukazuje broj od čak 50.040 dolazaka i 376.890 noćenja 1973. g., što predstavlja povećanje od 5,4 puta u turističkim dolascima i 3,3 u noćenjima u odnosu na 1963. g. (tab. 7.). Brži rast dolazaka u odnosu na noćenja može se objasniti činjenicom da, zbog bolje prometne povezanosti, sve češći postaju i

[115] Popovići su malo ruralno naselje u blizini Cavtata, u čijoj se blizini nalazi nekoliko manjih atraktivnih plaža u Konavoskim stijenama. Razvoj turizma u Čilipima od 1966. g. potaknut je blizinom Cavtata i zračne luke.
[116] Iznesena je procjena temeljena na podacima susjednih godina jer statistika 1973. g. pokazuje nerealno visok broj postelja u Moluntu, a ne iskazuje postelje u Popovićima i Čilipima, iako je u njima registriran turistički promet.

kraći posjeti turista. Stoga se i prosječni boravak smanjuje na 7,5 dana, no i dalje ukazuje na dominaciju ljetnog odmorišnog turizma. Inozemni turisti ostvaruju tri petine dolazaka i tri četvrtine noćenja. U prostornom razmještaju turističkih mjesta u Konavlima očekivano dominira Cavtat koji ostvaruje 47.658 dolazaka (95,2 %) i 359.879 noćenja (95,5 %), od čega više od 90 % u hotelima (sl. 37.). Molunat ostvaruje 4 % dolazaka i noćenja (pretežno u kampovima), a Popovići i Čilipi po manje od 200 dolazaka i 1000 noćenja (RZS, 1970-1975).

Tab. 8. Turističke postelje u regiji Konavle u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Godina	Ukupno	Hoteli (%)	Kampovi (%)	Kućanstva (%)	Ostalo (%)	Lančani indeks (I_L)	Prosječna godišnja stopa (r_G)
1973.	7269	40,7	47,0	11,3	1,0	-	-
1981.	4783	50,4	18,1	29,6	1,7	65,8	-5,1
1990.	5037	59,9	15,9	22,6	1,6	105,3	0,6
1996.	3223	92,2	0,0	7,8	0,0	64,0	-
2005.	4917	52,9	10,4	36,7	0,0	152,6	4,8
2009.	5033	78,3	1,0	18,5	2,2	102,4	0,6
2014.	4940	70,5	1,6	23,6	4,3	98,2	-0,4

Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

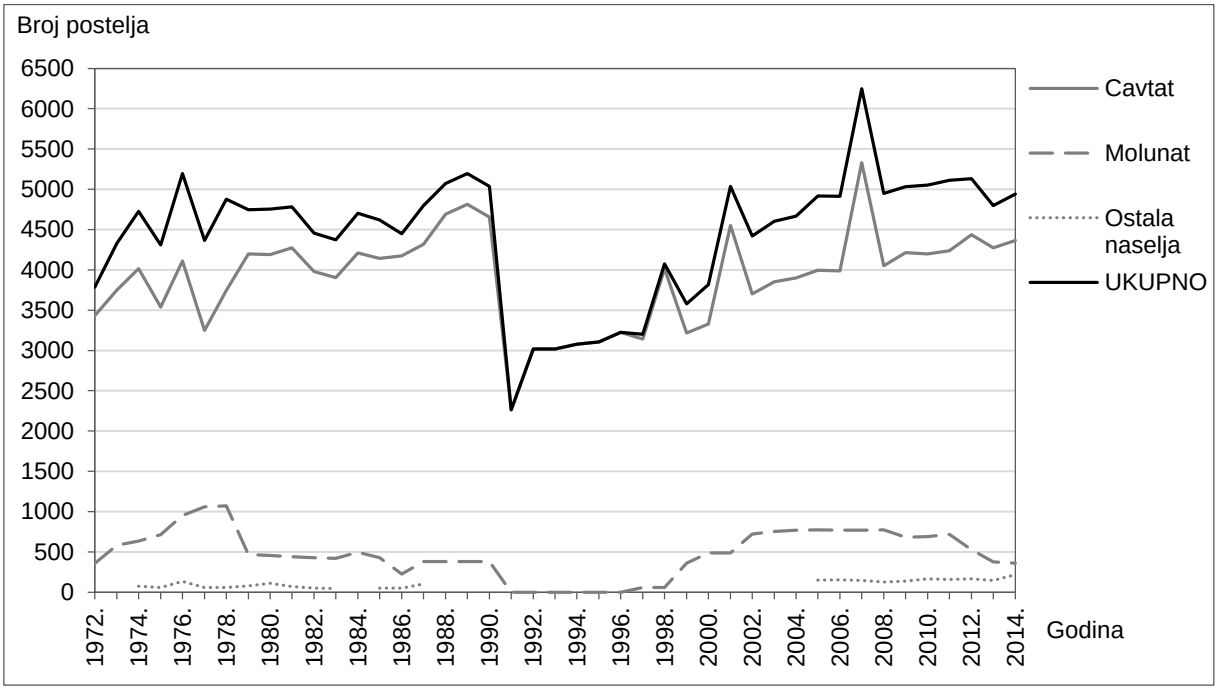

Sl. 36. Broj postelja u turističkim područjima regije Konavle 1972. – 2014.
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

S obzirom na mali turistički promet u cijelom razdoblju, razvojni ciklus Popovića i Čilipa uopće nije moguće odrediti (može se eventualno reći da su u fazi uključivanja), dok se za Molunat može govoriti jedino o uvjetnom razvojnom ciklusu. Naime, turistički razvoj je ekstenzivan i

spontan te izostaju značajniji prostorni efekti koji obilježavaju različite faze razvojnog ciklusa. Otvaranje kampa 1969. g. dovodi do manjeg skoka turističkog prometa, koji označava prijelaz iz dotadašnje faze otkrivanja i uključivanja u fazu razvoja.

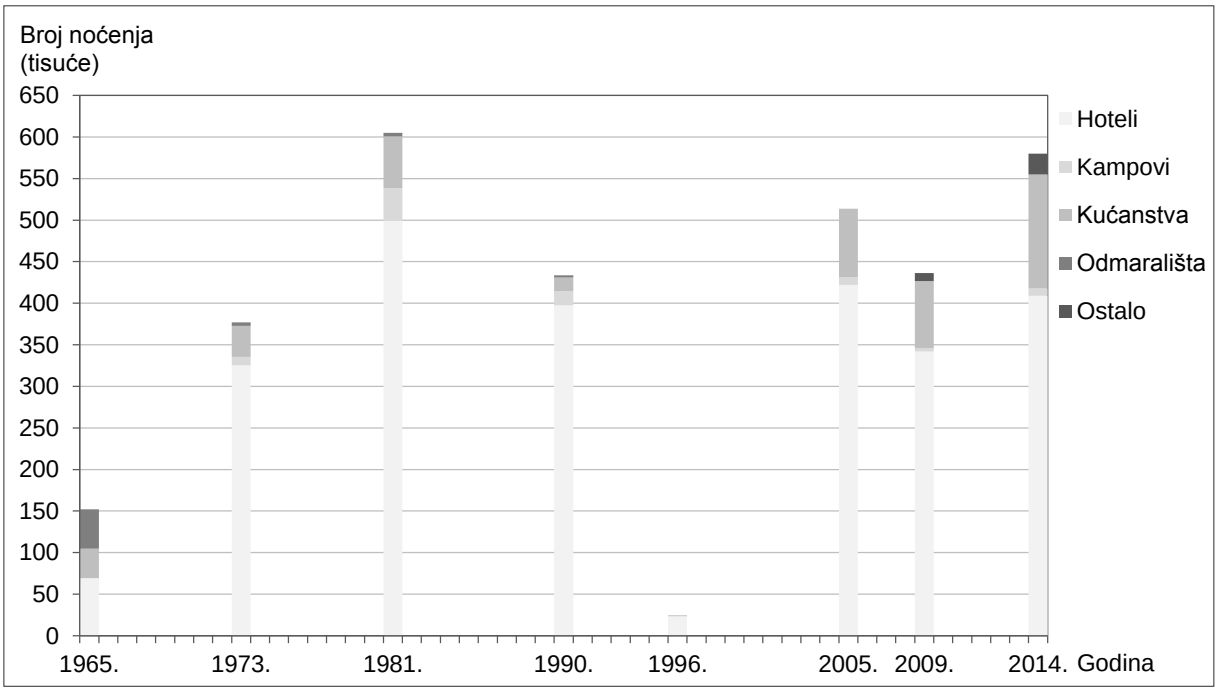

Sl. 37. Ostvarena noćenja u Konavlima prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

6.2.1.3. Faza konsolidacije i stagnacije (1974. – 1981.)

Prelazak iz faze razvoja u sljedeću fazu jasno je potaknulo otvaranje dotad najvećeg i najluksuznijeg hotela *Croatia* koji uzrokuje nagli skok turističkog prometa već 1973. g. Iako turistički podaci pokazuju da faza razvoja izravno prelazi u fazu stagnacije[117], procesi u tom razdoblju dijelom su karakteristični i za konsolidaciju pa je ovo razdoblje nazvano fazom konsolidacije i stagnacije. U tom razdoblju više nema intenzivne gradnje novih hotelskih kapaciteta, ali se otvara novi kamp u Cavtatu, povećava se kapacitet kampova u Moluntu, te blago rastu kapaciteti kućanstava u Cavtatu i Moluntu. Na dosegnutu zrelost destinacije ukazuje i povećanje udjela starijih turista (Franić, 1999) te jačanje izletničke komponente. Odredišta izletničkog turizma su Čilipi s folklorom, Ljuta s mlinicama i eno-gastronomskom ponudom te Pridvorje, a u izletima uglavnom sudjeluju turisti smješteni u Dubrovniku.

[117] Konsolidacija je naglim skokom turističkog prometa jednostavno preskočena i 1973. g. je registrirano 93 % maksimuma noćenja

Broj turističkih postelja povećava se znatno sporije nego u ranijem razdoblju pa je 1981. g. registrirano 4783 postelja, od čega čak 4274 u Cavtatu, 439 u Moluntu (u kampovima i privatnim kućanstvima), 30 u Čilipima i 40 Popovićima (isključivo u privatnim kućanstvima). Cavtat ima relativno kvalitetnu smještajnu strukturu (56 % postelja u hotelima, 24 % u ućanstvima, 15 % u kampovima i 5 % u odmarališima), posebno ako se uzme u obzir da je 37 % hotelskih postelja u kategoriji L (5 zvjezdica), 24 % u kategoriji A (4 zvjezdica), a 39 % u kategoriji B (3 zvjezdice), dok hotela niže kategorije ni nema (RZS, 1976-1991; Franić, 1999).

Turistički promet se u ovom razdoblju blago povećava, uz izražene oscilacije, i 1981. g. doseže maksimum od 604.812 noćenja (60,5 % više nego 1972. g.). Maksimum od 76.577 dolazaka ostvaren je još 1976. g., a od tada se blago smanjuju pa ih je 1981. g. ostvareno 70.049. Ponovno blago raste prosječni boravak (8,6 dana), a u prostornoj strukturi još je izrazitije turističko značenje Cavtata koji ostvaruje 96 % dolazaka i noćenja. Molunat ostvaruje manje od 4 % turističkog prometa, a Čilipi i Popovići zajedno manje od 0,5 %. Udio inozemnih turista gotovo je nepromijenjen u odnosu na kraj faze razvoja, a snažno prevladavaju u Cavtatu i Moluntu, dok su u ruralnim mjestima brojniji domaći turisti (RZS, 1976-1991).

6.2.1.4. Faza opadanja (1982. – 1993.)

Broj postelja nastavlja se povećavati i nakon 1981. g., no sporijim tempom nego u prijašnjem razdoblju. Jedini novoizgrađeni hotel je *Epidaurus II* (1984. g.) (Kobašić, 2001), ali i dalje rastu kapaciteti privatnih kućanstava u Cavtatu i Moluntu. Tako je 1990., zadnje prijeratne godine, registrirano ukupno 5037 postelja (5,3 % više nego 1981. g.), od čega 4655 u Cavtatu, a 382 u Moluntu (u Čilipima nema registriranih postelja). Od ukupnog broja postelja 60 % je u hotelima u Cavtatu, 16 % u kampovima, 22 % u kućanstvima, a 2 % u odmarališima u Cavtatu (tab. 8.).

Unatoč kvalitetnoj strukturi smještajnih kapaciteta, turistički promet nakon 1981. g. ima trend smanjenja, uz velike oscilacije i pojedine uspješne godine te, za razliku od drugih južnodalmatinskih destinacija, ne doseže maksimum u drugoj polovici 1980-ih. Zbog toga je opravdano razdoblje 1982. – 1993. izdvojiti kao fazu opadanja. Smanjenje turističkog prometa i općenito turističkog interesa za Konavle posljedica je, kao i u Dubrovniku, vrlo slabe izvanpansionske ponude i slabije promocije destinacije na turističkom tržištu (Kobašić i dr., 1997). Opadanju pridonosi i zasićenost turista jednostavnim turističkim proizvodom *sunce i more* te nedovoljno turističko vrednovanje cjelokupne atrakcijske osnove, kao i turistička

politika koja izjednačava razvoj turizma s izgradnjom smještajnih kapaciteta. To se naposljetku pokazuje pogubnim, jer, iako je postojanje većeg broja hotela više kategorije nužno u privlačenju željene strukture turista, zanemaruje se činjenica da turisti u destinaciju dolaze prvenstveno radi atrakcija, a ne radi hotela. To pokazuje da samo postojanje atrakcije svjetske važnosti u blizini samo po sebi nije dovoljno za zadržavanje postojeće razine posjećenosti, nego da je nužno kvalitetno upravljanje turističkim područjem. S obzirom na izostanak kvalitetnog upravljanja, Konavle su jedna od prvih regija u Južnoj Dalmaciji koja ulazi u fazu opadanja.

Opadanje domaćeg turizma odvija se još brže nego opadanje inozemnog turizma, što je posljedica niže kupovne moći domaćeg stanovništva i visokih cijena smještaja u hotelima. Domaći turisti preferiraju jeftinije komplementarne smještajne objekte kojih u ovom području ima manje pa jednostavno zaobilaze ovaj prostor. Smanjenje regije ponderirano je prvenstveno opadanjem u Cavtatu, u kojem broj noćenja gotovo kontinuirano opada od 1982. g. U Moluntu i Čilipima noćenja skokovito rastu do 1986. g., kada su zabilježeni maksimumi od 43.563 (u Moluntu) i 1866 (u Čilipima), nakon čega oba mjesta ulaze u fazu opadanja. U Popovićima u uopće nema registriranog turističkog prometa (RZS, 1976-1991). Dakle, stacionarni ruralni turizam se značajno smanjuje, a i dalje jača izletnička komponenta (u Čilipe i Ljutu).

Godine 1990. registrirano je 60.231 dolazaka (14,0 % manje nego 1981. g.) i 433.705 noćenja (28,3 % manje nego 1981. g.). Cavtat i dalje ostvaruje nepromijenjeno visoki udio u turističkom prometu, a uslijed smanjenog posjećivanja domaćih turista, povećava se udio inozemnih dolazaka (70,8 %) i noćenja (78,5 %). Uslijed promjene strukture turista i promjene navika putovanja na turističkom tržištu prosječni boravak nastavlja trend smanjenja (7,1), ali i dalje ukazuje na nepromijenjenu orijentaciju na ljetni odmorišni turizam. U drugoj polovici 1991. g. započinje srpsko-crnogorska agresija na Hrvatsku i okupacija većeg dijela Konavala, što rezultira smanjenjem ukupnog turističkog prometa u 1991. g. i potpunog zamiranja turizma 1992. i 1993. g. Dio stanovništva je u progonstvu, a 1991. g. okupirana je i oštećena zračna luka, što će imati za posljedicu usporenu obnovu turizma u kasnijem razdoblju.

6.2.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata

6.2.2.1. Faza uključivanja (1994. – 1996.)

Djelomična obnova turizma započinje već 1994. g., no radi se o simboličnom turističkom prometu (563 dolazaka i 3062 noćenja), u kojem tri četvrtine ostvaruju domaći turisti koji

odsjedaju isključivo u cavtatskim hotelima. S obzirom na uništenost zračne luke[118] te percepciju nesigurnosti, dolazak turista je otežan. Broj turističkih noćenja odgovara fazi otkrivanja, no s obzirom na postojanje turističke tradicije, dijela smještajne ponude (koja nije uništena u ratu) i informacije o destinaciji, opravdano je ovo smatrati fazom (ponovnog) uključivanja.

Prava obnova turizma započinje tek 1996. g., nakon završetka rata, i temelji se na istim (dijelom obnovljenim) smještajnim kapacitetima i turističkoj ponudi kao i prije rata, i to isključivo u Cavtatu. Naime, Čilipi su u ratu pretrpjeli teška stradanja, a Molunat se nalazi u blizini poluotoka Prevlaka koji je do 2002. g. pod izravnom nadležnošću UN-a pa se turizam ne obnavlja odmah. Godine 1996. registrirano je 6072 dolazaka i 24.537 noćenja, što čini tek desetinu dolazaka i dvadesetinu noćenja iz 1990. g. Uz hotele (2973 postelja) se obnavljaju privatna kućanstva (250 postelja), a i dalje brojčani prevladavaju domaći turisti (65 % dolazaka i 62 % noćenja), s obzirom na jaku percepciju rata na emitivnim tržištima. Prosječni boravak nakon rata smanjen je na samo 4 dana (DZS, 1995-2006).

6.2.2.2. Faza razvoja (1997. – 2005.)

Pravi poslijeratni razvoj turizma u Konavlima započinje nakon 1997. g., kada se prognano stanovništvo vraća svojim kućama i kada je većina smještajnih objekata obnovljena, što omogućuje normalni razvoj turizma. Snažnom rastu turističkog prometa krajem 1990-ih i ranih 2000-ih pridonosi intenzivna promocija Hrvatske na inozemnim tržištima, ali i unaprjeđenje turističkih mjesta akcijama unaprjeđenja okoliša. Stoga je rast turističkog prometa od 1997. do 2001. g. vrlo brz i nakratko ga prekida samo Kosovska kriza, no već 2002. g. vidljivo je njegovo usporavanje. Iako bi prema broju noćenja već 2004. g. ušla u fazu konsolidacije, kao zadnja godina faze razvoja označena je 2005. g. jer nakon te godine započinje blago opadanje (sl. 38.).

Uz Cavtat se već 1997. g. u turizam ponovno uključuje Molunat koji turističku revitalizaciju temelji na istim elementima kao i prije rata – na ljetnom odmorišnom turizmu i smještaju u kampovima. Godine 2000. ponuda u kampovima se značajnije povećava, što dovodi do skoka u turističkom prometu, a time i do prelaska u fazu razvoja (2000. – 2004.). Istovremeno privatna kućanstva ponovno počinju iznajmljivati smještaj turistima te time dopunjuju svoj dohodak ili rješavaju egzistenciju. U Cavtatu nema većih investicija u smještajne objekte pa se broj noćenja

[118] Iako je pista u zračnoj luci već krajem 1992. g. osposobljena za polijetanje i slijetanje zrakoplova, putnička zgrada obnovljena je tek 1994. g. (Nodilo, 2010) te se tek tada stječu uvjeti za njezino uključivanje u turizam.

povećava znatno sporije, a i dalje prevladava ljetni odmorišni turizam. Na samom kraju faze razvoja u turizam se uključuju Uskoplje i Zvekovica, Cavtatu najbliža unutrašnja naselja. U Uskoplju je otvoren mali ruralni hotel s 20 postelja, a u Zvekovici je nekoliko soba i apartmana u privatnim kućanstvima uređeno za prihvat turista. Time se, uz otprije revitalizirano izletništvo, u Konavlima ponovno počinje razvijati stacionarni ruralni turizam.

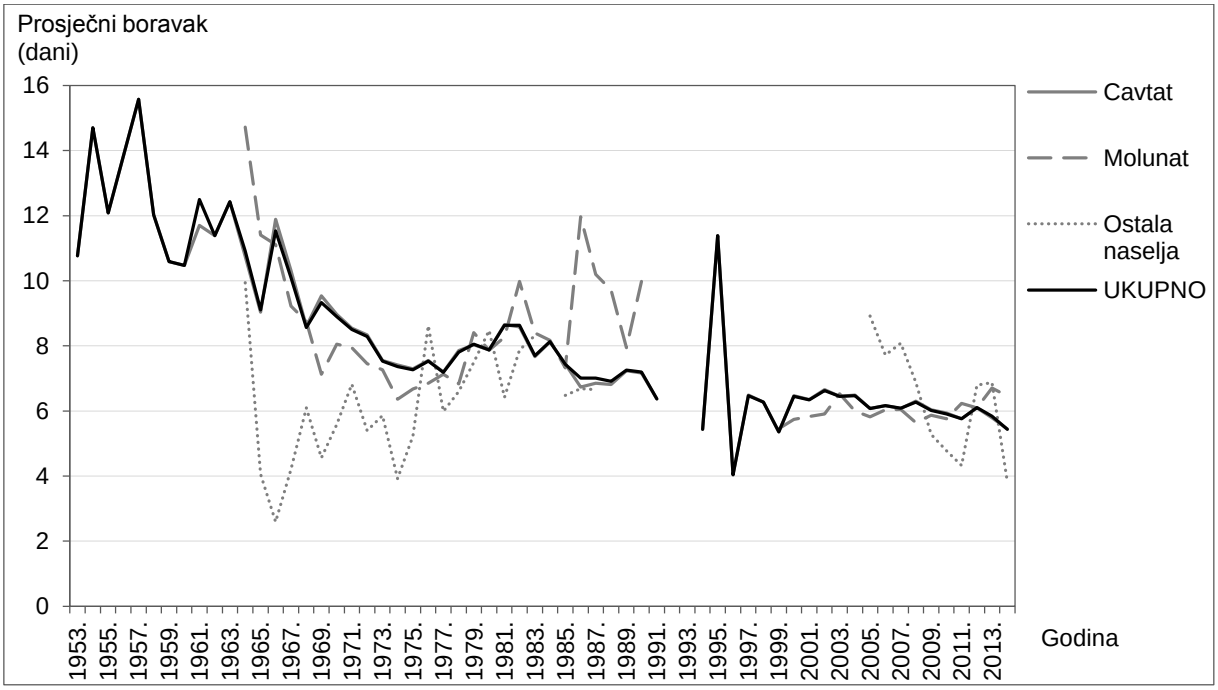

Sl. 38. Prosječni boravak u turističkim područjima regije Konavle 1953. – 2014.
Izvori: Franić (1999); RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Godine 2005., na kraju faze razvoja registrirano je 84.553 turističkih dolazaka (14 puta više nego 1996. g.) i 513.820 noćenja (21 puta više nego 1996. g.). Broj dolazaka nadmašuje prijeratni maksimum za 9000, a broj noćenja se približava prijeratnom, no još ga ne dostiže. U prostornoj strukturi turizma očekivano dominira Cavtat s 80.274 dolazaka i 487.807 noćenja (95 % turističkog prometa), a u Moluntu se ostvaruje 3919 dolazaka i 22.803 noćenja (manje od 5 % turističkog prometa), dok Zvekovica i Uskoplje zajedno ostvaruju manje od 1 % turističkog prometa[119]. Više od četiri petine turističkog prometa ostvaruje se u hotelima (gotovo u cijelosti u Cavtatu), 2 % u kampovima u Moluntu, a šestina u kućanstvima (DZS, 1995-2006). Za razliku od faze uključivanja i prijeratnog razdoblja, prisutna je vrlo snažna internacionalizacija turizma (inozemni turisti ostvaruju 87 % dolazaka i 94 % noćenja), što je svojstveno fazi razvoja općenito (DZS, 1995-2006). Treba napomenuti da se razlika u udjelu

[119] Zvekovica ostvaruje 328 dolazaka i 2816 noćenja, a Uskoplje 38 dolazaka i 394 noćenja (DZS, 1995-2006).

domaćih turista u prijeratnom i poslijeratnom razdoblju ne može objasniti „pretvaranjem“ turista iz država bivše Jugoslavije u inozemne, budući da oni u znatno manjem broju posjećuju ovo područje, nego se zaista radi o turistima s europskih i izvaneuropskih emitivnih tržišta koji u Konavle dolaze uglavnom zračnim putem. Prosječni boravak iznosi relativno visokih 6,1 dana (neznatno manje nego prije rata), a vezan je uz dominaciju ljetnog odmorišnog turizma (sl. 38.).

Iste je godine registrirano 4917 postelja, neznatno manje nego 1990. g., no znakovito je smanjuje broja i udjela postelja u hotelima (2601 ili 53 %; za petstotinjak manje 1990. g.) te udvostručenje postelja u kućanstvima u odnosu na 1990. g. (1806 ili 37 %). Povećanje broja postelja u kućanstvima svojstveno je većem dijelu hrvatske obale u tom razdoblju, a rezultat je orijentacije dijela stanovništva na turizam radi ostvarivanja egzistencije ili dodatne zarade. Postelje u kampovima u Moluntu čime 10 % ukupne ponude (DZS, 1995-2006).

6.2.2.3. Faza konsolidacije i stagnacije (2006. – 2014.)

Nakon 2005. g. nastupa razdoblje umjerenog smanjenja turističkog prometa koje traje do 2009. g.[120] Taj pad je odraz smanjenja interesa inozemnih turista za jednostavnim kupališnim turizmom, uz istovremeni rast cijena i pojavu drugih jeftinijih turističkih destinacija na svjetskom tržištu, što vrlo brzo dovodi do smanjenja turističke potražnje, posebno za Cavtatom. S obzirom na početak 2006. g., opadanje se ne može primarno objasniti samom krizom, a turistički djelatnici, naprotiv, ističu da kriza nije utjecala na turizam zbog visokog udjela inozemnih turista (Herendija, intervju, 2014). No, budući da opadanje traje do 2009. g., očiti su posredni učinci krize. Generalno smanjenje potrošnje turista te velika udaljenost Cavtata od emitivnih tržišta te cijena putovanja odvraćaju potencijalne turiste od dolaska i preusmjeravaju ih prema bližim i/ili jefitinijim destinacijama. Tako je 2009. g. registrirano 72.504 dolazaka (14 % manje nego 2005. g.) i 436.450 noćenja (15 % manje nego 2005. g.) (DZS, 2007-2010). Molunat i Zvekovica turistički rastu još do 2007. g., no nakon toga i ta mjesta bilježe opadanje.

Lokalna zajednica i turistički djelatnici postaju svjesni promijenjenih tendencija na turističkom tržištu i povećanja interesa turista za različite oblike turizma pa počinju ulagati veće napore u obogaćivanje turističke ponude Konavala. Postaje jasno da je za privlačenje većeg broja turista potreban kompleksniji turistički proizvod koji će zadovoljiti različite interese i koji pruža više

[120] Budući da je od 2010. g. ponovno prisutan rast turističkog prometa, nije moguće sa sigurnošću utvrditi granice između faza konsolidacije i stagnacije, kao ni radi li se trenutno o novoj fazi razvoja ili o oscilacijama unutar faze stagnacije. Zbog navedenog je razdoblje od 2006. g. do danas objedinjeno je u fazu konsolidacije i stagnacije.

od pasivnog odmora na suncu i moru. Stoga se veći naglasak počinje stavljati na turističku valorizaciju zaštićene prirode, kulturne baštine, lokalnih prehrambenih proizvoda te na stjecanje iskustva turista u destinaciji. Turistički se valoriziraju različite manifestacije (*Cavtatsko ljeto*, *Riječ i glazba*), galerije i muzeji (Galerija *Vlaho Buhovac*, Galerija *Rusković-Radović*, Zavičajni muzej Konavala u Čilipima) te kulturna baština (Mauzolej obitelji Račić u Cavtatu i utvrda Soko grad u Dunavama) (Herendija, intervju, 2014). Poseban naglasak se stavlja na razvoj ruralnog turizma za koji, zbog ruralnog karaktera prostora, atraktivnih ruralnih naselja i očuvanog krajolika postoje vrlo dobre mogućnosti razvoja.

Uloženi napori vrlo brzo počinju pokazivati pozitivne efekte. Od 2008. g. u stacionarni ruralni turizam se uključuje niz drugih ruralnih naselja u Konavlima (Čilipi, Dubravka, Gruda, Komaji, Lovorno, Močići, Popovići, Radovčići). U tim se naseljima počinju obnavljati tradicionalne kuće i pretvarati u ruralne kuće za odmor. Ne radi se o masovnom procesu, nego se svake godine u turizam uključuje 6-8 novih kuća (Herendija, intervju, 2014). Trenutno je u svakom ruralnom turističkom mjestu u turizam uključen tek mali broj privatnih kućanstava, a ni jedno naselje nema više od 20 registriranih postelja. Sva ruralna turistička mjesta ostvaruju tek 3 % turističkih dolazaka i 2 % noćenja godišnje, pri čemu nijedno turističko mjesto nema više od 500 dolazaka i 2000 noćenja (tab. 9.). Međutim, taj oblik turizma ostvaruje vrlo brzi rast – 2009. g. ruralna turistička mjesta ostvarivala su 3601 noćenja, a 2014. g. 12.247 (DZS, 2007-2010; 2011-2015).

Unatoč malom turističkom prometu, turizam u ruralnim naseljima ima izuzetno veliko značenje za izgradnju turističkog imidža, obogaćivanje turističke ponude, a osobito za opstanak lokalnog stanovništva kojem turizam predstavlja dodatni prihod, pridonosi njihovom zadržavanju u ruralnim naseljima i očuvanju ruralnog krajolika. Uz objekte namijenjene stacionarnom turizmu, određeni broj obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava s restoranima i kušaonicama uključenen je u izlete. U izletničkom turizmu posebno se ističu Čilipi s tradicionalnim folklornim manifestacijama i degustacijom lokalne hrane i pića svake nedjelje od travnja do listopada, naselje Ljuta s restoranom, mlinicama i zaštićenim krajolikom Konavoski dvori te dva adrenalinska parka (*Sveta Ana* i *Komaji*). Uz to, postoji veći broj pješačkih i biciklističkih staza namijenjenih turistima. Navedene aktivnosti pridonose promjeni imidža Konavala od tipično kupališne destinacije prema destinaciji pogodnoj za odmor u ruralnom prostoru. Uz to je razvoj turizma stavljen pod kontrolu i ne odvija se više stihijski (Herendija, intervju, 2014).

Ljetnom odmorišnom i ruralnom turizmu potrebno je dodati i nautički turizam kao važan element turističke ponude, no zbog izostanka statističke evidencije ne može se kvantitativno

izraziti. Cavtat je, zahvaljujući geografskom položaju i konfiguraciji zaljeva, važno odredište nautičkog turizma, a nautički turisti čine značajan segment potražnje za lokalnim ugostiteljskim uslugama (restoranima i kafićima). Prihvat nautičara moguć je i u Moluntu, no zbog postojanja samo privezišta i nerazvijene adekvatne infrastrukture, nautički turizam ima manje značenje.

Kontinuirani rast turističkog prometa od 2010. g. do danas ukazuje na mogućnost ulaska u novu fazu razvoja, no na temelju četiri godine umjerenog rasta turističkog prometa to zasad nije moguće sa sigurnošću odrediti. Zadnje promatrane godine (2014.) dosegnut je maksimum od 106.747 turističkih dolazaka i 580.126 noćenja, što predstavlja rast u dolascima za četvrtinu u odnosu na kraj faze razvoja te rast noćenja za 4 %. Turistički dolasci su premašili prijeratni maksimum za trećinu, a noćenja su gotovo dosegnula prijeratnu razinu (niža su za 4 % nego 1981. g.), što predstavlja dokaz uspjeha recentnog upravljanja turističkom destinacijom (tab. 9.). U prostornoj strukturi i dalje dominira Cavtat s 93,5 % dolazaka i 93,7 % noćenja, a slijedi Molunat s 3,5 % dolazaka i 4,2 % noćenja. Oba su turistička mjesta od 2006. g. u fazi konsolidacije i stagnacije, s izraženim opadanjem do 2009. g. i ponovnim rastom od 2010. g. (DZS, 2011-2015). U strukturi prevladavaju inozemni turisti s 96 % dolazaka i 97 % noćenja, pri čemu su Molunat i sva ruralna naselja (osim Zvekovice) orijentirana gotovo isključivo na inozemno turističko tržište. Prosječni boravak iznosi i dalje relativno visokih 5,4 dana, uz izražene razlike između Cavtata (5,4) i Molunta (6,5) te ruralnih naselja s kraćim boravcima (3,8 dana)[121] (sl. 38.). Turisti koji borave u ruralnim naseljima često kombiniraju boravak u ruralnom prostoru s kupanjem i posjetom obližnjim turističkim destinacijama.

Broj turističkih postelja neznatno je povećan u odnosu na 2005. g. (2014. g. registrirano je 4940 postelja), što pokazuje da se naglasak u razvoju turizma prebacio s izgradnje smještajnih kapaciteta i povećanja broja postelja na razvoj cjelokupne turističke ponude i formiranje cjelovitih turističkih proizvoda. Od ukupnog broja postelja 88 % ih je u Cavtatu, 7 % u Moluntu, a 5 % u ruralnim naseljima. Struktura smještajnih kapaciteta i dalje je nepovoljnija nego prije rata, s 57,4 % postelja u hotelima (6 hotela u Cavtatu), 40,2 % u privatnim kućanstvima (u gotovo svim naseljima), 2,4 % u tri kampa u Moluntu (ukupno ih je tri) i 6,4 % u ostalim objektima (različiti komplementarni oblici smještaja) (tab. 8.).

U budućnosti se planira daljnje povećanje turističkog prometa uz dostizanje maksimalno 800.000 noćenja. Navedeno povećanje ZPP DNŽ (2013) planira ostvariti razvojem ljetnog odmorišnog, ruralnog i nautičkog turizma. Pritom se predviđa izgradnja hotelskog kompleksa

[121] Unutar ruralnih naselja boravak varira između 2 i 9 dana.

s 800-900 postelja u prostornim planom predviđenoj turističkoj zoni na području Cavtata, rastom smještaja u kućanstvima u Cavtatu i Moluntu i rastom kapaciteta u ruralnim turizmu. U ruralnim se naseljima predviđa nastavak procesa prenamjene starih kuća u konavoskim selima o objekte za smještaj turista (ruralne vile i ruralni *bed&breakfast*), i to tempom 6-8 objekata godišnje. Lokalno stanovništvo je zainteresirano za razvoj ruralnog turizma jer im omogućava dodatni prihod ili osiguranje egzistencije. Herendija (intervju, 2014) ističe da se naglasak u budućnosti treba staviti na razvoj ponude ruralnog turizma i podizanje kvalitete ukupnog turističkog proizvoda, a ne na povećanje broja smještajnih kapaciteta. ZPP DNŽ (2013) predviđa i realizaciju marine na području definiranom prostornim planom, čime bi se dobila potrebna infrastruktura za daljnji razvoj nautičkog turizma (Herendija, intervju , 2014).

Tab. 9. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima regije Konavle 2014. g.

Naselje	**Turistički dolasci**			**Turistička noćenja**			**Prosječni boravak (dani)**	**Broj postelja**
	Ukupno	**Domaći**	**Inozemni**	**Ukupno**	**Domaći**	**Inozemni**		
Cavtat	99.763	3.722	96.041	543.487	14.534	528.953	5,4	4.365
Čilipi	346	17	329	1.497	102	1.395	4,3	35
Dubravka	107		107	883		883	8,3	18
Gruda	308	14	294	1.580	70	1.510	5,1	36
Komaji	60		60	561		561	9,4	8
Lovorno	114	9	105	825	9	816	7,2	9
Močići	202		202	1.739		1.739	8,6	20
Molunat	3.778	75	3.703	24.392	573	23.819	6,5	359
Popovići	86	12	74	503	68	435	5,8	12
Radovčići	133	4	129	596	19	577	4,5	18
Zvekovica	1.850	95	1.755	4.063	494	3.569	2,2	60
Ruralna m.	**3.206**	**151**	**3.055**	**12.247**	**762**	**11.485**	**3,8**	**216**
UKUPNO	**106.747**	**3.948**	**102.799**	**580.126**	**15.869**	**564.257**	**5,4**	**4.940**

Izvor: DZS (2011-2015)

ZPP DNŽ (2013) predviđa i niz drugih turističkih aktivnosti namijenjenih unaprjeđenju postojećih turističkih proizvoda, s naglaskom na valorizaciju očuvanog ruralnog krajolika, bogate kulturne tradicije i gastronomske ponude. Kao mogući projekti ističu se otvaranje škole konavoske kuhinje, osnivanje većeg broja kušaonica vina i maslinovog ulja s mogućnošću degustacije i kupovine lokalnih delicija, otvaranje interpretacijskog centra *Konavoski vez* itd.. Mogućnosti rekreacije planiraju se unaprijediti osnivanjem konjičkog centra s mogućnošću jahanja (jahanje je trenutno dostupno u Popovićima) te izgradnjom golf igrališta na području između Grude i Konavoskih dvora. Međutim, priprema projekta izgradnje golf igrališta traje već dosta dugo i ne može se očekivati njegova skora realizacija (Herendija, intervju, 2014).

6.3. RAZVOJNI CIKLUS REGIJE DONJONERETVANSKI KRAJ

Razvojni ciklus Donjoneretvanskog kraja u cijelom razdoblju obilježava vrlo niska razina turističkog razvoja, a turizam se svodi na ekstenzivno turističko korištenje obalnog pojasa, s mjestimično većim koncentracijama te na sporadične pojave turizma u urbanim i nekim ruralnim naseljima (u općinama Pojezerje i Zažablje uopće nema registriranog turističkog prometa). Budući da ovaj prostor svojim karakteristikama turizma (mali broj postelja i turistički promet, snažne oscilacije…) značajno odudara od ostatka Južne Dalmacije te da se zapravo ne radi o turističkom području, uopće nije moguće odrediti razvojni ciklus u punom smislu. Zbog toga se u analizi često naglašavaju razlike između priobalnih mjesta Općine Slivno (slivanjsko primorje), u kojima se mogu razaznati neke faze u razvojnom ciklusu, i ostalih dijelova regije.

6.3.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju

Za razliku od drugih istraživanih regija, u Donjoneretvanskom kraju moguće je precizno odrediti početak razvoja turizma i razvojnog ciklusa. Stoga se za početak ciklusa uzima početak 1960-ih kada se, u okviru intenzivnog gospodarskog razvoja, javljaju i prve naznake turizma.

6.3.1.1. Faza otkrivanja i uključivanja (1964. – 1968.)

Razdoblje 1960-ih obilježava intenzivna fizionomska i funkcionalna transformacija dominantno poljoprivredne regije vezana uz izgradnju luke Ploče i novog planski izgrađenog grada s pratećim funkcijama i zgradama za stanovanje. Godine 1965. u Pločama se dovršava i hotel, prvi turistički smještajni objekt u regiji, a iste godine kroz Ploče prolazi i Jadranska magistrala. Izgradnja hotela i prihvat prvih gostiju dovodi do inducirane faze otkrivanja u razvojnom ciklusu Donjoneretvanskog kraja. Godine 1965., prve u kojoj se registrira turistički promet, ostvareno je 4177 dolazaka i 5665 noćenja. Prosječni boravak od samo 1,4 dana pokazuje da turisti koji odsjedaju u tom objektu ne posjećuju Donjoneretvanski kraj iz dokoličarskih motiva i da turizam ima pretežno tranzitni karakter. Dio turističkog prometa povezan je s lučkim djelatnostima, s čim je povezana dominacija turista iz Jugoslavije, koji ostvaruju čak 93 % dolazaka i noćenja (RZS, 1966-1969) (tab. 10.).

Godine 1966. otvara se i hotel u Metkoviću te prvi kamp u Kleku, malom obalnom ribarskom naselju smještenom na samoj granici s BiH kod Neuma (Curić, 1994). Dobre predispozicije za

razvoj turizma, u tom uskom obalnom području sa strmom obalom i nedostatkom prostora za gradnju, predstavljaju relativno prostrano dolinsko proširenje okruženo krškim rubom i veća šljunčana plaža. Otvaranje kampa u Kleku[122] i početak ljetnog odmorišnog turizma, izazivaju snažan skok u turističkom prometu pa je 1968. g. u regiji registrirano čak 20.986 dolazaka (čak 5 puta više nego 1965. g.) i 63.190 noćenja (11 puta više nego 1965. g.). Iako bi brojem noćenja 1968. g. označavala uznapredovanu fazu razvoja, oštro smanjenje već 1969. g. upućuje na netipično kretanje, koje je, s obzirom na nisku razinu razvijenosti turizma, opravdano svrstati u fazu uključivanja. Valja napomenuti da je već 1967. g. dosegnut maksimum od 37.159 dolazaka koji do danas nije nadmašen (RZS, 1966-1969), no turistička noćenja rastu znatno sporije.

Godine 1968., zadnje u fazi otkrivanja i uključivanja, registrirano je tek 16.481 dolazaka i 30.002 noćenja, no te godine uopće nije iskazan turistički promet u Kleku. Ploče i Metković podjednako su zastupljeni u strukturi noćenja, a oba grada posjećuju najvećim dijelom turisti iz Jugoslavije (ostvaruju 77,3 % dolazaka i 61,5 % noćenja), pretežno iz nedokoličarskih razloga i borave kratko (u prosjeku 1,8 dana). Čak ni Klek[123] u početku nije snažnije prepoznat na inozemnom tržištu te ima djelomično tranzitni karakter pa turisti u kampu borave u prosjeku tri dana, u sklopu duljih putovanja po obali, nakon čega nastavljaju dalje (tab. 10., sl. 39.).

Tab. 10. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak u regiji Donjoneretvanski kraj u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Godina	Turistički dolasci				Turistička noćenja				Prosječni boravak
	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r'_G	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r'_G	
1965.	4.177	13,6	-	-	5.665	11,3	-	-	1,4
1968.	16.481	22,7	394,6	58,0	30.002	38,5	529,6	74,3	1,8
1976.	25.877	26,7	157,0	5,8	109.588	51,1	365,3	17,6	4,2
1978.	23.547	33,0	142,9	-4,6	144.807	52,7	482,7	15,0	6,1
1981.	30.737	40,2	118,8	9,3	136.464	55,9	124,5	-2,0	4,4
1990.	17.148	33,6	55,8	-6,3	67.376	47,8	49,4	-7,5	3,9
2000.	15.230	73,2	88,8	-	103.456	80,9	153,6	-	6,8
2005.	13.145	63,4	86,3	-2,9	63.567	84,6	61,4	-9,3	4,8
2008.	25.501	63,2	194,0	24,7	134.047	70,9	210,9	28,2	5,3
2014.	23.765	76,6	93,2	-1,2	119.348	85,9	89,0	-1,9	5,0

* Inoz. – inozemni; I_L – lančani indeks; r_G – prosječna godišnja (geometrijska) stopa promjene
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

[122] Turistički promet za Klek isprva se vodi pod naseljem Slivno Ravno, no usporedbom cijelog statističkog niza, na temelju metodoloških napomena DZS-a i stanja na terenu, jasno je vidljivo da se radi o naselju Klek.
[123] Godine 1967., zadnje godine faze otkrivanja i uključivanja na razini regije, u Kleku je ostvareno 16.057 dolazaka i 42.547 noćenja, i to podjednako domaćih i inozemnih, uz prosječni boravak od 2,6 dana (RZS, 1966-1969). Budući da je turistički razvoj Kleka induciran osnivanjem autokampa (nije postojalo spontano otkrivanje), te s obzirom na izražene oscilacije i slabo razvijenu turističku ponudu, razdoblje od 1966. do 1971. opravdano je izdvojiti kao fazu otkrivanja i uključivanja.

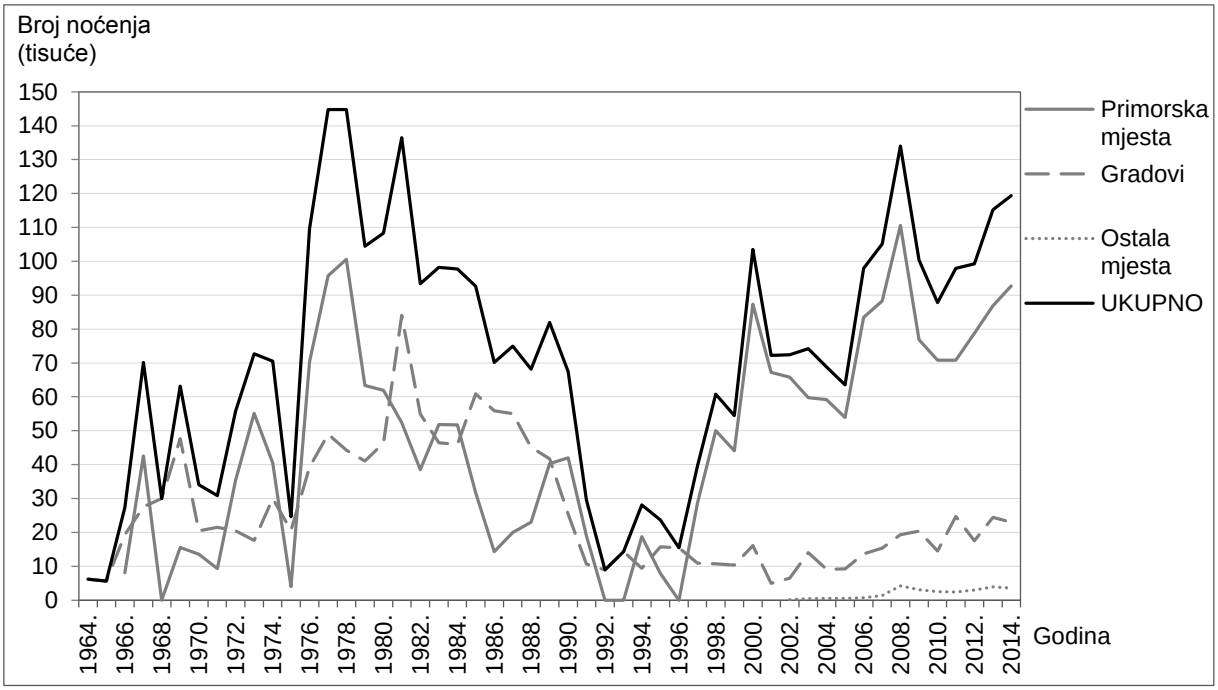

Sl. 39. Broj noćenja u turističkim područjima regije Donjoneretvanski kraj 1964. – 2014.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

6.3.1.2. Faza razvoja (1969. – 1976.)

Izražene godišnje oscilacije u turističkom prometu nastavljaju se i u fazi razvoja, zbog čega je trend rasta jedva vidljiv. Nakon naglog skoka 1969. g., već 1970. i 1971. g. ponovno je uslijedio kraći pad. Tako je 1976. g. registrirano 25.877 dolazaka, 1,6 puta više nego 1968. g., i 109.588 noćenja, čak 3,7 puta više nego 1968. g. Iako je trend turističkog prometa u fazi razvoja uzlazan, opća razina turističkog razvoja i dalje je vrlo niska. Uz Metković, Ploče i Klek u turistička kretanja se uključuju Opuzen, u kojem je od 1975. do 1979. g. radio hotel Delta s ukupno 22 postelje (Curić, 1994), te Baćina, gdje je uz Baćinska jezera otvoren manji kamp s 30 postelja. Istovremeno se u Pločama otvara novi kamp sa 600 postelja (RZS, 1976-1991). U prostornom razmještaju turizma sve se više ističe Klek (23,0 % dolazaka i 64,1 % noćenja) koji postaje turističko središte regije. Turizam u Kleku i dalje se odvija samo u jednom kampu, a njegov rast je rezultat povećanja interesa inozemnih turista (posebno iz Čehoslovačke) za duljim boravcima u sklopu jednostavnog kupališnog turizma (prosječni boravak je 11,8 dana). industrijalizacijom i urbanizacijom, a koji prometno gravitiraju Kleku. Zbog toga Klek prolazi kroz kratku, ali intenzivnu fazu razvoja (1972. – 1976.), sa snažno izraženim oscilacijama[124].

[124] Specifični razvojni ciklus s velikim oscilacijama i ovisnošću o manjem broju smještajnih objekata, dobro odražava razvojni ciklus populacijski malih, o turizmu izuzetno ovisnih primorskih turističkih mjesta u Hrvatskoj.

Baćina postaje drugo turističko mjesto koje turisti posjećuju iz pravih turističkih motiva (boravak uz vrlo atraktivna Baćinska jezera). Kraći prosječni boravak (3,3 dana) upućuje na nerazvijenost turističke ponude pa turisti koji posjećuju jezera, nakon kraćeg boravka, nastavljaju svoje putovanje prema drugim odredištima, što uvjetno odgovara fazi otkrivanja (ostvaruje 1,7 % dolazaka i 1,3 % noćenja regije). Turizam u Pločama, Metkoviću i Opuzenu i dalje je pretežno tranzitnog karaktera i svodi se na kratki boravak u hotelima te u kampu u Pločama[125]. S obzirom na ulogu turizma tek kao dopune poljoprivredi, industriji i lučkim djelatnostima, te izostanak turističkih motiva posjećivanja, ne može se odrediti njihov razvojni ciklus (može se eventualno govoriti o induciranom turističkom razvoju koji odgovara fazi uključivanja). U regiji je u fazi razvoja primjetno povećanje udjela inozemnih turista (51,1 % noćenja), a značajne razlike postoje između tranzitnih gradova te Kleka i Baćine, koje posjećuju pretežno inozemn turisti motivirani boravkom uz more i u očuvanoj prirodi[126].

Godine 1976. u Donjoneretvanskom kraju je ukupno registrirano 1406 postelja, od čak 1230 u kampovima (Ploče, Baćina i Klek), a samo 176 u hotelima (u Pločama, Metkoviću i Opuzenu). Gotovo polovica (49,2 %) se odnosi samo na Ploče (600 u kampovima i 92 u hotelu), a 42,7 % na Klek (600 postelja). Sva ostala mjesta zajedno imaju tek 8,1 % postelja (RZS, 1976-1991). Nepovoljnu strukturu smještajnih kapaciteta dodatno otežava činjenica da su jedina tri hotela u funkciji tranzitnog turizma, a ne u funkciji razvoja stacionarnog turizma. Stoga, imajući u vidu vrlo slabe fizionomske i socioekonomske učinke turizma i izostanak intenzivnijeg rasta smještajne i ukupne turističke ponude svojstvene ovoj fazi u sredozemnim destinacijama, u Donjoneretvanskom kraju je moguće govoriti samo o uvjetnoj fazi razvoja.

6.3.1.3. Faza konsolidacije i stagnacije (1977. – 1981.)

Od 1977. g. kapaciteti kampa u Pločama postupno se smanjuju i on se 1979. g. potpuno zatvara. Godine 1978. se zatvara i hotel u Opuzenu, čime grad ostaje bez jedinog objekta za smještaj turista. To smanjenje ipak kompenzira veliko proširenje kapaciteta kampa u Kleku (broj postelja je povećano 3,5 puta) pa je 1978. g. registrirano ukupno 2458 postelja, tri četvrtine više nego na kraju faze razvoja. Od toga čak 85,6 % otpada na Klek, a u turizmu su 1978. g. ostali još samo Ploče s 11,9 % postelja i Metković s 2,5 %, dok je kamp u Baćini privremeno zatvoren

[125] Ploče ostvaruju 36,3 % dolazaka i 19,3 % noćenja, Metković 35,6 % dolazaka i 13,6 % noćenja, a Opuzen 3,4 % dolazaka i 1,7%. Prosječni boravak u Pločama je 2,2 dana, u Metkoviću 1,6, a u Opuzenu 2,2 (RZS, 1976-1991).
[126] U Kleku i Baćini inozemni turisti ostvaruju 60,2 % dolazaka i 65,4 % noćenja, a u gradovima Pločama, Metkoviću i Opuzenu tek 15,7 % dolazaka i 23,4 % noćenja (RZS, 1976-1991).

(tab. 11., sl. 40.). Upravo proširenje kampa u Kleku dovodi do (za lokalne prilike) izuzetno snažnog rasta turističkog prometa pa se već 1978. g. doseže prijeratni maksimum od 144.807 noćenja (32,2 % više nego dvije godine ranije), uz 23.547 turističkih dolazaka (9 % manje nego 1976. g.). Time dodatno raste njegov primat kao glavnog turističkog mjesta u Donjoneretvanskom kraju s dvije trećine ostvarenih noćenja[127] i prosječnim boravkom od 15,1 dana karakterističnim za jednostavni ljetni odmorišni turizam (RZS, 1976-1991). U turističkoj ponudi nema većih kvalitativnih promjena pa se ni obilježja turizma ne mijenjaju značajnije.

Međutim, već 1979. i 1980. g. zabilježen je pad turističkih noćenja za trećinu, a tek se 1981. g. bilježi blagi oporavak, no turizam više ne doseže maksimum. Za smanjenje su odgovorni zatvaranje kampa u Pločama (koje ne uspijeva kompenzirati ni uključivanje smještaja u privatnim kućanstvima) i smanjenje atraktivnosti jednostavnog turističkog proizvoda u Kleku, sa slabo razvijenom turističkom ponudom i infrastrukturom[128]. Zbog toga turisti radije odabiru druge destinacije u Hrvatskoj, koje su u međuvremenu razvile složeniju turističku ponudu (barem smještajnu), čime Klek postaje nekonkurentan te već 1979. g. ulazi u fazu opadanja.

Tab. 11. Turističke postelje u regiji Donjoneretvanski kraj u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Godina	Ukupno	Hoteli (%)	Kampovi (%)	Kućanstva (%)	Ostalo (%)	I_L	r'_G
1976.	1406	12,5	87,5	0,0	0,0	-	-
1978.	2458	6,3	93,7	0,0	0,0	174,8	32,2
1981.	2589	6,0	92,9	1,1	0,0	105,3	1,7
1990.	1342	51,8	14,9	33,3	0,0	51,8	-7,0
2000.	1425	40,6	15,3	44,1	0,0	106,2	-
2005.	1484	45,7	0,0	54,3	0,0	104,1	0,8
2008.	2466	22,8	0,0	77,2	0,0	166,2	18,4
2014.	2311	26,7	0,0	70,7	2,6	93,7	-1,1

Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Godine 1981. registrirano je 30.737 dolazaka i 136.464 noćenja, 5 % manje nego 1978. g.[129] Znakovito je produljenje prosječnog boravka u Pločama na 4,5 dana povezano s razvojem stacionarnog turizma i povećanjem udjela turista koji Donjoneretvanski kraj posjećuju iz pravih turističkih motiva (RZS, 1976-1991). Međutim, turizam u Pločama i dalje je tek dopuna lučkim

[127] Godine 1978. ostvaruje 28,3 % dolazaka i 69,4 % noćenja, Metković ostvaruje 36,7 % dolazaka i 9,3 % noćenja, a Ploče 35,0 % dolazaka i 21,2 % noćenja (RZS, 1976-1991).
[128] Turističke postelje čak i rastu do 1981. g. te je ih registrirano 2589 ili 5,3 % više nego 1978. g. (sl. 40.).
[129] Turističko značenje Kleka snažno opada pa ostvaruje tek 13,6 % dolazaka i 38,4 % noćenja. Na drugom su mjestu Ploče s 36,5 % dolazaka i 21,2 % noćenja. Baćina sudjeluje u turizmu s 22,3 % dolazaka i 14,4 % noćenja, a Metković s 21,8 % dolazaka i 10,7 % noćenja (RZS, 1976-1991).

djelatnostima i svodi se na vrlo jednostavnu turističku ponudu. S druge strane, turizam u Baćini i dalje ima pretežno tranzitni karakter, unatoč dokoličarskim motivima, a posljedica je slabije razvijene turističke ponude koja turiste ne uspijeva dulje zadržati u mjestu.

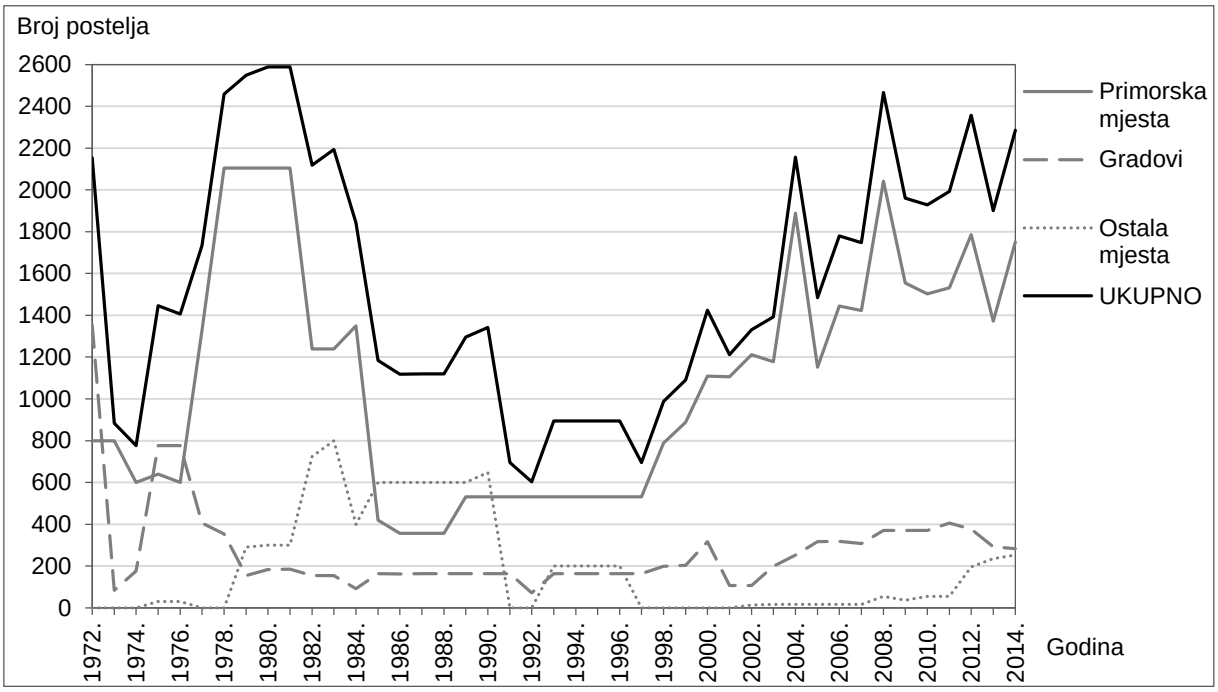

Sl. 40. Broj postelja u turističkim područjima regije Donjoneretvanski kraj 1972. – 2014.
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

6.3.1.4. Faza opadanja (1982. – 1992.)

Od 1982. g. do Domovinskog rata je, unatoč izraženim oscilacijama, vidljiva tendencija smanjenja turističkog prometa. Opadanje početkom 1980-ih potencirano je globalnom ekonomskom krizom, ali, za razliku od drugih promatranih turističkih područja, oporavak sredinom 1980-ih nije izražen, nego se čak bilježi i daljnje smanjenje. Kontinuirana regresija posljedica je općenito niske razine turističkog razvoja, slabo vrednovane turističke atrakcijske osnove te nerazvijene turističke ponude. Domovinski rat dodatno utječe na smanjenje turističkog prometa i dovodi do potpunog prekida u turizmu 1992. g.

U fazi opadanja smještajna ponuda generalno doživljava kontrakciju (1990. g. registrirano je 1342 postelja, čak 47,4 % manje nego 1981. g.), no uz značajna kvalitativna poboljšanja. Najveći turistički projekt predstavlja izgradnja Turističkog naselja *Klek* s 531 postelja u hotelima i bungalovima (39,6 % regije) te dodatnom ugostiteljskom i sportskom ponudom na mjestu nekadašnjeg kampa. No, s obzirom na znatno manji broj postelja nego u prijašnjem

kampu (2000), turistički promet koji se ostvaruje na znatno je nižoj razini. U Baćini se u turizam uključuju privatna kućanstva, ali se istovremeno smanjuje broj postelja u kampovima. Baćina tako sa 647 postelja prestiže Klek i čini 48,2 % postelja regije. U Pločama privatna kućanstva izlaze iz turizma, pa preostali hotel čini tek 6,9 % postelja regije (RZS, 1976-1991).

Godine 1990. u regiji je registrirano 17.148 dolazaka i 67.376 noćenja, što čini manje od polovice prijeratnog maksimuma. Čak 66 % dolazaka i 52 % noćenja ostvaruju domaći turisti, uslijed gubitka popularnosti regije na inozemnom turističkom tržištu te društveno-gospodarske krize u Čehoslovačkoj, tradicionalnom emitivnom tržištu. Prosječni boravak smanjuje se na 3,9 dana uslijed promijenjenih trendova na turističkom tržištu i zatvaranja kampa u Kleku s izrazito dugim prosječnim boravkom (RZS, 1976-1991). Klek s 31,6 % dolazaka i 62,3 % noćenja i dalje dominira u prostornoj strukturi, no turizam je i dalje ograničen na kratku ljetnu turističku sezonu te ne uspijeva dostići prijašnju razinu turističkog prometa pa turistički promet opada do 1986. g. (RZS, 1976-1991). Otvaranje turističkog naselja označava potpunu transformaciju turističke ponude, to se razdoblje može smatrati i ponovnim uključivanjem u kontekstu razvoja modernijeg ljetnog odmorišnog turizma (informacija o turističkom mjestu postoji, ali potrebno je motivirati potencijalne turiste da ga posjete). Reafirmacija na tržištu dijelom se odvija na temelju interesa turista iz BiH koji Kleku gravitiraju zbog blizine, ali i na drugim inozemnim tržištima. Stoga Klek od 1987. g. ulazi u novu fazu razvoja, no naprasno je prekida rat.

Ploče ostvaruju 28,7 % dolazaka i 18,1 % noćenja, Metković 29,0 % dolazaka i 11,8 % noćenja, a značajan dio turističkog prometa ostvaruju talijanski i njemački turisti koji kratko odsjedaju u hotelima na putu do Međugorja, pa su ti gradovi i dalje samo tranzitna središta u kojima turisti nemaju turističke motive zadržavanja (Curić, 1994; RZS, 1976-1991). U Baćini se ostvaruje 10,7 % dolazaka i 7,8 % noćenja, uz prosječni boravak od 2,9 dana, a posjećuju je uglavnom talijanski, njemački i francuski turisti privučeni boravkom u prirodi (Curić, 1994).

Na primorskoj fasadi od Blaca do Kleka u razdoblju 1970-ih i početkom 1980-ih odvija se relativno intenzivna izgradnja vikendica, čime se određena primorska naselja profiliraju kao vikendaška[130]. U drugoj polovici 1980-ih intenzitet izgradnje vikendica slabi zbog opće društvene i gospodarske krize. S obzirom na prometnogeografski položaj i prometnu usmjerenost BiH dolinom Neretve prema Donjoneretvanskom kraju, najveći dio vlasnika vikendica ima prebivalište na području BiH (u Mostaru i Sarajeva), slijede vlasnici iz Hrvatske (dijelom i iz Metkovića, Opuzena i Ploča), te iz Srbije (Beograd) (Curić, 1994).

[130] U Blacama je 1991. g. registrirano 57 vikendica, u Komarnoj 108, u Dubokoj 139, a u Kleku 179 (Curić, 1994).

6.3.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata

Razdoblje nakon rata obilježava ista ili niža razina turizma, koji se obnavlja na istim osnovama kao prije. Zbog snažnih oscilacija i povremenih padova, vrlo je teško odrediti faze u ciklusu koji značajno odstupa od uopćenog modela. Zbog toga su izdvojene samo dvije kombinirane faze: (1) faza uključivanja i razvoja (1993. – 2000.) i faza razvoja i stagnacije (2001. – 2014.).

6.3.2.1. Faza uključivanja i razvoja (1993. – 2000.)

U turizam se već 1993. g., još uvijek u jeku rata, uključuje hotel u Pločama, koji te godine bilježi 2643 dolazaka i 14.312 noćenja, pretežno turista iz obližnje BiH, dok su turisti iz tradicionalnih emitivnih tržišta slabije zastupljeni, s obzirom na ratne okolnosti. Za razliku od većeg dijela promatranog razdoblja, turizam ima boravišni karakter (prosječni boravak iznosi 5,4 dana) te Ploče doživljavaju vrhunac turističkog prometa koji do danas nije nadmašen. Godine 1994. u turizam se ponovno uključuje Klek, a 1995. g. i Metković, što potiče rast turističkog prometa, a time i novu fazu razvoja. Turizam se temelji na istim faktorima i turističkoj ponudi kao prije rata, uz slabo razvijene izvanpansionske sadržaje. Skokoviti rast uz visoke oscilacije može se objasniti vanjskim faktorima (operacije Bljesak i Oluja 1995. g.), ali i unutarnjim faktorima te neiskazivanjem turističkog prometa u pojedinim godinama (1996. g. u Kleku, u Opuzenu do 2000. g.). Godine 1998. u turizam se po prvi put uključuje Komarna u slivanjskom primorju, u kojem tek u nedavno jača komercijalni turizam u kućanstvima. Takav oblik turističke ponude sve se više javlja i u Pločama i Kleku, gdje pojedine lokalne obitelji, ali i vikendaši, u turizmu vide mogućnost dodatne zarade pa iznajmljuju smještaj turistima.

Snažnim rastom u drugoj polovici 1990-ih već se 2000. g. dostiže sekundarni vrhunac od 15.230 dolazaka i 103.456 noćenja. Turistička noćenja već tada premašuju rezultate iz 1980-ih, no i dalje su za trećinu niža od maksimuma 1978. g. Očekivano i dalje dominira Klek, koji se reafirmira kao glavno turističko mjesto regije s čak 57 % dolazaka i 63 % noćenja[131]. Sve veći udio u strukturi dobiva Komarna (15 % dolazaka i 22 % noćenja), dok Opuzen, Metković i Ploče zajedno ostvaruju tek šestinu turističkog prometa. Naselja u slivanjskom primorju razvijaju jednostavni ljetni odmorišni turizam, na što ukazuje i dulji prosječni boravak (Klek 7,5 dana, Komarna 9,7 dana). Turizam u Opuzenu u tom se razdoblju odnosi na kamp na ušću

[131] Klek doseže poslijeratni maksimum turističkog prometa već 2001. g., kada je registrirano 9059 dolazaka i 67.187 noćenja, no to je za više od trećine ispod prijeratnog maksimuma (DZS, 1995-2006). Zbog skokovitog rasta i kratkog trajanja razdoblje 1997. – 2002. je u Kleku izdvojeno kao zajednička faza razvoja i stagnacije.

Neretve u kojem turisti borave dulje (8,6 dana), a Ploče i Metković ponovno imaju isključivo tranzitni karakter (prosječni boravak u Pločama iznosi 1,5 dana, a u Metkoviću 2,3) (DZS, 1995-2006). Iako je prividno prisutna internacionalizacija turizma (73 % dolazaka i 81 % noćenja ostvaruju inozemni turisti), radi se pretežno o posjetiteljima iz BiH koji tradicionalno posjećuju ovaj prostor (posebno Klek i Komarnu) zbog blizine i nižih cijena (DZS, 1995-2006). Oni posjećuju slivanjsko primorje i u sklopu jednodnevnih posjeta motiviranih kupanjem, što predstavlja fizičko prelijevanje turizma iz obližnjeg Neuma, čiji su kupališni resursi ograničeni.

Iste je godine registrirano tek 1425 postelja, tek stotinjak više nego 10 godina ranije, od čega 40,6 % u hotelima, 15,3 % u kampovima i 44,1 % u privatnim kućanstvima[132]. Dvije trećine svih postelja registrirano je u Kleku (531 u Turističkom naselju *Klek*, a 452 u kućanstvima). U Pločama je registriran samo kamp (14 % postelja), a postelje u hotelu nisu iskazane. U Komarni je registrirano 9 % postelja (sva u kućanstvima), a u Metkoviću 8 % (DZS, 1995-2006).

6.3.2.2. Faza razvoja i stagnacije (2001. – 2014.)

Nakon dosegnutog sekundarnog maksimuma, već u 2001. g. uslijedilo je snažnije smanjenje turističkog prometa i oscilacije na nižoj razini sve do 2005. Stoga se ovo kraće razdoblje može smatrati stagnacijom, no treba je uzeti uz određene ograde. Naime, to smanjenje najvećim je dijelom posljedica nepostojanja podataka o dolascima i noćenjima za Komarnu (2001. – 2003. i 2005.), Ploče (2001. i 2002.) i Opuzen (2001. – 2004.). Razlozi nepostojanja podataka nisu do kraja jasni i, posebno u slučaju Komarne, upućuju na neprijavljivanje turističkog prometa za cijela naselja. Nakon 2001. g. smanjuje se broj turističkih dolazaka i noćenja čak i u Kleku. Godine 2003. Turističko naselje Klek, koje je bilo u državnom vlasništvu (dio tvrtke *Razvitak*), dobiva privatnog vlasnika, no privatizacija ne donosi razvoj turističkog proizvoda, već naprotiv, daljnji pad turističkog prometa. S druge strane, turistički promet u kućanstvima se povećava, ali dinamikom manjom od potrebne da se zaustavi opadanje u turističkom naselju. Godine 2002. se u Krvavcu II otvara prvi hotel s restoranom koji u ponudi ima obilazak jezera Kuti lađama uz degustaciju neretvanskih specijaliteta, što predstavlja početak razvoja ruralnog turizma.

Uslijed analiziranih procesa u regiji je 2005. g. ostvareno 13.145 dolazaka, za petinu manje nego 2000. g., i 63.567 noćenja, 39 % manje nego pet godina ranije, uz smanjenje prosječnog

[132] Broj postelja uključuje sva turistička mjesta Donjoneretvanskog kraja, a struktura prema vrsti smještajnih kapaciteta odnosi se samo na turistička mjesta Općine Slivno i Grada Ploča. Turistička statistika u ovom razdoblju više ne iskazuje strukturu smještajnih kapaciteta jedinicama lokalne samouprave bez izlaza na more.

boravka na 4,8 dana (uslijed izostanka podataka za Komarnu). Ukupan broj postelja neznatno je povećan u odnosu na 2000. g. i iznosi 1484. U strukturi postelja sve se više povećava uloga kućanstava (54 % postelja) koja, u uvjetima nedostatka ulaganja u cjelovitu turističku ponudu, sve više preuzimaju ulogu nositelja turističkog razvoja (DZS, 1995-2006).

Stagnaciju nakratko prekida nagli rast turističkog prometa u razdoblju 2006. – 2008., kada Donjoneretvanski kraj doživljava poslijeratni vrhunac od 25.501 dolazaka, 94 % više nego 2005. g., i 134.047 noćenja, čak 111 % više nego tri godine ranije (DZS, 2007-2010). Međutim, prijeratni maksimumi turističkih dolazaka i noćenja nisu dosegnuti, što ukazuje da je stupanj razvoja turizma približno jednak onome u socijalističkom razdoblju, ali sa znatno višim udjelom smještaja u kućanstvima i snažnije transformiranom obalom uslijed gradnje novih i povećanja postojećih kuća radi iznajmljivanja turistima. Dio turista iz Kleka se „prelijeva" u druga turistička mjesta slivanjskog primorja koja svoj turistički proizvod grade na istim elementima (Duboka, Komarna, Blace). Procjenjuje se da je u kućanstvima u tim naseljima turistički promet u određenom obujmu ostvarivan i ranije, ali nije službeno registriran. U turizam se uključuje i malo naselje Podgradina smješteno podalje od obale s manjim hotelom. Turistički promet raste i u Metkoviću i Pločama, pri čemu snažniji rast doživljavaju kućanstva, što upućuje na povećanje svijesti o turističkoj vrijednosti regije. Klek turistički stagnira, a turistički promet u kućanstvima i dalje nadmašuje nekad uspješno turističko naselje. Godine 2007. otvara se Arheološki muzej *Narona*, prvi muzej *in situ* u Hrvatskoj, te predstavlja najznačajniju kulturnu atrakciju regije i najveći pomak u unaprjeđenju turističke ponude.

Rast turističkog prometa može se izravno povezati s povećanjem smještajnih kapaciteta. Godine 2008. registrirano je 2466 postelja, čak 1000 više nego tri godine prije, od čega 23 % u osnovnim smještajnim kapacitetima, a 77 % u kućanstvima (odnosi se samo na obalne jedinice lokalne samouprave). Ostala turistička mjesta slivanjskog primorja turistički se razvijaju brže od Kleka, čije značenje relativno slabi (ostvaruje 24,7 % dolazaka i 33,3 % noćenja). U ovom razdoblju ljetni odmorišni turizam u primorskom pojasu poprima dominantno značenje pa primorska turistička mjesta Općine Slivno ostvaruju 53,5 % dolazaka i 82,4 % noćenja regije (DZS, 2007-2010). Zbog toga se prosječni boravak u regiji povećava na 5,3 dana (sl. 41.).

Relativno snažan rast turističkog prometa prekida globalna ekonomska kriza koja naglašava opasnosti nerazvijene turističke ponude, oslanjanja na smještaj u privatnim kućanstvima i monokulture ljetnog odmorišnog turizma pa je već u 2009. g. turistički promet smanjen za čak četvrtinu. U 2010. g. i dalje se bilježi smanjenje, a od 2011. g. postoje naznake blagog oporavka,

ali daleko ispod pokazatelja za 2008. g. Iako je kriza snažno vidljiva u smanjenju turističkog prometa, orijentacija na bosansko-hercegovačko turističko tržište s relativno stabilnom potražnjom sprječava još snažniji pad. U najnovijem se razdoblju otvara kamp na području grada Opuzena te se u iznajmljivanje smještaja u kućanstvima uključuju pojedine obitelji u naseljima na području Grada Ploča (Šarić Struga, Komin, Rogotin, Baćina i Peračko Blato).

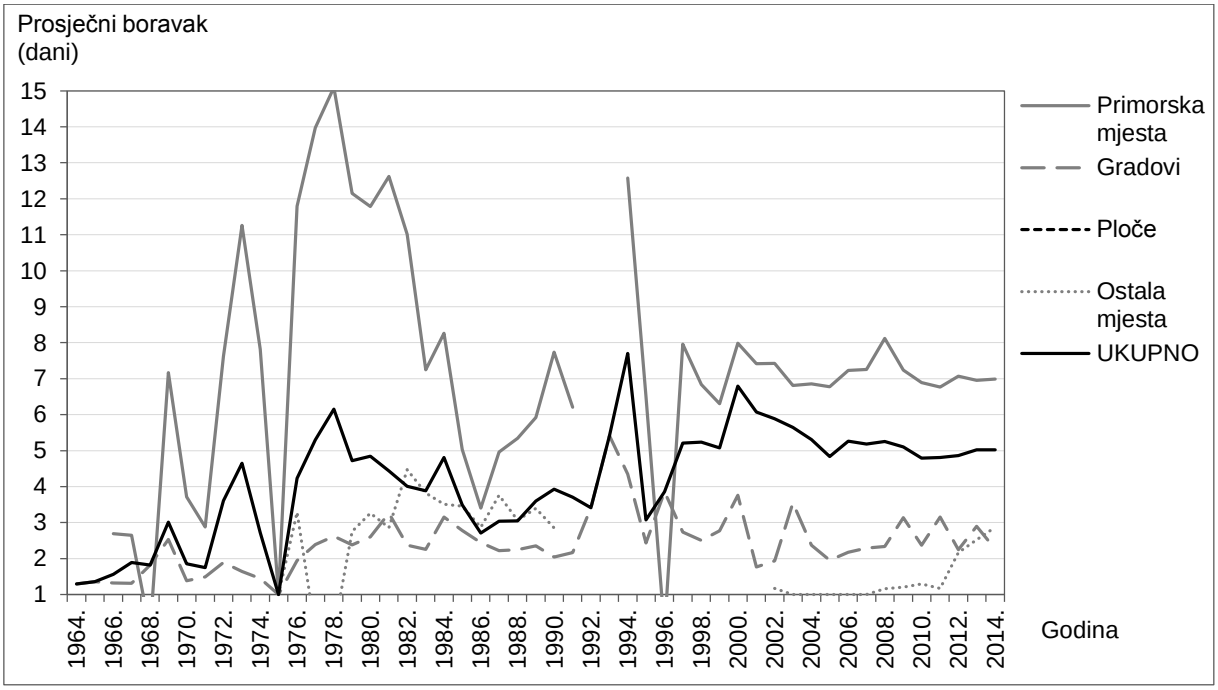

Sl. 41. Prosječni boravak u turističkim područjima regije Donjoneretvanski kraj 1964. – 2014.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Tako je 2014. registrirano je 23.765 turističkih dolazaka (6,8 % manje nego 2008.) i 119.348 noćenja (11,0 % manje nego 2008. g.), pri čemu naselja slivanjskog primorja ostvaruju 56 % dolazaka i 78 % noćenja. Smanjenje udjela kupališnih turističkih mjesta u slivanjskom primorju u strukturi turizma rezultirala je smanjenjem prosječnog boravka u regiji na 5,0 dana. Klek i dalje prednjači po turističkom prometu i ostvaruje 33,4 % dolazaka i 42,6 % noćenja, pri čemu sve važniju ulogu ima promet ostvaren u kućanstvima, a bilježi se i relativno veliki broj izletnika iz susjedne BiH. Turistička ponuda je i dalje vrlo jednostavna i svodi se na osnovni turistički proizvod prilagođen obiteljima s djecom, a TN *Klek* i ne iskorištava dovoljno svoje potencijale. Budući da je Klek daleko od saturacije, u budućnosti je moguće privući znatno veći broj turista, uz preduvjet razvoja turističke ponude i bolje distribucije turista tijekom godine.

Sekundarna turistička mjesta su Komarna (13,9 % turističkih dolazaka i 15,3 % noćenja) i Blace (10,1 % dolazaka i 15,2 % noćenja), u kojima se turizam svodi gotovo isključivo na ponudu

kućanstava. Komarna je u dvadeset godina iz vikendaškog potpuno transformirano u turističko mjesto[133], što prati intenzivna fizionomska transformacija pod utjecajem nadogradnje postojećih kuća i betoniranja dijela obale (u Komarni ne postoji prirodna plaža), a nije razvijena ni osnovna turistička infrastruktura. Naselje Blace, smješteno na samom kontaktu slivanjskog primorja i delte, tek u najnovijem razdoblju bilježi malo intenzivniji rast turističkog prometa. Četvrto turističko mjesto po broju noćenja je Metković (14,3 % dolazaka i 7,0 % noćenja) koje i dalje ima tranzitni karakter, unatoč vrijednoj povijesnoj jezgri, Prirodoslovnom muzeju (prijašnja Ornitološka zbirka), blizini Arheološkog muzeja *Narona* i zaštićenih dijelova delte (tab. 12.). U svim ostalim turističkim mjestima turistički promet je vrlo nizak i turizam predstavlja tek dopunu tradicionalnim aktivnostima. I dalje se povećava udio inozemnih turista koji ostvaruju 76,6 % dolazaka i 85,9 % noćenja (uglavnom iz BiH) i orijentirani su na kupališna turistička mjesta, dok u gradovima prevladavaju domaći turisti.

Godine 2014. registrirano je 2286 postelja, 7,3 % manje nego 2008. g. Smještajna ponuda izuzetno je nepovoljna s čak 71 % postelja u privatnim kućanstvima, 3 % u objektima srodnim kućanstvima, a samo 26 % u osnovnim smještajnim objektima (tab. 11.). Čak trećina svih postelja koncentrirana je u Kleku, a tri četvrtine su u turističkim mjestima slivanjskog primorja. U ostalim naseljima broj postelja je malen (više od 100 postelja imaju jedino Metković, Ploče i Baćina), pri čemu se može govoriti jedino o ranim fazama razvojnog ciklusa (tab. 12.).

Iz analize proizlazi da, iako je Donjoneretvanski kraj prošao kroz razvojni ciklus, situacija u stvarnosti ukazuje na niski stupanj razvoja turizma koji bi bolje odgovarao fazi uključivanja. Općina Slivno se uvjetno nalazi u kasnijim fazama razvojnog ciklusa, dok je u drugim turističkim mjestima donedavno postojao samo po jedan objekt za smještaj turista, čime se o pravom turizmu ne može ni govoriti. *Strategija razvoja turizma Dubrovačko neretvanske županije* (ZPP DNŽ, 2013) u budućnosti predviđa intenzifikaciju turističkog razvoja, a kao glavne stupove postavlja ruralni turizam, turizam specijalnih interesa, ljetni odmorišni i nautički turizam. Ruralni turizam se postavlja kao najprosperitetniji oblik turizma, koji bi trebao ostvarivati petinu turističkog prometa. Taj bi se oblik turizma trebao temeljiti na ponudi seoskih domaćinstava, za koje postoje dobri uvjeti razvoj s obzirom na razvijenu poljoprivredu, i ruralnih kuća za odmor, s ukupno 150 jedinica. Poseban naglasak se pritom stavlja na brendiranje mandarine kao prepoznatljivog poljoprivrednog proizvoda te povezivanje s lokalnom gastronomijom i enologijom (ZPP DNŽ, 2013).

[133] U okviru tog procesa dio vikendica se pretvara iz nekomercijalnih objekata u komercijalne i na taj se način uključuje u turizam.

Tab. 12. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima regije Donjoneretvanski kraj 2014. g.

Naselje	TURISTIČKI DOLASCI			TURISTIČKA NOĆENJA			Prosječni boravak	Broj postelja
	Ukupno	Domaći	Inozem.	Ukupno	Domaći	Inozem.		
Baćina	1.296	209	1.087	6.626	1.903	4.723	5,1	125
Blace	2.390	64	2.326	18.133	348	17.785	7,6	237
Duboka	845	50	795	5.532	248	5.284	6,5	207
Klek	7.932	417	7.515	50.855	2.634	48.221	6,4	895
Komarna	2.108	68	2.040	18.243	609	17.634	8,7	412
Komin	33	0	33	184	0	184	5,6	14
Krvavac II	652	354	298	891	504	387	1,4	11
Metković	3.392	2.496	896	8.311	6.724	1.587	2,5	148
Opuzen	248	210	38	701	588	113	2,8	16
Peračko Blato	160	21	139	1.210	39	1.171	7,6	23
Ploče	2.225	740	1.485	4.296	1.967	2.329	1,9	119
Podgradina	1.891	871	1.020	2.645	1.137	1.508	1,4	38
Rogotin	199	56	143	1.312	180	1.132	6,6	33
Šarić Struga	394	2	392	409	5	404	1,0	8
Vid	0	0	0	0	0	0	0,0	25
Primorska m.	**13.275**	**599**	**12.676**	**92.763**	**3.839**	**88.924**	**0,0**	**1.751**
Gradovi	**5.865**	**3.446**	**2.419**	**13.308**	**9.279**	**4.029**	**0,0**	**283**
Ruralna m.	**4.625**	**1.513**	**3.112**	**13.277**	**3.768**	**9.509**	**0,0**	**277**
Ukupno	**23.765**	**5.558**	**18.207**	**119.348**	**16.886**	**102.462**	**0,0**	**2.311**

Izvor: DZS (2011-2015)

Turizam specijalnih interesa trebao bi se temeljiti na valorizaciji prirodne i kulturne baštine (posebno foto safari), a kao najvažnije projekte predviđa izgradnju dvaju kampova – kampa za ljubitelje prirode na Baćinskim jezerima i avanturističkog eko kampa na ušću Neretve. Kamp na ušću Neretve uključivao bi razvoj bogate sportske ponude, poput kanuinga, veslanja, *windusrfinga*, *kitesurfinga* i sl. Ljetni odmorišni turizam u budućnosti bi trebao ostvarivati tek trećinu turističkog prometa, a njegov razvoj bi se trebao ostvariti unaprjeđenjem i prenamjenom dijela kapaciteta u privatnim kućanstvima te razvojem dopunske ponude. Razvoj nautičkog turizma, koji danas nije razvijen, potaknuo bi se gradnjom marine sa 100-200 vezova u Opuzenu ili Metkoviću, namijenjene za kratko zadržavanje nautičara (1-2 dana). Tim projektima bi se do 2020. g. broj noćenja trebao povećati 3,5 puta i dosegnuti 365.000 (ZPP DNŽ, 2013). Međutim, ostvarenje planiranog broja noćenja u srednjoročnom razdoblju nije realno s obzirom na opseg projekata, spori tempo njihove realizacije, slabiji interes privatnih kućanstava u ruralnim naseljima za razvoj turizma i trenutni razvojni ciklus. No, prava vrijednost nije u kvantitativnoj procjeni turističkog prometa, nego u izvrsnom prepoznavanju potencijala za razvoj složene turističke ponude i prijedlozima oblika turizma koji bi pridonijeli punijoj valorizaciji turističke atrakcijske ponude.

6.4. RAZVOJNI CIKLUS TURISTIČKE REGIJE PELJEŠAC – OREBIĆ

Poluotok Pelješac se u radu razmatra u okviru turističkih regija Pelješac-Orebić (ili sjeverozapadni Pelješac), koja obuhvaća općine Orebić i Trpanj, te Pelješac-Ston (ili jugoistočni Pelješac), koja obuhvaća općine Ston i Janjina[134]. Glavni argumenti za razmatranje Pelješca unutar dvije regije predstavljaju: (1) nodalno-funkcionalna dvojnost poluotoka, (2) funkcionalna dvojnost i polarizacija u turističkom razvoju, (3) veličina i pružanje poluotoka. Sjeverozapadni dio poluotoka, koji gravitira Orebiću te manjim dijelom i Trpnju, oduvijek je bio više gravitacijski usmjeren više na susjednu Korčulu i Ploče (što je determinirano njihovom blizinom i prometnim vezama), nego na udaljeni Dubrovnik. S druge strane, jugoistočni dio poluotoka gravitira Stonu i funkcionalno je snažnije usmjeren na Dubrovnik. Ta se dvojnost očitovala i u starijem teritorijalnom ustroju, prema kojem su područja današnjih općina Ston, Janjina i Trpanj te dio naselja u Općini Orebić bile sastavni dio (bivše) Općine Dubrovnik, dok su Orebić i većina naselja iz njegove regije ulazili u (bivšu) Općinu Korčula. Budući da Orebić danas ima jaču gravitacijsku snagu od Stona, te imajući u vidu udaljenost od Dubrovnika, gravitiraju mu sva naselja u općinama Orebić i Trpanj pa ih je logično uključiti u turističku regiju Pelješac-Orebić. Nodalno-funkcionalna dvojnost reflektira se i u funkcionalnoj dvojnosti u turizmu. Funkcionalna turistička regija Pelješac-Orebić je bicentrična regija, u kojoj Orebić predstavlja snažniji turistički centar kojem turistički gravitira veći dio regije, a Trpanj predstavlja slabije (sekundarno) turističko središte. Tu regiju obilježava veća razina turističkog razvoja, kompleksnija smještajna i turistička ponuda, a u turizam su uključena gotovo sva naselja. S druge strane, turističku regiju Pelješac-Ston obilježava pretežno disperzni razvoj manjeg intenziteta uz slabije izraženu ulogu Stona kao turističkog centra.

Turizam se na Pelješcu počinje razvijati krajem 19. st. u gradićima Orebiću i Trpnju, u kojima iz ranijeg razdoblja postoji osnovna komunalna infrastruktura i razvijeniji poduzetnički duh. Glavni poticaj razvoju turizma predstavlja propast pomorstva, tradicionalno najvažnije gospodarske aktivnosti, zbog koje je lokalno stanovništvo prisiljeno pronaći druge oblike privređivanja. Za službeni početak razvoja turizma uzima se otvaranje hotela *Bosna* u Trpnju 1899. g., prvog hotela na Pelješcu (Glamuzina, 2009). Ubrzo se javljaju i prva društva koja se bave promocijom turizma. Godine 1904. osnivaju se *Društvo za poljepšanje i unaprjeđenje mjesta Orebića* i *Povjerenstvo za građevni ures* u Trpnju, a 1910. g. i *Odbor za poljepšanje Trpnja*. Ta društva uređuju parkove i postavljaju rasvjetu u naseljima, započinju gradnju ceste

[134] Glamuzina (2009) unutar Pelješca izdvaja četiri regije koje uglavnom odgovaraju prostornom obuhvatu jedinica lokalne samouprave: (1) orebićka regija, (2) trpanjska regija, (3) janjinska regija, (4) stonska regija.

od Orebića prema Kućištu i Vignju, uređuju planinarsku stazu prema vrhu Sv. Ilija i poduzimaju druge slične akcije (Župa, 1976). Orebić i Trpanj prije Prvog svjetskog rata posjećuju brojne znamenite osobe toga doba te novinari i publicisti (Župa, 1976), koji šire informacije te potiču daljnje posjećivanje i popularizaciju Pelješca. S obzirom na manjak smještajnih kapaciteta i još uvijek malobrojne turiste, to razdoblje odgovara fazi otkrivanja.

Nakon prekida izazvanog Prvim svjetskim ratom turizam na Pelješcu se brzo obnavlja, a Orebić se afirmira kao najvažnije turističko mjesto te paralelno razvija ljetni i zimski turizam, uz planinarenje i izlete na Korčulu kao glavne dodatne aktivnosti. Inozemni investitori za smještaj turista iz njihovih zemalja grade hotele *Bellevue* i *Rivijera*, Dom bečkih akademičara i odmaralište Pravoslavne bogoslovije iz Sremskih Karlovaca (Glamuzina, 2009). Ulaganja u turističku ponudu dovode do rasta turističkog prometa koji 1937. g. dostiže vrhunac od 1.885 dolazaka i 20.655 noćenja. Trpanj se u međuratnom razdoblju afirmira kao sekundarno turističko središte, no smještajnom ponudom i turističkim prometom značajno zaostaje za Orebićem (maksimum noćenja iznosi 7.019). Godine 1929. se uz postojeći hotel osniva *Ferijalno odmaralište sveučilištaraca iz Beča*, a smještaj se nudi i u svratištu, gostionicama i kavanama (Župa, 1978). U turizam se uključuju i primorska naselja Kućište, Viganj i Trstenik te se u njima također osnivaju turistička društva koja se povezuju s turističkim savezom Dubrovnika (Glamuzina, 2009). U Trpnju, ali i u ostalim turističkim mjestima poduzimaju se opsežni komunalni zahvati, poput izgradnje putova i vodovoda, uređenja obale, pristaništa za brodove i kupališta, uređenja zelenila i pošumljavanja okolice (Župa, 1978). U Vignju se tiskaju razglednice namijenjene promociji turističkih mjesta, a dominikanski samostan prenamjenjuje se u *Turističko-domaćinsku školu* (Glamuzina, 2009).

6.4.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju

Drugi svjetski rat prekida turistički razvoj, a stradanje naselja onemogućuje njihovo uključivanje u turizam neposredno nakon rata. Istovremeno se mijenja društveno-gospodarski sustav, nacionaliziraju se hoteli, čime razvoj turizma prelazi u državne ruke. Turistički razvoj u početku je spor zbog nesnalaženja turističkih djelatnika i glomaznog birokratskog aparata (Glamuzina, 2009) te prometne nedostupnosti. Stoga razdoblje nakon rata predstavlja fazu uključivanja u novom razvojnom ciklusu temeljenom na ljetnom odmorišnom turizmu.

6.4.1.1. Faza uključivanja (od Drugog svjetskog rata do 1964.)

Skromna obnova turističkih aktivnosti nakon rata započinje u Orebiću, Trpnju i Vignju. U Orebiću se 1947. g. osniva novo turističko društvo, a 1948. g. se uređuje hotel *Bellevue*, dok se hotel *Rivijera* pretvara u odmaralište. Iste se godine u Vignju otvara ljetovalište za djecu i mlade iz čitave Jugoslavije. U ranijem socijalističkom razdoblju naglasak u razvoju turizma se stavlja na izgradnju odmarališta namijenjenih za odmor radnika, djece i mladih iz Jugoslavije pa se inozemni turisti ponovno pojavljuju tek u drugoj polovici 1950-ih. Turizam u Trpnju ponovno započinje s posjetima izletnika iz Mostara i Sarajeva, a tek od početka 1950-ih razvija se stacionarni turizam te se gradi čak osam odmarališta za radnike iz BiH, Srbije i Slovenije. U fazi uključivanja oživljava i smještaj u privatnim kućanstvima, koji se javlja u svim turističkim mjestima. U turizam se uključuju Trstenik, u kojem se otvara odmalište, i Podobuče, u kojem se turizam svodi na smještaj u kućanstvima. Početkom 1960-ih pridružuje im se i Lovište, u kojem se otvaraju privatni pansioni i prostor za kampiranje, a osniva se i turističko društvo koje radi na uređenju naselja, gradnji infrastrukture i turističkoj propagandi (Glamuzina, 2009). Iz navedenog je vidljivo da se turizam u ovoj fazi širi iz Orebića u obližnja obalna naselja uz Pelješki kanal, dok je na sjevernoj obali ograničen na Trpanj.

Faza uključivanja završava 1964. g., u kojoj je registrirano 14.499 dolazaka i 176.116 noćenja, od čega gotovo polovica samo u Orebiću (48,7 % dolazaka i 48,4 % noćenja) (tab. 13.; sl. 42.). Trpanj ostvaruje 32,8 % dolazaka i 33,8 % noćenja, a ostala turistička mjesta (Viganj, Kućište, Lovište, Podobuče, Trstenik) 18,5 % dolazaka i 17,7 % noćenja. S obzirom na veliki broj odmarališta turizam očekivano ima naglašeno domaći karakter (domaći turisti ostvaruju 81,4 % dolazaka i 72,9 % noćenja), a inozemni turisti malo su brojniji jedino u Orebiću, u kojem turizam ima naglašeniji komercijalni karakter (inozemni turisti ostvaruju 30,6 % dolazaka i 28,5 % noćenja). Dugi prosječni boravak (12,1 dana) odraz je orijentacije na odmarališne turiste (nekomercijalni turizam), dominaciju jednostavnog ljetnog odmorišnog turizma i slabiju prometnu dostupnost (kraći boravci jednostavno se ne isplate) (RZS, 1966-1969).

6.4.1.2. Faza razvoja (1965. – 1985.)

Od 1965. g. započinje intenzivniji razvoj turizma koji se može okarakterizirati kao faza razvoja. Glavni atraktivni faktori intenzivnijeg razvoja turizma su toplo i čisto more, čisti prirodni krajolik i kulturno-povijesni spomenici, a posebno je važna gospodarska konjunktura u

državama iz kojih dolaze posjetitelji (Glamuzina, 2009). Faza razvoja u ovoj regiji traje čak 20 godina, najdulje od svih regija Južne Dalmacije, i završava s dostizanjem turističkog maksimuma 1985. g. Sve do početka 1980-ih rast turističkog prometa je umjeren, ali kontinuiran, a tek se tada, posebno 1984. i 1985. g., događa nagliji i skokoviti rast koji rezultira dostizanjem prijeratnog vrhunca, nakon čega je odmah uslijedilo opadanje. Iako bi prema kriterijima turističkog prometa 1984. i 1985. g. spadale u fazu konsolidacije i/ili stagnacije, zbog kratkog trajanja i skokovitog rasta uvrštene su u fazu razvoja.

Tab. 13. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak u regiji Pelješac-Orebić u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Godina	Turistički dolasci				Turistička noćenja				Prosječni boravak
	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r'_G	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r'_G	
1964.	14.499	18,6	-	-	176.116	27,1	-	-	12,1
1972.	32.335	36,6	223,0	10,5	388.215	36,7	220,4	10,4	12,0
1980.	54.266	34,5	167,8	6,7	573.114	33,3	147,6	5,0	10,6
1985.	76.575	37,6	236,8	7,1	858.965	34,5	221,3	8,4	11,2
1990.	52.745	38,1	97,2	-7,2	574.240	36,3	100,2	-7,7	10,9
1996.	15.536	60,5	29,5	-	126.545	62,2	22,0	-	8,1
2005.	81.969	91,2	527,6	20,3	643.692	94,0	508,7	19,8	7,9
2009.	80.890	94,2	98,7	-0,3	645.136	94,1	100,2	0,1	8,8
2014.	105.934	93,5	131,0	5,3	811.315	94,6	125,8	4,7	7,7

* Inoz. – inozemni; I_L – lančani indeks; r_G – prosječna godišnja (geometrijska) stopa promjene
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

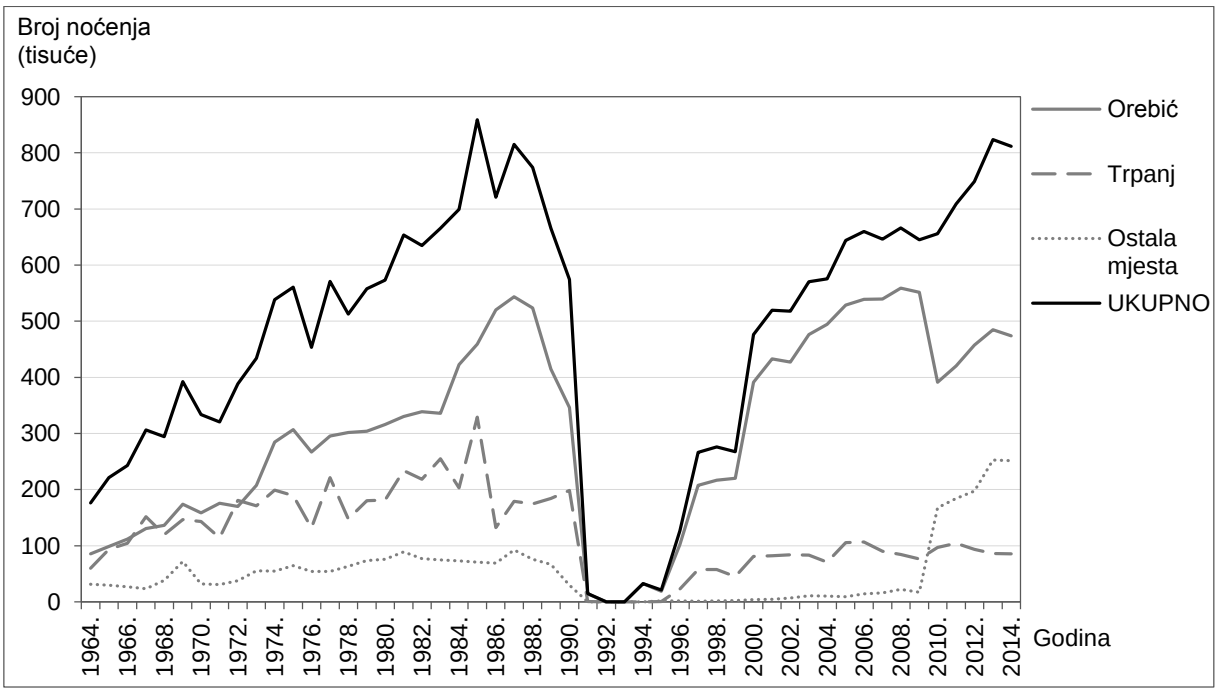

Sl. 42. Broj noćenja u turističkim područjima regije Pelješac-Orebić 1964. – 2014.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

U razdoblju 1965. – 1972. odvija se intenzivna gradnja hotela i odmarališta u Orebiću i Trpnju, čime se ubrzano povećava broj postelja. U Orebiću se 1963. g. otvara depandansa hotela *Bellevue*, 1965. g. novi hotel *Rathaneum*, 1967. g. gradi se i njegova depandansa, a 1968. g. se otvara hotel *Orsan*. Iako se kapaciteti hotela neprestano povećavaju, potražnja je toliko visoka da se ne uspijevaju prihvatiti svi zainteresirani turisti. Stoga *Hotelsko poduzeće Orebić*, koje upravlja hotelima, zakupljuje čak i dio postelja u privatnim kućanstvima. U razdoblju do 1975. g. gradi se i osam odmarališta različitih poduzeća iz Srbije, BiH i Hrvatske. Ograničeno se razvija i dopunska turistička ponuda; otvaraju se novi restorani i gostionice. Od 1966. g. u turizam se uključuje i Kućište, obalno naselje zapadno od Orebića. U Trpnju se turisti smještaju u hotel *Bosna*, odmarališta i privatna kućanstva, a 1969. g. otvara se novi hotel *Faraon*, drugi i posljednji do Domovinskog rata, što dovodi do povećanja broja turista (Glamuzina, 2009). Turizam se širi i iz Trpnja u okolna naselja pa se 1969. g. u turizam uključuje Gornja Vrućica, gdje se otvara odmaralište i manji kamp, a smještaj se nudi i u privatnim kućanstvima.

Godine 1972., prve za koju postoje službeni podaci o smještajnim kapacitetima, registrirano je ukupno 4.998 postelja. Za razliku od regije Pelješac-Ston, u ovom je području prevladala izgradnja čvrstih smještajnih kapaciteta, posebno odmarališta (2.172 ili 43,5 % postelja), a manjim dijelom hotela (1.368 ili 27,4 %) i kapaciteta u kućanstvima (1.368 ili 27,4 %). U cijeloj regiji u tom razdoblju postoji tek jedan kamp u Vignju (90 postelja ili 1,7 %) (tab. 14.; sl. 43.). S velikim kapacitetom odmarališta ova regija, zajedno sa Župom dubrovačkom, dobiva funkciju nekomercijalnog odmarališnog turizma namijenjenog jugoslavenskom tržištu. U tome se posebno ističe Trpanj, u kojem se nalaze tri četvrtine svih odmarališnih postelja regije, petina je u Orebiću, a izvan turističkih centara jedino manje odmaralište sa 60 postelja se nalazi u Trsteniku. Struktura hotelskih postelja potpuno je suprotna – čak četiri petine postelja u hotelima se nalazi u Orebiću, petina u dva hotela u Trpnju, a izvan turističkih centara ne postoji ni jedan hotel. Iz toga proizlazi da su se Orebić i Trpanj već u ranijoj fazi razvoja funkcionalno specijalizirali – Orebić se, s kvalitetnijom smještajnom i ukupnom turističkom ponudom, usmjerio na komercijalni turizam i inozemno tržište, a Trpanj na jednostavniji odmarališni turizam namijenjen jugoslavenskim turistima[135]. Gradnjom velikog broja odmarališta Trpanj čak nadmašuje Orebić u broju postelja (u Trpnju je registrirano 46,6 % postelja regije, a u Orebiću 37,5 %), no u ostvarivanju turističkog prometa su gotovo izjednačeni. Sva ostala turistička mjesta zajedno imaju 15,9 % postelja, a turizam se u njima pretežno ili isključivo

[135] Iako je struktura smještajnih kapaciteta generalno nepovoljna, značajne razlike postoje između Orebića i ostalih turističkih mjesta. U Orebiću je čak 59,3 % postelja u hotelima, 24,7 % u odmarališima i 16,0 % u kućanstvima. U Trpnju 70,8 % je postelja u odmarališima, 18,2 % u kućanstvima i tek 11,0 % u hotelima (RZS, 1970-1975).

oslanja na privatna kućanstva (Gornja Vrućica, Lovište, Kućište, Podobuče, Viganj) (RZS, 1970-1975).

Tab. 14. Turističke postelje u regiji Pelješac-Orebić u ključnim godinama razvojnog ciklusa[136]

Godina	Ukupno	Hoteli (%)	Kampovi (%)	Kućanstva (%)	Ostalo (%)	I_L	r'_G
1972.	4.998	27,4	1,8	27,4	43,4	-	-
1980.	7.809	12,0	4,2	45,9	37,9	156,2	5,7
1986.	11.152	12,0	20,0	39,8	28.2	142,8	6,1
1990.	13.530	10,0	21,2	47,2	21,6	279,4	5,0
1996.	4.424	30,6	24,9	43,5	1,0	32,7	-
2005.	10.083	16,8	21,8	51,1	10,3	74,5	-3,2
2009.	9.978	20,6	16,9	57,3	5,2	99,0	-0,3
2014.	11.671	17,1	29,0	48,5	5,4	117,0	3,2

Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

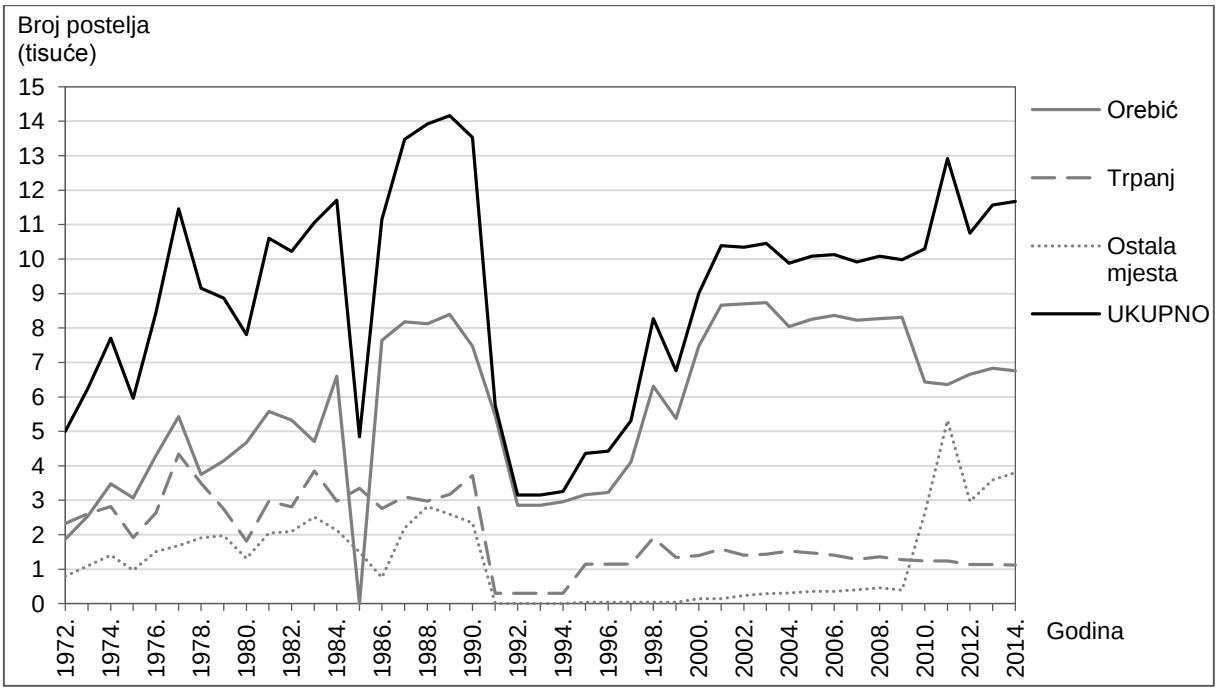

Sl. 43. Broj postelja u turističkim područjima regije Pelješac-Orebić 1972. – 2014.
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Iste je godine registrirano 32.335 dolazaka i 388.215 noćenja, što predstavlja povećanje od 2,2 puta u odnosu na kraj faze uključivanja. Iako se turistički promet u Trpnju povećao čak tri puta, a u Orebiću dva, zbog više početne razine Orebića ta su dva naselja gotovo izjednačena u turističkom prometu – u Orebiću je registrirano 14.474 dolazaka (45,6 %) i 169.740 noćenja

[136] Godine 1985. postelje za Orebić nisu statistički iskazane, što prividno značajno mijenja pokazatelje cijele regije. S obzirom na kontinuirani rast broja postelja do 1990. g., u analizi postelja na kraju faze razvoja uzima se stanje 1986. g. umjesto 1985. g.

(43,7 %), a u Trpnju 13.856 dolazaka (42,9 %) i 181.011 noćenja (46,6 %). Ostala naselja ostvaruju 3.735 dolazaka (11,6 %) i 37.464 noćenja (9,7 %), od čega najviše ostvaruju Viganj i Trstenik, Orebiću najbliža naselja, te Lovište (RZS, 1970-1975). Iako u strukturi postelja prevladavaju odmarališta, ostvaruju podjednak turistički promet kao i hoteli i kućanstva, što ukazuje na njihovu slabiju iskorištenost (sl. 44.). S obzirom na velik udio odmarališta i orijentaciju na domaće tržište, početkom 1970-ih domaći turisti u regiji Pelješac-Orebić ostvaruju najveći udio turističkih dolazaka i noćenja od svih južnodalmatinskih turističkih područja (63 %). Imajući u vidu funkcionalnu specijalizaciju, Trpanj pokazuje izrazito visoku orijentaciju na domaći turizam (ostvaruju 86 % dolazaka i 87 % noćenja), dok Orebić većim dijelom posjećuju inozemni turisti (ostvaruju 57 % dolazaka i 62 % noćenja). Od ostalih turističkih mjesta, jedino Podobuče i Viganj bilježe natpolovičnu zastupljenost inozemnih turista (RZS, 1970-1975).

Nakon što je do početka 1970-ih izgrađena većina hotela i odmarališta, u osmom desetljeću 20. st. intenzivniji rast doživljava smještaj u privatnim kućanstvima koji generira ukupni porast smještajne ponude[137]. Istovremeno njihovo selektivno prijavljivanje dovodi do velikih oscilacija u broju registriranih postelja na godišnjoj razini. Godine 1973. otvara se drugi kamp u regiji u Trsteniku, a u turizam se uključuju i tri nova naselja (Duba Pelješka 1973. g., Kuna Pelješka[138] 1975. g. i Donja Vrućica 1977. g.). Stoga je 1980. g. registrirano 7.809 postelja, čak 56 % više nego 1972. g. (RZS, 1976-1991). To povećanje je, uz ekspanziju smještaja u kućanstvima, rezultat rasta odmarališta (dio postelja dobiven je konverzijom hotela, a dio novom gradnjom) i otvaranja manjih kampova, dok broj hotelskih postelja stagnira. Najveći dio rasta odnosi se na Orebić (za čak 50 %) koji se ponovno afirmira kao turističko središte regije.

Intenzitet rasta turističkog prometa 1970-ih je sporiji nego ranije pa je 1980. g. registrirano 54.266 dolazaka i 573.114 noćenja (dolasci su povećani za dvije trećine, a noćenja za polovicu u odnosu na 1972. g.) (RZS, 1976-1991). Orebić ponovno bilježi brži rast turističkog prometa i turizam doživljava prostornu difuziju u ostala naselja orebićkog primorja (Trstenik, Kućište, Lovište i Viganj)[139]. Taj je rast odraz jačanja odmarališta i privatnih kućanstava, uz smanjenje udjela hotela u ostvarivanju turističkog prometa (sl. 44.). Dakle, u ovom razdoblju dodatno jača

[137] Broj postelja u kućanstvima je u razdoblju 1972. – 1980. povećan za čak tri puta (RZS, 1976-1991).
[138] Turizam u Kuni Pelješkoj se odvija u proširenim i novoizgrađenim objektima u pripadajućoj uvali Crkvice.
[139] U Orebiću je 1980. g. registrirano 53,6 % dolazaka i 55,1 % noćenja, u Trpnju 31,4 % dolazaka i 31,6 % noćenja, a u ostalim naseljima 15,1 % dolazaka i 13,2 % noćenja.

uloga regije kao pretežno odmarališnog područja namijenjenog domaćim turistima, koji ostvaruju dvije trećine turističkog prometa, a počinju brojčano prevladavati čak i u Orebiću.

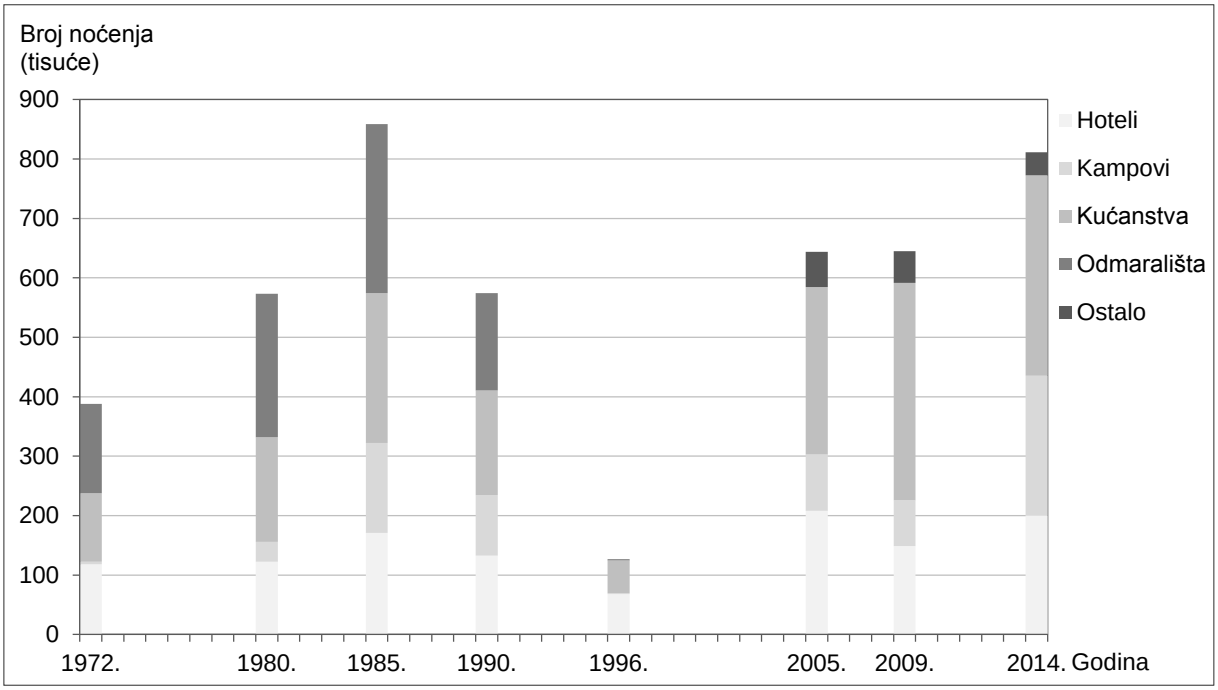

Sl. 44. Ostvarena noćenja u regiji Pelješac-Orebić prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa

Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

U prvoj polovici 1980-ih turističke postelje, dolasci i noćenja ponovno se počinju ubrzano povećavati. U tom se razdoblju u turizam ne uključuje niti jedno novo naselje, ali smještajni kapaciteti značajno rastu otvaranjem velikog kampa u Orebiću s 2000 postelja te manjih kampova u Kućištu i Lovištu. Regija time nastoji ojačati kamping turizam i povećati turistički promet, a tome pridonosi i rast postelja u kućanstvima, dok hotelske i odmarališne postelje stagniraju. To pokazuje da je u kasnoj fazi razvojnog ciklusa prevladala orijentacija na masovni turizam koji ne prati cjeloviti razvoj ukupne turističke ponude, nego se forsira povećanje turističkog prometa pod svaku cijenu. Tako je 1986. g. ukupno registrirano 11.152 postelja, čak 43 % više nego 1980. g., od čega dvije trećine u Orebiću, četvrtina u Trpnju, a tek 7 % u svim ostalim naseljima zajedno. Orebić se time afirmira kao središnje turističko mjesto cijele regije, dok je značenje Trpnja relativno smanjeno. Otvaranjem komplementarnih smještajnih objekata pogoršava se kvaliteta smještajne ponude – čak 39,8 % postelja je u kućanstvima, 28,2 % u odmarališima, 20,0 % u kampovima, a tek 12,0 % u hotelima. Struktura smještajnih kapaciteta

podjednako je nepovoljna i u Orebiću i u Trpnju, a ostala su naselja izuzetno ovisna o privatnim kućanstvima te se u njima ne razvijaju osnovni smještajni kapaciteti[140].

Skokoviti rast 1985. g. dovodi do vrhunca od 76.575 dolazaka i 858.965 noćenja[141]. To predstavlja povećanje u dolascima za 41 % i povećanje u noćenjima za 50 % u odnosu na 1980. g., dok je u cijeloj fazi razvoja turistički promet upeterostručen. U cijeloj fazi razvoja intenzitet povećanja je podjednak u Orebiću i Trpnju, no s obzirom na različitu bazu, Orebić doseže višu razinu turističkog prometa i 1985. g. ostvaruje 42.506 dolazaka (55,5 % dolazaka regije) i 458.837 noćenja (53,4 %). Trpanj 1985. g. bilježi maksimum od 26.747 dolazaka (34,9 %) i 329.114 noćenja (38,3 %). Rast ostalih turističkih naselja znatno je sporiji pa 1985. g. dosežu 7322 dolazaka (9,6 %) i 71.014 noćenja (8,3 %). Razinom dosegnutog turističkog prometa ističu se Trstenik i Viganj[142], Orebiću najbliža naselja koja s njim čine fizionomsku cjelinu, što ukazuje na linearni razvoj turizma duž obale (razvoj u obliku vrpce, *ribbon development*), karakterističan za fazu razvoja.

U posljednjem dijelu faze razvoja povećava se udio i značenje kamping turizma, a smanjuje se značenje svih ostalih kategorija, posebno odmarališta, iako i dalje prevladavaju u strukturi turističkog prometa (sl. 44.). Pritom u Orebiću značajno jača uloga kampova, a u Trpnju odmarališta prema važnosti zamjenjuju privatna kućanstva. U ostalim turističkim mjestima se više od polovice turizma odvija u kampovima, dok kućanstva, unatoč relativno velikom broju postelja, imaju slabiju iskorištenost (ili se službeno ne prijavljuju). Na prevlast ljetnog odmorišnog turizma, s dugotrajnim boravcima ukazuje nepromijenjeni dugi prosječni boravak od 11,2 dana, kojeg dodatno potencira udaljenost od kopna i visoki udio odmarališnih gostiju.

Unatoč intenzivnom rastu turističkog prometa, ne mijenja se značajnije struktura prema zemlji podrijetla. Domaći turisti i dalje ostvaruju dvije trećine turističkog prometa. Na domaći je turizam pritom najviše orijentiran Trpanj (ostvaruju 79,7 % dolazaka i 83,3 % noćenja), ali prevladavaju i u Orebiću, i to i u komercijalnom i u nekomercijalnom turizmu (57,0 % dolazaka i 56,5 % noćenja). Ostala se naselja spontano sve više orijentiraju na inozemno turističko tržište, pri čemu domaći turisti ostvaruju 30,2 % dolazaka i 40,5 % noćenja (RZS, 1976-1991).

[140] U Orebiću je 40,6 % postelja u kućanstvima, 27,9 % u kampovima, 18,5 % u odmarališima, a 13,0 % u hotelima. U Trpnju je čak 58,7 % postelja u odmarališima, 29,0 % u kućanstvima, a 12,3 % u hotelima. U ostalim turističkim mjestima je čak 72,1 % postelja u kućanstvima, 14,6 % u odmarališima, 13,0 % u kampovima (RZS, 1976-1991).
[141] Turistički dolasci povećavaju se sve do 1987. g. kada dosežu vrhunac od 81.867.
[142] Trstenik ostvaruje 2.651 dolazaka i 29.811 noćenja, a Viganj 3.483 dolazaka i 27.794 noćenja (RZS, 1976-1991).

Slabija razvijenost smještajne ponude, orijentacija na jednostavni turistički proizvod *sunce i more*, uz slabu izvanpansionsku ponudu ne uspijevaju održati kontinuirano visoku turističku potražnju pa se već 1986. g. broj noćenja počinje smanjivati, čime faza razvoja izravno prelazi u fazu opadanja. Razvojni ciklus regije u cijelom je razdoblju ponderiran turističkim kretanjima u Orebiću i Trpnju, koji ostvaruju najveći dio turističkog prometa. Razvojni ciklus Trpnja u potpunosti se podudara s ciklusom regije te 1985. g. doživljava turistički vrhunac, nakon čega ulazi u fazu opadanja. Orebić ulazi u fazu razvoja dvije godine kasnije od regije u cjelini i ostaje u fazi razvoja do 1987. g.[143] te ulazi u fazu opadanja dvije godine nakon regije u cjelini. Razina turističkog razvoja u ostalim turističkim mjestima je nedovoljna za kvalitetno određivanje razvojnog ciklusa, te u većini turizam ovisi o nekolicini smještajnih objekata, najčešće u privatnim kućanstvima. Za ta se naselja može zaključiti da se u cijelom promatranom razdoblju nalaze u ranijim fazama razvojnog ciklusa (Donja Vrućica, Duba Pelješka, Gornja Vrućica, Kućište, Kuna Pelješka, Podobuče, Donja Banda).

Jedina naselja u kojima je, zbog malo višeg broja noćenja, moguće odrediti uvjetni razvojni ciklus su: Trstenik, Viganj i Lovište. Trstenik je u fazi razvoja od početka 1960-ih do 1974. g., kada turistički promet usporava i oscilira na istoj razini, što se može smatrati fazom razvoja. Turistički vrhunac postiže se 1985. g., a već 1986. g. ulazi u fazu opadanja. Viganj karakterizira duga faza uključivanja i spori rast turističkog prometa do 1972. g. Godinu kasnije ulazi u fazu razvoja koja traje sve do 1986. g., kada dostiže turistički vrhunac. Lovište je do 1968. g. u fazi uključivanja, 1969. g. ulazi u fazu razvoja koju prati ubrzano povećanje broja noćenja. Godine 1981. doseže maksimum, no turistički promet oscilira na podjednakoj razini do 1984. g., što se može smatrati fazom stagnacije, a 1985. g. ulazi u fazu opadanja. U svim je turističkim mjestima vidljivo da se, zbog relativno niskog broja noćenja, skokovitog rasta i oscilacija, faze vrlo brzo izmjenjuju te da nije moguće izdvojiti fazu konsolidacije, a često ni fazu stagnacije.

6.4.1.3. Faza stagnacije i opadanja (1986. – 1991.)

Iako turistička noćenja počinju opadati nakon 1985. g., broj postelja i dalje se povećava te 1989. g. doseže vrhunac od 14.161. Tek je 1990. g. primjetno malo smanjenje pa je registrirano ukupno 13.350 postelja, od čega čak 55,2 % u Orebiću, a 27,5 % u Trpnju. U Trpnju se neka odmarališta zatvaraju, a smanjenje odmarališnih postelja kompenziraju nove postelje u

[143] Orebić 1987. g. bilježi vrhunac od 42.506 dolazaka i 543.243 noćenja (RZS, 1976-1991).

privatnim kućanstvima. U ostalim naseljima registrirano je tek 17,3 % postelja, pri čemu prednjači Viganj (648), a slijede Lovište (536), Kućište (385) i Trstenik (310) (RZS, 1976-1991). Struktura smještajnih kapaciteta dodatno se pogoršava povećanjem udjela smještaja u kućanstvima i smanjenjem udjela hotelskih postelja (tab. 14.).

Smanjenje broja noćenja od 1986. g. rezultat su velikog pada u Trpnju, posebno u kućanstvima i odmarališima. Godine 1987. bilježi se blagi i kratkotrajni rast jer Orebić te godine doseže prijeratni maksimum, no već 1988. g. turistički promet ubrzano i nepovratno opada. Opadanje je, kao i u drugim regijama, posljedica smanjenja atraktivnosti jednostavnog turističkog proizvoda *sunce i more* i visokog stupnja saturacije prostora u ljetnoj turističkoj sezoni (posebno u Orebiću i Trpnju), te zatvaranja nekoliko odmarališta. Stoga se 1990. g. ostvaruje 52.745 dolazaka i 574.270 noćenja, za trećinu manje nego na vrhuncu faze razvoja. Opadanje se najbrže odvija u odmaralištima, a najsporije u hotelima, koji se pokazuju najuspješnijima u privlačenju turista pa se ponovno blago povećava udio noćenja ostvarenih u hotelima (sl. 44.). S obzirom na višu razinu smještajne i ukupne turističke ponude, intenzitet opadanja je manji u Orebiću nego u Trpnju i ostalim turističkim mjestima[144]. Orebić je dalje glavno turističko središte regije (65,2 % dolazaka i 60,3 % noćenja), no s ubrzanim opadanjem smanjuje se uloga Trpnja kao drugog turističkog centra (27,0 % dolazaka i 34,6 % noćenja). Opadanjem je podjednako zahvaćeno domaće i inozemno tržište. Kod inozemnih turista se smanjuje interes za jednostavni kupališni turizam, a smanjenje broja domaćih turista vezano je uz zatvaranje dijela odmarališta, no i dalje ostvaruju više od tri petine turističkog prometa (RZS, 1976-1991).

Početak Domovinskog rata dovodi do potpunog pada turizma u ovom prostoru. Iako se regija nalazi podalje od izravnih ratnih operacija, dio hotela i odmarališta prihvaća prognanike i izbjeglice te time privremeno izlaze iz turizma, a potencijalni turisti ne dolaze zbog straha od rata. Upravno zbog toga je 1991. g. registrirano tek 2012 dolazaka i 14.781 noćenja, i to najvećim dijelom u Orebiću, a vrlo malo u Trpnju, dok ostala naselja uopće ne bilježe turistički promet (DZS, 1992-1994). U 1992. i 1993. g. turizam u potpunosti zamire.

[144] U razdoblju 1985. – 1990. dolasci u Orebiću su smanjeni za petinu, a noćenja za četvrtinu. U istom je razdoblju broj dolazaka u Trpnju smanjen za 41 %, a noćenja za 39 %. U ostalim turističkim mjestima dolasci su smanjeni čak za 43 %. a noćenja za 59 % (RZS, 1976-1991).

6.4.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata

Problem u određivanju poslijeratnog razvojnog ciklusa na razini regije predstavlja činjenica da turistički promet i dalje raste pa su granice analiziranih faza određene ne samo na temelju kvantitativnih pokazatelja, nego i karakteristika turističkog razvoja. Turistička regija Pelješac-Orebić u turizam se uključuje već 1994. g., no sve do 1996. g. turistički promet je na izuzetno niskoj razini, zbog čega je to razdoblje izdvojeno kao faza uključivanja. Naglim skokom 1997. g. i prelaskom 21 % dosadašnjeg maksimuma noćenja turističko područje ulazi u fazu razvoja, koju obilježava ubrzani i skokoviti rast turističkog prometa do sredine 2000-ih. Zadnjim značajnijim skokom 2005. g. turistički promet doseže 78 % maksimuma noćenja i predstavlja zadnju godinu faze razvoja. Od 2006. g. turistički promet i dalje raste, no sporijim tempom nego ranije, te 2013. g. doseže maksimum. Zbog toga je razdoblje od 2006. do danas je izdvojeno u zasebnu fazu konsolidacije (ne analizira se kao faza stagnacije jer turistički promet i dalje raste). Iako je teško kvantitativno odrediti granice faza u uvjetima daljnjeg rasta turističkih noćenja, kvalitativni procesi potvrđuju opravdanost ovakvog izdvajanja.

Drugi problem, koji je vezan za analizu razvojnog ciklusa na nižim razinama, predstavlja pretpostavljeno zajedničko objavljivanje podataka za više naselja u Općini Orebić pod naseljem Orebić. Naime, sve do 2009. g. turistički podaci u Općini Orebić objavljuju se samo za naselja Orebić, Viganj i Donju Bandu, a od 2010. g. su odjednom objavljeni podaci o turističkom prometu za sva naselja u općini. Budući da nije vjerojatno da se u istoj godini 11 naselja uključi u turizam, od kojih neka odmah s poprilično visokim brojem dolazaka i noćenja, pretpostavlja se da su se ta naselja u turizam uključivala postupno, ali da su turistički podaci bili pridruženi naselju Orebić. Nažalost, za tu pretpostavku ne postoji potvrda u metodološkim napomenama korištenih izvora Državnog zavoda za statistiku.

6.4.2.1. Faza uključivanja (1994. – 1996.)

Oporavak turizma započinje još 1994. g., u tijeku rata, kada se u turizam uključuje Orebić sa skromnim turističkim prometom. Godinu poslije se u turizam uključuju Trpanj i Viganj, a tek 1996. g., nakon završetka rata, započinje malo intenzivniji povratak turista pa se ta godina ujedno može označiti i kao zadnja u fazi uključivanja. Većina hotela ponovno se uključuje u turizam, no znatno su smanjene prijavljene postelje u privatnim kućanstvima, a od svih odmarališta koja su djelovala prije rata, otvoreno je tek jedno u Vignju. Izostanak uključivanja

odmarališta u turizam vezano je uz česte sporove oko vlasništva, budući da ih je većina bila u vlasništvu tvrtki iz drugih republika bivše Jugoslavije. Stoga je 1996. g. u funkciji turizma tek trećina prijeratnih postelja (4.424), od čega 30,6 % u hotelima, 24,9 % u kampovima, 43,5 % u kućanstvima i samo 1,0 % u odmarališima. Unatoč smanjenju, Orebić zadržava ulogu središnjeg turističkog mjesta s 3.230 postelja (73,0 % regije), dok je značenje Trpnja minorizirano zatvaranjem odmarališta (1.150 postelja ili 26,0 %) te opstaje gotovo isključivo na kućanstvima (DZS, 1995-2006).

Na vrlo spori oporavak turizma upućuje činjenica da je na kraju faze uključivanja broj dolazaka manji od broja postelja (3243 dolazaka i 20.919 noćenja), što čini manje od trećine turističkog prometa 1990. g. Relativnim zaostajanjem Trpnja prijeratni bicentrični razvoj turizma u ovom razdoblju postaje monocentrični, pri čemu Orebić ostvaruje 84,8 % dolazaka i 80,7 % noćenja regije[145]. Poslijeratni oporavak turizma u početku se temelji prvenstveno na hotelima (ostvaruju 54,0 % dolazaka i 55,5 % noćenja), dok privatna kućanstva, iako prednjače brojem postelja, ostvaruju tek 41,8 % dolazaka i 43,6 % noćenja (sl. 44.). Kampovi i odmarališta imaju znatno manje značenje u ostvarivanju turističkog prometa nego prije rata.

Poslijeratni turizam naizgled poprima naglašeno međunarodni karakter (inozemni turisti ostvaruju 60,5 % dolazaka i 62,2 % noćenja), no treba imati na umu da se veliki dio nekadašnjih domaćih turista, koji otprije posjećuju ovaj prostor (posebno iz BiH), nakon osamostaljenja Hrvatske vode kao inozemni turisti. Prosječni boravak, iako smanjen na 8,1 dana, i dalje ukazuje na dominaciju jednostavnog turističkog proizvoda *sunce i more* (DZS, 1995-2006).

6.4.2.2. Faza razvoja (1997. – 2005.)

Naglim skokom turističkog prometa 1997. g. regija prelazi u fazu razvoja. Taj je skok indikator i posljedica snažnijeg povratka turizma u ovo područje, što potvrđuje činjenica da turistički promet raste u svim turističkim mjestima i svim registriranim smještajnim kapacitetima. Tome dodatno pogoduje otvaranje dijela odmarališnih kapaciteta u Orebiću koji omogućavaju smještaj domaćim i inozemnim turistima[146]. U 1998. i 1999. g. turistički promet ostaje na gotovo istoj razini (1999. g. je čak malo i smanjen zbog Kosovske krize), a novi skok se događa

[145] Trpanj ostvaruje 14,0 % dolazaka i 18,0 % noćenja, a Viganj 1,2 % dolazaka i 1,3 % noćenja (DZS, 1995-2006).
[146] Odmarališta se ubrzo preklasificiraju u druge oblike smještaja, nerijetko i hotele, a u statistici se vode pod kategorijom *Ostalo*

2000. g. Taj nagli porast vezan je uz daljnje povećanje turističke privlačnosti ovog prostora, ali i otvaranja novih objekata za smještaj turista – otvaraju se hotel u Vignju, novi kamp u Orebiću, a svugdje se bilježi značajno povećanje kapaciteta u kućanstvima. Turizam se ponovno širi iz Trpnja u druga manja naselja (2000. g. u Donju Vrućicu, a 2004. g. u Dubu Pelješku), a radi se uglavnom o otvaranju manjeg broja malih kampova. Prostorna difuzija turizma iz Orebića se ne može pratiti zbog nedostatka podataka, ali je vidljivo značajno povećanje smještajne ponude. U Orebiću se u cijeloj fazi razvoja povećavaju kapaciteti kampova, a 2002. g. se otvara kamp i u Vignju. Izraziti rast doživljava i smještaj u kućanstvima, posebno u Orebiću.

Stoga je 2005. g. registrirano 10.183 postelja, dvostruko više nego na kraju faze uključivanja, ali i dalje za četvrtinu manje nego 1990. g. Orebić se ističe kao glavno središte regije s 81,9 % postelja i ima složeniju strukturu smještajnih kapaciteta (hoteli, kampovi, privatna kućanstva, ostali objekti), što povoljno djeluje na privlačenje turista različitih platnih sposobnosti. Trpanj relativno zaostaje s 14,6 % postelja i ne uspijeva se afirmirati kao sekundarno turističko središte. To zaostajanje posljedica je slabljenja uloge odmarališta u turizmu, na koje je Trpanj ranije bio orijentiran, a kompenziraju ih privatna kućanstva, koja čine čak tri četvrtine svih postelja. U ostalim naseljima registrirano je tek 3,5 % postelja, od čega većina u kampovima (DZS, 1995-2006). Rast smještajnih kapaciteta, a time i ukupnog turizma vezan je primarno uz ekspanziju privatnih kućanstava, pa je 2005. g. u toj kategoriji registrirano čak 51,1 % postelja. U kampovima je registrirano 21,8 %, u hotelima 16,8 %, a u ostalim objektima 10,3 % (tab. 14.).

Turistički promet na kraju faze razvoja nadmašuje 1990. g., ali noćenja su još uvijek za petinu ispod prijeratnog maksimuma (2005. g. je registrirano 81.869 dolazaka i 643.692 noćenja). Iako privatna kućanstva sudjeluju s više od polovice u smještajnoj ponudi, ostvaruju tek 41,3 % dolazaka i 43,8 % noćenja, a u privlačenju turista znatno su uspješniji hoteli (sl. 44.). To se posebno odnosi na Orebić koji se dodatno afirmira kao jedini centar regije sa 67.457 dolazaka (82,3 %) i 528.748 noćenja (82,1 %). Trpanj je i dalje značajno ispod razine prijeratnog turističkog prometa (13.321 ili 16,3 % dolazaka i 105.790 ili 16,4 % noćenja). Sva ostala naselja zajedno ostvaruju tek 1.191 dolazaka (1,4 %) i 9.154 noćenja (1,5 %) (DZS, 1995-2006).

U fazi razvoja turizam dodatno jača međunarodni karakter turizma; inozemni turisti ostvaruju 90,0 % dolazaka i 93,4 % noćenja, od čega značajan udio čine turisti iz BiH (Glamuzina, 2009). Rast popularnosti posljedica je usmjerenosti na turističko tržište iz BiH koje tradicionalno gravitira ovom prostoru, ali i na druga inozemna tržišta u kojima postoji potražnja za turističkim proizvodom *sunce i more*. Osim toga, rast turističkog interesa vezan je i uz djelomično

proširenje turističke ponude (škola jedrenja, *windsurfing* u Vignju itd.). Ipak, održava se prevlast jednostavnog ljetnog odmorišnog turizma, na temelju kojeg turisti najvećim dijelom dolaze u ovaj prostor, što potvrđuje i nepromijenjeni prosječni boravak od 7,9 dana (sl. 45.). Osim Pomorskog muzeja i zbirke samostana Gospe od Anđela, koji postoje još iz ranijeg razdoblja, u ovom se razdoblju ne otvaraju nove kulturne ustanove, niti se organiziraju nove manifestacije s ciljem upotpunjavanja turističke ponude (Glamuzina, 2009).

Sl. 45. Prosječni boravak u turističkim područjima regije Pelješac-Orebić 1964. – 2014.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

6.4.2.3. Faza konsolidacije (2006. – 2014.)

Nakon 2005. g. rast turističkog prometa usporava i oscilira na istoj razini do 2010. g. Od 2011. g. ponovno se bilježi rast pa 2013. g. noćenja dosežu vrhunac, a na neznatno su nižoj razini i zadnje promatrane godine. Iako se zbog administrativnih i statističkih neusklađenosti ne mogu adekvatno kvantitativno iskazati turistički procesi, najznačajniji proces u fazi razvoja predstavlja intenzivnije širenje turizma iz Orebića u ostala turistička mjesta regije, što je jedno od obilježja kasnijih faza razvojnog ciklusa. Tako se 2007. g. u naselju Donja Banda (Postup) otvara hotel, čime se to naselje ponovno uključuje u turizam. Iako se radi o unutrašnjem naselju, hotel se nalazi u blizini obale, kao i kamp i većina kućanstava koja iznajmljuju smještaj turistima pa je očito da je glavni motiv turističkih posjeta boravak na suncu i uz more.

Od 2010. g. počinju se registrirati turistički dolasci i noćenja u preostalih 11 naselja Općine Orebić. Turizam se u svim turističkim mjestima odvija pretežno ili isključivo u privatnim kućanstvima, a u manjem broju naselja postoje i kampovi. U nekim unutrašnjim naseljima u turizam se uključuju obiteljska poljoprivredna gospodarstva koja nude degustaciju vina i domaću hranu, a neka od njih i smještaj turistima, što predstavlja početke razvoja ruralnog turizma. Uz to se u turističku ponudu uključuju i renovirane starije kuće pretvorene u ruralne kuće za odmor, često s bazenima (Pijavičino, Podobuče, Potomje). Zbog blizine mora i višestruke motivacije dolaska, ruralni se turizam prožima s dominantnim ljetnim odmorišnim turizmom. Taj proces ukazuje na jačanje svijesti o ostalim turističkim potencijalima poluotoka i činjenici da se turizam ne svodi isključivo na boravak u hotelima i apartmanima smještenima uz samu plažu. Razvoj ruralnog turizma, otvaranje objekata koji nude usluge posluživanja hrane i pića te brendiranje turističke ponude u skladu s lokalnim vinima značajno obogaćuju turistička ponudu poluotoka, stoga ne dolazi do stagnacije turizma koja se u isto vrijeme javlja u drugim regijama Južne Dalmacije, nego se u cijelom razdoblju bilježi rast turističkog prometa.

Godine 2014. ukupno je registrirano 11.671 postelja, 15,7 % više nego na kraju faze razvoja, što ukazuje na umjereni, ali kontinuirani rast smještajnih kapaciteta, posebno u kućanstvima. Iako je smještajna ponuda i dalje poprilično nepovoljna s više od 50 % postelja u kućanstvima, u posljednjem je razdoblju ipak došlo do djelomične diversifikacije smještaja, a očekuje se i nastavak tog procesa u budućnosti. Kampovi čine 29 % postelja, pri čemu je najveći u Orebiću, a manji kampovi postoje još u 8 turističkih mjesta i u funkciji su ljetnog odmorišnog turizma (Donja Vrućica, Duba Pelješka, Trpanj, Donja Banda, Kućište, Lovište, Stanković, Viganj). U hotelima je tek 17 % postelja, od čega više od tri četvrtine u Orebiću, a četvrtina u Trpnju i Donjoj Bandi. Ostali oblici smještaja čine 5 % ukupnih postelja, a predstavljaju sobe i apartmane za iznajmljivanje, oblike smještaja srodne privatnim kućanstvima (tab. 14. i 15.).

Orebić je i dalje istaknuti turistički centar regije sa 6.755 postelja (57,9 %), no njegov je udio značajno smanjen izdvajanjem ostalih naselja, posebno u kućanstvima[147]. Trpanj i dalje ima malo značenje u smještajnoj ponudi i turizmu općenito (1.116 postelje ili 9,6 %), a kontrakcija zahvaća sve oblike smještajnih kapaciteta, što ukazuje na činjenicu da se nekad masovni odmarališni turizam nije uspio transformirati u druge oblike turizma. U ostalim je naseljima registrirano ukupno 3.800 postelja (32,5 %), pri čemu brojem postelja prednjače Viganj (1187) i Kućište (585), Orebiću najbliža obalna naselja s bogatijim plažnim resursima, a koja s

[147] Čak i u Orebiću se najveći broj postelja nalazi u privatnim kućanstvima (38 %), trećina je u kampovima, četvrtina u hotelima, a 5 % u ostalim oblicima smještaja (DZS, 2011-2015).

centralnim naseljem čine fizionomsku cjelinu, te Lovište (553), kupališno turističko mjesto smješteno u najisturenijem zapadnom dijelu poluotoka. Smještajna struktura u tim je naseljima izuzetno nepovoljna s čak tri petine postelja u kućanstvima (uključujući ruralni turizam), trećinom u kampovima, a tek 3 % u hotelima (DZS, 2011-2015).

U cijeloj je regiji 2014. g. registrirano 105.934 dolazaka i 811.315 noćenja, čime se pozicionira na drugo mjesto iza turističke regije Dubrovnik, a ispred otoka Korčule. U odnosu na kraj faze razvoja dolasci su povećani za 29,2 %, a noćenja za 26,0 %. Iako su turistički dolasci premašili prijeratni maksimum, noćenja su još za 40.000 ispod prijeratnog maksimuma, no sve mu se više približavaju. Povećanje u posljednjem razdoblju nije rezultat rasta Orebića, nego njegove okolice, koja je prije bila prikrivena pribrajanjem turističkih podataka centralnom naselju. U Orebiću je zadnje promatrane godine registrirano 65.075 dolazaka (61,4 %) i 474.166 noćenja (58,4 %), čime je na razini prijeratnog turističkog centraliteta, no noćenja su niža od prijeratnih za 70.000. Usporedbom s 1987. g. vidljivo je da se povećanje bilježi u svim oblicima smještaja, a najviše u kućanstvima (2,9 puta), dok odmarališta više nema. Trpanj, koji je najviše pogođen gašenjem odmarališta, 2014. g. ostvaruje 12.131 dolazaka (11,5 %) i 85.407 noćenja (10,5 %), čime je tek na trećini prijeratne razine turističkog prometa (tab. 15.).

Ostala naselja su kvantitativno i kvalitativno značajno iznad prijeratne razine turizma (28.728 ili 27,1 % dolazaka i 251.742 ili 31,0 % noćenja) i bilježe ubrzani rast. U razdoblju 2010. – 2014. u turizam su trajno ili povremeno uključena sva naselja, osim Gornje Vrućice. Razvoj turizma u ostalim naseljima posljedica je prvenstveno prostorne difuzije turizma iz Orebića u okolicu, ali i diversifikacije turističke ponude i razvoja složenijih oblika turizma. Najintenzivniji razvoj turizma bilježe kupališna turistička mjesta smještena neposredno uz Orebić (Stanković, Kućište i Viganj), gdje se ostvaruje 135.276 noćenja (16,7 %), a koja s Orebićem čine fizionomsku cjelinu s Orebićem (*ribbon development*) (tab. 15.).

U ostalim turističkim mjestima turizam se svodi najvećim dijelom na iznajmljivanje privatnih kućanstava, a manjim dijelom i na kamping turizam, a mogu se podijeliti u tri skupine prema smještaju i karakteru odvijanja turizma. Prvu skupinu čine prava obalna naselja (Lovište, Podobuče i Trstenik), u kojima se turizam svodi isključivo na jednostavni ljetni odmorišni turizam. Zajedno ostvaruju 65.395 ili 8,1 % noćenja, od čega tri petine samo Lovište. Drugu skupinu čine unutrašnja naselja, ali s pripadajućim izgrađenim dijelova u obližnjim uvalama, u kojima su stanovnici izgradili vikendice ili objekte za smještaj turista (Donja Banda, Potomje, Kuna Pelješka – uvala Crkvine, Oskorušno – uvala Velika Prapratna, Donja Vrućica – uvala

Divna, Duba Pelješka). Takvi procesi istovremeno se odvijaju i na Korčuli i Mljetu[148]. Turizam se najvećim dijelom odvija na obali, a manjim dijelom u unutrašnjosti, čime se ljetni odmorišni turizam kombinira s ruralnim, u mjeri koja se razlikuje od naselja do naselja. Zajedno ostvaruju 48.629 noćenja (6,0 %), od čega gotovo polovicu samo Potomje. Treću skupinu čine unutrašnja naselja bez pripadajućih dijelova na obali, a u kojima se u tragovima razvija ruralni turizam. Godine 2014. registrirani turistički promet postoji samo u Podgorju i Pijavičinom (2.442 noćenja ili 0,3 %), a 2010. i 2011. g. bio je uključen i Nakovanj (tab. 15.). Treba napomenuti da u ovoj regiji, uz stacionarni turizam, veliku važnost ima izletnički turizam, koji se razvija u unutrašnjim naseljima u sklopu ruralnog turizma, a uključuje posjete vinarijama, agroturizmima i kušaonicama te posjete vinskim cestama. Glavno emitivno područje izletnika predstavljaju Dubrovnik i šira okolica.

Tab. 15. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima regije Pelješac-Orebić 2014. g.

Naselje	TURISTIČKI DOLASCI			TURISTIČKA NOĆENJA			Prosječni boravak	Broj postelja
	Ukupno	Domaći	Inozemni	Ukupno	Domaći	Inozemni		
Donja Banda	1.121	34	1.087	8.072	172	7.900	7,2	148
Donja Vrućica	825	53	772	6.111	387	5.724	7,4	72
Duba Pelješka	719	41	678	5.669	362	5.307	7,9	85
Kućište	4.687	187	4.500	39.255	1.275	37.980	8,4	585
Kuna Pelješka	198	20	178	1.701	155	1.546	8,6	31
Lovište	5.050	108	4.942	44.421	1.060	43.361	8,8	553
Orebić	65.075	4.377	60.698	474.166	26.121	448.045	7,3	6.755
Oskorušno	435	6	429	4.803	44	4.759	11,0	82
Pijavičino	32		32	286		286	8,9	11
Podgorje	324	46	278	2.156	272	1.884	6,7	60
Podobuče	1.235	49	1.186	11.697	430	11.267	9,5	148
Potomje	2.322	63	2.259	22.273	516	21.757	9,6	281
Stanković	2.614	127	2.487	19.434	1.042	18.392	7,4	339
Trpanj	12.131	1.318	10.813	85.407	7.260	78.147	7,0	1.116
Trstenik	1.249	66	1.183	9.277	607	8.670	7,4	218
Viganj	7.917	414	7.503	76.587	4.040	72.547	9,7	1.187
Ostala mjesta*	**28.728**	**1.214**	**27.514**	**251.742**	**10.362**	**241.380**	**8,8**	**3.800**
UKUPNO	**105.934**	**6.909**	**99.025**	**811.315**	**43.743**	**767.572**	**7,7**	**11.671**

* Odnosi se na sva turistička mjesta u regiji izvan Orebića i Trpnja.
Izvor: DZS (2011-2015)

[148] Nažalost, značajan dio izgradnje uz obalu u ovoj regiji često ima neplanski, stihijski, a nadasve neestetski i degradirajući karakter po inače očuvani prirodni krajoliku, te je lišen svijesti o osnovnim vrijednostima zbog kojih turisti posjećuju ovaj prostor, čime takav oblik turizma nepovratno troši svoju bazu.

U strukturi noćenja prema smještajnim kapacitetima i dalje najveći udio zauzimaju privatna kućanstva (38,2 % dolazaka i 41,6 % noćenja), no hoteli se ponovno pokazuju uspješnijima u privlačenju turista pa, unatoč manjem broju postelja, ostvaruju 28,9 % dolazaka i 24,8 % noćenja. Kampovi ostvaruju 27,7 % dolazaka i 28,9 % noćenja te i dalje imaju relativno manju važnost nego u regiji Pelješac-Ston. Međutim, kao i u navedenoj regiji, vezani su isključivo uz obalu i u funkciji su ljetnog odmorišnog turizma. U apartmanima i sobama za iznajmljivanje registrirano je 5,2 % dolazaka i 4,8 % noćenja (tab. 14.). Ni u fazi konsolidacije ne smanjuje se međunarodni karakter turizma, a inozemni turisti visoko su zastupljeni u svim turističkim mjestima (ostvaruju 93,5 % dolazaka i 94,6 % noćenja). Prosječni boravak je nepromijenjen u odnosu na fazu razvoja (7,7 dana), a posljedica je prevlasti ljetnog odmorišnog turizma i relativno velike udaljenosti od glavnih emitivnih tržišta (DZS, 2011-2015).

Razvojni ciklus na razini naselja, posebno za Orebić, teško je odrediti zbog promjena u statističkom obuhvatu naselja. Orebić ulazi u fazu razvoja već 1997. g., a s usporavanjem turističkog prometa 2004. g. i u fazu konsolidacije i stagnacije. Godine 2008. g. doseže maksimum od 559.133 noćenja, a od tada je broj noćenja značajno smanjen zbog izdvajanja ostalih naselja. Međutim, čak i da se Orebiću ponovno priključe sva naknadno izdvojena naselja, bio bi vidljiv trend blagog opadanja od 2008. do 2010. g., a tek od 2011. g. je prisutan ponovni intenzivniji porast. Trpanj 2006. g. doseže poslijeratni maksimum od 106.457 noćenja, a već sljedeće godine bilježi se pad te nakon toga stagnira na istoj razini. Stoga bi se razdoblje od 2007. g. moglo smatrati fazom stagnacije. Viganj do 2005. g. karakterizira sporiji rast turističkog prometa koji odgovara fazi uključivanja, a turistički promet brže se počinje povećavati tek od 2006. g. pa se razdoblje od 2006. g. do danas može smatrati fazom razvoja. Godine 2013. dosegnut je dosadašnji maksimum od 87.350 noćenja, a pretpostavlja se da će broj noćenja rasti i u budućnosti. Donja Vrućica, Duba Pelješka i Donja Banda od uključivanja u turizam nalaze se u fazi razvoja, koju karakterizira rast turističkog prometa uz izražene godišnje oscilacije, uslijed ovisnosti o malom broju smještajnih objekata. Turistički promet doseže maksimum 2014. g. te se također predviđa nastavak rasta i u budućnosti. Ostala naselja statistički se registriraju tek od 2010. g. pa za njih nije moguće odrediti razvojni ciklus.

Planove i procjene budućeg razvoja turizma analizira *Strategija razvoja turizma Dubrovačko-neretvanske županije 2012. – 2022.* (ZPP DNŽ, 2013). Budući da Strategija razmatra poluotok Pelješac kao jedinstvenu turistička regiju (klaster) te da uglavnom nije moguće izdvojiti elemente koji se odnose na regije Pelješac-Orebić i Pelješac-Ston pojedinačno, osvrt na planove i procjene za cijeli poluotok se daje nakon analize razvojnog ciklusa regije Pelješac-Ston.

6.5. RAZVOJNI CIKLUS TURISTIČKE REGIJE PELJEŠAC – STON

Turistička regija Pelješac – Ston obuhvaća manji jugoistočni dio poluotoka Pelješca koji je danas administrativno-teritorijalno podijeljen na općine Ston i Janjina, a koje funkcionalno gravitiraju Stonu, i preko njega Dubrovniku. Turizam se u ovom prostoru počinje razvijati kasnije i manje intenzivno nego u sjeverozapadnom dijelu Pelješca, na Korčuli i u Dubrovniku, uz tradicionalno veću važnost poljoprivrede, marikulture i eksploatacije soli. Turistički razvoj regije započinje u Stonu nakon Prvog svjetskog rata, a temelji se pretežno na jednodnevnim i vikend posjetima te poslovnom turizmu (posjeti vezani uz solanu). Iako u međuratnom razdoblju ne postoji hotel za smještaj turista, 1930-ih godina događa se jači zamah turizma pa je 1935. g. zabilježen maksimum od 4.006 dolazaka i 5.357 noćenja (Kobašić i dr., 1997). Ipak, prosječni boravak od samo 1,3 dana ukazuje na vrlo nisku zastupljenost stacionarnog turizma.

6.5.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju

Nakon prekida tijekom Drugog svjetskog rata, turizam se skromnije počinje vraćati u taj prostor od početka 1950-ih, a temelji se na novim motivima posjećivanja, vezanim prvenstveno uz ljetni odmorišni turizam. Novi razvojni ciklus označava potpunu transformaciju turističke ponude i prostornu difuziju turizma uz obalu. S obzirom na prethodni razvoj turizma, novi razvojni ciklus ne započinje fazom otkrivanja, nego fazom uključivanja.

6.5.1.1. Faza uključivanja (od početka 1950-ih do 1968.)

U Stonu se 1952. g. provode različite aktivnosti uređenja naselja te se gradi cesta do atraktivne uvale Prapratna u kojoj se kasnije otvara kamp. U poslijeratna turistička kretanja prvo se uključuju domaći turisti kojima povoljna putovanja i smještaj omogućavaju državne subvencije na putovanja i nacionalizacija nekadašnjih hotelskih objekata te izgradnja odmarališta (u Stonu se gradi dječje odmaralište), a inozemni turisti se u većem broju pojavljuju nakon 1955. g. (Glamuzina, 2009). U većini naselja istovremeno se počinje organizirati smještaj u privatnim kućanstvima (Župa, 1976), čime se dio stanovništva djelomično ili u potpunosti preorijentira na turizam, što pozitivno djeluje na usporavanje depopulacije. Iako je prostorna ekspanzija turizma karakteristična za kasnije faze razvojnog ciklusa, širenje turizma u okolicu iz Stona već u fazi uključivanja povezano je sa slabijim resursima za razvoj ljetnog odmorišnog turizma i

mogućnostima Stona da se nametne kao snažniji turistički centar regije. Stoga od samog početka turizam ima difuzni karakter bez izraženog turističkog centra, a koji započinje s točkastim razvojem u više naselja istovremeno. Razvoj turizma u regiji je ekstenzivan i značajno zaostaje za regijom Pelješac-Orebić te se tek 1959. g. dostiže broj postelja prije Drugog svjetskog rata (Glamuzina, 2009).

Na razvoj turizma pozitivno djeluju uređenje turističkih mjesta, rad na turističkoj promociji i organizaciji te, posebno, izgradnja Jadranske i Pelješke magistrale (Glamuzina, 2009), čime pelješka naselja postaju dostupnija potencijalnim turistima. Uređuje se pristupna cesta i vodovod u Žuljani, koja se uključuje u turizam od 1950-ih (uređuje se smještaj u kampu i kućanstvima) (Glamuzina, 2009). Turizam se počinje razvijati i na SI obali, posebno uz zaljev Drače s relativno prostranim plažama. Prvo se uključuje Janjina koja se nalazi u unutrašnjosti, no turistima se iznajmljuje smještaj u kampu i u privatnim kućanstvima u dijelu naselja Sutvid smještenom uz obalu.

Godine 1964., prve za koju postoje turistički podaci, registrirano je 3.225 dolazaka i 31.372 noćenja. Od toga se tri četvrtine dolazaka i dvije trećine noćenja ostvaruje u Stonu, centru turističke regije. Uz Ston se turistički promet registrira jedino još u Janjini i Žuljani (RZS, 1966-1969). Godine 1965. u turizam se uključuje i Sreser u zaljevu Drače, gdje turizam započinje otvaranjem kampa i uključivanjem smještaja u kućanstvima u turizam. Dvije godine kasnije otvara se manji hotel u Stonu, prvi u taj turističkoj regiji. Godine 1968. nakratko se u turizam uključuje i nekoliko kućanstava u obližnjoj Brijesti, no budući da nisu registrirana kontinuirano, turistički razvoj Brijeste ne može se pouzdano pratiti.

Navedenim procesima i unaprjeđenjem infrastrukture, smještajnih objekata i izgleda turističkih mjesta turizam u ovoj regiji doživljava kontinuirani rast pa je 1968., zadnje godine faze uključivanja, registrirano ukupno 7.019 dolazaka i 60.405 noćenja, dvostruko više nego četiri godine ranije. Iako se turistički promet povećava, Ston relativno zaostaje za drugim turističkim mjestima koja imaju bogatije resurse za ljetni odmorišni turizam te ostvaruje 46,1 % dolazaka i 35,5 % noćenja. Pritom se više od polovice turističkog prometa u Stonu odvija u kampu u uvali Prapratna, a manji dio turista odsjeda i u kućanstvima, u hotelu i u dječjem odmaralištu. U ostalim naseljima, smještenima neposredno uz more, ostvaruje se 53,9 % dolazaka i 64,5 % noćenja, od čega najviše u Sreseru (16.345), slijede Janjina (10.435) i Žuljana (9.320), a najmanje u Brijesti (2.839). Turisti u tim naseljima borave isključivo u komplementarnim smještajnim kapacitetima (kućanstvima i kampovima) (tab. 16.; sl. 46.) (RZS, 1966-1969).

Tab. 16. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak u regiji Pelješac-Ston u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Godina	Turistički dolasci				Turistička noćenja				Prosječni boravak
	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r'_G	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r'_G	
1968.	7.019	80,4	-	-	60.405	76,7	-	-	8,6
1985.	34.856	73,5	496,6	9,9	293.161	67,8	485,3	9,7	8,4
1990.	19.842	68,0	56,9	-10,7	121.348	58,5	41,4	-16,2	6,1
1996.	1.765	70,5	8,9	-	10.052	74,2	8,3	-	5,7
2002.	20.083	92,2	1137,8	50,0	119.848	91,9	1192,3	51,1	6,0
2009.	24.570	93,1	122,3	2,9	122.761	95,1	102,4	0,3	5,0
2014.	27.237	94,2	110,9	2,1	141.663	94,2	115,4	2,9	5,2

* Inoz. – inozemni; I_L – lančani indeks; r_G – prosječna godišnja (geometrijska) stopa promjene
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

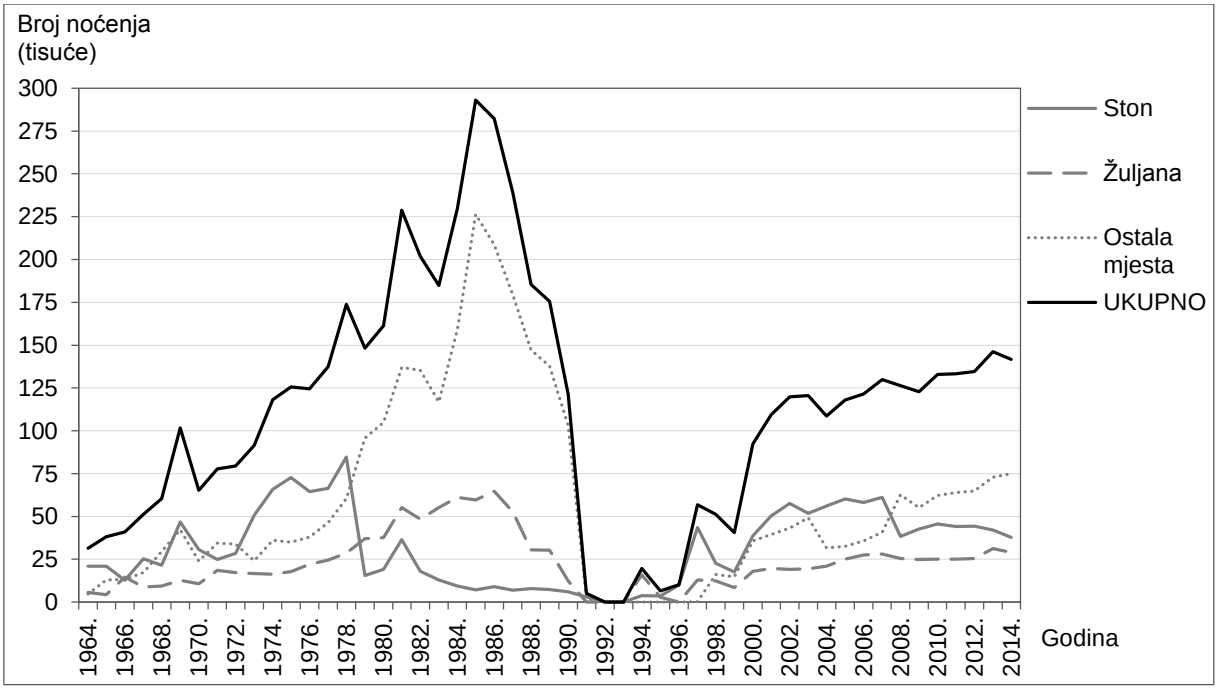

Sl. 46. Broj noćenja u turističkim područjima regije Pelješac-Ston 1964. – 2014.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Turizam na kraju faze uključivanja pretežno ovisi o kampovima (ostvaruju 63,0 % dolazaka i 54,6 % noćenja). Veća zastupljenost kampova posljedica je njihove lakše izgradnje u uvjetima slabije kontrole turističkog razvoja i manjka financijskih sredstava. Iako se dobro uklapaju u krajolik i čuvaju prostor od drugih oblika izgradnje, zbog niže kategorizacije i ovisnosti o vremenskim uvjetima, imaju izrazito sezonski karakter uz kratki period korištenja u godini. Na drugom su mjestu privatna kućanstva (33,1 % dolazaka i 36,8 % noćenja), koja počinju primati turiste u većini turističkih mjesta, no s obzirom na njihovu malobrojnost, još uvijek ne uzrokuju degradaciju obalnog krajolika. Hotel u Stonu ostvaruje tek 2,2 % dolazaka i noćenja, a dječje odmaralište 1,7 % dolazaka i 4,6 % noćenja (RZS, 1966-1969).

Za razliku od regije Pelješac-Orebić, u ovoj regiji turizam se već u fazi uključivanja snažno orijentira na inozemno turističko tržište (1968. g. inozemni turisti ostvaruju 80,4 % dolazaka i 76,7 % noćenja i prevladavaju u svim turističkim mjestima). Prosječni boravak od 8,6 dana karakterističan je za ljetni odmorišni turizam, a dodatno ga naglašava udaljenost od emitivnih turističkih područja. Ipak, značajne razlike postoje između Stona s kompleksnijom turističkom ponudom (6,6 dana) i ostalih turističkih mjesta isključivo kupališnog karaktera (10,3 dana) (RZS, 1966-1969). Iako se regija do 1968. g. nalazi u fazi uključivanja, ekspanzija ljetnog odmorišnog turizma iz Stona u ostala naselja dovodi do brzog prelaska u fazu razvoja, što je potencirano ubrzanim rastom turističkog prometa u malom broju smještajnih objekata. Skokom 1969. g. noćenja prelaze 21 % maksimuma, čime regija Pelješac-Ston ulazi u fazu razvoja.

6.5.1.2. Faza razvoja (1969. – 1985.)

Rast turističkog prometa u prvom dijelu faze razvoja je sporiji, no od kraja 1970-ih uslijedilo je intenzivnije povećanje uključivanjem novih naselja u turističku ponudu i povećanjem kapaciteta postojećih, čime regija 1985. g. doseže maksimum noćenja. Iako bi vrhunac turističkog prometa trebalo uvrstiti u fazu stagnacije, zbog naglog i skokovitog rasta upravo u 1984. i 1985. g., koji je svojstven za fazu razvoja, potpuno je preskočena faza konsolidacije i dosegnut je maksimum. Budući da već 1986. g. broj noćenja počinje opadati, nije opravdano izdvojiti samo jednu godinu (1985.) kao fazu stagnacije. Stoga cijelo razdoblje rasta turističkog prometa ulazi u fazu razvoja, iako se prema karakteristikama turizma i dalje radi o turistički slabije razvijenom području, čija obilježja odgovaraju ranijim fazama ciklusa. Naime, turistički razvoj nije odraz gradnje novih hotela te proširenja i obogaćivanja turističke ponude, nego je rezultat rasta broja kampova i kamping turizma temeljenog na očuvanoj prirodi i jednostavnoj turističkoj ponudi *sunce i more.* Manjim dijelom tome pridonosi i rast smještaja u kućanstvima.

Dobar prikaz receptivne ponude prije najintenzivnije ekspanzije smještajnih kapaciteta pruža struktura postelja 1972., prve godine za koju postoje službeni statistički podaci. Te je godine ukupno registrirano 3406 postelja, od čega čak 2614 (76,4 %) u Stonu, a 792 postelje (23,3 %) u svim ostalim naseljima (550 u Janjini i 242 u Sreseru, a u Žuljani te godine nema registriranih postelja)[149]. Dvije trećine svih postelja regije nalazi se u kampovima (od čega najveći dio u Stonu), 29,4 % u privatnim kućanstvima i tek 3,3 % u jedinom hotelu u Stonu (tab. 17.; sl. 47.).

[149] U Stonu se 2.000 postelja odnosi samo na kamp u uvali Prapratno (RZS, 1970-1975).

Od druge polovice 1970-ih u turizam se uključuju nova naselja – 1976. g. Brijesta (koja je nekoliko godina imala registrirani turistički promet, ali je nakon toga uslijedila višegodišnja pauza), 1979. g. Metohija i Putniković (u kojima se turizam odvija u pripadajućim uvalama s vikendicama, magazinima, spremištima za brodove itd.), 1984. g. Hodilje, a 1985. g. Mali Ston. U tim naseljima turizam uglavnom započinje otvaranjem kampova, a kasnije se u turizam uključuju i privatna kućanstva. U istom se razdoblju povećavaju kapaciteti kampova i privatnih kućanstava u starijim turističkim mjestima. Intenzivna dogradnja postojećih i gradnja novih kuća sa sobama i apartmanima za najam dovodi do fizionomskih promjena u obalnom pojasu krajem 1970-ih i početkom 1980-ih. Jedinu iznimku čini Ston, gdje se od 1979. g. postupno smanjuje kapacitet kampa, a 1984. g. se potpuno zatvara, uz istovremeno smanjenje broja registriranih postelja u kućanstvima i hotelu. Time se smanjuje uloga Stona kao vodećeg turističkog mjesta regije. Turistička ponuda regije je, unatoč povećanju receptivne ponude, i dalje dosta jednostavna i jednolična te se svodi na jednostavni ljetni odmorišni i kamping turizam motiviran boravkom u čistom i slabo izgrađenom okolišu neposredno uz more.

Godine 1985. registrirano je 5.983 postelja, čak tri četvrtine više nego 1972. g. To povećanje odnosi se isključivo na turistička mjesta izvan Stona, kojima je broj postelja povećan 6,4 puta i čini 98,3 % svih receptivnih kapaciteta regije. Najveći broj postelja imaju turistička mjesta s velikim kampovima[150]. Ston sa samo 100 postelja na kraju faze razvoja čini tek 1,7 % receptivnih kapaciteta regije (RZS, 1976-1991). Kao što je navedeno, rast receptivnih kapaciteta generiran je povećanjem kapaciteta kampova (1,9 puta u razdoblju 1972. – 1985.) i privatnih kućanstava (1,6 puta), dok je broj postelja u jedinom hotelu u Stonu prepolovljen. Zbog toga je struktura smještajnih kapaciteta 1985. g. izuzetno nepovoljna, s 72,2 % postelja u kampovima, 26,9 % u kućanstvima i tek 0,9 % u hotelu (tab. 17.; sl. 47.). Iako turističke postelje postoje u većem broju naselja u regiji, njihova ponuda je uglavnom ograničena na smještaj te nedostaju dopunski sadržaji i aktivnosti. Zbog slabo razvijene ponude i ovisnosti kamping turizma o vremenu, sezonalnost turizma je visoka, a turistički promet je nizak s obzirom na kapacitete, zbog čega su i društveno-gospodarski efekti turizma slabiji od potencijalno mogućih.

[150] Pojedinačno najviše postelja (1.230) registrirano je u Metohiji, od čega 1.200 u kampovima. Na drugom je mjestu Putniković s 1.000 postelja (sva u kampu), na trećem Janjina s 956 (podjednako u kampovima i kućanstvima). Dakle, brojem postelja prednjače unutrašnja naselja, u kojima se turizam odvija u pripadajućim uvalama izvan samih naselja. Nakon njih slijede obalna naselja Broce sa 606 postelja (od čega 530 u kampovima) i Sreser s 418 postelja (sva u kućanstvima). U Brijesti, Hodilju i Malom Stonu registrirano je po manje od 300 postelja (RZS, 1976-1991).

Tab. 17. Turističke postelje u regiji Pelješac-Ston u ključnim godinama razvojnog ciklusa[151]

Godina	Ukupno	Hoteli (%)	Kampovi (%)	Kućanstva (%)	Ostalo (%)	I_L	r'_G
1972.	3.406	3,4	67,2	29,4	0,0	-	-
1985.	5.983	0,9	72,2	26,9	0,0	175,7	4,4
1990.	4.984	1,0	63,6	35,4	0,0	83,3	-3,6
1996.	3.296	1,6	83,4	15,0	0,0	66,1	-
2002.	2.999	2,5	35,8	61,2	0,5	91,0	-1,6
2009.	3.263	0,9	29,4	68,3	1,4	108,8	1,2
2014.	3.218	0,9	37,6	61,0	0,5	98,6	-0,3

* I_L – lančani indeks u promatranom razdoblju; r_G – prosječna godišnja (geometrijska) stopa promjene
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

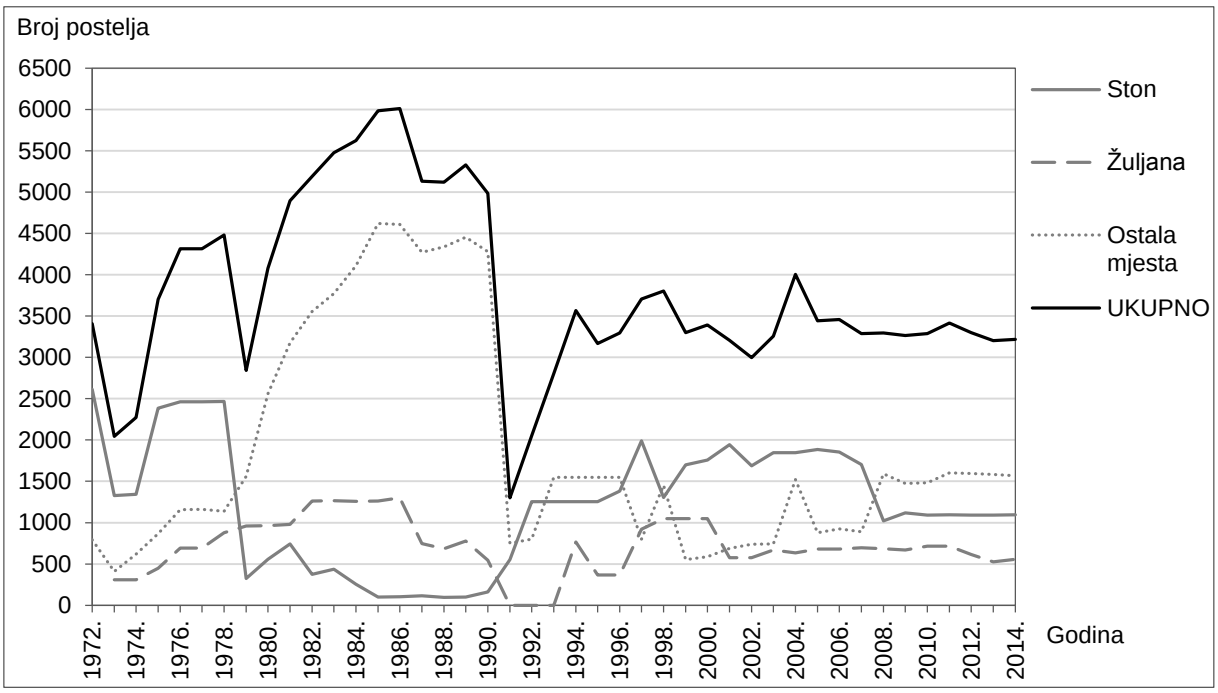

Sl. 47. Broj postelja u turističkim područjima regije Pelješac-Ston 1972. – 2014.
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Turistički promet povećava se relativno sporo sve do sredine 1970-ih i odvija se pretežno u istim naseljima kao i prije. Primjerice, 1977. g. registrirano je 17.242 dolazaka i 137.368 noćenja, što jest 2,3 puta više nego na kraju faze razvoja, ali čini tek 46,9 % maksimuma. Pritom se rast turističkog prometa odnosi više na ostala turistička mjesta, nego na sam Ston, koji već 1975. g. prelazi iz faze razvoja u fazu stagnacije, zahvaljujući smanjenju smještajnih kapaciteta. Nakon 1977. g. intenzitet rasta turističkog prometa se povećava uslijed otvaranja novih kampova, povećanja broja postelja u privatnim kućanstvima i ulaska novih naselja u turizam.

[151] Godine 1985. postelje za Orebić nisu statistički iskazane, što prividno značajno mijenja pokazatelje cijele regije. S obzirom na kontinuirani rast broja postelja do 1990. g., u analizi postelja na kraju faze razvoja uzima se stanje 1986. g. umjesto 1985. g.

Najveći skokovi bilježe se 1977./1978. i 1980./1981., nakon čega je uslijedio blaži pad (RZS, 1976-1991). Te oscilacije vezane su uz izrazito nesigurni razvoj kamping turizma koji je znatno ovisniji o vremenu i cijenama goriva od drugih oblika turizma (budući da se radi uglavnom o individualnim motoriziranim turistima), pa se manji padovi podudaraju s rastom cijena nafte i recesijom. Tome treba pridodati i nepotpuno prijavljivanje turista, posebno u kućanstvima, zbog čega se pretpostavlja da je stvarni turistički promet bio znatno veći od registriranoga. Zadnji veliki skok turističkih dolazaka i noćenja dogodio se 1983. – 1985., čime je dosegnut maksimum od 293.161 noćenja te je ostvareno 34.856 dolazaka[152], što predstavlja povećanje od pet puta u odnosu na kraj faze uključivanja (RZS, 1976-1991). Rast turističkog prometa je brži od rasta smještajnih kapaciteta[153] kao rezultat rasta privlačnosti ljetnog odmorišnog i kamping turizma, uz mogućnost boravka u čistom i očuvanom okolišu. U fazi razvoja se odvija prostorna difuzija turizma iz turističkog središta u okolicu, a ima većim dijelom točkasti karakter uvjetovan malim brojem pogodnih uvala s prirodnim plažama međusobno odvojenih strmim i nepristupačnim obalnim reljefom. Samo mjestimično se bilježi linearni razvoj turističkih mjesta (u obliku vrpce), i to u središnjem dijelu poluotoka uz zaljev Drače i Žuljanu s nižim reljefom. Ipak, intenzitet prostorne difuzije turizma je niži nego u drugim razvijenijim turističkim područjima u istom razdoblju (npr. okolica Korčule, Orebića, Župa dubrovačka…).

U Stonu se 1985. g. ostvaruje tek 1.659 dolazaka (4,8 %) i 7.201 noćenja (2,5 %), što čini tek polovicu dolazaka i trećinu noćenja u odnosu na kraj faze uključivanja te da gubi ulogu središnjeg turističkog mjesta. Ostala turistička mjesta imaju čak 33.197 (95,2 %) dolazaka i 285.960 (97,5 %) noćenja, od čega četvrtinu noćenja ostvaruje Metohija, petinu Žuljana, sedminu Janjina, ističu se još Putniković i Broce. Ostala mjesta registriraju manje od 2.000 dolazaka i 20.000 noćenja[154] (RZS, 1976-1991).

Struktura turističkog prometa prema vrsti smještajnih objekata analogna je strukturi postelja (73,6 % dolazaka i 71,8 % noćenja ostvaruje se u kampovima, 30,6 % dolazaka i 25,8 % noćenja u kućanstvima, 4,3 % dolazaka i 2,3 % noćenja u hotelu) (sl. 48.). Iako inozemni turisti i dalje brojčano dominiraju (ostvaruju 73,5 % dolazaka i 67,8 % noćenja), povećava se udio turista iz Jugoslavije, u kojima su značajnim dijelom zastupljeni turisti iz BiH, koji su u regiju privučeni nižim cijenama i povećanim interesom za kamping. Prosječni boravak u cjelini se ne mijenja

[152] Dolasci rastu do 1986. g., kada je dosegnut vrhunac od 36.215 (RZS, 1976-1991).
[153] U odnosu na 1972. g. broj dolazaka je povećan 3,5 puta, a broj noćenja 3,7 puta.
[154] Godine 1985. u Metohiji je registrirano 10.773 dolazaka i 77.732 noćenja, u Žuljani 6.390 dolazaka i 59.594 noćenja, u Janjini 4.530 dolazaka i 44.409 noćenja, u Putnikoviću 3.275 dolazaka i 32.825 noćenja, a u Brocama 3.993 dolazaka i 27.348 noćenja (RZS, 1976-1991).

značajnije u odnosu na kraj faze razvoja (8,4 dana), no značajno se smanjuje u Stonu (4,3 dana), koji dijelom ponovno poprima tranzitni karakter (RZS, 1976-1991).

Razvojni ciklus na razini naselja vrlo je teško utvrditi zbog malog broja postelja, relativno niskog turističkog prometa, visokih oscilacija i nerazvijene turističke ponude. Kada bi se razvojni ciklus određivao samo na temelju (ne)razvijenosti ukupne turističke ponude, sva bi se turistička mjesta nalazila u fazi uključivanja. Međutim, kretanje broja noćenja ukazuje na različiti tijek razvojnog ciklusa po naseljima. Najdalje je dogurao Ston koji otvaranjem hotela 1967. g. prelazi iz uključivanja u fazu razvoja, a sa smanjenjem smještajnih kapaciteta i usporavanjem turističkog prometa, već 1975. g. ulazi u fazu stagnacije. Noćenja rastu do 1978. g., kada dosežu maksimum od 84.706, a već sljedeće godine Ston ulazi u fazu opadanja (RZS, 1976-1991). Ostala turistička mjesta su do sredine 1960-ih u fazama otkrivanja i uključivanja, a u drugoj polovici 1960-ih prelaze u fazu razvoja (Žuljana 1966. g., Janjina 1968. g., a Sreser se uključuje izravno s fazom razvoja u turizam te se pretpostavlja da je turistički promet ostvarivan i prije, ali nije registriran). Broce, Putniković, Žuljana i Janjina krajem 1970-ih i početkom 1980-ih prelaze iz faze razvoja izravno u fazu stagnacije, bez konsolidacije između, pri čemu zrelost u ciklusu ne prati unaprjeđenje ukupne turističke ponude. Brijesta i Metohija do 1981. g. su u fazi uključivanja, a sljedeće godine prelaze u fazu razvoja s relativno brzim rastom turističkog prometa. Mali Ston i Hodilje tek su u fazi uključivanja.

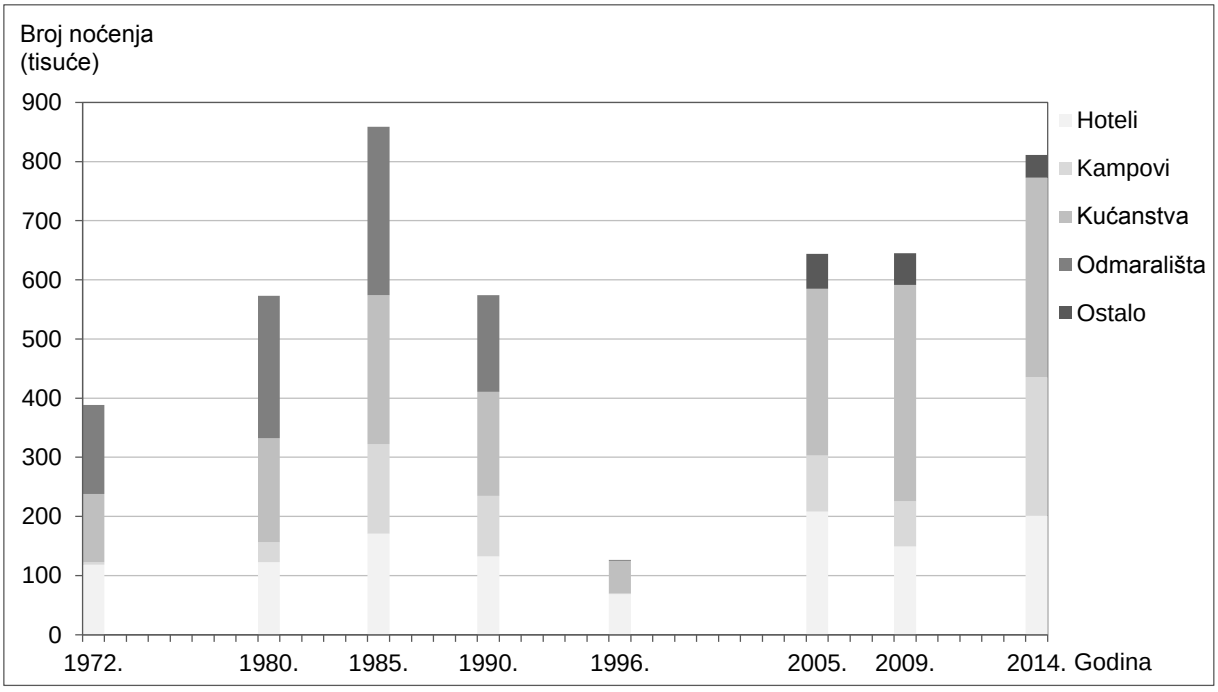

Sl. 48. Ostvarena noćenja u regiji Pelješac-Ston prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

6.5.1.3. Faza opadanja (1986. – 1991.)

Budući da otvaranje novih smještajnih kapaciteta i uključivanje novih naselja u turizam ne prati unaprjeđenje ukupne turističke ponude, te da se 1980-ih mijenja motivacija putovanja na inozemnim turističkim tržištima, uz smanjenje interesa za jednostavnim turističkim proizvodom *sunce i more*, faza razvoja već 1986. g. izravno prelazi u fazu opadanja, čak i prije nego u drugim turističkim područjima. Opadanje se nastavlja do 1990. g., i u većoj ili manjoj mjeri zahvaća postupno sva turistička mjesta. Značajan faktor opadanja predstavlja i nekvalitetna struktura smještajnih kapaciteta, uz previsoko oslanjanje na kampove. Broj postelja povećava se još u 1986. g. kada ih je registrirano 6.010, a nakon toga započinje njihova postupna kontrakcija. U nekim turističkim mjestima (Metohija, Sreser, Brijesta i Ston) i dalje raste smještaj u privatnim kućanstava, a povremeno se uključuje i nekoliko kućanstava u Luci te manji kamp u Dračama. Iz turizma prvo „izlazi" Mali Ston (1989. g.) pa je 1990. g. registrirano ukupno 4.984 postelja, 16,7 % manje nego 1985. g., uz smanjeni udio kampova (63,6 %) i povećani udio privatnih kućanstava (35,4 %). Jedini hotel u Stonu ne mijenja svoj kapacitet i čini 1,0 % postelja. U prostornoj strukturi postelja blago raste udio Stona (3,2 %) uslijed povećanja kapaciteta kućanstava, dok ostala turistička mjesta čine 96,8 % postelja (RZS, 1976-1991), no uz velike lokalne razlike[155]. Generalno su više na gubitku naselja s višim udjelom kampova, a stagniraju naselja s višim udjelom smještaja u kućanstvima. Dakle, u fazi opadanja mijenja se smještajna struktura u korist čvrstih smještajnih objekata, no i dalje se ne grade hoteli.

Turistički promet smanjuje se znatno brže od smještajnih kapaciteta, što govori u prilog prethodno navedenim faktorima opadanja. Godine 1990. registrirano je 19.842 dolazaka i 121.348 noćenja, što znači da su dolasci u odnosu na 1985. g. smanjeni za 43,1 %, a noćenja za čak 58,6 %. Malo je povećan udio Stona (15,9 % dolazaka i 5,0 % noćenja), uz istovremeno blago smanjenje udjela ostalih turističkih mjesta (84,1 % dolazaka i 95,0 % noćenja). Turističkim prometom sve se izraženije ističe Metohija, u kojoj se ostvaruje čak 41% noćenja, dok je s kontrakcijom smještajne ponude smanjen udio noćenja Putnikovića i Broca (po 16 %) te Janjine (9 % noćenja). Ostala naselja bilježe manje od 10.000 noćenja. Unatoč promjeni strukture smještajnih kapaciteta, opadanje snažnije zahvaća kućanstva (ostvaruju 15,4 % dolazaka i 16,4 % noćenja), nego kampove (70,0 % dolazaka i 79,9 % noćenja) (tab. 17.).

[155] Dok postelje u Metohiji ostaju na istoj razini, smještajni kapaciteti u Putnikoviću se smanjuju za petinu (800), u Žuljani su prepolovljene (546; u kampu), a smanjene su i u Janjini. Istovremeno broj postelja raste u Brocama zahvaljujući ekspanziji privatnih kućanstava (RZS, 1976-1991).

Na smanjenje atraktivnosti regije i jednostavnog turističkog proizvoda *sunce i more* na stranom turističkom tržištu ukazuje smanjenje udjela inozemnih turističkih dolazaka (68,0 %) i noćenja (58,5 %) pa u pojedinim naseljima domaći turisti čak počinju brojčano prevladavati (Broce, Hodilje, Putniković, Ston, Žuljana, Luka). Za fazu opadanja karakteristično je i blago smanjenje prosječnog boravka na 6,1 dana, što ukazuje na smanjenje popularnosti dugih odmora (sl. 49.). Godine 1991. započinje agresija na Hrvatsku, zbog čega turizam zamire u ovoj regiji, smještenoj uz samu frontu. Te je godine registrirano tek 1.302 postelje, 1.240 dolazaka i 5.026 noćenja, pri čemu se turizam djelomično odvija jedino još u Stonu i Brocama (DZS, 1992-1994). U 1992. i 1993. g. nema registriranog turističkog prometa.

6.5.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata

Oporavak turizma u regiji započinje novom fazom uključivanja još u tijeku samog rata, već 1994. g., no ograničen je samo na naselja Ston i Žuljanu.

6.5.2.1. Faza uključivanja (1994. – 1996.)

Godine 1994. u Stonu se uz hotel ponovno otvara i kamp, ali dvostruko manjeg kapaciteta, a 1996. g. u turizam se ponovno uključuju i privatna kućanstva. Žuljana se u turizam ponovno uključuje s kampom i privatnim kućanstvima, no već 1995. g. kamp se zatvara pa se turizam sljedećih nekoliko godina temelji samo na privatnim kućanstvima. Registrirani smještajni kapaciteti postoje i u Brocama i u Putnikoviću, no budući da se u njima ne ostvaruje turistički promet, nisu uključeni u ukupan broj postelja. Stoga je 1996. g. registrirano ukupno 1746 postelja, od čega 87,0 % u kampu u Stonu, 9,3 % u privatnim kućanstvima (većim dijelom u Stonu) i 3,7 % u hotelu u Stonu (DZS, 1995-2006).

Najveći turistički promet u fazi uključivanja ostvaruje se ratne 1994. g. (1.922 dolazaka i 19.677 noćenja), a 1995. i 1996. g. se zbog zatvaranja kampa u Žuljani čak i smanjuje. Tako je 1996. g. registrirano 1.765 dolazaka i 10.052 noćenja, a čak 99 % turističkog prometa ostvaruje se u Stonu koji time ponovno postaje nositelj razvoja turizma regije. Međutim, 1 % turističkog prometa Žuljane ne pokazuje stvarnu sliku turizma jer je za pretpostaviti, imajući u vidu broj postelja u privatnim kućanstvima, da je stvarni broj turističkih dolazaka i noćenja bio znatno veći, ali da nije prijavljivan. Unatoč brojnosti postelja u kampovima, obnova turizma temelji se

prvenstveno na smještaju u privatnim kućanstvima (56,5 % dolazaka i 72,1 % noćenja). Jedini hotel ostvaruje relativno visokih 33,6 % dolazaka i 18,7 % noćenja, a kamp tek 10,3 % dolazaka i 9,2 % noćenja (DZS, 1995-2006).

Ponovni razvoj turizma ima naglašeno međunarodni karakter, pri čemu inozemni turisti ostvaruju 70,5 % dolazaka i 74,2 % noćenja (DZS, 1995-2006). Međutim, veliki dio inozemnih turista dolazi iz BiH, s obzirom na blizinu i tradicionalnu gravitaciju, a oni su do 1990. g. bili registrirani kao domaći turisti. Prosječni boravak od 5,7 dana pokazuje da Ston ponovno postaje boravišno turističko mjesto, a ne samo tranzitno. Ston se u prve dvije godine nalazi u fazi uključivanja, a s rastom turističkog prometa već 1996. g. prelazi u fazu razvoja. U rujnu 1996. Ston i Dubrovačko primorje pogađa jači potres koji značajno oštećuje dio grada i zidina, no, unatoč materijalnim štetama, ne dovodi do opadanja turizma.

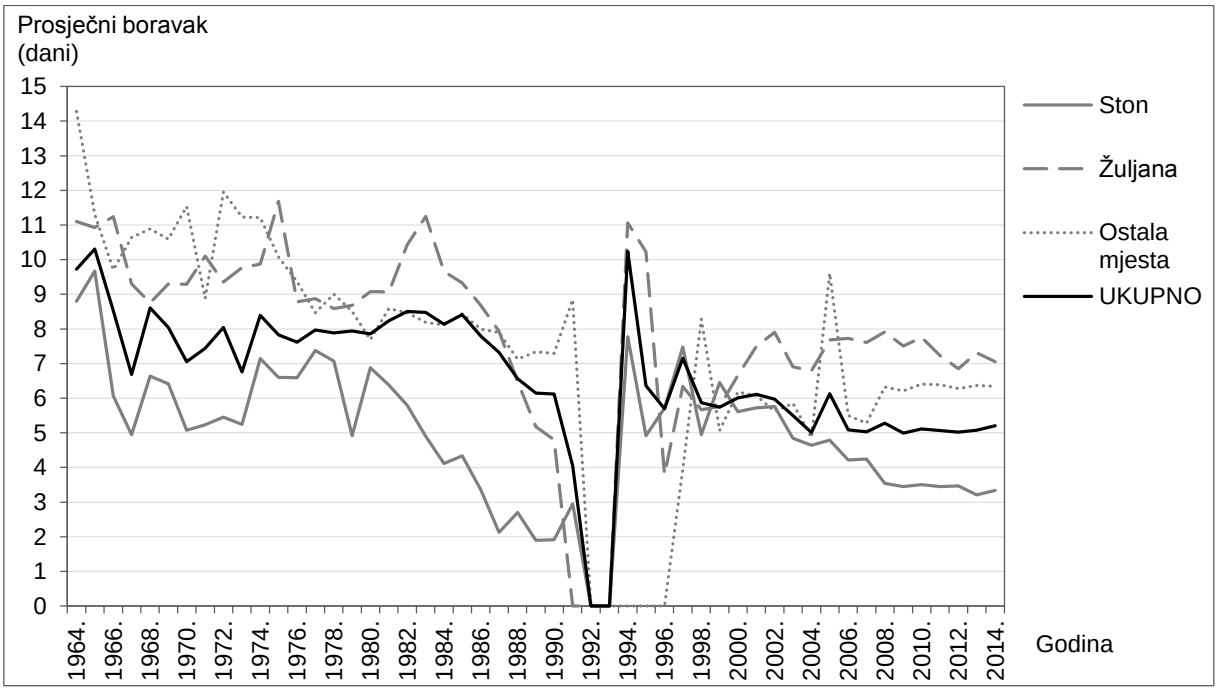

Sl. 49. Prosječni boravak u turističkim područjima regije Pelješac-Ston 1964. – 2011.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

6.5.2.2. Faza razvoja (1997. – 2002.)

S rastom turističkog prometa regija Pelješac-Ston već 1997. g. prelazi u fazu razvoja koja traje do 2002. g. Iako bi 2001. i 2002. prema turističkom prometu trebale biti već u fazi konsolidacije i/ili stagnacije, nagli skok turističkog prometa u tim godinama više je svojstven fazi razvoja nego kasnijim fazama u razvojnom ciklusu. Ipak razina turističkog prometa značajno je niža

nego u vršnim godinama prije rata i u turizam se ponovno uključuje tek manji broj nekadašnjih turističkih mjesta. Godine 1998. u turizam se ponovno uključuje Janjina (i to samo sa smještajem u kućanstvima), a sljedeće godine, nakon desetogodišnje pauze, i Mali Ston, u kojem se otvaraju manji hotel (22 postelje) i vila (16 postelja). Razvoj turizma u Malom Stonu ima ograničene mogućnosti zbog stroge zaštite prostora, čime je prednost dana marikulturi. Ipak, te se dvije aktivnosti međusobno nadopunjuju i sve više integriraju. U Stonu je hotel zatvoren zbog obnove od 1998. do 2000. g., a ponovno se otvara 2001. g. Osim toga, vrlo su izražene oscilacije u broju prijavljenih postelja u privatnim kućanstvima. U fazi razvoja ponovno se otvara kamp u Žuljani, a u ekspanziji je i smještaj u privatnim kućanstvima.

Zbog navedenog je u fazi razvoja broj registriranih turističkih postelja u samo 5 godina povećan za 71,8 % i 2002. g. doseže 2.999 postelja, no i dalje čini tek tri petine registriranih prijeratnih kapaciteta (većina nekadašnjih kampova je neobnovljena i zatvorena). Ston zadržava značenje turističkog centra, ali se njegov udio u strukturi postelja relativno smanjuje (1.687 postelja ili 56,3 % regija) postelja. U ostalim turističkim mjestima registrirano je 1.312 postelja (43,7 %) postelja, pri čemu apsolutnim brojem prednjače Janjina (700) i Žuljana (574), a u Malom Stonu ih je registrirano samo 38. U fazi razvoja nastavlja se naglašena dominacija privatnih kućanstava u smještajnoj ponudi koja čine 61,2 % postelja. Kampovi čine znatno manji udio nego prije rata (35,8 %) i registrirani su jedino u Stonu i Žuljani. U hotelima u Stonu i Malom Stonu registrirano je 2,5 % postelja, a u vili u Malom Stonu 0,5 % (DZS, 1995-2006).

Nakon dosegnute više razine turističkog prometa 1997. g. turistički promet se 1998. i 1999. g. smanjuje, prvenstveno zbog zatvaranja hotela u Stonu. Značajniji oporavak događa se 2000. g., kada je broj noćenja u samo jednoj godini povećan za 2,3 puta, i to najviše u kampovima i privatnim kućanstvima u Stonu i Janjini. Ubrzani rast nastavlja se i u 2001. i 2002. g. u svim naseljima pa je 2002. g. registrirano 20.083 dolazaka i 119.848 noćenja, što predstavlja povećanje od čak 11 puta u dolascima i 12 puta u noćenjima u odnosu na kraj faze uključivanja. Time je približno dosegnuta razina turističkog prometa iz 1990. g., ali je još uvijek znatno niža nego za prijeratnog vrhunca. Sam Ston ostvaruje polovicu turističkog prometa, čime se reafirmira kao središte turističke regije (9.986 ili 49,7 % dolazaka i 57.545 ili 48,0 % noćenja) i značajno nadmašuje turistički promet iz 1980-ih, ali još uvijek nije ni blizu maksimuma iz 1970-ih. Ostala turistička mjesta zajedno ostvaruju drugu polovicu turističkog prometa (50,3 % dolazaka i 52,0 % noćenja), no s različitim udjelima u dolascima i noćenjima[156]. Prosječni

[156] Janjina ostvaruje četvrtinu turističkih dolazaka, a Mali Ston i Žuljana po osminu. Ako se pak promatraju noćenja, Janjina ostvaruje čak trećinu, Žuljana šestinu, a Mali Ston tek 4 % (DZS, 1995-2006).

boravak ne mijenja se značajnije (6,0 dana), no značajne razlike postoje između Malog Stona, u kojem turizam ima tranzitni karakter (1,7 dana) i ostalih turističkih mjesta kupališnog karaktera s duljim prosječnim boravkom (5,8 – 7,9 dana) (DZS, 1995-2006).

Privatna kućanstva u fazi razvoja postaju nositelji poslijeratnog razvoja turizma, što se pokazuje i u strukturi turističkog prometa prema vrsti smještajnih kapaciteta (ostvaruju 47,9 % dolazaka i 63,5 % noćenja), i to najviše u Janjini i Stonu, a manje u Žuljani. Za privatna kućanstva karakterističan je dulji boravak (7,9 dana), što ukazuje na njihovu orijentaciju na ljetni odmorišni turizam, a u tim objektima odsjedaju uglavnom turisti koji cijeli svoj odmor provode na jednom mjestu (DZS, 1995-2006). Kućanstva time pokazuju lakše prilagođavanje promjenama na turističkom tržištu. Taj trend ima i lošu stranu, a to je apartmanizacija, proces koji u većoj ili manjoj mjeri zahvaća cijelu obalu, a očituje se kroz gradnju (često prekomjernu i nekontroliranu) apartmanskih naselja u turističkim mjestima (Glamuzina, 2009).

Kampovi imaju znatno manju ulogu u razvoju turizma (ostvaruju 38,9 % dolazaka i 32,7 % noćenja), uslijed pretpostavljeno niže potražnje za kampovima jednostavnije ponude i niže kategorije kakvi su prevladavali u ovoj regiji prije rata. Karakterizira ih kraći boravak (5,0 dana), što pokazuje da kamping turisti više ne provode cijeli odmor na jednom mjestu (u istom kampu) kao prije, nego tijekom svojeg putovanja odsjedaju u više turističkih mjesta, dajući mu djelomično tranzitni karakter. Hoteli ostvaruju 7,8 % dolazaka i 2,2 % noćenja, uz prosječni boravak od 1,7 dana. Turizam se u fazi razvoja još izrazitije orijentira na inozemno turističko tržište (inozemni turisti ostvaruju 92 % turističkog prometa i uvjerljivo prevladavaju u svim turističkim mjestima) (DZS, 1995-2006). I dalje ovo područje ima veliku popularnost među stanovnicima BiH koji gravitiraju tom području kao turisti i vikendaši (Glamuzina, 2009).

Sva turistička mjesta u cijelom razdoblju su u fazi razvoja. Ston prelazi u fazu razvoja već 1996. g., prije nego regija u cjelini, a Janjina, Mali Ston i Žuljana uključuju se u turizam izravno s fazom razvoja. Međutim, s obzirom na obilježja turizma, sva turistička mjesta bi se mogla svrstati eventualno u fazu uključivanja.

6.5.2.3. Faza konsolidacije i stagnacije (2003. – 2014.)

Nakon što je 2002. g. dosegnuta određena razina turističkog prometa, ona se održava na podjednakoj razini sve do 2009. g. uz manje oscilacije. U tom se razdoblju u turizam uključuju nova naselja, odnosno starija turistička mjesta u kojima je turizam egzistirao prije

Domovinskog rata, ali se ne obnavljaju kampovi u kojima su turisti odsjedali. Tako se 2003. g. u turizam ponovno uključuju Drače i Sreser u zaljevu Drače, 2006. g. Hodilje, 2007. g. Brijesta, a 2008. g. Broce, Metohija i Putniković. I u ovoj fazi snažniju ekspanziju doživljava smještaj u privatnim kućanstvima, dok se kampovi otvaraju samo u Brijesti (veći) i Hodilju (manji), uz izostanak izgradnje osnovnih smještajnih kapaciteta. Iako se većina postelja otvara u obalnim naseljima ili primorskim dijelovima naselja koji statistički pripadaju unutrašnjim naseljima, javljaju se i prvi objekti u unutrašnjosti koji se uključuju u turizam, čime započinje razvoj ruralnog turizma. U bogatom vinogradarskom kraju otvara se sve veći broj vinskih podruma i kušaonica koji omogućuju turistima degustaciju i kupovinu vina, a putem različitih programa privlače individualne i organizirane izletnike, pretežno iz Dubrovnika. Rast turističkog prometa u ovom razdoblju vjerojatno bi bio i veći, ali iz registriranog turizma 2005. g. u potpunosti „izlazi" Janjina, a iste se godine trajno zatvara hotel u Stonu, čime se dodatno pogoršava struktura smještajne ponude.

Ipak, nakon što je rast turističkog prometa počeo usporavati, značajni napori ulažu se u razvoj ukupne turističke ponude. Za turističku ponudu od izuzetne je važnosti obnova i otvaranje Stonskih zidina 2009. g. i uređenje povijesne jezgre, čime se obogaćuje dotad vrlo jednostavna turistička ponuda. Za razliku od prijašnjeg razdoblja, kada je Ston bio samo kulisa, a turizam se odvijao na obali i bio je vezan isključivo uz koncept *sunce i more,* on sada postaje lokalno središte kulturnog turizma. Istovremeno započinje skromno, ali vrijedno uključivanje solane u turizam (posjeti solani i manji centar za posjetitelje te sudjelovanje u branju soli), a gastronomska ponuda Stona i Malog Stona se jasnije profilira i specijalizira u skladu s uzgojem kamenica i dagnji. Godine 2006. u atraktivnoj uvali Prapratno dovršeno je pristanište za trajekte za Mljet. Unatoč brojnim kritikama da se na taj način uništava za turizam važna uvala i nagrđuje okoliš, realizacijom tog projekta jača funkcija Stona kao tranzitno-opskrbnog centra za susjedni Mljet, a bitno se skraćuje vrijeme putovanja turistima koji posjećuju taj otok. Navedena unaprjeđenja turističke ponude, unatoč smanjenju osnovnih smještajnih kapaciteta, dovode do značajnijeg rasta turističkog prometa 2010. g. te blagog rasta u sljedeće četiri godine. Zbog tih kretanja nije bilo moguće odrediti zasebne faze u ciklusu pa se cijelo razdoblje od 2003. g. do danas razmatra kao zajednička faza konsolidacije i stagnacije. Iako je maksimum noćenja dosegnut 2013. g. i 2014. g. je malo smanjen, očekuje se njihov daljnji rast u budućnosti.

Rast broja noćenja u fazi konsolidacije i stagnacije se odvija unatoč značajnim oscilacijama broja postelja uz tendenciju ukupnog smanjenja. Naime, maksimum od 4.004 postelja postignut je 2004. g., a 2014. g. registrirano je 3.218 postelja, što je za više od trećine manje nego na

kraju prijeratnog ciklusa. Posebno je značajno smanjenje broja i udjela postelja u Stonu (1.095 postelje ili trećina), čime se smanjuje njegova uloga turističkog središta i nositelja turističkog razvoja. Ostala turistička mjesta imaju dvije trećine registriranih postelja (2.123). Brojem postelja prednjače Žuljana (555), Sreser (344), Drače (337), i Putniković (327). Najveći dio smještajne ponude temelji se na kućanstvima (1.963 ili 61,0 %), čiji je broj na približno istoj razini kao 1990. i 2002. g. I kampovi su na istoj razini kao na kraju faze razvoja (1.210 postelja ili 37,6 %), dok hotel i vila u Malom Stonu zajedno imaju tek 45 postelja i čine 1,4 % (DZS, 2011-2015). Iz navedenog proizlazi da je struktura smještajnih kapaciteta izrazito nepovoljna i prilagođena jednostavnom ljetnom odmorišnom turizmu, što ima za posljedicu visoki stupanj sezonalnosti.

Godine 2014. registrirano je 27.237 dolazaka i 141.663 noćenja[157], pri čemu su dolasci povećani za trećinu u odnosu na kraj faze razvoja, a noćenja za 18 %. Ipak, razina turističkog prometa značajno je niža od prijeratne (noćenja čine tek polovicu prijeratnog maksimuma). Uz to, u fazi stagnacije odvija se transformacija iz kamping turizma u klasični ljetni odmorišni turizam, ali s malo bogatijom ponudom. Sukladno smanjenju smještajnih kapaciteta, ponovno se smanjuje uloga Stona koji ostvaruje 41,5 % dolazaka i 26,6 % noćenja. Sva ostala turistička mjesta zajedno ostvaruju 58,5 % dolazaka i 73,4 % noćenja, pri čemu brojem noćenja očekivano prednjače Žuljana, Drače, Putniković i Sreser (tab. 18.). Iako Mali Ston ostvaruje relativno veliki broj dolazaka, niski broj noćenja posljedica je njegovog pretežno tranzitnog karaktera.

Prethodnu tvrdnju o privatnim kućanstvima kao nositeljima turizma dodatno potvrđuje 41,9 % dolazaka i 62,6 % noćenja koja se u njima ostvaruju, i to najviše u Putnikoviću, Dračama i Sreseru. Kampovi imaju manje značenje u ostvarivanju turističkog prometa (47,5 % dolazaka i 68,5 % noćenja), iako se turistički promet u njima povećava brže nego u privatnim kućanstvima. U hotelu i vili u Malom Stonu ostvaruje se 9,4 % dolazaka i 2,6 % noćenja. U ovoj se fazi odvija daljnja internacionalizacija turizma, pri čemu inozemni turisti ostvaruju 94 % turističkog prometa. Prosječni boravak smanjuje se na 5,2 dana, posebno u Stonu (3,3 dana), koji ima sve naglašeniji tranzitni karakter (DZS, 2011-2015).

Razvojni ciklus na razini naselja u ovoj fazi izuzetno je teško odrediti jer turizam u većini malih mjesta ovisi o jednom smještajnom objektu ili nekoliko manjih, a tek mali broj turističkih mjesta ima razvijenu dopunsku turističku ponudu. Stoga bi većina u stvarnosti mogla biti tek u fazi uključivanja. Ipak, ako se razmatraju maksimumi noćenja, moguće je provizorno odrediti

[157] Maksimum od 146.230 noćenja registriran je 2013. g. (DZS, 2011-2015).

faze[158]. Drače, Sreser i Putniković od uključivanja bilježe turistički promet na gotovo istoj razini, zbog čega se može govoriti o njihovoj stagnaciji. Ston 2003. g. ulazi u fazu stagnacije, 2007. g. doseže maksimum od 61.165 noćenja i, unatoč unaprjeđenju turističke ponude, 2008. g. ulazi u fazu opadanja koja traje do danas. Hodilje 2013. g. prelazi iz faze razvoja u stagnaciju, a Metohiji i Popovoj Luci, koja se u turizam uključuju tek 2012. g., nije moguće odrediti fazu.

Tab. 18. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima regije Pelješac-Ston 2014. g.

Naselje	TURISTIČKI DOLASCI			TURISTIČKA NOĆENJA			Prosječni boravak	Broj postelja
	Ukupno	Domaći	Inozem.	Ukupno	Domaći	Inozem.		
Drače	1.895	131	1.764	17.222	960	16.262	9,1	337
Janjina	5		5	35		35	7,0	2
Popova Luka	15		15	132		132	8,8	6
Sreser	2.537	114	2.423	21.149	971	20.178	8,3	344
Brijesta	1.258	5	1.253	6.680	16	6.664	5,3	303
Broce	383	16	367	3.084	64	3.020	8,1	55
Hodilje	482	41	441	3.333	279	3.054	6,9	58
Mali Ston	3.243	641	2.602	6.687	1.227	5.460	2,1	127
Metohija	50	3	47	321	12	309	6,4	9
Putniković	1.956	95	1.861	16.294	679	15.615	8,3	327
Ston	11.296	290	11.006	37.700	2.199	35.501	3,3	1.095
Žuljana	4.117	256	3.861	29.026	1.852	27.174	7,1	555
Ostala mjesta	**11.824**	**1.046**	**10.778**	**74.937**	**4.208**	**70.729**	**6,3**	**1.568**
UKUPNO	**27.237**	**1.592**	**25.645**	**141.663**	**8.259**	**133.404**	**5,2**	**3.218**

Izvor: DZS (2011-2015)

6.5.3. Budući razvoj turizma u regijama Pelješac-Ston i Pelješac-Orebić

Strategija razvoja turizma Dubrovačko-neretvanske županije 2012. – 2022. definira koncept razvoja turizma poluotoka Pelješca u kratkoročnom razvoju i to se može uzeti kao podloga za kritički osvrt na planirani model turističkog razvoja u budućnosti. Unatoč trenutnoj podijeljenosti poluotoka na četiri jedinice lokalne samouprave koje vode vlastite politike turističkog razvoja, pri čemu se turizam i dalje većim dijelom razvija spontano, ZPP DNŽ (2013) planira uspostavu poluotoka kao jedinstvene turističke destinacije i njegovo jedinstveno brendiranje na turističkom tržištu. Iako se radi o vrlo dobroj ideji, poluotok će se moći razmatrati kao jedinstvena destinacija tek kada se smanji diskrepancija u stupnju razvoja

[158] Određivanje faza dodatno otežava činjenica da neka turistička mjesta doživljavaju maksimum 2013. ili 2014. g. te se pretpostavlja njihov dalji rast. U Luci je maksimum dosegnut 2012. g., a Metohiji, Putnikoviću i Žuljani 2013., a u Brijesti i Brocama 2014. g. te se broj noćenja i dalje povećava.

turizma i konceptima turističkog razvoja koji se i dalje održavaju između promatrane dvije regije, čemu bi također mogla pridonijeti izgradnja mosta prema kopnu na planiranoj lokaciji.

ZPP DNŽ (2013) kao ključnu prednost za budući turistički razvoj ističe manje plaže koje nude mogućnost boravka u kućama na osami te vino, gastronomiju i lokalni ambijent. Zbog toga se kao primarni turistički proizvodi i oblici turizma u budućnosti navode se obogaćeni ljetni odmorišni turizam (*sunce i more*), ruralni turizam (*Rural&Gastro*) te turizam posebnih interesa (aktivnosti na vodi, posjet kulturno-povijesnim spomenicima i rekreacija u visoko vrijednom ambijentu). Sekundarni oblici turizma, koji još ne postoje, a planiraju se razvijati, su nautički turizam te kulturni turizam temeljen na događajima i tematskim kulturnim itinerarima.

Unaprjeđenje ljetnog odmorišnog turizma planira se provesti većim dijelom podizanjem kvalitete postojećih objekata za smještaj turista i manjim dijelom gradnjom novih, te razvojem različitih dopunskih aktivnosti, svojstvenih svim planiranim oblicima turizma. Najveći potencijal u smislu postojećih objekata predstavljaju hoteli u Orebiću, koji se planiraju urediti i podići na višu razinu (tri ili četiri zvjezdice). U planu je izgradnja jednog novog turističkog resorta (turističkog kompleksa) sa 700-900 postelja na jednoj od neizgrađenih lokacija predviđenih prostornim planom (Lovište, Stanković, Duba Pelješka, Donja Vrućica, Žuljana, Metohija) (ZPP DNŽ, 2010; ZPP DNŽ, 2013). Ne predviđa se povećanje kapaciteta kampova, nego njihova konsolidacija te povećanje njihove kvalitete. Strategija procjenjuje relativno veliko smanjenje broja postelja u privatnim kućanstvima, što se planira ostvariti kategorizacijom objekata, prenamjenom u ruralne objekte za odmor ili izlaskom iz turizma kroz prodaju (ZPP DNŽ, 2013). Iako se navedeni procesi smatraju poželjnima, a prenamjena u objekte ruralnog turizma i ostvarivima, mehanizam izlaska dijela smještajnih kapaciteta iz turizma, u uvjetima u kojima donose vlasnicima prihod i u koje su uložili značajna sredstva, nije jasan te je teško ostvariv.

Ruralni turizam već se počeo razvijati u regiji, a Strategija predviđa njegovo povećanje za nekoliko puta. To povećanje trebalo bi se ostvariti otvaranjem novih objekata za smještaj turista u ruralnom prostoru[159], ali i unaprjeđenjem gastro-enološke ponude (uvođenje gastronomskih brandova, posebno vezanih uz vino i školjke). Treći osnovni stup razvoja turizma predstavlja nautički turizam, za koji trenutno ne postoji infrastruktura, ali koji zbog brojnih uvala i nenaseljenih lokaliteta ima dobre mogućnosti razvoja. Predviđa se gradnja jedne marine od 100

[159] Strategija navodi minimalno 100 jedinica, od čega barem jedan ruralni hotel, poželjno u blizini Dingača ili Postupa. Ostalo se planira ostvariti u agroturizmima, ruralnim *bed&breakfast* objektima te ruralnim kućama za odmor u unutrašnjim naseljima.

vezova, primarno na lokaciji u Trpnju, a alternativne lokacije su Trstenik i Lovište (ZPP DNŽ, 2013). Iako se navode različite varijante kulturnog turizma, one se ne razrađuju u Strategiji.

Primarni i sekundarni oblici turizma planiraju se nadopuniti brojnim turističkim aktivnostima i infrastrukturnim projektima, radi unaprjeđenja turističke ponude i njezinog podizanja na višu razinu. Za regiju Pelješac-Ston kao ključne prednosti se ističu očuvane povijesne cjeline Stona i Malog Stona, solana i restoranska ponuda koja se temelji na školjkama. Stoga se kao ključne aktivnosti dopune turističke ponude navode: (1) otvaranje interpretacijskog centra Solana Ston, unutar kojeg bi se na suvremeni način i uz popratne usluge interpretirali solana, Stonske zidine, naselja Ston i Mali Ston, tradicija i način života, (2) uspostava centra *Kamenica* u uvali Bistrina i Malom Stonu, u kojem bi se interpretirao proces uzgoja i vađenja školjki do njihove pripreme i degustacije, (3) uspostava centra brdskog biciklizma u atraktivnim brdskim područjima Pelješca, prvenstveno na potencijalnim lokacijama Nakovane i Putnikovića (ZPP DNŽ, 2013).

U turističkoj regiji Pelješac-Orebić kao osnovne prednosti se ističu prostrane plaže i mogućnost *windsurfinga* pa se kao osnovna aktivnost dopune turističke ponude specifična za ovo područje navodi otvaranje centra za sportove na vodi (u Vignju ili Kućištu), a koji bi uključivao ronjenje, *kayaking* na moru, veslanje, jedrenje i *windsurfing* (ZPP DNŽ, 2013). Dakle, u regiji Pelješac-Orebić primarno se nastoji unaprijediti ljetni odmorišni turizam, uz razvoj nautičkog i ruralnog, dok bi osnovni turistički proizvod u regiji Pelješac-Ston u budućnosti trebali biti gastro-enološki i ruralni turizam, te ljetni odmorišni i kulturni turizam. ZPP DNŽ (2013) navodi i brojne aktivnosti dopune turističke ponude na razini cijelog otoka, a koje su vezane za više oblika turizma. Kao jedan od glavnih ciljeva navodi se izgradnja muzeja vina kojim bi se interpretiralo bogatstvo vina i pridonijelo brendiranju otoka kao carstva vina. Unaprjeđenje enogastronomske ponude planira se provesti i otvaranjem novih vinskih cesta te kušaonica vina, maslinovog ulja i drugih lokalnih prehrambenih proizvoda (glavne na potezu Ston-Ponikve-Putniković-Žuljana i dalje prema zapadnom dijelu otoka) za posjete stacionarnih turista i izletnika te razvojem komplementarne turističke ponude (prodaja vina, likera, tradicionalnih prehrambenih proizvoda itd.) (ZPP DNŽ, 2013).

Navedenim aktivnostima obogaćivanja turističke ponude i planovima izgradnje novih smještajnih kapaciteta planira se broj noćenja povećati za četvrtinu, no uz velike strukturne promjene. To se najviše odnosi na smanjenje udjela odmorišnog i jači rast ruralnog i nautičkog turizma (ZPP DNŽ, 2013). Takve su procjene u skladu s trenutnim turističkim i demografskim resursima otoka i mogu se smatrati provedivima u planiranom razdoblju.

6.6. RAZVOJNI CIKLUS TURISTIČKE REGIJE KORČULA

Prva pojava turizma na Korčuli bilježi se još u prvoj polovini 19. stoljeća, no zbog nedostatka financijskih sredstava za izgradnju turističkih smještajnih kapaciteta koji bi omogućili turistima dulji boravak, dugo je bila odredište tek izletnika iz Dubrovnika i Splita. U nedostatku hotela, povećavao se broj privatnih konačišta i općenito ugostiteljskih objekata te su napori bili usredotočeni na obogaćivanje drugih oblika ponude (uvedena je električna rasvjeta, uređena je plaža, otvorena je kavana *Casino*…), no to ni izdaleka nije bilo dovoljno da se Korčula priključi ostalim, već afirmiranim jadranskim turističkim destinacijama (Vukonić, 2005). Pravo uključivanje u turistička kretanja događa se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u gradu Korčuli, ubrzo se u turistička kretanja uključuje se i Vela Luka, gdje se 1910. g. otvara prvi hotel *Istra*, a smještaj se nudi i u privatnim kućanstvima. Dvije godine kasnije u Korčuli se gradi luksuzni *Hotel de la Ville*, neposredno uz povijesnu jezgru. Grad Korčula se time snažnije afirmira kao turističko središte, a razvoj turizma temelji se na klimatsko-lječilišnim značajkama i predstavljen je zdravstvenim turizmom pretežno u hladnijem dijelu godine rezerviranim za više društvene slojeve (Letica, 2000; 2001). Istovremeno se prvi posjetitelji pojavljuju i u Smokvici, no još se uvijek ne razvija stacionarni turizam (Maretić, intervju, 2014).

Prvi svjetski rat dovodi do prekida u turističkim kretanjima u Europi, a time i na Korčuli, a nakon rata prisutno je prestrukturiranje turističke ponude. Klimatsko-lječilišne značajke ustupaju mjesto balneološkim karakteristikama vezanim uz blagodati mora, još uvijek unutar zdravstvenog turizma, no sada u toplijem dijelu godine. Turizam ulazi u fazu umjerene demokratizacije, ali još je uvijek rezerviran za više slojeve društva. U turistička kretanja uključuje se i Lumbarda, gdje se 1925. g. otvara prvi pansion, a 1929. g. i hotel *Zagreb* (Šestanović, intervju, 2014). Uz Smokvicu, turizam se ekstenzivno počinje razvijati i u Blatu, u dominantno poljoprivrednom dijelu otoka. Drugi svjetski rat potpuno prekida turistička kretanja na nekoliko godina, a poslijeratni razvoj turizma razmatra se kroz dva razvojna ciklusa, međusobno odvojena Domovinskim ratom: (1) razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju (1940-ih – 1992.), (2) razvojni ciklus nakon Domovinskog rata (1993. – 2014.).

6.6.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju

Obnova turizma nakon Drugoga svjetskog rata temelji se dijelom na postojećoj receptivnoj ponudi i turističkoj infrastrukturi koja nije stradala u ratu (ili je obnovljena) te na postojećoj

tradiciji, pa novi razvojni ciklus započinje *fazom uključivanja* (koja traje *od druge polovice 1940-ih do početka 1960-ih*). Zbog nedostatka kvantitativnih podataka o turizmu nije moguće sa sigurnošću utvrditi godinu prijelaza u fazu razvoja pa se te dvije faze razmatraju objedinjeno.

6.6.1.1. Faza uključivanja i faza razvoja (početak 1960-ih – 1979.)

Turizam se u odnosu na prijeratno razdoblje razvija u drugačijim uvjetima turističke potražnje te promijenjenih društveno-političkih i gospodarskih odnosa u tadašnjoj Jugoslaviji i Europi. Novostvorena Jugoslavija prednost u razvoju poslijeratnog gospodarstva i podizanju životnog standarda daje industriji, a turizam se tada još ne prepoznaje kao velika razvojna šansa, nego mu je glavna funkcija rekreacija radničke klase. Na vanjskom planu, posebno u gospodarski razvijenim državama zapadnog bloka prisutno je snažno povećanje raspoloživog dohotka i slobodnog vremena stanovništva, što omogućuje njihovo uključivanje u turistička kretanja. Turizam time ulazi u novu fazu demokratizacije, u kojoj se u putovanja uključuju različiti društveni slojevi, a ne samo bogatiji. Rastuća potražnja usmjerena je prvenstveno na odmor na suncu i uz more u klimatski pogodnijim područjima. Tome se prilagođava i otok Korčula te na temelju turističkog proizvoda *sunce i more* razvija ljetni odmorišni turizam. U turizam se ekstenzivno uključuju Korčula i Vela Luka, dok je Lumbarda neposredno nakon rata orijentirana na poljoprivredu i obradu kamena.

S 24.112 turističkih dolazaka i 243.700 noćenja ostvarenih 1964. g., što čini 27 % maksimuma noćenja u tome razvojnom ciklusu, očito je da je Korčula već početkom 1960-ih ušla u fazu razvoja (tab. 19., sl. 50.). Turistički razvoj otoka bicentričan je s težištima u Korčuli i Veloj Luci, gdje se ostvaruje 90 % turističkog prometa. Grad Korčula, turistički najatraktivniji dio otoka, s najvećom i najkvalitetnijom receptivnom ponudom i najkompleksnijom atrakcijskom osnovom, glavni je otočni turistički centar i ostvaruje 58 % dolazaka i 53 % noćenja (sl. 51. i 52.). Sredinom 1960-ih grad Korčula se nalazi u fazi razvoja te ponderira ukupne turističke pokazatelje i procese na otoku. Uz turizam kao glavnu gospodarsku granu razvijeni su pomorstvo i brodogradnja, a dio stanovništva zaposlen je u aktivnostima vezanim uz središnje funkcije (zdravstvo, obrazovanje i uprava). Statistički obuhvaća i otok Badiju, na kojem se u nekadašnjemu franjevačkom samostanu nalazi dječje odmaralište (RZS, 1966-1969).

Tab. 19. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak na Korčuli u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Godina	Turistički dolasci				Turistička noćenja				Prosječni boravak
	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r'_G	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r'_G	
1965.	24.112	44,2	-	-	243.700	42,2	-	-	10,1
1979.	90.924	57,5	377,1	10,7	908.633	53,1	372,8	10,7	10,0
1987.	120.105	73,6	132,1	3,5	931.334	74,9	102,5	0,3	7,8
1990.	59.052	62,2	49,2	-21,1	595.025	67,1	63,9	-13,9	10,1
1995.	21.911	26,7	37,1	-	168.236	29,8	28,3	-	7,7
2001.	109.146	83,7	498,1	30,7	585.765	86,4	348,2	23,1	5,4
2004.	146.039	87,9	133,8	10,2	648.726	87,0	110,7	3,5	4,4
2014.	128.269	87,7	87,8	-1,3	761.532	89,4	117,4	1,6	5,9

* Inoz. – inozemni; I_L – lančani indeks; r_G – prosječna godišnja (geometrijska) stopa promjene
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

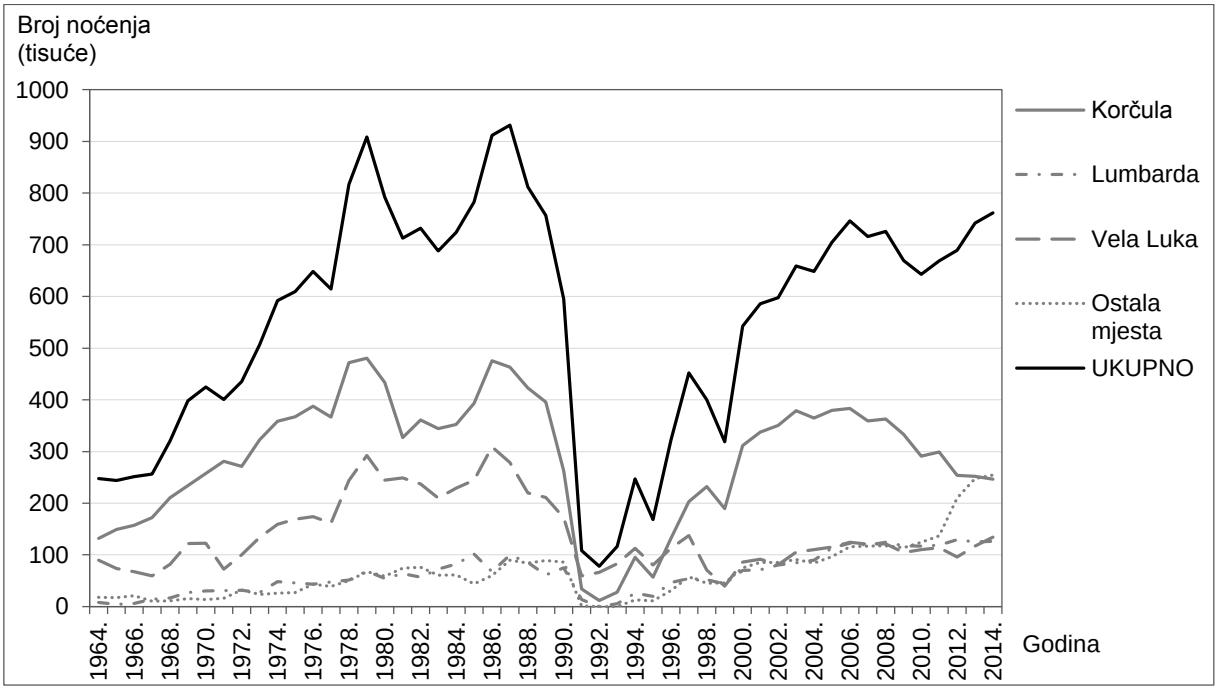

Sl. 50. Broj noćenja u turističkim područjima otoka Korčule 1964. – 2014.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Vela Luka sudjeluje trećinom u turističkom prometu otoka i, unatoč predispozicijama za razvoj zdravstvenog turizma (upotreba ljekovitog blata u zdravstveno-turističke svrhe još otprije), usmjerena je na ljetni odmorišni turizam. Sredinom 1960-ih je u fazi razvoja, no, za razliku od Korčule, turizam je tek dopuna tradicionalno važnijem ribarstvu i industriji (prerada ribe i brodogradnja). Ostala otočna naselja orijentirana su na druge gospodarske djelatnosti (prije svega na poljoprivredu, Blato dijelom na industriju, a Lumbarda na eksploataciju kamena). Blato je sredinom 1960-ih u fazi uključivanja, a Lumbarda, Žrnovo, Čara i Smokvica u fazi otkrivanja te se turizam u tim naseljima pretežno svodi na iznajmljivanje soba i apartmana u

kućanstvima turistima. Turisti ne borave u matičnim unutrašnjim naseljima, nego u novijim manjim objektima građenima za povremeno korištenje u uvalama uz sjevernu i južnu obalu, koji se prenamjenjuju u stanove namijenjene povremenom stanovanju (vikendice) ili za iznajmljivanje turistima (jedino u Lumbardi turisti borave u naselju).

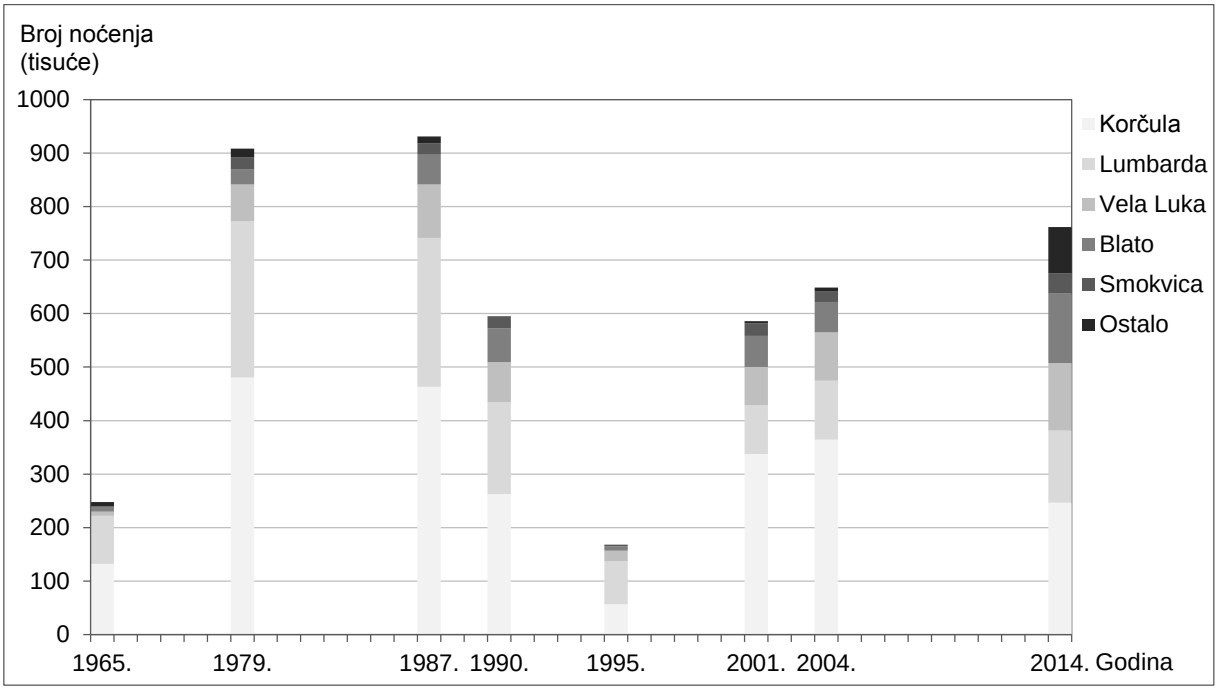

Sl. 51. Ostvarena noćenja po naseljima otoka Korčule u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

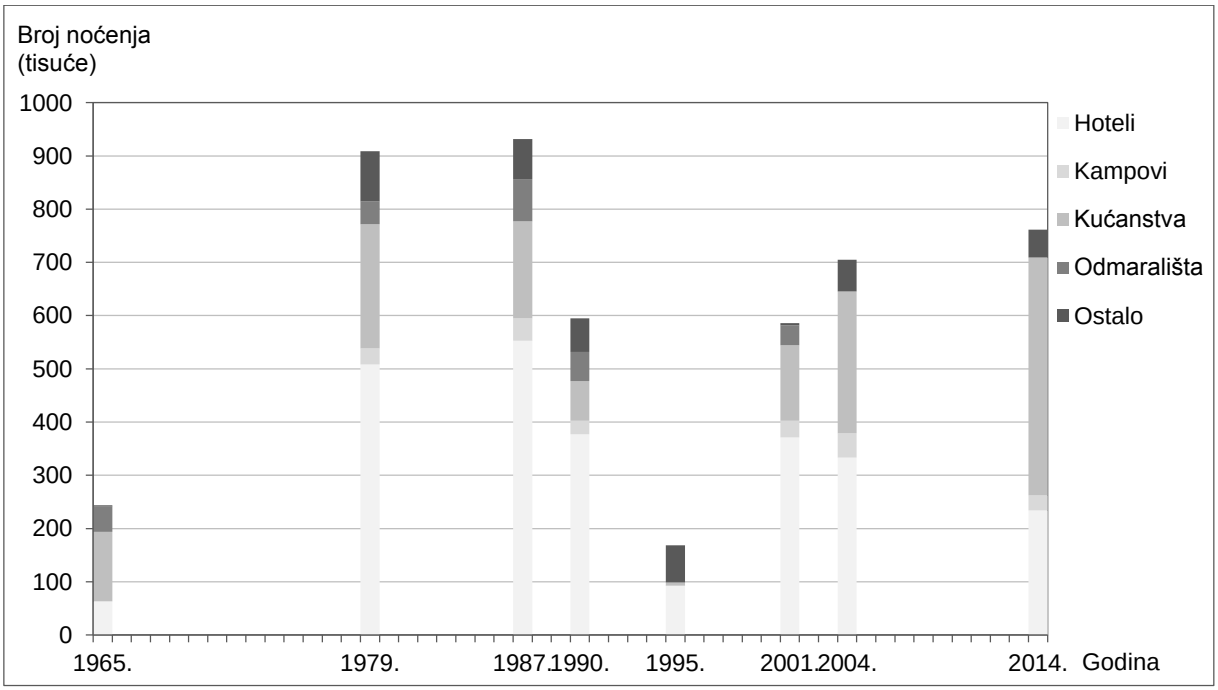

Sl. 52. Ostvarena noćenja na otoku Korčuli prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Na rano uključivanje dijela stanovništva u turizam upućuje činjenica da 1965.[160] registrirani turistički promet u kućanstvima postoji u svim otočnim naseljima osim u Potirni, Pupnatu i Račišću te da se time ostvaruje čak 47 % dolazaka i 54 % noćenja. U osnovnim smještajnim kapacitetima, koji postoje samo u Korčuli, Veloj Luci i Blatu, ostvaruje se trećina turističkog prometa, a čak petina odnosi se na boravak radnika i djece u odmarališima u Korčuli, na Badiji i u Veloj Luci. Dakle, oko četiri petine čine turisti koji odsjedaju u komercijalnim smještajnim kapacitetima, a oko petine turisti koji borave u odmarališima. Turizam je orijentiran uglavnom na domaće tržište, koje 1964. ostvaruje 59 % dolazaka i 62 % noćenja.

Faza razvoja traje do 1979., kada je ostvareno 90.924 turistička dolaska i 908.633 noćenja, što čini 76 % maksimuma dolazaka i 97 % maksimuma noćenja u tom ciklusu[161]. Turistički promet 1964. – 1979. povećan je za čak 3,7 puta ili prosječno 11 % godišnje, no rast nije ravnomjeran ni kontinuiran (tab. 19.). Brži porast u drugoj polovini 1960-ih dio je općih turističkih i gospodarskih razvojnih procesa na hrvatskoj obali općenito, a unatoč udaljenosti od kopna važnu ulogu u razvoju turizma na Korčuli ima poboljšanje prometne dostupnosti nakon dovršetka Jadranske magistrale (1965.). Usto se otvaraju dva nova hotela u Korčuli, jedan u Lumbardi (*Lovor-Borik*, 1968.) i jedan u Smokvici (Brni) (*Feral,* 1970.) te turizam postaje sve važnija aktivnost na otoku[162]. U prvoj polovini 1970-ih turistički promet i dalje se povećava, no sporijim tempom nego prije. Arapsko-izraelski sukob i rast cijena nafte u tom razdoblju ne utječu negativno na turizam, već, naprotiv, uzrokuju porast putovanja iz europskih emitivnih država prema Europskom Sredozemlju, a time i Hrvatskoj (Vukonić, 2005). Istovremeno se u Korčuli otvara još jedan novi hotel, a dio postojećih proširuje se.

Ponovni snažniji rast u drugoj polovini 1970-ih generiran je najvećim dijelom otvaranjem lječilišno-rehabilitacijskog centra *Kalos* u Veloj Luci (1977.) namijenjenog rehabilitaciji osoba s različitim poteškoćama, ali ga koriste i druge osobe za oporavak. Turizam Vele Luke time dobiva i drugu komponentu – zdravstveni turizam u punom smislu, a koji čini barem trećinu ukupnog turizma naselja. U fazi razvoja otvaraju se manji kolektivni i privatni kampovi u Korčuli, Lumbardi i Žrnovu, no u usporedbi s turističkim područjima Sjevernoga hrvatskog primorja kamping turizam ima malo značenje u turističkoj ponudi. Ubrzani rast turističkog prometa vezan je uz rastuću potražnju za jednostavnim turističkim proizvodom *sunce i more*,

[160] Za 1964. nije iskazan turistički promet po vrstama smještajnih objekata, pa se u analizi koriste podaci za 1965.
[161] Prema kriterijima Lundtorpa i Wanhilla (2001) primijenjenima na noćenja, godine 1978. i 1979. ušle bi u fazu konsolidacije, odnosno stagnacije, no zbog visokih stopa rasta uključene su u fazu razvoja.
[162] Većina osnovnih smještajnih kapaciteta izgrađenih do 1990. u vlasništvu je države, a lociraju se uglavnom na rubovima izgrađenih dijelova naselja.

na što upućuje relativno visoki prosječni boravak (1964. g. 10,1 dana; 1979. g. 10,0 dana) uza slabu razvijenost dodatne turističke ponude i visoki stupanj sezonalnosti. No u usporedbi s drugim većim hrvatskim otocima i, posebno, turistički razvijenim sredozemnim otocima (Ibiza, Capri, Krf, Rodos, Malta i dr.) intenzitet razvoja turizma na Korčuli znatno je slabiji.

Naselje Korčula je 1979. s 59 % dolazaka i 53 % noćenja i dalje turistički centar te ponderira turistička kretanja otoka. Nakon snažnijeg rasta receptivne ponude i turističkog prometa u prvom dijelu razdoblja, krajem sedamdesetih rast usporava te grad ulazi u fazu konsolidacije i stagnacije. Turistički razvoj u tom se razdoblju temelji na klasičnom proizvodu *sunce i more* u toplijem dijelu godine, na što ukazuje i prosječni boravak od 8,9 dana. Vela Luka je i dalje sekundarni turistički centar, no njezin se udio u turističkim kretanjima otoka smanjuje i 1979. ostvaruje trećinu turističkog prometa otoka. Fazu razvoju obilježava izgradnja novih hotela i orijentacija na inozemno tržište koje u ovoj fazi postaje značajnije zastupljeno. Istovremeno se odvija i snažnija izgradnja kuća za odmor uz obale Velolučkog zaljeva sjeverno i južno od samog grada, a koje su često infrastrukturno potpuno neopremljene i poslije se iznajmljuju turistima u sklopu tzv. robinzonskog turizma. Ipak, nakon skoka vezanog uz otvaranje centra *Kalos* turistički se rast Vele Luke usporava te ulazi u fazu konsolidacije i stagnacije.

Fazu razvoja obilježava prostorna difuzija turizma iz turističkih centara u ostala naselja. Turizam se snažnije širi oko Korčule i Vele Luke u pretežno poljoprivredna područja, posebno u Lumbardu te u uvale u okolici Smokvice i Blata, gdje predstavlja dopunu tradicionalno važnijoj poljoprivredi i industriji (sl. 50. i 51.). Lumbarda je u tada u punom zamahu faze razvoja, i s otvaranjem hotela sve se više nameće kao treći turistički centar otoka (1979. g. ostvaruje 7 % dolazaka i 8 % noćenja). Dio stanovnika, potaknut uspješnim razvojem turizma u susjednoj Korčuli, iznajmljuje dijelove svojih kuća turistima, a grade se novi objekti za smještaj turista te se proširuju postojeći. Stanovništvo vidi u turizmu mogućnost dopune tradicionalno dominantne poljoprivrede ili čak zamjene poljoprivrede turizmom pa turizam postaje sve važnija gospodarska aktivnost. Poljoprivredna proizvodnja sve se više specijalizira za potrebe turističkog tržišta, s naglaskom na vinogradarstvo (proizvodnja vina *grk*) i proizvodnju povrća i voća, kojima se opskrbljuju lokalni restorani i hoteli. Lumbarda s Korčulom formira turističko-funkcionalnu cjelinu koja je vidljiva u dnevnoj cirkulaciji turista između tih naselja, motiviranoj boravkom na prirodnim pješčanim plažama s jedne strane i posjetom kulturnoj baštini s druge strane. Kao i u susjednoj Korčuli, prosječni boravak od 11,0 dana ukazuje na kupališni turizam, a dodatno je uvjetovan velikom udaljenošću od kopna i slabijom prometnom povezanošću, zbog čega se kraći boravci ne isplate (RZS, 1976-1991).

Rast turističkog prometa u Smokvici usporava nakon izgradnje hotela te je 1979. na prijelazu iz razvoja u konsolidaciju. Turistički razvoj je ograničen na uvale Brna i Istruga uz južnu obalu, u kojima stanovnici iz središnjeg naselja ubrzano grade vikendice i kuće za najam turistima i dio stanovništva se orijentira na turizam. U unutrašnjosti dominantnu ulogu ima poljoprivreda bez ikakvih naznaka turističkog razvoja. Unatoč dominantnom značenju hotela za razvoj turizma, raskorak između strukture smještajnih kapaciteta i fizionomske transformacije naselja upućuje na činjenicu da dio turističkog prometa u kućanstvima prolazi neregistrirano. Blato, s većim resursima za razvoj kupališnog turizma krajem sedamdesetih je tek na početku faze razvoja. Središnje naselje Blato, smješteno u otočnoj unutrašnjosti uz prostrano i plodno polje u kršu, orijentirano je na poljoprivredu i industriju pa je interes za razvoj turizma manji. Ekstenzivni razvoj turizma temeljen na jednostavnom turističkom proizvodu *sunce i more* odvija se u dijelovima naselja uz sjevernu (Prigradica i Babina) i južnu obalu (Prižba i Gršćica).

Turizam se iz Korčule počinje širiti i uz sjevernu obalu prema predjelima Medvinjak, Žrnovska Banja i Tri Žala unutar statističkog naselja Žrnovo, no u tim se dijelovima 1979. g. ostvaruje manje od 1 % turističkih dolazaka i noćenja. U ostalim turističkim mjestima turistički se promet registrira sporadično pa nije moguće utvrditi točno kretanje razvojnog ciklusa. U turizam su uključeni priobalni vikendaški dio Zavalatica unutar statističkog naselja Čara te malo obalno naselje Račišće smješteno uz Pelješki kanal. U tim se naseljima turizam također temelji na jednostavnom turističkom proizvodu i na najmu smještaja u kućanstvima i kampovima.

S obzirom na nepostojanje cjelovite evidencije turističkih postelja do 1971., kretanje receptivne ponude u fazi razvoja moguće je pratiti samo za razdoblje 1972. – 1979. No čak je i u njemu vidljivo povećanje broja postelja za 50 %, kao posljedica otvaranja novih osnovnih kapaciteta, kampova i smještaja u kućanstvima. Godine 1979. registrirano je 7649 postelja, od čega 38 % u osnovnim kapacitetima, 6 % u kampovima, 45 % u kućanstvima, 8 % u odmarališima i 3 % u ostalim objektima (lječilište *Kalos*) (tab. 20., sl. 53. i 54.).

Usporedba strukture turističkih dolazaka i noćenja 1965. i 1979. upućuje na rast udjela osnovnih kapaciteta (58 % dolazaka i 56 % noćenja), kao posljedicu otvaranja novih objekata i bolje popunjenosti, smanjenje udjela smještaja u kućanstvima (unatoč apsolutnom rastu) i smanjenje udjela odmarališta (apsolutno ostaje na istoj razini) (sl. 52.). Fazu razvoja na Korčuli obilježava povećanje udjela inozemnih turista (1979. ostvaruju 58 % dolazaka i 53 % noćenja), što upućuje na umjerenu internacionalizaciju, uz izražene regionalne razlike (tab. 19.). Istočni dio otoka s kompleksnijom turističkom ponudom i složenijom strukturom smještajnih kapaciteta

orijentiran je ponajprije na inozemno turističko tržište (posebno Korčula i Lumbarda), a u zapadnom dijelu, gdje je turizam tek dopuna poljoprivredi, ribarstvu i industriji, prevladavaju domaći turisti u sklopu ljetnoga odmorišnog i zdravstvenog turizma.

Tab. 20. Turističke postelje na Korčuli u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Godina	Ukupno	Hoteli (%)	Kampovi (%)	Kućanstva (%)	Ostalo (%)	I_L	r'_G
1979.	7.649	38,2	6,1	44,6	11,1	-	-
1987.	9.479	41,3	15,3	29,6	13,7	123,9	2,7
1990.	8.441	47,2	8,9	28,7	15,3	89,0	-3,8
1995.	11.364	42,7	5,7	49,1	2,4	134,6	-
2001.	13.730	30,6	8,0	51,5	9,8	120,8	3,2
2004.	13.932	25,8	8,3	54,1	11,8	101,5	0,5
2014.	12.418	20,3	5,9	66,9	7,0	89,1	-1,1

Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

6.6.1.2. Faza konsolidacije i stagnacije (1980. – 1987.)

Nakon ostvarenoga sekundarnog maksimuma 1979., u 1980. i 1981. g. turistički promet značajno je smanjen uslijed globalne recesije koja zahvaća glavna emitivna tržišta Korčule (1979. – 1981. broj dolazaka smanjen je za četvrtinu, a broj noćenja za 22 %). U 1983. i 1984. turistička se kretanja oporavljaju, no rast je slabiji nego u fazi razvoja. Godine 1985. nastupa potpuni oporavak i turistički promet kontinuirano raste do 1987., kada se bilježi prijeratni maksimum turističkih dolazaka (120.105) i noćenja (931.334). Dakle faza razvoja izravno prelazi u fazu stagnacije, no s obzirom na prisutnost određenih obilježja konsolidacije razdoblje 1980. – 1987. razmatra se kao zajednička faza konsolidacije i stagnacije. Sporiji rast broja noćenja (2 %) od broja dolazaka (32 %) rezultat je promjena u trendovima putovanja, prije svega rasta popularnosti kraćih putovanja i putovanja motiviranih specijalnim interesima. S jednostavnom ponudom ljetnoga odmorišnog turizma otok Korčula na to nije pripremljen, na što upućuje i skraćivanje prosječnog boravka na 7,6 dana (1987.) (tab. 19.). Svojevrstan izuzetak čini grad Korčula, koji, suočen s ograničenjima ljetnoga odmorišnog turizma, u tom razdoblju intenzivnije vrednuje povijesnu jezgru i razvija druge kulturne aktivnosti, čime privlači sve više kulturnih turista u sklopu kraćih boravaka. Godine 1983. u gradu se otvara ACY marina Korčula, čime se razvija ponuda nautičkog turizma. Marina od početka ima tranzitni karakter, što utječe na smanjenje prosječnog boravka u Korčuli na 6,1 dan 1987. g. Umjereni razvoj doživljava i kamping turizam u Korčuli i Lumbardi (RZS, 1976-1991).

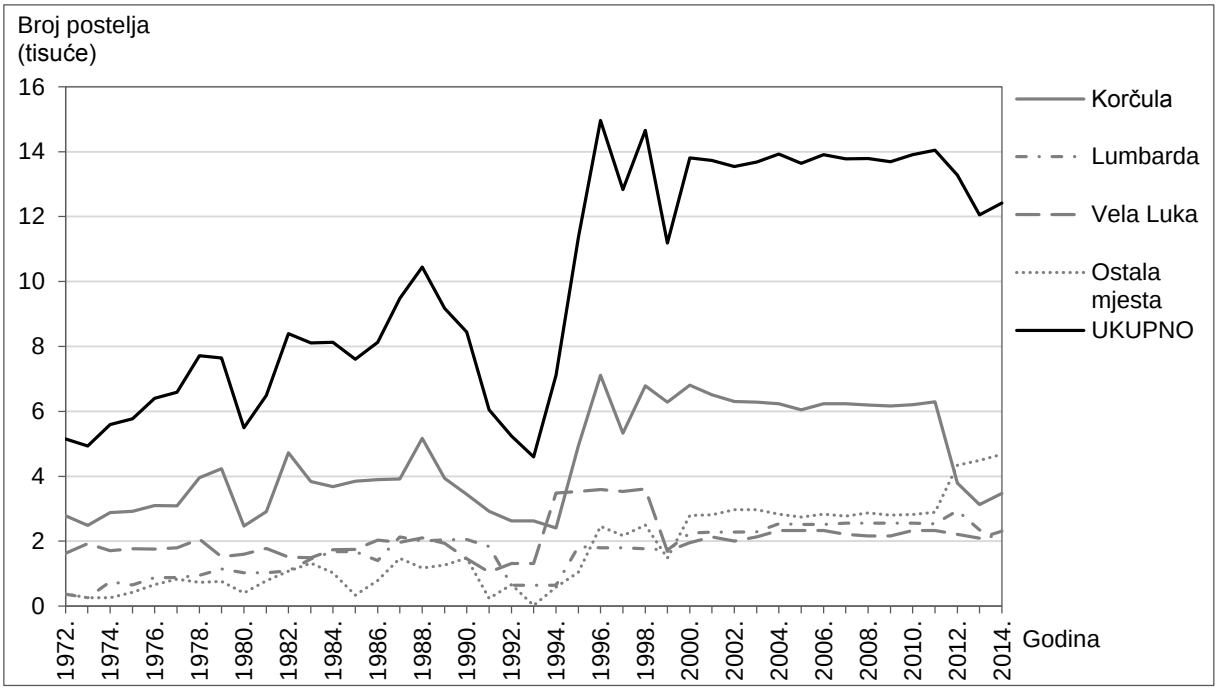

Sl. 53. Broj postelja u turističkim područjima otoka Korčule 1972. – 2014.
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

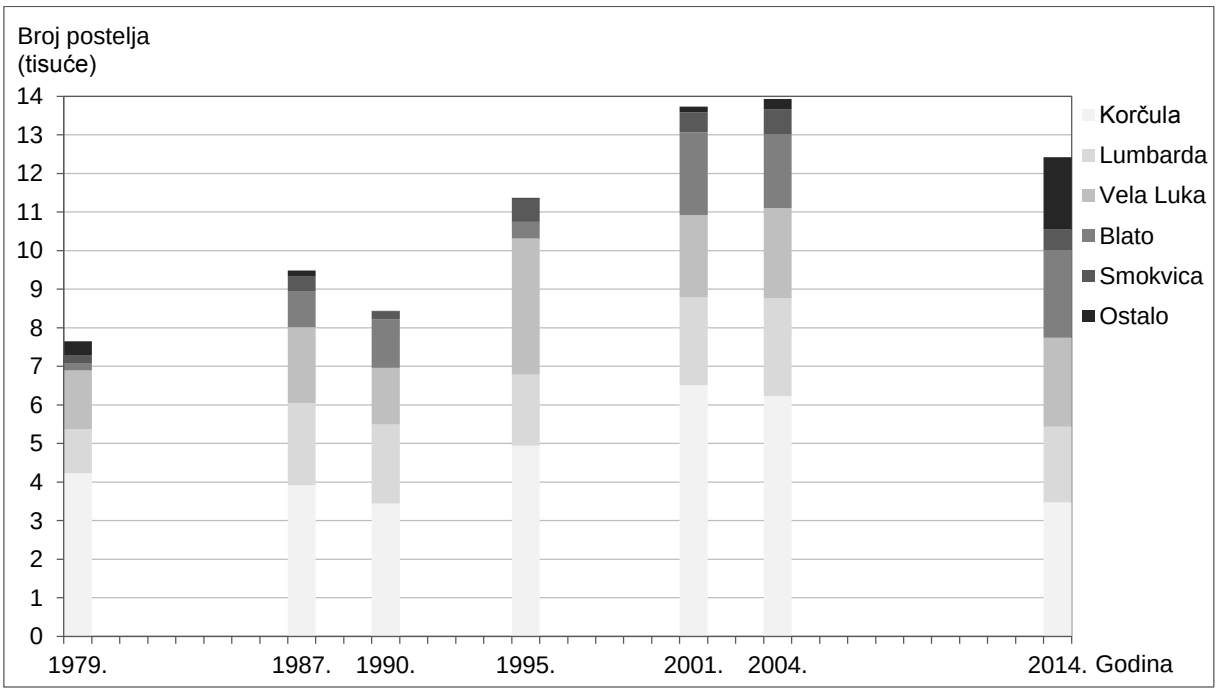

Sl. 54. Registrirane postelje po naseljima otoka Korčule u ključnim godinama razvojnog ciklusa
Izvori: RZS (1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

U ovoj fazi i dalje je prisutna prostorna difuzija turizma, koju, uz i dalje dominantnu Korčulu (63 % dolazaka i 50 % noćenja 1987.), obilježava porast turističkog značenja ostalih turističkih mjesta, posebno Lumbarde (8 % dolazaka i 11 % noćenja), koja se nameće kao treći turistički centar otoka te doživljava snažnu fizionomsku transformaciju nekad dominantno ruralnog krajolika. Povećava se i turističko značenje Blata (4 % dolazaka i 6 % noćenja), u koje u ovom

razdoblju bilježi snažnu ekspanziju privatnog smještaja u postojećim i novoizgrađenim kućama uz obalu, što dovodi do snažne fizionomske transformacije priobalja i betonizacije obale (Mirošević, 2008). Godine 1985. otvara se turističko naselje *Prišćapac* u Prižbi, posljednji veliki turistički projekt prije rata, koji utječe na daljnje povećanje turističkog prometa[163]. Zbog toga je Blato, za razliku od drugih turističkih mjesta, 1987. g. u uznapredovanoj fazi razvoja. Iste godine grad Korčula je već ušao u fazu opadanja, a Lumbarda i Smokvica se nalaze na samom kraju faze konsolidacije i stagnacije. Vela Luka ostvaruje 22 % dolazaka i 30 % noćenja otoka na temelju istih elemenata kao u prijašnjem razdoblju, a u turizam je, kao i u Blatu i Smokvici, i dalje uključen tek manji dio stanovništva. Godine 1987. već je zakoračila u fazu opadanja. Od ostalih naseljima turističkim se prometom ističe jedino Čara (Zavalatica), koja je prema turističkom prometu usporediva sa Smokvicom (Brnom) (sl. 51.) (RZS, 1976-1991).

U ovom je razdoblju i dalje vrlo snažno izražena internacionalizacija turizma te inozemni turisti 1987. ostvaruju tri četvrtine turističkog prometa, a domaći tek četvrtinu. Broj postelja od 1979. do 1987. povećan je za 24 % te 1987. g. doseže 9.479 postelja. Pritom apsolutno rastu sve vrste smještajnih kapaciteta, no smanjuje se udio osnovnih kapaciteta (41 %) i smještaja u kućanstvima (30 %), a značajno je povećan udio kampova (15 %) i odmarališta (11 %). U tom su razdoblju dovršena dva nova hotela u Korčuli te apartmansko naselje u Lumbardi i u Blatu (Prižbi) (sl. 53. i 54.). Osnovni smještajni kapaciteti i dalje ostvaruju više od polovine turističkog prometa (48,9 % dolazaka i 59,4 % noćenja), kampovi 4 % dolazaka i 5 % noćenja, kućanstva 34 % dolazaka i 19 % noćenja, odmarališta 8 % dolazaka i 9 % noćenja, ostali objekti 4 % dolazaka i 8 % noćenja (sl. 52.). No ni značajno povećanje broja ni kapaciteta smještajnih kapaciteta ne utječu na snažniji porast broja noćenja, što upućuje na činjenicu da Korčula gubi imidž na turističkom tržištu i nije više toliko popularna.

6.6.1.3. Faza opadanja (1988. – 1992.)

Već 1988. otok Korčula ulazi u fazu opadanja s apsolutnim smanjenjem broja turističkih dolazaka i noćenja, kao posljedicom unutarnjih slabosti u razvoju turizma i rastuće konkurencije drugih sredozemnih turističkih destinacija koje se prilagođavaju novim trendovima na emitivnim turističkim tržištima. Prevladavajući jednostavni turistički proizvod

[163] Unatoč snažnijem razvoju, turizam je u Blatu i dalje sporedna aktivnosti u usporedbi s poljoprivredom i industrijom. Na usmjerenost stanovništva na druge aktivnosti ukazuje i relativno mali apsolutni broj postelja u privatnim kućanstvima (400 od ukupno 564 registriranih) (RZS, 1976-1991).

sunce i more bez dovoljno dodatnih turističkih sadržaja krajem 1980-ih doživljava zamor, a istovremeno se ne dopunjuje novim sadržajima ni drugim oblicima turizma koji bi mogli kompenzirati smanjenje atraktivnosti klasične turističke ponude, privući „nove“ turiste motivirane različitim interesima i time spriječiti opadanje. Hrvatski turizam postaje nekonkurentan, između ostaloga i zbog neodgovarajuće strukture gospodarstva i izvozne strukture, pa je interes za Hrvatsku na međunarodnome turističkom tržištu smanjen (Vukonić, 2005). Tako je u još uvijek mirnodopskim uvjetima od 1988. do 1990. broj turističkih dolazaka na Korčuli smanjen za trećinu, a broj noćenja za četvrtinu, uz istovremeno smanjenje udjela inozemnih turista (1990. g. inozemni turisti ostvaruju 62 % dolazaka i 67 % noćenja). Godine 1990. registrirano je 59.052 dolaska i 595.095 noćenja[164]. Smještajni kapaciteti povećavaju se još u 1988. g. kada dosežu maksimum od 10.443. Od 1989. g. iz turizma izlazi dio kampova i kućanstava pa je 1990. g. registrirano ukupno 8.441 postelja (tab. 20.) (RZS, 1976-1991).

Proces opadanja dodatno ubrzava Domovinski rat, koji u pojedinim dijelovima Hrvatske uzrokuje potpuni prekid turističke aktivnosti. Iako agresija na Hrvatsku počinje tek u kolovozu 1991., događaji koji su joj prethodili iste godine unose nestabilnost i nesigurnost kod potencijalnih turista, pa se već te godine bilježi vrlo mali turistički promet. Korčula nije izravno zahvaćena ratnim događanjima, no nesigurnost izazvana njihovom blizinom nepovoljno utječe na turistička kretanja. Najniži turistički promet registriran je 1992., kada Korčulu posjećuju 6942 turista i ostvaruje 77.874 noćenja (8 % prijeratnog maksimuma) (DZS, 1992-1994). Mnogi hoteli prihvaćaju stradalnike rata, prognanike i izbjeglice i ne sudjeluju u komercijalnom turizmu. Opadanje snažnije zahvaća istočni od zapadnog dijela otoka, koji je podalje od ratnih zbivanja i u kojem se turizam svodi na rehabilitaciju u lječilištu *Kalos* te ostvaruje značajni dio ukupnoga turističkog prometa u prve dvije ratne godine.

6.6.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata

Privremeno smirivanje ratnih zbivanja 1993. g. rezultiralo je porastom turističkog prometa. Budući da se revitalizacija turizma nakon rata dijelom se temelji na složenijoj atrakcijskoj osnovi, diversificiranome turističkom proizvodu i promijenjenim uvjetima turističke potražnje, to je razdoblje izdvojeno u novi razvojni ciklus. S obzirom na postojanje turističke infrastrukture i informacije o destinaciji otprije, obnova turizma počinje fazom uključivanja.

[164] Blato je jedino turističko mjesto u kojem dolasci i noćenja rastu do 1990. g., zahvaljujući nedavnoj ekspanziji smještajnih kapaciteta te je faza opadanja u Blatu uzrokovana isključivo početkom rata.

6.6.2.1. Faza uključivanja (1993. – 1995.)

Turistički promet u fazi uključivanja je skroman, a dodatno se smanjuje 1995. uslijed nesigurnosti izazvane vojno-redarstvenim akcijama Bljesak i Oluja. Na nacionalnom planu tada su sva razmišljanja i sredstva bila usmjerena u obranu, zbrinjavanje stanovništva i sanaciju ratnih šteta, pa pravi povratak turizmu počinje nakon 1996. g.[165], uz istovremenu društvenu i gospodarsku tranziciju (Pirjevec i Kesar, 2002). Godine 1995. ponovno se otvara zračna luka Dubrovnik, što posredno pridonosi revitalizaciji turizma na Korčuli (Vukonić, 2005).

6.6.2.2. Faza razvoja (1996. – 2001.)

Nakon rata turistička kretanja na Korčuli ubrzano se obnavljaju. Broj turističkih dolazaka 1995. – 2001. povećan je za pet puta, a broj noćenja za tri i pol puta te je 2001. registrirano 109.146 dolazaka i 585.765 noćenja. Prosječna godišnja stopa rasta dolazaka iznosi impresivnih 31 %, a noćenja 23 % (za visoke stope rasta dijelom je odgovorna i niska baza na početku) (tab. 19.). Turizam se isprva odvija na istoj atrakcijskoj osnovi, turističkoj i receptivnoj ponudi kao i prije rata. Unatoč nekonkurentnosti u odnosu na druge sredozemne destinacije koje privlače dio turista na koje Hrvatska računa, turizam ubrzano raste zahvaljujući povećanju broja turista iz bivšega Istočnog bloka (Češke, Mađarske, Slovačke i Poljske)[166] te velikim naporima koji se ulažu u unapređenje kvalitete okoliša i turističkih mjesta te u stvaranje pozitivnog imidža Hrvatske na inozemnim tržištima (Vukonić, 1995; Pirjevec i Kesar, 2002). Sporiji rast noćenja u odnosu na dolaske te skraćivanje prosječnog boravka na 5,4 dana (2001.) posljedica su segmentacije turističke potražnje (sl. 55.). Uz kupališni razvijaju se nautički i kulturni turizam, koje karakterizira kraći boravak (1,0 – 2,4 dana). Luke nautičkog turizma postoje u Korčuli (ACI marina) i u Lumbardi (manja luka u središtu naselja), a u Brni se nalazi malo privezište uz hotel *Feral*. Kulturni turizam vezan je pretežno uz grad Korčulu, koji je uključen u organizirane turističke ture, a sve više se uključuje i u kružna putovanja motivirana posjetom prirodnoj i kulturnoj baštini. Nekadašnja dječja i radnička odmarališta privatiziraju se i pretvaraju u hotele i prenoćišta, a odmaralište na Badiji vraća se Crkvi. Zatvaranjem odmarališta posebno je pogođena Vela Luka, gdje sve do kraja 2000-ih ne postoje osnovni smještajni kapaciteti koji su otvoreni cijele godine. Uz to se lječilište *Kalos* pretvara u

[165] Noćenja već 1994. pokazuju ulazak u fazu razvoja, no s obzirom na ratne uvjete do sredine 1995. opravdano je 1996. godinu označiti kao početak faze razvoja.

[166] Ti su gosti često karakterizirani kao slabi potrošači jer zaobilaze hotele zbog viših cijena i pogoduju razvoju masovnog turizma, no upravo se njima duguje obnova turizma nakon rata (Pirjevec i Kesar, 2002; Vukonić, 2005).

specijalnu bolnicu za medicinsku rehabilitaciju bolesnika te je dolazak omogućen samo osobama preko Hrvatskog zdravstvenog osiguranja, čime ustanova i Vela Luka općenito potpuno gube zdravstveno-turističku funkciju (DZS, 1995-2006).

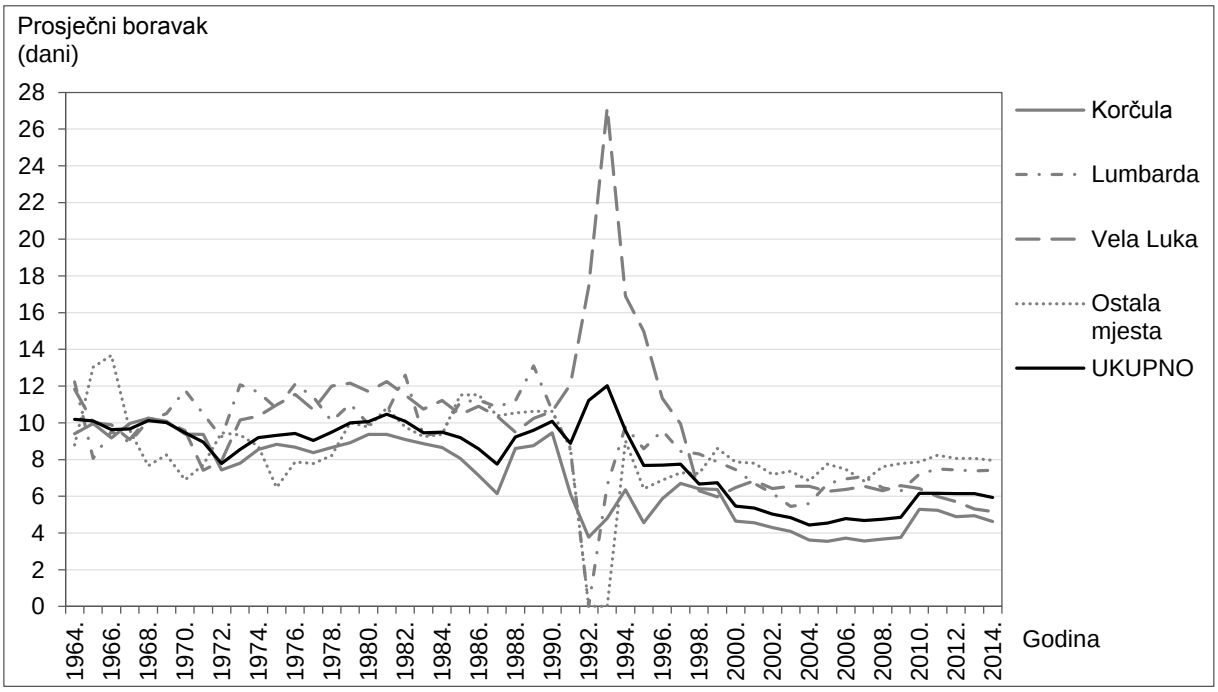

Sl. 55. Prosječni boravak u turističkim područjima otoka Korčule 1964. – 2011.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

U ovoj fazi snažnije su izraženi porast broja smještajnih kapaciteta i promjena njihove strukture. Godine 2001. registrirano je 13.730 postelja, čak 39 % više nego 1990., pri čemu su postelje u osnovnim kapacitetima povećane za 5 %, u kampovima za trećinu, a u kućanstvima za čak tri puta. Stoga se 2001. g. u privatnim kućanstvima nalazi čak 51,5 % postelja, u hotelima 30,6 %, te po 8,0 % u kampovima i lukama nautičkog turizma (tab. 20.). Za razliku od većine sredozemnih destinacija (Ioannides, 2001; Andriotis, 2006a) ekspanzija smještajnih kapaciteta u fazi razvoja na Korčuli se ne odnosi na gradnju hotela, nego na rast smještaja u kućanstvima, što je dijelom vezano uz izostanak strategije izgradnje osnovnih smještajnih kapaciteta u drugoj polovini devedesetih, pri čemu se turizam oslanja na komplementarni blok čija je ukupna upotreba ograničena na dva mjeseca (Pirjevec i Kesar, 2002). Dodatno ga potiču propast dijela tvrtki i gubitak radnih mjesta uslijed tranzicije i privatizacije, zbog čega se dio stanovništva okreće turizmu i kapital ulaže u izgradnju novih i dogradnju postojećih objekata za iznajmljivanje. Nažalost, zbog nedovoljno definirane prostorno-planske regulative i nedostatka kontrole to nerijetko dovodi do gradnje objekata koji se gabaritima, izgledom i/ili položajem ne uklapaju u prostor, a time i do fizionomske transformacije i betonizacije dijelova obale

(Mirošević, 2008), čime se nepovratno uništava atrakcijska osnova na kojoj se turizam gradi. Širenje izgrađenih područja obalnih naselja dovodi do njihova međusobnog srastanja i formiranja kontinuirano urbaniziranih područja (mikroaglomeracija) uz prometnice uz obalu u obliku vrpce (*ribbon development*), često samo u jednome ili dva reda (Dominče – Korčula – Medvinjak – Žrnovska Banja, Kneže – Račišće, Prižba – Istruga – Brna i Prigradica – Babina). Unatoč intenzivnoj ekspanziji postelja u kućanstvima, u osnovnim se kapacitetima na Korčuli (2001.) i dalje ostvaruje 48 % dolazaka i 63 % noćenja, a u kućanstvima je registrirano samo 16 % dolazaka i 24 % noćenja (sl. 52. i 53.).

U fazi razvoja ponovno se povećava udio inozemnih turista (2001. g. ostvaruju 84 % dolazaka i 86 % noćenja), no to povećanje dijelom je vezano uz promjenu statističkog obuhvata domaćih i inozemnih turista. Osamostaljenjem Hrvatske turisti iz drugih država bivše SFRJ počinju se voditi kao inozemni turisti, a Korčulu tradicionalno posjećuje značajan broj Slovenaca (DZS, 1995-2006). U prostornom razmještaja turizma dominira grad Korčula, koji u otočnom turizmu 2001. sudjeluje s dvije trećine i na prijelazu je iz konsolidacije u stagnaciju. Veliki napori ulažu se u diversifikaciju turističkog proizvoda te razvoj nautičkoga i kulturnog turizma. Značenje Vele Luke u otočnom turizmu smanjuje se slabljenjem zdravstvenog turizma i zatvaranjem odmarališta pa već 1997. g. ulazi u fazu stagnacije (ostvaruje 12 % dolazaka i 16 % noćenja) (sl. 51.). Turizam se svodi na jednostavnu turističku ponudu *sunce i more* koja se oslanja na komplementarne smještajne kapacitete, bez razvijene dodatne ponude, a jedino unaprjeđenje predstavlja otvaranje manjeg kampa krajem 1990-ih (DZS, 1995-2006). Turizam je i dalje samo dopuna ribarstvu i industriji, no i te grane snažno su zahvaćene krizom.

Istovremeno snažniji razvoj turizma doživljava Lumbarda, u kojoj se 2001. g. ostvaruje 10 % dolazaka i 12 % noćenja, a turizam postupno postaje glavna gospodarska grana u naselju (sl. 51.). Lumbarda već tada premašuje prijeratni turistički promet i u punom je zamahu faze razvoja. Ovo razdoblje obilježava povećanje postojećih stambenih objekata i objekata za iznajmljivanje radi gradnje novih apartmana, a grade se i potpuno novi objekti. Iako postoje kuće koji nisu u skladu s lokalnim arhitektonskim izričajem i ambijentom, većina ih je građena od kamena (ili barem obložena kamenim oblogama), a gabaritima ne odudaraju od susjednih objekata, te s uređenim okućnicama čak pridonose oplemenjivanju prostora.

U istoj je fazi i Blato, gdje se također doseže prijeratna razina turizma, no uz velike promjene u strukturi receptivne ponude (ostvaruje 7 % dolazaka i 10 % noćenja regije). Zatvaranjem posljednjeg hotela u naselju, od kolektivnih smještajnih kapaciteta preostaje jedino Turističko

naselje *Prišćapac*. Usporedno s tim se odvija snažna ekspanzija privatnog smještaja i izgrađenih dijelova naselja uz more u kojima dominiraju velike kuće namijenjene uglavnom iznajmljivanju turistima, uz nedovoljno razvijenu ostalu turističku ponudu. Priobalni dijelovi naselja poprimaju fizionomske značajke samostalnih naselja (Gršćica, Karbuni i Babina), a neka od njih čak i funkcionalne značajke (Prigradica i Prižba)[167]. U turizam se ponovno uključuju Žrnovo i Račišće, no nepotpuna evidencija turističkog prometa zbog neprijavljivanja gostiju onemogućuje određivanje faze u ciklusu.

6.6.2.3. Faza konsolidacije (2002. – 2004.)

Nakon skoka u 2000. i 2001., od 2002. g. rast turističkog prometa usporava. Turistički dolasci od 2001. do 2004. g. rastu prosječno 10 % godišnje i 2004. dosežu 155.840 ili 94 % poslijeratnog maksimuma. Broj noćenja raste prosječno 3,5 % godišnje i doseže 648.726 ili 87 % maksimuma (tab. 19.). Prosječni boravak smanjuje se na 4,4 dana, što upućuje na segmentaciju turističke potražnje (sl. 55.) (DZS, 1995-2006). Korčula i Vela Luka 2004. g. duboko su u fazi stagnacije, Lumbarda je na prijelazu iz faze razvoja i konsolidacije u stagnaciju, a Blato i Smokvica još su u fazi razvoja. Iako trendovi u razvojnom ciklusu govore o zamoru klasičnoga turističkog proizvoda *sunce i more*, koji još uvijek prevladava u većini turističkih mjesta, jedino Korčula ulaže značajnije napore u razvoj složene turističke ponude.

6.6.2.4. Faza stagnacije (2005. – 2014.)

Turistički dolasci na Korčuli rastu do 2006., kada dosežu poslijeratni maksimum od 155.840 dolazaka i premašuju prijeratni maksimum za 30 %, no od tada se bilježi blago smanjenje (DZS, 2007-2010). S druge strane noćenja, unatoč oscilacijama, pokazuju tendenciju blagog, ali kontinuiranog rasta sve do danas. Manje smanjenje u razdoblju 2007. – 2011. posljedica je, s jedne strane, smanjenja interesa za jednostavnim turističkim proizvodom *sunce i more*, uz relativno visoke cijene (ako se uračunaju troškovi putovanja), gospodarske krize, ali i

[167] Prigradica je starije naselje uz sjevernu obalu koja je u prošlosti služila kao izvozna luka Blata. Sastoji se od starijeg dijela uz pristanište i novijeg vikendaško-turističkog istočno i zapadno od središta duž obale. Katamaranskom linijom je povezana s Korčulom i Splitom. Naselje Babina vrlo je malo naselje s raštrkanim vikendicama i kućama za najam turistima bez ikakvih funkcija. Slična obilježja ima i manje naselje Gršćica smješteno uz istoimenu uvalu na južnoj obali. Naselje Prižba izduženo je vikendaško-turističko naselje s razvijenim turizmom (tu se nalazi i turističko naselje *Prišćapac*), a fizionomski gotovo srasta s Brnom.

izostavljanja nautičkog turizma iz turističke statistike od 2010. g.[168] Suočeni s mogućim nastavkom opadanja turistički djelatnici i lokalno stanovništvo velike napore počinju ulagati u osuvremenjivanje turističkog proizvoda i u razvoj složene turističke ponude. Godine 2010. u Veloj Luci se otvara novi hotel *Korkyra* s četiri zvjezdice čime se značajno unaprjeđuje turistička ponuda zapadnog dijela otoka, a dio postojećih hotela se obnavlja i podiže na višu razinu (hotel *Lovor-Borik* u Lumbardi, *Hotel de la Ville* u Korčuli…). U istom razdoblju, pod utjecajem krize, težak udarac dobivaju neturističke aktivnosti na otoku, posebno industrija i pomorstvo. U Veloj Luci potpuno propadaju tvornica za preradu ribe, tvornica limene ambalaže i Jadranska plovidba, a smanjuje se i broj radnika u brodogradilištu. Iako time raste ionako visoka nezaposlenost, stanovništvo se više okreće poljoprivredi i ribarstvu nego turizmu (Dragojević, intervju, 2014). Nasuprot tome, tijekom krize u tvrtki Mediteranska plovidba i drugim gospodarskim aktivnostima, dio djelatnika koji ostaje bez posla u Korčuli, iz nužde se okreće turizmu i iznajmljivanju smještaja u privatnim kućanstvima kao jedinoj opciji, no često uz upitnu kvalitetu turističke ponude (Turudić, intervju, 2014).

S obzirom na navedeno od 2012. g. ponovno se bilježi rast turističkog prometa pa 2014. g. turistička noćenja dosežu poslijeratni maksimum od 761.532 (uz 128.269 dolazaka), čak 17 % više nego na kraju konsolidacije, no i dalje za petinu ispod prijeratnog maksimuma (DZS, 2011-2015). Unatoč dosezanju maksimuma turistički promet na Korčuli nekoliko je puta niži nego na pojedinim većim hrvatskim otocima (primjerice Krk, Pag i Hvar), a u usporedbi s turistički razvijenim sredozemnim otocima ima mali turistički promet.

Unatoč povećanjima, 2014. g. registrirano je tek 12.418 postelja, čak 10 % manje nego na kraju faze konsolidacije, no uz značajno pogoršanu strukturu smještajne ponude. Čak dvije trećine svih postelja registrirano je u privatnim kućanstvima, što pokazuje da privatna kućanstva sve više postaju nositelji turizma na Korčuli. Hoteli čine tek petinu ukupnih postelja[169], a manji dio se odnosi na kampove (6 %) i ostale oblike smještaja (7 %) (tab. 20.). Dakle, u poslijeratnom razdoblju, a posebno u fazi stagnacije, izražena je ekspanzija smještaja u privatnim kućanstvima. S obzirom na slabiju iskorištenosti, ona ne mogu generirati isti turistički promet kao hoteli istog kapaciteta, što ima za posljedicu niži turistički promet od realno mogućega.

[168] Do 2009. g. podaci o turističkim dolascima i noćenjima u lukama nautičkog turizma redovito su objavljivani u statističkim publikacijama DZS-a kao samostalna kategorija ili u kategoriji *Ostalo*, no od 2010. g. ti se podaci više ne prikupljaju i ne objavljuju organizirano. S obzirom na nemogućnost dobivanja tih podataka direktno od koncesionara i lučkih uprava, oni nisu uključeni u ukupni turistički promet od 2011. g.

[169] Dio smanjenja hotelskih postelja odnosi se na kategorizaciju dijela objekata u Veloj Luci kao prenoćišta unutar kategorije *Ostalo*.

U prostornoj strukturi postelja dominira Korčula (28 %), a po važnosti su na drugom mjestu gotovo izjednačeni Vela Luka (19 %), Blato (18 %) i Lumbarda (16 %). To pokazuje da je u fazi stagnacije snažno izražena prostorna difuzija turizma uz relativno turističko jačanje zapadnog dijela otoka. Razmjerno veliki broj postelja registriran je u Žrnovu (8 %), koje prestiže čak i Smokvicu (4 %), a radi se o intenzivnoj turistifikaciji i fizionomskoj transformaciji priobalnih dijelova naselja sraslih s Korčulom (Medvinjak, Žrnovsku Banju i Tri Žala). Sva ostala turistička mjesta zajedno čine manje od 5 % postelja. Prethodnu tezu o važnosti hotela u ostvarivanju turističkog prometa potvrđuje činjenica da, unatoč niskom udjelu, osnovni smještajni kapaciteti ostvaruju 40,0 % dolazaka i 30,8 % noćenja, a kućanstva 47,1 % dolazaka i 58,7 % noćenja (tab. 21., sl. 52. – 54.) (DZS, 2011-2015).

Fazu stagnacije obilježava konstantno visoka posjećenost inozemnih turista (2014. ostvaruju 88 % dolazaka i 89 % noćenja), čemu pogoduje segmentacija turističke ponude, ali nažalost i oslabljena kupovna moć potencijalnih domaćih turista. U gradu Korčuli je malo viši udio domaćih turista (17,5 % turističkog prometa), uslijed veće uključenosti grada u učeničke ekskurzije i domaće paket aranžmane (koji su često vezani uz hotel *Bon Repos*). U svim ostalim turističkim mjestima inozemni turisti ostvaruju više od 90 % noćenja. Na segmentaciju turističke ponude upućuje i kraći prosječni boravak od 5,9 dana (DZS, 2011-2015).

Tab. 21. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima otoka Korčule 2014. g.

Naselje	TURISTIČKI DOLASCI			TURISTIČKA NOĆENJA			Prosječni boravak	Broj postelja
	Ukupno	Domaći	Inozemni	Ukupno	Domaći	Inozemni		
Blato	14.048	724	13.324	130.229	5.946	124.283	9,3	2.277
Čara	2.223	73	2.150	18.490	687	17.803	8,3	344
Korčula	53.252	8.746	44.506	246.772	43.153	203.619	4,6	3.474
Lumbarda	17.043	1.376	15.667	126.287	9.669	116.618	7,4	1.957
Pupnat	1.573	58	1.515	11.066	416	10.650	7,0	221
Račišće	1.049	35	1.014	9.233	321	8.912	8,8	263
Smokvica	5.969	643	5.326	38.257	3.335	34.922	6,4	530
Vela Luka	25.978	3.833	22.145	134.108	14.476	119.632	5,2	2.308
Žrnovo	7.134	329	6.805	47.090	2.351	44.739	6,6	1.044
UKUPNO	**128.269**	**15.817**	**112.452**	**761.532**	**80.354**	**681.178**	**5,9**	**12.418**

Izvor: DZS (2011-2015)

Grad Korčula s 53.252 dolazaka i 246.772 noćenja i dalje je turistički centar otoka, no u ukupnoj strukturi otoka zauzima manji udio nego na kraju faze konsolidacije (42 % dolazaka i 32 % noćenja). To je, s jedne strane, posljedica stvarne stagnacije turizma u uvjetima djelomičnog zasićenja turističkog proizvoda, ali i prostorne difuzije turizma iz Korčule u druga naselja na

otoku. S druge strane, značajan dio apsolutnog smanjenja turističkog prometa posljedica je njegovog administrativnog obuhvata[170]. Korčula ima relativno kvalitetnu smještajnu ponudu s polovicom postelja u hotelima, dvije petine u kućanstvima i desetinom u kampovima. S obzirom na to, hoteli ostvaruju čak tri petine turističkog prometa, a privatna kućanstva trećinu, što pokazuje kvalitetniju strukturu turizma u odnosu na ostala turistička mjesta.

Smanjenje stacionarnog turističkog prometa dijelom se kompenzira izletima. Procjenjuje se da grad Korčulu u ljetnoj sezoni dnevno posjeti 1000 – 1500 izletnika motiviranih prvenstveno kulturnim motivima, i to pretežno iz Dubrovnika, Makarske, Hvara i Trpnja (Turudić, intervju, 2014). Iz toga proizlazi da u dva ljetna mjeseca grad Korčulu posjeti minimalno 60.000 jednodnevnih posjetitelja i time značajno utječu na ukupna turistička kretanja te fizički i socijalni pritisak turizma na prostor. Visoki interes za posjećivanje povezano je s visokom turističkom atraktivnošću i složenom turističkom ponudom, koja se uz ljetni odmorišni i nautički turizam, temelji na visoko vrijednoj povijesnoj jezgri (koja je 2007. g. nominirana za upis na UNESCO-ovu Listu svjetske baštine), s manjim galerijama i muzejima, na tradicionalnim korčulanskim mačevalačkim plesovima te na liku i djelu Marka Pola (tzv. rodna kuća Marka Pola i rekonstrukcija povijesne bitke Marka Pola), u skladu s kojim se grad brendira na turističkom tržištu. Navedene aktivnosti predstavljaju napore turističkih djelatnika i gradskih vlasti da produže turističku sezonu, osuvremene i obogate turistički proizvod Korčule i time pridonesu daljnjem razvoju turizma i povećanju njegovih pozitivnih učinaka.

Vela Luka se, zahvaljujući novijoj orijentaciji na turizam, afirmira kao sekundarno turističko središte Korčule s 25.978 dolazaka (20,3 %) i 134.108 noćenja (17,6 %), čime doseže razinu iz 1997. g., zadnje s registriranim zdravstvenim turizmom (tab. 21.). Budući da je do 2013. g. turistički promet stagnirao unutar faze stagnacije, koja gotovo kontinuirano traje od 1997. g., na temelju samo jedne godine nije moguće odrediti radi li se o novoj fazi razvoja ili oscilacijama unutar faze stagnacije. Iako slabije izražen nego u istočnom dijelu otoka, i u Veloj Luci je sve prisutniji proces preorijentacije stanovništva na turizam, potaknut propašću ribarstva i slabljenjem industrije, čime lokalno stanovništvo mogućnost preživljavanja traži u iznajmljivanju smještaja u kućanstvima turistima. Uz turiste koji borave dulje vrijeme u gradu, nezanemarivi je udio turista na kružnim turama koji dolaze u Velu Luku brodom iz Dubrovnika

[170] Od 2010. g. turistički promet više ne obuhvaća dolaske i noćenja u luci nautičkog turizma, koja čini vrlo značajan dio ukupnog turističkog prometa grada. Osim toga, izrazito smanjenje 2010. g. se podudara s početkom statističkog iskazivanja turističkog prometa u Račišću, Pupnatu i Čari, što upućuje na zaključak da je turistički promet u tim naseljima realiziran i prije, ali je pribrajan Korčuli.

ili autobusom iz Korčule i tu provedu 1 ili 2 dana. Uz to se procjenjuje da Velu Luku godišnje posjeti oko 5000 izletnika, pretežno biciklista u sklopu sportskog turizma (Dragojević, intervju, 2014). Dakle, turizam Vele Luke najvećim je dijelom vezan uz ljetni odmorišni turizam i klasični turistički proizvod *sunce i more*, uz dopunu sportskih i kulturnih aktivnosti (ples kumpanija, klapska pjesma, posjet muzeju, arheološkoj zbirci i muzeju maslinovog ulja). Nedavno je za turistički posjet otvoreno prapovijesno nalazište i geomorfološki fenomen Vela spilja na padinama sjeverno od Vele Luke, no njezina puna turistička valorizacija očekuje se s realizacijom projekta Plava staza, kojim bi se grad povezao tematskom stazom s lokalitetom, uz posebno noćno osvjetljenje (Dragojević, intervju, 2014).

U strukturi turističkog prometa s Velom Lukom je gotovo izjednačeno Blato s 14.041 dolazaka (11,0 %) i 130.229 noćenja (17,1 %) te Lumbarda sa 17.043 dolazaka (13,3 %) i 126.287 noćenja. Turizam u Blatu se gotovo u potpunosti svodi na smještaj u kućanstvima u pripadajućim uvalama te na jednostavni ljetni odmorišni turizam s duljim boravcima (9,3 dana) (tab. 21.). S obzirom na stalni rast smještajne ponude i turističkog prometa, Blato je jedino turističko mjesto na otoku koje je od poslijeratnog uključivanja u fazi razvoja.

Lumbarda ulazi u fazu stagnacije 2006. g. i šest godine kasnije ostvaruje maksimum od 129.629 noćenja, a od tada je turistički promet malo smanjen. Uz stacionarni turizam značajnu komponentu čine jednodnevni posjetitelji iz Korčule koji dolaze osobnim automobilima i redovnim autobusnim linijama (barem 200 izletnika dnevno, odnosno barem 12.000 tijekom srpnja i kolovoza) (Šestanović, intervju, 2014). Naime, i u poslijeratnom razvojnom ciklusu Korčula i Lumbarda čine funkcionalno-turističku cjelinu. Iz Korčule dio turista dnevno cirkulira na kupanje zbog nedostatka plažnog prostora u samom gradu. S druge strane, turisti iz Lumbarde svoj odmor (motiviran pretežno boravkom uz more) dopunjuju posjetom kulturnoj baštini, manifestacijama i muzejima u gradu Korčuli. Osim toga, ljetni odmorišni turizam se u novije vrijeme dopunjuje ruralnim turizmom i gastroenološkom ponudom (vino *grk*).

Smokvica u gotovo cijelom razdoblju bilježi kontinuirani rast turističkog prometa te 2013. g. ostvaruje maksimum od 39.467 noćenja. Godine 2014. turistički promet je neznatno smanjen pa je registrirano ukupno 5.969 dolazaka i 38.257 noćenja (DZS, 2011-2015). Gotovo sav turizam odvija se u Brni, u kojoj je smješteno 90 % smještajnih kapaciteta, a po dva smještajna objekta nalaze se u Smokvici te u manjim mjestima Blace i Vinačac uz sjevernu obalu (Maretić, intervju, 2014). Iako privatna kućanstva čine više od 70 % postelja, gotovo su izjednačena s hotelom *Feral* u ostvarivanju turističkog prometa (DZS, 2011-2015). Stacionarnom turističkom

prometu u čvrstim kapacitetima treba pridodati i nautički turizam, za koji ovdje, za razliku od drugih mjesta postoje barem procjene. Brnu godišnje posjeti 800 plovila, što uz prosječni broj od 4 osobe po plovilu, iznosi 3200 turističkih dolazaka i 3200 – 4800 noćenja (ako se uzme da nautičari u prosjeku ostvaruju 1-2 noćenja). Stacionarnom turizmu treba dodati i 5000 – 6000 izletnika koji uključuju posjet vinariji u Smokvici, a uz to se smatra da barem 20 % izletnika (biciklista) posjećuje Smokvicu nezabilježeno (Maretić, intervju, 2014).

Pupnat je također unutrašnje naselje vezano za poljoprivredu, a registrirani turistički promet javlja se tek 2012. g. i vezan je za vikendaško-turistički dio Pupnatska Luka na južnoj obali, dok u samom unutrašnjem naselju postoje tek 2 obiteljska poljoprivredna gospodarstva (Turudić, intervju, 2014). Budući da u Pupnatskoj Luci ne postoje adekvatni infrastrukturni preduvjeti, turizam se može okarakterizirati kao robinzonski ljetni odmorišni turizam koji se nalazi u fazi uključivanja. Godine 2014. naselje ostvaruje tek 1,2 % dolazaka i 1,5 % noćenja otoka, i to isključivo u privatnim kućanstvima (DZS, 2011-2015).

Turistički djelatnici svjesni su brojnih problema vezanih uz turizam, pri čemu posebno ističu zamor jednostavnog klasičnog turističkog proizvoda, visoku sezonalnost turizma i nedovoljnu uključenost cjelokupne otočne baštine u turističku ponudu. Kao ključne prepreke uspješnijeg turističkog razvoja ističu udaljenost od kopna i emitivnih turističkih područja, stihijski karakter turističkog razvoja i nedovoljan interes lokalnog stanovništva za razvoj turizma. U pogledu udaljenosti najveći problem predstavlja udaljenost od zračne luke Dubrovnik i visoka cijena prijevoza s kopna do otoka (posebno automobila), što čini dolazak do otočnih turističkih mjesta skupljim nego do sličnih destinacija na kopnu (Dragojević, intervju, 2014; Šestanović, intervju, 2014). S druge strane, to sprječava razvoj masovnijeg turizma jer na Korčulu dolaze samo turisti koji su visoko motivirani i privučeni njezinim atrakcijama (Šestanović, intervju, 2014).

Direktori turističkih zajednica slažu se da se turizam razvija uglavnom stihijski, a rijetko prema planovima i projektima (Šestanović, intervju, 2014), i ne prati ga unaprjeđenje infrastrukture, što rezultira visokim pritiskom na prostor (Maretić, intervju, 2014). To je posebno izraženo u dijelu uvala u okolici Vele Luke bez komunalne infrastrukture, u kojima kuće još uvijek nisu priključene na vodovodnu i električnu mrežu (Dragojević, intervju, 2014). U Smokvici se uz to javljaju i drugi problemi povezani s neplanskim razvojem turizma, poput nedostatka kampova i plažnog prostora[171], kratke turističke sezone, nedovoljne popunjenosti postojećih kapaciteta u

[171] Kupališni turizam usmjeren je na relativno male uvale Istruga i Brna s izuzetno malim plažama. Iako unutar statističkog naselja Smokvica postoji još nekoliko uvala pogodnih za kupanje, do njih ne postoji nikakav uređeni put, nego je pristup njima moguć je samo s mora. Moguće rješenje tog problema predstavlja izgradnje obalne

kućanstvima, neadekvatnog radnog vremena ugostiteljskih objekata i njihove nepovoljne strukture, manjka parkirališnih mjesta itd. (Maretić, intervju, 2014). Lokalno stanovništvo u središnjem i zapadnom dijelu otoka još uvijek živi pretežno od drugih aktivnosti i nemaju dovoljno interesa za uključivanje u turizam (Dragojević, intervju, 2014). To se posebno odnosi na ruralni turizam, za koji visoko vrijedna unutrašnja naselja s razvijenom poljoprivrednom proizvodnjom i većom populacijskom masom imaju izvanredne predispozicije te za koja postoje ambiciozni planovi uključivanja u ruralni turizam. No lokalno stanovništvo još je uvijek uglavnom orijentirano samo na poljoprivredu, a budući da u turistima ne vide tržište za prodaju svojih poljoprivrednih proizvoda, nemaju afiniteta za razvoj turizma (Maretić, intervju, 2014).

S obzirom na probleme i stagnaciju turizma u proteklih nekoliko godina veliki napori se ulažu u ublažavanje prepreka daljnjem turističkom razvoju te u unaprjeđenje turističke ponude, s ciljem segmentacije turističke potražnje, razvoja složenih oblika turizma i revitalizacije turizma općenito. Klasični turistički proizvod *sunce i more* dopunjuje se sportskim aktivnostima (trasiranje biciklističkih i pješačkih staza duž cijelog otoka), ponudom lokalne hrane i vina, valorizacijom prirodne i kulturne baštine (Vela spila, spilja u uvali Istruga, crkve u naseljima i u Blatskom polju, Lumbardska psefizma) te organizacijom tradicionalnih (folklor, korčulanski mačevalački plesovi, klapska pjesma) i suvremenih manifestacija (koncerti, ribarske večeri, izložbe). Cilj je postići imidž otoka kao destinacije s raznovrsnim događanjima cijele godine i s bogatom ponudom domaće hrane i vina. U novijem se razdoblju, zahvaljujući visokovrijednim povijesnim ruralnim cjelinama te razvijenoj poljoprivredi (posebno vinogradarstvu), potiče razvoj ruralnog turizma, no zasad se svodi na iznajmljivanje nekoliko ruralnih vila za odmor.

Županijski i lokalni prostorni planovi te *Strategija razvoja turizma Dubrovačko-neretvanske županije 2012. – 2022.* planiraju opsežniji razvoj turizma na otoku u kratkoročnom razdoblju, dok su direktori turističkih zajednica svjesniji ograničenja, a time umjereniji u planiranju i procjenama. Prostorni plan Dubrovačko-neretvanske županije (ZPP DNŽ, 2010) predviđa povećanje broja postelja na 20.000 do 2021. g., a lokalni prostorni planovi do čak 26.000 u istom razdoblju (Grad Korčula, 2003; Općina Blato, 2007; Općina Smokvica, 2007; Općina Vela Luka, 2007; Općina Lumbarda, 2013). Strategija razvoja turizma (ZPP DNŽ, 2013) pristupa smještajnim kapacitetima s aspekta optimizacije korištenja postojećih kapaciteta i resursa, a nove investicijske podržava samo ako predstavljaju dodatak kvaliteti i imidžu. Strategija pomiče fokus s turističke izgradnje kao dosad dominantnog vida turističkog razvoja

šetnice koja bi povezala te uvale s Brnom i omogućila njihovu turističku valorizaciju, a time i povećanje turističkog prometa bez značajnijeg povećanja pritiska na uvale Brnu i Istrugu (Maretić, intervju, 2014).

prema sveobuhvatnoj valorizaciji i unaprjeđenju postojećih turističkih i prostornih resursa općenito radi stvaranja imidža kompletne i kompleksne turističke destinacije. S obzirom na to, na Korčuli predviđa povećanje za 20 % do ukupno 16.450 postelja (2020. g.), znatno manje nego što je predviđeno županijskim i lokalnim prostornim planovima (ZPP DNŽ, 2013).

Najveći dio povećanja odnosi se na hotelski smještaj prvenstveno na *brownfield* osnovi (povećanje u odnosu na sadašnju razinu za 60 %) i na kapacitet luka nautičkog turizma (povećanje za 3 puta). Strategija navodi tek četiri *greenfield* projekta na nekim od lokacija predviđenih planovima: (1) turistički resort s 500 jedinica u Općini Lumbarda, (2) turistički resort sa 700 jedinica u zapadnom dijelu otoka, (3) kamp s 1000 mjesta, i (4) golf teren na lokaciji Žrnovo – Dubovo. U kampovima se planira pretežno isti broj postelja, a u privatnim kućanstvima smanjenje za 6 % prodajom nekretnina ili prelaskom u male obiteljske hotele. Cilj je, uz umjereno povećanje broja postelja, postići kvalitetniju strukturu smještajnih kapaciteta do 2020. g. (29 % u hotelima, 5 % u kampovima, 45 % u privatnom smještaju, 12 % u lukama nautičkog turizma, 8 % u ostalim objektima) (ZPP DNŽ, 2013). Direktori turističkih zajednica ističu kako se u praksi ostvarenje planova izgradnje kolektivnih smještajnih kapaciteta odvija vrlo sporo, dok se, s druge strane ekspanzija smještaja u privatnim kućanstvima i dalje odvija neplanski i stihijski. Stoga je nemoguće očekivati ostvarivanje broja i strukture smještajnih kapaciteta zacrtanih prostornim planovima i Strategijom.

Vrlo su ambiciozni i planovi povećanja turističkog prometa. ZPP DNŽ (2013) predviđa udvostručenje broja noćenja do 1,420.000, a to se planira postići izgradnjom novih i obnovom postojećih hotela (povećanje za 172,5 %), prenamjenom dijela kapaciteta kućanstava u difuzne hotele, *bed & breakfast* i pansione te u zdravstvenom i ruralnom turizmu koji sada imaju nisku bazu (povećanje za 206,4 %). U kampovima se planira povećanje za 69,9 %, prvenstveno modernizacijom i poboljšanjem kvalitete, a najmanje povećanje planirano je u kućanstvima (42,0 %) (ZPP DNŽ, 2013). Direktori turističkih zajednica suzdržaniji su u procjenama rasta broja noćenja, budući da imaju uvid u dinamiku ostvarivanja zacrtanih planova te ističu nužnost povećanja kvalitete turizma, a manje fokus na turistički promet. U Gradu Korčuli planira se povećanje noćenja tek za 20 % (za 380.000), što bi se trebalo ostvariti obnovom postojećih i izgradnjom novog hotela u Račišću, izgradnjom još jedne marine, razvojem ruralnog turizma i prenamjenom dijela kućanstava u druge vrste smještaja (Turudić, intervju, 2014).

U ostalim jedinicama lokalne samouprave planira se znatno veće povećanje, ali s obzirom na nisku bazu, to povećanje u svakom naselju može se ostvariti i izgradnjom samo jednog srednje

velikog hotela. U Lumbardi se planira povećanje za barem 150.000 noćenja do maksimalno 280.000 noćenja. Taj rast ostvario bi se u nautičkom, ruralnom i kamping turizmu (ističe se da je potrebna izgradnja jednog većeg infrastrukturno potpuno opremljenog kampa). Realnost procjena potkrepljuje se činjenicom da i danas barem trećina turističkog prometa prolazi neprijavljeno i neregistrirano (Šestanović, intervju, 2014). U Općini Smokvica također je predviđeno udvostručenje broja noćenja, na temelju izgradnje još jednog hotela i marine, a predviđa se povećanje turističkog prometa i u privatnim kućanstvima za dvije trećine (Maretić, intervju, 2014). Najveće relativno povećanje od čak tri puta planira se u Veloj Luci, izgradnjom novih hotela i marine koja će se povezati s hotelom *Korkyra* (Dragojević, intervju, 2014).

Na temelju procjena direktora turističkih zajednica, uz pretpostavku povećanja u Općini Blato, proizlazi da bi se u budućnosti na Korčuli trebalo ostvarivati 1,150.000 – 1,200.000 noćenja godišnje, što predstavlja povećanje za 40 % u odnosu na sadašnje stanje. Dostizanje planiranog broja noćenja ostvarivo je uz preduvjete kvalitetnog turističkog planiranja, razvoja složene turističke ponude i kvalitetne turističke izgradnje koja ne narušava, nego oplemenjuje krajolik. To bi trebalo pridonijeti ukupnom gospodarskom razvoju i ne bi smjelo negativno utjecati na nosivost prostora. Najveći impuls daljnjem razvoju turizma pritom bi mogli dati upis Korčule na UNESCO-ovu Listu svjetske baštine, što bi već afirmiranu destinaciju pretvorilo u destinaciju svjetskog značenja te, posebno, planirana izgradnja manje zračne luke u blizini Smokvice, čime bi se otok povezao s važnijim emitivnim područjima u Europi i smanjio stupanj relativne udaljenosti (Šestanović, intervju, 2014; Turudić, intervju, 2014).

Uz ljetni odmorišni turizam kao dominantni oblik, ZPP DNŽ (2013) naglasak stavlja na razvoj složenih oblika turizma koji će omogućiti puniju valorizaciju otočne baštine, i to posebno na nautički, ruralni, kulturni i zdravstveni turizamu. Nautički turizam se ističe kao jedan od poželjnih usmjerenja turističkog razvoja u budućnosti pa se, uz postojeću marinu u Korčuli te manje lučice u Lumbardi i Smokvici, predviđa izgradnja 2-3 nove luke nautičkog turizma na Korčuli, u kojima će se ostvarivati oko 10 % turističkih noćenja. Dragojević (intervju, 2014) navodi kako je pred realizacijom marina na pontonima u Veloj Luci u blizini postojećeg hotela *Korkyra*, Maretić (intervju, 2014) navodi mogućnost gradnje nove marine u Brni, a kao ostale moguće lokacije spominju se i područje između Korčule i Lumbarde te obala statističkog naselja Blato. Međutim, realizacija tolikog broja luka nautičkog turizma upitna je zbog potrebnog kapitala i moguće kolizije s kupališnim turizmom, s obzirom na njihovu lokaciju pretežno u uvalama koje se koriste i za kupanje.

Razvoj kulturnog turizma planiran je u sklopu turističkih proizvoda *Događaji*, koji podrazumijeva posjećivanje tradicionalnih i suvremenih kulturnih, zabavnih, sportskih i drugih manifestacija. Iako je na Korčuli taj oblik turizma vrlo slabo razvijen, u budućnosti se unutar njega planira ostvarivanje 120.000 noćenja, i to događajima temeljenim na interpretaciji tradicije i gastronomije (ZPP DNŽ, 2013). Uz to se i dalje planiraju aktivnosti vezane uz posjete lokalitetima baštine u okviru stacionarnog turizma i jednodnevnih posjeta.

Ruralni i enogastronomski turizam (proizvod *Rural&gastro*) predstavljeni su kao oblici turizma s najvećim potencijalom rasta u sljedećih 10 godina; u početku u paketu s ostalim turističkim proizvodima (posebno s nautičkim, kongresnim, kulturnim turizmom i kratkim odmorima), a kasnije kao samostalan turistički proizvod. Stoga se u ruralnom turizmu predviđa dostizanje 80.000 noćenja godišnje, čak šest puta više nego što se trenutno ostvaruje prema procjenama. Glavne poluge rasta predstavljaju osnivanje novih agroturizama, ruralnih kuća za odmor, malih obiteljskih hotela i ruralnih B&B, uređenje pješačkih i biciklističkih staza, specijalizacija gastronomske ponude, otvaranje škola lokalne kuhinje, organizacija tematskih tura u ruralnim područjima, otvaranje kušaonica vina i maslinovog ulja, razvoj komplementarne ponude i sl. (ZPP DNŽ, 2013). Osim toga, u Žrnovu se planira razvoj disperznog hotela (Turudić, intervju, 2014). Iako se u tom obliku turizma ne može očekivati masovnost, mogao bi pridonijeti zadržavanju stanovništva u unutrašnjim naseljima te očuvanju kulturnog krajolika.

Razvoj zdravstvenog turizma u Strategiji se ne razrađuje detaljnije, nego se samo načelno kao moguće lokacije spominju Korčula i Vela Luka. Ipak, planirani razvoj odnosi se prvenstveno na ponovno stavljanje bolnice *Kalos* u funkciju zdravstvenog turizma. Glavne prepreke pritom predstavljaju nedostatak prostornih kapaciteta i obrazovanih djelatnika koji bi mogli pružati usluge u zdravstvenom turizmu (Dragojević, intervju, 2014).

Iako *Strategija* sadržava brojne poželjne elemente kvalitativnog poboljšanja turističke ponude, u uvjetima trenutačne ponude i društveno-gospodarske situacije teško je očekivati značajniji rast turističkog prometa, a posebno udvostručenje u sljedećih nekoliko godina. Usto, dvojbeno je ostvarenje nekih aktivnosti, posebno u ruralnom turizmu, s obzirom na ostarjelo stanovništvo, nedostatak visokoobrazovanih kadrova kao nositelja razvoja te interesa za razvoj složene turističke ponude. Zbog toga je upitno u kojoj se mjeri navedeni ambiciozni planovi mogu izvesti bez uvoza radne snage s kopna i ostvarivanja osnovnih infrastrukturnih preduvjeta.

6.7. RAZVOJNI CIKLUS TURISTIČKE REGIJE MLJET

Razvojni ciklus Mljeta razmatra se za cijeli otok i zasebno za područje Nacionalnog parka Mljet, koji u promatranom razdoblju ostvaruje većinu turizma. Razvojni ciklus na razini naselja nije moguće pratiti zbog administrativnih promjena i statističkog praćenja naselja[172], te činjenice da se radi o malim naseljima s niskim brojem noćenja. Turizam se na Mljetu prvi put javlja 1924. g., kada nekolicina posjetitelja posjećuje otok, no s obzirom na nepostojanje smještajnih objekata, ugošćuje ih lokalno stanovništvo. Službenim početkom turizma smatra se 1929. g. kada je na otoku zabilježeno 25 stacionarnih turista i 400 izletnika. Glavno područje interesa predstavljaju Veliko i Malo jezero u zapadnom dijelu otoka. Godine 1930. redovna brodska linija počinje pristajati u luku Polače, a iz nje izletnici dolaze na jezero magarcima (Šubić, 1995). To razdoblje, s obzirom na posjet malobrojnih entuzijasta i nepostojanje turističke infrastrukture, odgovara fazi otkrivanja, a posjećivanje otoka potiče lokalno stanovništvo da se angažira u turizmu. Godine 1935. registrirano je 839 turističkih dolazaka i 2.516 noćenja, uz prosječni boravak od 3 dana. Godine 1934. na predjelu Njivice uz Veliko jezero (dio statističkog naselja Goveđari) otvara se prvi pansion *Jezero* (Pansion Jezero, 2015), a 1936. g. se tiska prvi turistički prospekt otoka (Šubić, 1995). Ti potezi upućuju prijelaz u fazu uključivanja, no turistički razvoj i dalje je ograničen samo na krajnji zapadni dio otoka. Turistički razvoj ubrzo prekida Drugi svjetski rat.

6.7.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju

Turizam se počinje ponovno razvijati već 1946. g., no u početku otok posjećuju samo izletnici, a stacionarni turizam ponovno se javlja tek nekoliko godina kasnije (Šubić, 1995). Iako turizam počinje gotovo ispočetka, s obzirom na informaciju o destinaciji i dosegnuti stupanj razvoja turizma prije Drugog svjetskog rata, opravdano je ovo razdoblje smatrati fazom ***uključivanja***.

6.7.1.1. Faza uključivanja (1946. – 1971.)

Sredinom 1950-ih mještani uređuju sobe za prihvat turista, a skromna turistička kretanja ograničena su na područje Jezera te Babine Kuće i Njivice, dislocirane zaseoke naselja Goveđari. Godine 1950. registrirano je 151 dolazaka i 800 noćenja, 1955. g. 125 dolazaka i 802

[172] Do 1981. g. statistika na otoku registrira samo 7 starijih naselja (Goveđare, Blato, Babino Polje, Sobru, Prožuru, Maranoviće i Korita), a turizam se u stvarnosti odvija u malim obalnim naseljima koja nisu bila zasebno izdvojena.

noćenja, 1960. g. 482 dolaska i 4.032 noćenja, a cjelokupni turistički promet odvija se u 15-ak soba (Šubić, 1995). Tada se ostvaruju osnovni preduvjeti turističkog i općeg društveno-gospodarskog razvoja otoka, snažno orijentiranog na poljoprivredu. Godine 1957. na Mljetu se osniva turističko društvo, a 1960. g. zapadna trećina otoka s Velikim i Malim jezerom kao temeljnim fenomenom zaštićeno je kao NP Mljet. S obzirom na kopnenu nepovezanost otočnih naselja, 1961. g. probijena je i asfaltirana cesta od Polača do Velikog jezera te je srušen most kod Solina kako bi turistički brodovi mogli ulaziti u Jezero. Iste je godine u bivšem benediktinskom samostanu na otočiću Sv. Marije u Velikom jezeru otvoren hotel *Melita* s 80 postelja, čime započinje turistička ekspanzija, a sve su brojniji i organizirani izleti s Korčule. Godine 1964. otvara se turistički ured, 1965. g. otok je elektrificiran, a 1967. g. je unutar NP Mljet otvoren kamp *Vrbovica*. Godine 1966. na Mljetu postoji 133 postelja (Šubić, 1995).

Na kraju faze uključivanja na otoku je registrirano ukupno 2.419 dolazaka i 26.041 noćenja, što predstavlja povećanje u dolascima od 19,4 puta i u noćenjima 32,5 puta u odnosu na 1950. g. (Za 1946. g. nisu dostupni podaci pa se u izračunu pokazatelja koristi 1950. g., prva za koju postoje podaci) (tab. 22.; sl. 56.). Polovica turističkih noćenja ostvaruje se u privatnim kućanstvima, a po četvrtina u hotelu *Melita* i kampu *Vrbovica*. Glavni motivi dolaska turista su boravak u prirodi, na suncu i uz more, što pokazuje i relativno dug prosječni boravak od 10,1 dana, koji je posljedica dominacije ljetnog odmorišnog turizma i prometne izolacije. Slično kao i na Pelješcu, Lastovu i u Župi dubrovačkoj, zbog udaljenosti od emitivnih tržišta i slabijih prometnih veza, kraći boravci jednostavno se ne isplate. Turizam je i dalje ograničen samo na NP Mljet (registrira se u statističkom naselju Goveđari koje tada obuhvaća i naselja Polače i Pomena). Za razliku od ranijeg razdoblja u kojem su snažno prevladavali domaći (jugoslavenski) turisti, na kraju faze uključivanja domaći i inozemni turisti su gotovo izjednačeni (domaći turisti ostvaruju 52 % dolazaka i noćenja) (RZS, 1970-1975).

6.7.1.2. Faza razvoja (1972. – 1979.)

Unaprjeđenje komunalne i turističke infrastrukture te otvaranje novih smještajnih objekata dovodi do ubrzanog rasta turističkog prometa. Najveća investicija u fazi razvoja je otvaranje hotela *Odisej* s oko 350 postelja u Pomeni 1978. g., nakon čega je uslijedio nagli skok u turističkom prometu, čime Pomena postaje turističko središte otoka i dodatno pridonosi razvoju turizma u zapadnom dijelu otoka. U ovoj fazi turizam se javlja i izvan NP Mljet – 1975. g. po prvi je put registriran turistički promet u Sobri, glavnoj otočnoj luci smještenoj u središnjem

dijelu otoka, a 1976. g. i u Okuklju[173], malom obalnom naselju u istočnom dijelu otoka. Turistički promet u tim je naseljima malen i registrira se isključivo u sobama i apartmanima koje iznajmljuju malobrojna kućanstva, dok je najveći dio stanovništva i dalje orijentiran na poljoprivredu. Budući da turistički promet za Okuklje i Sobru nije iskazivan u svim godinama, za pretpostaviti je da je turistički promet u stvarnosti bio i veći od registriranoga.

Tab. 22. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak na Mljetu u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Godina	Turistički dolasci				Turistička noćenja				Prosječni boravak
	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r'_G	Ukupno	Inoz. (%)	I_L	r'_G	
1971.	2.419	48,4	-	-	26.041	48,4	-	-	10,8
1979.	7.769	38,4	321,2	15,7	79.476	40,2	305,2	15,0	10,2
1984.	9.517	45,3	122,5	4,1	79.133	49,7	99,6	-0,1	8,3
1987.	11.981	64.8	125,9	8,0	88.615	66,1	112,0	3,8	7,4
1990.	7.822	53,2	65,3	-13,2	57.018	49,1	64,3	-13,7	7,3
1995.	1.776	11,5	22,7	-	14.243	10,7	25,0	-	8,0
2002.	9.538	75,8	537,0	2,9	55.675	78,7	390,9	-0,3	5,8
2004.	11.193	76,9	117,4	151,0	54.389	80,9	97,7	95,4	4,9
2009.	15.085	76,9	134,8	6,1	69.691	76,5	128,1	5,1	4,6
2014.	18.884	85,5	125,2	4,6	88.384	87,0	126,8	4,9	4,7

* Inoz. – inozemni; I_L – lančani indeks; r_G – prosječna godišnja (geometrijska) stopa promjene
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

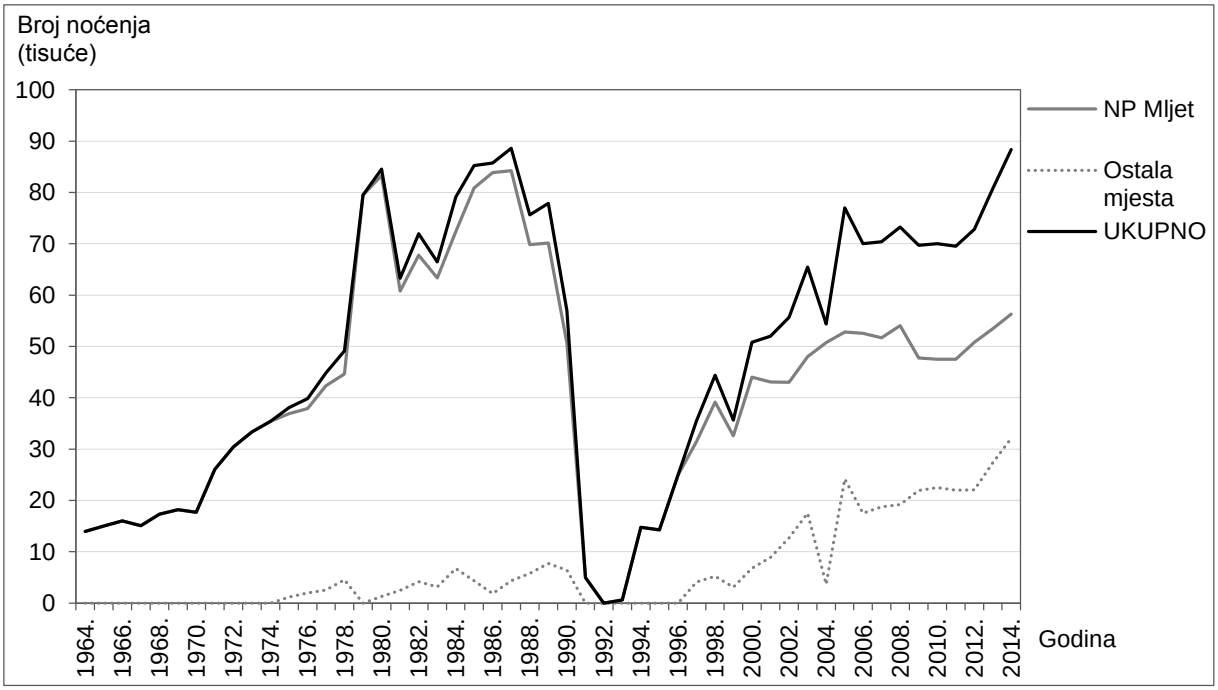

Sl. 56. Broj noćenja u turističkim područjima otoka Mljeta 1964. – 2014.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

[173] Do 1984. g. turistički promet vodi se pod statističkim naseljem Maranovići, a od 1985. g. pod naseljem Okuklje. U stvarnosti je turizam u cijelom razdoblju vezan uz obalno naselje Okuklje, stoga se tako i analizira u radu.

Godine 1979. ukupno je registrirano 1.245 postelja, 2,7 puta više nego 1972. g. Od toga je 436 u hotelima (*Melita* na otočiću Sv. Marije i *Odisej* u Pomeni), 400 u kampu u Goveđarima i 509 u kućanstvima (tab. 23.; sl. 57.). Turistički promet je u fazi razvoja utrostručen pa je 1979. g. ostvareno 7.769 dolazaka i 79.746 noćenja. Glavni nositelji turističkog razvoja postaju hoteli (posebno *Odisej*) koji ostvaruju 53 % dolazaka i noćenja. Kamp u NP Mljet ostvaruje petinu noćenja, a kućanstva četvrtinu (sl. 58.). Sav turistički promet registriran je u Goveđarima, dok Sobra i Okuklje (Maranovići) 1979. g. uopće nisu iskazani. Ponovno se povećava udio domaćih turista (ostvaruju 62 % dolazaka i 60 % noćenja), što je posljedica slabije promocije na inozemnom turističkom tržištu, dojma izoliranosti i slabije prometne dostupnosti (tab. 22.).

Tab. 23. Turističke postelje na Mljetu u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Godina	Ukupno	Hoteli (%)	Kampovi (%)	Kućanstva (%)	Ostalo (%)	I_L	r'_G
1979.	1.245	35,0	24,1	40,9	0,0	-	-
1984.	1.424	30,6	35,1	34,3	0,0	114,4	2,7
1987.	1.420	30,7	21,1	48,2	0,0	99,7	-0,1
1990.	1.050	41,5	28,6	29,9	0,0	73,9	-9,6
1995.	396	100,0	0,0	0,0	0,0	37,7	-
2002.	1.504	22,9	8,0	69,1	2,3	379,8	21,0
2004.	968	35,6	20,1	44,2	4,1	64,4	-5,4
2009.	1.551	22,2	12,6	62,9	4,6	160,2	9,9
2014.	1.514	21,3	20,8	53,8	8,2	97,6	-0,5

* I_L – lančani indeks u promatranom razdoblju; r_G – prosječna godišnja (geometrijska) stopa promjene
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

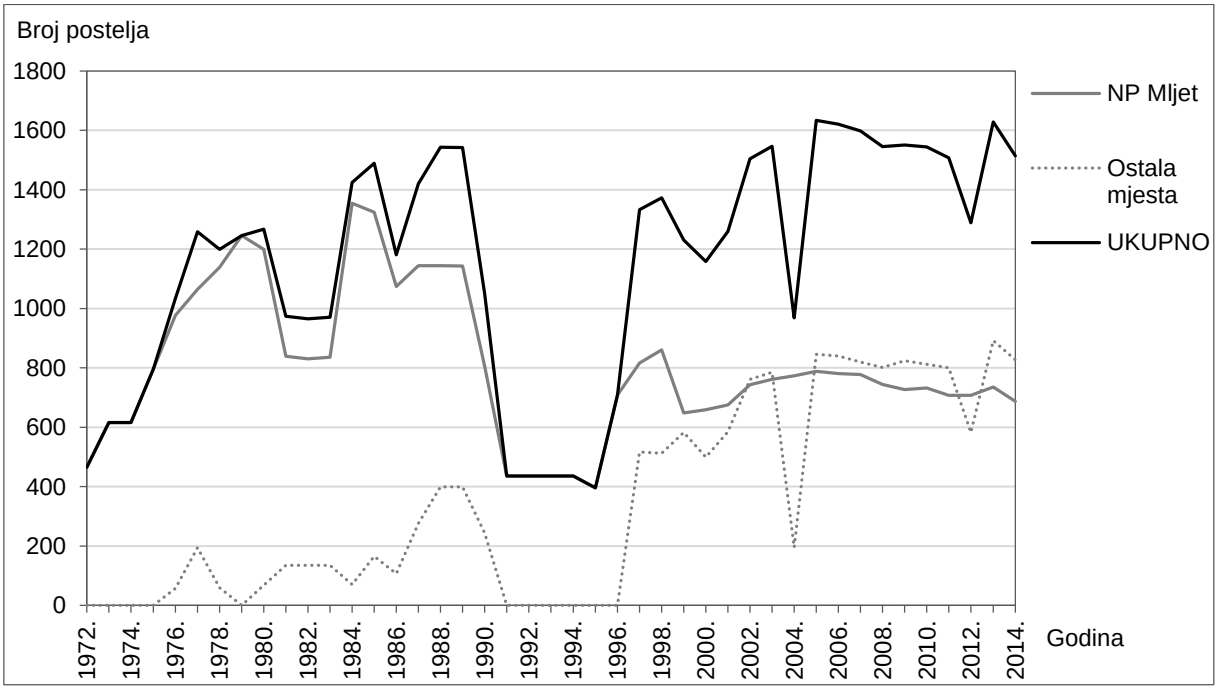

Sl. 57. Broj postelja u turističkim područjima otoka Mljeta 1972. – 2014.
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

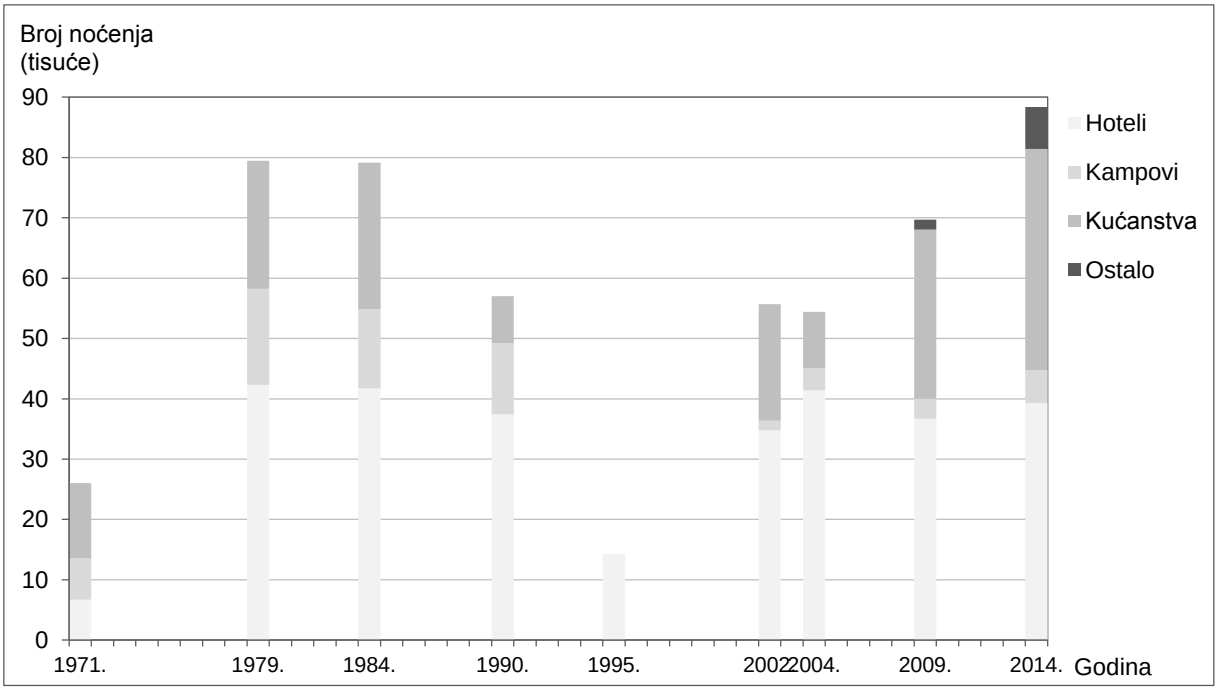

Sl. 58. Ostvarena noćenja na otoku Mljetu prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

6. 7. 1. 3. Faze konsolidacije, stagnacije i opadanja

Nakon naglog skoka izazvanog otvaranjem novog hotela i ekspanzijom smještaja u kućanstvima, početkom 1980-ih uslijedilo je usporavanje rasta sa snažnim oscilacijama pa se to razdoblje može smatrati *fazom konsolidacije (1980. – 1984.)*. Godine 1984. registrirano je 9.517 dolazaka, 22,5 % više nego 1979. g. i 79.133 noćenja, 0,4 % manje nego 1979. g. (RZS, 1976-1991). Najznačajniji vanjski faktor usporavanja rasta je recesija potaknuta naftnom krizom koja se odrazila na smanjenje putovanja na Mljet. Na unutarnjem planu problem je bilo zatvaranje kampa unutar NP Mljet (1981. – 1983.) i neprijavljivanje turista u kućanstvima, zbog čega je nemoguće utvrditi koliki je bio stvarni turistički promet. Smještajni kapaciteti istovremeno bilježe blagi rast (na 1.424 postelje 1984. g. ili za 14,5 %), i to isključivo u kućanstvima. Stoga je 1984. g. u hotelima, kampu 35 % i u kućanstvima registrirano po trećinu ukupnog broja postelja. U prostornoj strukturi i dalje dominira NP Mljet koji ostvaruje 94 % turističkih dolazaka i 92 % noćenja. Od toga statističko naselje Goveđari (zaseoci uz Jezera) ostvaruje 55 % dolazaka i 47 % noćenja, a Pomena 39 % dolazaka i 55 % noćenja. Izvan NP Mljet Sobra bilježi 5 % dolazaka i 7 % noćenja, a Okuklje tek 1% (RZS, 1976-1991).

Godine 1985. turistička noćenja prelaze 93 % maksimuma u prijeratnom ciklusu, što jasno kvantitativno ukazuje na prelazak u *fazu stagnacije (1985. – 1987.)*. Turistički promet povećava

se do 1987. g. kada je registriran maksimum od 11.981 dolazaka i 88.615 noćenja, što prati značajno povećanje udjela inozemnih turista (65 % dolazaka i 66 % noćenja), uz nepromijenjenu strukturu turističkog prometa prema vrsti smještajnih objekata. U tom razdoblju snažnije se širi informacija o Mljetu na inozemnim turističkim tržištima, koji zbog očuvanog okoliša i atraktivne baštine postaje popularan u uvjetima složenije motivacije putovanja. No, turistička ponuda i dalje se svodi pretežno na ljetni odmorišni turizam pa je rast turističkog interesa kratkotrajan. Gotovo sav turistički promet (93 % dolazaka i 95 % noćenja) i dalje se ostvaruje u NP Mljet, dok središnji i istočni dio otoka i dalje u turističkom smislu zaostaju. Uz Sobru i Okuklje, u turizam se uključuje Saplunara, vrlo malo naselje na krajnjem istočnom dijelu otoka, a sav turistički promet ostvaruje se u kućanstvima (RZS, 1976-1991).

Iako broj postelja stagnira (1987. 1420), s otvaranjem novih soba i apartmana u kućanstvima, raste udio privatnog smještaja (48 %), a smanjuje se udio kampova (21 %). U prostornoj strukturi smještajnih kapaciteta dominiraju Goveđari (zaseoci smješteni uz Veliko jezero) sa 794 postelja i Pomena s 360 postelja (u hotelu), dok u Sobri (160), Okuklju (45) i Saplunari (71) postoji samo smještaj u kućanstvima (RZS, 1976-1991).

Kao i u drugim južnodalmatinskim turističkim područjima, turistički promet na Mljetu počinje se smanjivati već i prije Domovinskog rata, što je posljedica smanjenja cijene zračnog prijevoza, saturacije turističkog proizvoda *sunce i more*, slabije opremljenosti otoka za turizam, nerazvijenosti dopunske turističke ponude te diskrepancije između promijenjene motivacije za putovanja i stvarne turističke ponude. Mljet time ulazi u *fazu opadanja (1988. – 1992.)*, koja prije rata zahvaća sva turistička mjesta, osim Sobre u kojoj broj turističkih dolazaka i noćenja raste sve do 1990. g. Zadnje prijeratne godine (1990.) ostvaruje se tek dvije trećine turističkog prometa prijeratnog maksimuma, uz izjednačeni udio domaćih i inozemnih turista. Blago se smanjuje udio turističkog prometa u NP Mljet (89 % dolazaka i noćenja), a raste udio ostalih naselja (11 %), što pokazuje umjerenu prostornu difuziju turizma. Hoteli pritom pokazuju veću otpornost na opadanje (ostvaruju dvije trećine turističkog prometa), dok izraženije smanjenje registriraju kućanstva i kampovi (tab. 22.) . U fazi opadanja iz turizma prvo „izlaze“ kućanstva, čiji su kapaciteti prepolovljeni i generiraju ukupno smanjenje broja postelja (1990. g. registrirano je 1.050 postelja, za trećinu manje nego 1987. g.). Hoteli i kamp imaju i dalje nepromijenjeni kapacitet (RZS, 1976-1991). S početkom agresije na Hrvatsku i porasta nesigurnosti, 1991. g. turistički promet bilježi snažni pad, a 1992. g. nema registriranih turističkih dolazaka i noćenja.

6.7.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata

Smirivanjem ratnih prilika prvi turisti počinju se vraćati na otok već 1993. g., a posebno 1994. g. Budući da se obnova turizma odvija na istoj osnovi kao i prije Domovinskog rata, ne radi se o novoj fazi otkrivanja, nego o fazi uključivanja u turizam.

6.7.2.1. Faza uključivanja (1993. – 1995.)

Na turistički promet zbog udaljenosti znatnije ne utječu ni ratne operacije Bljesak i Oluja pa se 1995. g., za razliku od drugih regija, ne bilježi snažno smanjenje. Ipak cjelokupni turistički promet ostvaruje se isključivo u Pomeni, u tada jedinom hotelu na otoku (bivši samostan na otočiću sv. Marije vraća se Crkvi i gubi funkciju hotela). Tako je 1995. g. registrirano 1.776 dolazaka i 14.263 noćenja, od čega čak 89 % ostvaruju turisti iz Hrvatske, što ukazuje na snažnu percepciju rata i nesigurnosti u Hrvatskoj na inozemnom turističkom tržištu (tab. 22.).

6.7.2.2. Faza razvoja (1996. – 2002.)

Pravi oporavak turizma uslijedio je nakon završetka Domovinskog rata. U razdoblju 1996. – 2002. godine broj turističkih dolazaka povećan je za 5,4 puta i 2002. g. iznosi 9.538, a broj noćenja za 2,2 puta i 2002. g. iznosi 55.675. Sporiji rast turističkih noćenja u odnosu na dolaske ukazuje na skraćivanje prosječnog boravka (2002. g. iznosi 5,8 dana), a vezan je uz rast udjela kraćih boravaka motiviranih posjetom NP Mljet, ali i zbog nerazvijenosti dopunske turističke ponude (sl. 59.). Istovremeno se odvija snažna internacionalizacija turizma pa 2002. g. inozemni turisti ostvaruju čak 76 % dolazaka i 79 % noćenja. U turizam se, uz Pomenu koja dominira u turizmu otoka (ostvaruje 62 % noćenja), uključuju i druga naselja, ali isključivo ona smještena unutar ili u blizini NP Mljet – Goveđari, Ropa i Babino Polje. Zatvaranjem hotela *Melita* i zatvaranjem kampa zbog zabrane kampiranja u NP Mljet, osjetno je smanjen udio Goveđara u prostornoj strukturi turizma (2002. g. ostvaruje 15 % noćenja). Iako je značaj stacionarnog turizma u Goveđarima smanjen, veliku važnost ponovno ima izletnička komponenta (posjet temeljnom fenomenu NP Mljet) i funkcije vezane uz upravu NP Mljet.

Ropa, malo obalno naselje smješteno uz samu granicu NP Mljet službeno se u turizam uključuje 2000. g. otvaranjem manjeg kampa te 2002. g. ostvaruje 3 % noćenja. Turizam u središnjem otočnom naselju Babino Polje svodi se na manji kamp i iznajmljivanje smještaja u kućanstvima

te 2002. g. ostvaruje 20 % noćenja (DZS, 1995-2006). Rast turističkog prometa u Goveđarima je polagan, skokovit, s čestim padovima i na niskoj apsolutnoj razini. Iako se otok nalazi u fazi razvoja, stupanj turističkog razvoja generalno je manji nego u drugim južnodalmatinskim regijama i na razini otoka još ne utječe na značajniju fizionomsku transformaciju, no ima veliku socioekonomsku ulogu za lokalno stanovništvo.

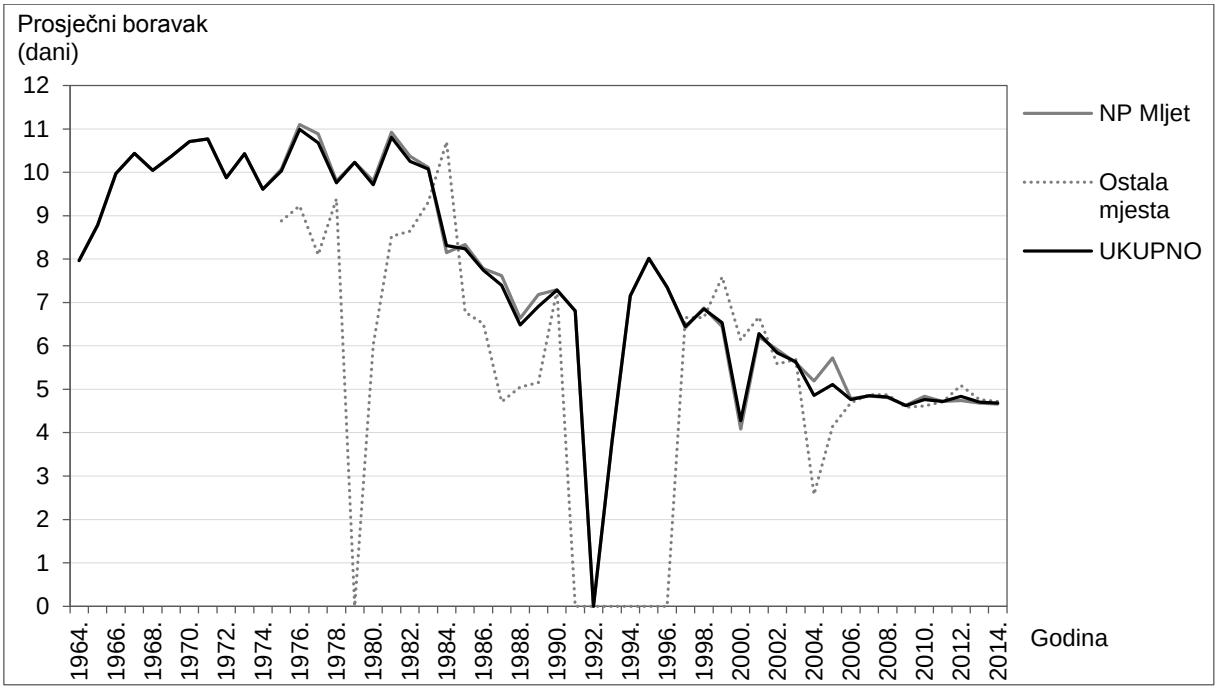

Sl. 59. Prosječni boravak u turističkim područjima otoka Mljeta 1964. – 2011.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

6.7.2.3. Faza konsolidacije (2003. – 2004.)

Godine 2003. g. turistička noćenja dosežu 85 % maksimuma u poslijeratnom ciklusu što upućuje na fazu konsolidacije. Iako u odnosu na 2002. g. to predstavlja značajan skok u turističkom prometu, zbog izraženih oscilacija (snažno smanjenje u 2004. g.), opravdano je ovu fazu izdvojiti kao zasebnu prijelaznu fazu između razvoja i stagnacije. Godine 2004. ostvareno je 11.193 dolazaka, čak 17,4 % više nego dvije godine ranije, no istovremeno je broj noćenja smanjen za 2,3 % i iznosi 77.019 noćenja (DZS, 1995-2006). Naglo smanjenje nije moguće jednostavno obrazložiti, tim više što se radi o gospodarski prosperitetnom razdoblju u Hrvatskoj i Europi, no faktori smanjenja posredno se mogu spoznati analizom na razini naselja. Godine 2003. sva naselja u kojima je registriran turistički promet doživljavaju značajan rast u odnosu na prijašnju godinu. No, u 2004. g. broj turističkih dolazaka i noćenja raste samo u Pomeni, u

Goveđarima se smanjuje, a istovremeno se javlja turistički promet u naselju Polače[174]. U 2004. g. se također smanjuje turistički promet u Babinom Polju, pri čemu privatna kućanstva uopće nisu iskazana, što se može objasniti ili neprijavljivanjem turista od strane domaćina ili pogreškom u statistici. Osim toga, 2004. g. uopće nije iskazan turistički promet u Ropi, što ukazuje na činjenicu da je kamp (jedini turistički objekt) te godine bio zatvoren.

Imajući u vidu navedene manjkavosti u statističkom iskazivanju turističkog prometa, smanjenje prosječnog boravka turista (2004. g. 4,9 dana) može se povezati sa segmentacijom turističkog tržišta ili neiskazivanjem turističkog prometa u kupališnim turističkim mjestima s dužim boravkom. Uz to, vidljiv je nastavak trenda povećanja udjela inozemnih turista uslijed rasta popularnosti Mljeta (ostvaruju 77 % dolazaka i 81 % noćenja) (tab. 22.).

6. 7. 2. 4. Faza stagnacije (2005. – 2014.)

Iako 2005. g. turistički dolasci dosežu tek 87,4 % maksimuma u poslijeratnom ciklusu, već sljedeće godine uslijedilo je manje smanjenje i oscilacije na istoj razini sve do 2012. g. Zbog toga je cijelo razdoblje od 2005. g. do danas uvršteno u fazu stagnacije. Minimum unutar stagnacije zabilježen je 2009. g., kada su glavna emitivna turistička tržišta duboko u recesiji. No, to smanjenje je uvjetovano i unutarnjim faktorima, prije svega slabo razvijenom turističkom ponudom, koja se svodi na iznajmljivanje smještaja i posjete NP Mljet, uz manjak dopunske ponude (posebno ugostiteljskih objekata). Turistički promet u stvarnosti je vjerojatno bio i veći, no uz prisutno neprijavljivanje turista, registrirani turistički promet pokazuje smanjenje.

U turizam se u ovom razdoblju uključuju gotovo sva otočna naselja. Godine 2006. u turizam ulaze Kozarica, Prožurska Luka, Saplunara i Sobra, mala obalna naselja u uvalama uz sjevernu obalu, u kojima se bilježi relativni brzi rast turističkog prometa, ali se turizam svodi na iznajmljivanje manjeg broja objekata u kućanstvima, dok je dodatna ponuda slabo razvijena (manji broj konoba i restorana). Godine 2009. pridružuje se i Okuklje sa sličnim obilježjima, no u turizam se još uvijek ne uključuju Korita i Prožura, mala unutrašnja naselja s ostarjelim stanovništvom. U Maranovićima se u turizam kratkotrajno uključuje tek nekoliko kućanstava (2009. – 2012.), a u Blatu se prvi dolasci i noćenja registriraju tek zadnje promatrane godine.

[174] Iako turistička statistika ne daje napomene vezane uz promjene iskazivanja podataka po naseljima, na temelju terenskog istraživanja je moguće pretpostaviti da se turizam u Polačama odvija i prije 2003. g., ali je turistički promet pribrajan naselju Goveđari. No, čak i ako se turistički promet u Polačama pribroji turističkom prometu u Goveđarima, turistički dolasci 2004. g. iznose četiri petine dolazaka 2003. g., a noćenja tek dvije trećine.

Stoga je 2014. g. na Mljetu ukupno registrirano 1.514 postelja, što pokazuje oscilacije na istoj razini u cijeloj fazi stagnacije. Smještajna struktura izuzetno je nepovoljna s čak 54 % postelja u privatnim kućanstvima, koja doživljavaju ekspanziju u svim otočnim turističkim mjestima, a u nekima čine i jedini oblik smještaja (Blato, Okuklje, Polače, Prožurska Luka). Uz njih se po prvi put javljaju i sobe i apartmani kao kolektivni smještajni kapaciteti koji se vode u kategoriji *Ostalo*, a radi se o obliku smještaja srodnom kućanstvima i čine 4,1 % postelja (u Saplunari, Sobri i Goveđarima). U kampovima je registrirana petina ukupnih postelja, i to većina unutar većeg kampa u Babinom Polju, a tek manji dio u manjim u Kozarici i Ropi. Na cijelom otoku i dalje postoji tek jedan hotel u Pomeni s 21 % postelja cijelog otoka (DZS, 2011-2015).

Od 2013. g. ponovno je primjetan rast turističkog prometa pa je zadnje promatrane godine registrirano ukupno 18.884 dolazaka i 88.384 noćenja, čak dvije trećine više nego na kraju faze konsolidacije. NP Mljet i dalje predstavlja glavno turističko područje otoka sa 64 % dolazaka i noćenja. Samo Pomena ostvaruje polovicu turističkog prometa, koju generira jedini otočni hotel, a uz to je i glavna turistička luka otoka. Goveđari bilježe znatno niži turistički promet nego u fazi razvoja te je 2014. g. registrirano tek dvije trećine turističkog prometa iz 2003. g. Istovremeno snažno raste turizam u Polačama koje ostvaruju 10 % dolazaka i 7 % noćenja, što uzrokuje snažnu fizionomsku i socioekonomsku transformaciju malog obalnog naselja. Turističkom prometu na kopnu nužno je dodati i relativno visoki turistički promet koji ostvaruju nautički turisti, a koji u potpunosti prolazi neregistrirano (zbog prirodne predispozicije procjenjuje se da se najveći dio turističkog prometa nautičkih turista ostvaruje upravo u Polačama). Ako se trima turističkim mjestima unutar NP Mljet pridoda turistički promet ostvaren u Kozarici i Ropi, malim obalnim naseljima smještenim na samoj granici, proizlazi da se u zapadnom dijelu otoka ostvaruju 72 % dolazaka i 71 % noćenja otoka (tab. 24.).

Ipak, ostvarivanje više od četvrtine ukupnog turističkog prometa u ostatku otoka jasno ukazuje na prostornu difuziju turizma. To se posebno odnosi na Saplunaru (7 % dolazaka i 10 % noćenja), u kojoj se odvija intenzivna fizionomska transformacija pod utjecajem gradnje novih kuća za iznajmljivanje turistima, te Sobre, u kojoj se turizam razvijao i ranije (7 % dolazaka i noćenja) (tab. 24.). Međutim, turistički razvoj tih naselja svodi se isključivo na otvaranje novih postelja u kućanstvima, a dopunska ponuda gotovo ni ne postoji.

Izgradnjom novih kapaciteta kućanstava su izjednačena s hotelima u ostvarivanju turističkog prometa (ostvaruju 40-45 % turističkog prometa). Ako se privatnim kućanstvima dodaju sobe i apartmani za iznajmljivanje, koje se vode u kategoriji *Ostalo*, proizlazi da kućanstva i srodni

oblici smještaja ostvaruju gotovo polovicu ukupnog turističkog prometa. Kampovi u Babinom Polju, Ropi i Kozarici imaju znatno manje značenje u ostvarivanju turističke ponude (11 % dolazaka i 6 % noćenja), ali imaju veliki značaj za turistički dojam jer se radi o kampovima srodnim ekokampovima koji pružaju autentičan doživljaj očuvane prirode.

Prosječni boravak od 4,7 dana 2014. g. ukazuje na daljnje skraćivanje pod utjecajem trendova kraćih boravaka i segmentacije turističke potražnje, ali i zbog nedostatka dodatnih sadržaja, čime se dio turizma može smatrati i robinzonskim. Važno je napomenuti da Posjet zaštićenom području nije za sve turiste glavni motiv dolaska u ta naselja, no većini je glavni motiv posjeta otoku boravak u očuvanoj prirodi i daleko od užurbanog načina života. Zbog toga Mljet posjećuju visoko motivirani turisti potaknuti mogućnostima odmora u prirodi, što dodatno potencira udaljenost od kopna i slabije razvijena turistička ponuda. U strukturi turista prema zemlji prebivališta (2014. g.) i dalje je vidljiv trend povećanja udjela inozemnih turista (86 % dolazaka i 87 % noćenja) (tab. 24.). Smanjenje udjela domaćih turista može se dijelom objasniti i snažno izraženom gospodarskom i unutrašnjom krizom, koja u uvjetima sve većih cijena smještaja i komplementarne turističke ponude čini boravak na Jadranu nedostižnim.

Tab. 24. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima otoka Mljeta 2014. g.

Naselje	TURISTIČKI DOLASCI			TURISTIČKA NOĆENJA			Prosječni boravak	Broj postelja
	Ukupno	Domaći	Inozemni	Ukupno	Domaći	Inozemni		
Babino Polje	1.084	30	1.054	2.733	68	2.665	2,5	199
Blato	5		5	60		60	12,0	6
Goveđari	1.044	217	827	5.799	1.069	4.730	5,6	138
Kozarica	910	118	792	4.344	551	3.793	4,8	138
Okuklje	400	26	374	2.244	173	2.071	5,6	36
Polače	1.883	226	1.657	6.422	808	5.614	3,4	138
Pomena	9.157	1.784	7.373	44.076	6.747	37.329	4,8	411
Prožurska Luka	1.098	90	1.008	6.693	709	5.984	6,1	148
Ropa	694	40	654	1.902	127	1.775	2,7	34
Saplunara	1.320	98	1.222	8.311	659	7.652	6,3	132
Sobra	1.289	111	1.178	5.800	581	5.219	4,5	134
NP Mljet	**12.084**	**2.227**	**9.857**	**56.297**	**8.624**	**47.673**	**4,7**	**687**
Ostala naselja	**6.800**	**513**	**6.287**	**32.087**	**2.868**	**29.219**	**4,7**	**827**
UKUPNO	**18.884**	**2.740**	**16.144**	**88.384**	**11.492**	**76.892**	**4,7**	**1.514**

Izvor: DZS (2011-2015)

Budući razvoj turizma na Mljetu, na način kako ga definira *Strategija razvoja turizma Dubrovačko-neretvanske županije 2012. – 2022.*, trebao bi uključivati intenzivnije povećanje smještajnih kapaciteta i turističkog prometa, i to temeljenog prvenstveno na diversifikaciji

turističke ponude. Strategija kao osnovne prednosti otoka prepoznaje bogate i raznovrsne prirodne atrakcije (očuvanu prirodu, čisti okoliš, prostrane plaže, prirodne ljepote, bujnu vegetaciju, zaštićenu prirodu), a kao dodatnu vrijednost ističe mogućnost valorizacije otočne mitologije u skladu s Odisejem i Odisejevom špiljom. Stoga bi turistički razvoj u budućnosti trebao ostvariti pomak od isključivog ljetnog odmorišnog turizma prema kompleksu koji, uz ljetni odmorišni turizam, čine nautički, ruralni i turizam posebnih interesa. U skladu s tim se planira povećanje smještajnih kapaciteta za 50 % na 2.650 do 2020. g., i to na temelju dva veća greenfield projekta i otvaranjem 100 novih postelja u ruralnim objektima. Prvi projekt predstavlja izgradnja novog ekoturističkog naselja s četiri zvjezdice u istočnom dijelu otoka (u okolici Saplunare), a uključivao bi 200 – 250 novih jedinica (400 – 500 postelja) potpuno uklopljenih u okoliš. Drugi projekt uključuje izgradnju marine sa 150 vezova u blizini NP Mljet, u skladu s visokim ekološkim standardima (ZPP DNŽ, 2013). Izgradnjom marine turistički bi se valorizirao položaj otoka gotovo na ulazu u Južni Jadran te očuvani atraktivni krajolik. Treba napomenuti da se nautički turizam odvija na otoku već sada, pri čemu nautičari neorganizirano i neregistrirano sidre u brojnim uvalama, no ni u jednom naselju nema adekvatne i koordinirane turističke ponude. S obzirom na veličinu tih naselja, taj oblik turizma često dolazi u koliziju s kupališnim turizmom. Zbog toga je izgradnja marine poželjna, tim više što bi uključila povezivanje s gastronomskom ponudom te koncentraciju većeg broja ugostiteljskih objekata, od čega bi koristi imali svi turisti na otoku.

Nove postelje u ruralnim objektima (kuće za odmor i *bed&breakfast*) trebale bi se dobiti prenamjenom postojećih kuća. Uz to, ruralni turizam planira uključiti i lokalnu gastronomsku ponudu, koja se temelji na visokoj razini tradicionalnosti poljoprivrede i raspoloživosti lokalnih namirnica (ZPP DNŽ, 2013). Međutim, upitna je intenzivnija realizacija tog plana, ako se uzme u obzir da je poljoprivredna proizvodnja na Mljetu danas slabije razvijena (uglavnom za vlastite potrebe) te da nedostaje mlađeg i zrelog stanovništva koji bi trebali biti nositelji razvoja ruralnog turizma. U segmentu kampova i privatnih kućanstava ne planira se povećanje, nego njihovo repozicioniranje i podizanje na višu razinu (ZPP DNŽ, 2013).

Na temelju navedenih projekata planira se dosegnuti 200.000 noćenja do 2020. g., odnosno povećanje od 2,5 puta u odnosu na 2014. g. Hoteli bi trebali realizirati 50 % noćenja, kampovi 4 %, kućanstva 20 %, a luka nautičkog turizma i ruralni objekti 26 %. Ljetni odmorišni turizam i dalje bi trebao ostvarivati većinu noćenja (60 %), a ostatak bi se generirao unutar nautičkog (20 %), ruralnog (10 %) i turizma posebnih interesa (10 %). Pritom bi nautički i turizam posebnih interesa imali najvažniju ulogu u izgradnji imidža otoka (ZPP DNŽ, 2013).

6.8. RAZVOJNI CIKLUS TURISTIČKE REGIJE LASTOVO

Otok Lastovo danas predstavlja turistički najslabije razvijeno turističko područje u Južnoj Dalmaciji. Turizam se počinje razvijati nakon Drugog svjetskog rata, no njegov intenzivniji razvoj sprječava poseban vojni status otoka koji obilježava prisutnost vojske u nekoliko vojarni, restrikcije pristupa civilnog stanovništva u pojedine dijelove otoka i ograničenje dolaska stranih državljana na otok, što je, uz veliku udaljenost od kopna, rezultiralo nižim stupnjem turističkog razvoja. Uz to, u cijelom je razdoblju intenzivno iseljavanje stanovništva, uslijed nedostatka društvenih i gospodarskih mogućnosti, a prati ga i negativna prirodna promjena. Zbog toga razvoj turizma u cijelom razdoblju sve do danas ima vrlo ekstenzivni karakter te nije moguće odrediti razvojni ciklus prema uobičajenim kvalitativnim i kvantitativnim kriterijima. Stoga bi, u usporedbi s drugim istraživanim turističkim područjima, turizam na Lastovu bilo moguće okarakterizirati jedino kao fazu uključivanja. Međutim, ako se uzmu u obzir demografski resursi i mogućnosti razvoja turizma koje su dimenzionirane u skladu s tim, moguće je uočiti pojedine faze i za njih karakteristična obilježja. Ipak, preciznije određivanje razvojnog ciklusa značajno otežava nekonzistentnost u vođenju turističke statistike i pretpostavljeni visoki stupanj neprijavljenog turizma. Naime, zbog malog broja prijavljenih smještajnih objekata, vrlo su izražene godišnje oscilacije koje se ne mogu objasniti uobičajenim društveno-gospodarskim ili poslovnim faktorima, a u pojedinim godinama turizam se u pojedinim objektima ili turističkim mjestima uopće ne registrira. Uz to, gotovo u cijelom socijalističkom, ali i poslijeratnom razdoblju većina turističkog prometa statistički se vodi pod naseljem Lastovo (u pojedinim godinama i pod Ublima), iako su objekti za smještaj turista u stvarnosti većim ili manjim dijelom smješteni u drugim naseljima. Zbog toga se pretežno pouzdana slika razvoja turizma može dobiti samo na razini cijelog otoka. Od 2004. g. turizam se počinje iskazivati i na otoku Sušcu koji je obuhvaćen turističkom regijom Lastova.

6.8.1. Razvojni ciklus u socijalističkom razdoblju

Razvoj turizma započinje nakon Drugog svjetskog rata, no zbog vojnog karaktera, razvoj turizma je ograničen i ekstenzivan. Unatoč učestalim tvrdnjama u literaturi i izvorima podataka da je dolazak stranih državljana na otok bio zabranjen, a time i da se ne razvija inozemni turizam, statistika u većem dijelu razdoblja bilježi turistički promet i domaćih i inozemnih turista.

6.8.1.1. Faza razvoja (od početka 1960-ih do 1982.)

Zbog nedostatka statističkih izvora za ranije razdoblje, nije moguće utvrditi točnu godinu prijelaza iz faze otkrivanja i uključivanja u fazu razvoja. Godine 1964., prve za koju postoje djelomično pouzdani statistički podaci, na Lastovu je registrirano ukupno 1.160 dolazaka i 10.944 noćenja, i to isključivo pod naseljem Lastovo. U tom razdoblju još ne postoji niti jedan hotel na otoku, a turisti odsjedaju u malobrojnim ugostiteljskim objektima (restoranima, prenoćištima) i u privatnim kućanstvima. Otok većim dijelom posjećuju domaći turisti (ostvaruju 56,6 % dolazaka i 58,2 % noćenja), no značajan je turistički promet inozemnih turista (43,4 % dolazaka i 41,8 % noćenja). Relativno dugi prosječni boravak od 9,4 dana vezan je uz jednostavni ljetni odmorišni turizam koji se temelji na odmoru u čistom, očuvanom i neizgrađenom okolišu, a dodatno ga potencira velika udaljenost od kopna te viša cijena i vrijeme putovanja pa se kraća putovanja jednostavno ne isplate (tab. 25.; sl. 60.).

Tab. 25. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak u regiji Lastovo u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Godina	Turistički dolasci				Turistička noćenja				Prosječni boravak
	Ukupno	Inozem. (%)	I_L	r'_G	Ukupno	Inozem. (%)	I_L	r'_G	
1964.	1.160	43,4	-	-	10.944	41,8	-	-	9,4
1972.	959	58,6	82,7	-2,4	17.678	66,1	161,5	6,2	18,4
1982.	4.048	5,1	422,1	15,5	41.675	6,9	235,7	9,0	10,3
1986.	4.636	0,0	114,5	3,4	35.639	0,0	85,5	-3,8	7,7
1990.	2.620	14,2	56,5	-13,3	21.429	15,3	60,1	-11,9	8,2
2000.	1.177	80,0	44,9	-	9.247	82,9	43,2	-	7,9
2007.	14.627	78,7	1242,7	43,3	51.571	76,0	557,7	27,8	3,5
2014.	5.001	73,5	34,2	-14,2	33.564	78,6	65,1	-6,0	6,7

* I_L – lančani indeks u promatranom razdoblju; r_G – prosječna godišnja (geometrijska) stopa promjene
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Cijelo razdoblje do početka 1980-ih može se smatrati ekstenzivnom fazom razvoja, no turistički promet ne povećava se niti ubrzano, niti kontinuirano, a česti su i neobjašnjivi padovi u pojedinim godinama (npr. 1974., 1975. i 1979. g.). Početkom 1970-ih u lastovskoj luci Ubli, u kojoj se nalazi sjedište vojske, otvara se vojni hotel *Sirena* namijenjen smještaju vojnog osoblja u posjetu te rodbine vojnika, no on se ne registrira u turističkoj statistici i ti posjetitelji ne ulaze u ukupni turistički promet.

Godine 1972., prve za koju postoji statistika turističkih postelja, registrirano je 283 postelja, od čega 55,1 % u ugostiteljskim objektima, a 45,9 % u privatnim kućanstvima (tab. 26.; sl. 61.). Iste je godine registrirano tek 959 dolazaka i 17.678 noćenja (čak 61,5 % više nego 8 godina

ranije). U ugostiteljskim objektima ostvaruje se 33,0 % dolazaka i 16,2 % noćenja, a u privatnim kućanstvima 67,0 % dolazaka i 83,8 % noćenja. Dakle, suprotno očekivanjima, glavni nositelj turističkog razvoja nisu osnovni objekti, nego privatna kućanstva, uslijed nepostojanja adekvatnog hotela. Udio inozemnih turista čak je i povećan unatoč restrikcijama (ostvaruju 58,6 % dolazaka i 66,1 % noćenja), a karakterističan je izrazito dugi prosječni boravak od 18,7 dana (boravak odskače u odnosu na druge godine uslijed velikih oscilacija) (tab. 25.; sl. 63.).

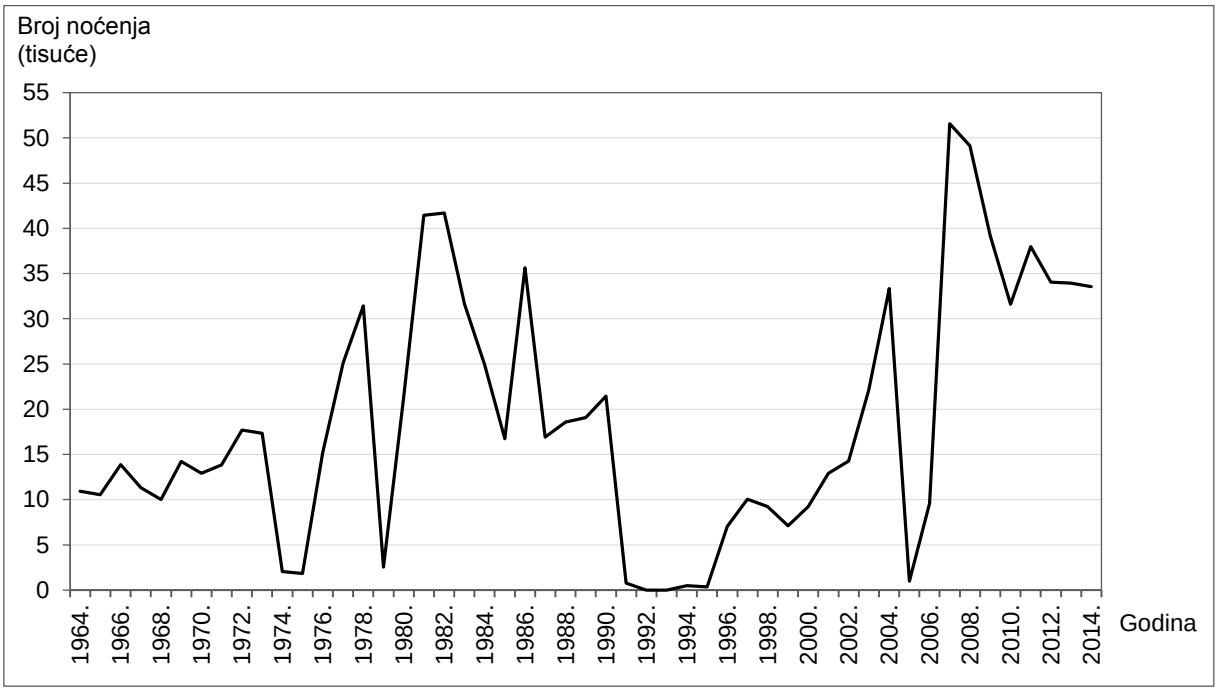

Sl. 60. Broj noćenja u regiji Lastovo 1964. – 2014.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Tab. 26. Turističke postelje u regiji Lastovo u ključnim godinama razvojnog ciklusa

Godina	Ukupno	Hoteli (%)	Kampovi (%)	Kućanstva (%)	Ostalo (%)	I_L	r'_G
1972.	283	55,1	0,0	44,9	0,0	-	-
1982.	650	0,0	57,1	42,9	0,0	229,7	8,7
1986.	315	100,0	0,0	0,0	0,0	48,5	-11,4
1990.	315	100,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0
2000.	300	0,0	0,0	100,0	0,0	95,2	-0,5
2007.	890	16,9	0,0	65,4	17,8	296,7	16,8
2014.	798	18,6	11,6	65,3	4,4	89,7	-1,5

* I_L – lančani indeks u promatranom razdoblju; r_G – prosječna godišnja (geometrijska) stopa promjene
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Godine 1981. u obalnom naselju Pasadur gradi se prvi civilni (i do danas jedini) hotel *Solitudo*, koji dovodi do naglog skoka turističkog prometa u 1981. g. i dosezanja vrhunca turističkog prometa 1982. g. Te je godine registrirano ukupno 4.636 dolazaka i 41.675 noćenja, 2,4 puta više nego na kraju faze razvoja. Iako bi prema kriterijima turističkog prometa ove dvije godine trebale ući u fazu stagnacije, zbog naglog su skoka svrstane u fazu razvoja. Međutim, ako se promatra ukupna razina turističkog razvoja, te bi se godine mogle okarakterizirati kao faza uključivanja ili rana faza razvoja. Iste je godine registrirano ukupno 650 postelja (130 % više nego 1972. g.)[175], od čega 55,4 % u hotelu u Pasaduru i drugim manjim ugostiteljskim objektima, a 44,6 % u kućanstvima koja se javljaju u više naselja (tab. 26.; sl. 61.). Osnovni smještajni kapaciteti i privatna kućanstva imaju podjednaku važnost u ostvarivanju turističkog prometa (osnovni kapaciteti ostvaruju 57,6 % dolazaka i 47,2 % noćenja, a kućanstva ostatak). Uslijed strožih restrikcija posjeta stranih državljana otoku, inozemni turisti na kraju faze razvoja gotovo više uopće ne posjećuju otok pa domaći turisti ostvaruju 98,6 % dolazaka i 97,5 % noćenja. Iako kraći nego 1972. g., prosječni boravak od 10,3 dana je i dalje visok, što ukazuje na nepromijenjene geografske faktore i osnovni turistički proizvod (tab. 25.; sl. 62.).

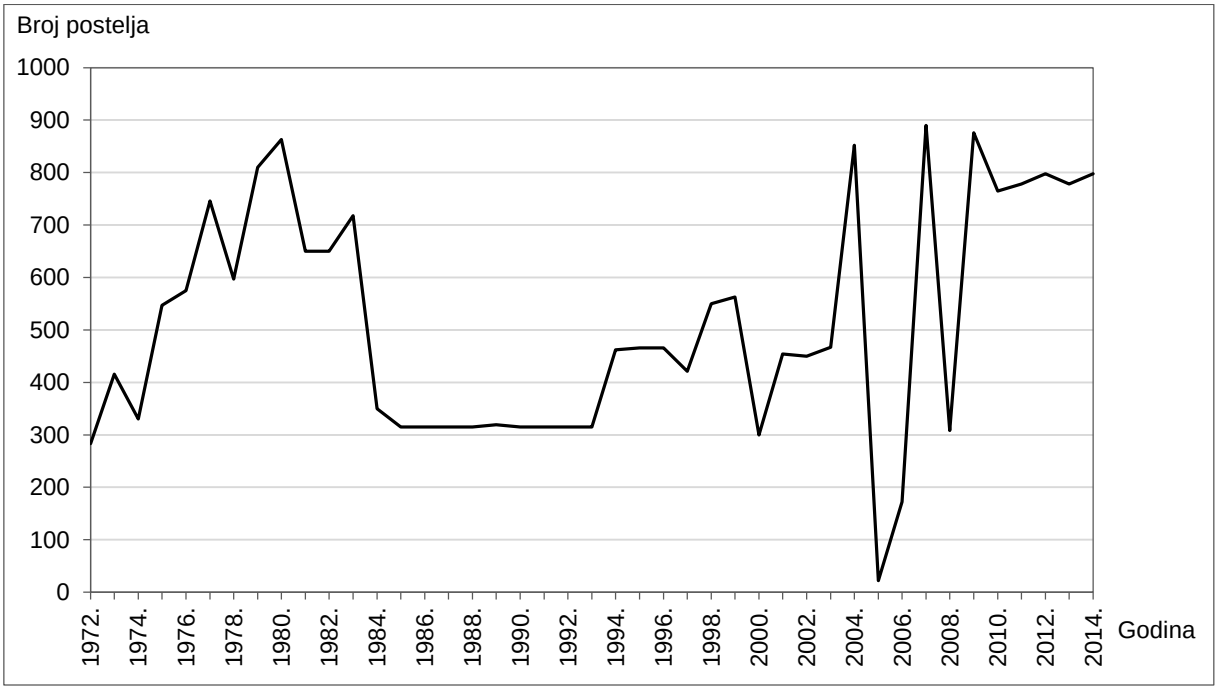

Sl. 61. Broj postelja u regiji Lastovo 1972. – 2014.
Izvori: RZS (1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

[175] Pod naseljem Lastovo vodi se 83,4 % postelja, a pod Ublima 16,6 %. Tturistički promet i postelje u Ublima registriraju se zasebno jedino od 1979. do 1982. g. (RZS, 1976-1991).

6.8.1.2. Faza stagnacije (1983. – 1986.) i faza opadanja (1987. – 1991.)

Nakon dosegnutog vrhunca turistička se noćenja već 1984. g. smanjuju za četvrtinu, a 1985. za tri petine u odnosu na prijeratni maksimum. Godine 1986. ponovno se bilježi umjereni oporavak, zbog čega razdoblje od 1983. do 1986. nije analizirano kao faza opadanja, nego kao zasebna *faza stagnacije (1983. – 1986.)* (faza konsolidacije ni po čemu se ne može odrediti, stoga se uopće ne analizira). Visoke oscilacije u turističkom prometu posljedica su ograničenih mogućnosti razvoja turizma, visoke cijene i vremena dolaska na otok te vrlo promjenjive (domaće) potražnje za klasičnim turističkim proizvodom.

Godine 1986. registrirano je tek 315 postelja, manje od polovice postelja 1982. g., i to isključivo u hotelu u Pasaduru, dok drugi registrirani smještajni objekti ne postoje (tab. 26.). Iste je godine zabilježeno 4.636 dolazaka i 35.639 noćenja (14,5 % dolazaka više nego 1982. g., ali 14,5 % noćenja manje), i to isključivo u hotelu, i isključivo od strane domaćih turista. Za očekivati je da je turistički promet bio i veći, no nije bio službeno statistički registriran. Prosječni boravak smanjen je na 7,7 dana, što ukazuje na klasične sedmodnevne aranžmane s pansionom ili polupansionom (tab. 25.; sl. 63.).

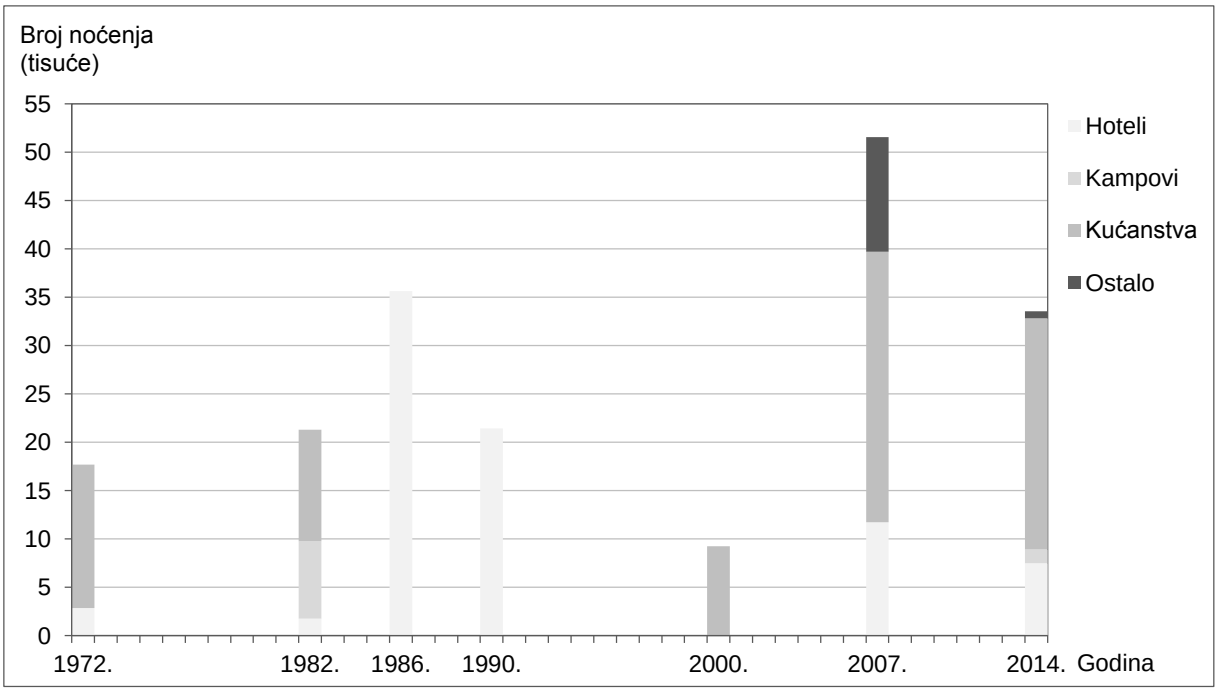

Sl. 62. Ostvarena noćenja u regiji Lastovo prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Iako se smještajna ponuda nimalo ne mijenja, turistički se promet nakon 1986. g. trajno smanjuje kao posljedica smanjenja interesa za jednostavnom turističkom ponudom, čime Lastovo ulazi u *fazu opadanja (1987. – 1991.).* Na Lastovo zbog udaljenosti i cijene dolaze samo visoko motivirani gosti željni odmora u očuvanom okolišu. Opadanje dodatno potenciraju restrikcije posjeta inozemnih turista te se nakon njihovog ukidanja 1989. g. bilježi blago povećanje turističkog prometa, ali nedovoljno da se vrati na prijašnju razinu (ako se ne računa ratna 1991. g., minimum noćenja ostvaren je 1987. g.). Godine 1990. Lastovo bilježi 2.620 dolazaka i 21.249 noćenja, pri čemu dolasci čine 64,7 %, a noćenja 52,4 % stanja 1982. g. Sav registrirani turistički promet i dalje se ostvaruje u jedinom otočnom hotelu, a u manjem se broju na otok vraćaju inozemni turisti (ostvaruju 15,3 % dolazaka i 14,2 % noćenja) (RZS, 1976-1991). Godine 1991. započinje agresija na Hrvatsku. Iako Lastovo nije izravno pogođeno ratom, prisutnost JNA koja se ne povlači s otoka obeshrabruje turiste na dolazak. U 1992. i 1993. g. uopće nema registriranih turističkih dolazaka i noćenja.

6.8.2. Razvojni ciklus nakon Domovinskog rata

Obnova turizma na Lastovu započinje 1994. g. Za cijelo poslijeratno razdoblje karakteristična je izuzetna nedosljednost statističkih podataka o smještajnim kapacitetima i turističkom prometu, zbog čega je bilo teško precizno ocijeniti tijek razvojnog ciklusa i granice između faza. Zbog pretpostavljeno visokog udjela neregistriranog turizma vjerojatno je da je stvarni tijek turističkog razvoja znatno drugačiji od onoga dobivenog na temelju statističkih podataka.

6.8.2.1. Faza uključivanja (1994. – 2000.)

Lastovo se ponovno uključuje u turizam 1994. g., no te i sljedeće godine turistički je promet izuzetno nizak zbog rata (1995. g. ostvareno je tek 39 dolazaka i 445 noćenja) (DZS, 1995-2006). Za razvoj turizma iznimno značenje ima demilitarizacija otoka i ukidanje ograničenja posjeta inozemnih turista, zbog čega se iz odredišta pretežno jugoslavenske turističke potražnje pretvara u odredište inozemnog turizma. Turistički promet intenzivnije se oporavlja od 1996. g., pri čemu dosegnuta razina turističkog prometa oscilira na podjednakoj razini do 2000. g., a koja se može označiti zadnjom godinom faze uključivanja. Do 1999. g. se turistički promet iskazuje samo za naselja Lastovo i Ubli, pri čemu je u Lastovu registriran samo smještaj u

kućanstvima, a u Ublima hotel koji se zapravo nalazi u Pasaduru. Stoga je sve do 2014. g. uputnije razvoj turizma pratiti na razini cijelog otoka, a ne pojedinih naselja.

Važan faktor u razvoju turizma predstavlja zatvaranje hotela *Solitudo* radi obnove od 2000. do 2004. g., zbog čega je na kraju faze uključivanja na Lastovu registrirano samo 300 postelja u kućanstvima. Iste je godine ostvareno 1.177 dolazaka i 9247 noćenja, što predstavlja smanjenje od 55,1 % dolazaka i 56,8 % noćenja u odnosu na stanje 1990. g. (tab. 25.). Iako se u turizam tijekom Domovinskog rata prvo uključuju domaći turisti, neposredno nakon završetka rata otok u sve većem broju posjećuju inozemni turisti koji 2000. g. ostvaruju čak 80,0 % dolazaka i 82,9 % noćenja. Zbog ponovne orijentacije na ljetni odmorišni turizam, dugog putovanja s kopna (unatoč uspostavi katamaranskih linija) i visoke cijene prijevoza, na otok i dalje dolaze samo visoko motivirani gosti koji na otoku borave dulje (u prosjeku 7,9 dana) (tab. 25.).

6.8.2.2. Faza razvoja (2001. – 2007.)

Od 2001. g. turistički se promet počinje ubrzano povećavati, što označava ulazak u fazu razvoja, koja traje do 2007. g. kada se dosežu poslijeratni maksimumi. Do 2003. g. registrirani turizam na otoku svodi se isključivo na privatna kućanstva, a 2004. g. u turizam se ponovno uključuje obnovljeni hotel *Solitudo* u Pasaduru. Iste se godine po prvi put statistički registriraju dva nova oblika smještaja (i općenito turističke ponude) – luka nautičkog turizma sa 120 vezova na otoku Prežbi (koji je mostom povezan s Lastovom u naselju Pasadur) i kuće na osami na otoku Sušcu namijenjene robinzonskom turizmu. Lastovo time koristi svoj potencijal razvoja nautičkog turizma kao udaljene atraktivne destinacije smještene na južnom ulazu u hrvatski dio Jadrana, sa skrivenim i slikovitim nenastanjenim uvalama i otočićima te bogatom prirodnom vegetacijom koja se spušta do samog mora.

Iste se godine po prvi put registrira i kamp sa 100 postelja u Skrivenoj Luci na južnoj obali otoka. Navedeno proširenje turističke ponude opravdava izdvajanje u fazu razvoja, unatoč generalno niskom turističkom prometu. Posebno važnu ulogu u razvoju turizma i brendiranju otoka kao ekoturističke destinacije ima osnivanje Parka prirode Lastovsko otočje 2006. g. sa sjedištem u Ublima. Uz ljetni odmorišni i nautički turizam, u fazi razvoja se počinje razvijati i lovni turizam, na što ukazuje i postojanje lovačkog doma u Lastovu te oglašavanje turističke ponude ovog oblika turizma.

Zahvaljujući navedenim poboljšanjima turističke ponude 2007. g. ukupno je registrirano 890 postelja, čak 96,0 % više nego 2001. g. i 36,9 % više nego za prijeratnog maksimuma 1982. g.. U strukturi smještajne ponude dominiraju privatna kućanstva (65,4 % postelja) koja u fazi razvoja doživljavaju intenzivniju ekspanziju, no većim dijelom su još uvijek ograničena na Lastovo. U jedinom otočnom hotelu u Pasaduru registrirano je 16,9 % postelja, u luci nautičkog turizma na otoku Prežbi 13,5 %, a u ostalim objektima 4,3 %, od čega 8 u robinzonskim kućama na Sušcu, a ostalo u Lastovu (lovački dom i apartmani za iznajmljivanje). Te godine kamp u Skrivenoj Luci nije statistički registriran (tab. 26.) (DZS, 2007-2010).

Iste se godine doseže poslijeratni vrhunac od 14.627 dolazaka i 51.571 noćenja, što predstavlja povećanje dolazaka za 12,4 puta i noćenja za 5,6 puta u odnosu na 2000. g. (tab. 25.). Broj dolazaka nadmašuje prijeratni maksimum za čak 3,2 puta, a noćenja za 1,2 puta. Lastovo je jedno od rijetkih regija u Južnoj Dalmaciji u kojoj je broj noćenja u poslijeratnom razvojnom ciklusu nadmašio prijeratni maksimum. Iako je smještaj u kućanstvima (u Lastovu) i dalje najvažniji u ostvarivanju turističkog prometa (24,6 % dolazaka i 54,3 % noćenja), iznimno veliku važnost ima nautički turizam, unatoč tranzitnom karakteru i kratkom zadržavanju nautičara (u luci nautičkog turizma ostvareno je 56,1 % dolazaka i 20,3 % noćenja). Hotel ostvaruje 17,8 % dolazaka i 22,7 % noćenja, robinzonski turizam na Sušcu 0,3 % dolazaka i 0,6% noćenja, a ostali oblici smještaja 1,2 % dolazaka i 2,1 % noćenja. Kao otočna središta turizma afirmirali su se Pasadur (73,9 % dolazaka i 43,0 % noćenja) i Lastovo (25,8 % dolazaka i 56,4 % noćenja), dok u Zaklopatici i Skrivenoj Luci nema registriranog turizma (DZS, 2007-2010). U tim se naseljima turizam vjerojatno ekstenzivno odvija, ali se ne prijavljuje.

U turizmu prevladavaju inozemni turisti (78,7 % dolazaka i 76,0 % noćenja), no njihov je udio manji nego u drugim regijama. Kao glavni razlozi nameću se niži stupanj turističke razvijenosti otoka, slabije oglašavanje na inozemnim turističkim tržištima te velika relativna udaljenost otoka. Zbog toga otok natprosječno posjećuju domaći turisti. Relativno kratki prosječni boravak od 3,5 dana posljedica je visoke zastupljenosti nautičkog turizma u strukturi turističkog prometa, a koji ima tranzitni karakter (1,6 dana). U drugim je oblicima turizma i naseljima prosječni boravak dulji, što je u skladu s dominantnim turističkim proizvodom i slabijom prometnom dostupnošću otoka (Lastovo 7,3 dana, Sušac 7,7 dana) (DZS, 2007-2010).

6.8.2.3. Faza stagnacije i opadanja (2008. – 2014.)

Već 2008. g. turistički promet se počeo smanjivati, a do 2014. g. dolasci su smanjeni za dvije trećine, a noćenja za trećinu. Ipak, te podatke treba uzeti sa zadrškom jer je turistički promet u stvarnosti veći, ali nije statistički registriran. Primjerice, luka nautičkog turizma na Prežbi, koja je 2007. g. registrirana, 2014. g. se ne nalazi u turističkoj statistici. Budući da ni prije u većini godina nije iskazivana, nije bilo moguće procijeniti njezin kapacitet, turističke dolaske i noćenja. Zbog činjenice da statistika pokazuje intenzivan pad, a u stvarnosti je vjerojatnija stagnacija ili znatno manje smanjenje, ova faza nazvana je fazom stagnacije i opadanja.

U zadnjoj se fazi turizam ponovno počinje registrirati u Skrivenoj Luci, naselju smještenom uz istoimenu uvalu na južnoj obali otoka, gdje su u turizam uključeni kamp i privatna kućanstva, te u Zaklopatici, malom naselju smještenom sjeverno od Lastova, gdje se u turizam uključuju samo privatna kućanstva. Smještajni kapaciteti smanjeni su za 10,3 % u odnosu na 2007. g. i ukupno ih je registrirano 798. Budući da taj broj ne uključuje postelje u luci nautičkog turizma (oko 120), proizlazi da je ukupni broj postelja doživio blagi rast (tab. 25.).

U zadnjoj fazi turizam se širi u sva naselja, no nema izraženog turističkog centra. Najviše postelja registrirano je u Ublima, koje se u ovoj fazi ponovno uključuju u turizam s hotelom i kućanstvima (197 postelja ili 25,5 %) (dio povećanja odnosi se na administrativno „preseljenje“ hotela iz Pasadura u Uble). Kapacitetima su gotovo izjednačeni Skrivena Luka (174 ili 22,5 %), Zaklopatica (144 ili 18,6 %) i Pasadur (145 ili 18,8 %). U njima prevladava smještaj u kućanstvima, a u Skrivenoj Luci se nalazi i manji kamp. U Lastovu je registrirano 105 postelja (13,6%), od čega desetina u lovačkom domu, a ostatak u kućanstvima. Na Sušcu je i dalje stanje nepromijenjeno u odnosu na prijašnje razdoblje (8 postelja ili 1,0 %) (tab. 26.).

Struktura smještajnih kapaciteta prema vrsti objekata i dalje ukazuje na nepromijenjenu dominaciju privatnih kućanstava (65,3 % postelja), a koja ukazuje na niski stupanj razvijenosti destinacije. Iako je pojava ovog oblika smještaja sama po sebi pozitivna zbog ekonomskih dobrobiti koje donosi lokalnom stanovništvu, problem predstavlja niski stupanj njihove iskorištenosti. Zbog toga se na otoku registrira niža razina turističkog prometa od one koja bi se mogla ostvariti u osnovnim smještajnim kapacitetima s istim brojem postelja. Međutim, s obzirom na mali broj stanovnika i ostarjeli dobni sastav, u sadašnjim uvjetima ne može se očekivati značajnija promjena strukture smještajnih kapaciteta i veći rast turističkog prometa. Istodobno je potrebno zaustaviti širenje neestetske (i nelegalne) gradnje smještajnih objekata u neizgrađenim predjelima uz obalu koja je još u začecima, no čije bi intenziviranje moglo dovesti

do nepovratne degradacije obalnog krajolika. U hotelu je registrirano 18,6 % postelja, u kampu 11,6 % postelja, u ostalim oblicima smještaja 4,4 % (tab. 25.).

S obzirom na spomenuto smanjenje, 2014. g. registrirano je 5.001 dolazak i 33.564 noćenja. Uz visoki dio neregistriranog turističkog prometa, drugi mogući razlog pada je smanjeni interes turista zbog velike relativne udaljenosti i visoke cijene prijevoza. U strukturi turističkog prometa snažnije se ističu Ubli (38,2 % dolazaka i 28,8 % noćenja) i Pasadur (20,7 % dolazaka i 24,5 % noćenja), a Lastovo, Zaklopatica i Skrivena Luka ostvaruju podjednake udjele turističkog prometa (10 – 18 %). Sušac ostvaruje tek 0,6 % dolazaka i 0,4 % noćenja (tab. 27.). Iako je u strukturi turističkog prometa prema vrsti smještajnih kapaciteta najveći udio privatnih kućanstava (61,7 % dolazaka i 71,3 % noćenja), relativno velik udio ostvaren u hotelu, s obzirom na njegov kapacitet (31,5 % dolazaka i 22,3 % noćenja), ukazuje na vrstu smještajnih objekata na temelju kojih se treba temeljiti razvoj turizma u budućnosti. Premda ostali oblici smještaja ostvaruju tek mali udio turističkog prometa (kamp 3,3 % dolazaka i 4,2 % noćenja, robinzonski turizam na Sušcu 0,6 % dolazaka i 0,3 % noćenja, ostali oblici 2,9 % dolazaka i 1,9 % noćenja), oni značajno obogaćuju turističku ponudu otoka i privlače turiste motivirane posebnim interesima (DZS, 2011-2015). Dakle, na Lastovu su primarni ljetni odmorišni i nautički turizam, a sekundarno su razvijeni kamping, lovni, robinzonski i ekoturizam.

Odnos domaćih i inozemnih turista ne mijenja se značajnije (inozemni turisti ostvaruju 73,5 % dolazaka i 78,6 % noćenja), no produžen je prosječni boravak (6,7 dana), posebno zbog neregistriranja nautičkog turizma tranzitnog karaktera (varijacije između naselja su male, s krajnostima od 5,1 dana u Ublima i 8,0 dana u Skrivenoj Luci) (sl. 63., tab. 27.).

Tab. 27. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima turističke regije Lastovo 2014. g.

Naselje	**TURISTIČKI DOLASCI**			**TURISTIČKA NOĆENJA**			**Prosječni boravak**	**Broj postelja**
	Ukupno	**Domaći**	**Inozem.**	**Ukupno**	**Domaći**	**Inozem.**		
Lastovo	507	188	319	3.864	1.133	2.731	7,6	105
Pasadur	1.036	224	812	8.217	1.596	6.621	7,9	145
Skrivena Luka	740	136	604	5.923	1.115	4.808	8,0	174
Sušac	29		29	137		137	4,7	8
Uble	1.911	660	1.251	9.651	2.669	6.982	5,1	197
Zaklopatica	778	117	661	5.772	656	5.116	7,4	144
UKUPNO	**5.001**	**1.325**	**3.676**	**33.564**	**7.169**	**26.395**	**6,7**	**773**

Izvor: DZS (2011-2015)

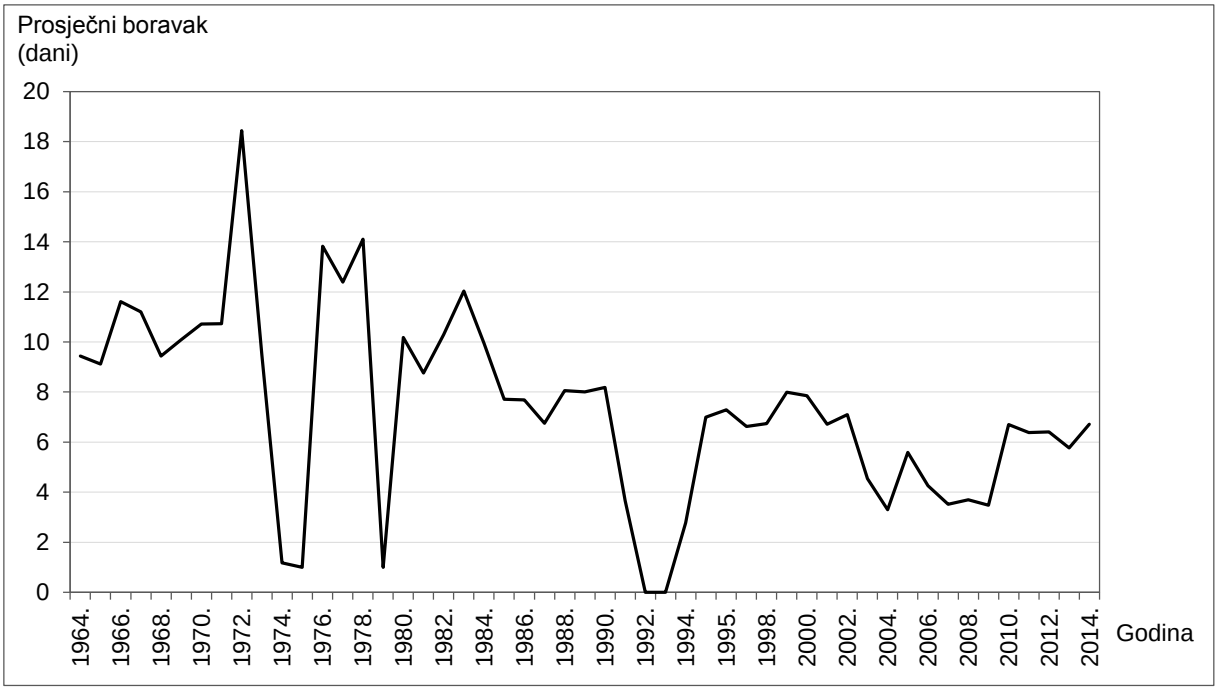

Sl. 63. Prosječni boravak na otoku Lastovu 1964. – 2011.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Strategija razvoja turizma Dubrovačko-neretvanske županije 2012. – 2022. kao temeljne odrednice razvoja turizma Lastova ističe bogatu i očuvanu prirodu, vrijednu i očuvanu tradiciju te povijesno naselje Lastovo. Stoga se, unatoč ambiciozno planiranom povećanju turističkih noćenja do 130.000 (4 puta više nego 2014.), kao ni na Mljetu, ne planira značajnije zadiranje u neizgrađena područja otoka, nego korištenje postojećih građevina uz manja proširenja, radi očuvanja postojećeg ambijenta, a nova gradnja trebala bi se odnositi samo na infrastrukturu potrebnu za podizanje kvalitete turizma. Najvažniji oblici turizma i u budućnosti bi trebali ostati nautički i ljetni odmorišni turizam, a sekundarni ruralni (i enogastronomski) te turizam posebnih interesa (ekoturizam, robinzonski turizam, edukacija…). Nautički turizam se planira unaprijediti proširenjem postojeće marine do 150 vezova i podizanjem na višu razinu, u skladu s ekološkim standardima, kako bi postala *stop-over* marina za nautičare koji iz Italije i Južnog Jadrana dolaze u Hrvatsku. Unaprjeđenje i rast ljetnog odmorišnog turizma trebali bi se ostvariti izgradnjom novog turističkog naselja s minimalno 400 – 500 postelja visoke kategorije (4 ili 5 zvjezdica, moguće prenamjenom postojećih objekata (*greyfield* na nekadašnjim vojnim lokacijama), ali uz uvjet uklapanja u prirodnu vegetaciju otoka i ekološke standarde. Uz to se planira smanjenje kapaciteta kućanstava njihovim okrupnjavanjem i pretvaranjem jednog dijela u difuzni hotel (u Lastovu) koji bi se integrirao s javnim prostorima (ZPP DNŽ, 2013).

Ruralni turizam je još uvijek u začecima, no prednosti predstavljaju očuvanost starih stambenih objekata i relativno bogata poljoprivredna proizvodnja (posebno agrumi, masline, vino). Razvoj ruralnog turizma planira se otvaranjem *bed&breakfasta*, kušaonica vina i maslinovog ulja, a s obzirom na veći broj kamenih kuća, kao poželjni oblik smještaja navode se ruralne vile, čije uređenje može pomoći očuvanju krajolika naselja. Turizam posebnih interesa temelji se na postojanju samog zaštićenog područja, ekologiji (istraživanje i edukacija) te rekreaciji u visoko vrijednom ambijentu. Na temelju planiranih aktivnosti Strategija predviđa da će se 2020. g. u ljetnom odmorišnom turizmu ostvarivati trećina noćenja, u nautičkom četvrtina, u ruralnom petina (sa 100-200 kreveta), u zdravstvenom turizmu (koji se ne razrađuje detaljnije) šestina, a u turizmu posebnih interesa manje od desetine (ZPP DNŽ, 2013).

Od brojnih planiranih aktivnosti razvoja turističke ponude kao važniji se ističu osnivanje otočnog multifunkcionalnog centra sa sportskim, rekreativnim, zabavnim i ugostiteljskim sadržajima te školom lastovske kuhinje, te izgradnja manje zvjezdarnice, kojoj pogoduje niska razina svjetlosnog onečišćenja. U svrhu privlačenja turista izvan glavne sezone planira se jače valorizirati i Lastovski poklad, manifestacija koja je proglašena nematerijalnim kulturnim dobrom Republike Hrvatske (ZPP DNŽ, 2013).

Iako su planirane aktivnosti vrlo dobro zamišljene, njihova skora realizacija u tom obujmu teško je ostvariva bez privlačenja većeg broja mlađih i inovativnijih stanovnika na otok. S druge strane, za ostvarenje dijela aktivnosti potrebna su značajna financijska sredstva. Zbog toga je realnije očekivati stagnaciju turizma na trenutnoj razini ili blago povećanje, uz obogaćivanje ponude aktivnostima koje ne zahtijevaju veća financijska ulaganja i veći broj djelatnika.

6.9. RAZVOJNI CIKLUSI TURISTIČKIH PODRUČJA U JUŽNOJ DALMACIJI – SINTEZA

U promatranom razdoblju sve turističke regije prošle su kroz barem dva razvojna ciklusa koji su međusobno odvojeni Domovinskim ratom, koji dovodi do potpunog pada turizma, što se podudara i s promjenama u strukturi turističke potražnje te dominantnih oblika turizma. Očekivani problem da se u regijama s malim turističkim prometom neće moći odrediti razvojni ciklus, pokazao se neopravdanim jer se uvidjelo da se u svakoj regiji turizam razvijao s obzirom na lokalne mogućnosti i želje lokalnog stanovništva, a ne s obzirom na očekivanu apsolutnu razinu turističkog prometa. Pokazalo se da je i u tim regijama bilo moguće izdvojiti većinu faza u ciklusu te da je i u njima povremeno nastupalo opadanje, kao i u regijama s višom razinom turističkog prometa. Na temelju istraživanja također proizlazi da je amplituda turističkih noćenja (apsolutna razlika između najmanjeg i najvećeg ostvarenog broja noćenja), uz turističku atraktivnost kao osnovni preduvjet razvoja turizma, izravno vezana za stupanj orijentacije regije na turizam, odnosno za stupanj zainteresiranosti stanovništva za bavljenje turizmom.

U regijama se ipak nisu uvijek mogle izdvojiti sve promatrane faze. Faza otkrivanja je izdvojena samo na početku prvog razvojnog ciklusa u onim regijama za koje je to bilo moguće utvrditi na temelju statističkih podataka, i to manje na temelju statističkih podataka, a više na temelju ukupnih obilježja turizma i karaktera posjećivanja (npr. izostanak smještajnih objekata, smještaj u malobrojnim kućanstvima, dominacija jednodnevnih posjeta, nerazvijenost prometa i turističke infrastrukture i sl.). Već s izgradnjom prvih smještajnih kapaciteta (u početku uglavnom kolektivnih) regije ulaze u fazu uključivanja, a tada se (u ranijim razvojnim ciklusima) organiziraju i prva turistička društva namijenjena razvoju turizma te turističke i ostale infrastrukture. Dakle, u fazi uključivanja inicijativa razvoja turizma dolazi od strane lokalnog stanovništva koje je svjesno turističke atraktivnosti područja i u turizmu vidi moguće ekonomske dobrobiti (sl. 64. i 65.) (usp. Butler, 1980; Zhong i dr., 2008).

Nakon toga se (u socijalističkom razdoblju) u turizam uključuje viša hijerarhijska razina (općine, republika ili SFRJ) koja u turizmu vidi mogućnosti šireg gospodarskog razvoja regije i potiče izgradnju hotela namijenjenih inozemnim turistima te odmarališta za potrebe domaćih (jugoslavenskih) turista. Ti se objekti isprva grade uglavnom samo u većim naseljima (turističkim centrima) više atraktivnosti uglavnom za kupališni turizam, a potom se difuzno šire u manja turistička mjesta te u izoliranija područja. Tako se već 1960-ih gradi veći broj objekata

na potezu od Dubrovnika do Cavtata, u Slanom, u Orebiću i užoj okolici, u Trpnju, u istočnom dijelu Korčule, u Veloj Luci i Smokvici. Tek nakon što su već formirane turističke jezgre takvi se objekti grade u ostalim turističkim područjima (krajem 1970-ih i u 1980-ih čvrsti veliki smještajni kapaciteti se podižu u južnom dijelu Dubrovačkog primorja, na Mljetu i Lastovu, u središnjem dijelu otoka Korčule, u slivanjskom primorju itd.). U pojedinim područjima sa slabijom populacijskom masom ili manje prostranih kupališnih resursa umjesto čvrstih smještajnih kapaciteta grade se kampovi (regija Pelješac-Ston, Donjoneretvanski kraj).

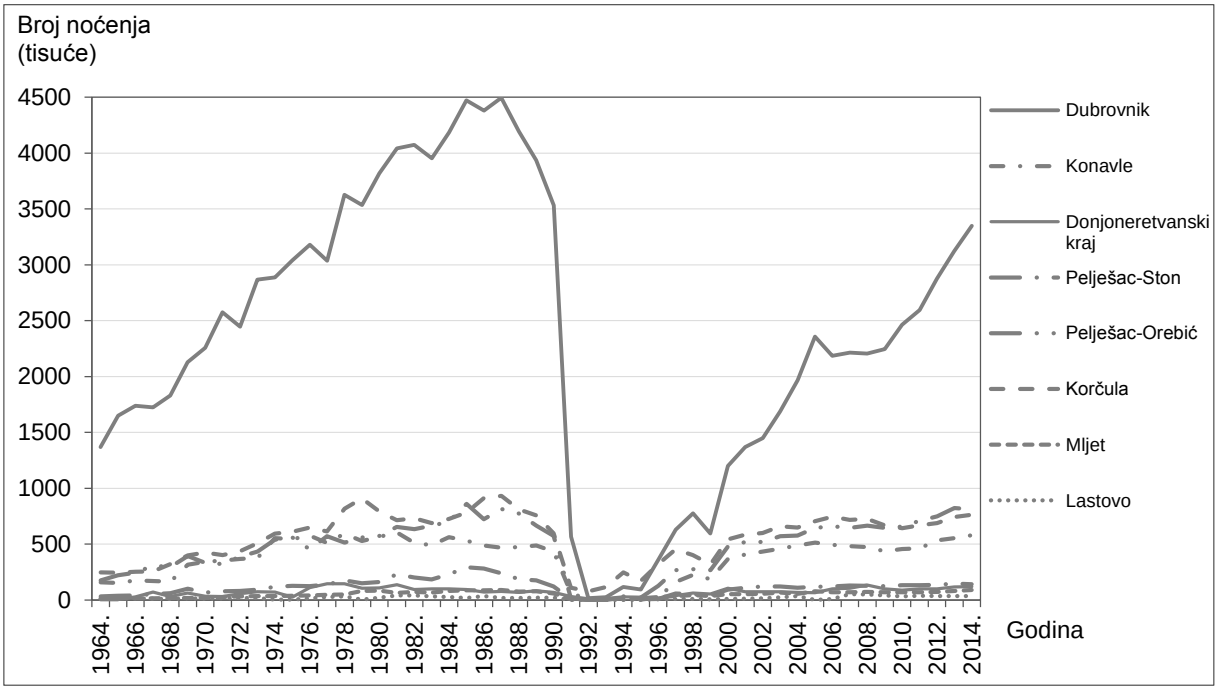

Sl. 64. Broj noćenja u turističkim regijama Južne Dalmacije 1964. – 2014.
Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015)

Iako konceptualno dobro zamišljen, s objektima uglavnom arhitektonski pomno oblikovanima i uklopljenima u okoliš, takav razvoj turizma nije uključivao razvoj cjelokupne turističke ponude (izvanpansionske) i ostalih oblika turizma, a često nije dovoljno uzimao u obzir ni prihvatni potencijal lokalne zajednice. Ipak, takav koncept razvoja, u razdoblju snažne demokratizacije turizma i potražnje za klasičnim turističkim proizvodom *sunce i more*, doveo je do neslućenog rasta turističkog prometa i vrlo intenzivne faze razvoja. No upravo je takva dinamika turističkog razvoja uzrokovala snažno izražene oscilacije s velikim turističkim skokovima nakon otvaranja novih hotela i odmarališta, dok je izostanak razvoja cjelokupne turističke ponude turistička područja učinio izuzetno ovisnima o vanjskim faktorima, što se posebno odražavalo na padove u razdobljima kriza.

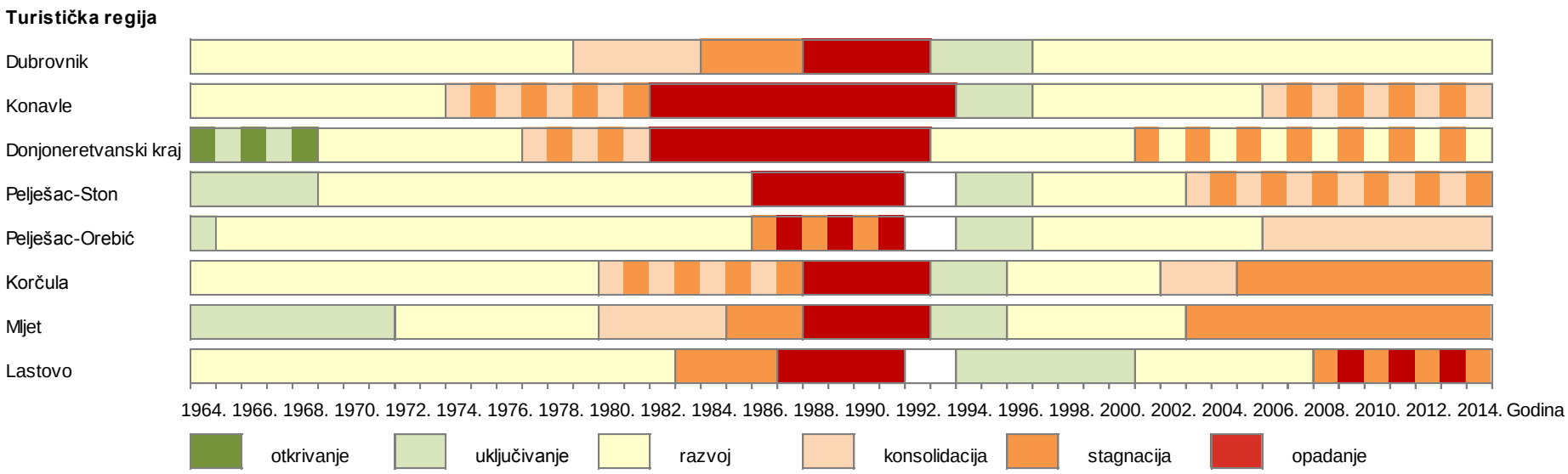

Sl. 65. Faze razvojnog ciklusa u turističkim regijama Južne Dalmacije 1964. – 2014.

Takav razvoj u nekim regijama već krajem 1970-ih dovodi do dosezanja sekundarnih vrhunaca, nakon kojih početkom 1980-ih nastupa manje opadanje uzrokovano ekonomskom krizom. Ta se kriza nije odrazila na smanjenje turističkog prometa jedino u regijama u kojima se u to vrijeme otvaraju novi i inovativni smještajni kapaciteti. Nakon krize turisti se u velikom broju vraćaju u etablirane destinacije, predmet njihovih želja i interesa, pa se u razdoblju 1984. – 1987. ponovno odvija snažan rast te tada gotovo sve turističke regije dosežu vrhunce. Skokoviti i nagli rast, često vrlo kratkog trajanja, onemogućavaju precizno razdvajanje faza razvoja i konsolidacije, konsolidacije i stagnacije, a negdje čak i sve tri faze (usp. Hovinen, 1981). Faza konsolidacije je skokovitim turističkim rastom često preskakana, a nije je moguće izdvojiti niti na temelju općih karakteristika turizma. Vremenski vrlo kratku fazu konsolidacije bilo je moguće izdvojiti samo u područjima u kojima su skokovi turističkog prometa bili slabije izraženi ili je turistički promet bio viši. U većini regija je faza razvoja izravno prešla u fazu stagnacije, nakon čega je ubrzo uslijedilo opadanje.

Rast turističkog prometa općenito nije bio posljedica turističkog planiranja, nego otvaranja novih smještajnih kapaciteta bez prisutne turističke promocije i razvoja komplementarne turističke ponude. Takva turistička ponuda rezultira skokovitim turističkim rastom, s vrlo naglim prijelazima između faza razvoja, stagnacije i opadanja, a koji ovise o turističkim kretanjima novih smještajnih objekata, posebno za lokalne prilike velikih hotela i odmarališta, koji su pak izrazito ovisni o vanjskim faktorima, poput gospodarske krize. Dakle, razvoj turizma u tom razdoblju zapravo je induciran izvana, dok lokalne zajednice nemaju ni dovoljno inicijative, ni dovoljno motivacije, ni dovoljno financijskih sredstava za razvoj dodatne turističke ponude kako bi upotpunile osnovni turistički proizvod. Stoga se turistička ponuda svodi na relativno kvalitetnu smještajnu ponudu. Upravo zbog toga je u svim regijama vidljivo da tempo izgradnje velikih smještajnih kapaciteta uvjetuje trajanje pojedinih faza, a u razdobljima kada nema izgradnje turizam stagnira.

Međutim, čak i u takvim uvjetima razvoja unutarnji faktori izazivaju nezadovoljstvo kod turista (prebukiranost, slabija razvijenost komplementarne ponude, visoke cijene) te turisti shvaćaju da za istu cijenu zrakoplovom mogu otputovati u udaljenije destinacije koje za isti novac nude više. Iako se u većini regija novi smještajni kapaciteti otvaraju i kasnije, promjena interesa na turističkim tržištima i segmentacija turističke potražnje, koju receptivna područja Južne Dalmacije ne mogu zadovoljiti, dovodi do opadanja broja noćenja, što označava ulazak u fazu opadanja. Definitivni pad uzrokuje Domovinski rat, koji dovodi do uništavanja dijela smještajnih kapaciteta, smještanja izbjeglica i prognanika u pojedine objekte. Uz to, turisti zbog

straha od rata izbjegavaju Južnu Dalmaciju, zbog čega se turizam intenzivnije ponovno počinje razvijati tek nakon Domovinskog rata.

Novi početak turizma ujedno označava i početak novog razvojnog ciklusa koji ne započinje fazom otkrivanja, nego fazom uključivanja, budući da postoji barem dio očuvane smještajne ponude te informacija o destinaciji na turističkom tržištu. U turizam se uključuje tek dio prijeratnih smještajnih kapaciteta, ili neobnovljenih ili slabo obnovljenih. U početku se turizam razvija na temelju nepromijenjene turističke ponude, djelovanjem inercije, uslijed potencijalno visoke potražnje turista za Hrvatskom, koji su čekali završetak rata za ponovni posjet.

Intenzivni rast turističkog prometa već krajem 1990-ih dovodi do ulaska u fazu razvoja. Nedostatak smještajnih kapaciteta kompenzira se intenzivnom gradnjom smještajnih kapaciteta u privatnim kućanstvima, no i dalje se ne razvija komplementarna turistička ponuda, nego se turizam razvija na nepromijenjenim postulatima, ali u uvjetima znatno nekvalitetnije smještajne ponude. Veća ulaganja u unaprjeđenje turističke ponude ostvaruju se jedino u Dubrovniku. Dio nekadašnjih hotela i odmarališta se nakon rata ne uključuje u turističku ponudu, a nedostatak postelja, u uvjetima rastuće potražnje, kompenziraju privatna kućanstva, potaknuta mogućnostima zarade i nadom u ostvarivanje turističkog prometa iz sredine 1980-ih. Turizam se ponovno difuzno širi u manja turistička mjesta i dovodi do intenzivne fizionomske transformacije receptivnih područja izgradnjom smještajnih kapaciteta u privatnim kućanstvima.

Takav koncept turističkog razvoja (ili bolje rečeno izostanak koncepta) dovode do saturacije već sredinom 2000-ih, kada turistički promet počinje ponovno blago opadati, ili u najmanju ruku stagnirati. Dakle, turistička područja u tom razdoblju u samo 10-12 godina prolaze cjelokupni razvojni ciklus za koji je prije rata trebalo barem 30 godina, uz snažno izraženu fizionomsku transformaciju. To se razdoblje poklapa s početkom gospodarske krize u Europi i svijetu. Iako je Hrvatska, u vremenu štednje potencijalnih turista na putovanjima i odluke da zbog manjeg budžeta putuju u bliže destinacije, trebala profitirati zbog blizine europskih emitivnih tržišta i turističke atraktivnosti, događa se opadanje koje je opet, kao i prije rata, generirano sve većom diskrepancijom između turističke ponude i cijena. Pritom je bitno naglasiti da turistička područja Južne Dalmacije ne ulaze nužno u fazu stagnacije i/ili opadanja s prelaskom kapaciteta nosivosti prostora i saturacijom turizmom, budući da je u većini regija turizam daleko od saturacije, nego isključivo zbog nedovoljnog razvoja turističke ponude, što, uslijed sve veće zahtjevnosti turista, dovodi do pada atraktivnosti regije na turističkom tržištu.

Tek se tada počinju evaluirati prednosti i nedostaci turizma te se više pažnje i financijskih sredstava počinje ulagati u unaprjeđenje ukupne turističke ponude, valorizaciju cjelokupne atrakcijske osnove i razvoj složenih oblika turizma. Suočeni s mogućim intenzivnijim opadanjem, nastoji se diversificirati turistički proizvod, razviti komplementarna turistička ponuda i unaprijediti okoliš. Sve se više ističe potreba poboljšanja strukture i kvalitete smještajne ponude, a po prvi put se javlja cjeloviti koncept razvoja turizma u Južnoj Dalmaciji. Dio privatnih smještajnih kapaciteta izgrađenih neplanski počinje se legalizirati, no taj proces ne prati poboljšanje izgleda naselja i dovođenje u red degradiranih dijelova obale. Unatoč naporima da se stavi pod kontrolu, razvoj turizma i dalje se odvija pretežno stihijski. Navedena unaprjeđenja te oporavak emitivnih tržišta od krize dovode do ponovnog rasta turističkog prometa od 2010. g. Bez uvida u daljnji tijek kretanja turističkog prometa nije moguće utvrditi radi li se o nastavku faze stagnacije ili o oporavku turizma u okviru nove faze razvoja.

7. TURIZAM I DEMOGEOGRAFSKA TRANSFORMACIJA

U sljedećim poglavljima analizira se odnos turističkog razvoja s intenzitetom demogeografske, socioekonomske, fizionomske i sociokulturne transformacije Južne Dalmacije, metodama definiranim u poglavlju *Metode istraživanja*. Analiza demogeografske transformacije uključuje ispitivanje odnosa turizma te broja i razmještaja stanovništva, ukupnog, prirodnog i migracijskog kretanja te sastava stanovništva prema spolu i dobi. S obzirom na veliki broj malih naselja, problem u analizi predstavlja interpretacija zaključaka zbog zakona malih brojeva.

7.1. BROJ I PROSTORNI RAZMJEŠTAJ STANOVNIŠTVA

Godine 2011. u Južnoj Dalmaciji je živjelo 122.568 stanovnika, što čini tek 2,9 % stanovništva Hrvatske. Glavno područje koncentracije naseljenosti predstavlja gradska regija Dubrovnika s 47.000 stanovnika koja se proteže uz obalu od Trstenog na sjeveru do Čilipa na jugu i obuhvaća južni obalni dio Dubrovačkog primorja, Rijeku dubrovačku i udolinu Šumet, naselja na Srđu, cijelu Župu dubrovačku te Cavtat i sjeverozapadni dio Konavala uz Jadransku magistralu. Sam regionalni centar Dubrovnik ima 28.434 stanovnika. Sekundarno područje koncentracije predstavlja središnji dio Donjoneretvanskog kraja s 28.000 stanovnika, čini ga osovina Metković (15.329) – Opuzen (2729) – Ploče (6043), a koja je gospodarski orijentirana na poljoprivredu, lučke djelatnosti, industriju i trgovinu (sl. 66.) (DZS, 2013).

Izvan ovih dvaju područja postoje tek manje koncentracije naseljenosti na Korčuli i Pelješcu, a vezane su uz naselja s razvijenijim pomorskim aktivnostima i/ili bogatijim agrarnim resursima u prošlosti, a koja su danas djelomično ili potpuno orijentirana na turizam. Mini konurbacija Vela Luka – Blato u zapadnom dijelu Korčule sa 7.730 stanovnika svoj razvoj u prošlosti je temeljila na poljoprivredi i industriji, a zbog krize tih djelatnosti u novije se vrijeme okreće turizmu. Drugo područje koncentracije u istočnom dijelu Korčule predstavlja urbanizirano područje Lumbarda – Korčula – Žrnovo s 5.437 stanovnika, a treće se nalazi s druge strane Pelješkog kanala i čini ga pojas Stanković – Orebić – Podgora – Kućište – Viganj s 2.902 stanovnika (DZS, 2013). Posljednje dvije koncentracije naseljenosti razvile su se oko nekadašnjih jedrenjačkih središta Orebića i Korčule, smještenih uz najuži dio Pelješkog kanala, južnog kraja važnog istočnojadranskog plovidbenog puta, dok je okolica bila orijentirana na poljoprivredu i kamenoklesarstvo (Lumbarda). Slabljenjem pomorstva i brodogradnje središnja naselja se vrlo rano orijentiraju na turizam koji se poslije širi i u njihovu okolicu.

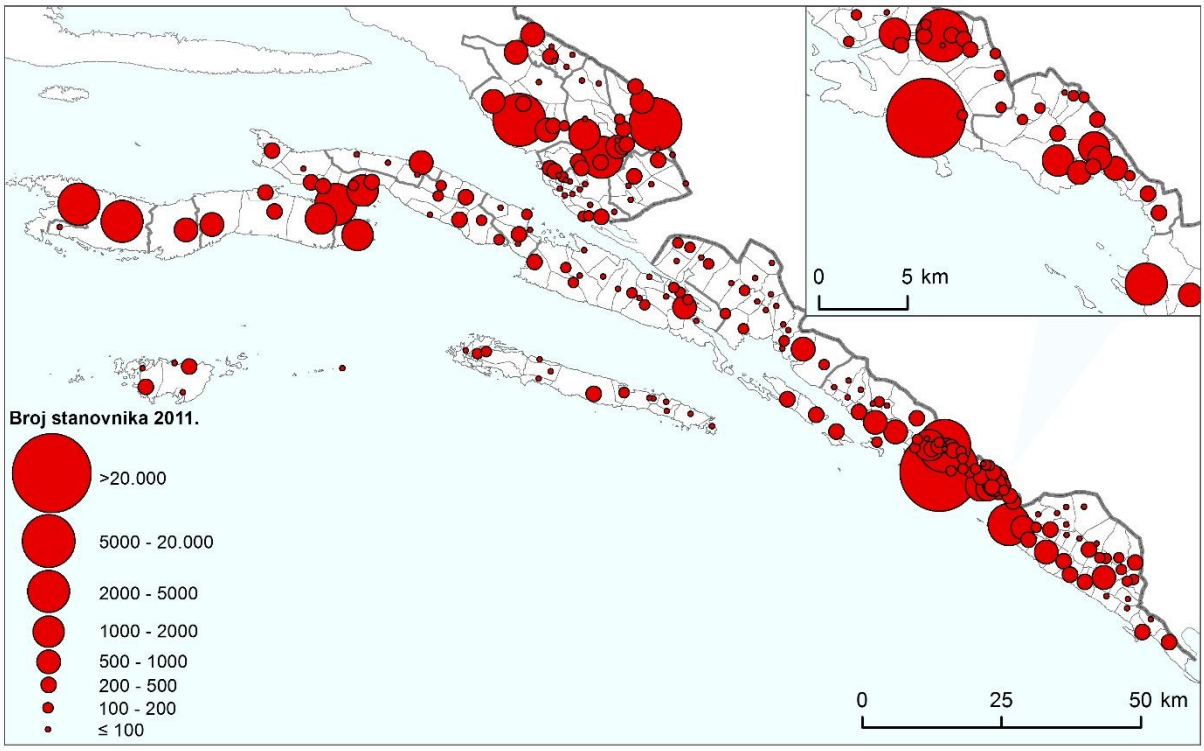

Sl. 66. Broj stanovnika Južne Dalmacije po naseljima 2011. g.
Izvor: DGU (2013); DZS (2013)

U ostalim područjima nema veće koncentracije naseljenosti, nego prevladavaju manja, u prostoru raspršena naselja. To je, s jedne strane, posljedica slabijih agrarnih resursa (manja polja u kršu i krške udoline na Lastovu, Mljetu, Pelješcu, u unutrašnjosti Dubrovačkog primorja i Konavoskih brda), a s druge strane dugotrajne depopulacije i egzodusa stanovništva uslijed rata. Malo veća ruralna naselja postoje tek u ocjeditijim područjima Donjoneretvanskog kraja i konavoske Gornje i Donje bande, smještena uz prostranije poljoprivredne površine.

Prosječna veličina naselja u Južnoj Dalmaciji 2011. g. iznosi 540 stanovnika. To je relativno velika prosječna veličina naselja za hrvatske prilike. No, ako se iz prosjeka izuzmu naselja s više od 5000 stanovnika (Dubrovnik, Metković, Ploče i Nova Mokošica), prosječna veličina 2011. g. iznosi 300 stanovnika, najmanje od svih dalmatinskih županija. No, pravu sliku naseljenosti, a time i njezinu pogodnost za razvoj turizma, moguće je dobiti samo ako se promotre naselja po razredima prema broju stanovnika (tab. 28.). Čak 90 (40 %) naselja ima do 100 stanovnika, a u svima njima zajedno živi tek 3,5 % stanovništva regije. Radi se o malim ruralnim naseljima smještenima podalje od gradova sa slabijim agrarnim resursima, a koja su snažno zahvaćena depopulacijom (krški rub Donjoneretvanskog kraja, unutrašnjost Dubrovačkog primorja, Konavoska brda, krajnji JZ dio Konavala, većina unutrašnjih naselja na

Pelješcu te većina naselja na Mljetu i Lastovu)[176]. U turizam je uključeno tek nekoliko obalnih naselja na Mljetu i Lastovu te nekoliko unutrašnjih naselja na Pelješcu, u kojima se turizam odvija u obližnjim uvalama. Ovoj se skupini može pridodati i 50 naselja sa 100 – 200 stanovnika, zastupljenih pretežno u istim područjima kao prethodna. No, tu ulaze čak i neka obalna vikendaško-turistička mjesta poput Duboke, Komarne, Brsečina i Koločepa te manja naselja Dubrovačke urbane regije u Šumetu, na Srđu i na rubu Župe dubrovačke.

Tab. 28. Veličina naselja Južne Dalmacije 2011. g.

Broj stanovnika	**Naselja**			**Stanovništvo**		
	Broj	**Udio (%)**	**Kum. %**	**Broj**	**Udio (%)**	**Kum. %**
≤ 100	90	39,7	39,7	4.264	3,5	3,5
100 – 200	50	22,0	61,7	7.434	6,1	9,6
200 – 500	52	22,9	84,6	15.014	12,2	21,8
500 – 1.000	19	8,4	93,0	13.785	11,3	33,1
1.000 – 2.000	7	3,1	96,1	10.834	8,8	41,9
2.000 – 5.000	5	2,2	98,3	15.445	12,6	54,5
5.000 – 20.000	3	1,3	99,6	27.358	22,3	76,8
> 20.000	1	0,4	100,0	28.434	23,2	100,0
Ukupno	**230**	**100,0**	**-**	**122.568**	**100,0**	**-**

Izvor: DZS (2013)

U skupini 200 – 500 stanovnika nalazi se 52 većih ruralnih ili poluurbanih naselja bližih urbanim centrima (Donjoneretvanski kraj, unutrašnja naselja Dubrovačkog primorja, Šumeta i Srđa, većina obalnih naselja Rijeke i Župe dubrovačke, većina naselja konavoske Gornje i Donje Bande te dio obalnih ili dvojnih peljeških naselja). No, tu spadaju i centralna naselja u prostoru bez većeg grada, a koja su depopulacijom smanjena do sadašnje veličine (Babino Polje na Mljetu, Ubli i Lastovo na Lastovu, Lopud i šipanska naselja). Dosta naselja iz ove skupine uključeno je u turizam, a neka od njih ostvaruju i relativno visoki turistički promet (Plat, Soline, Mlini). U skupini 500 – 1.000 nalazi se 19 relativno velikih naselja različitog karaktera i funkcija. Jednu skupinu čine veća agrarna naselja smještena u blizini Metkovića i Ploča, drugu pretežno obalna naselja koja predstavljaju središta svojih mikroregija (Slano, Trpanj, Ston, može im se dodati i dvojno naselje Smokvica), i koja su uglavnom orijentirana na turizam. Treću skupinu čine unutrašnja i obalna naselja kompleksnije gospodarske orijentacije u Dubrovačkoj urbanoj regiji (Orašac, Zaton, Mlini, Kupari, Brašina, Zvekovica i Čilipi), u kojima je ujedno razvijena i dnevna cirkulacija u Dubrovnik.

[176] Naselja Brečići i Dubrave u Općini Pojezerje te Glavat i Sušac u Općini Lastovo nemaju registriranih stanovnika.

Naselja s 1.000 – 2.000 stanovnika imaju pretežno urbani karakter i nalaze se u blizini većih gradova (Dubrovnika, Korčule i Ploča). Pritom je turizam snažnije razvijen jedino u Orebiću i Lumbardi, dok se u ostalim naseljima javlja sporadično (Žrnovo i Mokošica) ili uopće nije razvijen (Rogotin, Čibača, Petrača), a stanovništvo se bavi drugim aktivnostima ili dnevno cirkulira na rad. Osam gradova s 2.000 – 20.000 stanovnika predstavlja nositelje gospodarskog razvoja regije (jedini izuzetak je Nova Mokošica, satelitsko naselje Dubrovnika). Gradovi u Donjoneretvanskom kraju orijentirani su na poljoprivredu, industriju i lučke djelatnosti, a turizam je tek sporadična aktivnost (Metković, Ploče, Opuzen). Cavtat i Korčula imaju visoko razvijen turizam i turistička su središta svojih regija, dok Blato i Vela Luka imaju kompleksniju gospodarsku strukturu koja se temelji na poljoprivredi, industriji i turizmu. Jedino naselje s više od 20.000 stanovnika je Dubrovnik, administrativno, turističko i gospodarsko središte regije.

Usporedba broja stanovnika po regijama i broja turističkih noćenja kao jednog od pokazatelja stupnja razvoja turizma pokazuje samo djelomičnu pravilnost (tab. 29.). Turističke regije Mljet i Lastovo imaju najmanje stanovnika i najniži broj noćenja. Iako se te dvije pojave ne mogu u potpunosti uzročno-posljedično povezati, manji broj stanovnika (posebno radno aktivnog) jedan je od glavnih razloga slabije razvijenosti turističke ponude koja se svodi pretežno na iznajmljivanje smještaja u kućanstvima (nedostaje radna snaga, inicijativnost i kapital za razvoj više turističke ponude). Slična obilježja ima i regija Pelješac-Ston, no broj noćenja u odnosu na broj stanovnika znatno je veći nego u prethodnim dvjema regijama, čemu pogoduje veći broj prirodnih plaža (osnovnih resursa za ljetni odmorišni turizam) i blizina kopna (bolja prometna dostupnost). Dakle, navedene regije s manjim brojem stanovnika izrazito su orijentirane na turizam, no prevladava jednostavni turistički proizvod *sunce i more* i privatna kućanstva u smještajnoj strukturi. Donjoneretvanski kraj predstavlja izuzetak u odnosu na prethodne regije jer, unatoč većem broju stanovnika, bilježi manji broj noćenja, uslijed orijentacije na druge gospodarske aktivnosti te je tek manji dio stanovništva usmjeren na turizam.

Četiri razvijenije turističke regije imaju veći broj stanovnika i kompleksniju turističku ponudu. Turistička regija Dubrovnik, očekivano, prednjači brojem stanovnika i noćenja te razvijenošću smještajne i ukupne turističke ponude, no unatoč tome slanja se dijelom i na sezonsku radnu snagu u turizmu. U regijama Korčula, Konavle i Pelješac-Orebić s većim brojem stanovnika smještajna ponuda je kvalitetnija, a turistička ponuda se temelji na kompleksnijem kupališnom turizmu, no razvijaju se i drugi oblici (nautički, ruralni, kulturni). Regija Pelješac-Orebić sa samo 4,0% stanovništva ostvaruje čak 14,6% noćenja, što je posljedica njezine jače orijentacije na turizam od regija Korčule i Konavle, u kojima se razvijaju i druge gospodarske aktivnosti.

Tab. 29. Broj stanovnika 2011. g. i turističkih noćenja (prosjek 2010. – 2012.) u Južnoj Dalmaciji prema turističkim regijama

Turistička regija	Turistička mjesta		Turistička noćenja		Stanovništvo	
	Broj	Udio	Broj	Udio	Broj	Udio
Dubrovnik	28	25,9	264.3913	54,7	53.116	43,3
Konavle	12	11,1	483.711	10,0	8.577	7,0
Donjoneretvanski kraj	13	12,0	95.003	2,0	35.672	29,1
Pelješac-Orebić	17	15,7	704.464	14,6	4.843	4,0
Pelješac-Ston	11	10,2	133.538	2,8	2.958	2,4
Korčula	9	8,3	667.182	13,8	15.522	12,7
Mljet	11	10,2	70.779	1,5	1.088	0,9
Lastovo	7	6,5	34.533	0,7	792	0,6
Ukupno	**108**	**100,0**	**4,833.123**	**100,0**	**122.568**	**100,0**

Izvor: DZS (2013; 2011-2015)

Prosječna veličina naselja također se može djelomično povezati sa stupnjem razvoja turizma. Naime, pretpostavka je da veći broj stanovnika predstavlja osnovu za razvoj kvalitetnije smještajne ponude i veći turistički promet, ali i obrnuto, da veća naselja s razvijenijim turizmom privlače veći broj doseljenika. Broj turističkih noćenja općenito manji je u regijama s manjom prosječnom veličinom naselja (Mljet 78, Lastovo 113, Pelješac 123) (DZS, 2013). Naime, u tim je naseljima broj radno aktivnog stanovništva malen pa se turizam pretežno svodi na iznajmljivanje smještaja u kućanstvima, čime je i stupanj razvoja turizma manji (u prethodnom poglavlju utvrđeno je, da u uvjetima istog broja postelja, naselja s višim udjelom postelja u osnovnim smještajnim kapacitetima ostvaruju veći turistički promet nego naselja s većim udjelom smještaja u kućanstvima). Stoga bi preporuka za budući razvoj turizma u tim područjima trebao biti razvoj manjih hotela i složenije turističke ponude s tendencijom povećanja turističke sezone, a ne gradnja većih hotelskih kompleksa u svrhu razvoja ljetnog odmorišnog turizma ili daljnja ekspanzija smještaja u privatnim kućanstvima. U suprotnom će se te regije suočiti s nedostatkom radne snage i potrebom „uvoza“ većeg broja radnika s kopna, što može izazvati otpor lokalnog stanovništva i promjenu karaktera tih regija.

U razvijenijim turističkim regijama prosječna veličina naselja je veća (Korčula 1552, Dubrovnik 770, Pelješac-Orebić 269), demografska slika je povoljnija, zbog čega su veći broj aktivnog stanovništva i inicijativnost za razvoj turizma. To omogućuje realizaciju i većih turističkih projekata, no uz pomni odabir i analizu lokacija. Iako je prosječna veličina naselja u Donjoneretvanskom kraju čak 637, regija je orijentirana na druge gospodarske aktivnosti i ne može se povezati sa stupnjem razvoja turizma (DZS, 2013).

7.2. UKUPNO KRETANJE STANOVNIŠTVA

Južnu Dalmaciju u cjelini u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata obilježava porast broja stanovnika. Od 1948. do 2011. g. broj stanovnika ukupno je povećan za 34.033 ili 38,4 %, a samo u promatranom razdoblju 1961. – 2011. broj stanovnika povećan je za 23,1 %. No, rast nije kontinuiran, nego se može podijeliti u dva manja razdoblja: (1) razdoblje demografske progresije (1948. – 1991.) i (2) razdoblje umjerene depopulacije (1991. – 2011.) (tab. 30.).

Broj stanovnika sve do 1981. g. raste pretežno pod utjecajem prirodnog prirasta, a manjim dijelom i pozitivne migracijske bilance. U razdoblju 1981. – 1991. događa se obrat trenda kao posljedica smanjenja prirodnog prirasta i za daljnji populacijski rast najzaslužnija postaje pozitivna migracijska bilanca (tab. 31.). Ukupni populacijski rast neodvojivo je vezan za društveno-gospodarski razvoj regije nakon Drugog svjetskog rata, a prvenstveno je vezan za tri glavna žarišta. Prvo žarište predstavlja Dubrovnik sa širom okolicom, koji svoj razvoj temelji prvenstveno na turizmu, a manjim dijelom na industriji i pomorstvu te funkcijama (obrazovanju, zdravstvu, upravi). Drugo žarište čine urbana središta Donjoneretvanskog kraja, u kojima se gospodarski razvoj temelji na lučko-industrijskim djelatnostima i trgovini, a treće otok Korčula sa susjednom obalom Pelješca, koji se razvijaju na temelju turizma, industrije i pomorstva. Društveno-gospodarska transformacija regija dovodi do snažnog unutrašnjeg prerazmještaja stanovništva, pretežno iz ruralnih poljoprivredno-ribarskih područja na otocima i u unutrašnjosti u urbanizirana područja na obali. Migracija selo-grad tako ima karakter litoralizacije naseljenosti, ali i povećanja kontrasta između obalnog te otočno-poluotočnog i unutrašnjeg prostora (usp. Nejašmić, 1999b).

Tab. 30. Pokazatelji općeg kretanja stanovništva Južne Dalmacije 1948. – 2011. (po međupopisnim razdobljima)

Godina	Broj stanovnika	Indeks promjene 1948.=100	Indeks promjene 1961.=100	Lančani indeks	Međupopisna promjena	Prosječna godišnja promjena	Stopa prosječne godišnje promjene
1948.	88.535	100,0	-	-	-	-	-
1953.	94.812	107,1	-	107,1	6.277	1.255,4	1,4
1961.	99.593	112,5	100,0	105,0	4.781	597,6	0,6
1971.	108.131	122,1	108,6	108,6	8.538	853,8	0,9
1981.	115.683	130,7	116,2	107,0	7.552	755,2	0,7
1991.	126.329	142,7	126,8	109,2	10.646	1.064,6	0,9
2001.	122.870	138,8	123,4	97,3	-3.459	-345,9	-0,3
2011.	122.568	138,4	123,1	99,8	-302	-30,2	0,0

Izvor: DZS (2005; 2013)

Tab. 31. Ukupna promjena (D), prirodna promjena (PP) i migracijska bilanca (MB) u turističkim regijama Južne Dalmacije 1961. – 2011. (po međupopisnim razdobljima*)

	DUBROVNIK			KONAVLE			DONJONERETVANSKI KRAJ		
	D	**PP**	**MB**	**D**	**PP**	**MB**	**D**	**PP**	**MB**
1961. - 1971.	6.918	2.449	4.469	-400	219	-619	2.895	2.894	1
1971. - 1981.	8.064	3.352	4.712	222	53	169	2.502	2.702	-200
1981. - 1991.	5.345	2.269	3.076	523	8	515	3.847	2.514	1.333
1991. - 2001.	-2.989	359	-3.348	-824	-19	-805	1.571	2.421	-850
2001. - 2011.	467	426	41	327	73	254	63	1.079	-1.016
1961. - 2011.	17.805	8.855	8.950	-152	334	-486	10.878	11.610	-732
	PELJEŠAC-OREBIĆ			**PELJEŠAC-STON**			**KORČULA**		
	D	**PP**	**MB**	**D**	**PP**	**MB**	**D**	**PP**	**MB**
1961. - 1971.	-165	-77	-88	-544	-54	-490	398	280	118
1971. - 1981.	97	39	58	-638	-127	-511	-2.204	247	-2.451
1981. - 1991.	-8	-28	20	-57	-122	65	895	-114	1.009
1991. - 2001.	310	-153	463	-159	-155	-4	-856	-420	-436
2001. - 2011.	-193	-137	-56	-240	-212	-28	-660	-486	-174
1961. - 2011.	41	-356	397	-1.638	-670	-968	-2.427	-493	-1.934
	MLJET			**LASTOVO**			**UKUPNO**		
	D	**PP**	**MB**	**D**	**PP**	**MB**	**D**	**PP**	**MB**
1961. - 1971.	-325	-4	-321	-239	31	-270	8.538	5.737	2.801
1971. - 1981.	-243	-124	-119	-248	21	-269	7.552	6.163	1.389
1981. - 1991.	-158	-121	-37	259	19	240	10.646	4.425	6.221
1991. - 2001.	-126	-123	-3	-386	-25	-361	-3.459	1.885	-5.344
2001. - 2011.	-23	-128	105	-43	-51	8	-302	564	-866
1961. - 2011.	-875	-500	-375	-657	-5	-652	22.975	18.774	4.201

* Prirodna promjena za 1961., 1962. i 1963. g. procijenjena je na temelju sedmogodišnjeg prosjeka broja rođenih i umrlih za razdoblje 1964. – 1970.
Izvori: DZS (1965-2015; 2005; 2013)

Najbrži porast broja stanovnika bilježi se u razdoblju 1948. – 1953. (1,4 % godišnje), prvenstveno kao posljedica prirodnog prirasta, uz djelovanje poslijeratnog kompenzacijskog nataliteta, ali i doseljavanja. U razdoblju nakon 1953. g. intenzitet porasta usporava; u tom razdoblju snažnije se razvija domaći turizam, a razvoj industrije još uvijek nije snažan. Nešto veće prosječne godišnje stope rasta broja stanovnika 1961. – 1971. (0,9 %) podudaraju se sa snažnijim razvojem međunarodnog turizma u vodećim turističkim regijama te s razvojem lučko-industrijskih djelatnosti u Donjoneretvanskom kraju. Uz relativno visoki prirodni prirast koji determinira ukupno kretanje, prisutno je doseljavanje, pretežno u Dubrovnik, Metković i Ploče, te u Korčulu, Velu Luku i Orebić kao sekundarna središta, uz snažniji unutrašnji prerazmještaj stanovništva. Desetljeće 1971. – 1981. prate manje stope rasta, kao posljedica prvenstveno smanjenog doseljavanja. U tom se razdoblju intenzivno razvija industrija u drugim dijelovima Hrvatske i bivše Jugoslavije koja privlači i stanovništvo Južne Dalmacije. U

razdoblju 1981. – 1991. stopa rasta ponovno je veća (0,9 %), unatoč smanjenju prirodnog prirasta, a uslijed intenzivnijeg doseljavanja koje se poklapa s dostizanjem vrhunaca prijeratnog turističkog razvoja, pri čemu se dio sezonske radne snage trajno doseljava u Južnu Dalmaciju.

Nakon dosegnutog maksimuma od 126.329 stanovnika 1991. g. u posljednja dva desetljeća broj stanovnika smanjen je za 3.761 ili 3 %. Intenzivnija depopulacija odvija se u razdoblju 1991. – 2001. zbog negativne migracijske bilance (prirodna promjena se smanjuje, ali je i dalje pozitivna). To iseljavanje posljedica je samog rata, ali i propasti gospodarskih aktivnosti pa se dio iseljenih, pogotovo stručne radne snage u turizmu, nakon završetka Domovinskog rata ne vraća u Južnu Dalmaciju. Osim toga, turizam se sve do 2000. g. obnavlja vrlo sporo i ne uspijeva privući novo stanovništvo u prostor. Nakon 2001. g. depopulacija usporava, unatoč sve manjem prirodnom prirastu, a posljedica je smanjenja još uvijek negativne migracijske bilance. To se razdoblje poklapa s novijim intenzivnijim razvojem turizma koji privlači dio novog stanovništva u ovaj prostor, no Južna Dalmacija i dalje ostaje pretežno emigracijska regija.

Analizirano kretanje stanovništva značajno se razlikuje na nižim prostornim razinama. Budući da se demogeografska transformacija Južne Dalmacije istražuje s obzirom na turizam, potrebno je ukratko analizirati odnos turizma i ukupnog kretanja stanovništva na razini pojedinih turističkih regija. Uočava se izrazita polarizacija u kretanju stanovništva na regionalnoj i naseljskoj razini (tab. 31., sl. 67. i 68.). S jedne strane se nalaze turističke regije Dubrovnik i Donjoneretvanski kraj koje u najvećem dijelu promatranog razdoblja bilježe populacijski rast. Turističke regije Korčula, Konavle i Pelješac-Orebić karakteriziraju naizmjenična razdoblja populacijskog rasta i depopulacije kao posljedica društveno-gospodarski uvjetovane migracije te, posljedično, prirodnog kretanja. Turistički slabije razvijene regije Lastovo, Mljet i Pelješac-Ston karakterizira intenzivna depopulacija u cijelom razdoblju. Međutim, nije moguće povući potpunu uzročno-posljedičnu vezu između stupnja razvoja turizma i ukupnog kretanja stanovništva jer na oba procesa djeluje čitavi niz faktora (usp. Zupanc i dr., 2000). Prije svega se radi o činjenici da navedene tri regije karakterizira općenito manji broj stanovnika i izrazito poljoprivredna orijentacija nakon Drugog svjetskog rata te odljev stanovništva uslijed nerazvijenosti ostalih gospodarskih grana u razdoblju intenzivne deagrarizacije. Turizam, koji se u otočno-poluotočnom ruralnom prostoru počinje razvijati kasnije, odvija se već u uvjetima okljaštrene biološke strukture (usp. Nejašmić, 1998; 1999b; 2013), što je dijelom i uzrok nižeg stupnja razvoja turističke ponude, a time nema dovoljnu moć za privlačenje novog stanovništva

s kopna[177]. Naime, za višu razinu turističkog razvoja potreban je veći broj stanovnika, posebno adekvatno obrazovanog s razvijenom turističkom inicijativom.

Najrazvijenija turistička regija Dubrovnik sve do 1991. g. bilježi intenzivni populacijski rast udruženim djelovanjem pozitivne migracijske bilance (većim dijelom) i pozitivne prirodne promjene (manjim dijelom). Pozitivna migracijska bilanca odraz je doseljavanja u Dubrovnik u sklopu migracije stanovništva iz okolice u grad, ali i šire, potaknutog razvojem turizma, pomorstva, industrije i uslužnih funkcija. Intenzitet populacijskog rasta najveći je u razdoblju 1971. – 1981., kada je i intenzitet migracije selo-grad u Hrvatskoj poprilično velik. Zbog toga je populacija regije Dubrovnik u razdoblju 1961. – 1991. povećana za 20.237 ili čak 57,6 %. No, agresija na Hrvatsku i okupacija dijela regije, te uništavanje turističkih i ostalih gospodarskih resursa, dovode do iseljavanja stanovništva i gubitka velikog broja radnih mjesta, zbog čega se dio stanovništva ni nakon rata ne vraća u Dubrovnik. Samo u desetljeću 1991. – 2001. broj stanovnika smanjen je za 5,4 %, i to negativnom migracijskom bilancom, uz malu, ali još uvijek pozitivnu prirodnu promjenu. Puni oporavak turizma i gospodarstva 2001. – 2011. prati ponovni populacijski rast, ali znatno manji nego prije, zbog male migracijske bilance. Pritom je snažan unutrašnji prerazmještaj stanovništva pod utjecajem suburbanizacije Dubrovnika. Broj stanovnika u samom gradu se smanjuje, ali se intenzivno povećava broj stanovnika u okolici, posebno u Župi i Rijeci dubrovačkoj. Taj se proces odvija paralelno s prostornom difuzijom turizma u okolicu. Sekundarno žarište populacijskog rasta predstavlja Slano s manjim obalnim naseljima, dok većina unutrašnjih i otočnih naselja i dalje depopulira.

Broj stanovnika Konavala raste sve do 1991., kada je zabilježeno 345 stanovnika više (4,0 %) u odnosu na 1961. g. Na početku tog razdoblja stanovništvo pretežno napušta poljoprivredu i odlazi u Dubrovnik i izvan Južne Dalmacije, no već od 1971. g. sjeverni dio se uključuje u urbanu regiju Dubrovnik, postaje odredište unutrašnje migracije selo-grad i bilježi pozitivnu migracijsku bilancu. Drugo manje odredište unutrašnje migracije jest Molunat, uz Cavtat jedino obalno turističko mjesto. Agresija na Hrvatsku i okupacija dijela regije dovode do iseljavanja i prirodnog pada u razdoblju 1991. – 2001. No, u posljednjem međupopisnom razdoblju bilježi se ponovni populacijski rast na temelju imigracije i prirodnog prirasta. Izrazitiji progresivni karakter pritom imaju Cavtat i obližnja naselja koja su u zoni dnevne cirkulacije Dubrovnika te nekoliko naselja južnog dijela Konavoskog polja smještena uz Jadransku magistralu.

[177] Zupanc i dr. (2000) su istraživanjem na ukupnom skupu hrvatskih otoka potvrdili da turizam utječe na demografsku revitalizaciju samo u slučaju većih i naseljenijih otoka s višim turističkim prometom, gdje već postoje bolje društveno-gospodarske pretpostavke za zadržavanje postojećeg i privlačenje novog stanovništva.

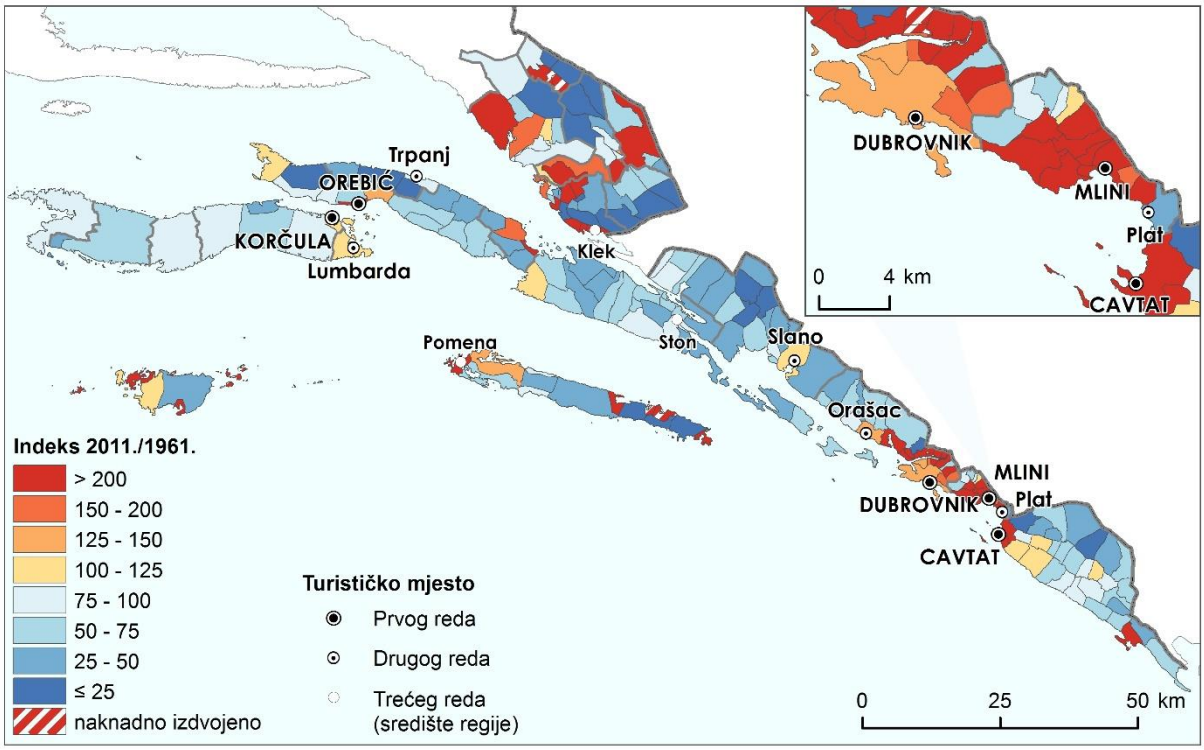

Sl. 67. Indeks promjene broja stanovnika Južne Dalmacije 2011./1961. (po naseljima)
Izvori: DZS (2005; 2013)

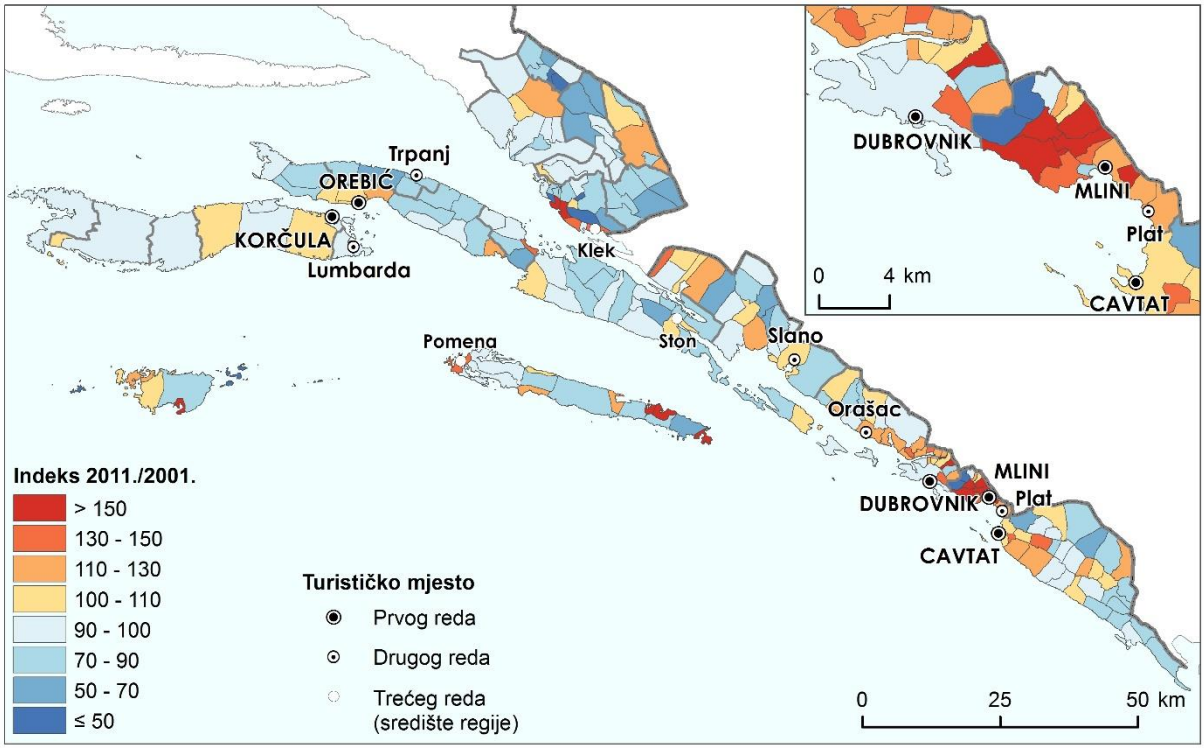

Sl. 68. Indeks promjene broja stanovnika Južne Dalmacije 2011./2001. (po naseljima)
Izvori: DZS (2005; 2013)

Turistička regija Donjoneretvanski kraj bilježi populacijski rast u cijelom promatranom razdoblju, čak i u međupopisnom razdoblju unutar kojeg se dogodio Domovinski rat. Porast

broja stanovnika u cijelom je razdoblju posljedica prvenstveno prirodnog prirasta, dok je migracijska bilanca nulta ili negativna (jedino u razdoblju 1981. – 1991. imigracija prevladava nad emigracijom). Taj je proces dio migracije selo-grad, koja samo manjim dijelom za odredište ima gradove Metković, Ploče i Opuzen, a značajan je odljev stanovništva izvan regije. Deagrarizirano stanovništvo zapošljava se u djelatnostima vezanima za luku Ploče te u industriji i trgovini u Metkoviću, dok u ostatku regije prevladava poljoprivreda, a turizam se ne razvija u značajnijoj mjeri, pa time ni nema značajniji učinak na kretanje stanovništva. U razdoblju 1961. – 1991. broj stanovnika ukupno je povećan za 9.244 ili 37,2 %. Rast se nastavlja i kasnije pa je u razdoblju 1991. – 2011. zabilježen rast od 1.634 stanovnika ili 5 %. Istovremeno se smanjuje prirodni prirast i ponovno jača odljev stanovništva iz regije. U zadnjem međupopisnom razdoblju populacijski rast prisutan je jedino u Metkoviću, u manjim obalnim turističkim mjestima slivanjskog primorja te u nekoliko manjih naselja u okolici Ploča, dok većina naselja depopulira, uključujući Ploče i Opuzen.

Turistička regija Pelješac-Orebić u cijelom razdoblju bilježi blagu depopulaciju (povremeno i stagnaciju) predvođenu negativnom prirodnom promjenom, uz izmjenu emigracijskog i imigracijskog karaktera. Od 1961. do 1971. g. broj stanovnika ubrzano se smanjuje djelovanjem prirodnog pada i negativne migracijske bilance. No, već u sljedećem razdoblju, koje se poklapa s intenzivnijim razvojem turizma, trend se potpuno okreće te regija bilježi populacijsku progresiju djelovanjem prirodnog prirasta i doseljavanja. Orebić i druga turistička mjesta, zahvaljujući turizmu, postaju odredišta unutrašnje migracije selo-grad, ali i odredište doseljenika izvan same regije. Prirodni prirast je posljedica selektivnosti migracije prema dobi, odnosno doseljavanja mlađeg zrelog stanovništva. No, već u razdoblju 1981. – 1991. smanjuje se pozitivna migracijska bilanca i prirodni pad ponovno postaje izraženiji, što dovodi do populacijske stagnacije. S obzirom na nerazvijenost ostalih gospodarskih aktivnosti, unatoč turističkim vrhuncima koje bilježe turistička mjesta 1980-ih, izostaje snažnije doseljavanje. Zbog toga je razdoblju 1961. – 1991. broj stanovnika ukupno blago smanjen za 76 ili 1,6 %.

Nasuprot tome, u razdoblju 1991. – 2011. bilježi se porast broja stanovnika (za 117 ili 2,0 %), i to prvenstveno zahvaljujući imigraciji, pretežno iz BiH, dok je prirodna promjena negativna. Naime, u socijalističkom razdoblju brojni stanovnici iz BiH na Pelješcu grade vikendice, a one od 1990-ih dijelom postaju kuće za stalno stanovanje trajno doseljenih stanovnika. Tu se često radi i o „revitalizaciji na papiru“, pri čemu se nekadašnji vikendaši prijavljuju kao stalni stanovnici u svojim vikendicama (Zupanc i dr., 2000). Budući da se tek manjim dijelom radi o ekonomskoj imigraciji te da to razdoblje ne prati intenzivniji gospodarski razvoj, migracijska

bilanca u posljednjem međupopisnom razdoblju je negativna, što ukazuje na ponovno pojačano iseljavanje. U razdoblju 1961. – 2011. samo turistička mjesta Orebić, Stanković i Lovište bilježe populacijski rast, a sva ostala naselja depopuliraju. Čak ni Trpanj, u kojem je komercijalni turizam bio ograničen, ne bilježi značajniji populacijski rast. U posljednjem međupopisnom razdoblju populacijsku progresiju bilježe jedino Orebić i okolna naselja, koja predstavljaju jezgru turističkog (i općenito gospodarskog) razvoja regije (sl. 68.).

Regija Pelješac-Ston pokazuje sličnu izmjenu imigracijskog i emigracijskog karaktera, no obilježava je znatno nepovoljnija demografska i gospodarska situacija, uz znatno niži razvoj turizma. Zbog toga cijelo promatrano razdoblje karakterizira negativna (i sve veća) prirodna promjena i ukupna depopulacija. U razdoblju 1961. – 1991. broj stanovnika smanjen je za 1.239 ili čak 27,0 %, pri čemu negativnu prirodnu promjenu prati i negativna migracijska bilanca (jedini izuzetak je razdoblje 1981. – 1991.). Ukupna depopulacija nastavlja se udruženim djelovanjem prirodnog pada i iseljavanja i nakon 1991. g. pa je u razdoblju 1991. – 2011. regija Pelješac-Ston izgubila 399 stanovnika ili 11,9 %. Smanjeni intenzitet depopulacije u odnosu na prijeratno razdoblje može se objasniti malo intenzivnijim gospodarskim razvojem (temeljenim pretežno na turizmu), čime se dio mlađeg stanovništva zadržava u regiji, ali i iscrpljenim potencijalnim emigracijskim kontingentom (usp. Nejašmić, 1999b; 2013). U cijelom promatranom razdoblju populacijski rastu samo Žuljana, Drače i Sreser, dok su ostala turistička mjesta zahvaćena depopulacijom većeg ili manjeg intenziteta. Ipak, u zadnjem međupopisnom razdoblju populacijski rast se počinje bilježiti u Stonu, koji doživljava turističku, gospodarsku i funkcionalnu revalorizaciju.

Demogeografski razvoj Korčule je kompleksan, a proizlazi iz različite društveno-gospodarske orijentacije istočnog i zapadnog dijela otoka. Turizam se u istočnom dijelu otoka razvija vrlo rano, dok je zapadni dio otoka orijentiran na poljoprivredu, a nakon Drugog svjetskog rata razvijaju se industrija i brodogradnja u Blatu i Veloj Luci. U međupopisnom razdoblju 1961. – 1971. prisutno je snažno socioekonomsko prestrukturiranje stanovništva, no zbog razvoja lokalne industrije, to prestrukturiranje ne prati snažniji odljev stanovništva s otoka (stanovništvo koje ranije napušta poljoprivredu zapošljava se u sekundarnim djelatnostima na samom otoku). Međutim, broj radnih mjesta u tim djelatnostima nije dovoljan za sve koji napuštaju poljoprivredu, a istovremeno se turizam ne razvija u mjeri da može apsorbirati svu radnu snagu koja je „izašla“ iz poljoprivrede. Stoga razdoblje 1971. – 1981. karakterizira masovno iseljavanje iz zapadnog dijela otoka i dovodi do ukupnog smanjenja broja stanovnika, unatoč prirodnom prirastu. Iseljavanje mlađeg fertilnog kontingenta već u međupopisnom

razdoblju 1981. – 1991. dovodi do smanjenja rodnosti i negativne prirodne promjene, ali je kompenzira pozitivna migracijska bilanca. Naime, u tom se razdoblju počinje malo intenzivnije razvijati turizam i u središnjem i u zapadnom dijelu otoka, a cijeli otok u tom desetljeću bilježi predratne turističke vrhunce, što pozitivno djeluje na imigraciju[178]. Ipak, zahvaljujući masovnom iseljavanju u osmom desetljeću, u razdoblju 1961. – 1991. broj stanovnika Korčule smanjen je za 911 ili 5,1 %. Negativna prirodna promjena sve većeg intenziteta nastavlja se i nakon 1991. g., a pridružuje joj se i negativna migracijska bilanca, posebno jaka u zadnjem desetljeću 20. st., kada otočni turizam doživljava pad, kao i ostale gospodarske aktivnosti koje zahvaća kriza. Negativna migracijska bilanca u zadnjem međupopisnom razdoblju je smanjena zbog intenziviranja turističkog razvoja i okretanja sve većeg broja stanovnika ovoj aktivnosti, posebno u uvjetima nestanka industrije i pomorstva. Sve je to, ipak, nedovoljno da privuče veći broj stanovnika na otok i time spriječi daljnju depopulaciju.

Na otoku Mljetu u cijelom promatranom razdoblju prevladava depopulacija generirana negativnom prirodnom promjenom i negativnom migracijskom bilancom. Intenzitet emigracije najsnažniji je u razdoblju 1961. – 1971., kada veliki dio stanovništva napušta poljoprivredu i odlazi s otoka u potrazi za zaposlenjem. Turizam se u tom razdoblju razvija tek u tragovima, a ne postoje druge gospodarske aktivnosti koje bi apsorbirale deagrarizirano stanovništvo. Turizam se počinje ekstenzivno razvijati tek 1970-ih na području NP Mljet, a 1978. g. otvara se i hotel *Odisej* u Pomeni. Negativna migracijska bilanca smanjuje se zbog navedenih procesa, ali i zbog iscrpljenosti potencijalnog emigracijskog kontingenta (usp. Nejašmić, 2013). Ukupno je u razdoblju 1961. – 1991. broj stanovnika smanjen za 728 ili za 37,0 %. U razdoblju 1991. – 2001. depopulacija usporava, a u zadnjem međupopisnom razdoblju po prvi put se javlja i pozitivna migracijska bilanca. Naime, taj je iznos apsolutno mali, a posljedica je smanjenog iseljavanja mlađeg stanovništva, kojem aktivnosti vezane uz turizam i NP Mljet omogućavaju kakvu-takvu egzistenciju, a imigracija je pretežno udajno-ženidbenog karaktera. Tako je u razdoblju 1991. – 2011. broj stanovnika ukupno smanjen tek za 149 ili za 12,0 %. Istovremeno se odvija snažni prerazmještaj stanovništva unutar otoka, pri čemu unutrašnja naselja ubrzano gube stanovništvo, a relativno brzo rastu manja obalna turistička mjesta (usp. Nejašmić, 1999b).

Kretanje stanovništva na Lastovu velikim je dijelom vezano uz njegov geopolitički položaj i status. Naime, zbog posebnog vojnog statusa otoka nakon Drugog svjetskog rata, mogućnosti

[178] Nejašmić (1999b) je na primjeru srednjodalmatinskog otočja utvrdio da je neto migracijski saldo u izravnoj vezi s napretkom turizma, odnosno da se u turistički razvijenijim naseljima u razdobljima s intenzivnijim razvojem turizma bilježi i veći pozitivni migracijski saldo.

razvoja (inozemnog) turizma su ograničene, pa stanovništvo kontinuirano iseljava s otoka, što generira negativnu migracijsku bilancu i smanjuje prirodni prirast. Selektivnost emigracije prema dobi od 1981. g. dovodi i do prirodnog pada, no u tom desetljeću zamjetno je stvarno i prividno doseljavanje stanovništva na otok. U tom se razdoblju počinje snažnije razvijati turizam, što zadržava većinu stanovništva na otoku, a istovremeno je bolji popisni obuhvat radnika „na radu u inozemstvu“, zbog čega je na umjetni način povećan ukupni broj stanovnika. (u razdoblju 1961. – 1991. broj stanovnika ukupno smanjen za 228 ili 15,7 %). Od 1991. g. otok ponovno poprima emigracijski karakter, što uz prirodnu depopulaciju dovodi do ukupne depopulacije. Tek se u posljednjem međupopisnom razdoblju emigracija smanjuje pa se može govoriti o malenoj i pozitivnoj migracijskoj bilanci. To je posljedica novijeg razvoja turizma (koji je još uvijek skroman u usporedbi s drugim regijama), razvoja aktivnosti vezanih uz Park prirode Lastovsko otočje, ali i iscrpljenosti potencijalnog emigracijskog kontingenta. No, broj stanovnika i dalje se smanjuje zbog prirodnog pada. Slično kao i na Mljetu, istovremeno se odvija snažni unutarotočni prerazmještaj stanovništva, pri čemu Lastovo gubi stanovništvo, a ostala (obalna) naselja bilježe ubrzani populacijski rast.

7.3. PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA

Kompleksno ukupno kretanje stanovništva u Južnoj Dalmaciji uzročno-posljedično je vezano uz kretanje rodnosti, smrtnosti i prirodne promjene u regiji u cjelini i njezinim sastavnicama. Pritom treba imati na umu da regije Dubrovnik i Donjoneretvanski kraj, zbog svoje veće populacijske mase, ponderiraju demogeografske pokazatelje cijene regije, dok na nižim prostornim razinama istovremeno postoje vrlo značajne razlike.

Kretanje broja rođenih odraz je ukupnog i mehaničkog kretanja stanovništva te procesa starenja. Na početku promatranog razdoblja, sve do kraja 1960-ih, broj rođenih je relativno manji zbog pojačanog odljeva mlađeg zrelog stanovništva, budući da da industrija i turizam u tom razdoblju ne uspijevaju zadržati stanovništvo u regiji. No, već početkom 1970-ih zamjetno je povećanje rodnosti koje se održava sve do 1983. g. To povećanje predstavlja eho-efekt poslijeratnog kompenzacijskog nataliteta, odnosno potomstvo poslijeratne *baby boom* generacije (rođene neposredno nakon Drugog svjetskog rata), a potencirano je intenzivnijim razvojem turizma koji privlači stanovništvo iz drugih regija, ali i utječe na zadržavanje stanovništva u regiji. Sličan efekt ima i razvoj lučko-industrijskih djelatnosti u Donjoneretvanskom kraju. Razdoblje više rodnosti završava početkom 1980-ih te je od 1984. do početka rata prisutno smanjenje.

Minimumi rođenih bilježe se za vrijeme samog rata (1992. g.), kada je dio promatranog područja okupiran iz kojeg je znatan broj stanovnika privremeno iselio (sl. 69.).

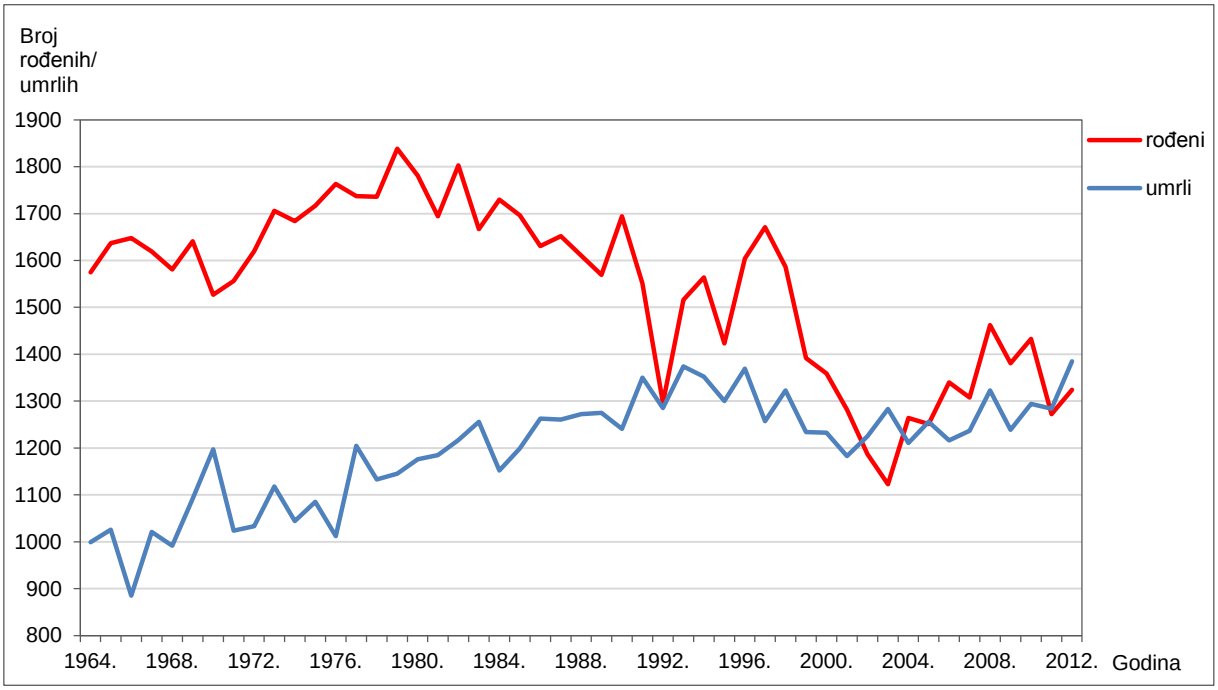

Sl. 69. Kretanje broja rođenih i umrlih u Južnoj Dalmaciji 1964. – 2012.
Izvor: DZS (1965-2015)

Nakon završetka rata vidljivo je kratkotrajno djelovanje poslijeratnog kompenzacijskog nataliteta (1996. – 1998.), no znatno slabije nego 1970-ih, i to zbog selektivnosti prethodne emigracije prema dobi. Na prave razmjere tog fenomena ukazuje usjek u rodnosti u razdoblju od 1999. do 2004. g., što će se ubrzo odraziti i na starenje stanovništva. Kratkotrajni porast 2008. – 2010. predstavlja još jedan eho efekt povećane rodnosti 1970-ih, no znatno slabiji nego ranije, a pridonosi mu i povećano recentno useljavanje i smanjeno iseljavanja u zadnjem međupopisnom razdoblju. Analizirano kretanje rodnosti potkrepljuju i podaci o stopama rodnosti, koje se povećavaju sve do 1981. g. pod utjecajem doseljavanja i još uvijek mlađeg dobnog sastava (1971. g. 14,5 ‰, 1981. 15,2 ‰). Nakon 1981. g. stopa rodnosti se smanjuje ispod 14 ‰, čime cijela Južna Dalmacija ulazi u posttranzicijsku etapu demografske tranzicije (1991. 12,0 ‰, 2001. 10,4 ‰, 2011. 11,0 ‰)[179] (usp. Nejašmić, 2005) (tab. 32.).

Koji su glavni faktori smanjenja rodnosti? Glavni faktor je selektivnost migracije prema dobi i spolu koja je posebno izražena u depopulacijskim otočnim i poluotočnim područjima.

[179] Radi izbjegavanja oscilacija, stope rodnosti dobivene su na temelju trogodišnjih prosjeka broja rođenih, a koji obuhvaćaju godinu prije popisa, popisnu godinu i godinu nakon popisa.

Iseljavanju je sklonije mlađe zrelo, fertilno stanovništvo (dvadesetogodišnjaci i mlađi tridesetogodišnjaci), koji sa sobom „odnose“ i svoja buduća rađanja. U emitivnom području rodnost se time smanjuje, a u odredištu povećava. U otočnoj emigraciji posljednjih nekoliko desetljeća sudjeluje pretežno žensko stanovništvo, a muškarci su vezani uz posjed i lakše podnose teškoće ruralnoga života (Nejašmić, 1991b, prema: Mendras, 1986). To dovodi do osjetne neravnoteže prema spolu u proširenoj udajno-ženidbenoj dobi i daljnjeg smanjenja rodnosti. Na smanjenje rodnosti utječu porast obrazovne razine, veća zaposlenost žena, sekularno smanjenje rodnosti i posebno dobni sastav; u područjima sa starijim stanovništvom stope rodnosti su manje, kao posljedica prošlog i sadašnjeg prirodnog i prostornog kretanja.

Tab. 32. Stope rodnosti, smrtnosti i prirodne promjene u turističkim regijama Južne Dalmacije 1971., 1991. i 2011. g.

Turistička regija	1971.			1991.			2011.		
	N	M	PP	N	M	PP	N	M	PP
Dubrovnik	16,3	9,4	6,9	11,4	10,2	1,3	11,5	10,3	1,2
Konavle	13,7	12,9	0,8	9,5	11,4	-1,8	13,6	10,5	3,1
Donjoneretvanski kraj	16,8	8,9	7,9	14,8	8,6	6,2	10,8	9,4	1,3
Pelješac-Orebić	9,6	10,0	-0,4	9,5	10,6	-1,1	7,8	13,3	-5,4
Pelješac-Ston	8,2	11,9	-3,7	8,4	9,4	-1,0	9,1	14,6	-5,5
Korčula	11,0	11,0	0,0	11,0	12,1	-1,1	9,7	13,4	-3,7
Mljet	5,1	12,0	-6,9	10,5	22,9	-12,4	7,4	19,3	-11,9
Lastovo	9,6	12,7	-3,0	10,4	9,8	0,5	8,4	13,5	-5,1
Ukupno	14,5	10,0	4,5	12,0	10,2	1,8	11,0	10,8	0,2

* N – stopa rodnosti, M – stopa smrtnosti, PP – stopa prirodne promjene. Vrijednosti su izračunate na temelju petogodišnjeg prosjeka broja rođenih i umrlih za razdoblje od dvije godine prije referentne do dvije godine nakon referentne.

Izvori: DZS (1965-2015; 2005; 2013)

Populacijski progresivnije regije bilježe više stope rodnosti 2011. g. (regija Dubrovnik 11,5 ‰, Donjoneretvanski kraj 10,8 ‰), kao odraz povoljnijeg kretanja stanovništva, čemu pridonosi i veća populacijska masa (tab. 32.). Stope rodnosti pritom su veće u malim naseljima smještenim u neposrednoj blizini većih središta (južni dio Dubrovačkog primorja i Župa dubrovačka u okolici Dubrovnika te naselja u okolici Ploča i Metkovića), a prividno su najveće u malim unutrašnjim naseljima, gdje i samo jedno rođenje značajno podiže stopu rodnosti (sl. 70.).

Pomalo neočekivana veća stopa rodnosti Konavala (13,6 ‰) posljedica je novijeg intenzivnijeg doseljavanja u sjeverozapadni dio regije koji se sve intenzivnije razvija kao dio Dubrovačke urbane regije. Iako je većina naselja s većom rodnosti smještena u blizini Cavtata, kao i u prethodnim slučajevima, veće stope rodnosti bilježe se i u manjim udaljenijim naseljima s

manjom populacijskom masom. Depopulacijska područja pretežno emigracijskog karaktera, s druge strane, bilježe znatno manje stope rodnosti (Mljet 7,4 ‰, Lastovo 8,4 ‰, Pelješac-Ston 9,1 ‰). Regija Pelješac-Orebić također bilježi manju stopu rodnosti (9,6 ‰), unatoč većem stupnju turističkog razvoja, a posljedica je iseljavanja u prošlom desetljeću. Regiju napušta pretežno mlado stanovništvo koje odlazi s poluotoka u potrazi za boljom perspektivom. Iako se u većini regija stopa rodnosti smanjuje u odnosu na 1991. g., regije Konavle i Pelješac-Ston bilježe porast stope rodnosti uslijed novije imigracije mlađeg stanovništva.

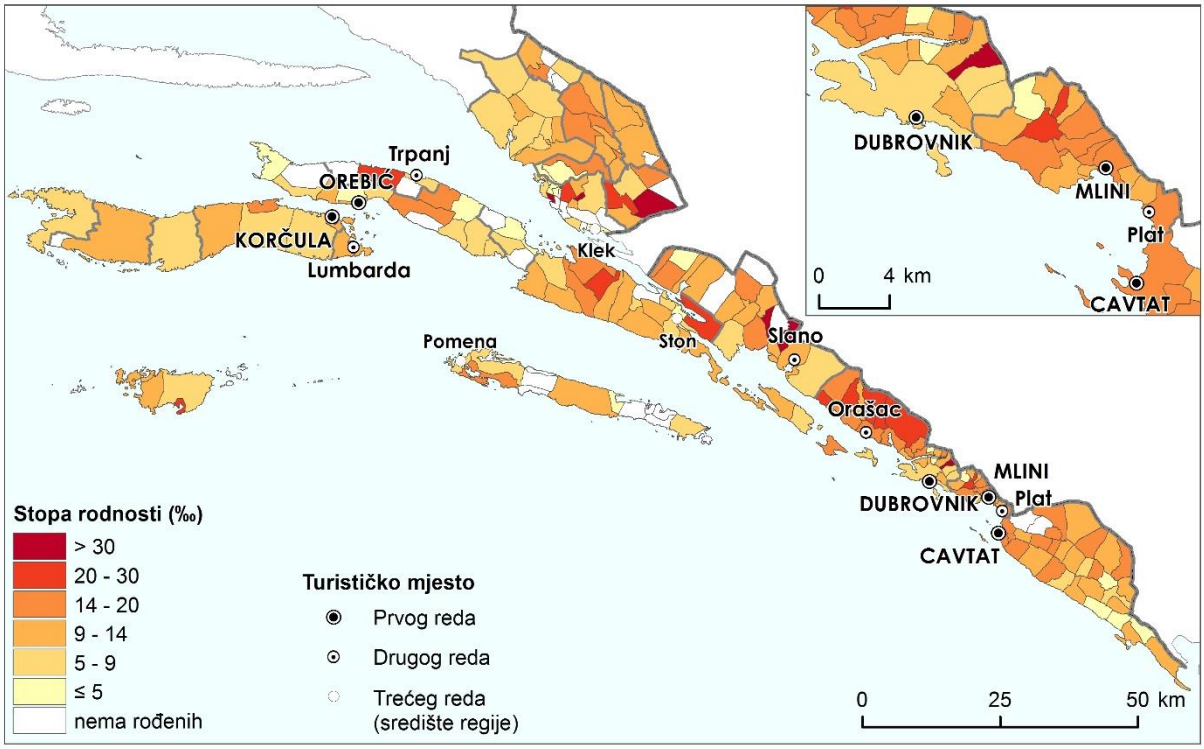

Sl. 70. Stopa rodnosti u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (prosjek za razdoblje 2009. – 2013.; po naseljima)
Izvori: DZS (1965-2015; 2013); DGU (2013)

Smrtnost stanovništva u cijelom razdoblju postupno raste zbog starenja stanovništva, pojačanog povremenim intenzivnijim razdobljima iseljavanja. Apsolutno smanjenje smrtnosti u drugoj polovici 1990-ih i početkom 2000-ih posljedica je smanjenja ukupnog broja stanovnika uslijed iseljavanja u desetljeću 1991. – 2011. (dio stanovništva koje je tijekom rata iselilo nije se više vratilo u ovaj prostor). No, daljnje je starenje potaknulo ponovni rast smrtnosti od sredine 2000-ih. Ipak, za razliku od drugih hrvatskih regija stope smrtnosti u promatranom se razdoblju povećavaju relativno sporo i može se čak reći da stagniraju (1971. 10,0 ‰, 1981. 10,3 ‰, 1991. 10,2 ‰, 2001. 9,9 ‰, 2011. g. 10,8 ‰) (tab. 32.; sl. 71.). Takva je situacija posljedica izmjena emigracijskog i imigracijskog karaktera regije i predstavlja tek zbroj procesa koji se odvijaju u regijama nižeg reda veličine, a koji su nerijetko vrlo različiti.

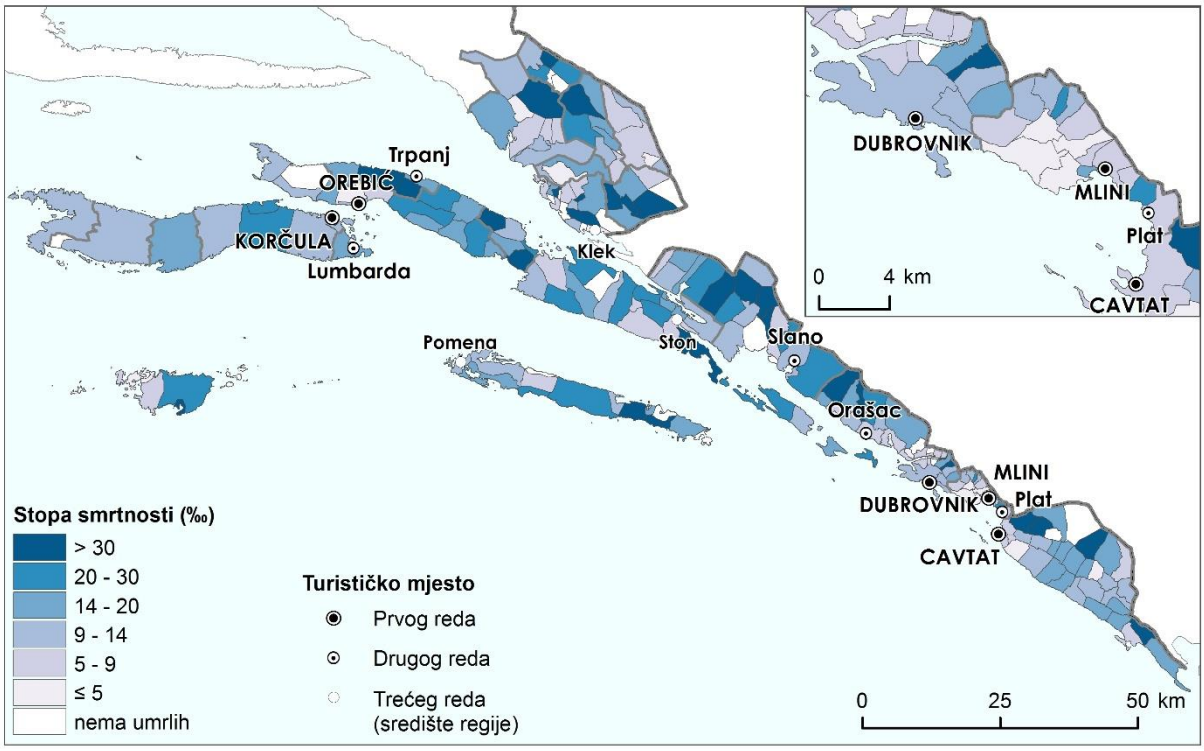

Sl. 71. Stopa smrtnosti u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (prosjek za razdoblje 2009. – 2013.; po naseljima)
Izvori: DZS (1965-2015; 2013); DGU (2013)

S obzirom na blisku povezanost dobnog sastava i smrtnosti, proizlazi da regije s povoljnijim sastavom stanovništva i povoljnijom demografskom dinamikom imaju manje stope smrtnosti. Stope smrtnosti manje od prosjeka 2011. g. tako imaju Donjoneretvanski kraj (9,4 ‰), Dubrovnik (10,3 ‰) i Konavle (10,5 ‰), snažnije urbanizirana područja, koja karakterizira intenzivniji društveno-gospodarski i demografski razvoj (u regijama Dubrovnik i Konavle nositelj tog razvoja upravo je turizam). S druge strane, stope smrtnosti relativno su velike u regijama Mljet (19,3 ‰), Pelješac-Ston (14,6 ‰) i Lastovo (13,5 ‰), koje su zahvaćene dugotrajnom depopulacijom, emigracijom i izrazitim starenjem stanovništva. Neznatno manju stopu smrtnosti imaju i regije Korčula (13,4 ‰) i Pelješac-Orebić (13,3 ‰), unatoč dinamičnijem društveno-gospodarskom razvoju. Jedina regija u kojoj je smrtnost smanjena u odnosu na 1991. g. je Mljet (smanjenje s 22,9 ‰ na 19,3 ‰), zbog pojačanog doseljavanja u posljednjem međupopisnom razdoblju motiviranog intenzivnijim razvojem turizma.

Analiza stope smrtnosti na razini naselja ukazuje na činjenicu da manja ruralna naselja udaljenija od gradova s ostarjelim stanovništvom, posebno ona s nižim razvojem turizma, bilježe veće stope smrtnosti od ostalih naselja. U regiji Dubrovnik stope smrtnosti su manje unutar grada Dubrovnika i gradske regije te Slanog i neposredne okolice, a veće su u unutrašnjim naseljima Dubrovačkog primorja, opustošenima ratom i depopulacijom. U

Konavlima se stope smrtnosti, uz određene izuzetke povećavaju od sjeverozapadnog nizinskog dijela prema sjeveroistočnom brdsko-planinskom te prema jugoistoku, odnosno rastu s udaljenošću od Dubrovnika i s intenzitetom dosadašnje depopulacije. U Donjoneretvanskom kraju stope smrtnosti su manje uz samu Neretvu, u gradskim središtima i njihovoj okolici te u slivanjskom primorju, a rastu prema udaljenijem krškom rubu delte s depopulacijskim i ostarjelim naseljima. Na Korčuli su stope smrtnosti po naseljima relativno ujednačene i manje nego u većini ostalih poluotočno-otočnih naselja. Kao glavni faktori nameću se veća populacijska masa, dinamičniji društveno-gospodarski razvoj i mlađi dobni sastav (sl. 71.).

Većina peljeških, mljetskih i lastovskih naselja ima vrlo ostarjeli dobni sastav. U regiji Pelješac-Ston, koja bilježi blagu prevlast doseljavanja u zadnjem međupopisnom razdoblju, stope smrtnosti su manje u Stonu i naseljima u neposrednoj blizini te u Žuljani, dok su značajno veće u ostalim naseljima. U regiji Pelješac-Orebić samo mikrokonurbacija Orebića ističe se kao područje s manjim stopama smrtnosti zbog dinamičnijeg društveno-gospodarskog razvoja, dok je u ostalim područjima stopa smrtnosti znatno veća. Na Mljetu i Lastovu stope smrtnosti su, očekivano, veće u starijim ostarjelim depopulacijskim unutrašnjim naseljima, dok su znatno manje nego u obalnim populacijski i turistički progresivnijim naseljima (sl. 71.).

Prirodna promjena u Južnoj Dalmaciji u cijelom je promatranom razdoblju pozitivna, ali se sve više smanjuje zbog smanjenja rodnosti i stagnacije smrtnosti. Iako je situacija povoljnija nego u Hrvatskoj u cjelini, značajne razlike postoje između poluotočnih i otočnih regija koje povremeno ili kontinuirano bilježe prirodni pad (Korčula, Pelješac-Ston i Pelješac-Orebić, Mljet, Lastovo) te kopnenih regija (Dubrovnik, Konavle, Donjoneretvanski kraj), koje u cijelom razdoblju imaju pozitivnu prirodnu promjenu zbog doseljavanja generiranog jačom gospodarskom aktivnošću (u kojoj turizam ima vrlo važnu ulogu). Godine 2011. najveću prirodnu promjenu ima regija Konavle (3,2 ‰), slijede Donjoneretvanski kraj (1,3 ‰) i Dubrovnik (1,2 ‰), a sve otočno-poluotočne regije bilježe prirodni pad (tab. 32.).

Iz navedenog proizlazi da je, promatrano u dužem razdoblju, prirodno kretanje povoljnije u regijama Dubrovnik, Konavle i Donjoneretvanski kraj, nego u poluotočno-otočnom prostoru koji je snažnije zahvaćen depopulacijom. Taj se prostor i dalje percipira kao udaljen i prometno izoliran, a mlađe stanovništvo ga napušta ne samo zbog slabijih mogućnosti zaposlenja, nego i zbog svih društvenih mogućnosti koje pruža život u gradovima. Gospodarska struktura u otočnim i poluotočnim regijama je značajno jednostavnija nego na kopnu, a turizam visoke sezonalnosti najčešće ne omogućava puno zaposlenje. S obzirom na analizirano kretanje

rodnosti i smrtnosti, prirodni prirast bilježe samo naselja Dubrovačke urbane regije, Slano i neposredna okolica, konavoska naselja prometno dobro povezana s Cavtatom, Metković i Opuzen s okolicama te neka manja naselja u Donjoneretvanskom kraju. Poluotočna i otočna naselja s prirodnim prirastom izuzetno su rijetka. U regiji Pelješac-Ston u tu skupinu ulaze Ston, Zaton Doli, Žuljana i nekoliko naselja smještenih uz glavnu cestu, a u regiji Pelješac-Orebić Stanković i Nakovanj u okolici Orebića, dok Orebić bilježi prirodni pad. Gotovo sva naselja na Korčuli bilježe prirodni pad manjeg ili umjerenog intenziteta. Na Mljetu prirodni prirast imaju samo četiri manja obalna naselja (Saplunara, Okuklje, Kozarica i Goveđari), dok ostala bilježe prirodni pad, pri čemu je intenzitet najveći u depopulacijskim unutrašnjim naseljima. Slično je i na Lastovu, gdje prirodni prirast bilježe demografski dinamičnija i turistički razvijenija obalna naselja Pasadur, Ubli i Zaklopatica, a Lastovo i Skrivena Luka bilježe prirodni pad (sl. 72.).

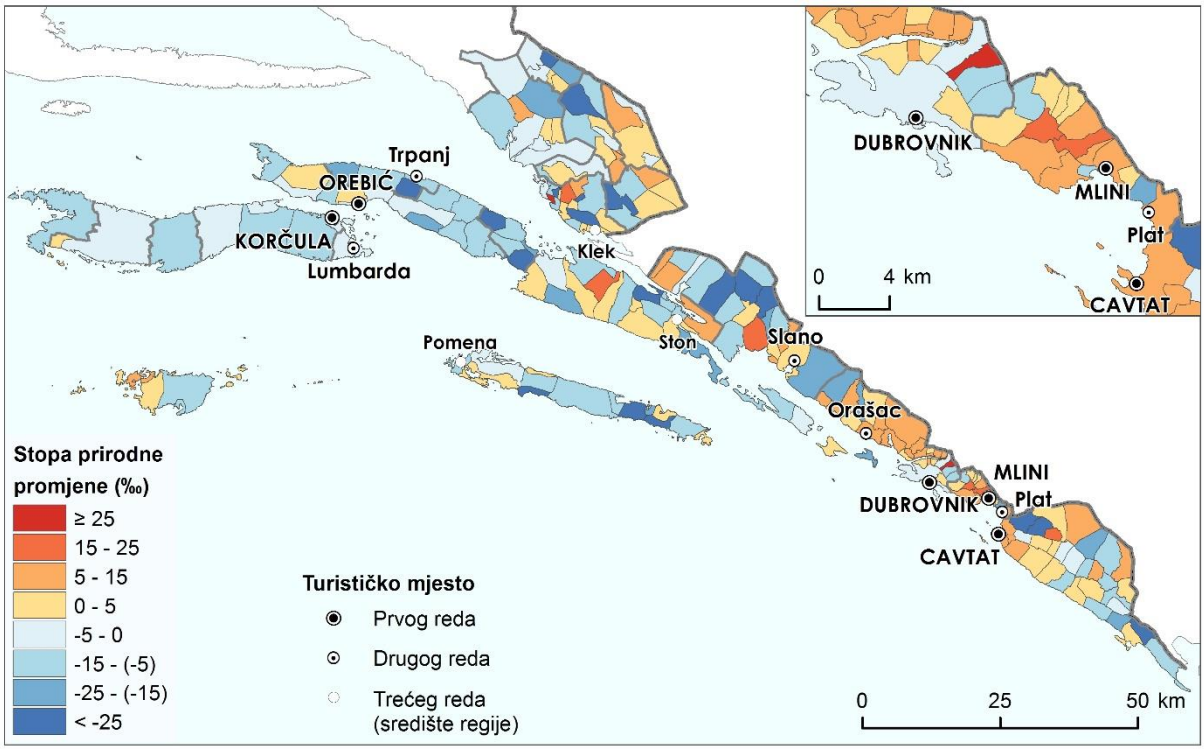

Sl. 72. Stopa prirodne promjene u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (prosjek za razdoblje 2009. – 2013.; po naseljima)
Izvori: DZS (1965-2015; 2013); DGU (2013)

Kako će sadašnje prirodno kretanje utjecati na buduće kretanje stanovništva i društveno-gospodarski razvoj? Izražena dihotomija između obale s povoljnijim prirodnim kretanjem i dobnim sastavom te otočno-poluotočnog prostora depopulacijskog karaktera, duboko zahvaćenih starenjem produbljivat će se i dalje, smanjujući broj stanovnika otočno-poluotočnog prostora, a time i njihov ukupni demografski potencijal i mogućnost za uspješniji razvoj, osobito za turizam kao poželjan čimbenik demografske i gospodarske revitalizacije.

7.4. MIGRACIJA

Nakon Drugog svjetskog rata, a posebno od početka 1960-ih u Hrvatskoj se odvija snažna migracija selo-grad, potaknuta prvenstveno razvojem industrije u gradovima, ali i razvojem turizma na obali. U Južnoj Dalmaciji formirala su se četiri područja sa snažnijim gospodarskim razvojem koja predstavljaju središta doseljavanja – grad Dubrovnik i trokut Ploče-Metković-Opuzen kao primarna žarišta te cjeline Korčula-Orebić i Blato-Vela Luka kao sekundarna žarišta. S obzirom na postojanje centara razvoja unutar regije, Južna Dalmacija 1961. – 1991. ima pozitivnu i relativno visoku migracijsku bilancu, koja je rezultat unutarregionalne migracije, ali i doseljavanja iz drugih regija Hrvatske i bivše Jugoslavije (1961. – 1971. 2.801, 1981. – 1991. 1.369, 1991. – 2001. 6.221) (tab. 31.). U tih 30 godina u regiju je doselilo 10.411 osoba više nego što je iselilo, što predstavlja desetinu populacije 1961. g.

Koji su glavni faktori doseljavanja od 1961. do 1991. g.? Do odgovora na to pitanje moguće je doći jedino ako se razmotri migracijska bilanca u regijama nižeg reda veličine. U razdoblju 1961. – 1981. samo regija Dubrovnik ima kontinuirano pozitivnu migracijsku bilancu, što ukazuje na činjenicu da je Dubrovnik, kao jedino veće gradsko središte s jačom funkcijom rada, koje svoju gospodarsku snagu gradi na turizmu, postao odredište migracije selo-grad. Ostala manja gradska središta ne uspijevaju se gospodarski razviti do te mjere da postanu snažniji centri doseljavanja pa se u regijama Konavle, Korčula, Pelješac-Orebić i Donjoneretvanski kraj izmjenjuje imigracijski s emigracijskim karakterom, ali uz kvantitativnu prevlast iseljavanja. Iako se industrija u Donjoneretvanskom kraju i na Korčuli te turizam u većem dijelu regije 1970-ih počinju snažnije razvijati, taj razvoj ne omogućava stvaranje dovoljnog broja radnih mjesta za sve deagrarizirano stanovništvo koje zbog toga odlazi izvan regije.

Preokret u smjeru dominantne migracije događa se tek 1980-ih godina, kada se bilježi najveća pozitivna apsolutna migracijska bilanca, a više je odraz smanjenog iseljavanja (s Korčule, Lastova i Mljeta, iz Donjonerentvanskog kraja) nego intenzivnijeg doseljavanja u regiju. Razlog smanjenog iseljavanja predstavlja upravo intenzivniji razvoj turizma koji u tom razdoblju doseže prijeratne vrhunce i prostorno se širi iz turističkih središta u okolni prostor. Prostorna difuzija turizma na otocima odvija se znatno kasnije nego na kopnu, stoga i pozitivni demogeografski efekti turizma kasne u odnosu na kopneni dio regije. Uz turizam važan faktor smanjenog odljeva stanovništva predstavlja i smanjeni potencijalni emigracijski kontingent.

Nasuprot prijašnjim međupopisnim razdobljima, desetljeće 1991. – 2001. obilježava izrazito negativna migracijska bilanca (iselilo je 5344 stanovnika više nego što je doselilo, čak 4 %

stanovništva 1991. g.). Domovinski rat te pretvorba i privatizacija višestruko su se nepovoljno odrazili na demogeografske procese u Južnoj Dalmaciji. Uslijed ratnih događanja i okupacije dijela teritorija, dio stanovništva privremeno bježi iz regije, no dio privremene emigracije naposljetku se pretvara u trajnu migraciju. Tome pogoduje gubitak nekadašnjih radnih mjesta u turizmu i industriji pod utjecajem ratnog uništavanja te neuspješne privatizacije. Slabija obnova turizma nakon rata ne uspijeva u dovoljnoj mjeri privući snažniji povratak i doseljavanje u regiju. Od osam turističkih regija jedino regija Pelješac-Orebić bilježi pozitivnu migracijsku bilancu, i to ne zbog razvoja turizma, nego zbog doseljavanja stanovništva iz BiH. Slična situacija je i u regiji Pelješac-Ston, koja bilježi nisku negativnu migracijsku bilancu.

U međupopisnom razdoblju 2001. – 2011. i dalje prevladava iseljavanje nad doseljavanjem, no u manjoj mjeri nego u prijašnjem razdoblju (migracijska bilanca iznosi -866). Za smanjenje migracijske bilance zaslužan je ponovni gospodarski razvoj, posebno razvoj turizma, koji u ovom razdoblju, s obzirom na krizu industrije i pomorstva, postaje još važniji faktor društveno-gospodarskog razvoja. Pozitivnu migracijsku bilancu bilježe regije Dubrovnik (41), Konavle (254), Mljet (105) i Lastovo (8). Niska pozitivna migracijska bilanca u regiji Dubrovnik ukazuje na smanjenu privlačnu moć regije, i viši stupanj odljeva stanovništva. Uz to se odvija intenzivan proces suburbanizacije, pri čemu sam grad gubi stanovništvo, a Rijeka dubrovačka, obala Dubrovačkog primorja, Župa dubrovačka i sjeverozapadni dio Konavala populacijski rastu. U cijelom suburbanom pojasu u posljednjem desetljeću intenzivira se razvoj turizma, čime se turizam iz grada širi u regiju. Na Mljetu i Lastovu, u uvjetima nerazvijenosti ostalih aktivnosti, doseljavanje i smanjeno iseljavanje su rezultat gotovo isključivo razvoja turizma. Smanjenom iseljavanju pridonosi i iscrpljenost potencijalnog iseljeničkog kontingenta (prevladava staro stanovništvo koje više ne želi iseliti) (usp. Nejašmić, 1999b; 2013).

Ostale četiri regije bilježe negativnu migracijsku bilancu. Situacija je povoljnija na Pelješcu (migracijska bilanca u regiji Pelješac-Orebić iznosi -56, a u regiji Pelješac-Ston -28), gdje je broj iseljenih relativno nizak, a smanjeno iseljavanje može se objasniti intenzivnijim razvojem turizma u posljednjem razdoblju, s obzirom na manji doseg ostalih gospodarskih grana (poljoprivreda, vinarstvo, marikultura, proizvodnja soli). Negativnija migracijska bilanca na Korčuli (-176), unatoč intenzivnijem razvoju turizma, posljedica je krize u industriji i pomorstvu. Zbog toga se dio stanovništva okreće turizmu, ali i značajan dio mlađeg zrelog stanovništva u potrazi za zaposlenjem odlazi s otoka. Najnegativniju migracijsku bilancu ima Donjoneretvanski kraj (-1016), što ukazuje na činjenicu da su tradicionalne djelatnosti nedovoljno razvijene da zaposle sve aktivno stanovništvo. Ranije doseljavanje i veći prirodni

prirast rezultirali su većom nezaposlenosti u novijem razdoblju pa je snažnije prisutan odljev stanovništva izvan regije.

Intenzitet prostorne pokretljivosti stanovništva pod utjecajem turizma i drugih gospodarskih faktora moguće je promotriti i na temelju udjela doseljenog stanovništva po regijama te područja njihovog prethodnog prebivališta[180]. Doseljeno stanovništvo u Dubrovačko-neretvanskoj županiji čini čak 49,2 % stanovništva, što ukazuje na vrlo živa starija i recentna migracijska kretanja, motivirana prvenstveno gospodarskim faktorima (ekonomska migracija). Tri petine doseljenih u regiju se doselilo iz Hrvatske, a čak dvije petine iz inozemstva, od čega četvrtina iz BiH (tab. 33.). Visoki udio doseljenog stanovništva iz BiH posljedica je, s jedne strane, velike razlike u stupnju gospodarske razvijenosti obalnog pojasa u Hrvatskoj i zaleđa u BiH, te vrlo male udaljenosti emitivnog i receptivnog područja. Drugi po broju su doseljeni iz drugih općina Južne Dalmacije (26,9 %), što govori o relativno velikom intenzitetu migracije unutar regije. Ti su podaci logični s obzirom na činjenicu da je migracija najintenzivnija na manjim udaljenostima, a da s povećanjem udaljenosti slabi. Doseljenici iz iste općine malo su slabije zastupljeni (19,8 %), što se može objasniti velikom administrativnom usitnjenošću prostora. Tako i migracija na malu udaljenost, u susjedne gradove, nerijetko predstavlja međuopćinsku migraciju. Najslabije su zastupljeni doseljenici iz drugih županija (15,1 %). Međutim, unutar regije postoje izrazite razlike u udjelu doseljenih i u strukturi doseljenika. Udio doseljenika viši od prosjeka Južne Dalmacije imaju regije Pelješac-Orebić (56,6 %), Lastovo (55,7 %), Mljet (54,7 %), Dubrovnik (53,1 %) i Pelješac-Ston (50,7 %). Regije Donjoneretvanski kraj (47,5 %), Konavle (46,3 %) i Korčula (37,5 %), koje su u prošlosti imale izmjenično imigracijski i emigracijski karakter, imaju ispodprosječni udio doseljenih (tab. 33.).

U regiji Dubrovnik pojedinačno su najzastupljeniji doseljenici iz inozemstva (37,6 %), posebno iz BiH (26,0 %), a što je potaknuto snažnim razvojem turizma i blizinom. Naime, razlika u gospodarskoj razvijenosti na maloj udaljenosti je vrlo velika što pridonosi intenzitetu migracijskog toka. Visoka zastupljenost doseljenih iz drugih općina Južne Dalmacije (26,1 %) vezan je uz suburbanizaciju Dubrovnika, na što najbolje ukazuje činjenica da je udio ove skupine doseljenika znatno viši u općinama Župa Dubrovačka (54,3 %) i Dubrovačko Primorje (38,2 %), nego u samom Gradu Dubrovniku (18,8 %). Jednako je zastupljena unutaropćinska migracija, pri čemu prednjače Grad Dubrovnik i Općina Dubrovačko Primorje, u kojima postoje

[180] Budući da popisni podaci na razini naselja u trenutku pisanja poglavlja još uvijek nisu objavljeni, navedeno obilježje analizirano je na razini jedinica lokalne samouprave i turističkih regija. S obzirom na veliku administrativnu usitnjenost prostora, takva analiza daje zadovoljavajuće rezultate.

urbani centri koji privlače stanovništvo iz ruralnih područja, dok je preseljavanje iz Župe dubrovačke imalo pretežno odredište u Dubrovniku. Doseljavanje iz ostalih regija slabije je izraženo, a doseljenici u ovoj skupini zastupljeniji su samo u Gradu Dubrovniku (sl. 73.).

Tab. 33. Udio domorodnog i doseljenog u ukupnom stanovništvu Južne Dalmacije 2011. g. (po turističkim regijama) te udio doseljenih prema mjestu prethodnog prebivanja u ukupnom doseljenom stanovništvu

Turistička regija	Od rođenja stanuju u naselju	Doselje-ni	Doseljeni iz Hrvatske				Doseljeni iz inozemstva	
			Ukupno	Iz iste JLS*	Iz druge JLS u županiji	Iz druge župa-nije	Ukupno	Iz BiH
Dubrovnik	46,9	53,1	62,4	23,3	26,1	13,0	37,6	26,0
Konavle	53,7	46,3	70,8	35,3	24,7	10,8	29,2	18,2
Donjoneretvanski kraj	52,5	47,5	57,0	13,1	29,8	14,1	43,0	34,0
Pelješac-Orebić	43,4	56,6	55,6	13,0	17,2	25,3	44,4	28,5
Pelješac-Ston	49,3	50,7	66,9	22,5	33,5	10,9	33,1	25,0
Korčula	62,5	37,5	65,2	11,8	27,5	25,9	34,8	9,8
Mljet	45,3	54,7	82,8	34,4	32,9	15,5	17,2	8,8
Lastovo	44,3	55,7	73,7	29,5	8,8	35,4	26,3	7,9
Ukupno	50,8	49,2	61,8	19,8	26,9	15,1	38,2	25,9

JLS – jedinica lokalne samouprave (upravni grad ili općina)
Izvor: DZS (2015e)

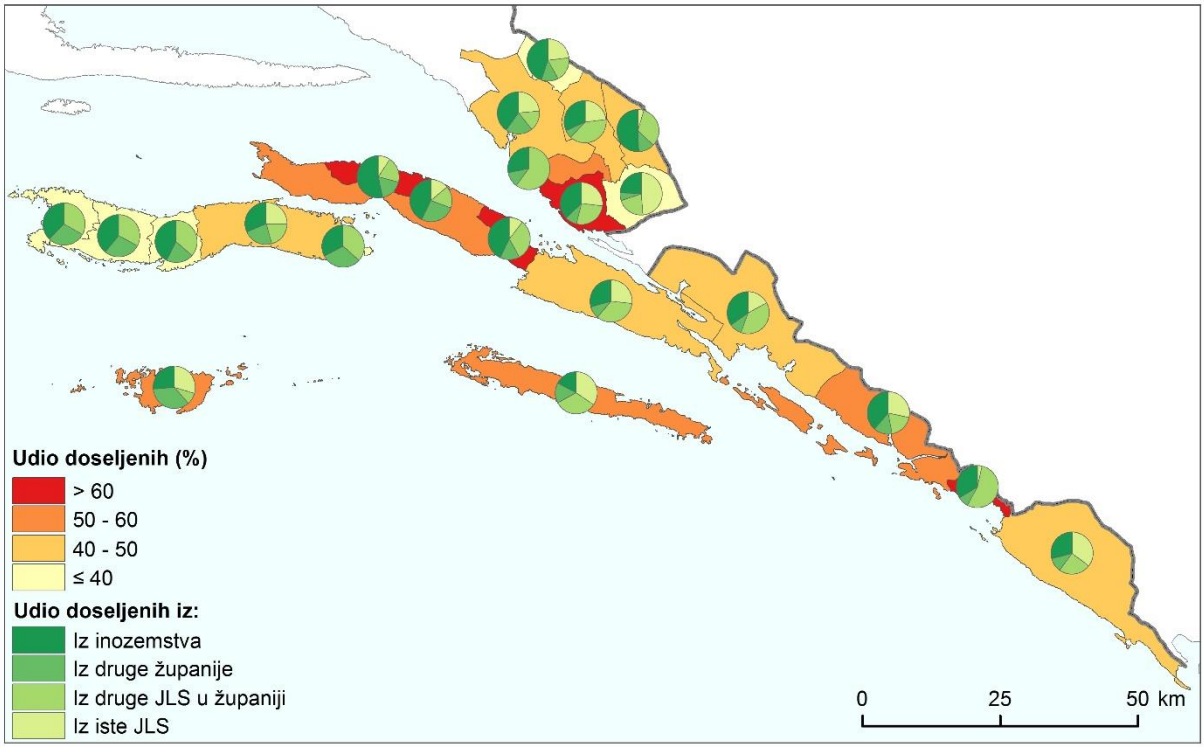

Sl. 73. Udio doseljenih u ukupnom stanovništvu i struktura doseljenih prema mjestu prethodnog prebivališta 2011. g. (po jedinicama lokalne samouprave)
Izvor: DGU (2013); DZS (2015e)

U regiji Pelješac-Ston podjednako su zastupljeni doseljenici koji su iz županije i iz inozemstva, naročito iz BiH. Glavni razlog snažnijeg doseljavanja je pretvaranje nekadašnjih vikendaša u stalne stanovnike. Naime, s osamostaljenjem Hrvatske dio nekadašnjih vikendaša trajno preseljava u svoje vikendice (usp. Opačić, 2012), a dio se deklarira da stalno žive na Pelješcu, a u stvarnosti žive drugdje (u Općini Janjina doseljenici iz BiH čine čak trećinu ukupnih doseljenika) (usp. Zupanc i dr., 2000). Unutaropćinsko preseljavanje slabije je izraženo, ali i dalje relativno visoko (22,5 %), posebno u Općini Ston, u kojoj se i nalazi više naselja. Taj oblik migracije svojstven je udajno-ženidbenoj migraciji i migraciji na manje udaljenosti uvjetovanoj mogućnostima stanovanja. S obzirom na nepostojanje većih urbanih centara i privlačnih gospodarskih faktora, udio doseljenika iz ostalih hrvatskih regija znatno je niži.

Situacija je slična i u regiji Pelješac-Orebić, gdje doseljeni iz inozemstva čine čak 44,4 % doseljenika, od čega samo iz BiH 28,4 %, a najzastupljeniji su u Općini Trpanj. Za razliku od jugoistočnog dijela Pelješca, doseljavanje iz ostalih hrvatskih regija u prošlosti je bilo snažnije izraženo (25,3 % doseljenika), posebno u Općinu Orebić, gdje je, uslijed intenzivnijeg razvoja turizma, mogućnost zaposlenja privlačila i doseljenike s veće udaljenosti. S druge strane, unutaropćinsko i unutarregionalno preseljavanje slabije je izraženo zbog malog gravitacijskog područja, ali i zbog činjenice da iseljenici iz drugih južnodalmatinskih regija „preskaču“ manje gradove i „uskaču“ samo u veće centre (Nejašmić, 2005) (posebno Dubrovnik, Split i Zagreb).

Mljet ima znatno veći udio stanovništva doseljenog iz Hrvatske (četiri petine), a tek petinu iz inozemstva, pri čemu prevladava unutaropćinska i unutarregionalna migracija. Najzastupljeniji su doseljenici iz drugih naselja Općine Mljet (34,4 %), što je dio litoralizacije naseljenosti pod utjecajem turizma. Druga trećina doseljenika doselila je iz ostalih regija Južne Dalmacije, a posebno iz Dubrovnika. Radi se o povratnicima koji su u prošlosti iselili u Dubrovnik, a koji se u mirovini vraćaju na otok ili o njihovoj djeci koji u turizmu vide mogućnost egzistencije. Udio doseljenika iz ostalih hrvatskih regija je znatno manji, iz istih razloga kao i u ostalim slabije urbaniziranim regijama s nižom gospodarskom aktivnošću.

Slični procesi odvijaju se i na Lastovu, uz malo veći udio doseljenika iz inozemstva i lokalne specifičnosti. Najznačajnija razlika u odnosu na Mljet je veći udio doseljenih iz drugih hrvatskih županija. Naime, za razliku od Mljeta, Lastovo je prometno i funkcionalno oduvijek snažnije usmjereno na Split, nego na Dubrovnik, pa je i iseljavanje u Split bilo snažnije nego iseljavanje u Dubrovnik. Stoga i povratak iseljenog stanovništva i/ili njihovih potomaka uslijed aktivnosti vezanih uz turizam i Park prirode Lastovo, ima karakter doseljavanja iz drugih županija u

Hrvatskoj. Malo manje od trećine stanovništva doselilo je iz drugih naselja Općine Lastovo, što je dio litoralizacije naseljenosti potaknute razvojem turizma, a svodi se na preseljavanje iz Lastova u mala obalna naselja. S obzirom na slabiju funkcionalnu i prometnu usmjerenost na Dubrovnik i ostale južnodalmatinske regije, udio doseljenika iz Južne Dalmacije je znatno niži.

S obzirom na relativno veliku površinu i broj stanovnika te administrativnu usitnjenost u Donjoneretvanskom kraju su snažno izražene prostorne razlike u broju i strukturi doseljenika. Udio doseljenih viši je u gradovima Opuzen, Metković i Ploče, Općini Kula Norinska i Općini Slivno, a vrlo je nizak u depopulacijskim općinama Zažablje i Pojezerje. Veći udio doseljenog stanovništva u administrativne gradove posljedica je njihove veće privlačne snage zbog intenzivnijeg gospodarskog razvoja. U Općini Kula Norinska taj je proces vezan uz njezin položaj uz regionalnu prometnicu Metković-Ploče koja predstavlja os društveno-gospodarskog razvoja regije, a u Općini Slivno uz recentni razvoj turizma te, kao i na Pelješcu, pretvaranje nekadašnjih vikendaša u stalne stanovnike.

U Donjoneretvanskom kraju je također vrlo velik udio doseljenih iz inozemstva (47,5 %), a posebno iz BiH (34,0 %), s obzirom na blizinu i prometnu orijentaciju s jedne strane, te razlike u gospodarskoj razvijenosti između propulzivnijih lučkih i industrijskih središta u Hrvatskoj te slabije razvijenog ruralnog područja u hercegovačkom zaleđu s druge strane. Manje od trećine čine doseljenici unutar županije, što, s obzirom na administrativnu usitnjenost, zapravo predstavlja lokalnu migraciju selo-grad na malu udaljenost. Tu tvrdnju potkrepljuje i činjenica da je udio ove skupine doseljenika značajno veći u Gradu Metkoviću (32,5 %) i Gradu Opuzenu (59,9 %) nego u drugim jedinicama lokalne samouprave. Iz istog je razloga malen intenzitet unutaropćinskog preseljavanja. Naime, u svakoj jedinici lokalne samouprave postoji tek manji broj naselja, te često odlazak u susjedni manji grad ima karakter međuopćinskog preseljavanja. Doseljeni iz drugih županija brojniji su samo u Gradu Pločama, gdje čine petinu, što je značajnim dijelom posljedica doseljavanja iz obližnjih naselja Gradac i Podaca, koja su do 1993. g. bili u sastavu bivše Općine Ploče i koji su funkcionalno gravitirali Pločama.

U Konavlima su, očekivano, najzastupljeniji doseljeni iz drugih naselja unutar općine, što predstavlja lokalnu migraciju selo-grad s odredištem u Cavtatu (manjim dijelom i u Moluntu), vezanu upravo uz razvoj turizma. Po zastupljenosti slijede doseljeni iz županije, što je vezano uz proces suburbanizacije i širenja Dubrovačke urbane regije na sjeverozapadni dio Konavala. Udio doseljenika iz BiH je znatno manji, kao i udio doseljenika iz drugih hrvatskih regija, što se može objasniti većom udaljenošću i manjom gravitacijskom snagom samog Cavtata.

Najmanji udio doseljenika od svih regija ima Korčula, koja u posljednjem razdoblju ima emigracijski karakter. Čak trećinu čine doseljenici iz inozemstva, ali ne iz BiH, nego iz drugih država, koje iz popisne statistike nije moguće utvrditi. Relativno je velik udio doseljenih unutar županije, što predstavlja unutarotočnu migraciju uslijed velike administrativne usitnjenosti. Četvrtinu doseljenih čine imigranti iz ostalih hrvatskih regija, što se objašnjava snažnijom privlačnom snagom gradova, ali i procesa vezanih uz gravitaciju zapadnog dijela otoka Splitu (slično kao i na Lastovu). Udio unutaropćinskog preseljavanja izuzetno je malen, što je, kao i u Donjoneretvanskom kraju, posljedica vrlo malog broja naselja unutar svake od općina (primjerice, općine Lumbarda, Smokvica i Vela Luka obuhvaćaju samo po jedno naselje).

Iz navedene analize moguće je izvući nekoliko zaključaka o smjeru, intenzitetu i odredištu imigracije. U većini regija, posebno otočnih, najsnažnije je izražena lokalna migracija, koja ima karakter migracije selo-grad motivirane različitim gospodarskim mogućnostima (između ostalog i turizmom) te migracija iz unutrašnjih u obalna naselja (litoralizacija) potaknuta mogućnostima bavljenja turizmom. U urbaniziranim područjima, posebno u Dubrovačkoj urbanoj regiji, razvijena je suburbanizacija naseljenosti (i funkcija). U Donjoneretvanskom kraju, u regiji Dubrovnik i na Pelješcu vrlo je snažna imigracija iz BiH. U kopnenim regijama je ta migracija motivirana prvenstveno velikom privlačnom moći lučko-industrijskih djelatnosti i turizma, a na Pelješcu i u Općni Slivno se odvija pretežno pretvaranjem vikendaša u stalne stanovnike (usp. Zupanc i dr., 2000). Doseljavanje iz ostalih hrvatskih regija slabije je izraženo zbog udaljenosti te ima za odredište gotovo isključivo snažnija urbana i turistička područja s boljim mogućnostima zaposlenja, što odgovara pretpostavci da moć privlačenja stanovnika s veće udaljenosti jača s gospodarskom snagom odredišnog područja.

7.5. TIPOVI OPĆEG KRETANJA STANOVNIŠTVA

Dinamičke sastavnice stanovništva Južne Dalmacije koje reflektiraju demografska kretanja i gospodarski razvoj regije aproksimirane su na temelju tipova općeg kretanja stanovništva. U razdoblju 1961. – 1991. regija u cjelini pripadala je tipu I_1 – porast imigracijom, što je povezano s analiziranim ukupnim kretanjem, ponderiranim stanovništvom regije Dubrovnik. U razdoblju 1961. – 1981. turizam se intenzivnije razvija, ali ne utječe u većoj mjeri na zadržavanje postojećeg i privlačenje novog stanovništva. Zbog toga u tom razdoblju jedino regija Dubrovnik ima imigracijski karakter. Regije Konavle, Donjoneretvanski kraj, Pelješac-Orebić i Korčula, u kojima se intenzivnije razvija industrija ili turizam, imaju naizmjence imigracijski i

emigracijski karakter, a Pelješac-Ston, Mljet i Lastovo pripadaju tipu izumiranje (E_4). U razdoblju 1981. – 1991., kada turizam doseže prijeratne vrhunce i povlači za sobom povoljniju populacijsku dinamiku, sve regije osim Mljeta (E_4) pripadaju imigracijskim tipovima.

Nakon 1991. g. regija poprima emigracijski karakter koji se zadržava do danas. U razdoblju 1991. – 2001., zbog rata i krize važnijih gospodarskih aktivnosti, prevladava tip izrazite depopulacije (E_3), pri čemu jedino regija Pelješac-Orebić pripada imigracijskom tipu (I_2), Donjoneretvanski kraj najpovoljnijem emigracijskom tipu zbog višeg prirodnog prirasta (I_1), a sve ostale regije imaju obilježja izumiranja (E_4). U posljednjem međupopisnom razdoblju intenzitet emigracije je smanjen, ali je istovremeno smanjena i prirodna promjena pa regija u cjelini pripada depopulacijskom tipu (E_2). Imigracijskim tipovima pritom pripadaju regije Dubrovnik (I_1), Konavle (I_1) i Mljet (I_4), a emigracijskim tipovima Donjoneretvanski kraj (E_1), Lastovo (E_1), Korčula (E_4) te obje pelješke regije (E_4) (tab. 34.).

Tab. 34. Tipovi općeg kretanja stanovništva Južne Dalmacije 1961. – 2011. (po regijama, po međupopisnim razdobljima)*

	Dub.	**Kon.**	**Donj.**	**P.–Or.**	**P.–St.**	**Kor.**	**Mljet**	**Las.**	**Uk.**
1961. - 1971.	I_1	E_3	I_1	E_4	E_4	I_1	E_4	E_3	I_1
1971. - 1981.	I_1	I_1	E_1	I_1	E_4	E_3	E_4	E_3	I_1
1981. - 1991.	I_1	I_1	I_1	I_1	I_4	I_2	E_4	I_1	I_1
1991. - 2001.	E_3	E_4	E_1	I_2	E_4	E_4	E_4	E_4	E_3
2001. - 2011.	I_1	I_1	E_1	E_4	E_4	E_4	I_4	E_1	E_2

* Regije: Dub. – Dubrovnik, Kon. – Konavle, Donj. – Donjoneretvanski kraj, P.–Or. – Pelješac-Orebić, P.–St. – Pelješac-Ston, Kor. – Korčula, Las. – Lastovo, Uk. – Ukupno
Izvori: DZS (1965-2015; 2005; 2013)

Pravu prostornu strukturu u posljednjem međupopisnom razdoblju pokazuje situacija na razini naselja. Imigracijskim tipovima pripada ukupno 106 naselja ili 46,7 %, emigracijskim tipovima 112 naselja ili 49,3 %, 3 naselja su bez stanovnika, a 6 naselja ima nultu migracijsku bilancu. Ako se promatraju pojedinačni tipovi, porast imigracijom (I_1) bilježi 40 naselja, obnovu imigracijom (I_2) 22 naselja, slabu obnovu imigracijom (I_3) 9 naselja, vrlo slabu obnovu imigracijom (I_4) 28 naselja, a 7 naselja pripada prijelaznim imigracijskom tipovima[181].

[181] Prijelazni tipovi općeg kretanja stanovništva obuhvaćaju one prostorne jedinice u kojima neka od komponenti ukupnog kretanja stanovništva iznosi nula ili ako su ukupna promjena i prirodna promjena izjednačene, ali suprotnog predznaka. U prijelaznom emigracijsko-imigracijskom tipu migracijska bilanca je nula. U svim imigracijskim tipovima migracijska bilanca je pozitivna, a prijelazni imigracijski tipovi su: I_1/I_2 – ukupna promjena je pozitivna, prirodna promjena iznosi 0, I_2/I_3 – ukupna promjena je pozitivna, prirodna promjena je negativna te imaju isti iznos, ali suprotni predznak, I_3/I_4 – ukupna promjena iznosi 0, a prirodna promjena je negativna. U svim emigracijskim tipovima migracijska bilanca je negativna, a prijelazni emigracijski tipovi su: E_1/E_2 – ukupna promjena iznosi 0, prirodna promjena je pozitivna, E_2/E_3 – ukupna promjena je negativna, prirodna promjena je pozitivna te imaju isti iznos, ali suprotni predznak, E_3/E_4 – ukupna promjena je negativna, prirodna promjena je 0.

Tipovima emigracija (E_1) i depopulacija (E_2) pripada po 6 naselja, tipu izrazita depopulacija (E_3) 22 naselja, a najbrojnijem tipu izumiranje (E_4) čak 68 naselja. Ukupno 10 naselja pripada prijelaznim emigracijskim tipovima) (sl. 74.).

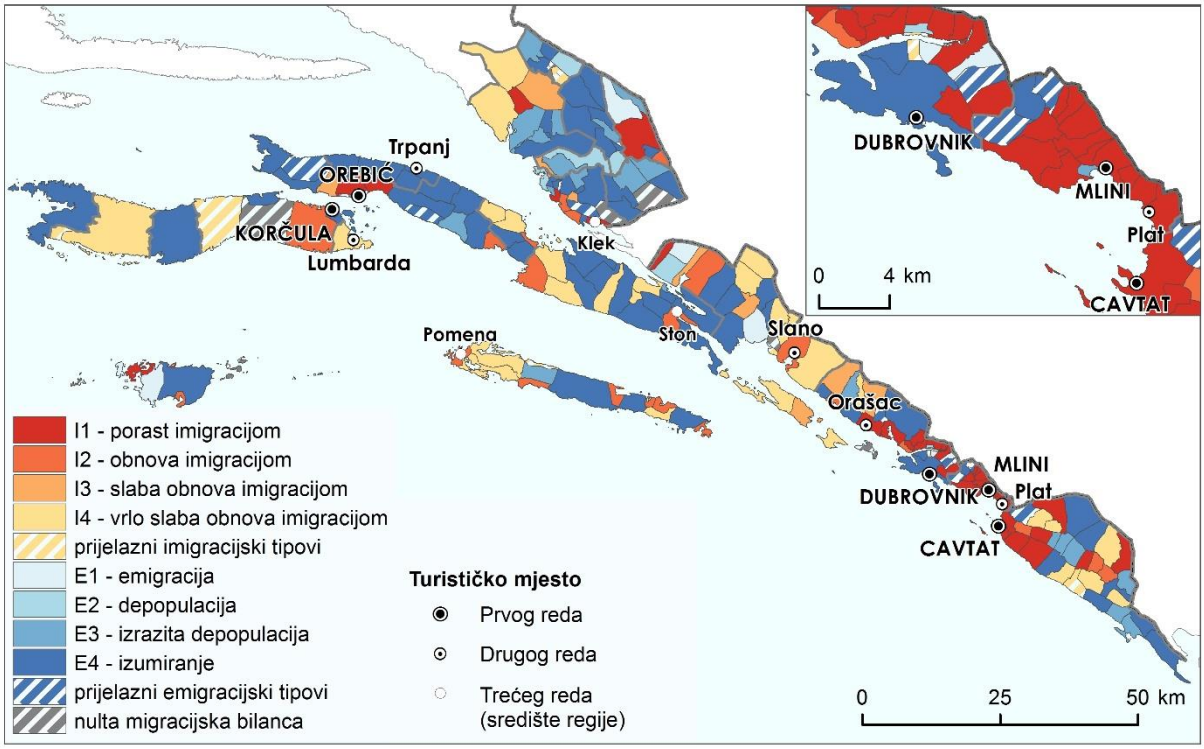

Sl. 74. Tipovi općeg kretanja stanovništva Južne Dalmacije 2001. – 2011. (po naseljima)
Izvori: DZS (1965-2015; 2003a; 2013)

Koji je odnos turizma i tipa općeg kretanja stanovništva u posljednjem međupopisnom razdoblju? Odgovor na to pitanje je kompleksan te se ne može dati jednoznačni odgovor. Umjesto toga, moguće je razmotriti odnos tipova prema položaju naselja i prema tipovima turističkih mjesta. Pretpostavku da je dinamika stanovništva povoljnija u obalnim naseljima potvrđuje činjenica da u toj skupini naselja čak 59,2 % ima imigracijski karakter, 33,8 % ima emigracijski karakter, a 7,0 % pripada prijelaznom emigracijsko-imigracijskom tipu. U unutrašnjim naseljima dinamika je znatno nepovoljnija te samo 41,0 % ima imigracijski karakter, 56,4 % ima emigracijski karakter, a 2,6 % pripada prijelaznom emigracijsko-imigracijskom tipu. Iako takva dihotomija ukazuje na razlike manje od očekivanih, pokazuje diskrepanciju u demografskim kretanjima pod utjecajem litoralizacije i razvoja turizma. Ipak, s obzirom na nepostojanje zagore u punom smislu, relativno malu udaljenost unutrašnjih naselja od obale i višu razvijenost nekih unutrašnjih gradova i njihove okolice (Metković, Opuzen), razlika u demografskoj dinamici između obalnih i unutrašnjih naselja povoljnija je nego u ostalim primorskim regijama.

Odnos tipova općeg kretanja i tipova turističkih mjesta ukazuje na povezanost između stupnja razvijenosti turizma i demografske dinamike. Ipak, tu vezu treba uzeti uz rezervu, budući da u većim turističkim mjestima turizam često ima važnu ulogu, no nije i jedini faktor doseljavanja. Indikativno je da u skupini neturističkih naselja (koja nisu ostvarila turistički promet u razdoblju 2010. – 2012.) čak 58,0 % naselja pripada emigracijskim tipovima (od toga čak 31,9 % pripada tipu izumiranje, 39,5 % imigracijskim tipovima, a 2,5 % prijelaznim imigracijskim tipovima). U turističkim mjestima tipovi općeg kretanja znatno su povoljniji; 39,8 % naselja pripada emigracijskim tipovima (27,8 % pripada tipu izumiranje), većina ima imigracijski karakter (54,6 %), a 5,6 % ih ima jedan od prijelaznih emigracijskih tipova. Pretpostavku o odnosu stupnja razvoja turizma i demografske dinamike potvrđuje i analiza na temelju pojedinačnih tipova turističkih mjesta. U prva tri razvijenija tipa turističkih mjesta 31,8 % naselja pripada emigracijskih tipovima, a 59,1 % imigracijskim. U druga tri tipa (slabije razvijena turistička mjesta) viši je udio emigracijskih tipova (41,9 %), a niži je udio imigracijskih tipova (53,4 %). Ipak, u velikom dijelu vrlo malih naselja, koja pripadaju posljednjim trima tipovima, iako je ostvareni obujam turističkog prometa malen, njegova uloga turizma u gospodarstvu, a time i u doseljavanju, je izrazito visoka.

Iz navedenog proizlazi da razvijenija turistička mjesta imaju povoljniju demografsku dinamiku od slabije razvijenih turističkih mjesta i neturističkih naselja (usp. Nejašmić, 1999b). Ipak, kako bi se objasnila kompleksnost tog odnosa, u kontekstu suvremenih društveno-gospodarskih procesa u regiji, potrebno je situaciju ukratko razmotriti na nižoj prostornoj razini. Osnovni proces u regiji Dubrovnik, koji pridonosi polarizaciji naselja s obzirom na tipove općeg kretanja, jest suburbanizacija Dubrovnika. Iako grad i dalje turistički jača i funkcionalno se specijalizira, turističke funkcije sve više preuzimaju važnost, a smanjuje se važnost funkcije stanovanja i grada kao mjesta življenja. Stoga sam grad pripada tipu E_4, dok okolica, posebno naselja nizinskog i priobalnog dijela Župe dubrovačke, Rijeke dubrovačke i Dubrovačkog primorja bilježe porast imigracijom (I_1) uslijed suburbanizacije, ali i pod utjecajem turizma (izuzetak čine naselja na Srđu). Sekundarnu imigracijsku jezgru čini Slano s okolnim naseljima, u kojima se u posljednjem međupopisnom razdoblju razvija turizam, a može im se pridodati i nekoliko unutrašnjih naselja u koje se stanovništvo preseljava nakon Domovinskog rata. Sva ostala naselja pripadaju emigracijskim tipovima (najčešće tipu E_4).

S obzirom na suburbanizaciju Dubrovnika, i društveno-gospodarski progresivniji sjeverozapadni dio Konavala također pripada imigracijskim tipovima, a tome pridonose i razvoj turizma u Cavtatu, Čilipima i susjednim naseljima te djelatnosti vezane uz zračnu luku.

Sekundarno područje okupljanja s imigracijskim tipovima predstavljaju Gruda i obližnja naselja. U nekima od njih (Radovčići, Popovići, Gruda, Dubravka) ponovno se počinje razvijati ruralni turizam, no treba imati na umu da se radi o manjim naseljima s manjim apsolutnim promjenama. Naselja udaljenija od navedenih jezgara, a posebno od Dubrovnika (područje Vitaljine i Konavoskih brda) imaju emigracijski karakter. Donjoneretvanski kraj u cjelini pripada tipu emigracija (E_1), pri čemu imigracijskim tipovima pripadaju samo Metković, kao subregionalni centar, manja naselja u okolici Ploča, u kojima u posljednjem razdoblju pozitivno pridonosi izgradnja autoceste te obalna naselja slivanjskog primorja u kojima je doseljavanje motivirano prvenstveno turizmom. Ostala naselja pripadaju emigracijskim tipovima.

Regija Pelješac-Orebić pripada tipu izumiranje (I_4), a imigracijskim tipovima pripadaju samo tri naselja u okolici Orebića koja s njim srastaju u urbano-turističku cjelinu te Trstenik kao sekundarno turističko odredište (sam Orebić ima prijelazni imigracijsko-emigracijski karakter). Ostala naselja pripadaju emigracijskim tipovima, i to značajnim dijelom tipovima izumiranje (I_4). Naizgled nelogična činjenica da druga regija u Južnoj Dalmaciji prema ostvarenom broju noćenja ima izrazito nepovoljnu demografsku dinamiku, može se objasniti samim karakterom turizma. Naime, jednostavna turistička ponuda visoke sezonalnosti, s visokom zastupljenošću privatnih kućanstava, ne omogućava puno zaposlenje pa dio stanovništva napušta regiju u potrazi za egzistencijom. Iako regija Pelješac-Ston pripada u cjelini istom tipu, zastupljenija su naselja imigracijskog tipa nego u regiji Pelješac-Orebić. Radi se prvenstveno o Stonu i naseljima u središnjem dijelu poluotoka koja većim ili manjim intenzitetom razvijaju turizam, ali i o pojedinim unutrašnjim naseljima, u kojima se sve snažnije razvija vinogradarstvo. Međutim, brojčano ipak prevladavaju emigracijska naselja, a posebno tip izumiranje.

Složenija situacija na Korčuli posljedica je već analiziranog unutrašnjeg prerazmještaja stanovništva. Imigracijski karakter Žrnova, Blata i Smokvice posljedica je doseljavanja u obalne dijelove naselja, dok starija unutrašnja naselja i dalje depopuliraju, pri čemu se širi depopulacijski krajolik (vidjeti Nejašmić, 1991a; 1991b). Uz iznimku Lumbarde, sva ostala naselja, uključujući Korčulu i Velu Luku, imaju emigracijski karakter koji je, osim iseljavanja s otoka uslijed krize neturističkih aktivnosti, posljedica unutarotočnog preseljavanja. Iako Mljet predstavlja jedinu poluotočno-otočnu regiju s imigracijskim karakterom (I_4), vidljiva je dihotomija između obalnih naselja imigracijskih tipova i unutrašnjih naselja pretežno emigracijskih tipova. Istim procesom zahvaćeno je i Lastovo, gdje novija manja obalna naselja pripadaju imigracijskim tipovima, a starija Lastovo i Ubli emigracijskim.

7.6. SASTAV STANOVNIŠTVA PREMA SPOLU I DOBI (BIOLOŠKI SASTAV)

Sastav stanovništva prema spolu i dobi je jedan od najvažnijih elemenata analize stanovništva određenog prostora jer, osim što reflektira prošlo i sadašnje kretanje stanovništva, utječe na formiranje radnog i post-radnog kontingenta, a time i na ekonomsku (i turističku) aktivnost određenog prostora te na buduće kretanje i sastav stanovništva. U tom se kontekstu analiziraju sastav stanovništva Južne Dalmacije prema spolu i dobi, povezujući intenzitet transformacije biološkog sastava s razvojem turizma na regionalnoj, subregionalnoj i lokalnoj razini.

7.6.1. Sastav stanovništva prema spolu

Opće obilježje sastava stanovništva prema spolu u „zatvorenoj" populaciji je manjak ženskog stanovništva u mlađim dobnim skupinama, kao posljedica diferencijalnog nataliteta po spolu (rađa se 4-6 % više muške djece), uravnoteženje sastava prema spolu u dvadesetim i tridesetim godinama, te brojčana prevlast žena u kasnijoj dobi kao posljedica veće smrtnosti muškaraca, čime se u ukupnoj populaciji teži uravnoteženju brojčanog odnosa muškog i ženskog stanovništva (Nejašmić, 1999a). Međutim, na stvarnu („otvorenu") populaciju djeluje mnoštvo faktora koji djeluju na promjene u sastavu stanovništva prema spolu, pri čemu se posebno ističu ratna zbivanja (koja dovode do natprosječne smrtnosti muškaraca) i migracija, naročito migracija selo-grad. U početnoj fazi migracije selo-grad iz ruralnih područja pretežno iseljavaju muškarci, dok za žene izvan sela nema posla. Međutim, kad migracija selo-grad uznapreduje, žene, koje teže podnose okolnosti života na selu, preseljavaju brže i u većem broju nego muškarci, koji su snažnije vezani uz posjed. Stoga je u emigracijskim ruralnim područjima udio muškaraca u zrelom stanovništvu uglavnom veći nego u gradovima (Nejašmić, 2005). S obzirom na navedeno, što je populacija starija, na nju duže djeluju unutarnji i vanjski faktori, pa je njezina analiza složenija, a neravnoteža izraženija.

U ovom poglavlju se sastav stanovništva prema spolu razmatra na temelju općeg koeficijenta feminiteta (broj žena na 100 muškaraca) i specifičnog koeficijenta feminiteta u proširenoj „udajno-ženidbenoj dobi" (20-34 godine)[182]. Specifični koeficijent feminiteta u dobi 20-34 godine dijagnostički je pokazatelj demogeografskih i općih društveno-gospodarskih procesa u

[182] Nejašmić (2005) pod pojmom udajno-ženidbena dob podrazumijeva razdoblje od navršene 20. do navršene 29. g. Međutim, zbog duljeg obrazovanja, kasnijeg stupanja u brak i kasnijeg stupanja u svijet rada, u ovom radu pod pojmom udajno-ženidbena dob uzima se razdoblje od navršene 20. do navršene 34. g., a u tom vremenskom obuhvatu uzimaju je i Nejašmić i Mišetić (2006).

određenom prostoru. Ta je dobna skupina demografski najvitalnija pa neravnoteža u toj skupini izravno utječe na stopu rodnosti i nužno doprinosi depopulaciji. Naime, smanjena je mogućnost nalaženja bračnog partnera, što potiče definitivni odlazak i dovodi do poremećaja u bioreprodukciji (Nejašmić, 1999a). Ta dobna skupina ujedno je najsklonija migraciji.

Sastav stanovništva Južne Dalmacije prema spolu 2011. g. pokazuje blagi brojčani višak ženskog stanovništva (k_f = 105,6), što je očekivano s obzirom prošlo i sadašnje prirodno i mehaničko kretanje stanovništva (tab. 35.). No, usporedbom s ranijim kretanjem vidljivo je da se opći koeficijent feminiteta čak i smanjuje, što je naizgled u neskladu sa intenzivnim starenjem stanovništva Hrvatske (1961. g. k_f = 109,8)[183] (sl. 75.). Zbog toga je potrebno ukratko razmotriti genezu sadašnjeg stanja te utvrditi odnos prema društveno-gospodarskim procesima i turističkom razvoju u promatranom razdoblju.

Tab. 35. Pokazatelji sastava stanovništva Južne Dalmacije prema spolu i dobi 2011. g. (po turističkim regijama)

Turistička regija	k_F	$k_{F\ (20\text{-}34)}$	Dobne skupine			I_S	$k_{D,\ S}$	x
			0-14	15-64	65+			
Dubrovnik	109,8	100,0	15,6	66,5	17,8	114,1	26,8	41,2
Konavle	100,9	94,8	16,5	66,2	17,3	104,8	26,1	40,5
Donjoneretvanski kraj	101,6	91,0	18,4	66,3	15,3	83,3	23,1	38,9
Pelješac-Orebić	103,1	95,0	14,7	63,4	21,9	149,5	34,6	43,9
Pelješac-Ston	103,4	88,0	14,1	60,6	25,3	179,6	41,8	44,9
Korčula	105,6	95,6	14,7	65,2	20,2	137,3	30,9	43,1
Mljet	101,1	92,9	11,1	60,7	28,2	253,7	46,5	47,0
Lastovo	96,0	70,5	13,1	64,9	22,0	167,3	33,9	43,9
Južna Dalmacija	**105,6**	**95,7**	**16,3**	**65,9**	**17,8**	**109,7**	**27,0**	**41,0**

k_F – opći koeficijent feminiteta, $k_{F\ (20\text{-}34)}$ – koeficijent feminiteta u „udajno-ženidbenoj" dobi (20-34. g.), I_S – indeks starosti, $K_{D,\ S}$ – koeficijent dobne ovisnosti starih, x – prosječna dob
Izvor: DZS (2013)

U razdoblju intenzivne deagrarizacije u Hrvatskoj 1960-ih odvija se relativno snažan odljev stanovništva iz Južne Dalmacije. U tom se razdoblju u Donjoneretvanskom kraju razvijaju lučko-industrijske djelatnosti, a manje tvornice otvaraju se još u Dubrovniku te na Korčuli (Blato i Vela Luka). Intenzivniji razvoj turizma ograničen je jedino na Dubrovnik s okolicom i Korčulu, dok je u ostatku regije u začetku. Budući da područja nedovoljno razvijene

[183] Smanjenje općeg koeficijenta feminiteta 1961. – 2011. dijelom je posljedica uravnoteženja sastava prema spolu uslijed postupnog nestanka starijih dobnih kohorti u kojima je ravnoteža snažno bila poremećena zbog prekomorske migracije prije Drugog svjetskog rata, u kojoj su pretežno sudjelovali muškarci te stradanja muškaraca u Drugom svjetskom ratu. Na to ukazuju usjeci „muškim" stranama starijih dobnih kohorti u dobno-spolnim piramidama veći od onih koji bi se očekivali samo na temelju diferencijalnog mortaliteta (sl. 79. – 81.).

nepoljoprivredne aktivnosti izvan gradova nemaju dovoljan apsorpcijski potencijal za prihvat deagrariziranog stanovništva, uz lokalnu migraciju selo-grad, odvija se intenzivno iseljavanje u druge gradove u Hrvatskoj. U iseljavanju sudjeluje pretežno mlađe zrelo stanovništvo, i to pretežno žensko, što dovodi do snižavanja relativno visokog koeficijenta feminiteta (1971. g. k_f = 107,7) i neravnoteže u „udajno-ženidbenoj“ dobi (1971. g. k_f = 93,8)[184] (sl. 75. i 76.).

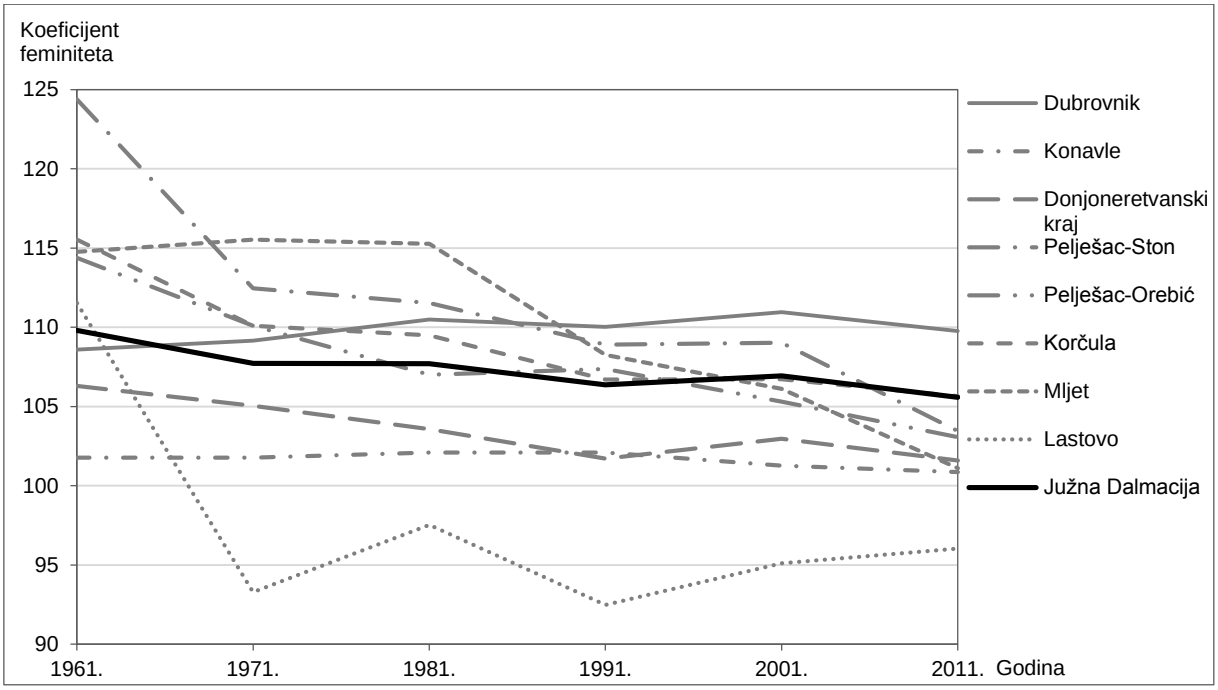

Sl. 75. Kretanje općeg koeficijenta feminiteta (broj žena na 100 muškaraca) u Južnoj Dalmaciji 1961. – 2011. (prema turističkim regijama, po popisnim razdobljima)
Izvori: Savezni zavod za statistiku (SZS) (1965a; 1972a); RZS (1983a); DZS (1994a; 2003a; 2013)

U razdoblju 1970-ih i dalje se nastavlja intenzivna migracija selo-grad, ali se istovremeno intenzivnije razvija turizam u Dubrovniku, Cavtatu, Župi dubrovačkoj, većim naseljima Dubrovačkog primorja, te u Orebiću, Trpnju i Korčuli. Stoga, uz regiju Dubrovnik, koja i dalje ima izrazito imigracijski karakter, pozitivnu migracijsku bilancu 1971. – 1981. bilježe i regije Konavle i Pelješac-Orebić. U tim se regijama povećava specifični koeficijent feminiteta, no brojčana ravnoteža muškog i ženskog stanovništva u toj dobi još uvijek postoji jedino u regiji Dubrovnik (1981. g. vrijednosti za Južnu Dalmaciju iznose k_f = 107,7; $k_{f,\ 20\text{-}34}$ = 98,4). Ipak, s obzirom na razvoj turizma, smanjeni odljev mlađeg zrelog stanovništva i doseljavanje, regije s

[184] Jedino regija Dubrovnik pokazuje ravnotežu, što je povezano s doseljavanjem pod utjecajem turizma. Specifičan primjer predstavlja Lastovo, gdje se 1961. – 1971. naglo smanjio udio ženskog stanovništva (1971. g. k_f = 93,3) uslijed doseljavanja vojnih kadrova (pretežno muških), uz istovremeni odljev (ženskog) stanovništva.

razvijenijim turizmom (Konavle i Korčula) i Donjoneretvanski kraj[185] su bliže brojčanoj ravnoteži u „udajno-ženidbenoj“ dobi od regija sa slabije razvijenim turizmom te regije Pelješac-Orebić, gdje i dalje prevladava iseljavanje (posebno ženskoj stanovništva).

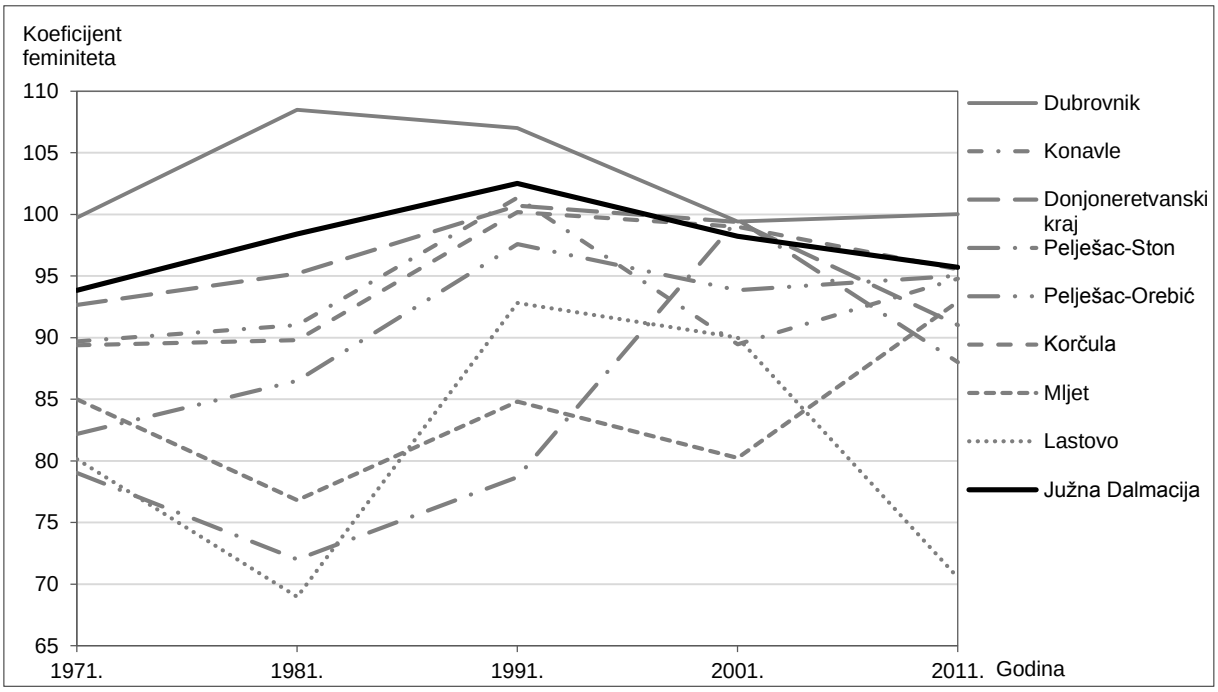

Sl. 76. Kretanje specifičnog koeficijenta feminiteta (broj žena na 100 muškaraca) u dobi 20-34 godine u Južnoj Dalmaciji 1971. – 2011. (prema turističkim regijama, po popisnim razdobljima)
Izvori: SZS (1965a; 1972a); RZS (1983a); DZS (1994a; 2003a; 2013)

U desetljeću 1981. – 1991. Južna Dalmacija dostiže turističke vrhunce, što privlači nove doseljenike, posebno žene, pa sve regije osim Mljeta imaju pozitivnu migracijsku bilancu. To se odražava na uravnoteženje sastava prema spolu (u mlađem zrelom stanovništvu), a time i povoljniju bioreprodukciju. Zbog toga je na razini regije 1991. g. vidljiva čak i blaga brojčana prevlast žena u „udajno-ženidbenoj“ dobi ($k_{f,\ 20\text{-}34}$ = 102,5). Specifični koeficijent feminiteta povećava se u svim regijama, osim u regiji Dubrovnik gdje je blago smanjen, ali je i dalje značajno iznad prosjeka ($k_{f,\ 20\text{-}34}$ = 107,0). Opći koeficijent feminiteta ne mijenja se značajnije u odnosu na ranije razdoblje te i dalje ukazuje na blagu brojčanu prevlast žena (k_f = 106,4).

Domovinski rat i gospodarska kriza te propast dijela gospodarskih aktivnosti ponovno dovode do intenzivnog iseljavanja, u kojem posebno sudjeluje mlađe zrelo stanovništvo, što ponovno ima za posljedicu smanjenje specifičnog koeficijenta feminiteta u Južnoj Dalmaciji (2001. g. k_f,

[185] U Donjoneretvanskom kraju se specifični koeficijent feminiteta dodatno povećava unatoč iseljavanju, što ukazuje na činjenicu da je iseljavanje neselektivno i/ili da brojčano u doseljavanju prevladavaju žene.

$_{20\text{-}34}$ = 98,2) i regijama nižeg reda veličine[186]. Opći koeficijent feminiteta stagnira na razini regije (2001. g. k_f = 106,9) i skriva veliku neravnotežu u različitim dobnim skupinama (razlika nastala diferencijalnim mortalitetom u starijim dobnim skupinama „pokriva" manjak žena u zrelom stanovništvu). Nakon ukidanja vojnog statusa otok Lastovo bilježi snažno iseljavanje vojnih kadrova (pretežno muškaraca u različitim dobnim skupinama), zbog čega koeficijent feminiteta blago raste. S druge strane, nastavlja se iseljavanje mlađeg (pretežno ženskog) stanovništva, čime se povećava neravnoteža prema spolu u mlađem zrelom stanovništvu.

Umjereni gospodarski razvoj od početka 2000-ih dovodi do usporavanja iseljavanja, ali ne uspijeva ga potpuno zaustaviti te je snažno izražena polarizacija regija. Ravnoteža u „udajno-ženidbenoj" dobi 2011. g. postignuta je jedino u regiji Dubrovnik ($k_{f,\ 20\text{-}34}$ = 100,0). Manje izraženu neravnotežu imaju regije s razvijenijim turizmom (Korčula 95,6; Pelješac-Orebić 95,0; Konavle 94,8), dok je u ostalim regijama izražen manjak žena u toj dobi. Na Lastovu i dalje brojčano prevladavaju muškarci u mlađem zrelom i ukupnom stanovništvu, što je odraz trendova, ali i činjenice da mlađe žene i dalje iseljavaju, a nadomještaju ih pretežno muški doseljenici. Zbog toga se u regiji u cjelini, za razliku od ukupnog stanovništva, u „udajno-ženidbenoj" dobi ponovno blago povećava ravnoteža *(*$k_{f,\ 20\text{-}34}$ = 95,7).

Iako prosječne vrijednosti ukazuju na ujednačen brojčani omjer muškog i ženskog stanovništva, situacija na nižim prostornim razinama značajno se razlikuje. Regija Dubrovnik bilježi porast neravnoteže prema spolu u ukupnoj populaciji sve do 2001. g. (1961. g. k_f = 108,6; 2001. g. k_f = 111,0) te se koeficijent feminiteta tek u zadnjem međupopisnom razdoblju malo smanjuje (2011. g. k_f = 109,8), ali je i dalje najviši od svih regija Južne Dalmacije. Žene brojčano prevladavaju većini dobnih skupina iznad 25. g., što je posljedica dugotrajnog spolno selektivnog doseljavanja stanovništva u sam grad i okolicu pod utjecajem turizma. Zbog toga je 2011. g. u Dubrovniku, Župi dubrovačkoj i većim turističkim središtima Dubrovačkog primorja s užim okolicama prisutna blaga brojčana prevlast ženskog stanovništva. Udaljavanjem od turističkih središta sve više raste brojčana prevlast muškog stanovništva, koja je najizraženija u izrazito depopulacijskim naseljima (posebno u unutrašnjosti) (sl. 77.). To pokazuje da turizam djeluje kao korektiv na ujednačavanje sastava stanovništva prema spolu putem spolno selektivne migracije. Blaga neravnoteža u korist ženskog stanovništva u Dubrovniku posljedica je dugotrajnog doseljavanja i izrazitog starenja stanovništva (diferencijalni mortalitet) pojačanog suburbanizacijom. Sukladno navedenim procesima, u

[186] Izuzetak čini regija Pelješac-Ston, gdje se pod utjecajem doseljavanja (pretežno iz BiH) postiže brojčana ravnoteža u „udajno-ženidbenoj" dobi.

Dubrovniku i obalnim turističkim centrima u „udajno-ženidbenoj“ dobi brojčano prevladavaju žene, a s udaljavanjem od tih naselja sve više prevladavaju muškarci (sl. 78.). To pokazuje da žene u mlađoj zreloj dobi, privučene mogućnošću rada u turizmu i ostalim uslužnim aktivnostima, natprosječno preseljavaju u urbana i litoralna područja.

Sjeverozapadni dio Konavala i Cavtat uključeni su u Dubrovačku urbanu regiju pa ih obilježavaju slični procesi kao i regiju Dubrovnik, dok južni i istočni dio Konavala ima sva obilježja ruralne periferije. Uslijed konstantnog iseljavanja izvan regije te migracije selo-grad unutar regije, u promatranom razdoblju je ostala očuvana brojčana ravnoteža ukupnog stanovništva prema spolu (1961. g. k_f = 101,8; 2011. k_f = 100,9). No ta prividna ravnoteža skriva veliku neravnotežu prema spolu na nižim prostornim razinama koja je ostala rezistentna u cijelom razdoblju. U Cavtatu i u većim naseljima smještenim neposredno uz magistralu (uz Konavosko polje) sastav prema spolu je pretežno uravnotežen, uz blagu brojčanu prevlast ženskog stanovništva, što pokazuje da je intenzitet spolno selektivnog iseljavanja (bio) slabiji. S druge strane, izoliranija i udaljenija naselja konavoskih brda i južnih Konavala, iz kojih stanovništvo dugotrajno i intenzivno iseljava, ima snažno izraženu neravnotežu prema spolu, uz brojčanu prevlast muškog stanovništva, koju ne mogu anulirati čak ni starenje stanovništva i diferencijalni mortalitet. Sastav prema spolu u tzv. „udajno-ženidbenoj“ dobi pokazuje još nepovoljniju situaciju. U Cavtatu i okolici, područjima s razvijenijim turizmom i dnevnom cirkulacijom, muškarci i žene su gotovo brojčano izjednačeni, a udaljavanjem od Cavtata neravnoteža se izrazito povećava kao posljedica suvremenih migracijskih kretanja. Ipak, treba imati na umu da se radi o vrlo malim naseljima s malim kontingentom u „udajno-ženidbenoj“ dobi, u kojima mala apsolutna neravnoteža često generira veliko odstupanje od vrijednosti 100.

U regiji Donjoneretvanski kraj također se u promatranom razdoblju smanjuje neravnoteža prema spolu, što 2011. g. dovodi do prividne ravnoteže (1961. g. k_f = 106,3; 2011. k_f = 101,6). Međutim, ta prividna ravnoteža skriva veliku neravnotežu unutar različitih dobnih skupina i prostornih cjelina. Brojčana prevlast muškaraca u pojedinim zrelim dobnim kohortama (30-39 g. i 55-59 g.) upućuje na činjenicu da, s obzirom na većinski ruralni karakter regije, u iseljavanju izvan regije natprosječno iseljavaju žene, dok su u doseljavanju potaknutom mogućnostima zaposlenja u lučko-industrijskim djelatnostima značajnije zastupljeni muškarci (sl. 79.). Na navedene procese ukazuje i specifični koeficijent feminiteta od 91,0. Žene u mlađoj zreloj dobi blago brojčano dominiraju u ukupnom stanovništvu u urbaniziranim područjima (Ploče, Metković i Opuzen) te u naseljima glavnu prometnu osovinu Metković – Ploče, dok u udaljenijim naseljima krškog ruba brojčano dominiraju muškarci. Specifični koeficijent

feminiteta pokazuje da tek malobrojna naselja imaju ravnotežu u „udajno-ženidbenoj“ dobi, dok su su u većini naselja izrazito zastupljeniji muškarci uslijed recentne migracije selo-grad.

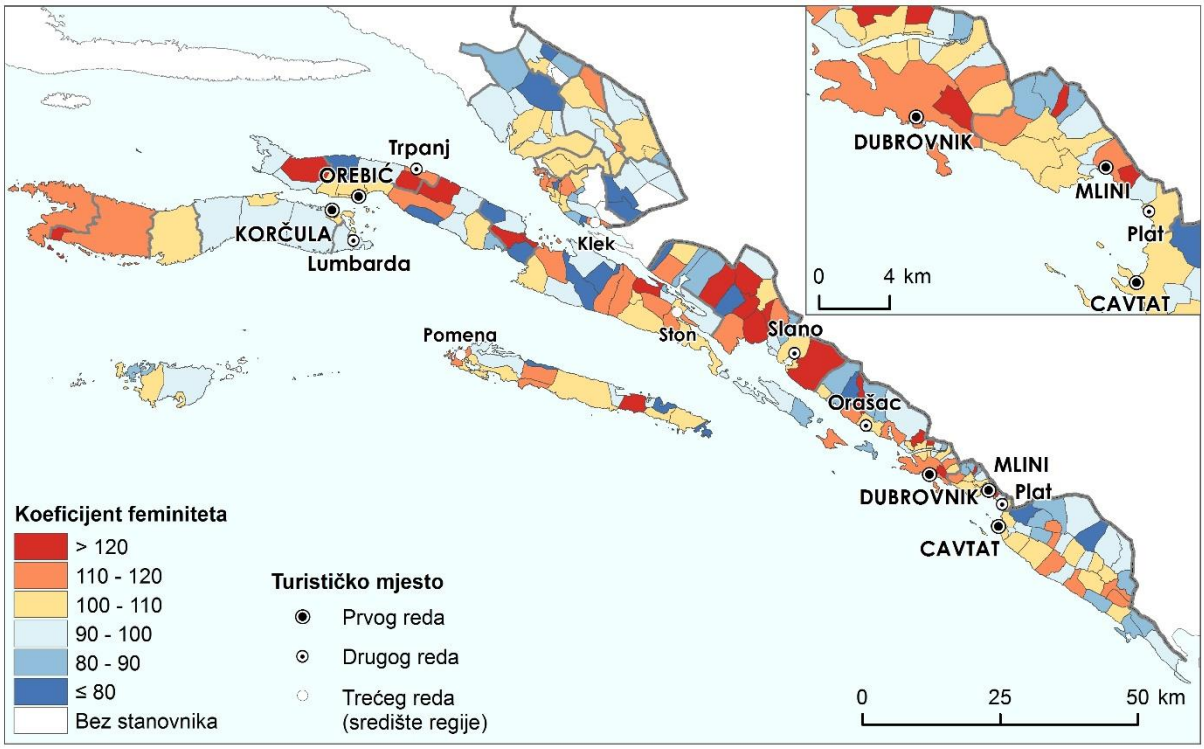

Sl. 77. Opći koeficijent feminiteta (broj žena na 100 muškaraca) u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (po naseljima)
Izvor: DGU (2013): DZS (2013)

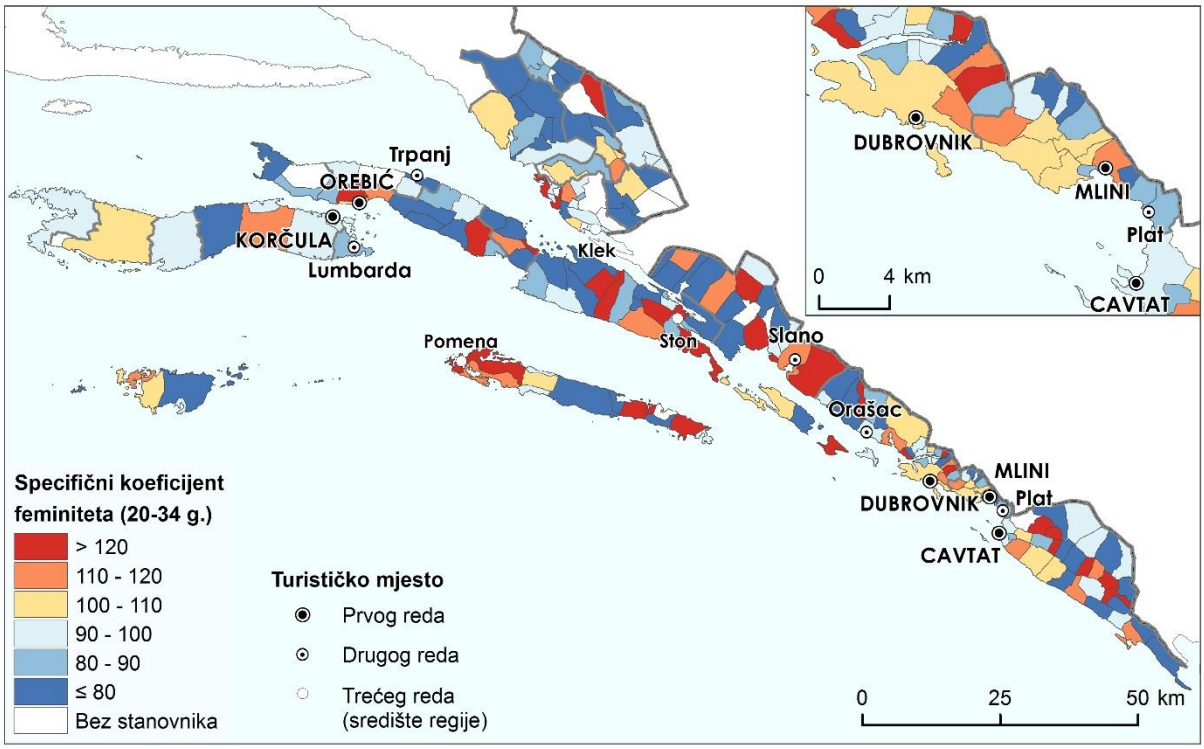

Sl. 78. Specifični koeficijent feminiteta (broj žena na 100 muškaraca) u dobi 20-34 godine u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (po naseljima)
Izvor: DGU (2013): DZS (2013)

U regiji Pelješac-Ston izrazita neravnoteža prema spolu s početka razdoblja (1961. g. k_f = 124,4), nastala kao rezultat starije emigracije (muškaraca) i ratnih gubitaka, postupno se smanjuje pa je 2011. g. postignuta prividna ravnoteža (k_f = 103,4). Ipak, u većini zrelih dobnih skupina vidljiv je manjak žena, što je posljedica novije spolno selektivne emigracije povezane sa slabijim stupnjem razvoja turizma. Dok je u Stonu i naseljima bližima Stonu (i kopnu općenito), uslijed povoljnijeg kretanja stanovništva u prošlosti, udio žena viši od udjela muškaraca, u ruralnim naseljima udaljenijim od lokalnih centara i kopna brojčano prevladavaju muškarci, i to uz izrazitu neravnotežu nastalu uslijed intenzivnije emigracije. Specifični koeficijent feminiteta (2011. g. $k_{f,\ 20\text{-}34}$ = 88,0) povezan je s recentnim iseljavanjem generiranim slabijim stupnjem ekonomske (turističke) aktivnosti. Mlađe zrelo stanovništvo, a naročito žene, odlazi iz ovog prostora u potrazi za obrazovanjem i zaposlenjem pa gotovo sva naselja karakterizira izrazita neravnoteža u mlađem zrelom stanovništvu.

Slični procesi odvijaju se i u regiji Pelješac-Orebić, unatoč postojanju turističkih centara Orebića i Trpnja. Promjena općeg sastava stanovništva prema spolu u razdoblju 1961. – 2011. bila je manjeg intenziteta nego u regiji Pelješac-Orebić (1961. g. k_f = 114,4; 2011. k_f = 103,1), što se može povezati sa slabijim intenzitetom spolno selektivnog iseljavanja (regija u razdoblju 1971. – 1981. kontinuirano ima pozitivnu migracijsku bilancu). Iako u ukupnom stanovništvu brojčano blago prevladavaju žene, u većini zrelih dobnih kohorti brojniji su muškarci (sl. 81.). To upućuje na činjenicu da su žene natprosječno sudjelovale u iseljavanju, dok je struktura doseljenika prema spolu uglavnom bila ujednačena (vrlo intenzivno je bilo doseljavanje iz BiH, u kojem su značajnim dijelom bili zastupljeni doseljenici starije zrele i starije dobi[187]). Brojčana prevlast ženskog stanovništva u turističkim centrima Orebiću i Trpnju pokazuje da je turizam privlačio stanovništvo iz regije, ali i šire. U područjima udaljenijim od turističkih centara brojčano prevladavaju muškarci, što je vezano uz dugotrajni emigracijski karakter ruralnih naselja koja obilježavaju slabiji turistički razvoj i nemogućnost zaposlenja (izvan poljoprivrede). Pravi odraz recentnih migracijski kretanja pokazuje struktura stanovništva prema spolu u „udajno-ženidbenoj“ dobi (2011. g. $k_{f,\ 20\text{-}34}$ = 95,0). Tek u četiri naselja žene brojčano prevladavaju, pri čemu je jedino u Orebiću, glavnom turističkom središtu, postignuta ravnoteža prema spolu, dok u svim ostalim naseljima brojčano prevladavaju muškarci. Dakle, izvan Orebića, koji jedini ima ograničene gospodarske mogućnosti, ekstenzivni razvoj turizma ne pruža mogućnost egzistencije stanovništvu, koje i dalje iseljava iz regije u potrazi za

[187] Radi se o tzv. umirovljeničkoj imigraciji, odnosno doseljavanju stanovništva koje je u mirovini, što je svojstveno širem otočno-poluotočnom prostoru Hrvatske (Nejašmić, 1999b).

zaposlenjem. To se očituje u porastu neravnoteže prema spolu u vitalnim dobnim skupinama, poremećaju bioreprodukcije, starenju stanovništva i smanjenju gospodarskog potencijala.

Na Korčuli, koju karakterizira veći broj urbanih i urbaniziranih naselja te viši stupanj turističke i općenito gospodarske aktivnosti, promjene sastava stanovništva prema spolu odvijale su se postupno i s manje izraženom neravnotežom. Opći koeficijent feminiteta u promatranom se razdoblju smanjuje (1961. g. k_f = 115,5; 2011. g. k_f = 105,6), pri čemu su zrele dobne kohorte uglavnom u ravnoteži, dok žene izrazitije prevladavaju tek u starijoj dobi (sl. 81.). To je posljedica manje intenzivnog iseljavanja, uz kontinuirano doseljavanje potaknuto mogućnostima zaposlenja na otoku, čime se Korčula razlikuje od ostalih poluotočnih i otočnih regija. Izrazitija neravnoteža prema spolu, uz brojčanu prevlast ženskog stanovništva prisutna je u zapadnom dijelu otoka, koji je dublje zahvaćen starenjem stanovništva te kasnijim i manje intenzivnim razvojem turizma. S druge strane, specifični koeficijent feminiteta od 95,6 na razini otoka ukazuje na umjereni odljev mlađeg zrelog stanovništva (pretežno ženskog), uslijed krize industrije i nedovoljnog razvoja turizma koji im ne omogućava punu egzistenciju. U Korčuli s okolnim naseljima te u Veloj Luci neravnoteža je slabije izražena uz blagi brojčani višak muškaraca, a najsnažnije je izražena u Čari, ostarjelo naselje u središtu otoka, najudaljenijem od otočnih gospodarskih i turističkih središta.

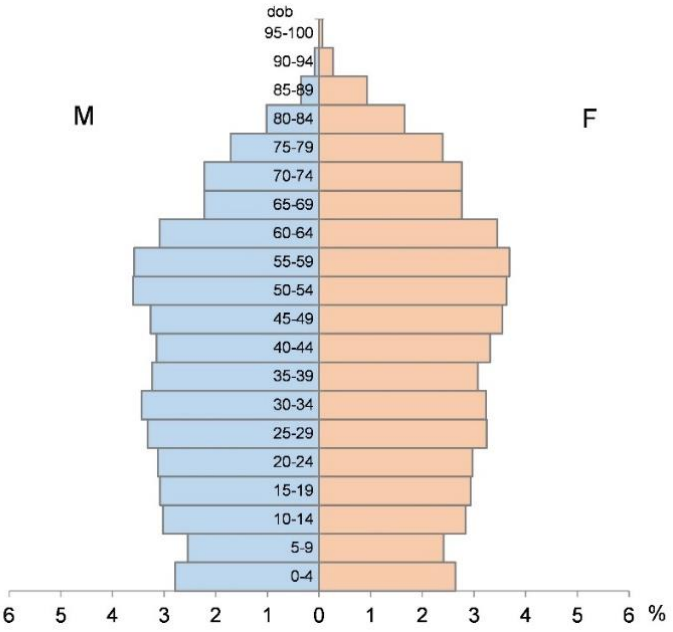

Sl. 79. Sastav stanovništva Južne Dalmacije prema spolu i dobi 2011. g.
Izvor: DZS (2013)

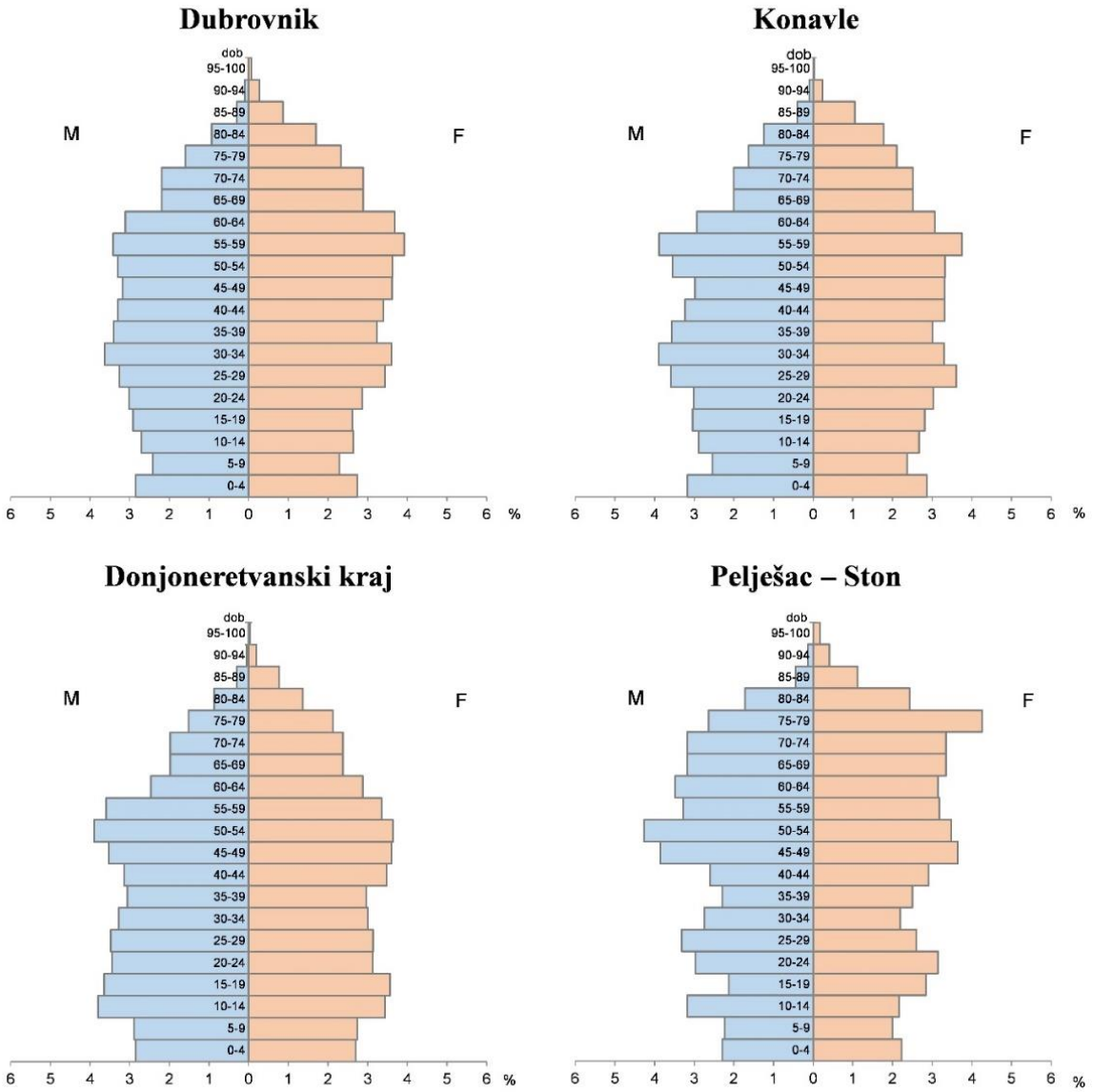

Sl. 80. Sastav stanovništva regija Dubrovnik, Konavle, Donjoneretvanski kraj i Pelješac-Ston prema spolu i dobi 2011. g.
Izvor: DZS (2013)

Na Mljetu se neravnoteža prema spolu u promatranom razdoblju smanjuje, no uz značajne prostorno-vremenske razlike. S obzirom na slabiji razvoj turizma i ostalih nepoljoprivrednih aktivnosti, sve do 2001. g. prevladava iseljavanje, u kojem su natprosječno zastupljene žene, čime dolazi do umjetnog uravnoteženja sastava stanovništva prema spolu. Tek se 2001. – 2011. bilježi intenzivnije doseljavanje s kopna potaknuto malo intenzivnijim razvojem turizma. S obzirom na ostarjeli dobni sastav žene brojčano prevladavaju u unutrašnjim izrazito depopulacijskim naseljima te u Pomeni i Goveđarima u NP Mljet, dok u manjim obalnim naseljima brojčano prevladavaju muškarci. To pokazuje da mlađe žensko stanovništvo prevladava u definitivnom odlasku s otoka, dok u lokalnoj migraciji iz unutrašnjih u obalna

naselja natprosječno sudjeluje muško stanovništvo. S intenzivnijem razvojem turizma u zadnjem međupopisnom razdoblju i doseljavanjem u kojem su natprosječno zastupljene žene, struktura prema spolu u „udajno-ženidbenoj“ dobi se značajno popravlja, no uz još uvijek blago višu zastupljenost muškaraca. Žene u mlađoj zreloj dobi brojčano prevladavaju na području NP Mljet i u obližnjem Blatu te u Prožuri i Prožurskoj Luci, dok su drugdje zastupljeniji muškarci. Međutim, treba imati na umu da se radi o vrlo malim naseljima i zakonu malih brojeva.

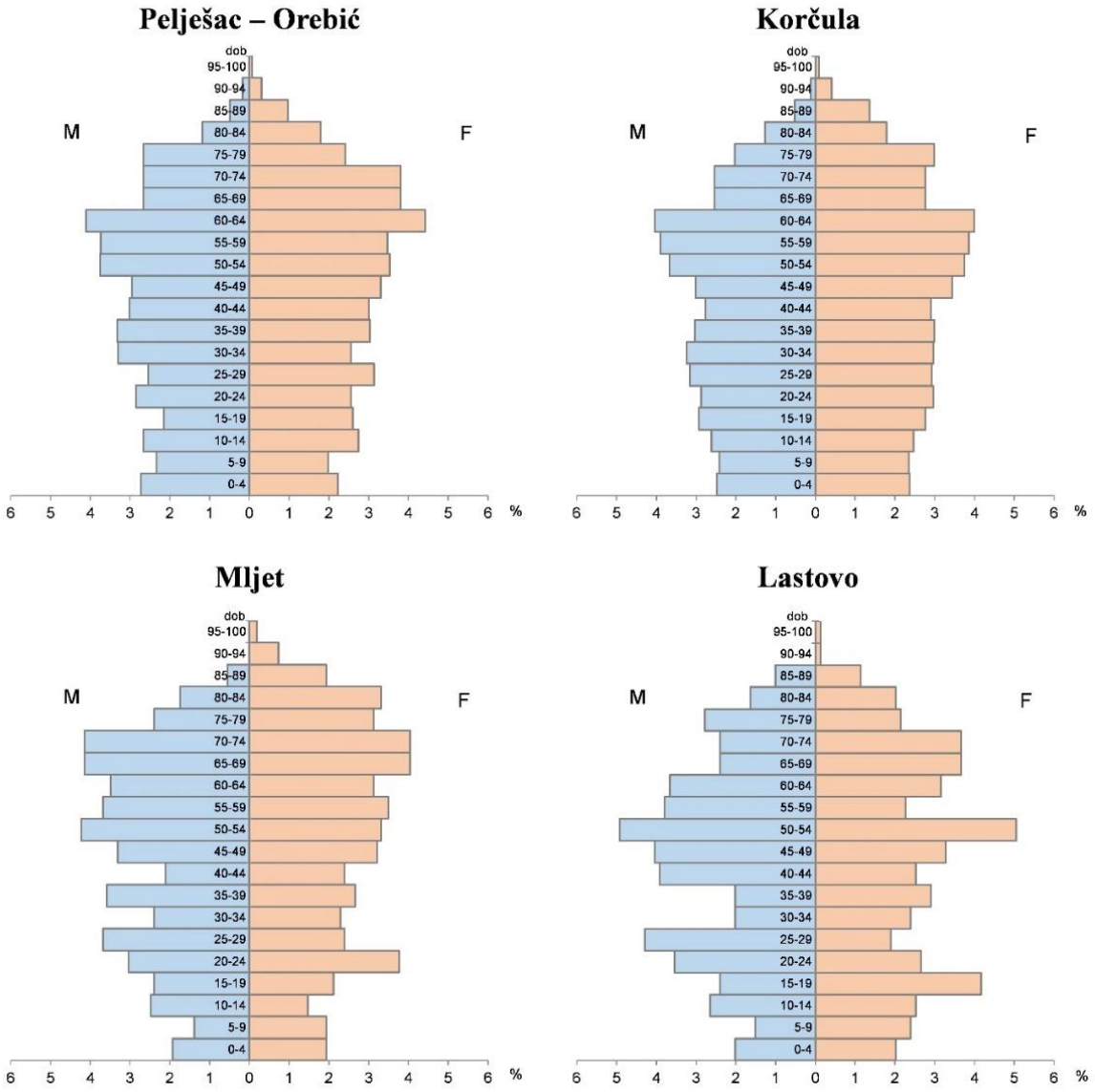

Sl. 81. Sastav stanovništva regija Pelješac-Orebić, Korčula, Mljet i Lastovo prema spolu i dobi 2011. g.
Izvor: DZS (2013)

Nepravilno kretanje koeficijenta feminiteta na Lastovu posljedica je specifičnog statusa otoka, doseljavanja vojnih kadrova i odljeva civilnog stanovništva s otoka (1961. g. k_f = 115,5; 1971. g. k_f = 93,3; 2011. g. k_f = 96,0). Za razliku od pretežno emigracijskog karaktera u cijelom

razdoblju, 2001. – 2011. bilježi se mala pozitivna migracijska bilanca, što ukazuje na umjereno doseljavanje, no nedovoljno za daljnje uravnoteženje sastava ukupnog stanovništva prema spolu. Neravnoteža je posebno izražena u dobi 20-34 godine (2011. g. 70,5), što je posljedica i dalje intenzivnog iseljavanja mlađeg ženskog stanovništva, dok su u doseljavanju očito brojčano prevladavaju muškarci. Takva neravnoteža u budućnosti će se nepovoljno odraziti na bioreprodukciju i ekonomsku aktivnost otoka.

Iz prethodne analize proizlazi da je u užim turističkim područjima s razvijenijim turizmom (Dubrovnik i okolica, Slano, Orašac, Orebić s okolicom) izražen blagi ili izraziti brojčani višak žena, kao i u gradovima i njihovim neposrednim okolicama zahvaćenima suburbanizacijom (Metković, Ploče, Opuzen, Blato, Vela Luka). S druge strane, u ruralnoj periferiji sa slabije razvijenim turizmom snažno je izražena neravnoteža prema spolu uz izraziti manjak žena.

7.6.2. Sastav stanovništva prema dobi

Sastav prema dobi jedan je od najvažnijih pokazatelja potencijalne živosti i biodinamike stanovništva nekog područja, a posebno je važan zbog svojih društvenih i gospodarskih implikacija (Nejašmić, 2005). Iz dobnog sastava proizlaze ključni kontingenti stanovništva za biološku reprodukciju (rodnost i smrtnost) i za društveno-gospodarski razvoj. Aktualni dobni sastav stanovništva nije moguće kvalitetno analizirati bez kratkog osvrta na ranije razdoblje.

Godine 1961., na početku promatranog razdoblja i prije intenzivne migracije selo-grad u Južnoj je Dalmaciji 26,8 % stanovnika bilo mlađe od 15 godina, 52,9 % je bilo u zreloj dobi, a 10,3 % stanovništva je imalo 65 ili više godina (SZS, 1965a). Iako je prema udjelu starih stanovništvo Južne Dalmacije već tada pripadalo tipu starog stanovništva[188], još uvijek do izražaja ne dolaze nepovoljni demogeografski procesi uvjetovani starenjem. Na to ukazuju i niži indeks starosti (38,6), koeficijent dobne ovisnosti starih (pokazatelj opterećenosti radnog kontingenta post-radnim) (16,4) i niža prosječna dob (32,7 godina). Prostorne razlike među regijama također još nisu značajno izražene, kao posljedica slabije mobilnosti stanovništva u poljoprivrednoj civilizaciji, a time i promjena biološkom sastavu uzrokovanih selektivnom migracijom. Najmlađi dobni sastav 1961. g. ima Donjoneretvanski kraj, koji u tom razdoblju ima izrazito ruralni karakter i, za razliku od ostalih krških južnodalmatinskih turističkih regija, znatno prostranije poljoprivredne površine, a time i manju agrarnu gustoću i poljoprivredni višak

[188] Prema Nejašmiću (2005) populacija s više od 8 % osoba u dobi 65 i više godine pripada tipu starog stanovništva.

stanovništva (i_s = 22,8; $k_{d,\,s}$ = 12,1; x = 29,8 godina). S druge strane, najstarije stanovništvo zabilježeno je u regiji Pelješac-Ston, kopnu najbližoj poluotočno-otočnoj regiji, izrazito ruralnog karaktera, u kojoj uslijed nedostatka poljoprivrednih površina vlada visoki pritisak stanovništva na obradive površine te blagi odljev stanovništva još iz ranijeg razdoblja (i_s = 59,0; $k_{d,\,s}$ = 22,5; x = 36,0). Relativno je povoljna i struktura zrelog stanovništva, iz kojeg se izravno formira radni kontingent, s 46,4 % mlađeg zrelog stanovništva (15-34 g.), 26,5 % srednjeg zrelog stanovništva (35-49 g.) i 27,0 % starijeg zrelog stanovništva (50-64 g.) (SZS, 1965a).

U razdoblju 1960-ih i 1970-ih sa sve intenzivnijim razvojem turizma mnoga veća naselja prolaze kroz fazu razvoja koju obilježava transformacija iz poljoprivrednih i ribarskih u turistička mjesta. No, turizam je još uvijek ograničen na obalne gradove i urbanizirana turistička mjesta i ne uspijeva apsorbirati sve demografske viškove iz poljoprivrede pa dio stanovništva trajno odlazi iz regije. Zbog selektivnosti migracije smanjuje se udio mladog stanovništva (1981. g. 22,3 %), a raste udio zrelog (63,8 %) i manjim dijelom starog stanovništva (13,9 %). Iako pokazatelji predočuju pogoršanje dobnog sastava u odnosu na prethodno razdoblje (i_s = 62,0; $k_{d,\,s}$ = 21,7; x = 35,2), stanovništvo Južne Dalmacije još uvijek nije drastično zahvaćeno starenjem te dobni sastav ne predstavlja prepreku društveno-gospodarskom razvoju prostora[189] (sl. 82. i 83.) (RZS, 1983a).

Međutim, prostorne razlike u intenzitetu društveno-gospodarskog razvoja putem migracije generiraju sve veće razlike u dobnom sastavu. Dubrovnik i Donjoneretvanski kraj, najpropulzivnije regije u razdoblju 1970-ih, 1981. g. imaju mlađi dobni sastav od prosjeka regije (Dubrovnik: i_s = 55,5; $k_{d,\,s}$, 19,0; x = 34,7); Donjoneretvanski kraj: (i_s = 42,0; $k_{d,\,s}$, 16,5; x = 32,3 godina), pod utjecajem doseljavanja u gradove privučenog razvojem turizma (u Dubrovniku) te lučkih i industrijskih aktivnosti (u Donjoneretvanskom kraju) te apsorbiraju višak deagrariziranog stanovništva i sprječavaju snažniji odljev izvan regija. Regije Konavle, Pelješac-Orebić i Korčula uglavnom su u prosjeku regije, a, s obzirom na umjereni razvoj turizma u urbanim centrima, prevladava lokalna migracija selo-grad. Najnepovoljniji dobni sastav u tom razdoblju imaju izrazito ruralne iseljeničke regije Pelješac-Ston i Mljet (Pelješac-Ston: i_s = 162,6; $k_{d,\,s}$, 41,4; x = 42,7 godina; Mljet: i_s = 190,4; $k_{d,\,s}$, 46,4; x = 44,3). Na Lastovu, unatoč intenzivnom iseljavanju, doseljavanjem vojnih kadrova ne dolazi do snažnijeg starenja stanovništva, nego su pokazatelji u prosjeku regije (RZS, 1983a).

[189] To potvrđuje i nepromijenjeno povoljna struktura zrelog stanovništva – mlađe zrelo stanovništvo čini 48,2 %, srednje zrelo 28,7 %, a starije zrelo 23,2 % (RZS, 1983a).

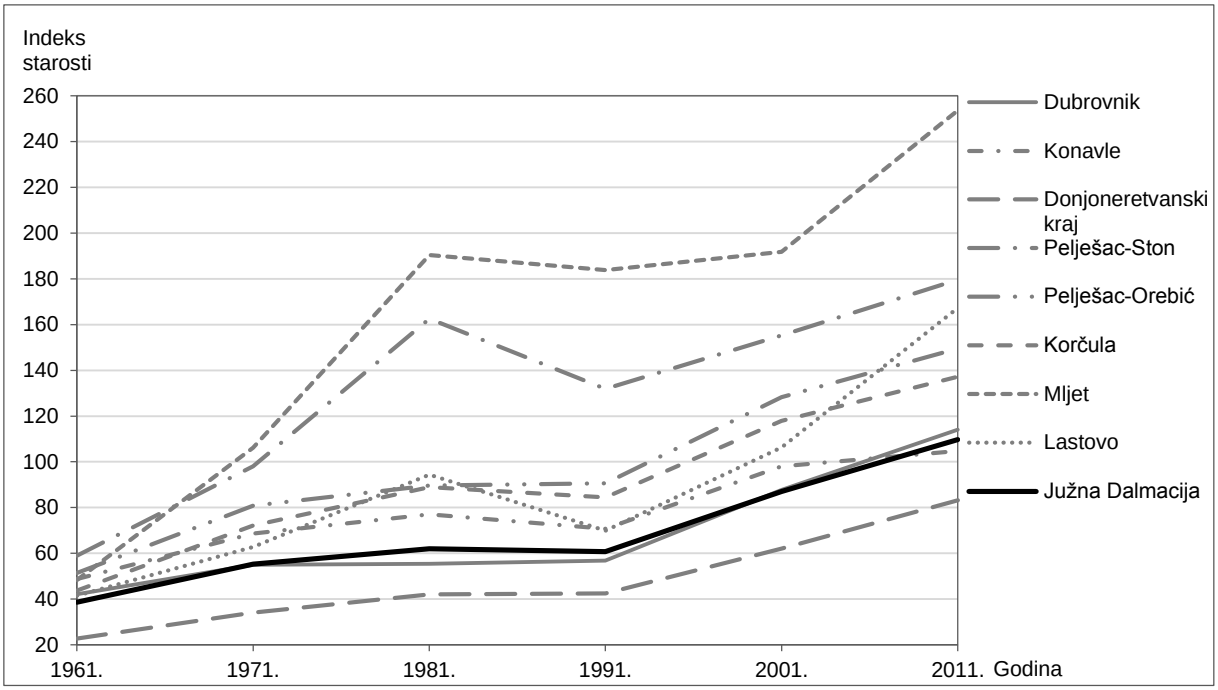

Sl. 82. Kretanje indeksa starosti u Južnoj Dalmaciji 1961. – 2011. (prema turističkim regijama, po popisnim razdobljima)

Izvori: SZS (1965a; 1972a); RZS (1983a); DZS (1994a; 2003a; 2013)

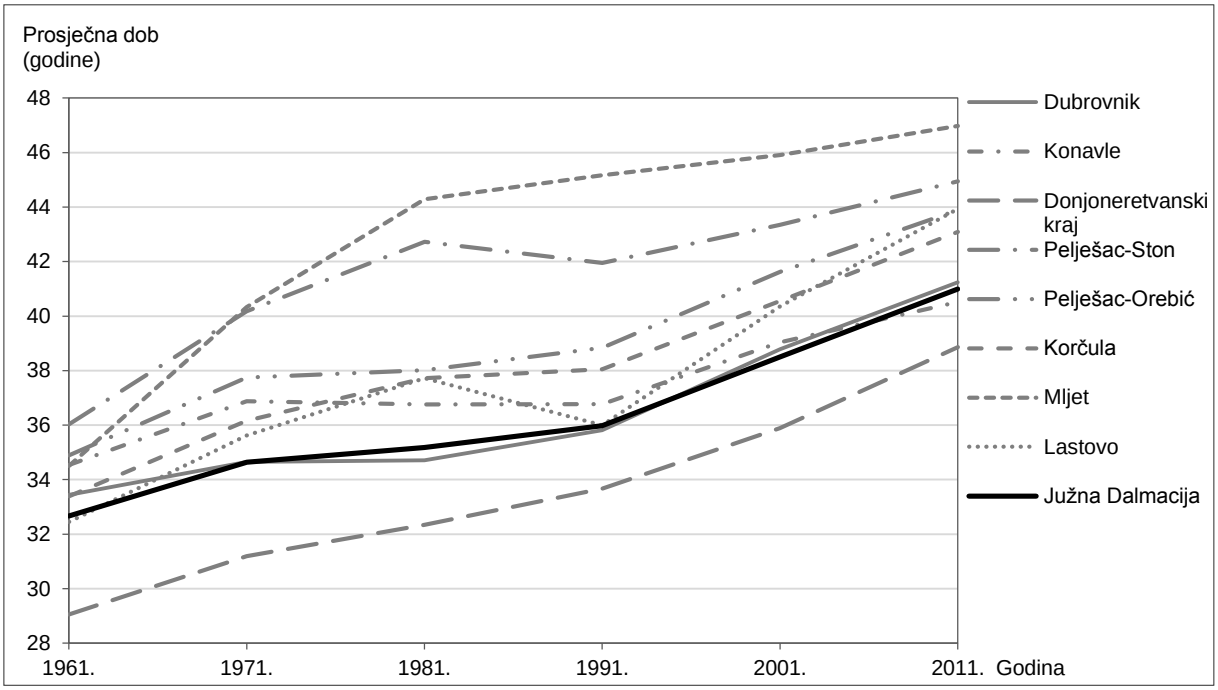

Sl. 83. Kretanje prosječne dobi stanovništva Južne Dalmacije 1961. – 2011. (prema turističkim regijama, po popisnim razdobljima)

Izvori: SZS (1965a; 1972a); RZS (1983a); DZS (1994a; 2003a; 2013)

Intenzivni rast turističkog prometa 1980-ih generira pojačano doseljavanje i zadržavanje potencijalnih emigranata unutar regije, zbog čega popis 1991. g. ukazuje na zaustavljanje procesa starenja stanovništva ili čak blago pomlađivanje. Stoga je 1991. g. u Južnoj Dalmaciji

vidljivo povećanje skupine zrelog stanovništva (66,2 %) te smanjenje udjela mladog (21,0 %) i starog stanovništva (12,8 %). Na zaustavljanje starenja stanovništva ukazuju i smanjenje indeksa starosti (60,8) te koeficijenta dobne ovisnosti starih (19,8), dok je prosječna dob neznatno povećana na 36,0 godina (DZS, 1994a)[190]. Navedeni procesi povoljno djeluju i na ekonomsku aktivnost regije, budući da se povećava obujam radne snage. Ipak je i dalje prisutno starenje radnog kontingenta uslijed prethodno zabilježenog starenja stanovništva[191].

Dobni sastav najviše se poboljšava u regijama Pelješac-Ston, Konavle i Lastovo, u kojima se tek 1980-ih počinje intenzivnije razvijati turizam i privlačiti doseljenike u regiju. U ostalim regijama turizam se intenzivno razvija još otprije te u ovom razdoblju poprima difuzni karakter karakterističan za kasnije faze razvojnog ciklusa. S obzirom na mogućnost osiguranja egzistencije unutar regije, lokalno stanovništvo rjeđe iseljava, a prisutno je i doseljavanje mlađeg zrelog stanovništva. Međutim, s obzirom na dugotrajniji razvoj turizma i migracijska kretanja, pokazatelji dobnog sastava ne mijenjaju se značajnije u odnosu na prethodno razdoblje (nakratko je zaustavljeno starenje stanovništva, ali ne bilježi se pomlađivanje) (sl. 82. i 83.).

Intenzivno iseljavanje 1990-ih godina potaknuto ratom, krizom u turizmu i ostalim nepoljoprivrednim aktivnostima gotovo se trenutno odražavaju na ubrzanje starenja stanovništva. Godine 2001. udio mladog stanovništva smanjen je na 18,4 %, a udio starog stanovništva povećan je na čak 16,0 %, uz 65,6 % zrelog stanovništva. Na ubrzano starenje ukazuju i svi pokazatelji dobnog sastava – indeks starosti premašuje dvostruku vrijednost praga starenja (87,1); koeficijent dobne ovisnosti pokazuje sve veću ovisnost postradnog stanovništva o radnom (24,4), a prosječna dob penje se na visokih 38,5 godina (DZS, 2003a). Istovremeno stari radni kontingent[192], što nepovoljno djeluje na mogućnosti gospodarskog razvoja zbog smanjenja inicijativnosti i ekonomskih potencijala stanovništva. Ti procesi u Južnoj Dalmaciji koincidiraju sa smanjenjem broja i udjela osnovnih smještajnih kapaciteta, a time i broja stanovnika s punom zaposlenošću u turizmu, te povećanjem broja i udjela komplementarnih smještajnih kapaciteta (soba i apartmana u kućanstvima). Umjesto profesionalizacije, turizam time postaje glavna dopunska aktivnost stanovništva.

[190] Poboljšanje dobnog sastava treba uzeti uz određene ograde. Naime, zbog korištene metodologije popisa *de iure*, prema kojem u ukupno stanovništvo ulazi kontingent stanovništva na privremenom radu u inozemstvu, moguće je da se dio poboljšanja odnosi na bolji popisni obuhvat tog kontingenta, koji ne živi u Južnoj Dalmaciji.
[191] U strukturi radnog kontingenta 1981. g. smanjuje se udio mlađeg zrelog stanovništva (43,4 %), a povećava se udio srednjeg (30,7 %) i starijeg zrelog stanovništva (25,9 %) (RZS, 1983a).
[192] Udio mlađeg zrelog stanovništva 2001. g. smanjen je na 40,9 %, a povećan je udio srednjeg zrelog (32,7 %) i starijeg zrelog stanovništva (26,3 %) (DZS, 2003a).

Starenje stanovništva 1990-ih intenzivno zahvaća sve regije, ali najviše su pogođene one u kojima je turizam prije rata bio razvijeniji (Dubrovnik, Korčula, Pelješac-Orebić), i u kojima je veliki dio stanovništva ovisio uglavnom o turizmu te njegovim slabljenjem gube mogućnost egzistencije. Zbog toga Dubrovnik i Korčula bilježe negativnu i relativno visoku migracijsku bilancu. To u regiji Dubrovnik ima za posljedicu povećanje indeksa starosti za 30,9 i prosječne dobi za 3,0 godine, a u Korčuli povećanje indeksa starosti za 33,4 i prosječne dobi za 2,5 godine u samo deset godina (2001. – 2011.). Regija Pelješac-Orebić bilježi pozitivnu migracijsku bilancu, no u doseljavanju ne sudjeluje mlađe, radno aktivno stanovništvo, nego starije zrelo ili staro stanovništvo, pretežno u mirovini, i to iz BiH. Stoga se bilježi intenzivno starenje stanovništva, uz povećanje indeksa starosti za 37,6 i povećanje prosječne dobi za 2,8 godina. Iseljavanjem nekadašnjeg vojnog kadra i mlađeg civilnog stanovništva Lastovo bilježi povećanje indeksa starosti za 36,4 i rast prosječne dobi za 4,4 godine. Mljet ima smanjeni intenzitet iseljavanja, čemu pogoduje početak intenzivnijeg razvoja turizma na cijelom otoku (indeks starosti povećan za 8,0, a prosječna dob za 0,7 godina). U ostalim regijama starenje se nastavlja, ali manjim intenzitetom nego u regijama Dubrovnik, Korčula, Pelješac-Orebić i Korčula. Naime, u tim je regijama prije rata ovisnost o turizmu bila manja pa se i kriza u turizmu slabije odrazila na demografska kretanja (RZS, 1983a; DZS, 2003a).

U razdoblju 2001. – 2011. zamjetan je oporavak turizma, što koincidira s usporenom migracijom, no proces starenja stanovništva nastavlja se gotovo istim intenzitetom, a sve više na njega utječe izrazito poremećena biološka struktura. Drugim riječima, na starenje sada djeluje demografska inercija, što će se u budućnosti, bez snažnijeg doseljavanja reflektirati na nedostatak radne snage i dodatno produbljivanje zatečenog stanja (Nejašmić, 2013). Staro stanovništvo (17,8 %) 2011. g. po prvi put brojčano nadmašuje mlado (16,3 %), a na duboku starost upućuju i svi pokazatelji dobnog sastava (indeks starosti doseže vrijednost 109,7, na 100 stanovnika u zreloj dobi dolazi 27 starijih stanovnika, a prosječna dob doseže visoku 41 godinu). Starenje ukupnog stanovništva ima za posljedicu starenje zrelog stanovništva, iz kojeg se formira radni kontingent pa se sve više smanjuje udio mlađeg zrelog stanovništva (38,4 %), a povećava se udio starijeg zrelog stanovništva (31,9 %).

Iako su sve regije duboko zahvaćene starenjem stanovništva, uočavaju se značajne razlike između obalnih regija, s manje ostarjelim stanovništvom, te poluotočno-otočnih regija s izrazito starim stanovništvom. Razlozi te dihotomije leže u intenzitetu poslijeratnog gospodarskog razvoja, složenosti gospodarstva i prometnoj dostupnosti (odnosno dostupnosti usluga). U obalnim regijama gospodarski razvoj je intenzivniji (isto vrijedi i za turizam), posebno u

gradovima i urbaniziranim područjima uz obalu, mogućnost osiguranja egzistencije je viša, pa je i intenzitet odljeva stanovništva iz regije manji. Osim toga, uz turizam su u određenoj mjeri razvijene i druge gospodarske aktivnosti (industrija, lučke djelatnosti, promet, poljoprivreda, marikultura…). S druge strane, poluotočnim i otočnim regijama gospodarstvo se izrazitije oslanja na turizam (pretežno sezonskog karaktera, manjeg obujma i s naglaskom na komplementarne smještajne kapacitete), a manjim dijelom i na poljoprivredu, dok su ostale gospodarske aktivnosti uglavnom iščezle ili su u dubokoj krizi. Važnu ulogu u zadržavanju stanovništva imaju stvarna, troškovna i perceptivna udaljenost. Obalna područja cestovno su povezana s cijelom državom i ta se gradska središta percipiraju dostupnijima, a time i sve institucije, usluge i funkcije koje u njima postoje. Poluotočna i otočna područja fizički su udaljenija od kopna (u slučaju otoka povezana su isključivo pomorskim putem), što putovanje do gradskih središta čini duljim i skupljim, a time se i dostupnost usluga (obrazovanje, zdravstvo, mogućnosti kupovine, zabave…) percipira manjom nego u kopnenim regijama[193].

Unatoč intenzivnom starenju najmlađe stanovništvo 2011. g. ima Donjoneretvanski kraj (k_s = 15,3; i_s = 83,3; $k_{d,\,s}$ = 23,1; x = 38,9 godina) te je jedina regija u kojoj mladi brojčano nadmašuju starije stanovnike. No unutar regije postoje značajne razlike na razini naselja, a s obzirom na često prisutan zakon malih brojeva, prava slika dobnog sastava dobiva se jedino kombinacijom barem dvaju indikatora (u ovom slučaju indeksa starosti i prosječne dobi) (sl. 84. i 85.). Mlađi dobni sastav imaju Metković, sekundarni centar Južne Dalmacije, i pojedina naselja u okolici koja s Metkovićem čine dnevni urbani sustav (posebno Vid), te u manjoj mjeri Opuzen i Ploče. S druge strane, naselja krškog ruba podalje od gradova karakterizira izrazito ostarjelo stanovništvo. Iako bi se u slivanjskom primorju, s obzirom na razvoj turizma, očekivao povoljniji dobni sastav, u stvarnosti je relativno velik udio starog stanovništva. Naime, turizam u tom području ima ekstenzivan karakter i pretežno se svodi na iznajmljivanje smještaja u privatnim kućanstava, nerijetko i od strane starijeg zrelog i starog stanovništva, stoga turizam nije značajniji generator doseljavanja ni pomlađivanja stanovništva (jedino naselje s mlađim dobnim sastavom je Klek). Struktura radnog kontingenta u regiji u cjelini je povoljna za daljnji društveno-gospodarski razvoj – 40,3 % čini mlađe zrelo stanovništvo; 29,8 % srednje zrelo, a 29,9 % starije zrelo stanovništvo[194].

[193] Iako se radi o poluotoku, Pelješac zbog prometne izoliranosti ima pretežno otočna obilježja te je zbog toga uvršten u Zakon o otocima (NN 34/99).

[194] S obzirom na izmjenu imigracijskog i emigracijskog karaktera te veću populacijsku masu dobno-spolna piramida Donjoneretvanskog kraja relativno je pravilna s manje izraženim usjecima, no ima oblik urne. Manje brojno starije zrelo stanovništvo posljedica je značajno suženih dobnih kohorti iznad 60. g. uslijed relativno

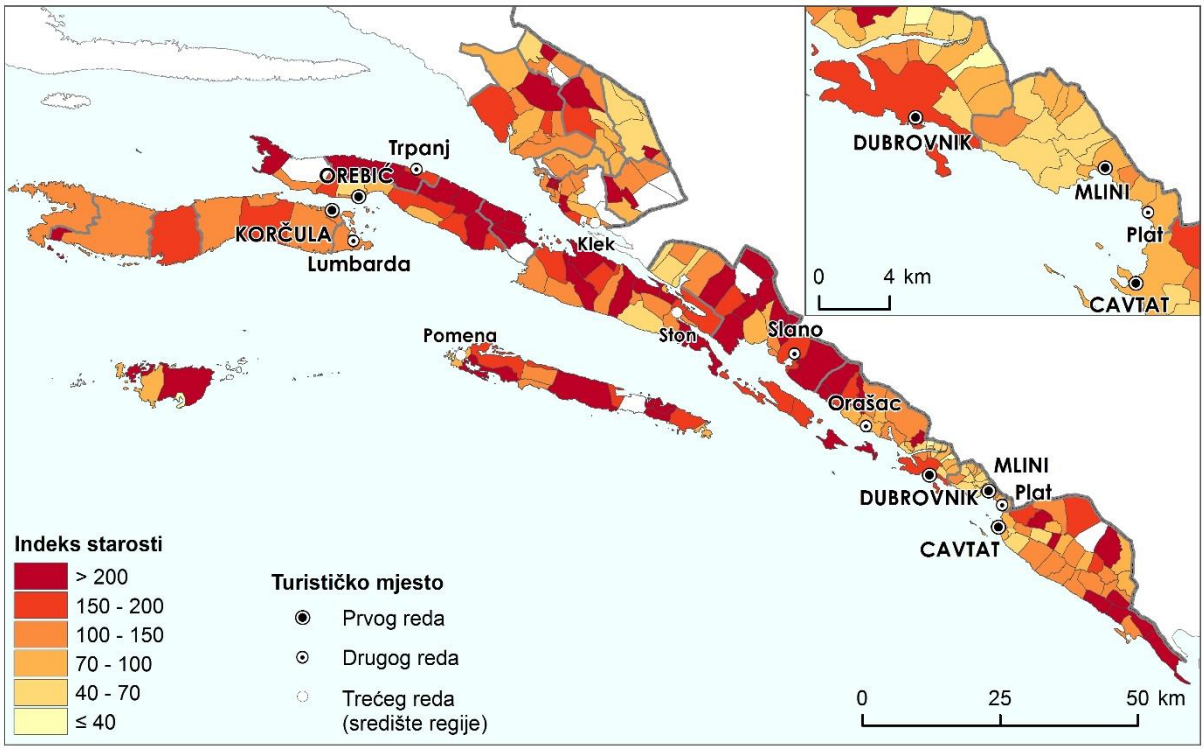

Sl. 84. Indeks starosti stanovništva Južne Dalmacije 2011. g. (po naseljima)
Izvor: DGU (2013); DZS (2013)

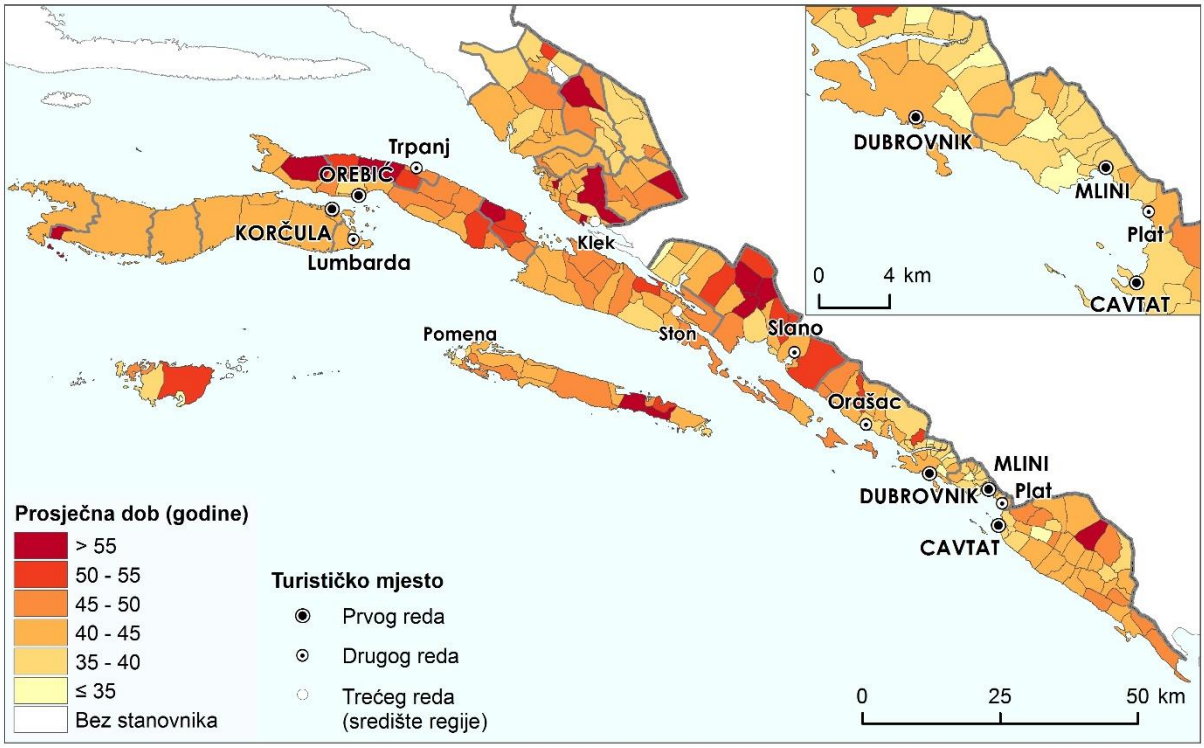

Sl. 85. Prosječna dob stanovništva Južne Dalmacije 2011. g. (po naseljima)
Izvor: DGU (2013); DZS (2013)

iseljavanja do kraja 1970-ih. Budući da regija 1980-ih ima pretežno imigracijski karakter, snažnije su izražene skupine 45-60 g. koje su tada bile u mlađoj zreloj dobi. Obrat smjera migracije od početka 1990-ih odgovoran je za uže kohorte 20-45 g., s izraženim usjecima, dok na skupine do 20 g. još nije djelovalo iseljavanje (sl. 80.).

Iako ima najmanje ostarjelo stanovništvo nakon Donjoneretvanskog kraja, regiju Konavle karakterizira izrazito starenje, na što ukazuju veći udio starog (17,3 %) nego mladog stanovništva (16,5 %) i indikatori dobnog sastava (i_s = 104,8; $k_{d,\,s}$ = 26,1; x = 40,5 godina). Pritom treba imati na umu da je relativno povoljnija situacija odraz razmjerno velikog udjela stanovništva naselja sjevernih Konavala s mlađim dobnim sastavom (Cavtat, Zvekovica, Šilješki, Močići…), koja su dio Dubrovačke urbane regije, pri čemu u Cavtatu važan faktor čini i turizam. U ostatku regije dobni sastav je vrlo nepovoljan uslijed dugotrajnog iseljavanja i udaljenosti od centara rada, a turizam predstavlja faktor ostanka tek pojedinih obitelji i nema značajniji utjecaj na ukupno stanovništvo. Dobni sastav je najnepovoljniji u naseljima Konavoskih brda i krajnjeg jugozapadnog dijela regije (Vitaljina, Prevlaka), a povoljniji je jedino u Moluntu, sekundarnom turističkom centru regije. Struktura stanovništva u zreloj dobi relativno je povoljna, uz najbrojnije mlađe zrelo stanovništvo (39,7 %), nakon kojeg slijedi starije zrelo stanovništvo (31,0 %), a najmanje je brojno srednje zrelo stanovništvo (29,3 %)[195].

Turistička regija Dubrovnik treća je po stupnju ostarjelosti stanovništva u regiji i karakterizira je vrlo nepovoljan dobni sastav (k_s = 17,8; i_s = 114,1; $k_{d,\,s}$ = 26,8; x = 41,2 godina). Ova regija u većem dijelu promatranog razdoblja ima imigracijski karakter. U samom Dubrovniku dobni sastav je nepovoljniji kao posljedica starijih imigracijskih procesa u ranijem dijelu promatranog razdoblja (uslijed razvoja turizma i drugih gospodarskih aktivnosti) i obrnutog smjera migracije u novijem razdoblju (decentralizacija funkcije stanovanja i suburbanizacija naseljenosti). Zbog toga dio mlađeg preseljava iz Dubrovnika (ili doseljava iz drugih regija) u područja oko samog grada (u Župu dubrovačku, Rijeku dubrovačku te južni dio Dubrovačkog primorja), zbog čega ta područja imaju mlađi dobni sastav nego ostatak regije. Drugo područje s mlađim dobnim sastavom čini Slano s užom okolicom, turistički centar sjeverozapadnog dijela Dubrovačkog primorja. S druge strane, unutrašnja naselja pokazuju duboku ostarjelost, pogotovo ona u sjevernom dijelu Primorja, udaljenija od Dubrovnika i izvan zone dnevne cirkulacije (sl. 84. i 85.). Dakle, mlađi dobni sastav regije u cjelini povezan je s imigracijskim karakterom gradske regije Dubrovnika i intenzivnim razvojem turizma, koji dodatno naglašava prostorne razlike u dobnom sastavu i demografskim procesima. Struktura radnog kontingenta regije u cjelini

[195] Naime, do kraja 1960-ih Konavle imaju pretežno emigracijski karakter, zbog čega su starije dobne kohorte (65 i više g.) sužene znatno više nego što bi se očekivalo uslijed mortaliteta. Razvoj turizma i suburbanizacija Dubrovnika od početka 1970-ih do kraja 1980-ih potiču doseljavanje tada mlađeg zrelog stanovništva, zbog čega su danas starije zrele dobne kohorte (50-64 g.) snažnije izražene i čine viši udio u ukupnom stanovništvu. Domovinski rat, kriza u turizmu i gubitak radnih mjesta 1990-ih dovode ponovno do emigracije, što je vidljivo u usjecima u dobnoj kohorti 35-49 g. Recentna imigracija generirana daljnjom suburbanizacijom Dubrovnika i obnovom turizma razlog je brojčano jačih kohorti 25-34 g. No, suženje dobne skupine 20-24 g. ukazuje na i dalje prisutan odljev dijela mlađeg stanovništva koje u regiji ne uspijeva osigurati vlastitu egzistenciju (sl. 80.).

relativno je povoljna s 38,1 % mlađeg zrelog stanovništva, 31,7 % starijeg zrelog, dok je brojčano najslabije srednje zrelo stanovništvo (30,3 %), pogođeno iseljavanjem 1990-ih[196]. Relativno povoljniji dobni sastav pogoduje daljnjem društveno-gospodarskom razvoju, te je regija Dubrovnik, s obzirom na atrakcijsku osnovu, urbani karakter i populacijsku masu, značajno u prednosti u razvoju turizma u odnosu na druge regije Južne Dalmacije.

Otočne i poluotočne regije znatno su dublje zahvaćene starenjem[197]. Pritom su u boljoj poziciji regije s višom populacijskom masom, gradskim središtima i razvijenijim turizmom (Korčula i Pelješac-Orebić) nego ruralne regije s manje stanovnika i ekstenzivno razvijenim turizmom (Mljet, Lastovo, Pelješac-Ston). Regija Pelješac-Ston ima izuzetno ostarjeli dobni sastav (k_s = 26,5; i_s = 179,6; $k_{d,\,s}$ = 41,8; x = 44,9 godina), koji je vezan uz izrazito ruralni karakter s vrlo ekstenzivno razvijenim turizmom, a važan faktor iseljavanja, unatoč blizini kopna, je slaba funkcionalna opremljenost Stona, jedinog urbanog središta. Dobni sastav stanovništva ipak je malo povoljniji u Stonu i okolnim naseljima (Česvinica, Metohija, Boljenovići) te u Žuljani, sekundarnom turističkom mjestu u regiji. Važan faktor ostanka dijela mlađeg stanovništva u tom području čini kombinacija poljoprivredne proizvodnje (posebno vinogradarstva) s ruralnim turizmom. Naime, jugoistočni dio Pelješca nalazi se unutar dometa jednodnevnih posjeta iz Dubrovnika, zbog čega se uz regionalnu prometnicu Ston-Žuljana otvara sve više kušaonica vina što omogućava zaposlenje i ostanak dijelu stanovništva. Udaljavanjem od Stona i Žuljane dobni sastav je sve nepovoljniji, a posebno u udaljenijim sjeverozapadnim dijelovima Općine Ston i u cijeloj Općini Janjina (sl. 84. i 85.). Iako je turizam u tim naseljima ekstenzivno razvijen, njegova sezonalnost i karakter (iznajmljivanje smještaja u kućanstvima) ne omogućavaju puno zaposlenje mlađem zrelom stanovništvu koje napušta regiju. Struktura zrelog stanovništva također je nepovoljna – mlađe (36,2 %) i starije zrelo stanovništvo (34,4 %) gotovo su izjednačeni, a najmanje je brojno srednje zrelo stanovništvo (29,4 %)[198]. Stoga u

[196] Šire dobne kohorte u dobno-spolnoj piramidi sve do 65. g. (posebno 50-64 g.) posljedica su intenzivnog doseljavanja od početka promatranog razdoblja, a posebno u dobi od 50-64 g., što odgovara doseljavanju 1961. – 1991. (ti stanovnici tada su bili u mlađoj zreloj dobi). Manji usjeci u dobi 35-49 g. posljedica su iseljavanja mlađeg zrelog stanovništva 1990-ih (1991. g. imali su 15-29 g., a 2001. g. 25-39 g.), a eho-efekt te generacije čini brojčano slabija kohorta 5-9 g. U posljednjem međupopisnom razdoblju ponovno je prisutno doseljavanje, zbog čega su jače dobne kohorte 25-34 g. (sl. 80.).

[197] Usporedba populacije hrvatskog otočja s populacijom Hrvatske u cjelini pokazuje da je na otocima stanje nepovoljnije, ali ne onoliko koliko bi se očekivalo s obzirom na to da su bili dugo izloženi jakom iseljavanju i depopulaciji. Kao razlozi takvog stanja nameću se stabilizacija demografskih prilika u dijelu otočja (npr. Brač, Lošinj, Rab) koje ponderira ukupno kretanje, ali i jačanja nepovoljnih demografskih tendencija u ukupnoj populaciji, pri čemu Hrvatska sve više poprima obličje svojih demografski okljaštrenih područja (Nejašmić, 2013).

[198] Generacija iznad 55 g. relativno je malobrojna jer je bila zahvaćena iseljavanjem do 1981. g. Brojčano jače kohorte 44-55 g. posljedica su doseljavanja tijekom 1980-ih, mahom iz BiH, a istovremeno se gradi veći broj vikendica, također od strane vlasnika iz BiH. Izuzetno poremećena kohorta 30-39 g. pokazuje da mala negativna migracijska bilanca u posljednjem međupopisnom razdoblju skriva izuzetno veliku razliku između iseljavanja i

sadašnjim demografskim uvjetima nije za očekivati značajnije povećanje obujma i kvalitete stacionarnog turizma, a time niti poboljšanje dobnog sastava i demografskih kretanja općenito.

Regija Pelješac-Orebić također ima izuzetno ostarjeli dobni sastav, ali je u boljoj poziciji nego regija Pelješac-Ston (k_s = 21,9; i_s = 149,5; $k_{d,\,s}$ = 34,6; x = 43,9). Razlog relativno povoljnijem dobnom sastavu je djelomično urbani karakter regije s razvijenijim turizmom, koji je generirao veći broj radnih mjesta i time djelovao na zadržavanje postojećeg i privlačenje novog stanovništva. Manje ostarjeli dobni sastav imaju Orebić i naselja koja s njim čine fizionomsku (Stanković, Podgorje) i/ili funkcionalnu cjelinu (Viganj). Uz turizam, važan faktor zadržavanja mlađeg zrelog stanovništva u tim naseljima je blizina Orebića kao urbanog centra, gdje je moguće zadovoljavanje osnovnih funkcija. Ruralna naselja podalje od Orebića imaju izrazito ostarjeli dobni sastav, uključujući Trpanj, čije je turističko značenje danas neusporedivo s prijeratnim (sl. 84. i 85.). Kao i u regiji Pelješac-Ston, u imigraciji od 1964. g. često sudjeluje starije zrelo i staro stanovništvo, što dodatno povećava indeks starosti, a vidljivo je u dobno-spolnoj piramidi u proširenim dobnim kohortama 50-64 g., koje su veće nego što bi se to moglo očekivati s obzirom na raniju migraciju. S druge strane, srednje i mlađe zrelo stanovništvo intenzivnije je zahvaćeno novijim iseljavanjem pa su te dobne kohorte uže (sl. 81.). Zbog toga je, unatoč generalno povoljnijem dobnom sastavu, struktura radnog kontingenta nepovoljnija nego u regiji Pelješac-Ston – starije zrelo stanovništvo (36,3 %) brojčano nadmašuje mlađe zrelo (34,2 %), a srednje zrelo stanovništvo čini tek 29,4 %. Analizirani procesi upućuju na daljnje sužavanje dječje baze (brojčano slabije generacije generiraju još brojčano slabije potomstvo), depopulaciju i na slabljenje gospodarske aktivnosti. Zbog toga u planiranju razvoja turizma treba voditi računa o potrebi zadržavanja postojećeg stanovništva u regiji i eventualno u privlačenju novog, što se može ostvariti jedino turističkom valorizacijom cjelokupne atrakcijske osnove, produljenjem turističke sezone i povezivanjem s drugim aktivnostima.

Turistička regija Korčula 2011. g. ima malo mlađi dobni sastav od regije Pelješac-Orebić (k_s = 20,2; i_s = 137,3; $k_{d,\,s}$ = 30,9; x = 43,1), što je posljedica povoljnijeg kretanja stanovništva uvjetovanog urbaniziranijim karakterom prostora, većim naseljima s većom populacijskom masom i složenijom gospodarskom strukturom. Ipak, indeks starosti u gotov svim je naseljima

doseljavanja. Pritom ne dolazi do mehaničke zamjene stanovništva, nego u iseljavanju pretežno sudjeluje mlađe zrelo stanovništvo koje u regiji ne može osigurati vlastitu egzistenciju, a doseljava starije zrelo stanovništvo, nerijetko u mirovini i/ili bivši vikendaši koji se ekstenzivno bave iznajmljivanjem smještaja turistima. Brojčano jače kohorte 20-29 g. predstavljaju eho-efekt starije zrele generacije, no i one su već značajno nagrizene emigracijom. Tu skupinu slijedi brojčano slabija skupina 0-19 g., potomci okljaštrenih dobnih kohorti, što upućuje na daljnju depopulaciju i slabljenje demografskih potencijala za razvoj turizma (sl. 80.).

viši od 100, a prosječna dob između 40 i 45 g. Značajno je da su prostorne razlike u dobnom sastavu između naselja vrlo male, što se, s jedne strane može povezati sa složenijom gospodarskom strukturom većih naselja u zapadnom dijelu otoka (turizam, poljoprivreda, industrija) te s turističkim razvojem i lokalnom suburbanizacijom u istočnom dijelu otoka pod utjecajem Korčule (sl. 84. i 85.). Međutim, zajedničko statističko prikazivanje obalnih i unutrašnjih naselja zajedno zamagljuje stvarno stanje koje je slično kao u drugim poluotočnim i otočnim područjima, pri čemu obalni dijelovi naselja pretežno imaju mlađe stanovništvo (mogućnost bavljenja turizmom), a starije jezgre ostarjelo stanovništvo (usp. Nejašmić, 1999b). To potvrđuju depopulacijski krajolik i veći broj napuštenih kuća u unutrašnjim naseljima.

U strukturi radnog kontingenta Korčule izjednačeni su mlađe zrelo (36,6 %) i starije zrelo stanovništvo (35,6 %), a srednja skupina slabije je zastupljena. Veći udio starijeg zrelog stanovništva posljedica je intenzivnog doseljavanja tijekom 1980-ih (te generacije tada su bile u mlađoj zreloj dobi), generiranog intenzivnijim razvojem turizma koji se širi u cijelom obalnom pojasu otoka. Starije stanovništvo slabije je zastupljeno jer je intenzivno zahvaćeno iseljavanjem tijekom 1970-ih (turizam tada još nije bio intenzivnije razvijen, a ostale aktivnosti ne mogu primiti sve poljoprivredne viškove nastale deagrarizacijom). U iseljavanju od početka Domovinskog rata do danas pretežno sudjeluje mlađe zrelo stanovništvo, zbog čega su dobne kohorte 20-44 g. ravnomjerno sužene bez većih usjeka, a istovremeno se suzuje i dječja baza, što upućuje na daljnju depopulaciju (sl. 81.). Unatoč starenju stanovništva, Korčula je u relativno dobroj poziciji za uspješni budući razvoj turizma s obzirom na manje poremećeni dobni sastav, veća naselja te povoljnu turističku atrakcijsku i receptivnu osnovu.

Nasuprot tome, Mljet ima najstariji dobni sastav od svih regija Južne Dalmacije, pri čemu je broj starih više od 2,5 puta veći od broja mladih (k_s = 28,2; i_s = 253,7; $k_{d,\,s}$ = 46,5; x = 47,0 godina). Izuzetno ostarjeli dobni sastav posljedica je dugotrajnog iseljavanja koje je u interaktivnom odnosu s ruralnim karakterom naselja, kasnim uključivanjem u turizam i još uvijek ekstenzivnim razvojem turizma. Generatori depopulacije su i mali ukupni broj stanovnika te vrlo mala naselja koja nemaju dovoljno stanovnika ni za najosnovnije aktivnosti koje se drugdje odvijaju normalno. S obzirom na navedeno, mogućnosti zaposlenja su vrlo oskudne, a jedina značajnija gospodarska grana je (ekstenzivno razvijeni) turizam.

Razlike u dobnom sastavu stanovništva mljetskih naselja treba uzeti uz određene ograde zbog zakona malih brojeva. Obalna naselja te naselja unutar i u blizini NP Mljet u pravilu imaju malo povoljniji dobni sastav uslijed doseljavanja iz unutrašnjih naselja i s kopna, povezano s

mogućnostima rada u NP Mljet i u turizmu (hotel *Odisej*, luka, pomoćne aktivnosti, iznajmljivanje smještaja u kućanstvima) (izuzetak čine vrlo mala obalna naselja Okuklje i Prožurska Luka s izuzetno visokim indeksom starosti). U unutrašnjim naselja tako ostaje uglavnom starije stanovništvo, što se očituje u vrlo visokim indikatorima dobnog sastava, a u prostoru je vidljivo u širenju depopulacijskog krajolika (vidjeti: Nejašmić, 1991a; 1991b) (sl. 84. i 85.). Udio mlađeg zrelog stanovništva otoka (36,4 %) malo je veći od udjela starijeg zrelog stanovništva (35,2 %), kao posljedica doseljavanja 2001. – 2011. pod utjecajem blage intenzifikacije turizma. Zbog toga se u dobno-spolnoj piramidi, jasno uočavaju jače dobne kohorte 20-39 i 35-39 g. Ostale zrele dobne kohorte (40-69 g.) sadrže duboke usjeke generirane dugotrajnim iseljavanjem. Najbrojnije su stare dobne kohorte (65-74 g.) koje značajnim dijelom čini (nekadašnje) poljoprivredno stanovništvo koje nije bilo zahvaćeno snažnijim iseljavanjem s otoka. Dječja baza, s druge strane, izrazito je sužena zbog negativne prirodne promjene, i nedvojbeno ukazuje na nastavak prirodnog pada i ukupne depopulacije, što se već sada odražava u nedostatku radne snage za intenzivniji razvoj turizma (sl. 81.).

Iako bi se s obzirom na migracijske procese i geografski položaj očekivao izuzetno nepovoljan dobni sastav, Lastovo je čak u povoljnijoj situaciji od regija Mljet i Pelješac-Ston (k_s = 22,0; i_s = 167,3; $k_{d,\,s}$ = 33,9; x = 43,9). Zbog posebnog statusa otoka i njegovog ukidanja, na Lastovu se izmjenjivao emigracijski (1961. – 1981. i 1991. – 2001.) i imigracijski karakter (1981. – 1991. i 2001. – 2011.). Doseljavanje pretežno muškog vojnog kadra 1981. – 1981. odražava se u brojčano jačim dobnim kohortama 40-64 g., uz istovremeno iseljavanje mlađeg ženskog stanovništva, što je rezultiralo izrazitim brojčanim viškom muškaraca u toj dobi. Šire kohorte 15-29 g. posljedica su recentnog doseljavanja ili zadržavanja mlađeg zrelog stanovništva na otoku, koje ujedno predstavlja i potomstvo brojčano snažnijih kohorti 40-64 g. Izrazito uske kohorte 30-39 g. predstavljaju generaciju koja je u razdoblju općeg gospodarske krize na otoku 1990-ih natprosječno zahvaćena iseljavanjem. U tom razdoblju turizam je tek u začecima, djelatnosti vezane uz vojsku nestaju pa mlađe stanovništvo ne može osigurati egzistenciju na otoku. Eho-efekt te generacije čine izrazito uske dobne kohorte do 9 g., koje predstavljaju njihovo potomstvo. Na lokalnoj razini Lastovo i Pasadur imaju starije stanovništvo od obalnih naselja, što je, kao i na Mljetu, posljedica lokalne litoralizacije pod utjecajem ekstenzivnog razvoja turizma (sl. 84. i 85.). S druge strane, naselja Zaklopatica i Skrivena Luka imaju relativno mlado stanovništvo (spadaju u skupinu naselja s najnižim stupnjem ostarjelosti na hrvatskom otočju), pri čemu se uglavnom radi o doseljenicima i potomcima doseljenika koji su preselili iz Lastova, središnjeg otočnog naselja koje bilježi depopulaciju (Nejašmić, 2013).

8. TURIZAM I SOCIOEKONOMSKA TRANSFORMACIJA

Poglavlje ima za cilj odgovoriti na pitanje u kojoj je mjeri turizam utjecao na socioekonomsku transformaciju turističkih područja Južne Dalmacije. Osnovna pretpostavka koja se ispituje u poglavlju je teza što je turizam razvijeniji, stupanj socioekonomske transformacije je viši. Analiza socioekonomske transformacije za oba razvojna ciklusa provedena je na temelju šest skupina obilježja i indikatora dobivenih na temelju statističkih podataka. To su: (1) obrazovni sastav stanovništva (indeks obrazovanosti), (2) sastav stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti (stopa ukupne ekonomske aktivnosti i stopa iskorištenosti radnog kontingenta), (3) sastav zaposlenih prema ekonomskoj djelatnosti, (4) udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu, (5) odnos turističkih postelja i stanovništva (koeficijent turističke funkcionalnosti) i (6) odnos turističkih dolazaka i stanovništva (intenzitet ukupnog turističkog prometa). Tri referentna razdoblja razmatrana u analizi su: (1) 1971. g. – početak intenzivnijeg razvoja turizma, (2) 1991. g. – razdoblje neposredno nakon dosegnutih prijeratnih turističkih vrhunaca, a prije Domovinskog rata, (3) 2011. g. – najnovije razdoblje. Za regije Dubrovnik i Korčulu analiza je dopunjena perceptivnom komponentom dobivenom anketnim ispitivanjem lokalnog stanovništva i intervjuiranjem direktora lokalnih turističkih zajednica.

8.1. OBRAZOVNI SASTAV STANOVNIŠTVA

Obrazovni sastav stanovništva čini „ljudski kapital“ (ako je povoljan, op. a.) i jedno je od najznačajnijih obilježja stanovništva, posebno s gledišta potencijalnog gospodarskog razvoja određenog prostora (Nejašmić, 1998; Nejašmić i dr., 2009). U cijelom promatranom razdoblju (1961. – 2011.) vidljivo je umjereno poboljšanje obrazovne strukture Južne Dalmacije, i to intenzivnije od 1991. – 2011. nego ranije, ali uz značajne regionalne i lokalne razlike (sl. 86. i 87). Na početku promatranog razdoblja (1961. g.) obrazovna struktura je bila izrazito niska (indeks obrazovanosti[199] iznosi 0,3) – više od tri četvrtine stanovništva nije imalo ni završeno primarno obrazovanje (77,3 %), 9,5 % je imalo primarno, 11,4 % sekundarno, a tek 1,8 % tercijarno obrazovanje. Niska obrazovna razina bila je uzročno-posljedično povezana s dominantno poljoprivrednom orijentacijom, zbog čega je većina stanovništva završavala prva

[199] Indeks obrazovanosti je pokazatelj koji stavlja u odnos udio sekundarno i tercijarno obrazovanog stanovništva te stanovništva bez završenog primarnog obrazovanja, čime omogućava analizu promjene obrazovnog sastava u različitim područjima ili u istom području u duljem vremenskom razdoblju. Računa se po formuli: $I_O = O_{II} \cdot O_{III} / <O_I$, gdje je I_O indeks obrazovanosti, $<O_I$ udio stanovništva bez primarnog obrazovanja, O_{II} udio sekundarno obrazovanih i O_{III} udio tercijarno obrazovanih stanovnika u promatranoj populaciji (više u: Nejašmić, 2005).

četiri razreda osnovne škole i nije nastavljala obrazovanje ili nije uopće išla u školu, nego je nastavljala raditi u poljoprivredi kao i prethodne generacije. Nepoljoprivredne aktivnosti, osobito turizam, u tom su razdoblju razvijene ekstenzivno i sporadično, sa zamjetnijom koncentracijom tek u Dubrovniku i okolici, koju karakterizira i neznatno povoljnija razina obrazovanja (I_O = 0,8; <O_I = 66,8 %, O_{II} = 17,7 %, O_{III} = 3,1 %). Dubrovnik ima povoljniji obrazovni sastav zbog veće dostupnosti obrazovanja i općenito urbanog karaktera, no udaljavanjem od grada obrazovni sastav postaje sve nepovoljniji. S druge strane, najnepovoljniju obrazovnu strukturu 1961. g. imaju izrazito ruralne regije Pelješac, Mljet i Konavle s više od 85 % stanovništva bez primarnog obrazovanja i manje od 1 % stanovništva s tercijarnim obrazovanjem (SZS, 1965b).

Sl. 86. Sastav stanovništva Južne Dalmacije prema završenom stupnju obrazovanja 1961. – 2011. (po popisnim godinama)
Izvori: SZS (1965b; 1972b); RZS (1983b); DZS (1994b; 2003b; 2015a)

U razdoblju 1960-ih, pod utjecajem industrijalizacije u gradovima i umjerenog razvoja turizma u većim obalnim središtima, intenziviraju se deagrarizacija i deruralizacija, uz snažnu migraciju selo-grad, a cijeli proces praćen je ulaganjem velikih napora u obrazovanje. Ti procesi dovode do blagog poboljšanja u strukturi obrazovanja 1971. g. (I_O = 1,2); povećava se udio stanovništva koje nastavlja osnovno i srednje školovanje, pa i fakultet, uz još uvijek visok udio bez osnovne škole, ali se taj udio smanjuje (<O_I = 61,0 %, O_I = 15,7 %, O_{II} = 19,7 %, O_{III} = 3,6 %) (SZS, 1972b). Povećanje udjela sekundarno obrazovanog stanovništva dijelom je motivirano i

razvojem turizma. Turizam zahtijeva određeni broj ugostiteljskih kadrova koji potiču mlađe ljude, mahom iz ruralnih područja i poljoprivrednih obitelji, da završavaju srednje škole, a manjim dijelom da nastavljaju svoje obrazovanje i na studiju, no udio potonjih još je uvijek vrlo nizak.

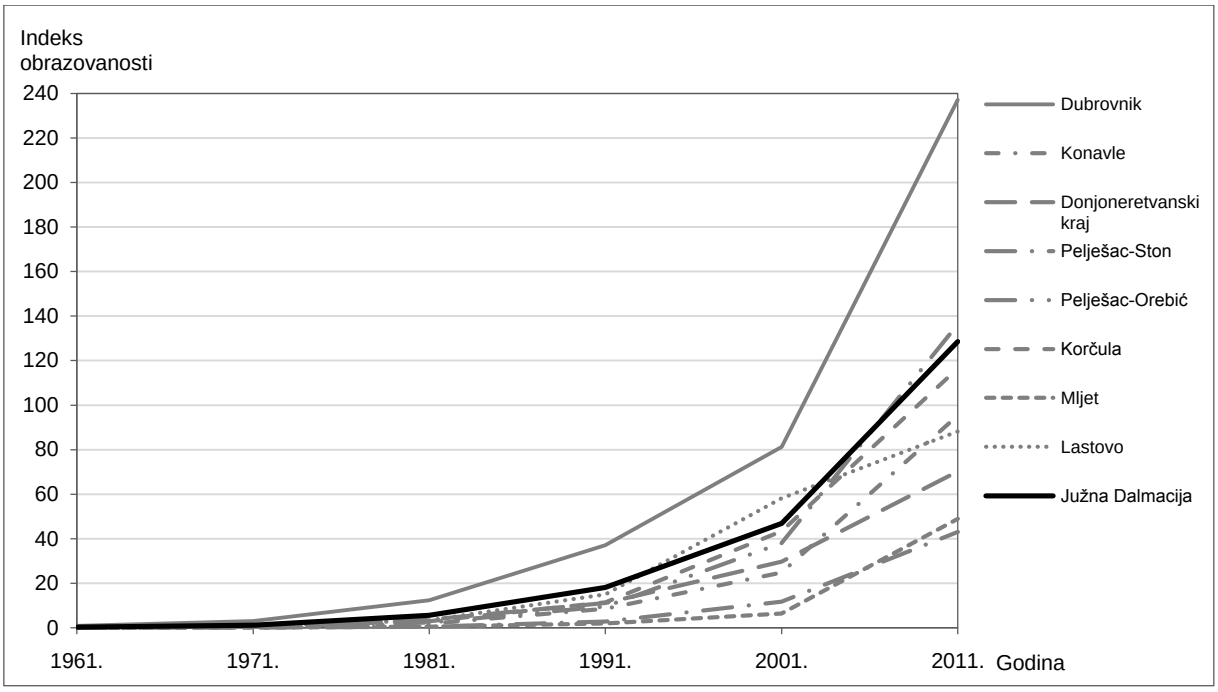

Sl. 87. Indeks obrazovanosti regija Južne Dalmacije 1961. – 2011. (po popisnim godinama)
Izvori: SZS (1965b; 1972b); RZS (1983b); DZS (1994b; 2003b; 2015a)

Unatoč generalno niskom indeksu obrazovanosti, obrazovnim sastavom pozitivnije se ističe regija Dubrovnik (I_O = 3,1; <O_I = 50,9 %, O_{II} = 27,0 %, O_{III} = 5,8 %), sve snažnijim djelovanjem prethodno navedenih faktora, uz intenzivan razvoj turizma. Niži, ali relativno povoljniji indeks obrazovanosti bilježi Lastovo (I_O = 0,8) kao posljedicu doseljavanja većeg broja visoko obrazovanih vojnih kadrova (O_{III} = 4,2 %) (sl. 87.). Obrazovni sastav u ostalim regijama i dalje je vrlo nepovoljan s vrlo visokim udjelom stanovništva bez primarnog obrazovanja (70-80 %) i niskim udjelom sekundarno (do 10 %) i tercijarno obrazovanih (do 2 %). Indeks obrazovanosti i dalje je najniži u izrazito ruralnim regijama Pelješac-Ston i Mljet (I_O = 0,1), iz kojih stanovništvo intenzivno iseljava, a još se ne odvija socioekonomska transformacija pod utjecajem turizma. S druge strane, unatoč izrazito nepovoljnoj strukturi obrazovanja, razvoj turizma u regijama Korčula (I_O = 0,6) i Pelješac-Orebić (I_O = 0,5) počinje privlačiti mlađe obrazovanije stanovnike, što se kasnije vidi u poboljšanju obrazovne strukture (SZS, 1972b).

Analiza na razini naselja 1971. g. ukazuje na izrazito nisku obrazovnu razinu – u čak 70 naselja (38,7 % naseljskog skupa 1971. g.) nije bilo moguće niti izračunati obrazovni indeks (iznosio je 0) jer nije bilo sekundarno (7 naselja) i/ili tercijarno obrazovanih osoba (67 naselja) (sl. 88.). U ostalim naseljima broj stanovnika bez primarnog obrazovanja višestruko premašuje broj sekundarno i tercijarno obrazovanih. U čak 98 naselja (54,1 %) indeks obrazovanosti manji je od 1, što ukazuje na izrazito nepovoljnu obrazovnu strukturu. U 12 naselja (6,6 %) indeks obrazovanosti je između 1 i 10, a radi se o gradovima s razvijenijim nepoljoprivrednim aktivnostima (uključujući turizam) i manjim turističkim mjestima u okolici koja se sve više afirmiraju kao turistička središta (Kupari, Mlini i Dubrovnik u regiji Dubrovnik, Cavtat u Konavlima, Korčula i Žrnovo u regiji Korčula, Pelješac i Trpanj u regiji Pelješac-Ston te Ploče, Opuzen i Metković u regiji Donjoneretvanski kraj) (SZS, 1972b). Niska obrazovna razina u razdoblju koje se poklapa s fazom razvoja turističkih područja povezana je i s jednostavnijom turističkom ponudom temeljom na klasičnom konceptu *sunce i more*, uz slabiju nadogradnju, za koju lokalne zajednice nemaju dovoljno sredstava ni znanja. Jedino naselje s indeksom obrazovanosti višim od 10 (14,8) su Ubli na Lastovu, zahvaljujući doseljavanju vojnih kadrova.

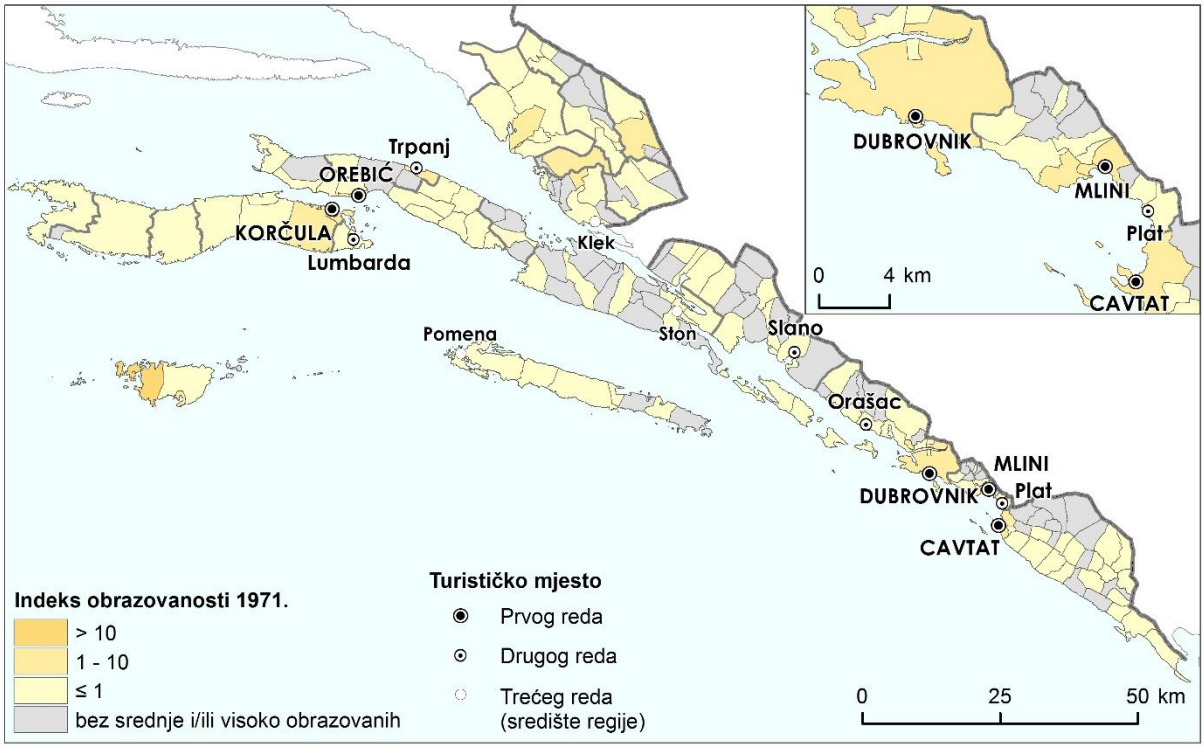

Sl. 88. Indeks obrazovanosti stanovništva Južne Dalmacije 1971. g. (po naseljima)
Izvor: SZS (1972b)

Tijekom 1970-ih nastavljaju se procesi deagrarizacije, deruralizacije i migracije selo-grad, a istovremeno se ostvaruju velike investicije u hotele i kampove, s ciljem omasovljenja turizma.

Turizam se širi iz inicijalnih turističkih žarišta, koja ulaze u zrele faze razvojnog ciklusa, u ostale obalne dijelove regije koje doživljavaju relativno intenzivniji razvoj. Razina obrazovanja blago se povećava pod utjecajem općeg društvenog razvoja, a u Južnoj Dalmaciji dodatno je potaknuta mogućnostima zaposlenja u turizmu (1981. g. I_O = 5,7). Posebno se povećava udio sekundarno (31,6 %) i tercijarno obrazovanih (7,6 %), a smanjuje se udio stanovništva bez završenog primarnog obrazovanja (42,3 %) (RZS, 1983b). Međutim, poboljšanje obrazovne strukture poprilično je sporo i ne prati potrebe za specijaliziranim i obrazovanim kadrovima, osobito u turizmu, zbog čega se javljaju brojne poteškoće u turističkom razvoju (vidjeti Kobašić i dr., 1997). Turistička ponuda usmjerena je na jednostavni turistički proizvod, što je povezano i s nižom razinom obrazovanja i nedostatkom visoko obrazovanih koji bi mogli potaknuti razvoj komplementarne turističke ponude i složenijih oblika turizma.

Obrazovna struktura 1981. g. iznad prosjeka je u regiji Dubrovnik (I_O = 12,4; <O_I = 33,3 %, O_{II} = 37,6 %, O_{III} = 11,0 %), što je vezano uz urbani karakter, potpuniju ponudu obrazovnih ustanova, selektivnost imigracije i privlačnu moć turističke ekonomije. Slijedi Donjoneretvanski kraj (I_O = 3,6; <O_I = 45,3 %, O_{II} = 29,1 %, O_{III} = 5,7 %), s tri urbana središta s razvijenim lučko-industrijskim djelatnostima i trgovinom koje privlače doseljenike iz okolice. Razmjerno veći indeks obrazovanosti na Lastovu (3,4) rezultat je višeg udjela visokoobrazovanih (značajnim dijelom vojnih osoba), uz vrlo velik udio stanovništva bez završenog primarnog obrazovanja (<O_I = 54,0 %, O_{II} = 25,5 %, O_{III} = 7,3 %). Regije Korčula (I_O = 3,0) i Pelješac-Orebić (I_O = 2,4) s intenzivnijim razvojem turizma pokazuju da turizam, za razliku od regije Dubrovnik, još uvijek ne djeluje dovoljno stimulativno na poboljšanje obrazovne strukture. Naime, mogućnosti zapošljavanja u turizmu još uvijek ne privlače dovoljno mlade da se nakon školovanja vrate u regiju. To je još izraženije u regijama Pelješac-Ston i Mljet (I_O = 0,5), gdje gotovo ni nema poboljšanja u obrazovnoj strukturi (RZS, 1983b). Naime, niska razina turističkog razvoja, kratka turistička sezona i jednostavna turistička ponuda temeljena na komplementarnom smještaju ne omogućavaju zaposlenje obrazovanijim kadrovima pa je migracijska bilanca pretežno negativna. Značajniji faktor privlačenja obrazovanijih stanovnika u gradove predstavljaju mogućnosti zaposlenja u raznovrsnim djelatnostima sekundarnog i tercijarnog sektora, u kojima postoji potražnja za obrazovanijim kadrom, na što ukazuju primjeri regija Dubrovnik i Donjoneretvanski kraj.

Razdoblje ostvarivanja prijeratnih turističkih vrhunaca 1980-ih poklapa se intenzivnijim poboljšanjem obrazovne strukture, no faktori koji djeluju na to su višestruki. Viši stupanj urbanizacije i veća ponuda nepoljoprivrednih radnih mjesta zahtijevaju barem djelomičnu

profesionalizaciju i specijalizaciju, što potiče stanovništvo na školovanje. S druge strane, stanovništvo s nižom razinom obrazovanja ima sve slabije mogućnosti zapošljavanja u transformiranoj ekonomiji, te je prisiljeno na nastavak školovanja. Istovremeno se djelovanjem smrtnosti smanjuje udio stanovništva bez završene osnovne škole, budući da je broj i udio osoba s navedenom razinom obrazovanja viši u starijim dobnim skupinama. Stoga 1991. g. indeks obrazovanosti doseže 18,1, uz 25,1 % stanovnika bez primarnog obrazovanja, 41,4 % sekundarno obrazovanih i 11,0 % tercijarno obrazovanih (DZS, 1994b).

Regija Dubrovnik očekivano prednjači u obrazovnoj razini (I_O = 37,2; O_{II} = 46,6 %, O_{III} = 14,6 %), što je vezano uz dostupnost obrazovanja i ponudu radnih mjesta, a naročito uz rast i prostornu difuziju turizma. Korčula bilježi snažan porast indeksa obrazovanosti pod utjecajem doseljavanja obrazovanijeg stanovništva privučenog mogućnostima rada u turizmu. Sličan je odnos snažnijeg rasta turističkog prometa i relativnog porasta indeksa obrazovanosti u regijama Pelješac-Orebić (I_O = 9,6) i Konavle (I_O = 8,6), u kojima je također prisutna prostorna difuzija turizma iz središnjih turističkih mjesta u okolicu. Regije Pelješac-Ston (I_O = 2,8) i Mljet (I_O = 1,9) i dalje relativno zaostaju, gdje unatoč povećanju obujma turizma, na obrazovanje i migracijska kretanja djeluju isti faktori kao i prije te je udio visoko obrazovanih manji od 5 % (DZS, 1994b).

Analizom indeksa obrazovanosti na razini naselja vidljivo je da je u razdoblju najintenzivnijeg prijeratnog razvoja turizma 1971. – 1991. broj naselja bez sekundarno i/ili tercijarno obrazovanih smanjen na 32 (17,0 % naseljskog skupa 1991. g.) i ta su naselja zastupljena uglavnom u brdovitom sjevernom dijelu Konavala, unutrašnjosti Dubrovačkog primorja, Donjoneretvanskog kraja i na Mljetu. Uz to, vidljiv je i porast broja naselja u razredima s većim indeksom obrazovanosti (sl. 88. i 89.), a obuhvaćaju uglavnom turističke centre Dubrovnik s cijelom Županom dubrovačkom (1991. g. I_O = 50,4; O_{II} = 48,4 %; O_{III} = 15,7 %), Cavtat (I_O = 55,2; O_{II} = 49,7 %; O_{III} = 15,0 %) i Korčulu (I_O = 66,1; O_{II} = 50,4 %; O_{III} = 15,6 %) te Ubli (I_O = 62,7). Indeks obrazovanosti relativno je visok i u Pasaduru (I_O = 71,1) i Nakovnju (I_O = 50,0), no radi se o vrlo malim naseljima, gdje male apsolutne vrijednosti generiraju velike pokazatelje. Njima se mogu pridružiti i turistički centar Orebić (I_O = 30,5) te luka Ploče (I_O = 40,3) (DZS, 1994b). U razredu između 10 i 30 nalaze se Metković i manja obalna naselja s relativno razvijenijim turizmom (Lumbarda i Slano) te naselja smještena u blizini turističkih centara. U uvjetima bolje prometne povezanosti i višeg stupnja automobilizacije, sve intenzivnija postaje dnevna cirkulacija na rad i suburbanizacija pa se područja s višom razinom obrazovanja difuzno šire oko samih centara. Dakle, viša razina obrazovanja vezana je uz gradove i naselja s

razvijenijim turizmom, što upućuje na činjenicu da razvijenost turizma i različitih gospodarskih aktivnosti potiče doseljavanje obrazovanijeg i obrazovanje lokalnog stanovništva (sl. 89.).

Ipak, najveći dio naselja ima nepovoljnu obrazovnu strukturu. Naselja s indeksom obrazovanosti 1 – 10 (85 naselja ili 45,7 %) poklapaju se s područjima slabijeg turističkog (i općenito gospodarskog) razvoja. Broj naselja s izrazito niskim indeksom obrazovanosti (≤1) smanjen je na 38 i čini petinu naseljskog skupa, a ta se naselja nalaze u izrazito ruralnim i depopulacijskim područjima Pelješca, na Mljetu, te u unutrašnjosti Donjoneretvanskog kraja, Dubrovačkog primorja i Konavala podalje od gradova.

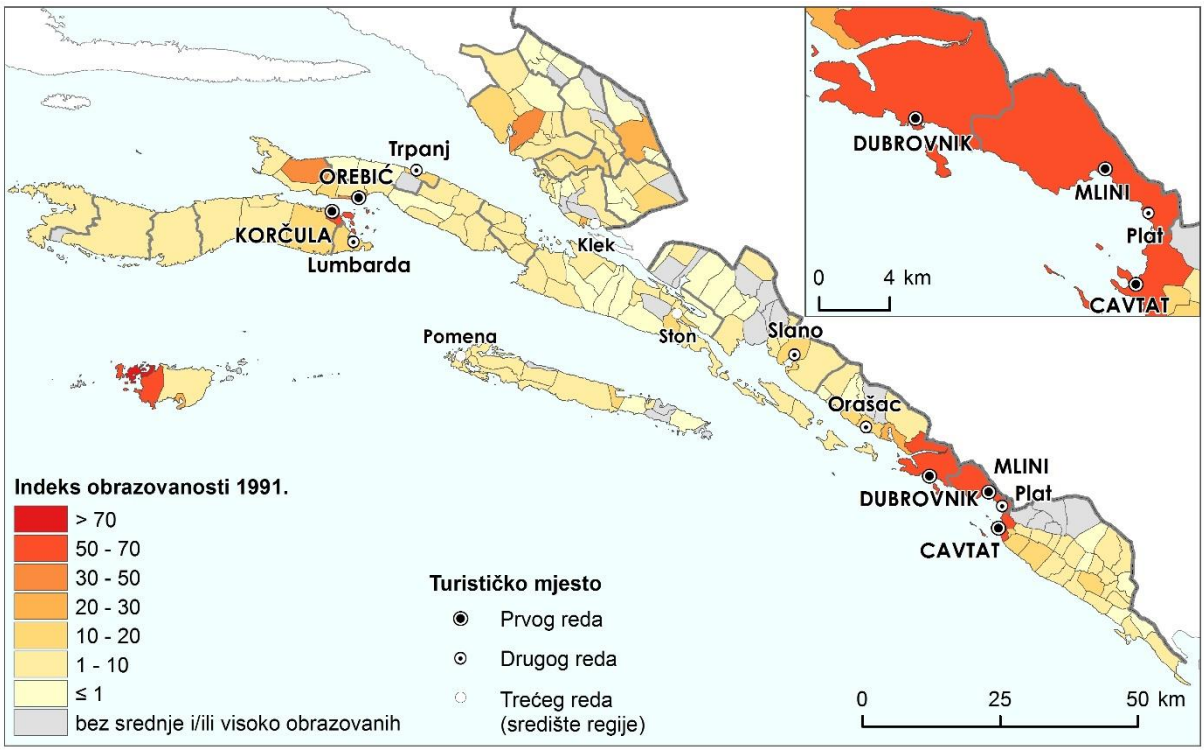

Sl. 89. Indeks obrazovanosti stanovništva Južne Dalmacije 1991. g. (po naseljima)
Izvor: DZS (1994a)

Domovinski rat i pad turizma početkom 1990-ih ne odražavaju se drastično na obrazovnu strukturu, već, naprotiv, indeks obrazovanosti 2001. g. doseže 48,8 i nadmašuje hrvatski prosjek (I_O = 30,4). I dalje se smanjuje udio stanovništva bez završenog primarnog obrazovanja, a povećava se udio sekundarno (51,4 %) i tercijarno obrazovanih (14,0 %). Snažne motive za obrazovanje predstavljaju svijest o važnosti turizma i nada u njegov oporavak na prijeratnoj razini, zbog čega mlađe generacije biraju upravo turistička i ugostiteljska usmjerenja. To se posebno odnosi na Dubrovnik (I_O = 81,2; <O_I = 12,1, O_{II} = 54,7, O_{III} = 18,0), centar obrazovanja i rada, s najvišim udjelom visokoobrazovanih, ali i Lastovo (I_O = 58,6), gdje je udio stanovništva

bez završenog primarnog obrazovanja najniži, a unatoč iseljavanju vojnih kadrova, udio visoko obrazovanih je razmjerno viši (<O_I = 9,5, O_{II} = 43,8, O_{III} = 12,6) (DZS, 2003b).

Ispodprosječni, ali viši obrazovni indeks vezan je i za turističke regije Korčulu (I_O = 44,3; O_{III} = 11,6 %) i Pelješac-Orebić (I_O = 38,1; O_{III} = 13,5 %), gdje se razina obrazovanja kontinuirano povećava zbog ulaganja stanovništva u vlastito obrazovanje, ali i zbog bolje ponude radnih mjesta te nade u povratak prijeratne turističke posjećenosti. Pritom treba imati na umu da porast obrazovne razine nije posljedica samo razvoja turizma, nego da je prvenstveno rezultat općeg društvenog razvoja. S druge strane, turističke regije Donjoneretvanski kraj (I_O = 29,7) i Konavle (I_O = 24,7) bilježe relativno zaostajanje u indeksu obrazovanosti. U Konavlima je rat potaknuo snažno iseljavanje, posebno mlađih i obrazovanijih, a u Donjoneretvanskom kraju propast industrije dovodi do povećanja interesa za poljoprivredom, u kojoj su zahtjevi za obrazovanijim kadrovima manji. Razina obrazovanja i dalje je najniža u ruralnim i depopulacijskim regijama Pelješac-Ston (I_O = 11,7) i Mljet (I_O = 7,4), no i u tim je regijama zamjetno poboljšanje obrazovne strukture (DZS, 2003b). Dakle, opadanje turizma nije dovelo do stagnacije ili pogoršanja obrazovne strukture, nego se obrazovna struktura poboljšava pod utjecajem općeg društvenog razvoja. Međutim, djelovanjem inercije i dalje se održavaju razlike između prethodno razvijenijih i slabije razvijenih (turističkih) regija.

U posljednjem međupopisnom razdoblju (2001. – 2011.) turizam ponovno doživljava snažan uzlet i u mnogim turističkim područjima doseže fazu konsolidacije i/ili stagnacije te se ulažu napori u zadržavanje i porast posjećenosti. Istovremeno intenzivno raste i indeks obrazovanosti (I_O = 128,6), zbog smanjenja udjela stanovništva bez i s primarnim obrazovanjem (8,1 % i 17,5 %), uz porast udjela sekundarno (55,6 %) i tercijarno obrazovanih (18,8 %) (tab. 36.). Unatoč poticanju visokog obrazovanja, udio visokoobrazovanih povećava se sporije od očekivanja. To se može obrazložiti dvjema činjenicama – dio mladih nakon srednje škole ne odlazi na studij zbog procjene da im je za rad u turizmu dovoljna srednja škola, a dio visoko obrazovanih koji su na školovanje otišli izvan regije, ne vraćaju se zbog nedostatka radnih mjesta primjerenih njihovoj stručnoj spremi.

Regija Dubrovnik sve više odskače od prosjeka (I_O = 237,0), s udjelom visoko obrazovanih od 23,7 %, kao rezultatom sve boljih mogućnosti zapošljavanja stanovništva s visokom stručnom spremom, značajnim dijelom u turizmu. Ipak, velike razlike postoje između Grada Dubrovnika (I_O = 297,0; O_{III} = 25,6 %) i Općine Župa Dubrovačka (I_O = 107,7; O_{III} = 16,7 %) s jedne strane te Općine Dubrovačko Primorje s druge strane (I_O = 27,0; I_O = 11,0), koja ima pretežno ruralni

karakter, niži stupanj turističkog razvoja, viši stupanj starenja i čak petinu stanovništva bez završenog primarnog obrazovanja. Naročito velike razlike na razini naselja vidljive su u Dubrovačkom primorju između jugoistočnog dijela koji je uključen u dubrovačku urbanu regije i bilježi intenzivniji turistički razvoj (Lozica[200], Zaton, Orašac, Trsteno) i ostatka regije, posebno unutrašnjosti, depopulacijskog karaktera s niskom obrazovnom razinom. Jedino područje izvan Dubrovačke urbane regije s višom obrazovnom razinom je turističko mjesto Slano s užom okolicom. S obzirom na obrazovne potencijale regija ima dobre potencijale za razvoj turizma, i to za kvalitetnu i diferenciranu turističku ponudu (sl. 90.) (DZS, 2015a).

Regija Pelješac-Orebić bilježi nagli porast razine obrazovanja (2011. g. I_O = 136,3), zahvaljujući prvenstveno povećanju udjela visoko obrazovanih (18,4 %). Iz toga može se zaključiti da u doseljavanju prevladavaju obrazovanije osobe, dijelom potaknute mogućnostima zaposlenja u turizmu, a dijelom se radi i o umirovljeničkoj vikendaškoj imigraciji, što ima manji učinak na društveno-gospodarski razvoj jer te osobe ne sudjeluju aktivno u procesu rada (usp. Opačić, 2012). Iako na razini općina nema većih razlika (Općina Trpanj: I_O = 142,1; O_{III} = 22,5 %), Općina Orebić: I_O = 134,6; O_{III} = 17,6 %), vidljivo je da je viša razina obrazovanja vezana za primorska turistička mjesta u okolici Orebića, Lovište i Trpanj, dok je drugdje znatno manja (DZS, 2015a).

Tab. 36. Udio stanovništva bez završenog primarnog obrazovanja (<O_I), s primarnim (O_I), sekundarnim (O_{II}) i tercijarnim obrazovanjem (O_{III}) te indeks obrazovanosti (I_O) Južne Dalmacije 2011. g. (po turističkim regijama)

Turistička regija	**<O_I**	**O_I**	**O_{II}**	**O_{III}**	**Ukupno**	**I_O**
Dubrovnik	5,6	14,8	56,0	23,7	100,0	237,0
Konavle	10,0	17,9	54,8	17,4	100,0	95,4
Donjoneretvanski kraj	11,4	17,9	56,4	14,2	100,0	70,2
Pelješac-Orebić	7,1	22,1	52,4	18,4	100,0	136,3
Pelješac-Ston	14,1	23,7	50,1	12,1	100,0	43,1
Korčula	7,2	22,0	55,9	14,9	100,0	116,5
Mljet	11,7	27,3	49,4	11,6	100,0	49,0
Lastovo	9,3	23,7	50,9	16,1	100,0	88,2
Južna Dalmacija	**8,1**	**17,5**	**55,6**	**18,8**	**100,0**	**128,6**

Izvori: DZS (2015a)

[200] Naselje Lozica ima najviši zabilježeni indeks obrazovanosti od svih naselja Južne Dalmacije (910,3) (DZS, 2015a).

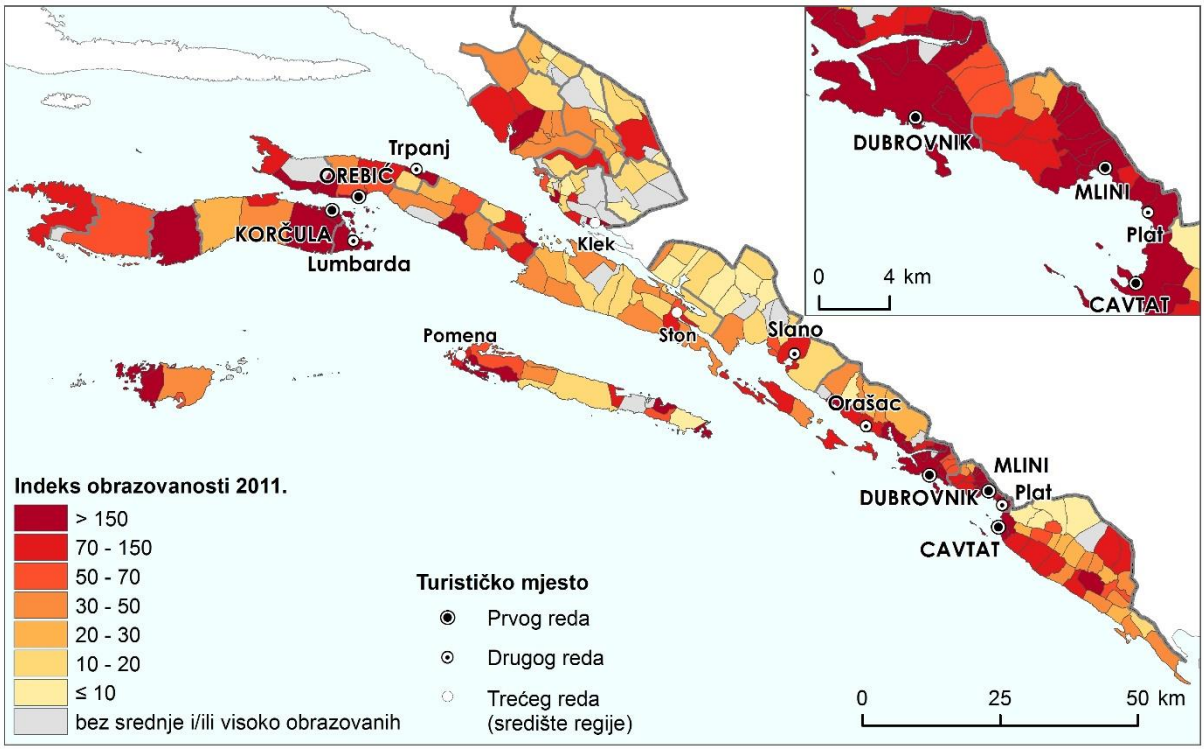

Sl. 90. Indeks obrazovanosti stanovništva Južne Dalmacije 2011. g. (po naseljima)
Izvori: DGU (2013); DZS (2015a)

Treća regija po strukturi obrazovanosti 2011. g. je Korčula (I_O = 116,5; O_{III} = 14,9 %), koja je ujedno i treća po turističkom prometu. Radi se o regiji koja je snažno usmjerena na turizam, s prevlašću većih naselja i složenijom gospodarskom strukturom. Najviši indeks obrazovanosti ima Žrnovo (I_O = 477,8) zbog vrlo malog udjela stanovništva s nezavršenom osnovnom školom (slična situacija je i u Smokvici). Visoki indeks obrazovanosti ima i urbano-turistička aglomeracija koju čine Općina Lumbarda i grad Korčula, gdje mogućnosti zaposlenja u turizmu i pratećim aktivnostima privlače obrazovanije kadrove. Indeks obrazovanosti je niži u zapadnom dijelu otoka, gdje se, zbog krize u industriji i ribarstvu, stanovništvo tek u novije vrijeme okreće turizmu (Blato: I_O = 6,2; Vela Luka: I_O = 82,0) (DZS, 2015a).

Relativno veliko povećanje indeksa obrazovanosti Konavala (95,4) posljedica je utjecaja suburbanizacije Dubrovnika na sjeverni dio regije, uslijed čega je i veći intenzitet doseljavanja, uz razvoj turizma u Cavtatu i okolnim naseljima kao dodatni motiv. Viši indeks obrazovanosti Lastova u novijem je razdoblju dodatno poboljšan (88,2) doseljavanjem pod utjecajem PP Lastovsko otočje i umjerenog razvoja turizma, posebno u Ubli i Pasadur.

Donjoneretvanski kraj, unatoč poboljšanju obrazovne strukture, relativno zaostaje za ostalim regijama (I_O = 70,2). Značajne razlike postoje između urbaniziranih područja s višim indeksom obrazovanosti (Ploče 174,4, Metković 102,8), i izrazito nepovoljnih ruralnih i primorskih

općina (Općina Slivno 35,4, Općina Kula Norinska 23,7, Općina Pojezerje 16,9, Općina Zažablje 10,7). Iako urbanizirana područja imaju veći udio tercijarno obrazovanih, niži indeks obrazovanosti je posljedica visokog udjela osoba bez završenog primarnog obrazovanja. To se posebno odnosi na ruralne općine (npr. 18,3 % u Općini Slivno i 23,2 % u Općini Zažablje), a istovremeno je manji udio visoko obrazovanih (npr. 4,8 % u Općini Pojezerje i 5,3 % u Općini Zažablje) (DZS, 2015a). U većem broju naselja uopće se ne može odrediti indeks obrazovanosti jer nema sekundarno i/ili tercijarno obrazovanih. Razvoj turizma u Općini Slivno je vrlo ekstenzivan i ne predstavlja značajniji faktor privlačenja obrazovanijih kadrova.

Regije Mljet i Pelješac-Ston u posljednjem međupopisnom razdoblju doživljavaju malo intenzivniji razvoj turizma i poboljšanje obrazovne strukture, ali su i dalje na začelju Južne Dalmacije prema indeksu obrazovanosti (49,0 u regiji Mljet i 43,1 u regiji Pelješac-Ston). Unatoč intenzifikaciji, turizam temeljen na jednostavnoj turističkoj ponudi i komplementarnim smještajnim kapacitetima ne zahtijeva veći broj visokoobrazovanih kadrova. Pritom značajne razlike postoje između turističkih mjesta imigracijskog karaktera (Ston, Goveđari, Sobra, Prožurska Luka, Saplunara) i ostalih, posebno depopulacijskih ruralnih unutrašnjih naselja.

Dakle, obrazovna struktura promatranih područja ovisi o mnogo faktora, ali pokazuje određenu (indirektnu) povezanost s turizmom. Turizam je važan faktor gospodarskog razvoja južnodalmatinskih gradova i urbaniziranih područja koja, uz višu dostupnost obrazovanja, ponudom radnih mjesta za obrazovanije privlače doseljenike ili motiviraju mlađe stanovništvo na povratak po završetku obrazovanja. Veća demografska masa i povoljnija obrazovna struktura omogućuju „primanje“ većeg broja turista, veću inovativnost, diversifikaciju turističke i smještajne ponude i kvalitativni razvoj turizma (Dubrovnik, Korčula, Pelješac-Orebić). S druge strane, ruralna područja s nepovoljnijom obrazovnom strukturom i nižom razinom turističkog razvoja koja se oslanja na komplementarne smještajne kapacitete i jednostavni turistički proizvod, slabije uspijevaju zadržati obrazovanije stanovništvo i privući novo, s obzirom na nedostatak radnih mjesta primjeren njihovoj stručnoj spremi. Ta područja društveno-gospodarski relativno zaostaju i imaju slabiji potencijal za razvoj turizma. Navedene tvrdnje treba shvatiti u kontekstu stalnog porasta obrazovne razine stanovništva i u odnosu na prosjek regije, a nikako ne kao apsolutno zaostajanje. Stoga nije moguće povezati apsolutnu razinu indeksa obrazovanosti sa stupnjem turističkog razvoja i fazom razvojnog ciklusa.

8.2. SASTAV STANOVNIŠTVA PREMA EKONOMSKOJ AKTIVNOSTI

Analiza sastava stanovništva prema ekonomskoj aktivnostima ima za cilj ispitati u kojoj je mjeri razvoj turizma doveo do povećanja ekonomske aktivnosti stanovništva. Analiza je provedena na temelju dva osnovna indikatora: (1) opća stopa aktivnosti ukupnog stanovništva (dalje u tekstu: opća stopa aktivnosti; p_a) i (2) opća stopa aktivnosti radnog kontingenta ili opća stopa iskorištenosti radnog kontingenta ($a'_{(15-64)}$).

Unatoč intenzivnoj socioekonomskoj transformaciji Južne Dalmacije iz agrarnog u tercijarno društvo, opća stopa aktivnosti stanovništva u cijelom je razdoblju relativno niska i na približno istoj razini (između 39,9 % i 43,8 %). Tek je posljednjim popisom stanovništva 2011. g. registrirano više od polovice aktivnog stanovništva (50,6 %) (sl. 91. i 92.). To je posljedica dinamičnijeg gospodarskog razvoja 2000-ih, posebno turističkog, i uključivanja većeg broja osoba u ekonomsku aktivnost. Stopa iskorištenosti radnog kontingenta također je relativno niska i oscilira na približno istoj razini u cijelom razdoblju (1961. g. 62,7 %, 1991. g. 63,5 %, 2011. g. 64,6 %). Zbog toga je sve do 2001. g. poprilično velik udio uzdržavanog stanovništva (1961. g. 52,6 %, 1991. g. 40,8 %, 2001. g. 32,6 %), ali se postupno smanjuje i 2011. g. čini petinu stanovništva (21,7 %). To je smanjenje posljedica kontinuiranog suženja mlađih dobnih kohorti (1961. g. 26,8 %; 1991. g. 21,0 %; 2011. g. 16,3 %), dok istovremeno razvoj turizma i ostalih aktivnosti dovodi do povećanja broja radnih mjesta te se dio uzdržavanog stanovništva (posebno ženskog) uključuje u rad. Istovremeno se, uslijed starenja, značajno povećava udio stanovništva s osobnim prihodom, pretežno umirovljenika, (1961. g. 6,3 %, 1991. g. 15,4 %, 2011. g. 27,7 %). Treba napomenuti da dio stanovništva koje se vodi kao uzdržavano stanovništvo stalno ili sezonski radi (u turizmu), ali nije službeno registrirano („na crno“), kao i dio stanovništva s osobnim prihodom koje je uključeno u turizam iznajmljivanja smještaja u kućanstvima.

Unatoč malim promjenama u sastavu stanovništva prema aktivnosti u cjelini, analiza na razini regija i naselja otkriva velike prostorne razlike te pokazuje da odnos između stope aktivnosti, stupnja turističkog razvoja i dobnog sastava nije moguće jednoznačno tumačiti. Godine 1961., na početku promatranog razdoblja, opća stopa aktivnosti bila je značajno viša u dominantno poljoprivrednim regijama (Mljet 50,7 %, Konavle 45,8 %), nego u regijama u kojima se formira složenija gospodarska struktura (Dubrovnik 41,1 %, Donjoneretvanski kraj 40,6 %, Korčula 39,3 %, Pelješac-Orebić 37,3 %). Na taj fenomen ukazuje i razlika u stopi iskorištenosti radnog kontingenta između navedenih skupina regija (Mljet 81,4 %, Konavle 71,4 %, Pelješac-Orebić

60,9 %, Korčula 59,6 %, Donjoneretvanski kraj 67,4 %, Dubrovnik 58,1 %). Veći udio aktivnog stanovništva u prvoj skupini dijelom je posljedica latentnih viškova skrivenih u poljoprivredi, dok je istovremeno udio stanovništva s osobnim prihodom najmanji jer starije poljoprivredno stanovništvo u tom razdoblju nema mirovinu te često i dalje radi (udio osoba s prihodom na Mljetu 1961. g. iznosi 2,1 %, a u Konavlima 2,4 %). S druge strane, udio osoba s osobnim prihodom u urbaniziranijim regijama značajno je veći (Dubrovnik 9,8 %, Pelješac-Orebić i Korčula 6,1 %) (SZS, 1965c).

Sl. 91. Sastav stanovništva Južne Dalmacije prema ekonomskoj aktivnosti 1961. – 2011. (po popisnim godinama)
Izvori: SZS (1965c; 1972c); RZS (1983c); DZS (1994c; 2003c; 2015b)

Snažni procesi deagrarizacije i deruralizacije, uz izostanak intenzivnijeg turističkog razvoja tijekom 1960-ih dovode do dodatnog smanjenja stope aktivnosti u ruralnim i iseljeničkim regijama (opća stopa aktivnosti 1971. g. u regiji Pelješac-Orebić iznosi 33,1 %, u regiji Pelješac-Ston 36,0 %, u regiji Lastovo 36,4 %...) (sl. 92.). Do 1971. g. proces deagrarizacije već se snažno razmahao, a turizam i ostale aktivnosti još nisu dovoljno razvijene da prihvate sve stanovništvo koje napušta poljoprivredu, što dodatno potiče stanovništvo na potragu za poslom izvan regija. Dio uzdržavanog stanovništva i dalje povremeno radi u poljoprivredi i turizmu, no slabija je mogućnost osiguranja pune egzistencije. S obzirom na ispreplitanje navedenih procesa unutar regija, stope aktivnosti u tom razdoblju nije moguće izravno povezati s intenzitetom razvoja turizma i dobnim sastavom stanovništva (stopa iskorištenosti radnog

kontingenta 1971. g. iznosi 59,4 % u regiji Dubrovnik, 64,2 % u Konavlima, 53,6 % u regiji Pelješac-Orebić 53,6 %, 67,5 % na Korčuli, 61,5 % na Mljetu…) (SZS, 1972c).

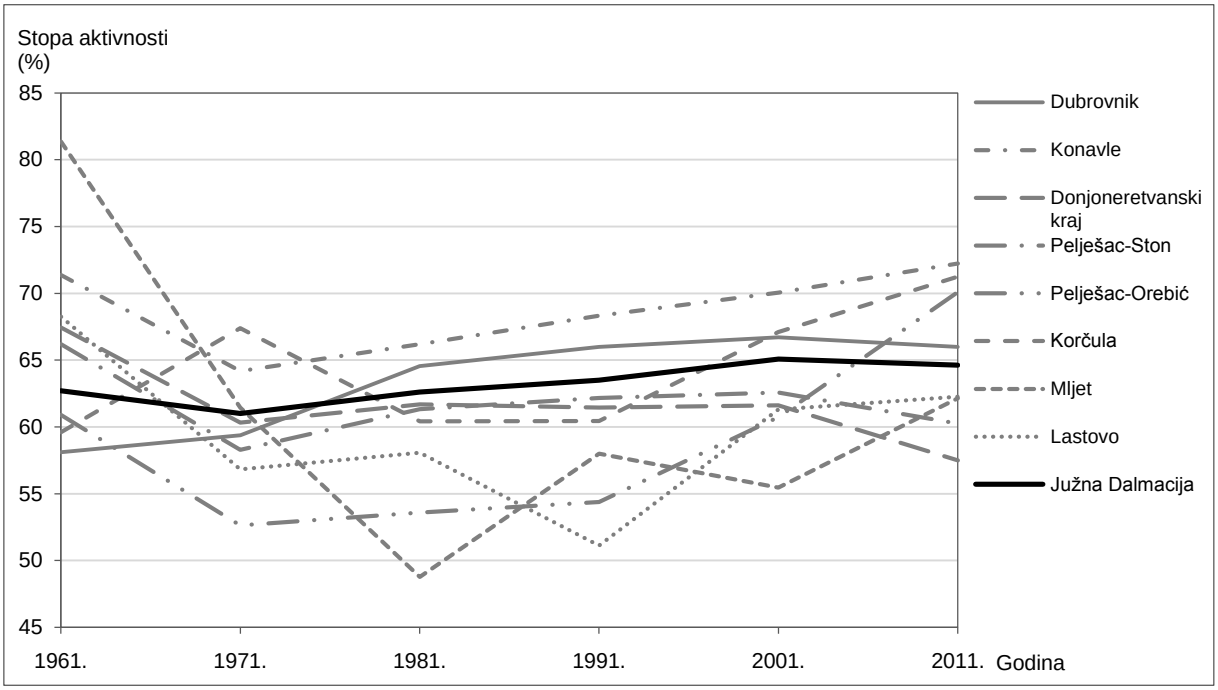

Sl. 92. Opća stopa aktivnosti stanovništva Južne Dalmacije 1961. – 2011. (prema turističkim regijama, po popisnim godinama)
Izvori: SZS (1965c; 1972c); RZS (1983c); DZS (1994c; 2003c; 2015b)

Stopa iskorištenosti radnog kontingenta[201] na razini naselja (sl. 93.) potvrđuje da nije moguće izvući jednoznačne zaključke o odnosu turističkog (gospodarskog) razvoja i sastava prema ekonomskoj aktivnosti. Najviša je u relativno većim naseljima (selima) poljoprivredne orijentacije (Blato i Babino Polje na Mljetu, Blato i Čara na Korčuli, Komin, SI dio Konavala i središnji unutrašnji dio Dubrovačkog primorja), u kojima je najveći dio radnog kontingenta uključen u poljoprivredu. Grad Dubrovnik također se ističe višom stopom iskorištenosti radnog kontingenta, što je rezultat veće ponude radnih mjesta. U ostalim naseljima stope su niže, kao odraz deagrarizacije i slabijeg razvoja nepoljoprivrednih gospodarskih djelatnosti, što i dalje potiče iseljavanje. Većina turističkih područja 1971. g. nalazi se u različitim dijelovima faze razvoja u ciklusu, što uz intenzivnu socioekonomsku transformaciju stanovništva, onemogućuje preciznije povezivanje turističkog razvoja i sastava stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti.

[201] Stopa iskorištenosti radnog kontingenta ($p_{a'\,(15\text{-}64)}$) računa se po formuli $p_{a'\,(15\text{-}64)} = P_a / P_{(15\text{-}64)} \cdot 100$, gdje je P_a ukupni broj aktivnog stanovništva, $P_{(15\text{-}64)}$ broj stanovnika u dobi 15-64 godine (više u: Nejašmić, 2005).

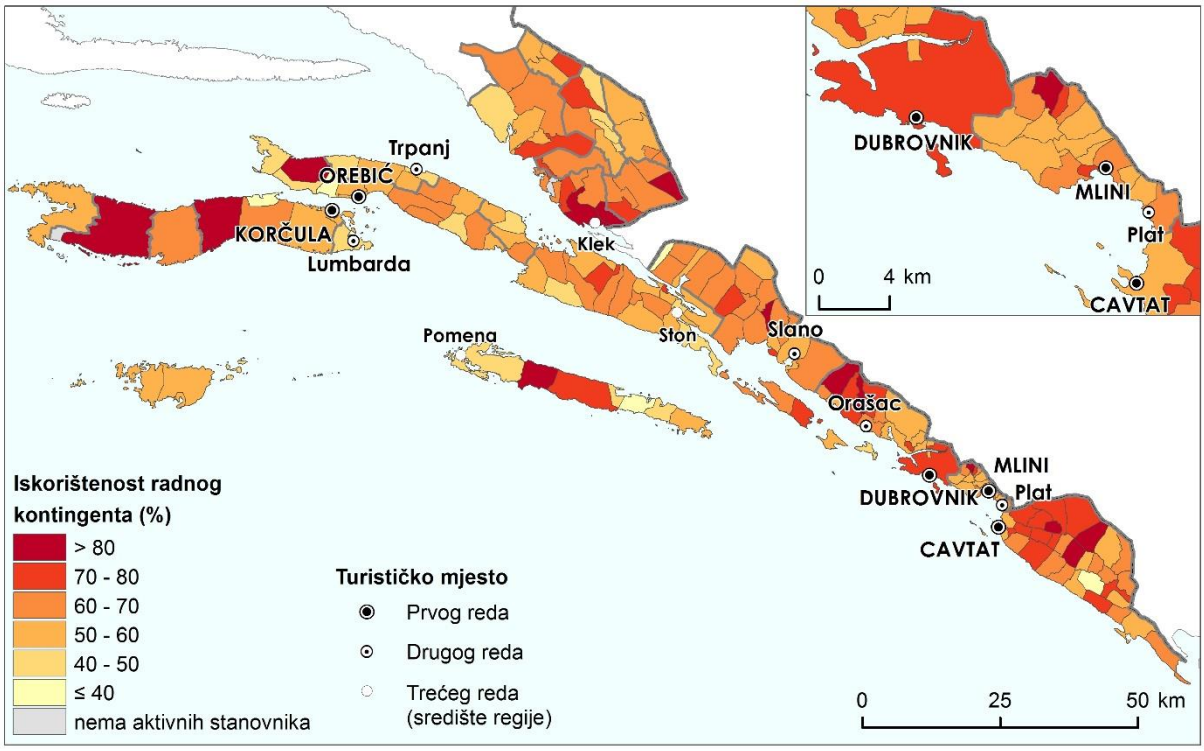

Sl. 93. Stopa iskorištenosti radnog kontingenta Južne Dalmacije 1971. g. (po naseljima)
Izvor: SZS (1972c)

U razdoblju 1970-ih nastavlja se intenzivniji razvoj turizma i sve se više uočavaju razlike u stopi aktivnosti između ekonomski razvijenijih i slabije razvijenih regija. Turistički razvijenije regije u tom razdoblju nalaze se u kasnijim fazama razvojnog ciklusa i snažno definiraju vlastite funkcionalne turističke regije. Posebnu ulogu imaju gradovi kao središta rada pa urbaniziranije regije 1981. g. imaju relativno višu stopu ekonomske aktivnosti i iskorištenosti (Dubrovnik p_a = 42,9 %, $p_a'_{(15-64)}$ = 64,6 %; Konavle p_a = 41,2 %, $p_a'_{(15-64)}$ = 66,2 %, Donjoneretvanski kraj p_a = 40,9 %, $p_a'_{(15-64)}$ = 61,7 %). U turistički i gospodarski slabije razvijenim regijama niže su opća stopa aktivnosti (35-40 %) i stopa iskorištenosti radnog kontingenta (48-61 %). U tim je regijama deagrarizacija snažno uznapredovala, a istodobno se nije u većoj mjeri razvio turizam da prihvati nekadašnje poljoprivredno stanovništvo (najniže stope ima Mljet: p_a = 29,1 %, $p_a'_{(15-64)}$ = 48,8 %). Regije Korčula i Pelješac-Orebić, koje se intenzivnije turistički razvijaju, još uvijek imaju niže opće stope aktivnosti (34,8 % i 37,7 %) i stope iskorištenosti radnog kontingenta (53,6 % i 60,4 %), ali se dio uzdržavanog stanovništva sezonski uključuje u turizam. Godine 1981. već se snažnije osjećaju i posljedice ostarjelog dobnog sastava koji se odražava na smanjenje stopa aktivnosti i povećanje udjela osoba s prihodom. Regije s manjim udjelom starog stanovništva imaju više stope aktivnosti, a u regijama dublje zahvaćenim starenjem stope aktivnosti su niže, uz često izraženo iseljavanje (sl. 92.) (DZS, 1983c).

Dosezanje turističkih vrhunaca i prostorna difuzija turizma 1980-ih dovodi do povećanja opće stope aktivnosti stanovništva u cijeloj Južnoj Dalmaciji (1991. g. 43,8 %) i svim regijama, uz istovremeni porast udjela osoba s prihodom (12,3 %), uslijed daljnjeg starenja i sve većeg udjela nepoljoprivrednih djelatnosti. Sve se izraženije uočava da regije s većim naseljima, višim stupnjem ekonomske (prvenstveno turističke) aktivnosti i izraženijim imigracijskim karakterom imaju više opće stope aktivnosti (Dubrovnik 46,0 %, Konavle 45,6 %, Donjoneretvanski kraj 42,9 %, Korčula 41,1 %). S druge strane, turistički slabije razvijene regije s nižim stupnjem urbanizacije imaju niže opće stope aktivnosti (Mljet 33,9 %, Lastovo 39,1 %). Jedini izuzetak od tog pravila čini regija Pelješac-Orebić s niskom općom stopom aktivnosti (37,2 %) unatoč intenzivnijem turističkom razvoju, a gdje je prisutna umirovljenička imigracija. Stopa iskorištenosti radnog kontingenta povećava se u svim regijama, a najviša je u regijama Dubrovnik (66,0 %) i Konavle (68,3 %), posebno unutar Dubrovačke urbane regije. U ostalim regijama variraju između 58 i 63 %, a nižu stopu iskorištenosti radnog kontingenta imaju jedino Pelješac-Orebić (54,4 %) i Lastovo (51,1 %), gdje je dio aktivnog stanovništva „skriven“ u uzdržavanom stanovništvu (sezonski se uključuje u turizam) (DZS, 1994c).

Za razliku od 1971., analiza stope iskorištenosti radnog kontingenta na razini naselja pokazuje određenu povezanost između stupnja razvoja turizma i stope iskorištenosti radnog kontingenta. Naselja sa stopama iznad 70 % obuhvaćaju krajnji južni dio Dubrovačke urbane regije (Cavtat i Zvekovicu) te naselja Popovići i Gruda u Konavlima, dok su sva ostala naselja u ovoj skupini izrazito mala te je visoka stopa rezultat zakona malih brojeva. U skupini 60-70 % nalaze se veći ili manji gradovi i njihove urbane regije (Dubrovnik i okolica, Ploče, Metković i Opuzen sa susjednim naseljima, Korčula i Žrnovo, Vela Luka i Blato) (sl. 94.). Radi se o gradovima složenije ekonomske strukture s većom ponudom radnih mjesta. Turizam u tim naseljima ima složeniju strukturu i veću ponudu osnovnih smještajnih kapaciteta. Naselja u središnjem dijelu Pelješca koja ulaze u ovaj razred, temelje svoj razvoj na kombinaciji poljoprivrede i turizma.

Udaljavanjem od navedenih žarišta smanjuje se stopa iskorištenosti radnog kontingenta zbog slabije mogućnosti zaposlenja i dnevne cirkulacije na rad u gradove. Turistička mjesta u ovim skupinama temelje svoju ponudu na iznajmljivanju smještaja u kućanstvima, a turizam se dopunjuje poljoprivredom. Naselja s nižim stopama iskorištenosti radnog kontingenta zastupljena su u sjevernom dijelu Dubrovačkog primorja, na Mljetu i Pelješcu (uključujući Trpanj i orebićko primorje), u središnjem dijelu Korčule, na Lastovu i u sjevernom dijelu Donjoneretvanskog kraja (sl. 94.).

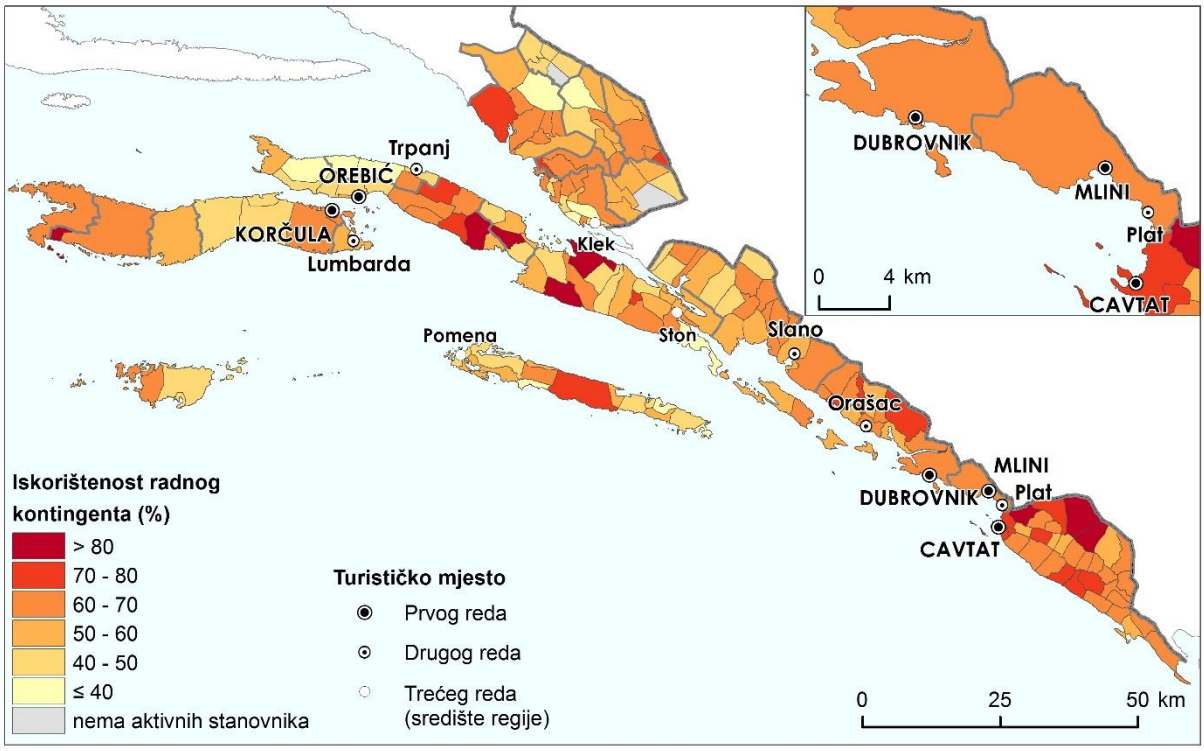

Sl. 94. Stopa iskorištenosti radnog kontingenta Južne Dalmacije 1991. g. (po naseljima)
Izvori: DZS (1994c)

Iseljavanje i gospodarska kriza izazvani agresijom na Hrvatsku i tranzicijom dovode do smanjenja ukupnog broja stanovnika regije 2001. g., uz neznatno smanjenje opće stope aktivnosti (42,5 %). Zbog starenja stanovništva i povećanog umirovljenja zbog privatizacije i krize, povećava se udio stanovništva s vlastitim prihodom (24,8 %), a udio uzdržavanog stanovništva i dalje se smanjuje (32,6 %). Opća stopa aktivnosti ukazuje na diferencijaciju između više i manje turistificiranih područja, budući da turizam ostaje gotovo jedina prosperitetna gospodarska aktivnost u regiji, dok je većina ostalih aktivnosti u krizi ili je propala. U turistički razvijenijim regijama opće stope aktivnosti ostaju na prijeratnoj (Konavle 45,3 %, Dubrovnik 44,9 %) ili višoj razini (Korčula 42,9 %, Pelješac-Orebić 39,0 %), uz istovremeno jačanje stope iskorištenosti radnog kontingenta (Konavle 70,1 %, Korčula 67,1 %, Dubrovnik 66,1 %, Pelješac-Orebić, 60,1 %). Regije s nižim stupnjem turističkog razvoja i jednostavnom turističkom strukturom zahvaćene su vrlo intenzivnim iseljavanjem i starenjem, a smanjuju se i opće stope aktivnosti (Donjoneretvanski kraj 39,8 %, Lastovo 37,4 %, Pelješac-Ston 36,2 %, Mljet 30,6 %) i stope iskorištenosti radnog kontingenta (Pelješac-Ston 62,6 %, Donjoneretvanski kraj 61,6 %, Mljet 55,5 %). Dio uzdržavanog ili stanovništva s prihodom u tim regijama i dalje se povremeno ili sezonski uključuje u turizam, posebno u iznajmljivanje smještaja, čime je dio zaposlenosti prikriven. Jedino na Lastovu raste stopa iskorištenosti

radnog kontingenta (61,3 %), što ukazuje na umjereni razvoj turizma i demografski oporavak otoka nakon iseljavanja vojnih kadrova (sl. 91.) (DZS, 2003c).

U posljednjem međupopisnom razdoblju ponovno se intenzivira turistički razvoj i većina turističkih regija ponovno doseže zrele faze razvojnog ciklusa. S tim je povezano i povećanje opće stope aktivnosti 2011. g. (50,6 %), dok stopa iskorištenosti radnog kontingenta ostaje na gotovo istoj razini (64,8 %). Iako se stope aktivnosti povećavaju u svim regijama, dodatno se diferenciraju turistički razvijenije i slabije razvijene regije, budući da turizam (p)ostaje najprosperitetnija, a ponegdje i jedina gospodarska grana. Općim stopama ekonomske aktivnosti i iskorištenosti radnog kontingenta prednjače regije Dubrovnik, Konavle, Pelješac-Orebić i Korčula, s većom populacijskom masom, razvijenijim turizmom, kompleksnijom gospodarskom strukturom i manje ostarjelim stanovništvom (tab. 37.).

Tab. 37. Sastav stanovništva Južne Dalmacije prema ekonomskoj aktivnosti 2011. g. (po turističkim regijama)

Turistička regija	Aktivne osobe (%)	Osobe s vlastitim prihodom (%)	Uzdržavane osobe (%)	Ukupno (%)	Iskorištenost radnog kontingenta (%)
Dubrovnik	52,2	28,0	19,8	100,0	66,0
Konavle	53,8	26,4	19,7	100,0	72,2
Donjoneretvanski kraj	45,4	28,2	26,4	100,0	57,5
Pelješac-Orebić	54,9	25,0	20,1	100,0	70,1
Pelješac-Ston	43,8	30,0	26,1	100,0	60,2
Korčula	55,7	25,7	18,6	100,0	71,3
Mljet	39,4	37,4	23,2	100,0	62,2
Lastovo	46,1	33,6	20,3	100,0	62,3
Južna Dalmacija	**50,6**	**27,7**	**21,7**	**100,0**	**64,6**

Izvor: DZS (2015b)

U regiji Dubrovnik najveće stope aktivnosti imaju naselja u Župi dubrovačkoj, Rijeci dubrovačkoj i južnom dijelu Dubrovačkog primorja zbog suburbanizacije i doseljavanja mlađeg stanovništva, a znatno su niže u sjevernijim dijelovima Dubrovačkog primorja, posebno u ruralnim i od Dubrovnika udaljenijim dijelovima sa slabije razvijenim turizmom. Gotovo sva naselja na Korčuli imaju podjednako visoku opću stopu aktivnosti (57-60 %) i stopu iskorištenosti radnog kontingenta (72-81 %), osim Vele Luke (p_a = 50,2 %, $p'_{a\ (15\text{-}64)}$ = 67,2 %). Ekonomski sastav stanovništva u većini je naselja sličan – prevladavaju populacijski veća naselja s relativno razvijenim turizmom te poljoprivredom kao dopunskom aktivnošću.

U regiji Pelješac-Orebić značajno su veće stope aktivnosti u turistički razvijenijoj Općini Orebić (p_a = 56,3 %, $p'_{a\ (15\text{-}64)}$ = 74,7 %), nego u Općini Trpanj (p_a = 47,2 %, $p'_{a\ (15\text{-}64)}$ = 69,2 %), gdje je turizam orijentiran na iznajmljivanje smještaja u kućanstvima i snažno se isprepliće s vikendaštvom, uz generalno nisku razinu ekonomske aktivnosti. Međutim, situacija na razini naselja pokazuje da mala naselja u okolici Trpnja imaju najviše stope iskorištenosti radnog kontingenta, kao i manja obalna naselja podalje od turističkih centara, dok ostala naselja imaju znatno niže stope. To je rezultat zakona malih brojeva, ali i recentnog intenzivnijeg razvoja turizma u većini naselja regije uslijed prostorne difuzije iz Orebića (sl. 95.) (DZS, 2015b).

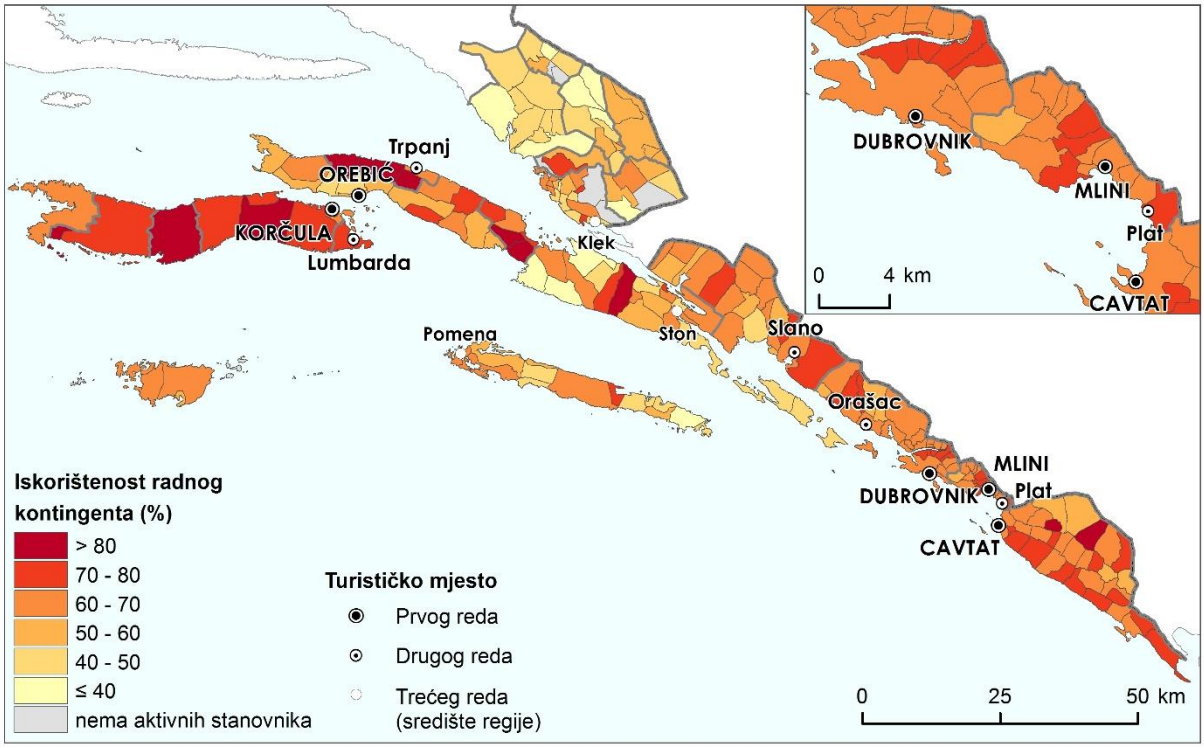

Sl. 95. Stopa iskorištenosti radnog kontingenta Južne Dalmacije 2011. g. (po naseljima)
Izvori: DGU (2013); DZS (2015b)

Najveće relativno smanjenje bilježi Donjoneretvanski kraj (p_a = 39,8 %, $p'_{a\ (15\text{-}64)}$ = 57,5 %), gdje su tradicionalne nepoljoprivredne djelatnosti dijelom u krizi, a turizam se do sada nije značajnije razvio. Administrativni gradovi Ploče, Metković i Opuzen imaju neznatno veće stope aktivnosti (45-48 %) i stope iskorištenosti radnog kontingenta (55-60 %), dok općine Zažablje, Pojezerje i Kula Norinska imaju vrlo niske stope aktivnosti (37-45 %) i iskorištenosti radnog kontingenta (47-60 %). Ekstenzivni razvoj turizma u Općini Slivno ima tek slabiji učinak na ekonomsku aktivnost stanovništva (p_a = 40,8 %, $p'_{a\ (15\text{-}64)}$ = 55,4 %), budući da se turizam isprepliće s vikendaštvom i svodi se pretežno na iznajmljivanje smještaja u kućanstvima.

U većini naselja stope iskorištenosti radnog kontingenta su ispod 60 %, uključujući gradove Ploče i Metković, što je izrazito nepovoljno za budući društveno-gospodarski razvoj, a upućuje i na vrlo teške mogućnosti zapošljavanja te je uzročno-posljedično povezano s iseljavanjem. Većim stopama ističu se jedino Opuzen, Duboka i nekoliko malih ruralnih naselja u unutrašnjosti (sl. 95.).

U ostalim regijama stupanj turističkog razvoja znatno je slabiji. Važnu ulogu ima poljoprivreda, a ostale gospodarske grane razvijene su tek sporadično. U regiji Pelješac-Ston stope aktivnosti značajno su veće na području Općine Janjina (p_a = 48,4 %, $p'_{a\ (15\text{-}64)}$ = 79,0 %), nego u Općini Ston (p_a = 42,7 %, $p'_{a\ (15\text{-}64)}$ = 57,5 %), što se, uz visoku zastupljenost poljoprivrede, može objasniti i relativnom blizinom turistički razvijenijeg Orebića (mogućnost turističkog brendiranja i dnevne cirkulacije na rad). Mljet i Lastovo imaju tek ekstenzivno razvijen turizam, obrazovna struktura stanovništva je nepovoljnija i gotovo ni nema drugih gospodarskih aktivnosti u kojima bi lokalno stanovništvo moglo raditi (DZS, 2015b).

Analiza odnosa turističkog razvoja i ekonomske aktivnosti stanovništva pokazuje profilaciju tek s dostizanjem većeg stupnja turističkog razvoja i dominacijom turizma u odnosu na druge aktivnosti. U prvom razvojnom ciklusu veće stope aktivnosti vezane su pretežno za urbana područja sa složenijom ekonomskom strukturom. Tek u uvjetima krize ostalih gospodarskih djelatnosti i pretvaranjem turizma u svojevrsnu monokulturu u drugom razvojnom ciklusu, povećavaju se razlike između turistički razvijenijih regija i slabije razvijenih regija. Turistički razvijenije regije imaju višu razinu ekonomske aktivnosti, veću ponudu radnih mjesta, privlače stanovništvo, a time imaju i veće stope aktivnosti. S druge strane, turistički slabije razvijene regije s nižim stupnjem ekonomske aktivnosti imaju manjak radnih mjesta, izraženu depopulaciju i starenje stanovništva, razina obrazovanosti stanovništva je slabija, a time i inicijativnost za daljnji razvoj, pa su stope aktivnosti znatno niže. Treba napomenuti da su sve navedene ocjene kvalitativne i da nije moguće egzaktno povezati stupanj turističkog razvoja s općom stopom aktivnosti i stopom iskorištenosti radnog kontingenta.

8.3. SASTAV STANOVNIŠTVA PREMA EKONOMSKOJ DJELATNOSTI

Analiza aktivnog stanovništva (koje obavlja zanimanje) prema ekonomskoj djelatnosti ima za cilj utvrditi u kojoj je mjeri turizam pridonio socioekonomskoj transformaciji Južne Dalmacije, s naglaskom na prostorne značajke procesa. Analiza je provedena na temelju sastava aktivnog stanovništva koje obavlja zanimanje prema ekonomskoj djelatnosti, s naglaskom na udio zaposlenih u tercijarnom sektoru i udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnoj populaciji. S obzirom na nesređenost i nepostojanje popisnih podataka, u analizu nije uključena struktura stanovništva prema djelatnosti 1981. g. te udio poljoprivrednog stanovništva 2011. g.

Osnovno obilježje socioekonomske transformacije Južne Dalmacije 1961. – 2011. predstavlja smanjenje udjela aktivnog stanovništva u primarnom sektoru (deagrarizacija) i povećanje udjela zaposlenih u tercijarnom sektoru (tercijarizacija), prvenstveno pod utjecajem turizma. Proces deagrarizacije započeo je već i prije 1961. g., a najvećim se intenzitetom odvijao u razdoblju 1971. – 1991., nakon čega je praktično završen. Za razliku od drugih hrvatskih regija, glavni faktor socioekonomske transformacije na regionalnoj razini nije bio razvoj industrije (industrija se u manjoj mjeri razvija jedino u Metkoviću, Opuzenu, Dubrovniku, Blatu i Veloj Luci), nego razvoj turizma i popratnih aktivnosti, što je evidentno iz prostorno-vremenskih razlika u intenzitetu socioekonomske transformacije. S obzirom na značajan vremenski razmak između deagrarizacije i intenzivnijeg razvoja turizma, dio deagrariziranog stanovništva u međuvremenu iseljava izvan regije u potrazi za egzistencijom (sl. 96. i 97.).

Na početku istraživanog razdoblja (1961. g.) Južnu Dalmaciju obilježava visoki stupanj usmjerenosti stanovništva na poljoprivredu, koja odgovara agrarnoj civilizaciji (I: 46,7 %; II: 21,1 %, III: 32,2 %). Poljoprivreda u tom razdoblju nije profesionalizirana, predstavlja obiteljsku aktivnost u kojoj uglavnom svi članovi sudjeluju u poslovima, a karakteriziraju je vrlo male parcele i visoki stupanj agrarne prenaseljenosti. Procesi deagrarizacije i socioekonomske transformacije 1961. g. već su bili započeli u regiji Dubrovnik, i to prvenstveno u samom gradu i u bližoj okolici, dok je intenzitet slabiji u udaljenijim dijelovima (I: 32,2 %). Dubrovnik, kao najveći grad i centar rada, predstavlja najvažniji faktor socioekonomske transformacije Južne Dalmacije i odredište migracije selo-grad. Proces deagrarizacije 1961. g. već traje i u regijama Pelješac-Orebić (I: 57,5 %), Donjoneretvanski kraj (I: 53,3 %), Lastovo (I: 48,8 %) i Korčula (I: 47,7 %), u kojima tradicionalno postoje i neke nepoljoprivredne aktivnosti (pomorstvo i turizam na Korčuli i u Orebiću, kamenoklesarstvo na Korčuli, prerada ribe na Korčuli i Lastovu) ili se razvijaju nove nakon Drugog svjetskog rata

(industrija u Donjoneretvanskom kraju i na Korčuli, vojne djelatnosti na Lastovu). U ostalim regijama udio zaposlenih u primarnom sektoru veći je od 40 %, pri čemu prednjače izrazito ruralne i prometno izolirane regije (uglavnom bez urbanih središta) Mljet (I: 81,4 %), Pelješac-Ston (I: 79,3 %) i Konavle (I: 76,5 %). U tim regijama još se ne razvijaju turizam i druge nepoljoprivredne aktivnosti, a slabije prometne komunikacije onemogućavaju dnevnu cirkulaciju na rad u gradove (SZS, 1965c).

Udio poljoprivrednog stanovništva Južne Dalmacije od 38,6 % potvrđuje relativno visoku poljoprivrednu usmjerenost regije. Međutim, kao i kod strukture aktivnog stanovništva, značajne razlike postoje između regija. Najveći udio poljoprivrednog stanovništva imaju regije koje ujedno imaju i najveći udio aktivnog stanovništva u poljoprivredi (Konavle 72,8 %, Pelješac-Ston 71,2 %, Mljet 68,5 %). Relativno manji udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu u usporedbi prema udjelu aktivnog stanovništva u primarnom sektoru u ukupnom aktivnom stanovništvu posljedica je činjenice da su u poljoprivredu uključeni svi članovi kućanstva koji mogu raditi, dok u ostalim djelatnostima to nije slučaj. Zbog toga je i stopa aktivnosti stanovništva veća u regijama s većim udjelom poljoprivrednog stanovništva i zaposlenih u primarnom sektoru nego u ostalim regijama. Iz toga proizlazi da udio poljoprivrednog stanovništva pokazuje koliko područje zaista ovisi o poljoprivredi. U regijama u kojima je proces deagrarizacije započeo ranije udio poljoprivrednog stanovništva je manji nego u prethodnim, ali je i dalje visok (Pelješac-Orebić 52,2 %, Lastovo 46,5 %, Donjoneretvanski kraj 43,0 %, Korčula 36,5 %). Najmanji udio poljoprivrednog stanovništva 1961. g. ima regija Dubrovnik (21,3 %) koja prednjači u razvoju nepoljoprivrednih aktivnosti, posebno turizma te, s obzirom na broj stanovnika, ponderira pokazatelje regije (SZS, 1966).

Sekundarni sektor slabije se razvija i u cijelom razdoblju ne predstavlja značajniji faktor socioekonomske transformacije regije, nego mjestimično ima tek lokalnu važnost. Industrija i ostale sekundarne djelatnosti 1961. g. razvijene su u regijama Korčula II: 32,8 %; brodogradnja, tvornica brodske opreme, prerada ribe, tekstilna industrija), Lastovo (24,2 %; prerada ribe), Dubrovnik (II: 24,1 %; grafička i prehrambena), Donjoneretvanski kraj (17,2 %) i Pelješac-Orebić (16,1 %). U ostalim se regijama ne razvija industrija, nego u manjoj mjeri tek obrti (Konavle 9,8 %, Pelješac-Ston 8,0 %, Mljet 5,8 %) (SZS, 1965c).

Turizam je u tom razdoblju razvijen samo u većim turističkim središtima i još uvijek ima relativno mali obujam pa time i slabiji utjecaj na socioekonomsku transformaciju. Stoga je, osim regije Dubrovnik s 50,6 % zaposlenih, udio tercijarnog sektora nizak (Donjoneretvanski

kraj 29,4 %, Lastovo 27,1 %, Pelješac-Orebić 25,8 %, Konavle 13,7 %, Mljet 12,8 %, Pelješac-Ston 12,7 %). Veći udio u Donjoneretvanskom kraju vezan je za izgradnju luke Ploče te razvoj prometa i trgovine. Unatoč turizmu, na Korčuli je udio tercijarnog sektora tek 19,5 %, što pokazuje da je industrija glavni faktor socioekonomske transformacije (tab. 38.).

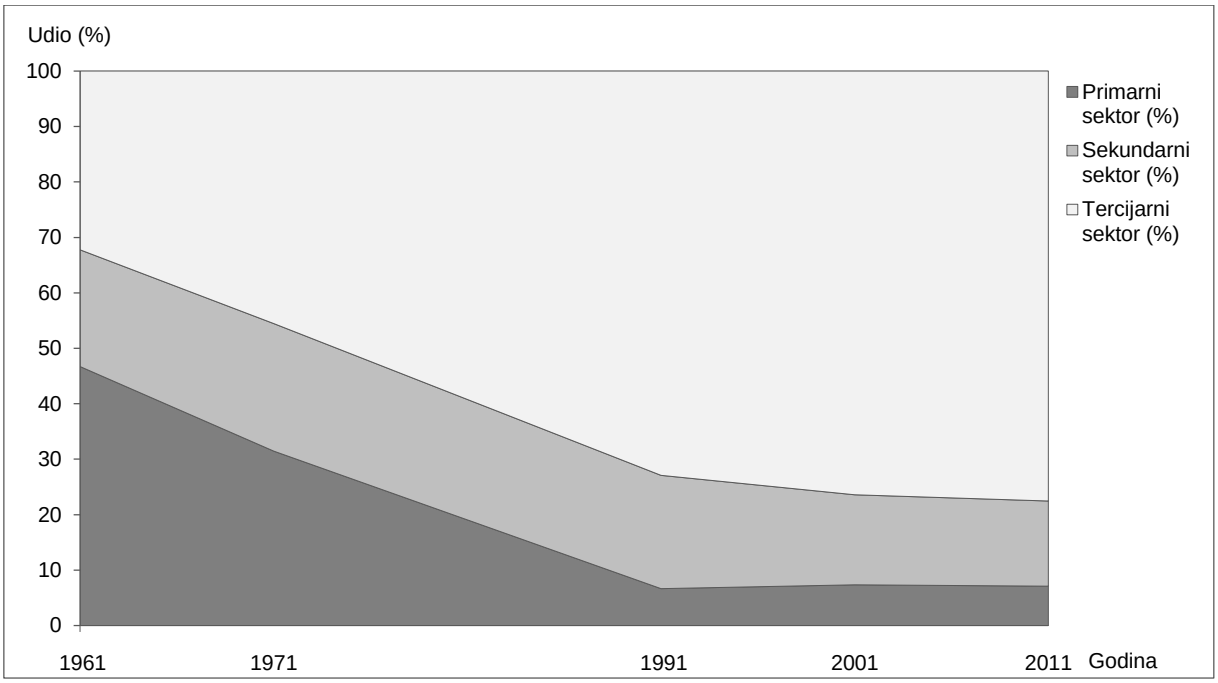

Sl. 96. Sastav aktivnog stanovništva Južne Dalmacije prema sektorima djelatnosti 1961. – 2011.
Izvori: SZS (1965c; 1972d); DZS (1994d; 2003d; 2015c)

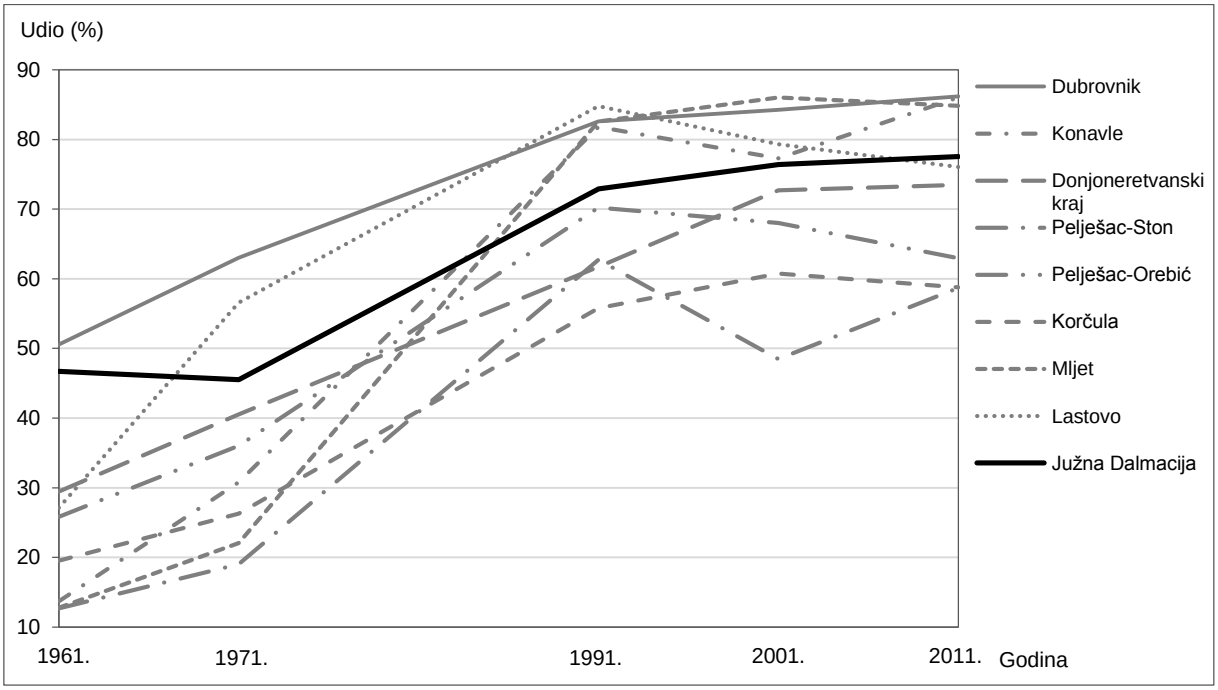

Sl. 97. Udio zaposlenih u tercijarnom sektoru po turističkim regijama Južne Dalmacije 1961. – 2011.
Izvori: SZS (1965c; 1972d); DZS (1994d; 2003d; 2015c)

U razdoblju 1961. – 1971. i dalje se odvija proces deagrarizacije (1971. g. u primarnom sektoru radi 31,5 % aktivnog stanovništva), međutim, industrija se slabo razvija i ne uspijeva primiti sve deagrarizirano stanovništvo pa je snažno izraženo iseljavanje. Sekundarni sektor se tako neznatno povećava (23,0 %) u odnosu na 1961. g., ali značajnije povećanje broja zaposlenih bilježi tercijarni sektor (45,5 %), zahvaljujući prvenstveno razvoju turizma, trgovine i prometa (lučke djelatnosti) u Donjoneretvanskom kraju. Analiza na razini turističkih regija i naselja pokazuje da se procesi deagrarizacije i tercijarizacije odvijaju diferencirano i značajno ovise o razvoju nepoljoprivrednih djelatnosti. Udio primarnog sektora 1961. – 1971. umjereno se smanjuje u svim regijama, ali u izrazito ruralnim regijama (Konavle, Mljet, Pelješac-Ston) još uvijek dvije trećine aktivnog stanovništva radi u poljoprivredi (tab. 38.).

Na deagrarizaciju Južne Dalmacije ukazuje i smanjenje udjela poljoprivrednog stanovništva prosječno za 12,7 % (na 25,7 % 1971. g.), i to brže u izrazito poljoprivrednim regijama, a sporije u regijama kompleksnije gospodarske strukture koje su dosegnule uznapredovali stupanj deagrarizacije. Više od polovice poljoprivrednog stanovništva i dalje imaju regije Konavle (58,8 %) i Pelješac-Ston (54,4 %), a slijede Mljet (42,7 %) i Pelješac-Orebić (41,1 %) (tab. 39.). Radi se o regijama bez većih centara rada i prometno izoliranijima od Dubrovnika i od kopna (u uvjetima tadašnje prometne povezanosti). U tim regijama proces deagrarizacije stvara velike „viškove“ aktivnog stanovništva koje se nema gdje zaposliti (slaba prometna povezanost otežava dnevnu cirkulaciju) pa trajno iseljavaju u potrazi za poslom.

U svim su regijama uočljive značajne razlike u udjelu poljoprivrednog stanovništva i između lokalnih centara i udaljenijih područja (jedino naselja na Mljetu, otoku homogene društveno-gospodarske strukture, ne pokazuju veće prostorne razlike). Naime, u lokalnim centrima i njihovim bližim okolicama udio poljoprivrednog stanovništva je malen, zbog razvijenijih nepoljoprivrednih djelatnosti i funkcija te uznapredovalog procesa deagrarizacije (Orebić i Ston imaju između 5 i 10 % poljoprivrednog stanovništva, a Cavtat i Trpanj manje od 5 %). Međutim, broj radnih mjesta u tim naseljima nije dovoljan da primi sve deagrarizirano stanovništvo iz regija pa ono iseljava u potrazi za egzistencijom. Udaljavanjem od lokalnih centara udio poljoprivrednog stanovništva se povećava i stupanj socioekonomske transformacije stanovništva je značajno niži. Najveći udjeli poljoprivrednog stanovništva (iznad 80 %) bilježe se u naseljima u okolici Trpnja, a vrlo veliki (60-80 %) i u ostalim naseljima u SI dijelu Pelješca, na području Općine Janjina, SZ dijela Općine Ston, u Konavoskim brdima i JI Konavlima (sl. 98.).

Tab. 38. Udio aktivnog stanovništva (koje obavlja zanimanje) u Južnoj Dalmaciji prema sektorima djelatnosti 1961., 1971., 1991., 2001. i 2011. (po turističkim regijama)

Turistička regija	1961.			1971.			1991.			2001.			2011.		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III
Dubrovnik	25,2	24,2	50,6	14,7	22,3	63,0	2,0	15,4	82,6	3,6	12,2	84,3	0,6	13,2	86,2
Konavle	76,5	9,8	13,7	63,6	5,7	30,8	8,1	10,1	81,8	12,4	10,3	77,3	2,0	12,0	86,0
Donjoneretvanski kraj	53,3	17,2	29,4	34,6	24,9	40,5	12,8	25,5	61,7	10,8	16,5	72,7	9,1	17,5	73,5
Pelješac-Orebić	57,5	16,7	25,8	47,8	16,2	36,0	19,5	10,3	70,2	16,3	15,7	68,0	24,8	12,3	62,9
Pelješac-Ston	79,3	8,0	12,7	66,5	14,5	19,0	15,7	21,6	62,7	37,8	13,8	48,5	25,2	16,1	58,7
Korčula	47,7	32,8	19,5	37,7	36,0	26,3	5,5	38,7	55,8	4,3	35,0	60,7	19,4	21,8	58,8
Mljet	81,4	5,8	12,8	71,6	6,4	22,1	14,6	2,8	82,6	7,8	6,2	86,0	3,3	11,9	84,8
Lastovo	48,8	24,1	27,1	35,6	7,8	56,6	11,7	3,5	84,8	7,5	13,1	79,3	10,2	13,7	76,1
Južna Dalmacija	**46,7**	**21,1**	**32,2**	**31,5**	**23,0**	**45,5**	**6,7**	**20,4**	**72,9**	**7,4**	**16,2**	**76,4**	**7,1**	**15,4**	**77,5**

Izvori: SZS (1965c; 1972d); DZS (1994d; 2003d; 2015f)

Tab. 39. Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu Južne Dalmacije 1961. – 2001. (po turističkim regijama; prema popisnim godinama)

Turistička regija	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Dubrovnik	21,3	12,9	4,5	2,1	1,7
Konavle	72,8	58,8	25,9	12,0	6,5
Donjoneretvanski kraj	43,0	26,5	9,8	5,5	5,4
Pelješac-Orebić	52,1	41,1	22,1	13,9	7,9
Pelješac-Ston	71,2	55,4	39,5	23,1	16,4
Korčula	36,8	27,0	5,4	2,6	2,4
Mljet	68,5	42,7	10,1	8,8	3,2
Lastovo	46,5	26,9	4,9	5,7	2,4
Južna Dalmacija	**38,6**	**25,7**	**9,4**	**4,9**	**3,8**

Izvor: SZS (1966; 1972c); RZS (1983c); DZS (1994e; 2003e)

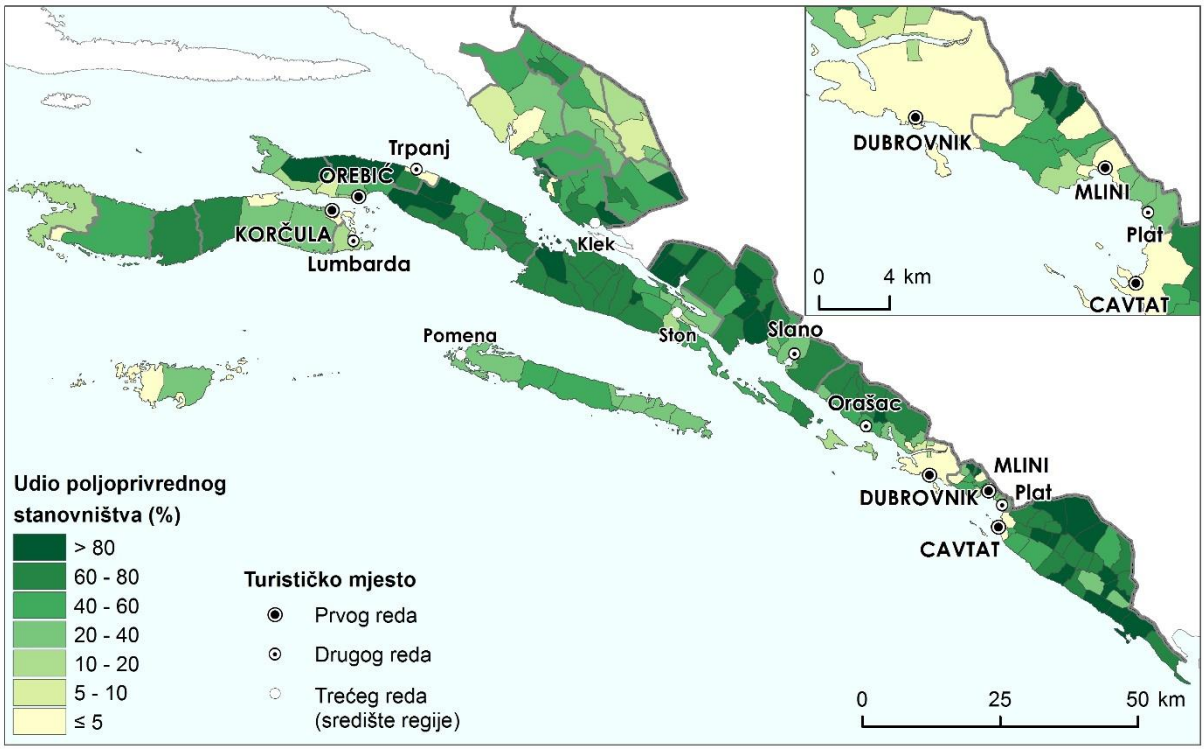

Sl. 98. Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu Južne Dalmacije 1971. g. (po naseljima)
Izvor: SZS (1972c)

U ostalim regijama udio poljoprivrednog stanovništva je oko četvrtine (Korčula 27,0 %, Lastovo 26,9 %, Donjoneretvanski kraj 26,5 %), što ukazuje na uznapredovalu deagrarizaciju. Regije Korčula i Donjoneretvanski kraj imaju povoljne agrarne resurse i mogu „podržati" veći broj poljoprivrednog stanovništva te omogućuju intenzivniji razvoj komercijalne i specijalizirane poljoprivrede. U Donjoneretvanskom kraju udio poljoprivrednog stanovništva relativno je velik u gotovo svim naseljima. Najveće udjele (iznad 60 % poljoprivrednog stanovništva) imaju naselja u Općinama Pojezerje, Zažablje i Slivno udaljenija od glavnih žarišta naseljenosti i urbanizacije. U razredu 20 – 60 % nalazi se većina naselja regije, posebno ona smještena uz glavni tok Neretve (uključujući Opuzen). Manji udjeli poljoprivrednog stanovništva registrirani su jedino u Metkoviću i bližoj okolici, u Pločama (manje od 5 %) i u malom naselju Otok, naseljima s razvijenim nepoljoprivrednim djelatnostima (sl. 98.).

Na Korčuli je udio poljoprivrednog stanovništva veći u središnjem dijelu otoka, u unutrašnjim naseljima orijentiranima na poljoprivredu (Blato, Smokvica i Čara; 40 – 60 %), a mogu im se pridodati i naselja Žrnovo i Pupnat s umjereno visokim udjelom (20 – 40 %), iz kojih dio stanovništva dnevno odlazi na rad u Korčulu. Lumbarda i Vela Luka imaju relativno manji udio poljoprivrednog stanovništva (10 – 20 %), zahvaljujući jačem razvoju nepoljoprivrednih djelatnosti (kamenoklesarstvo, industrija, trgovina, promet). Jedino Korčula, kao centar rada i

uslužnih djelatnosti, te malo pomorsko naselje Račišće imaju manje od 5 % poljoprivrednog stanovništva (u Potirni uopće nema poljoprivrednog stanovništva). Na Lastovu je jedino u otočnom centru udio poljoprivrednog stanovništva relativno viši, što je vezano za tradicionalnu orijentaciju na poljoprivredu, dok su druga naselja orijentirana na druge djelatnosti.

Regija Dubrovnik, očekivano, ima najmanji udio poljoprivrednog stanovništva (12,9 %). Pritom postoje značajne razlike između obalnih i unutrašnjih naselja te Dubrovniku bližih i udaljenijih naselja. Naime, Dubrovnik predstavlja središte rada, turizma i drugih tercijarnih djelatnosti i funkcija, a time i žarište socioekonomske transformacije. Uz Dubrovnik, u razredu do 5 % poljoprivrednog stanovništva nalazi se nekoliko najbližih naselja te Mlini, turističko središte Župe dubrovačke. Obalna naselja, posebno ona u Župi i južnom dijelu Dubrovačkog primorja, imaju relativno niži udio poljoprivrednog stanovništva (20 – 40 %), što ukazuje na proces socioekonomske transformacije. Međutim, udaljavanjem od obale i od Dubrovnika intenzitet deagrarizacije je sporiji pa su u unutrašnjim naseljima Župe dubrovačke i Dubrovačkog primorja udjeli poljoprivrednog stanovništva i dalje iznad 40 %.

Osim na Korčuli, industrija ni 1971. g. ne predstavlja značajniji faktor socioekonomske transformacije regije (II: 23,0 %). Na Lastovu se bilježi čak i smanjenje udjela sekundarnog sektora kao rezultat zatvaranja tvornice ribe 1970. g. Na Lastovu, Mljetu i Konavlima sekundarni se sektor svodi samo na lokalne obrte (tab. 38.). Tercijarni sektor (turizam, promet, lučke djelatnosti, trgovina) i dalje se pokazuje kao glavni faktor transformacije, no udio zaposlenih 1971. g. još je uvijek relativno nizak (III: 45,7 %). Žarište tog procesa predstavljaju gradovi i njihove okolice (Dubrovnik, Cavtat, Metković, Ploče, Opuzen, Korčula) i/ili turistička središta (orebićko primorje, Ston, Slano, Račišće). Budući da je turizam u tom razdoblju u fazi razvoja, ne nastupa još njegovo difuzno širenje duž obale pa su područja udaljenija od gradova i turističkih centara i dalje orijentirana na poljoprivredu. U čak 146 naselja (80,7 %) u djelatnostima tercijarnog sektora radi do polovice aktivnog stanovništva, od čega u čak 87 naselja (48,1 %) manje od 20 % stanovništva. S druge strane natpolovičan broj zaposlenih u tercijarnom sektoru ima tek 31 naselje (17,1 %), Ubli i Skrivena Luka imaju više od 90 %, a Cavtat 86,7 % (sl. 99.).

Najviši stupanj tercijarizacije i socioekonomske transformacije 1971. g. pokazuje regija Dubrovnik (III: 63,0 %), prvenstveno na temelju turizma i središnjih funkcija. Udio zaposlenih u tercijarnom sektoru veći je u samom gradu te u širem suburbanom području od Brsečina na sjeveru do Plata na jugu (najviše u Zatonu, Mokošici i Župi dubrovačkoj). Sekundarnu jezgru

predstavljaju Slano i okolna naselja, a udio je relativno veći i na Koločepu i Lopudu. Glavni faktor socioekonomske transformacije tih naselja predstavlja turizam te mogućnost dnevne cirkulacije na rad u Dubrovnik. U naseljima podalje od Dubrovnika stanovništvo je i dalje vezano za poljoprivredu (uključujući Šipan) pa je udio zaposlenih u tercijarnom sektoru nizak.

Visok intenzitet tercijarizacije na Lastovu u razdoblju 1961. – 1971. vezan je za zapošljavanje u vojsci i uslužnim funkcijama i najsnažnije je vidljiv u Ublima. U Donjoneretvanskom kraju odvija se umjerena tercijarizacija, osobito u Pločama i Metkoviću te obližnjim naseljima, na temelju lučkih djelatnosti i trgovine, a malo veći udio zaposlenih u tercijarnom sektoru prisutan je uz glavni tok Neretve. Podalje od glavne osovine razvoja, u Pojezerju, Zažablju i Slivnu, stupanj socioekonomske transformacije izuzetno je nizak, čak i uz obalu. U regiji Pelješac-Orebić veća koncentracija tercijariziranih naselja vezana je prvenstveno za turistička mjesta orebićkog primorja i Trpanj, dok su ostala naselja i dalje snažno orijentirana na poljoprivredu.

Relativno veliki porast udjela zaposlenih u tercijarnom sektoru bilježe i Konavle, prvenstveno zahvaljujući umjerenom razvoju turizma u Cavtatu (III: 86,7 %) i mogućnostima dnevne cirkulacije na rad u Dubrovnik. Ipak tercijarni sektor još uvijek zauzima tek trećinu te je malo viši u naseljima jugozapadno od Konavoskog polja (Donjoj bandi), smještenima uz novoizgrađenu Jadransku magistralu te u Dunavama. Udio zaposlenih u tercijarnom sektoru još je uvijek izuzetno nizak u prometno izoliranijim naseljima uz sjeveroistočni rub Konavoskog polja (Gornjoj bandi) i Konavoskim brdima, gdje prevlast i dalje ima poljoprivreda.

Intenzitet tercijarizacije na Korčuli je niži u odnosu na druge regije (II: 26,3 %), a tercijarizacija je izraženija u istočnom dijelu otoka orijentiranom na turizam (Korčula, Lumbarda, Žrnovo i Račišće). Uz turizam važne faktore zapošljavanja čine i pomorstvo, promet, obrazovanje i druge usluge. Središnji i zapadni dio otoka orijentirani su na poljoprivredu i industriju, a viši udio zaposlenih u tercijarnom sektoru ima jedino prometno čvorište Vela Luka.

Na Mljetu i u regiji Pelješac-Ston tek je petina zaposlenih u tercijarnom sektoru, što ukazuje na vrlo slabu tercijarizaciju i socioekonomsku transformaciju što je povezano s izuzetno slabim turističkim razvojem. Na Mljetu je udio zaposlenih u tercijarnom sektoru veći samo u naselju Sobra, glavnoj otočnoj luci, a u ostalim naseljima orijentiranima na poljoprivredu izuzetno je malen. Slična je situacija i na jugoistočnom Pelješcu, gdje samo Ston i okolna naselja na kontaktu s kopnom imaju malo veći udio zaposlenih u tercijarnom sektoru, a ostali dijelovi regije i dalje su orijentirani na poljoprivredu i pokazuju izuzetno niski stupanj socioekonomske transformacije.

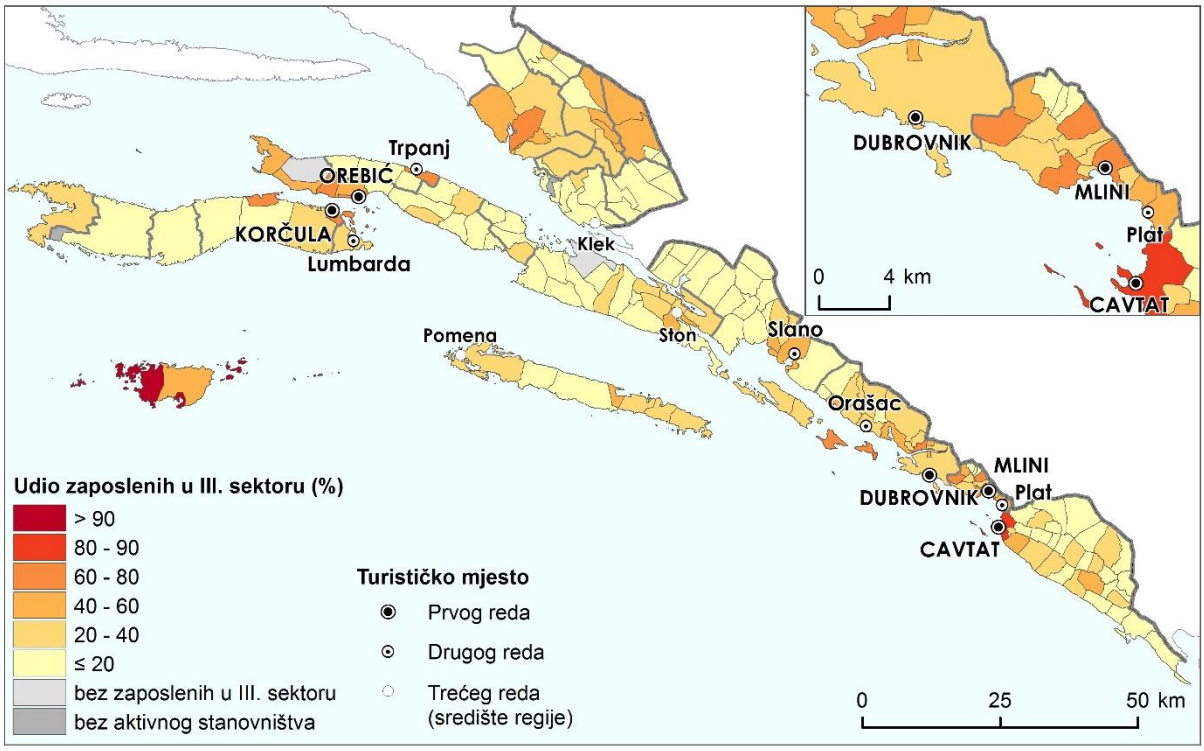

Sl. 99. Udio zaposlenih u tercijarnom sektoru u aktivnom stanovništvu Južne Dalmacije 1971. g. (po naseljima)
Izvor: SZS (1972d)

Najveći intenzitet socioekonomske transformacije stanovništva Južne Dalmacije, i to prvenstveno deagrarizacije i tercijarizacije, odvijao se u razdoblju 1971. – 1981. Iako je zbog nedostatka podataka o sastavu aktivnog stanovništva prema djelatnosti za 1981. g. nemoguće kvantitativno odrediti intenzitet tih procesa, smanjenje udjela poljoprivrednog stanovništva na 9,4 % (smanjenje za 16,3 %) ukazuje na vrlo intenzivnu socioekonomsku transformaciju. Turizam se još ne razvija u obujmu kao 1980-ih pa je prisutan snažan odljev stanovništva.

Deagrarizacija se odvija u svim regijama, a najintenzivnije u otočnim, i to posebno na Korčuli i Lastovu. Na Korčuli je udio poljoprivrednog stanovništva u samo jednom desetljeću smanjen na 5,4 %, odnosno tek na petinu udjela 1971. g. U tom se razdoblju ne razvija dodatno industrija, a turizam je ograničen na istočni dio otoka, zbog čega deagrarizirano stanovništvo odlazi s otoka, pa se tada bilježi apsolutno najveća negativna migracijska bilanca. Na Lastovu je udio poljoprivrednog stanovništva smanjen na 4,9 %, što je čak i manje od jedne petine prijašnjeg udjela. Kao ni na Korčuli, ne razvijaju se nove gospodarske djelatnosti, zbog čega deagrarizirano stanovništvo iseljava. Snažno smanjenje udjela poljoprivrednog stanovništva na Mljetu (10,1 %) vezano je za otvaranje hotela *Odisej* u Pomeni (1978. g.) koji lančano potiče razvoj turizma na području NP Mljet, a time i socioekonomsku transformaciju. Zbog toga je intenzitet iseljavanja s Mljeta 1970-ih znatno slabiji nego na Lastovu i Korčuli (tab. 39.).

Smanjenje udjela poljoprivrednog stanovništva na Pelješcu se odvija sporije pa je još uvijek relativno veliki udio stanovništva ovisan o poljoprivredi (u regiji Pelješac-Ston 39,5 %, a u regiji Pelješac-Orebić 22,1 %). To je povezano bogatijim agrarnim resursima i tradicionalnom orijentacijom na poljoprivredu (vinogradarstvo), ali i slabijim razvojem nepoljoprivrednih aktivnosti s druge strane, posebno turizma koji se intenzivnije razvija jedino u Trpnju i orebićkom primorju. Slična je situacija i u regiji Konavle (25,9 %), gdje je značajan udio stanovništva i dalje ovisan o poljoprivredi, posebno u gorskim i udaljenijim područjima, a intenzitet socioekonomske transformacije je vrlo slab. Udio poljoprivrednog stanovništva značajno je smanjen i u regiji Donjoneretvanski kraj (9,8 %), no poljoprivreda u tom naglašeno poljoprivrednom području ima vrlo važnu ulogu i stup je za razvoj trgovine i industrije (tab. 39.).

Intenzivna socioekonomska transformacija stanovništva nastavlja se i nakon 1981. g. i poklapa se s postizanjem turističkih vrhunaca te s prostornom difuzijom turizma iz turističkih središta u funkcionalne turističke regije (prvenstveno uz obalu). Tako je 1991. g. u primarnom sektoru registrirano tek 6,7 % stanovništva, neznatno manje nego danas, što ukazuje na završetak procesa deagrarizacije. Udio aktivnih u primarnom sektoru osobito se intenzivno smanjuje u regijama koje su još 1971. g. bile snažno usmjerene na poljoprivredu (na Mljetu je udio primarnog sektora smanjen za 57,0 %, u Konavlima 55,5 %, a u regiji Pelješac-Ston 50,8 %). Taj prijelaz nije rezultirao sustavnim razvojem poljoprivredne proizvodnje, a u navedenim regijama čak ga nije pratio ni intenzivan razvoj turizma, što je dovelo do odljeva stanovništva izvan regije, zapuštanja poljoprivrednih površina i širenja depopulacijskog krajolika (vidjeti: Nejašmić, 1991a; 1991b). Udio primarnog sektora 1991. g. je najniži (do 10 %) u regijama kompleksnije gospodarske strukture i razvijenijeg turizma (Dubrovnik, Konavle, Korčula). Relativno veći udio primarnog sektora (10 – 20 %) vezan je za Donjoneretvanski kraj te poluotočno-otočne regije jednostavnije gospodarske strukture (Mljet, Lastovo, Pelješac-Orebić i Pelješac-Ston), gdje su uz poljoprivredu mjestimično zastupljeni i ribarstvo i marikultura.

Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu 1991. g. je vrlo malen (4,9 %), čak i manji od udjela zaposlenih u primarnom sektoru, što pokazuje da dio zaposlenih radi u drugim djelatnostima primarnog sektora (ribarstvo, marikultura, vodno gospodarstvo…). Usporeni intenzitet deagrarizacije u razdoblju 1981. – 1991. posljedica je malog apsolutnog broja stanovnika angažiranih u poljoprivredi te gotovo ni nema osoba koje još mogu prijeći u druge djelatnosti. Ipak, još uvijek postoje manja područja u kojima je proces deagrarizacije u tijeku. Nema više naselja s više od 80 % poljoprivrednog stanovništva, a samo Podobuče i Oskorušno

na Pelješcu imaju između 60-70 % poljoprivrednog stanovništva. Relativno veći udio (40 – 60 %) ima 21 naselje (11,3 %), a nešto manji udio (20 – 40 %) još 26 naselja (14,0 %). Radi se uglavnom o naseljima na Pelješcu i u Slivnu, a manji broj ih je u izoliranijim dijelovima Konavala i unutrašnjosti Dubrovačkog primorja. S druge strane, čak 70 naselja (37,6 %) ima manje od 5 % poljoprivrednog stanovništva, a prevladavaju u svim regijama i može ih smatrati potpuno deagrariziranima. Treba im pridodati i 27 naselja s niskim udjelom poljoprivrednog stanovništva (5 – 10 %). U posljednjim dvjema skupinama prednjače gradovi, urbanizirana naselja i obalna turistička mjesta (sl. 100.).

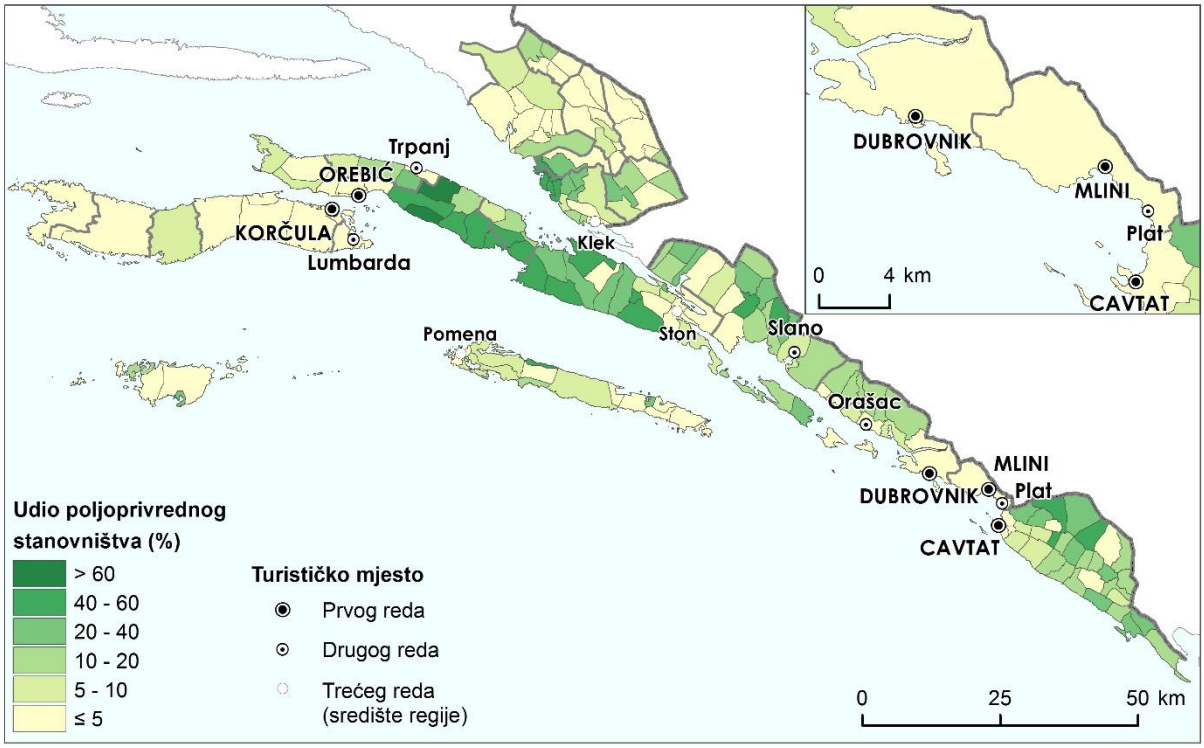

Sl. 100. Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu Južne Dalmacije 1991. g. (po naseljima)
Izvor: DZS (1994d)

Godine 1991. veći udio poljoprivrednog stanovništva imaju naselja u središnjem dijelu Pelješca, od Stankovića na sjeverozapadu do Stona na jugoistoku, u kojima tradicionalna poljoprivreda (posebno vinogradarstvo) još uvijek ima najveću egzistencijalnu važnost, a slabije su mogućnosti razvoja kupališnog turizma. Slična je situacija i u relativno udaljenom i izoliranom području Konavoskih brda te u nekoliko naselja u zaleđu Slanog (Lisac, Trnova, Mravnica, Čepikuće…). Radi se o naseljima relativno udaljenih od gradova i obalnih turističkih mjesta, gdje osim poljoprivrede nisu razvijene druge aktivnosti, stoga stanovništvo koje nije iselilo nema drugih mogućnosti izvan poljoprivrede. U Donjoneretvanskom kraju viši udio

poljoprivrednog stanovništva je vezan za naselja krškog ruba južno od Opuzena, u dijelu Slivna i Zažablja (sl. 100.).

U ostalim područjima udio poljoprivrednog stanovništva znatno je manji, što ukazuje na poodmakli stupanj deagrarizacije zbog razvoja uslužnih aktivnosti, posebno turizma, ali i pomorstva, trgovine, uslužnih funkcija i drugih nepoljoprivrednih djelatnosti. Najmanje poljoprivrednog stanovništva imaju urbana i urbanizirana područja Dubrovačke urbane regije, Cavtat (sa Zvekovicom), Ploče, Metković i korčulanska naselja. Slična je situacija i u priobalnim turističkim mjestima na Pelješcu (orebićko primorje, Trpanj, Ston), Slano, Klek i naselja unutar NP Mljet. Malen udio poljoprivrednog stanovništva na kontaktu Pelješca i Dubrovačkog primorja vezan je za marikulturu, na koju je usmjereno stanovništvo tih naselja. Naselja uz Konavosko polje i u Donjoneretvanskom kraju uz bogatije agrarne resurse s manjim udjelom poljoprivrednog stanovništva pokazuju da je tijekom 1980-ih poljoprivreda doživjela osuvremenjivanje, profesionalizaciju i specijalizaciju, uz mali broj osoba efektivno angažiranih u poljoprivredi, dok ostali rade u drugim djelatnostima u regiji ili cirkuliraju na rad u gradove. S druge strane, deagrarizacija na Mljetu posljedica je odljeva mlađeg stanovništva s otoka i umjerenog razvoja turizma, a ne profesionalizacije poljoprivrede (sl. 100.).

U sekundarnom sektoru 1991. g. radi 20,4 % stanovništva, i to najviše na Korčuli (38,7 %), a manje u Donjoneretvanskom kraju i u regiji Pelješac-Ston. U ostalim regijama udio zaposlenih u sekundarnom sektoru manji je od 10 %, što potvrđuje tvrdnju da, osim Korčule, industrija nije bila značajan faktor socioekonomske transformacije Južne Dalmacije. U regijama Pelješac-Orebić, Mljet i Lastovo industrije ni nema, nego se sekundarni sektor svodi na građevinu i obrte (tab. 38.).

Glavnu ulogu u socioekonomskoj transformaciji odigrao je turizam, koji se u razdoblju 1971. – 1991. širi u obalne dijelove svih regija, i pridonosi povećanju broja i udjela zaposlenih u djelatnostima tercijarnog sektora (72,9 %). U čak četiri regije udio zaposlenih u tercijarnom sektoru 1991. g. prelazi 80 % (Dubrovnik, Lastovo, Mljet i Konavle), a u ostalim je regijama između 55 % i 70 %. Na izrazitu tercijarizaciju ukazuje i prostorna distribucija zaposlenih u tercijarnom sektoru na razini naselja. U čak 120 naselja (60,4 % naseljskog skupa 1991. g.) registrirano je više od polovice zaposlenih u tercijarnom sektoru. Od toga je u čak 27 naselja (14,5 %) registrirano između 80 i 90 % zaposlenih u tercijarnom sektoru, a u 15 naselja (8,1 %) više od 90 %. Radi se o naseljima u Dubrovačkoj urbanoj regiji, Slanom, u dijelovima Konavala, u istočnom i zapadnom dijelu Mljeta, na Lastovu, te turističkim mjestima na Korčuli

i Pelješcu uz obalu Pelješkog kanala. S druge strane, 66 naselja (39,6 %) ima manje od polovice zaposlenih u tercijarnom sektoru, uglavnom u područjima udaljenijima od turističkih i urbanih središta (sjeverni dio Dubrovačkog primorja, dijelovi Pelješca, dio Donjoneretvanskog kraja) te industrijskim središtima (Blato i Vela Luka na Korčuli). U tek 14 naselja (7,5 %) registrirano je 20 % i manje zaposlenih u tercijarnom sektoru (sl. 101.).

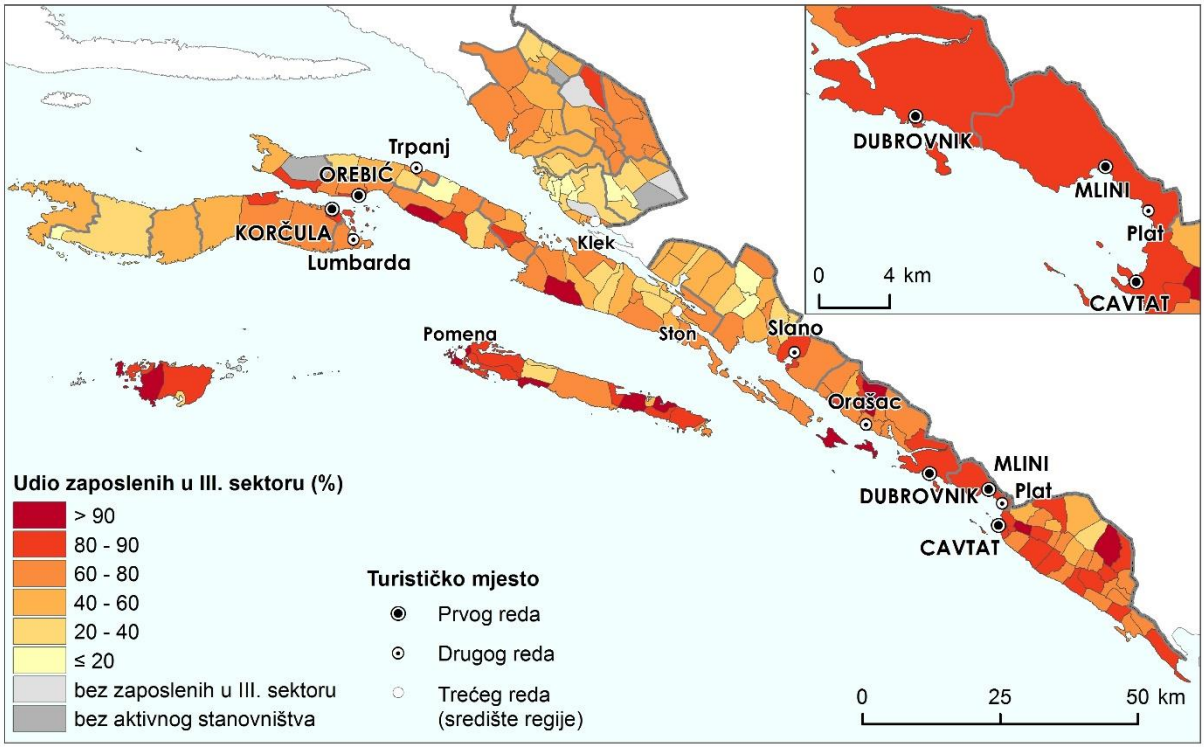

Sl. 101. Udio zaposlenih u tercijarnom sektoru u aktivnom stanovništvu Južne Dalmacije 1991. g. (po naseljima)
Izvor: DZS (1994d)

Velik udio zaposlenih u tercijarnom sektoru 1991. g. u regiji Dubrovnik (82,6 %) ponderiran je visokim stupnjem tercijarizacije samog grada Dubrovnika (administrativno obuhvaća cijelu Rijeku i Župu dubrovačku) i manjim dijelom Slanog (više od 80 %). U pojasu od Slanog do Zatona više od 60 % aktivnog stanovništva radi u tercijarnom sektoru, što je povezano s turizmom ili dnevno cirkuliraju na rad u Dubrovnik. Malo niži udio tercijarnog sektora imaju samo naselja na krajnjem sjeveru regije, gdje je značenje turizma slabije, a stanovništvo je orijentirano na poljoprivredu i marikulturu. Iz tog područja stanovništvo i dalje iseljava.

U regiji Konavle (III: 81,8 %) turizam je razvijen u Cavtatu i Moluntu, a u pojedinim naseljima sporadično se razvija ruralni turizam lokalnog karaktera. Unatoč tome, udio tercijarnog sektora visok je u cijeloj regiji (iznad 60 %, a mjestimično i iznad 80 %), što potvrđuje prethodnu tezu da značajan dio stanovništva dnevno cirkulira na rad u Cavtat ili u Dubrovnik. Malo manji udio

zaposlenih u tercijarnom sektoru imaju jedino izoliranija naselja Konavoskih brda te neka naselja Gornje bande orijentirana na poljoprivredu (radi se o intenzivnoj poljoprivredi koja se razvija pod utjecajem turističke potražnje u Dubrovniku i drugim turističkim mjestima).

Vrlo intenzivna tercijarizacija regije Mljet (I: 82,6 %) posljedica je potpune preorijentacije otoka na turizam, uz što treba dodati i razvoj aktivnosti vezanih uz rad i posjećivanje NP Mljet, no razvoj turizma u cijelosti je i dalje vrlo ekstenzivan. Veći udio zaposlenih u tercijarnom sektoru u zapadnom dijelu otoka generiran je razvijenijim turizmom i postojanjem NP Mljet te slabijim poljoprivrednim resursima. Drugo područje koncentracije predstavlja istočni dio otoka od Prožure do Korita, što je vezano manje za turizam, a više uz lučke, administrativne i prometne djelatnosti (u Sobri i Babinom Polju). U središnjem dijelu otoka udio tercijarnog sektora je malo manji, a veći udio stanovništva još uvijek radi u poljoprivredi (u tom dijelu su poljoprivredni resursi najpovoljniji, a dobni sastav je malo povoljniji nego u istočnom dijelu). Slični faktori tercijarizacije djeluju i na Lastovo na kojem je 1991. g. zabilježen najveći udio zaposlenih u tercijarnom sektoru (84,8 %) od svih južnodalmatinskih turističkih regija.

Relativno velik udio zaposlenih u tercijarnom sektoru u regiji Pelješac-Orebić (70,2 %) vezan je za razvoj turizma i pomorstva, ali je udio još uvijek manji nego u prethodnim regijama, zbog orijentacije većeg dijela naselja na poljoprivredu. Nešto manji udio zaposlenih u tercijarnom sektoru imaju jedino Lovište i naselja u blizini Trpnja, što je posljedica opadanja turizma u Trpnju i relativno velike udaljenosti tih mjesta od Orebića. Za razliku od regije Pelješac-Orebić, u regiji Pelješac-Ston manji je udio zaposlenih u tercijarnom sektoru (62,7 %), kao rezultat slabijeg razvoja turizma te orijentacije na poljoprivredu i marikulturu. Zbog toga naselja u središnjem dijelu poluotoka, s izraženom marikulturom turizma, imaju veći udio zaposlenih u uslužnim djelatnostima od naselja u jugoistočnom dijelu.

Manji udio tercijarnog sektora u Donjoneretvanskom kraju (61,7 %) vezan je za relativno veću važnost poljoprivrede i industrije, dok su zaposleni u tercijarnom sektoru vezani pretežno za promet, lučke djelatnosti, turizam, obrazovanje, administraciju i slično. Stoga veći udio zaposlenih u tercijarnom sektoru (više od 60 %) bilježe Ploče i Metković s okolicama, a između 40 i 60 % Pojezerje te veći dio Općine Kula Norinska i Opuzen. Unatoč većem udjelu, ta područja doživljavaju umjerenu socioekonomsku transformaciju, a njezin je tempo najsporiji u Zažablju i Slivnu (uključujući obalna naselja), gdje je prevladalo iseljavanje.

Najmanji stupanj tercijarizacije, unatoč razvijenom turizmu, ima Korčula (55,8 %), a glavni razlozi su i dalje veća važnost industrije, poljoprivrede i ribarstva u gospodarskoj strukturi.

Faktori tercijarizacije isti su kao i u prethodnom razdoblju, uz intenzifikaciju turizma u središnjem (Smokvica – Brna) i u zapadnom dijelu otoka (Blato i Vela Luka). Veći udio zaposlenih u tercijarnom sektoru imaju Korčula i druga Korčuli bliža naselja iz kojih stanovništvo cirkulira na rad, a u Lumbardi se također intenzivnije razvija turizam. U ostalim je naseljima udio zaposlenih u tercijarnom sektoru ispod 60 %, zbog naglaska na industriju i poljoprivredu, a najmanji je u Blatu (34,1 %) i Potirni (20 %) (sl. 101.).

Domovinski rat dovodi do snažnog opadanja turizma, a tranzicija i privatizacija dovode do krize u industriji Južne Dalmacije, što u uvjetima slabije razvijenosti ostalih gospodarski grana uzrokuje velike društveno-gospodarske probleme i iseljavanje. Struktura zaposlenih prema sektorima djelatnosti pokazuje da je intenzivna socioekonomska transformacija stanovništva Južne Dalmacije završena do 1991. g., a nakon toga promjene su manje i uglavnom lokalno fokusirane. Udio zaposlenih u primarnom sektoru 2001. g. ne mijenja se značajnije u odnosu na 1991. g. (7,4 %), a veće promjene bilježi jedino regija Pelješac-Ston (s 15,6 % na 37,8 %). Značajno odskakanje u odnosu na druge regije posljedica je, s jedne strane, krize u ionako slabo razvijenom turizmu i nerazvijenosti ostalih gospodarskih grana, zbog čega se dio stanovništva usmjerava na poljoprivredu. Blago povećanje udjela aktivnog stanovništva u primarnom sektoru bilježe i regije Dubrovnik (za 1,5 %) i Konavle (za 4,5 %). Pritom nije moguće utvrditi radi li se o procesu djelomičnog „povratka poljoprivredi“ u uvjetima krize u turizmu i nesigurnosti ili se, u uvjetima gospodarskih nedaća i iseljavanja, rad u poljoprivredi pokazuje otpornijim na krizu od drugih aktivnosti. U ostalim regijama i dalje se smanjuje udio aktivnog stanovništva u primarnom sektoru (tab. 38.).

Navedene procese potvrđuje i vrlo mali udio poljoprivrednog stanovništva 2001. g. (3,8 %) koji gotovo stagnira od 1991. g. Veći udio ima još jedino regija Pelješac-Ston (16,8 %), u kojoj se turizam slabije razvija, a u razdoblju 1991. – 2001. je povećan i udio aktivnog stanovništva u poljoprivredi. Iako je poljoprivreda značajna i u regiji Pelješac-Orebić (7,9 %), naglasak se nakon Domovinskog rata ponovno premiješta na turizam, a sličan se proces odvija i u Konavlima (6,5 %). Dio stanovništva u Južnoj Dalmaciji i dalje se bavi poljoprivredom, ali sve učestalija je poljoprivreda za vlastite potrebe, odnosno u slobodno vrijeme (tab. 39.).

Udio zaposlenih u sekundarnom sektoru blago se smanjuje uslijed krize u industriji i 2001. g. iznosi 16,2 %. Veći udio zaposlenih, uz nepromijenjenu gospodarsku strukturu, i dalje ima jedino Korčula (35,0 %). Udio tercijarnog sektora 1991. – 2001. povećan je za 3,5 % i prelazi tri četvrtine zaposlenih (76,4 %), što ukazuje na visoki stupanj tercijarizacije Južne Dalmacije.

Pritom nema značajnijih promjena u odnosu na 1991. g., osim u regijama Donjoneretvanski kraj (rast za 11 % zbog krize u sekundarnom sektoru) i Pelješac-Ston (smanjenje za 14,3 % zbog krize u turizmu i prelijevanju stanovništva u poljoprivredu) (tab. 38.).

U posljednjem međupopisnom razdoblju (2001. – 2011.) ne događaju se veće promjene u strukturi aktivnog stanovništva prema djelatnosti na razini Južne Dalmacije (2011. g. I: 7,1 %, II: 15,4 %, III: 77,5 %). Ipak, na razini regija zamjetne su manje promjene pod utjecajem izmijenjenih gospodarskih silnica. Najznačajniji proces predstavlja blago smanjenje udjela zaposlenih u tercijarnom sektoru poluotočno-otočnim regijama i ponovno okretanje dijela stanovništva prema poljoprivredi. S jedne strane, taj je proces uzročno-posljedično vezan uz intenzifikaciju i transformaciju turizma u najnovijem razdoblju, pri čemu se ostvaruje mogućnost specijalizacije i brendiranja poljoprivrednih proizvoda (vino, maslinovo ulje, agrumi i drugo voće) i njihove ponude na turističkom tržištu. S druge strane, sezonski ograničeni i obujmom relativno mali turistički promet ne omogućuje osiguravanje egzistencije svim stanovnicima u turizmu pa se dio, u uvjetima nerazvijenosti ostalih gospodarskih grana, okreće poljoprivredi. Taj je proces ograničen na regije s boljim agrarnim resursima i relativno povoljnijim dobnim sastavom, pri čemu se u poljoprivredu uključuje i mlađe stanovništvo (Pelješac-Orebić porast za 8,5 % na 24,1 %, Korčula 19,4 %, Lastovo 10,2 %) (tab. 38.).

S druge strane, u regiji Pelješac-Ston bilježi se značajno smanjenje aktivnog stanovništva u primarnom sektoru (za 12,5 % na 25,2 %). Unatoč razvoju vinogradarstva, u toj se regiji u posljednjem međupopisnom razdoblju malo intenzivnije počinje razvijati turizam, što dovodi do orijentacije dijela stanovništva na tu aktivnost. Na Mljetu se odvija daljnja deagrarizacija (3,3 %), potaknuta dubokim starenjem stanovništva i sve većom orijentacijom na turizam, koji u ovom razdoblju dobiva još veći značaj monokulture. U krajoliku se to odražava na širenje socijalnog ugara čak i po plodnijim i prostranijim krškim udolinama (Babino polje, Maranovići). Regije Dubrovnik (0,6 %) i Konavle (2,0 %) gotovo su u potpunosti ostale bez primarnog sektora, što ukazuje na završetak procesa deagrarizacije, ali i nepovoljno djeluje na mogući razvoj ruralnog turizma. U sekundarnom sektoru nema većih promjena u strukturi zaposlenih, osim na Korčuli, gdje se udio sekundarnog sektora smanjuje za 13,7 % na 21,8 % (2011. g.). To smanjenje posljedica je krize u industriji, a posebno zatvaranja tvornice za preradu ribe u Veloj Luci, zbog čega se stanovništvo intenzivnije okreće turizmu i poljoprivredi.

Zbog prethodno navedenih procesa udio zaposlenih u tercijarnom sektoru značajnije se povećava u regijama Konavle i Pelješac-Ston s prethodno manjim udjelima, a znatno manje u

Donjoneretvanskom kraju, gdje je udio zaposlenih u tercijarnom sektoru i prije bio velik. U poluotočno-otočnim regijama bilježi se umjereno smanjenje udjela tercijarnog sektora. Iako je udio zaposlenih u uslužnim djelatnostima velik u svim regijama i u većini naselja, područje s najvećim udjelom proteže se od Slanog u Dubrovačkom primorju do juga Konavala. U ostalim regijama vidljive su veće razlike u udjelu zaposlenih po naseljima (sl. 102.). U čak 186 naselja (82,3 %) više od polovice stanovništva radi u tercijarnim djelatnostima. Od toga u 101 naselju (44,7 %) u tercijarnim djelatnostima radi više od četiri petine stanovništva, a u 32 naselja (14,2 %) više od 90 % stanovništva (DZS, 2015f).

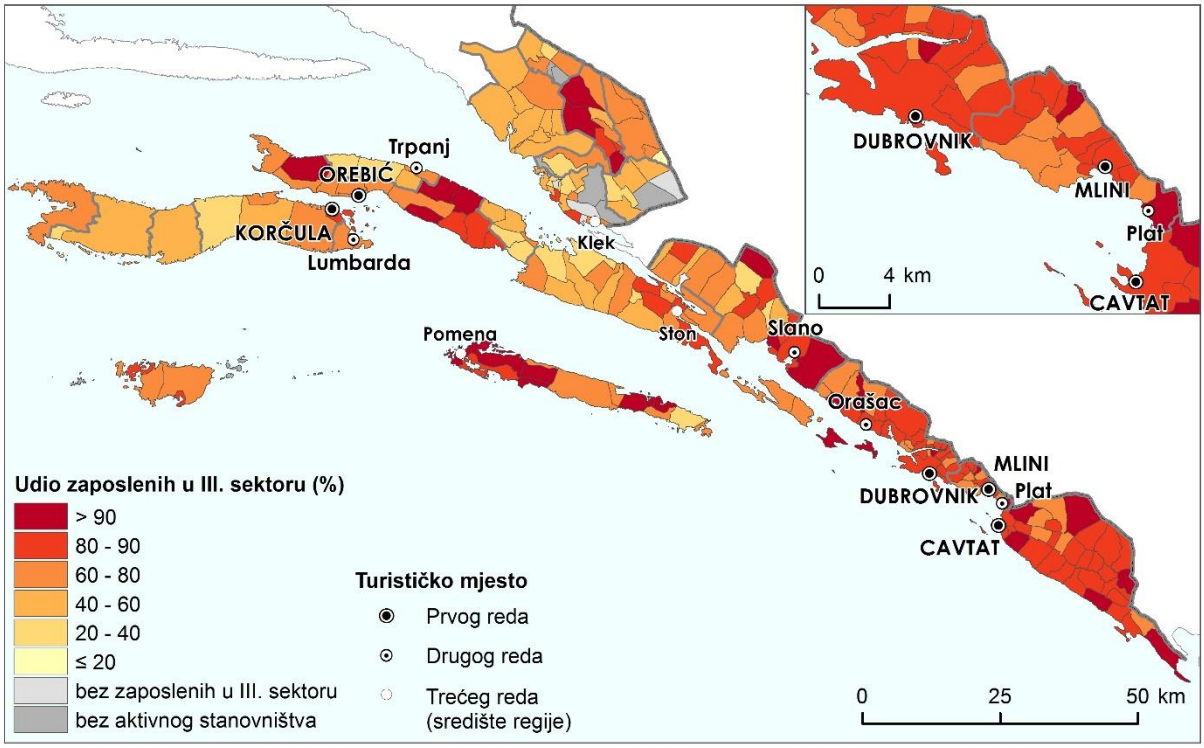

Sl. 102. Udio zaposlenih u tercijarnom sektoru u aktivnom stanovništvu Južne Dalmacije 2011. (po naseljima)
Izvor: DGU (2013); DZS (2015e)

Najveći stupanj tercijarizacije 2011. g. zabilježen je u regiji Dubrovnik (86,2 %), visoko usmjerenoj na turizam, s relativno velikim obujmom turističkog prometa i razvijenim funkcijama u samom gradu. S druge strane, sekundarni sektor slabije je razvijen pa je stanovništvo snažno orijentirano na usluge. Iako turizam dominira u cijeloj regiji i odigrao je najvažniju ulogu u socioekonomskoj transformaciji, manje razlike ipak postoje između Grada Dubrovnika (III: 87,8 %), Općine Župa Dubrovačka (III: 80,3 %) i Općine Dubrovačko primorje (77,3 %). Župa dubrovačka u potpunosti je transformirana u urbanizirano i turističko područje, a relativno veći udio sekundarnog sektora posljedica je razvijenosti ekstrakcije kamena i građevinarstva (I: 0,5 %, II: 20,3 %, III: 80,3 %). U Općini Dubrovačko primorje (I:

2,4 %, II: 20,3 %, III: 77,3 %) turizam je na nižoj kvantitativnoj razini, a udio zaposlenih u uslužnim djelatnostima smanjuje se od jugoistoka prema sjeverozapadu, paralelno sa smanjenjem intenziteta turističkog razvoja i porastom važnosti drugih djelatnosti (poljoprivreda, marikultura, ekstrakcija kamena). Sličnu strukturu aktivnog stanovništva ima i regija Konavle (I: 2,0 %, II: 12,0 %, III: 86,0 %), s velikim stupnjem transformacije pod utjecajem turizma (u Cavtatu i Moluntu) te suburbanizacije Dubrovnika u sjevernom dijelu regije. Uz ljetni odmorišni turizam u Cavtatu i Konavlima, u dijelu ruralnih naselja počinje se obnavljati i nanovo razvijati ruralni turizam. Unatoč ruralnom karakteru, tercijarni sektor podjednako dominira u cijeloj regiji.

U regiji Donjoneretvanski kraj stupanj tercijarizacije je također velik (73,5 %), ali ne zbog turizma, nego pod utjecajem ostalih uslužnih djelatnosti (trgovina, promet, lučke djelatnosti) i središnjih funkcija. Udio tercijarnog sektora velik je u naseljima Grada Metkovića (75,0 %) i Općine Kula Norinska (83,1 %), zbog navedenih djelatnosti i funkcija, te u pojedinim obalnim mjestima u slivanjskom primorju. S druge strane aktivno stanovništvo u Gradu Opuzenu visoko je orijentirano na poljoprivredu, čime se pozicionira kao poljoprivredni centar regije (I: 21,1 %, II: 17,9 %; III: 61,0 %). Sličnu orijentaciju imaju i poljoprivredna Općina Pojezerje (I: 30,5 %, II: 11,7 %; III: 57,8 %) te čak i obalna Općina Slivno (I: 40,9 %, II: 9,3 %; 49,8 %), gdje značajni dio stanovništva i dalje radi u poljoprivredi. Općina Zažablje, koja je usko povezana s Metkovićem, snažnije je zahvaćena deagrarizacijom, te je stanovništvo uglavnom zaposleno u sekundarnom i tercijarnom sektoru (4,6 %, II: 39,1 %; III: 56,3 %) (DZS, 2015f).

Unatoč relativno razvijenom turizmu na Korčuli, u posljednjem međupopisnom razdoblju ponovno jača uloga komercijalne poljoprivrede, zbog orijentacije dijela industrijskog stanovništva na poljoprivredu i turizam. Naselja ne pokazuju veće razlike u udjelu zaposlenih u tercijarnom sektoru, pod utjecajem difuznog razvoja turizma, a očekivano se ističe Korčula s 84,9 % (DZS, 2015e). Smokvica i dalje ima dvojnu gospodarsku orijentaciju na poljoprivredu i turizam, što pokazuje i sastav aktivnog stanovništva (I: 40,0 %, II: 17,1 %; III: 42,9 %). U Općini Blato stanovništvo je, unatoč krizi, i dalje snažno orijentirano na industriju (I: 22,5 %, II: 36,1 %; III: 41,3 %). Na Mljetu (84,8 %) i Lastovu (76,1 %) sastav aktivnog stanovništva posljedica je monokulture turizma, uz sporadično razvijenu poljoprivredu, uglavnom nekomercijalnu ili za lokalne potrebe (DZS, 2015f). Na Mljetu se uočavaju dvije koncentracije s velikim udjelom zaposlenih u tercijarnom sektoru. Prvu čine naselja unutar i u blizini NP Mljet visoko orijentirana na turizam i aktivnosti NP Mljet, a drugu Sobra, Prožura i Prožurska Luka, što je vezano također za turizam, ali i za promet (sl. 102.).

8.4. KOEFICIJENT TURISTIČKE FUNKCIONALNOSTI

Iako je koeficijent turističke funkcionalnosti 2011. g. već upotrijebljen u turističkoj regionalizaciji Južne Dalmacije, u ovom se poglavlju, zajedno s intenzitetom ukupnog turističkog prometa, koristi kao pokazatelj socioekonomske transformacije Južne Dalmacije u razdoblju 1966. – 2011. Pokazatelji su prikazani za svaku petu godinu u razdoblju i izračunati kao kvocijent trogodišnjeg prosjeka broja postelja, odnosno dolazaka i broja stanovnika referentne godine. S obzirom na različiti početak objave podataka, intenzitet ukupnog turističkog prometa razmatra se od 1976. g., a koeficijent turističke funkcionalnosti od 1972.

Već je 1976. g. koeficijent turističke funkcionalnosti relativno visok na razini regije (k_f = 52,6), a može se smatrati posljedicom intenzivnije izgradnje osnovnih smještajnih kapaciteta i kampova u manjem broju obalnih turističkih mjesta, a to potvrđuju i velike regionalne te još veće naseljske razlike. Krajnosti u cijelom razdoblju predstavljaju regije Pelješac-Orebić, s najvišim pritiskom turizma na lokalnu zajednicu, i Donjoneretvanski kraj, s tek marginalno razvijenim turizmom (sl. 103.). Godine 1976. postelje su registrirane u tek 44 naselja (27,8 % tadašnjeg naseljskog skupa) (sl. 104.), pri čemu je koncentracija poprilično visoka u manjem broju mjesta, posebno u onima u kojima su izgrađeni relativno veliki hoteli. U 15 naselja više je od 200 postelja na 100 stanovnika, od čega se čak pet nalazi u regiji Dubrovnik (Slano, Orašac, Zaton, Lopud i Koločep) i dva u Konavlima (Cavtat i Đurinići). Radi se o naseljima u kojima su izgrađeni relativni veliki hoteli (u odnosu na broj stanovnika) zbog procesa difuzije turizma iz samog Dubrovnika, i u njima je pritisak turizma poprilično visok. U istoj su skupini tri naselja u regiji Pelješac-Orebić (Orebić, Trpanj i Trstenik) s relativno velikim odmarališta, hotelima i kampovima te tri naselja u regiji Pelješac-Ston (Žuljana, Sreser i Ston) sa značajnim kapacitetima kampova. Uz njih, u skupini visoko opterećenih turističkih mjesta su Goveđari (Pomena) na Mljetu i Klek u Donjoneretvanskom kraju. Ta naselja postaju odredišta dnevne cirkulacije širih okolica, a u turističkoj sezoni, zbog povećanog posla, imaju potrebu i za uvozom radne snage. Može im se pridružiti i 8 naselja s koeficijentom turističke funkcionalnosti 100 – 200, a u koja ulaze Korčula, Šipanska Luka te pet peljeških naselja.

U razredu 50 – 100 nalaze se Dubrovnik, Lumbarda, Trsteno i Lastovo, turistička mjesta u kojima se stanovništvo značajnim dijelom bavi drugim gospodarskim aktivnostima. U Dubrovniku je apsolutni broj postelja visok (najveći u Južnoj Dalmaciji), ali je istovremeno velik i broj stanovnika pa je opterećenost turizmom proporcionalno manja. U ostalim naseljima koeficijent turističke funkcionalnosti je manji od 50 pa je i pritisak turizma manji (sl. 104.).

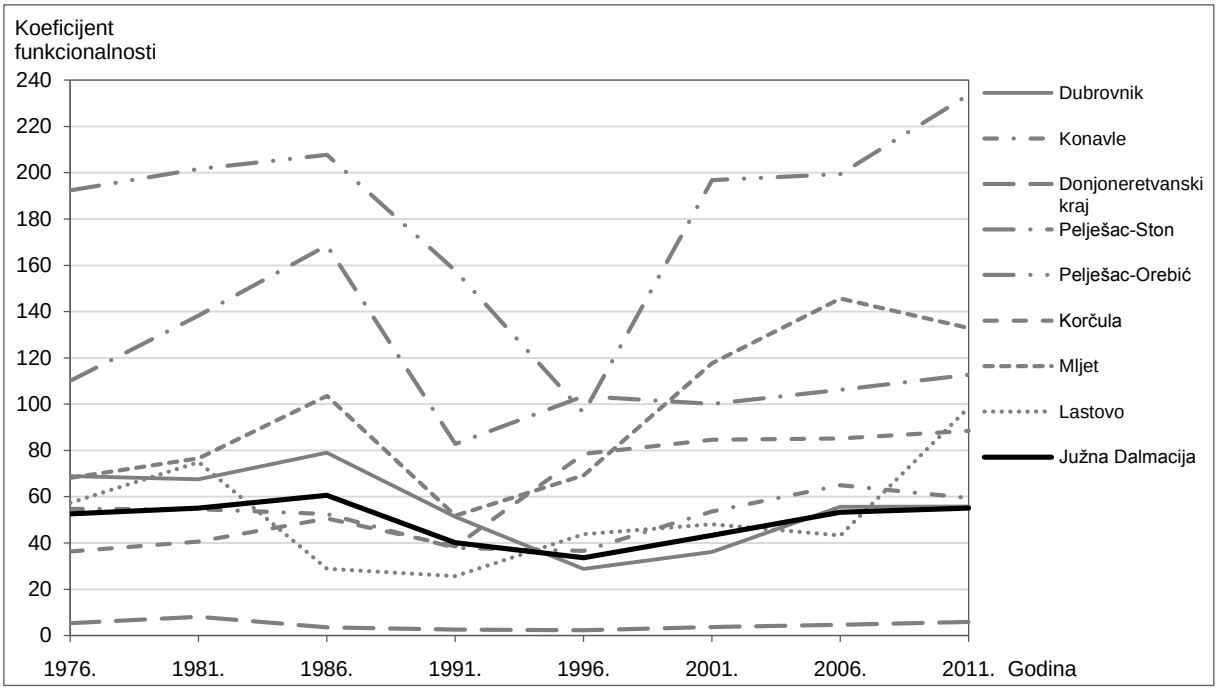

Sl. 103. Koeficijent turističke funkcionalnosti južnodalmatinskih turističkih regija 1976. – 2011. (po odabranim godinama)

Izvori: SZS (1972a); RZS (1976-1991; 1983a); DZS (1992-1994; 1994a; 1995-2006; 2003a; 2007-2010; 2011-2015; 2013)

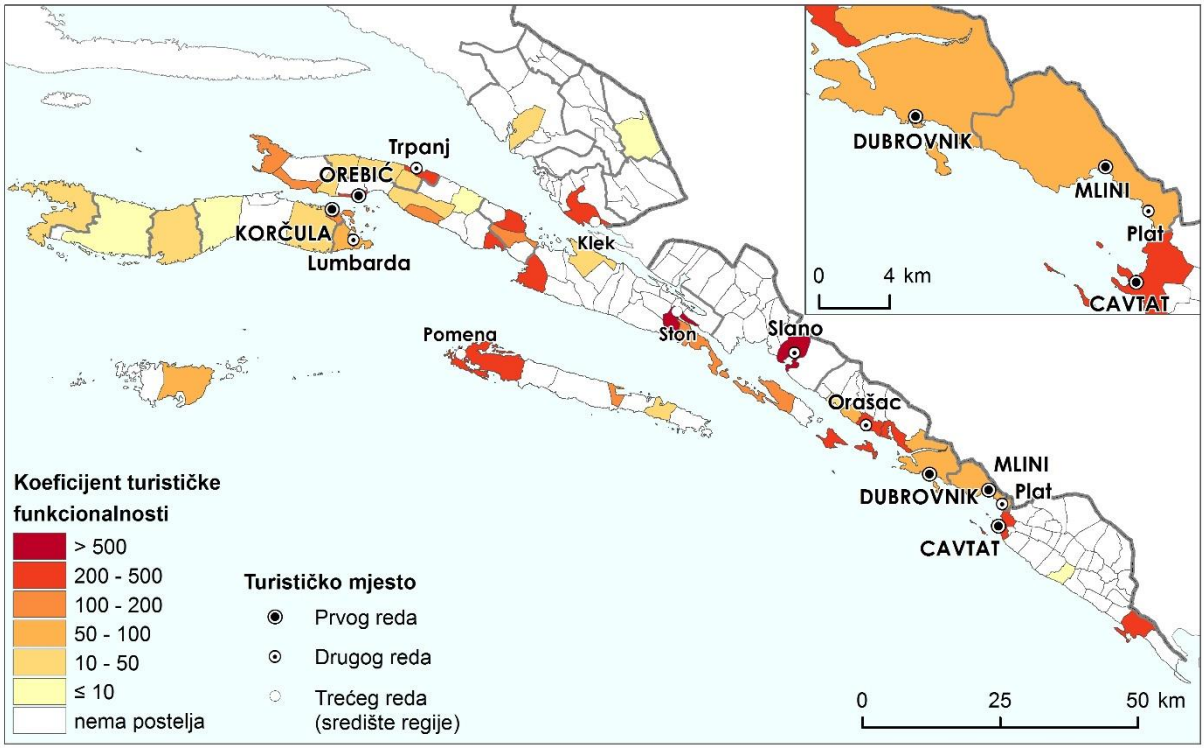

Sl. 104. Koeficijent turističke funkcionalnosti Južne Dalmacije 1976. g. (po naseljima)

Izvori: SZS (1972a); RZS (1970-1975; 1976-1991; 1983a)

S obzirom na relativno mali broj naselja involviranih u turizam, vidljivo je da 1976. g. turizam ima pretežno točkasti i koncentrirani karakter, a prostorna difuzija prisutna je tek u okolici

Dubrovnika, koji se nalazi u kasnoj fazi razvoja. S obzirom na slabiji razvoj turizma, deagrarizacija ima za posljedicu trajno iseljavanje (ili barem dnevnu cirkulaciju) u središta rada, dok je razvoj turizma izvan glavnih turističkih jezgara slab. Pritisak turizma malo je jači na poluotoku Pelješcu (Pelješac-Orebić k_f = 194,2, Pelješac-Ston k_f = 110,0), a u regiji Pelješac-Orebić vrlo je velik i udio naselja uključenih u turizam (12 od 18). U regiji Pelješac-Ston u turizam je uključeno tek šest naselja (u središnjem dijelu poluotoka te Ston i Broce) što je posljedica relativno velikih kapaciteta kampova. S obzirom na slabiju popunjenost i karakter kamping turizma, fizionomske posljedice u regiji značajno su manje, nego što bi se očekivalo iz koeficijenta turističke funkcionalnosti. Na trećem je mjestu regija Dubrovnik (k_f = 69,0), a niži koeficijent je posljedica relativno veće populacije i djelomične usmjerenosti stanovništva na druge gospodarske aktivnosti. Turizam je razvijen u obalnom pojasu od Trstena na sjeveru do Plata na jugu, u Slanom i na otocima. Pritisak je u tim naseljima poprilično velik (posebno na otocima) zbog relativno velikih smještajnih kapaciteta u hotelima i malog broja stanovnika.

Veći koeficijent turističke funkcionalnosti na Mljetu (k_f = 68,8) i Lastovu (k_f = 57,3) posljedica je vrlo male populacije i apsolutno malog broja postelja. Na Mljetu se turizam svodi gotovo isključivo na NP Mljet, gdje se nalazi jedan hotel, jedan kamp i malo privatnog smještaja. U Konavlima je koeficijent turističke funkcionalnosti relativno malen (k_f = 54,8), budući da su tek tri naselja uključena u turizam, no turistički centar Cavtat istovremeno je visoko opterećen turizmom. Suprotno očekivanjima, Korčula je vrlo slabo opterećena turizmom (k_f = 36,3) jer je glavni fokus na razvoju industrije. Turističke postelje prisutne su u čak 7 od 10 naselja (uključujući unutrašnja naselja s pripadajućim obalnim dijelovima u kojima lokalno stanovništvo iznajmljuje smještaj u kućanstvima), no u čak 5 je koeficijent turističke funkcionalnosti manji od 50. Pritisak je malo viši jedino na krajnjem istoku (Korčula i Lumbarda), koja se intenzivnije vežu uz turizam. Vrlo ekstenzivni razvoj turizma u Donjoneretvanskom kraju (k_f = 5,3) ograničen je tek na tri naselja – Baćinu, Metković i Slivno Ravno (Klek) (sl. 104.).

Nakon kraće krize početkom 1980-ih, u drugoj polovici istog desetljeća turizam doživljava prijeratne vrhunce pa relativno veliki koeficijent turističke funkcionalnosti postignut 1986. g. (60,6) do danas nije nadmašen. Ipak, socijalni pritisak turizma ne povećava se ravnomjerno u svim regijama. Regije Dubrovnik, Pelješac-Ston, Pelješac-Orebić, Korčula i Mljet bilježe porast pritiska turizma, dok se u Konavlima, Donjoneretvanskom kraju i Lastovu pritisak turizma smanjuje od početka 1980-ih, paralelno sa smanjenjem ukupnog broja smještajnih kapaciteta, što je posljedica ranijeg ulaza u fazu opadanja ili stagnacije sa snažno izraženim

oscilacijama. Najveće smanjenje koeficijenta zabilježeno je na Lastovu (28,9), gdje je jedino naselje Lastovo i dalje uključeno u turizam, a više se ne registriraju ni postelje u privatnim kućanstvima. Smanjenje koeficijenta u Konavlima posljedica je blagog smanjenja broja postelja u Cavtatu od 1981. g. te izlaska Popovića iz turizma. U Donjoneretvanskom kraju je smanjenje koeficijenta posljedica pretvaranja kampa u Kleku u turističko naselje s tek trećinom nekadašnjih postelja. Dakle, u sve tri regije turizam ovisi o jednom turističkom mjestu, i vrlo rano započinje s opadanjem i smanjenjem pritiska turizma (sl. 105.).

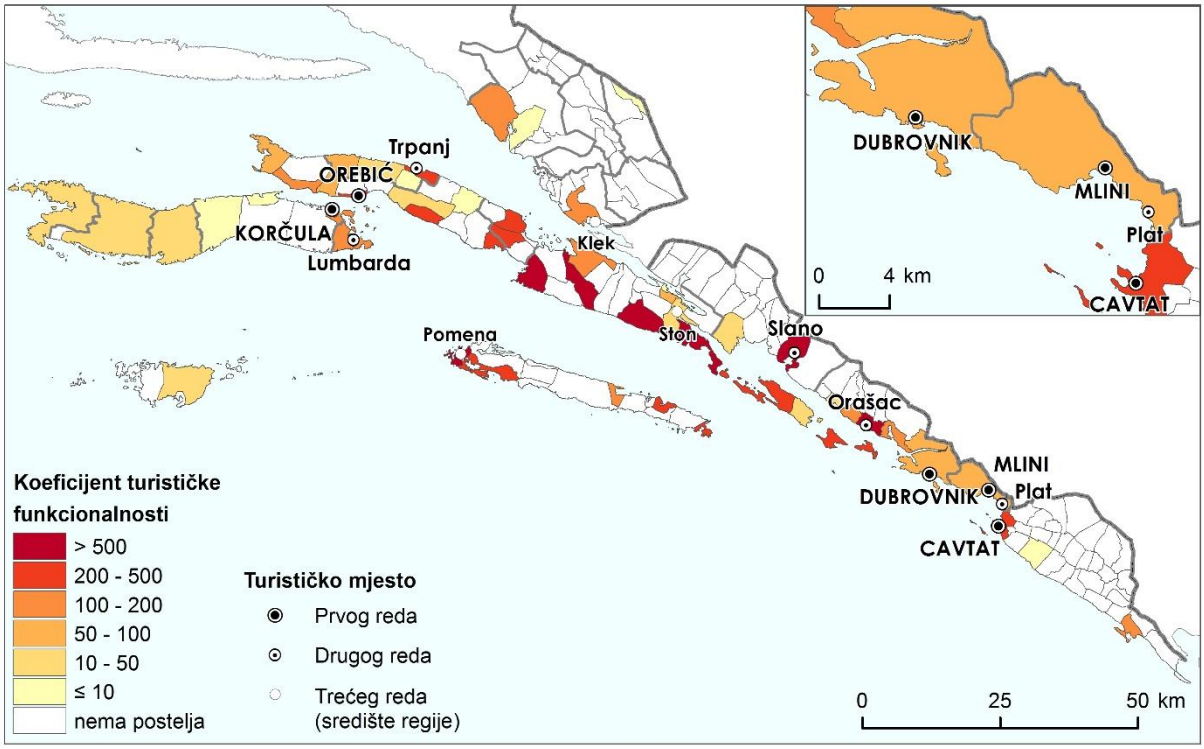

Sl. 105. Koeficijent turističke funkcionalnosti Južne Dalmacije 1986. g. (po naseljima)
Izvori: RZS (1976-1991; 1983a); DZS (1994a)

U ostalim regijama turistička ponuda i dalje raste, no ne uspijeva pratiti turističku potražnju, a to se posebno odnosi na privatni smještaj. Koeficijentom turističke funkcionalnosti apsolutno prednjači regija Pelješac – Orebić (207,7), što je posljedica rasta broja smještajnih kapaciteta u Orebiću i Kućištu. Na visoki stupanj orijentacije stanovništva na turizam ukazuje činjenica da se smještaj nudi u gotovo svim naseljima. Budući da u pojedinim godinama nedostaju podaci o broju postelja u pojedinim naseljima, izgledno je da je stvarni socijalni pritisak turizma bio i znatno veći od registriranoga. Slični procesi odvijaju se i u jugoistočnom dijelu Pelješca (168,6), prvenstveno uslijed ekspanzije smještaja u kampovima i privatnim kućanstvima, što dodatno povećava sezonalnost turizma. Broj postelja povećava se u turističkim mjestima već uključenima u turizam, a u turizam se uključuju i naselja Luka, Hodilje i Mali Ston.

Na Mljetu je ekspanzija smještajnih kapaciteta i rast koeficijenta turističke funkcionalnosti najizraženija u zapadnom dijelu otoka, a u turizam se uključuje i najistočnije naselje Saplunara. Rast koeficijenta na Korčuli posljedica je povećanja kapaciteta Korčule i Lumbarde na krajnjem istoku, dok su ostali dijelovi otoka i dalje pretežno usmjereni na industriju i poljoprivredu, a turizam se odvija u sklopu priobalnih vikendaško-turističkih dijelova naselja. U regiji Dubrovnik pritisak turizma prostorno se ne širi, ali se povećava u naseljima koja su već uključena u turizam, posebno u Orašcu, Slanom, Zatonu i Trstenom te na Elafitima. Prividno slabiji pritisak turizma u samome Dubrovniku rezultat je velike populacijske mase, no u stvarnosti je grad pod visokim pritiskom, posebno u ljetnoj turističkoj sezoni (sl. 105.).

Iz navedenog proizlazi da je, u fazi stagnacije i ostvarivanja vrhunaca turističkih postelja, rast turističkog pritiska u turističkim mjestima brži od prostorne difuzije turizma iz centara u okolice. Iako koeficijent turističke funkcionalnosti regije u cjelini ne pokazuje jaki pritisak turizma, postoje manje prostorne koncentracije visoko opterećene turizmom, posebno manja naselja s kompleksnijom smještajnom ponudom ovisna o turizmu (zapadni dio Mljeta, istočni dio Korčule, orebićko primorje, Elafiti, Dubrovačko primorje). Glavni problem ne predstavlja broj postelja sam po sebi, nego činjenica da se čak i na vrhuncu najveći dio turizma svodi na turistički proizvod *sunce i more*, što zbog visoko izražene sezonalnosti ne rezultira očekivanim ekonomskim efektima, a dovodi do snažne, često i vrlo degradirajuće, fizionomske transformacije turističkih područja.

Prostorna difuzija turizma odvija se samo prema malim ruralnim naseljima u kojima mogućnost zarade motivira privatna kućanstva da se uključe u iznajmljivanje smještaja, no intenzitet tog procesa relativno je slabiji nego nakon Domovinskog rata. Procesi prividnog smanjenja pritiska odvijaju se u turističkim mjestima sa slabije razvijenim turizmom, u kojima se cjelokupna turistička ponuda svodi na mali broj objekata, te zatvaranje samo jednog dovodi do smanjenja ukupnog broja postelja i koeficijenta turističke funkcionalnosti.

Opadanje turizma i početak Domovinskog rata izravno se odražavaju na smanjenje smještajnih kapaciteta i socijalnog pritiska turizma već 1991. godine. Ipak, smanjenje koeficijenta turističke funkcionalnosti i broja postelja sporije je od opadanja turističkog prometa, budući da dio smještajnih objekata zadržava turističku funkciju i tijekom rata (pretežno hoteli i manji dio kampova). Koeficijent turističke funkcionalnosti brže se smanjuje u regijama izravno zahvaćenima ratnim razaranjima (Dubrovnik, Konavle) i onima izrazito ovisnima o turizmu

(Mljet, Pelješac), a sporije u regijama kompleksnije gospodarske strukture (Korčula, Donjoneretvanski kraj) (sl. 104.).

Iako sa završetkom rata započinje oporavak turizma, koeficijent turističke funkcionalnosti ukazuje na daljnje smanjenje i 1996. g. je najmanji od svih promatranih godina (33,7). Naizgled neočekivani proces posljedica je činjenice da se broj postelja tijekom i nakon rata i dalje smanjuje jer je dio hotela i odmarališta u ratnoj zoni oštećen ili potpuno uništen, a u dijelu neoštećenih objekata smješteni su prognanici i izbjeglice koji se još uvijek ne mogu vratiti svojim domovima. Značajan dio kapaciteta u privatnim kućanstvima također je stradao tijekom rata. Smanjenje socijalnog pritiska turizma posebno je izraženo u kopnenim regijama i regiji Pelješac – Orebić, gdje je dio naselja potpuno „izašao“ iz turizma za vrijeme rata. Naime, u malim turističkim mjestima ne registriraju se više postelje u privatnom smještaju, u Trpnju odmarališta potpuno gube turističku funkciju, a u ostalim većim turističkim mjestima broj postelja je smanjen, ali i dalje ostaju u turizmu. Stoga se u ovom razdoblju ne može govoriti o pritisku turizma, nego je turizam poželjan element gospodarske obnove regije nakon rata i za tranzicijske krize. Iz navedenog proizlazi da turizam u krizi opstaje samo u većim turističkim mjestima sa složenijom strukturom, dok u manjima nestaje. Hoteli se pritom pokazuju otpornijima na krizu od kućanstava koja brzo „izlaze“ iz turizma.

S druge strane, na otocima i u regiji Pelješac-Ston koeficijent turističke funkcionalnosti ponovno započinje svoj rast zbog povećanja broja postelja u komplementarnim kapacitetima (posebno u privatnim kućanstvima), dok se novi hoteli ne otvaraju. Na Mljetu se, uz Goveđare i Pomenu, u turizam uključuje Babino Polje, na Lastovu u turizam ponovno „ulaze“ Ubli, a u regiji Pelješac – Ston naselja Putniković, Ston, Žuljana i Broce.

Od druge polovice 1990-ih koeficijent turističke funkcionalnosti kontinuirano se povećava uslijed obnove postojećih i gradnje novih smještajnih kapaciteta, ali i depopulacije pojedinih regija. Za razliku od prijeratnog razdoblja, rast turističkog pritiska u ovom razdoblju vezan je prvenstveno uz rast broja postelja u kućanstvima, a znatno manje u hotelima i kampovima. Umjesto lokacijski i urbanistički pomno planiranih hotelskih objekata uglavnom uklopljenih u okoliš koji karakteriziraju turizam u prijeratnom razdoblju, sada sve brojniji postaju privatni objekti, često izgrađeni neplanski i bespravno, potpuno neuklopljeni u naseljsku fizionomiju, te dovode do širenja građevinskih dijelova naselja uz najatraktivnije dijelove prostora i zauzimaju ga za druge (turističke) funkcije. Koeficijent turističke funkcionalnosti brže se povećava do 2006. g., koja predstavlja kraj faze razvoja, kada doseže 53,3, no i dalje je ispod

prijeratnog regionalnog prosjeka. Međutim, u regijama Konavle, Korčula, Mljet i Lastovo turistički pritisak raste brže i već 2006. g. nadmašuje prijeratne iznose. Ubrzano povećanje smještajnih kapaciteta i socijalnog pritiska turizma posljedica je krize u drugim aktivnostima i okretanja dijela stanovništva turizmu iz nužde ili radi dodatne zarade. Na Mljetu i Lastovu za rast pritiska dijelom je odgovorno i smanjenje populacijske baze (sl. 103.).

Ulaskom u fazu konsolidacije i stagnacije smanjuje se intenzitet gradnje novih smještajnih kapaciteta pa time usporava i rast koeficijenta turističke funkcionalnosti. Zbog toga je 2011. g. zabilježen koeficijent turističke funkcionalnosti 55,1, koji je i dalje manji nego za prijeratnog vršnog pritiska (sl. 103.). Koeficijent je u svim regijama veći od prosjeka regije, osim u Donjoneretvanskom kraju. U regijama Pelješac-Orebić (233,7), Mljet (133,0), Lastovo (98,5), Korčula (88,5) i Konavle (59,4) veći je čak i nego 1986. g. To je posljedica pretežno prostorne difuzije turizma u prostor, a manjim dijelom povećanja pritiska u središnjim turističkim naseljima. Ta difuzija nije posljedica povećanja kapaciteta hotela i kampova, nego je vezana za izgradnju, dogradnju i prenamjenu privatnih kućanstava u objekte za iznajmljivanje turistima u naseljima koja nisu bila uključena u turizam. Socijalni pritisak turizma tako se ravnomjernije raspoređuje u prostoru i pridonosi širem uključivanju stanovništva u turizam (neki ni nemaju drugih mogućnosti zapošljavanja pa ih turizam zadržava u regiji). S druge strane, u regijama Pelješac-Ston (112,7), Dubrovnik (55,8) i Donjoneretvanski kraj (5,9) koeficijent ne doseže prijeratni iznos. Izuzev Pelješca i Mljeta, stoga se ni ne može govoriti o visokom socijalnom pritisku turizma na lokalne zajednice.

U regiji Pelješac-Orebić pritisak se najvećim dijelom povećava u orebićkom primorju (u naseljima Orebić – Stanković i Viganj) te u Podobuču i Dračama, a u turizam se uključuju gotovo sva naselja. Na Korčuli je povećanje koeficijenta turističke funkcionalnosti posljedica okretanja turizmu od strane dijela stanovništva koje je prije bilo orijentirano na druge gospodarske aktivnosti koje su propale ili u krizi. U turizam se uključuju sva naselja osim Potirne, a većim intenzitetom Blato i Vela Luka u zapadnom dijelu, dok su Korčula i Lumbarda i prije imala veliki koeficijent turističke funkcionalnosti. U unutrašnjim naseljima u središnjem dijelu otoka također se intenzivnije razvija turizam, no samo u njihovim priobalnim vikendaško-turističkim dijelovima. Turizam se širi u gotovo sva naselja i na Lastovu i na Mljetu, a pritisak je najveći u izrazito malim obalnim naseljima u kojima su receptivni kapaciteti i stanovnici malobrojni, a zamah uzima nova privatna turistička gradnja (Pomena, Polače, Ropa, Prožurska Luka, Okuklje i Saplunara na Mljetu, Pasadur, Zaklopatica i Skrivena

Luka na Lastovu). S obzirom na nerazvijenost ostalih gospodarskih grana, stanovništvo u tim regijama ne percipira turizam kao pritisak i pozdravljaju njegov daljnji rast (sl. 106.).

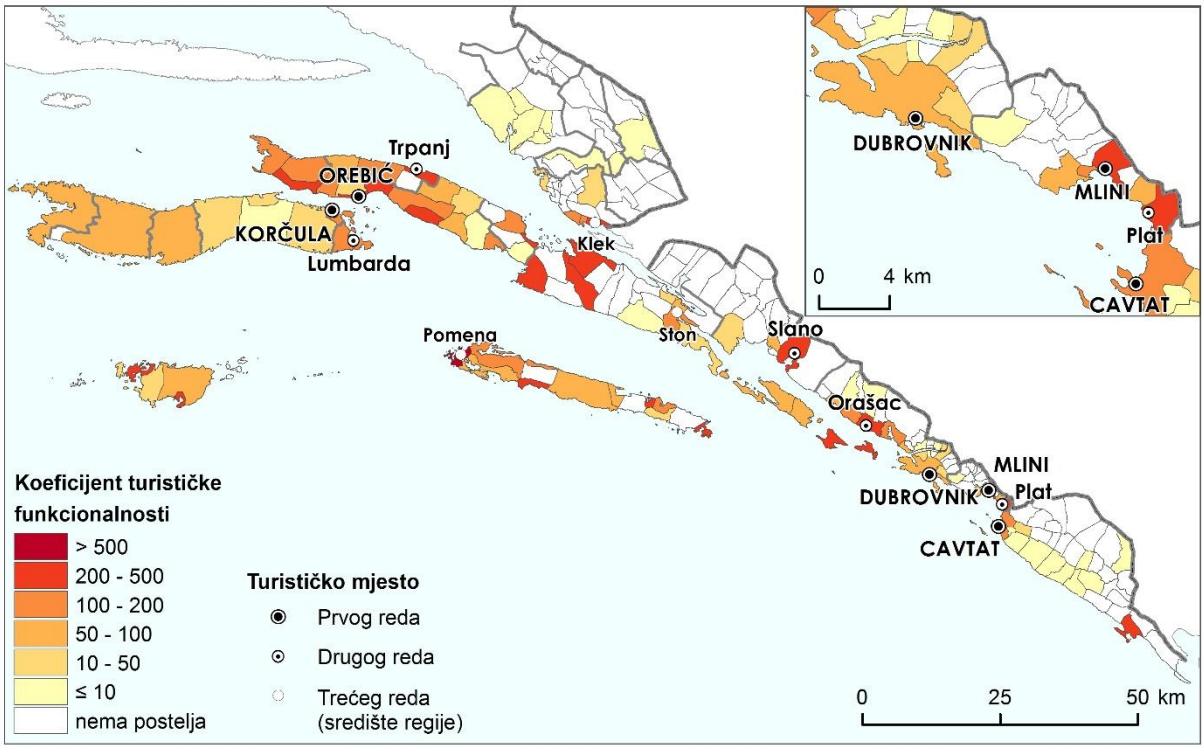

Sl. 106. Koeficijent turističke funkcionalnosti Južne Dalmacije 2011. g. (po naseljima)
Izvori: DZS (2011-2015; 2013)

Povećanje koeficijenta turističke funkcionalnosti u Konavlima nije rezultat rasta pritiska na Cavtat (u kojem je pritisak i prije bio veći), nego ekspanzije turizma u ruralna područja JZ dijela Konavala, a posebno u Molunat. U ruralnim naseljima u ruralni turizam uključuje se po nekoliko kućanstava, pri čemu je pritisak turizma zanemariv, a pridonosi njihovoj revitalizaciji.

Manji koeficijent turističke funkcionalnosti regije Dubrovnik, u odnosu na prijeratni vrhunac, posljedica je neobnavljanja dijela uništenih osnovnih smještajnih kapaciteta u Župi dubrovačkoj i u Dubrovniku, a čiji manjak ne uspijeva kompenzirati ni ubrzano povećanje kapaciteta u privatnom smještaju. Pritisak turizma i dalje je intenzivan u Slanom, Trstenom, Orašcu i Zatonu (ali manje nego prije rata) te na obali Župe dubrovačke. Za razliku od poluotočno-otočnih regija, ne događa se značajnija ekspanzija smještajnih kapaciteta iz obalnog prostora i turističkih centara u okolicu (taj proces se ne može kvalitetno pratiti ni zbog velikih promjena u administrativnom obuhvatu naselja), a tek se u pojedinim naseljima javljaju pojedinačni objekti za smještaj turista u ruralnim objektima, uz izuzetno malen koeficijent turističke funkcionalnosti. Ipak, u regiji se zbog apsolutno velikog broja postelja osjeti pritisak

turizma, a još snažniji utisak ostavljaju neobnovljeni veliki turistički objekti na najatraktivnijim lokacijama uz obalu.

Smanjenje koeficijenta u regiji Pelješac-Ston posljedica je promjene strukture smještajnih kapaciteta u odnosu na prijeratno razdoblje. Umjesto nekadašnjih velikih kampova prostornu difuziju u ovom razdoblju doživljava smještaj u privatnim kućanstvima, što rezultira i dalje visokim pritiskom turizma na lokalnu zajednicu. No ti su objekti brojem postelja ipak manji od prijeratnih pa je smanjenje koeficijenta turističke funkcionalnosti prisutno u svim naseljima, a posebno u okolici Stona. U Donjoneretvanskom kraju se, s obzirom na vrlo niski koeficijent, ni ne može govoriti o pritisku turizma. Ipak, u slivanjskom primorju pritisak je veći, posebno ako se uzme u obzir dominacija smještaja u kućanstvima i apsolutno mala populacija.

Iz navedenog proizlazi da, unatoč generalno manjem koeficijentu turističke funkcionalnosti, unutar regija postoje prostorne koncentracije s jakim pritiskom turizma, što je posebno izraženo u infrastrukturno neopremljenim i urbanistički nesređenim naseljima. U takvim uvjetima manji koeficijent turističke funkcionalnosti često izaziva veći socijalni pritisak turizma zbog male mogućnosti prihvata lokalnih zajednica (dijelovi Pelješca, Mljeta, Lastova, središnji dio Korčule, slivanjsko primorje). S druge strane, veća naselja često podnose i veći pritisak turizma zbog dobre infrastrukturne opremljenosti i razvijenosti usluga koje turisti koriste, bez izraženih negativnih posljedica (obalni dijelovi regije Dubrovnik, Cavtat, Korčula i Lumbarda).

8.5. INTENZITET UKUPNOG TURISTIČKOG PROMETA

Intenzitet ukupnog turističkog prometa može se pratiti još od 1966. g. te se već tada pokazuje razmjerno veliki pritisak turizma za to razdoblje (342,7). Očekivano je najjači u regijama Dubrovnik (681,0) i Pelješac-Orebić (428,8), koje su tada na početku faze razvoja. Slabiji intenzitet turističkog razvoja na Korčuli (134,2) i u regiji Pelješac-Ston posljedica je još uvijek pretežne orijentacije na poljoprivredu. Deagrarizirano stanovništvo na Korčuli orijentira se na industriju na samom otoku, a znatno manje pažnje posvećuje turizmu koji je na samom početku faze razvoja, dok deagrarizacija u regiji Pelješac-Ston rezultira odljevom stanovništva. Pritisak turizma izrazito je slab u regijama Donjoneretvanski kraj, Mljet i Lastovo koje su i dalje orijentirane na poljoprivredu, a turizam je tek u fazi uključivanja. Stoga se u tom razdoblju ne može niti govoriti o pritisku turizma na lokalnu zajednicu, nego se turizam smatra poželjnom alternativom poljoprivredi u osiguranju egzistencije unutar regija (sl. 107.).

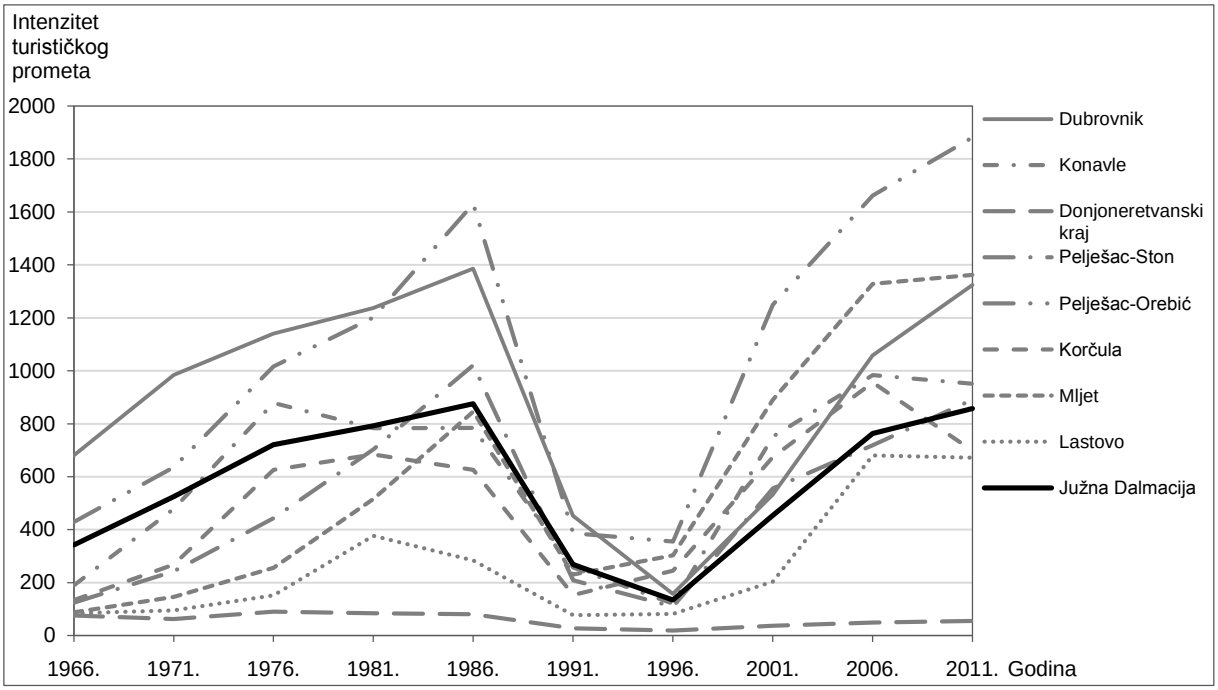

Sl. 107. Intenzitet ukupnog turističkog prometa regija Južne Dalmacije 1966. – 2011. (po odabranim godinama)
Izvori: SZS (1965a; 1972a); RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991; 1983a); DZS (1992-1994; 1994a; 1995-2006; 2003a; 2007-2010; 2011-2015; 2013)

Ubrzani razvoj turizma dovodi i do ubrzanog rasta intenziteta turističkog prometa koji već 1971. g. doseže 5,2 turista po stanovniku godišnje na razini cijele regije. Pritisak se ubrzano povećava u svim regijama, osim na Lastovu i Donjoneretvanskom kraju, gdje je još ispod vrijednosti 1 turista po stanovniku. Izuzev regije Pelješac-Ston, koja je još uvijek u fazi uključivanja, sve su regije duboko ušle u fazu razvoja, koju karakterizira ubrzani rast turističkog prometa koji je uzročno-posljedično vezan uz izgradnju novih hotela i kampova. Najveći rast pritiska turizma bilježe Korčula i Konavle. U Konavlima je turizam koncentriran u Cavtatu, dok se u Korčula u ovom razdoblju snažno okreće turizmu, u uvjetima kada industrija ne uspijeva prihvatiti sve poljoprivredne viškove. Pritisak turizma prostorno je nejednak te je osobito jak u turističkim mjestima s hotelima, odmarališta i kampovima, gdje broj turista ljeti nerijetko nadmašuje kapacitet nosivosti lokalnih zajednica. Pritom je turizam ograničen samo na razvijenija turistička mjesta i još se ne širi u njihove okolice.

Područja najveće koncentracije turizma (iznad 1000 dolazaka na 100 stanovnika) nalaze se u Dubrovačkom primorju u širem smislu, a vezana su za veća obalna naselja s hotelima i odmarališta (Slano, Trsteno, Zaton, Dubrovnik, Mlini i Cavtat). Izvan Dubrovačkog primorja područja s visokim pritiskom turizma su točkasto razmještena u prostoru i usko su prostorno ograničena (područje NP Mljet, grad Korčula, Orebić, Trpanj, Trstenik, Drače, Žuljana i Ston

na Pelješcu te Klek u Donjoneretvanskom kraju). Izvan tih područja turizam se pojavljuje tek u manjem broju naselja (sl. 107.).

Na prijelazu iz 1970-ih u 1980-te većina regija prelazi iz faze razvoja u faze konsolidacije i stagnacije. Rast intenziteta turističkog prometa nakratko usporava između 1976. i 1981., a nakon toga slijedi kratkotrajan i eksplozivan uzlet do 1986. g. kada se bilježi vršni turistički pritisak (intenzitet 875,5) koji do danas nije dosegnut. Intenzitet turističkog prometa 1986. g. najveći je u regijama Pelješac-Orebić (1630,8), Dubrovnik (1386,1) i Ston (1021,1). Jači pritisak u regiji Pelješac-Orebić nego u regiji Dubrovnik posljedica je manjeg broja stanovnika i orijentacije na turizam uz relativno veliki kapacitet smještaja u hotelima, kampovima i odmarališima. Intenzitet je najveći u turističkim središtima Orebiću (intenzitet 3748,2) i Trpnju (2881,4), a visok je i u Vignju i u Trsteniku. S obzirom na ranu prostornu difuziju, u turizam su uključena gotovo sva naselja, no intenzitet turističkog prometa je u njima manji (sl. 108.).

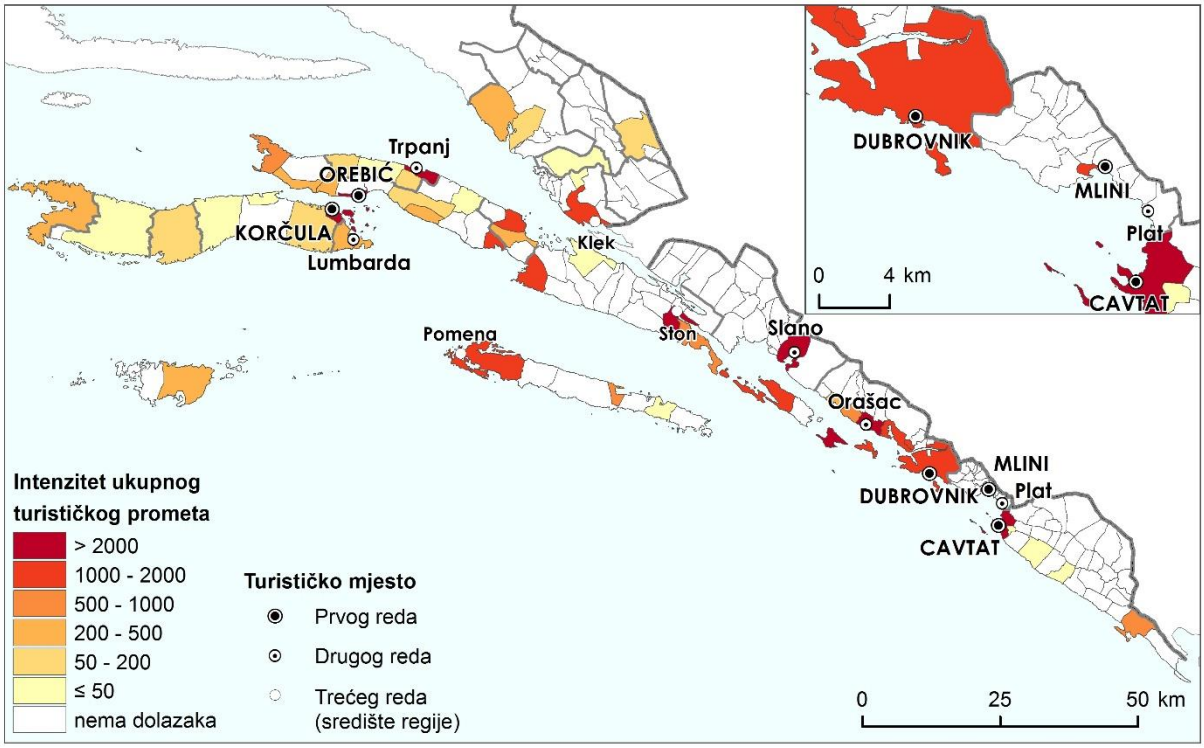

Sl. 108. Intenzitet ukupnog turističkog prometa Južne Dalmacije 1971. g. (po naseljima)
Izvori: SZS (1972a); RZS (1970-1975)

U regiji Pelješac-Ston, koja je 1986. g. već u fazi opadanja, u turizam je uključen manji broj naselja, ali je pritisak turizma u njima izuzetno visok, a smještajna ponuda svodi se na kampove relativno velikog kapaciteta (u odnosu na broj stanovnika) i na privatna kućanstva. Najveći intenzitet turizma je u malim naseljima Metohija (6430,8), Brocama (3666,1) i Žuljani (3529,2).

Poseban problem u regijama Pelješac-Orebić i, posebno, Pelješac-Ston predstavlja velika koncentracija turista u kratkom ljetnom razdoblju, koju mala naselja i nerazvijena turistička infrastruktura ne mogu prihvatiti bez negativnih socijalnih i okolišnih implikacija. U regiji Dubrovnik pritisak turizma je visok u samom gradu i u Župi dubrovačkoj (koji su iskazani kao jedno naselje), ali je ujedno i populacijska baza veća, a razvijena je i turistička infrastruktura pa je percepcija pritiska turizma povoljnija. S druge strane, pritisak turizma izuzetno je jak u manjim naseljima s relativno većim hotelima i odmarališta (Slano, Orašac, Lopud, Šipanska Luka – Jakljan). Za razliku od Pelješca, tu se ne događa prostorna difuzija turizma iz turističkih mjesta u okolicu, nego je turizam ograničen na obalu (sl. 109.).

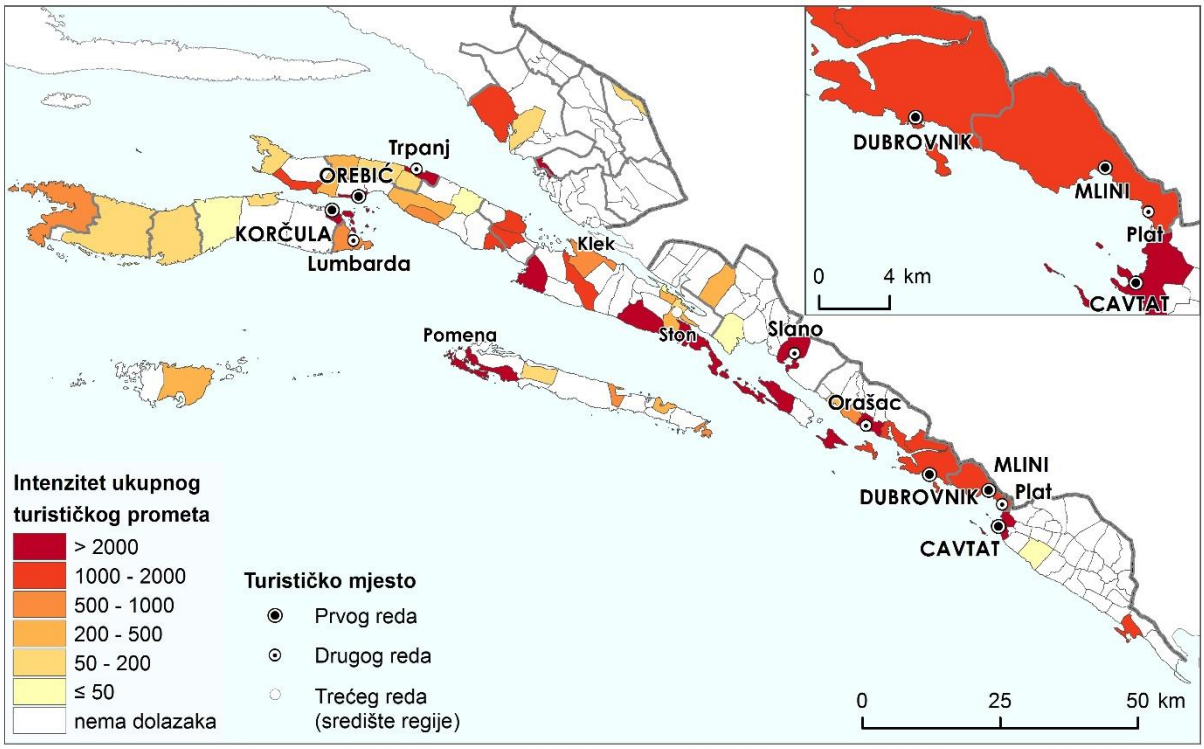

Sl. 109. Intenzitet ukupnog turističkog prometa Južne Dalmacije 1986. g. (po naseljima)
Izvori: RZS (1976-1991; 1983a); DZS (1994a)

Intenzitet turističkog prometa 1986. g. velik je na Mljetu (845,7), u Konavlima (784,3) i na Korčuli (625,5), ali je ispod prosjeka regije. S obzirom na koncentraciju u zapadnom dijelu otoka, pritisak turizma na Mljetu najjači je unutar NP Mljet, osobito u Pomeni (8378,0), gdje je smješten jedini otočni hotel, te u Goveđarima, a tim naseljima u turističkom i gospodarskom smislu gravitira cijeli otok. Pritisak na taj dio otoka dodatno stvaraju jednodnevni posjetitelji s Pelješca, Korčule i iz Dubrovnika. U ostalim naseljima u turizam su sporadično uključena tek pojedina kućanstva pa je intenzitet turističkog prometa izuzetno nizak (sl. 109.).

U Konavlima je, izuzev Cavtata, turistički pritisak vrlo slab, a uz Molunat i Popoviće su u izletički turizam uključena i neka druga ruralna naselja, no u njima se ne ostvaruju noćenja. Intenzitet turističkog prometa na Korčuli velik je u samom gradu (2056,5), malo je veći u Lumbardi i Veloj Luci, a u ostalim naseljima je sporadično i slabije razvijen, s naglaskom na privatna kućanstva. Generalno manji intenzitet turističkog prometa u korčulanskim naseljima vezan je i za veći broj stanovnika tih naselja pa su veće i mogućnosti prihvata turista bez negativnih socijalnih i fizionomskih efekata. Na Lastovu i u Donjoneretvanskom kraju pritisak turizma je manji (intenzitet iznosi 284,2 i 80,8), a prevladavaju druge gospodarske aktivnosti.

Iz prethodne analize proizlazi da je na vrhuncu predratnog razvojnog ciklusa pritisak turizma najjači u turističkim mjestima i regijama s visokim brojem i udjelom hotela, kampova i odmarališta. Smještaj u privatnim kućanstvima je u razvoju, no u cjelini zauzima tek manji broj i udio, pa je u naseljima s dominacijom privatnog smještaja pritisak turizma znatno manji. Prostorna difuzija turizma ne odvija se u svim turističkim regijama u fazi stagnacije, nego samo na Pelješcu i Korčuli. Izuzetno jak pritisak turizma u nekim područjima predstavlja jedan od glavnih razloga kasnijeg opadanja. Naime, turistički promet u tim je područjima iznad mogućnosti koje turistička mjesta i lokalne zajednice mogu prihvatiti svojim brojem stanovnika i turističkom infrastrukturom, što stvara izrazito negativne učinke u ljetnoj sezoni i dovodi do smanjenja turističkog doživljaja te odvraća turiste od povratka u te destinacije.

Nakon 1986. g. turizam ulazi u fazu opadanja, što prati i smanjenje socijalnog pritiska turizma. Intenzitet turističkog prometa smanjuje se brže od koeficijenta turističke funkcionalnosti, što je posljedica činjenice da su smještajni kapaciteti i dalje u funkciji, ali turisti više ne dolaze. Godine 1991. intenzitet turističkog prometa smanjen je na 268,9 i u svim je regijama smanjen pretežno istim intenzitetom. Manja naselja sa smještajem u kućanstvima potpuno „izlaze“ iz turizma, kao i dio naselja s dominacijom kampova, a turizam se smanjenim intenzitetom odvija još samo u naseljima s većim udjelom hotelskih postelja.

Nakon završetka Domovinskog rata turizam u regiji se počinje polako obnavljati, što označava početak novog razvojnog ciklusa. Godine 1996. zabilježen je najmanji intenzitet turističkog prometa u cijelom razdoblju (134,7), a glavni razlozi su uništenost značajnog dijela smještajnih kapaciteta i percepcija rata na inozemnim turističkim tržištima, zbog čega turisti ne dolaze u regiju. Veći intenzitet turističkog prometa imaju regije Pelješac-Orebić (355,2), Korčula (245,2) i Mljet (303,5), koje se zbog udaljenosti od ratom opustošenih područja smatraju sigurnijim i u njima turistička infrastruktura nije oštećena (na Korčuli i Mljetu intenzitet

turističkog prometa je veći nego 1991. g.). U regijama zahvaćenima ratom (Dubrovnik, Konavle, Pelješac-Ston) intenzitet turističkog prometa izuzetno je malen i sporije se uključuju u turizam, posebno one s dominacijom smještaja u privatnim kućanstvima (sl. 107.).

U drugoj polovici 1990-ih turizam se razvija relativno sporije, usmjeren je na obnovu smještajnih kapaciteta, povratak stanovništva i vraćanje reputacije na inozemnim tržištima. Zbog toga je rast intenziteta turističkog prometa sporiji i turistička područja tek krajem 1990-ih ulaze u fazu razvoja. Za razliku od prijeratnog razdoblja, većim intenzitetom se povećavaju postelje u privatnom smještaju, dok dio nekadašnjih hotela i odmarališta do danas nije ponovno stavljen u funkciju. Zbog toga dio nekad snažno opterećenih turističkih mjesta gubi svoju funkciju (Trpanj, Jakljan, Kupari), a istovremeno se odvija relativno snažna ekspanzija turizma i rast turističkog pritiska u nekim novim turističkim mjestima (posebno na Mljetu, Lastovu i Korčuli). Dominantni turistički proizvod i dalje ostaje *sunce i more* visoke sezonalnosti i pritiska turizma ljeti, posebno u područjima gdje turizam nije bio snažnije razvijen prije rata pa ne postoje receptivne i infrastrukturne mogućnosti za prihvat većeg broja turista. U prvoj polovici 2000-ih većina regija je u fazi razvoja intenzitet turističkog prometa ubrzano raste, no s brzim ulaskom u fazu konsolidacije i/ili stagnacije u većini regija 2004. – 2008., taj rast počinje usporavati (2001. g. 453,3; 2006. g. 763,2, 2011. g. 857,2) (sl. 107.).

Otočne turističke regije, Pelješac-Orebić i Konavle u poslijeratnom razdoblju pritom nadmašuju svoj prijeratni intenzitet turističkog prometa. U regijama Pelješac-Orebić i Korčula obnavljaju se prijeratni turistički kapaciteti, a uz njih se grade i novi u privatnim kućanstvima, te se veći dio stanovništva dodatno okreće turizmu, zbog krize u drugim aktivnostima. Na Lastovu i Mljetu turizam se širi iz inicijalnih žarišta u ostala otočna naselja, pretežno na temelju ekspanzije smještaja u privatnim kućanstvima, što, uz manju populacijsku bazu, rezultira snažnim rastom intenziteta turističkog prometa. Sporiji rast pritiska turista na regiju Dubrovnik posljedica je sporije obnove smještajnih kapaciteta, posebno u hotelima i odmarališta.

Godine 2011. intenzitet ukupnog turističkog prometa doseže visokih 852,7, ali još uvijek nije nadmašen prijeratni maksimum. Intenzitet turističkog prometa izuzetno je velik u regijama Pelješac-Orebić (1880,5), Mljet (1362,7) i Dubrovnik (1324,2). Iako je u regiji Pelješac-Orebić pritisak turizma i prije rata bio jak, u turizam se sada uključuju sva naselja, uz istovremeni rast turističkog pritiska, posebno u orebićkom primorju (Orebić 2869,6). U unutrašnjosti se povećava broj ruralnih turističkih objekata koji pridonose revitalizaciji naselja (sl. 110.).

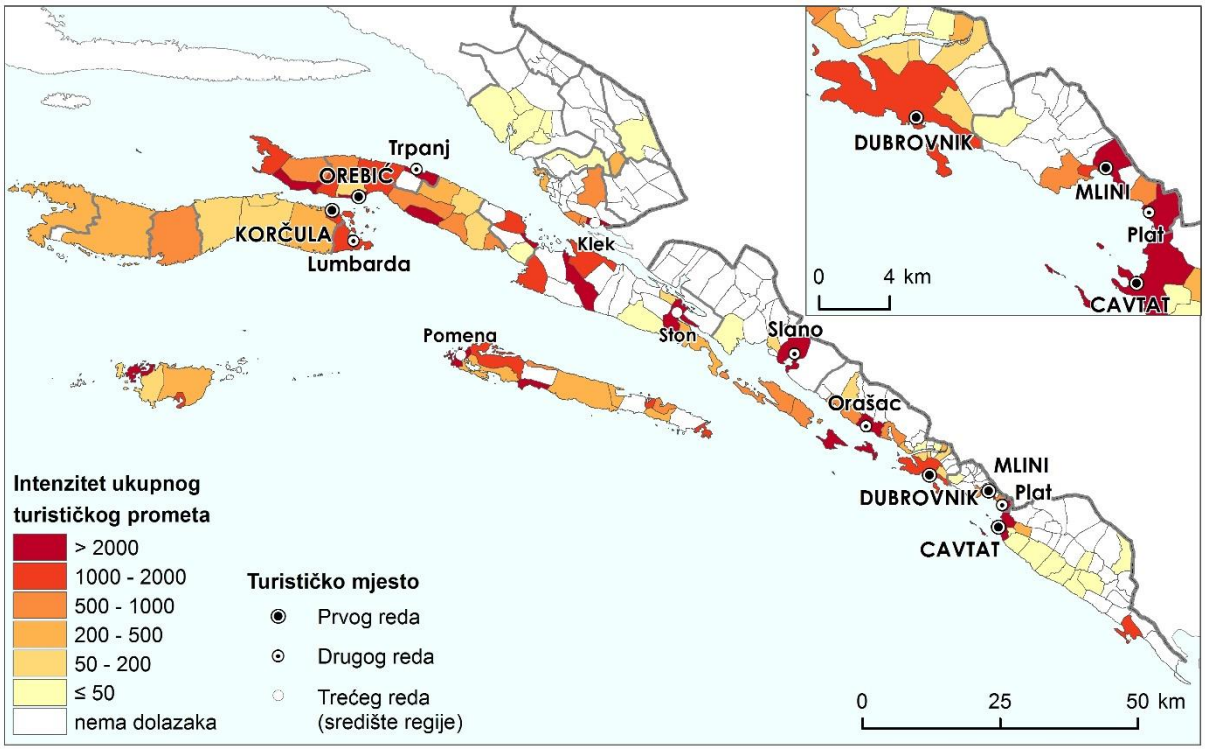

Sl. 110. Intenzitet ukupnog turističkog prometa Južne Dalmacije 2011. g. (po naseljima)
Izvor: DZS (2011-2015; 2013)

Na Mljetu je u ovom razdoblju prisutna prostorna difuzija turizma iz područja NP Mljet u gotovo sva otočna naselja, posebno u vrlo mala obalna naselja u kojima se grade apartmani u kućanstvima, često bez potrebne komunalne i turističke infrastrukture. S obzirom na isključivo ljetni odmorišni turizam, to dovodi do relativno jakog pritiska ljeti te snažne fizionomske transformacije (degradacije) obalnih naselja. Ipak, izuzev Pomene s izuzetno velikim pritiskom turizma (intenzitet 15.215,4), broj turista i pritisak turizma apsolutno su manji.

U regiji Dubrovnik obnova osnovnih kapaciteta odvija se sporije pa i intenzitet turističkog prometa raste sporije, no uz intenzivno povećanje kapaciteta u privatnim kućanstvima. Pritisak turizma u prosjeku je snažan, posebno u samom Dubrovniku (intenzitet 1930,7), gdje je dodatno pojačan relativno velikim brojem jednodnevnih posjetitelja s kruzera. Pritisak turizma je mjestimično izuzetno velik u malim turističkim središtima s relativno velikim hotelima u Dubrovačkom primorju (Orašac 5100,6, Slano 3471,7), na otocima (Koločep 3039,3, Lopud 2874,7) i u Župi dubrovačkoj (Plat 5209,9, Mlini 4920,8). Turizam u ovoj regiji ne doživljava prostornu difuziju, nego je pritisak i dalje vrlo visok samo na obali, dok u unutrašnjim naseljima gotovo ni nema registriranog turističkog prometa (sl. 110.).

Intenzitet turističkog prometa 2011. g. u regijama Konavle (951,1) i Pelješac-Ston znatno je manji nego u prethodne tri regije. U Cavtatu visokoj turističkoj posjećenosti i pritisku turizma pridonosi relativno velika hotelska ponuda i recentna ekspanzija smještaja u kućanstvima. Turizam se ekstenzivno razvija i u ruralnim naseljima između Konavala i Molunta, no u mjeri u kojoj se ne može govoriti o pritisku turizma. Znatno slabiji intenzitet turističkog prometa u regiji Pelješac-Ston u odnosu na prijeratno razdoblje posljedica je sporije obnove smještajnih kapaciteta. Naime, dio kampova nakon rata se više ne otvara, a njihove kapacitete dijelom kompenziraju privatna kućanstva. Međutim, sada se pritisak turizma povećava u većem broju turističkih mjesta, a intenzitet turističkog prometa je posebno velik u naseljima Ston (2345,0), Mali Ston (2299,3), Drače (2025,8) i Putniković (2001,2), dok u ostalima varira na nižoj razini.

Na Korčuli (698,2) i Lastovu (674,3) je pritisak turizma relativno velik, ali ispod prosjeka regije. Intenzitet turističkog prometa u samom gradu Korčuli slabiji je nego za prijeratnih vrhunaca (1915,7), kao i u Veloj Luci, gdje se više ne registrira zdravstveni turizam, a dio nekadašnjih hotela i odmarališta nema turističku funkciju. Na Lastovu se, kao i na Mljetu, turizam difuzno širi u mala obalna naselja (Zaklopatica, Pasadur, Skrivena Luka), u kojima se grade novi apartmani u kućanstvima, što dovodi do fizionomske transformacije obale.

Intenzitet turističkog prometa u Donjoneretvanskom kraju daleko je ispod prosjeka regije (55,2), no znatno je veći u naseljima slivanjskog primorja visoko transformiranih pod utjecajem vikendaštva i turizma. Pritisak turizma u tim naseljima dodatno pojačavaju jednodnevni posjetitelji (kupači) tijekom ljetne turističke sezone. Istovremeno je prisutna blaga prostorna difuzija turizma u naselja uz samu deltu Neretve, a vezana je uz ekstenzivni razvoj ruralnog turizma.

U poslijeratnom razdoblju intenzitet turističkog prometa ima drugačiji karakter nego prije rata. Umjesto koncentracije i snažnog pritiska u manjem broju naselja pod utjecajem velikih odmarališta i hotela, danas glavni faktor povećanja pritiska turizma i širenja tih pritisaka u prostor predstavlja ekspanzija postelja u privatnim kućanstvima. Taj proces često dovodi do neplanske, neestetske i prekomjerne gradnje na najatraktivnijim lokacijama uz obalu i zauzima ih za druge (turističke) namjene. Ruralni turizam je u začecima na Pelješcu, u Konavlima i u Donjoneretvanskom kraju te pridonosi blagoj prostornoj difuziji turističkog pritiska.

8.6. PERCEPCIJA SOCIOEKONOMSKIH UČINAKA TURIZMA

Percepcija socioekonomskih učinaka turizma ispitana je anketnim istraživanjem na prigodnom uzorku lokalnog stanovništva na otoku Korčuli i u Dubrovniku tijekom ljetne turističke sezone 2014. g., a nadopunjena je mišljenjem direktora lokalnih turističkih zajednica o istraživanim elementima. Ukupni socioekonomski učinci turizma ocijenjeni su blago pozitivno (prema Likertovoj skali 1-5) i u Dubrovniku (3,7) i na Korčuli (3,6). Na Korčuli je ocjena socioekonomskih učinaka izjednačena sa okolišnim učincima, dok su sociokulturni učinci ocijenjeni pozitivnije (3,8). U Dubrovniku je ocjena socioekonomskih učinaka između slabije ocijenjenih okolišnih (3,5) i više ocijenjenih sociokulturnih učinaka (3,9).

Socioekonomski učinci ispitani u anketnom istraživanju uvjetno se mogu podijeliti u četiri osnovne skupine: (1) mogućnosti zaposlenja i životni standard, (2) raznovrsnost i cijene dobara i usluga, (3) socijalna i prostorna distribucija dohotka, (4) planski i budući razvoj turizma.

8.6.1. Mogućnosti zaposlenja i životni standard

U prvoj skupini socioekonomskih učinaka turizma ispitanici su trebali ocijeniti u kolikoj se mjeri slažu s povezanošću razvoja turizma i otvaranja novih radnih mjesta te rasta životnog standarda lokalnog stanovništva (prilozi 3. i 4.). Ispitanici su izrazito svjesni pozitivnih socioekonomskih učinaka turizma, kao i činjenice da bez turizma tih efekata ne bi bilo ili bi ih bilo znatno manje, stoga izrazito visoko ocjenjuju utjecaj turizma na otvaranje novih radnih mjesta (prosjek u oba područja 4,3) i rast životnog standarda (na Korčuli 4,0, u Dubrovniku 4,1). Razlike u percepciji između različitih sociodemografskih skupina su relativno male, i to pretežno u stavovima prema otvaranju novih radnih mjesta. Na Korčuli srednje obrazovani i zaposleni u turizmu naglašenije smatraju da je turizam otvorio nova radna mjesta (prosjek 4,4 u obje skupine). U obje regije ta percepcija blago slabi s povećanjem dobi, što pokazuje da stariji, koji dulje imaju uvid u procese pod utjecajem turizma, imaju malo kritičniji stav od mlađih i srednje zrelih ispitanika. Jedino značajnije odstupanje u stavovima prema utjecaju turizma na životni standard pokazuju zaposleni ispitanici na Korčuli koji se u manjoj mjeri slažu s tvrdnjom da je razvoj turizma uzrokovao porast životnog standarda (3,8) nego ostali ispitanici (4,4), iako i jedni i drugi pokazuju visoku razinu afirmacije. To se može objasniti djelomičnim nezadovoljstvom intenzitetom razvoja turizma od strane zaposlenih nastalog zbog raskoraka između njihovih želja i stvarnog stanja.

Intervjuiranjem direktora turističkih zajednica potvrđena je pretpostavka o visokoj uključenosti lokalnog stanovništva i kućanstava u turizam. Udio registriranih kućanstava koja iznajmljuju smještaj turistima varira od 12 % u Župi dubrovačkoj do 90 % u Lumbardi[202]. Procjenjuje se da uz registrirana kućanstva još 20 % njih iznajmljuje smještaj neregistrirano[203]. U turizmu je izravno ili neizravno zaposlen visoki udio stanovništva, no ne postoje točni i precizni podaci. U istočnom dijelu Korčule taj je udio osobito visok – u Lumbardi su gotovo svi stanovnici na neki način vezani uz turizam, a u Gradu Korčuli barem 1 ili 2 osobe u svakoj obitelji rade u turizmu te cijela mlađa generacija. U novije vrijeme se iz nužde turizmu okreće i dio pomoraca koji su radili u tvrtki u stečaju Mediteranska plovidba, a nisu našli posao u drugim pomorskim tvrtkama. U Smokvici i Veloj Luci oko 40 % stanovništva radi u turizmu ili je vezano uz turizam, a treba im dodati i osobe koje turizam kombiniraju s poljoprivrednom i ribarstvom (Dragojević, intervju, 2014; Maretić, intervju, 2014; Šestanović, intervju, 2014; Turudić, intervju, 2014).

Za Grad Dubrovnik ne postoje procjene koliko stanovništva radi u turizmu direktno ili indirektno, ali direktorica TZ Grada Dubrovnika (Vlašić, intervju, 2014) ističe da u Gradu s jedne strane postoji priljev (sezonske) radne snage iz Slavonije iz BiH koji rade za niže plaće, nisu živjeli uz turizam i nisu naviknuti na rad u turizmu, dok s druge strane postoje nezaposleni lokalni stanovnici koji ne žele raditi za niske plaće. U Općini Župa Dubrovačka veliki udio stanovništva radi u hotelima, kao prijevoznici na brodovima ili u drugim aktivnostima, a u Općini Dubrovačko Primorje taj udio doseže i 90 %, budući da su druge gospodarske aktivnosti razvijene tek u tragovima (obrada kamena u Visočanima i uzgoj školjaka u uvali Bistrina) (Handabaka, intervju, 2014; Vlašić, intervju, 2014; Zvono, intervju, 2014).

Direktori turističkih zajednica tvrde da je za daljnje povećanje broja radnih mjesta u turizmu potrebno povećati broj i obujam smještajnih kapaciteta, realizirati barem dio planiranih objekata, povećati masovnost turizma, produljiti turističku sezonu i/ili proširiti turističku ponudu. Proširivanje ponude pritom ne obuhvaća samo otvaranje novih hotela i drugih

[202] U Općini Župa Dubrovačka 2014. g. je bilo registrirano 306 kućanstava koja nude smještaj turistima ili 12 % ukupnog broja kućanstava (2011. g.), u Općini Dubrovačko primorje 110 kućanstava ili 14 %, u Općini Vela Luka oko 250 ili jedna šestina, u Općini Smokvica oko četvrtina, u Gradu Korčuli oko 530, što također čini četvrtinu, a u Općini Lumbarda oko 350 ili 88 % (intervjui s direktorima turističkih zajednica JLS). Za Grad Dubrovnik i Općinu Blato nema dostupnih podataka.

[203] Dragojević (intervju, 2014) to potkrepljuje tvrdnjom da je broj registriranih smještajnih kapaciteta u samom naselju isti, a raste broj smještajnih kapaciteta po okolnim uvalama, u vikendicama, paralelno s legalizacijom nekretnina (2014. g. ih je bilo barem pedesetak).

smještajnih objekata, nego uključivanje ostalih novih i postojećih sadržaja u turističku ponudu (npr. izgradnja marina, otvaranje šetnica, iznajmljivanje kajaka, skutera, vozila itd.).

8.6.2. Raznovrsnost i cijene dobara i usluga

U drugoj skupini pitanja ispitanici su trebali izraziti koliko se slažu s tvrdnjama da je turizam doveo do povećanja broja i raznovrsnosti usluga te da je uzrokovao rast cijena roba i usluga. Ispitanici u obje regije smatraju da je turizam doveo do povećanja broja raznovrsnosti usluga (na Korčuli 3,9, u Dubrovniku 4,0), no postavlja se pitanju mogu li razlučiti aspekte tog procesa kao posljedicu turizma od tijeka općeg društvenog razvoja. Na Korčuli veći stupanj slaganja s tim pokazuju mlađi zreli (4,1) i stariji ispitanici (4,0) te osobe koje rade u turizmu (4,0), dok su srednja dobna skupina (3,7) i osobe čiji posao nije vezan uz turizam indiferentni (3,6). U Dubrovniku jedino značajnije odstupanje u razmišljanju postoji prema dobi, pri čemu su stariji ispitanici svjesniji povećanja broja i raznovrsnosti usluga pod utjecajem turizma (4,6), a mlađi ispitanici to uzimaju „zdravo za gotovo“ (3,9). S obzirom na dulji uvid u navedene procese, stariji pamte i razdoblje manje ponude i raznovrsnosti usluga, a mlađi tu razliku ne vide.

S druge strane, percepcija povećanja cijena pod utjecajem turizma razlikuje se među istraživanim područjima. U Dubrovniku ispitanici izrazito snažno povezuju turizam s povećanjem cijena roba i usluga (4,5), dok su na Korčuli i percepcija (3,8) i stvarno povećanje znatno manji pa nema ni većih razlika u shvaćanju između različitih sociodemografskih skupina. Naime, u Dubrovniku su cijene proizvoda, usluga i nekretnina daleko više od hrvatskog prosjeka pa je i život izrazito skup, posljedica čega je intenzivna stambena suburbanizacija i muzealizacija povijesne jezgre. S tim se slaže i direktorica TZ Grada Dubrovnika (Vlašić, intervju, 2014) koja ističe da ljudi skupo prodaju stanove u jezgri, a zatim po nižim cijenama kupuju stanove izvan jezgre. Problem također predstavljaju znatno više cijene namirnica u trgovinama u jezgri nego izvan, iako se radi o istim trgovačkim lancima. Stupanj slaganja s tim u Dubrovniku povećava se s udjelom prihoda kućanstva koji se ostvaruje u turizmu (prosječna ocjena za ispitanike čija kućanstva ne ostvaruju prihode u turizmu iznosi 4,1, za ispitanike iz kućanstava do polovice prihoda od turizma iznosi 4,5, a za one s višim udjelom 4,6). S rastom cijena pod utjecajem turizma također se više slažu visoko obrazovani (4,7) i zaposleni (4,6) nego srednje obrazovani (4,3) i osobe koje ne rade (4,2).

8.6.3. Socijalna i prostorna distribucija dohotka

Skupina pitanja o socijalnoj i prostornoj distribuciji dohotka uključuje ocjenu tvrdnji da korist od turizma ima samo mala skupina ljudi u regiji, da se prihod od turizma ulaže u razvoj regije i da se prihod od turizma odlijeva izvan regije. Unatoč očekivanju, ispitanici na Korčuli se uglavnom ne slažu da je korist koncentrirana u manjem broju ruku (2,7), dok su stavovi u Dubrovniku vrlo oprečni i indiferentni (3,0). To se može objasniti činjenicom da značajan udio stanovništva i kućanstava, posebno na Korčuli, stječe dio svog prihoda od turizma pa su time i svjesni da korist od turizma nije rezervirana samo za malobrojne. Ipak, u oba je područja prisutna percepcija da se prihod od turizma odlijeva izvan regije (na Korčuli 3,2; u Dubrovniku 3,6) i da se ne ulaže dovoljno u razvoj regije (2,6). Naglašenija percepcija odljeva prihoda iz Dubrovnika vezana je uz prisutnost međunarodnih lanaca hotela i trgovina, kao i inozemnih vlasnika vrijednih nekretnina. Ispitanici smatraju da prihod na taj način „izlazi" iz regije, a da oni moraju plaćati troškove razvoja turizma, poput visokih cijena dobara, usluga i nekretnina. Negativan stav prema ulaganju prihoda od turizma u razvoj regije može se povezati s brojnim prostornim problemima u turističkim područjima na užem i širem planu, poput neplanske izgradnje, neadekvatne prometne povezanosti, nedostatka radnih mjesta i nerazvijenosti ostalih gospodarskih aktivnosti, a za koje ispitanici očekuju da se riješe pod utjecajem turizma.

Iako intervjuirani direktori turističkih zajednica ne spominju probleme odljeva prihoda izvan regije i koncentraciju prihoda u rukama malobrojnih, svi potvrđuju kako se značajan dio prihoda od turizma ulaže u razvoj regije. To se odnosi i na prihode od boravišne pristojbe i na prihode kućanstava od turizma. Turističke zajednice trećinu svoji prihoda od boravišne pristojbe uplaćuju jedinicama lokalne samouprave koje to zatim ulažu u razvoj osnovne infrastrukture (ceste, kanalizacije), u čišćenje turističkih mjesta, unaprjeđenje okoliša (zelenila, plaža), u razvoj manifestacija ili u promidžbu, čime se taj prihod ponovno vraća u turizam, ali i koristi lokalnoj zajednici na širem planu. Čak se i prihodi kućanstava i obrtnika ponovno ulažu u razvoj turističkih mjesta i turizma, poput obnove vinograda, maslinika, izgradnje bazena uz vile i sl.[204].

Za razliku od ostalih socioekonomskih implikacija turizma, u ovoj skupini postoje značajne razlike u odgovorima, pa čak i suprotnosti u stavovima između različitih sociodemografskih skupina, posebno u Dubrovniku. To se ponajviše odnosi na dobne skupine i skupine ispitanika prema udjelu prihoda kućanstva od turizma, dok se obrazovanje, zanimanje i posao u turizmu pokazuju kao slabiji faktori povezani sa stavovima. U Dubrovniku srednja zrela generacija ima

[204] Dragojević (2014) procjenjuje da se čak 80 % prihoda od turizma izravno ili neizravno ulaže u razvoj naselja.

najpesimističnije stavove – smatraju da je korist turizma koncentrirana u manjoj skupini (3,3), ne smatraju da se prihod od turizma ulaže u razvoj regije (2,3) i ističu da se prihod odlijeva izvan regije (3,9). Ti su ispitanici itekako svjesni navedenih problema i očekuju da se riješe brzo pod utjecajem turizma, no u stvarnosti taj je tempo znatno sporiji od očekivanja. Stariji ispitanici imaju umjeren ili čak pozitivan stav i smatraju da turizam pridonosi razvoju regije (3,4), a mlađi zreli ispitanici također imaju blaže stavove. Na Korčuli su stavovi ispitanika prema dobi kontradiktorni i nije ih moguće objasniti. Mlađi zreli ispitanici uglavnom nemaju zastupljen stav da se prihod od turizma ulaže u razvoj regije (2,4), no indiferentni su po pitanju odljeva prihoda izvan regije (3,1). S druge strane, stariji su indiferentni po pitanju ulaganja u regiju (2,9), ali istovremeno smatraju i da značajan dio prihoda izlazi iz regije (3,5).

U Dubrovniku ispitanici koji više ovise o turizmu imaju oštrije stavove o koncentraciji prihoda (3,2) i odljevu izvan regije (3,7) nego ostali ispitanici. S druge strane, ispitanici čija kućanstva ovise o turizmu manjim dijelom ili ne ovise uopće uglavnom su neutralni prema distribuciji dohotka (2,9 i 2,8), odljevu prihoda izvan regije (3,6 i 3,0) i ulaganju u regiju (2,9 i 2,6). U svim se skupinama takvi stavovi djelomično mogu objasniti nezadovoljstvom prihodima ostvarenim u turizmu te nedovoljno izraženim pozitivnim ekonomskim efektima turizma. Na Korčuli su stavovi o koncentraciji dohotka unutar zajednice analogni Dubrovniku. Ispitanici čija kućanstva ne ostvaruju prihod od turizma imaju blago negativan stav prema odljevu prihoda iz regije (2,8), dok ostali smatraju da prihod od turizma izlazi izvan regije (3,4). Kao i u Dubrovniku, to je posljedica razlika između njihovih želja za razvojem turizma i zaradom te stvarnog stanja koji ne odgovara tim očekivanjima.

U ostalim sociodemografskim skupinama postoje tek manje razlike, i to izrazitije na Korčuli nego u Dubrovniku. Na Korčuli sekundarno obrazovani imaju blaže izražen negativan stav prema ulaganju sredstava od turizma unutar regije (2,7) i neutralan stav prema odljevu prihoda od turizma izvan regije (3,1), dok su visoko obrazovani kritičniji prema ulaganju u razvoj regije (2,2) te smatraju da se novac od turizma odlijeva izvan otoka (3,6). U Dubrovniku zaposleni, i naročito oni koji ne rade u turizmu, pokazuju viši stupanj percepcije o koncentraciji prihoda u rukama malobrojnih (3,2 i 3,1) te izrazitije doživljavaju odljev prihoda izvan regije (3,7 i 3,6) nego ostale skupine.

8.6.4. Planski razvoj turizma i tradicionalne djelatnosti

Posljednja skupina pitanja o socioekonomskim učincima uključuje stavove o planskom razvoju turizma, o utjecaju turizma na napuštanje tradicionalnih djelatnosti (poljoprivreda, ribarstvo, obrti) i o budućem razvoju turizma. Ispitanici u obje regije izražavaju podjednako neslaganje s tvrdnjom da se turizam razvija planski (na Korčuli 2,5, u Dubrovniku 2,4), što pokazuje da su svjesni problema koji proizlaze iz očigledno stihijskog razvoja turizma. Iako prostorni planovi i strategije razvoja turizma postoje, takvi stavovi su odraz njihovih nepoštivanja ili promjena uslijed privatnih interesa moćnih ili politički povezanih pojedinaca.

U oba područja je vidljivo da što je udio prihoda kućanstva od turizma viši, stupanj slaganja s planskim karakterom turizma se smanjuje. S povećanjem involviranosti u turizam svi ispitanici postaju sve svjesniji stihijskog karaktera turističkog razvoja i negativnih efekata turizma. Na Korčuli su prema tome kritičniji visoko obrazovani (2,1) i zaposleni (2,4), koji su nerijetko i sami uključeni u turizam te imaju uvid u karakter razvoja. U Dubrovniku je prema tome posebno kritično srednje zrelo stanovništvo (2,0), generacija rođenja između 1965. i 1979. g., koja je u mlađoj dobi bila svjedok intenzivne fizionomske transformacije pod utjecajem divlje gradnje, uz nedovoljno izražene pozitivne ekonomske efekte. Mlađi ispitanici to ne uočavaju u toj mjeri (2,5) jer se u posljednjem razvoju turizam počinje više planski usmjeravati.

Na pretežno stihijski karakter razvoja turizma ukazuju i direktori turističkih zajednica. Navode kako se jedino hoteli i marine razvijaju planski, dok se svi ostali elementi turističke ponude razvijaju spontano i stihijski, a rijetko prema projektima. Problem često čini brži intenzitet turističkog razvoja nego što mu se lokalna zajednica može prilagoditi, a konflikt nastaje ako lokalne vlasti nemaju dovoljno sluha za razvoj infrastrukture (Dragojević, intervju, 2014). Prepreku također predstavlja nedovoljna organizacija na razini destinacije, odnosno problem nedovoljnog zajedničkog djelovanja. Tako Maretić (intervju, 2014) ističe kako je otok Korčula cjelina, ali je nedovoljno turistički integriran jer svaka općina vodi svoju politiku. Slična je situacija i u Dubrovačkom primorju u širem smislu izvan Dubrovnika, gdje svaki hotel ima svoju promidžbu i politiku, a iznajmljivači svoju zasebnu.

U percepciji utjecaja turizma na napuštanje tradicionalnih djelatnosti postoje značajne razlike između Dubrovnika, gdje prevladava slaganje s tim stavom (3,8), i Korčule, s izrazitijim protivljenjem (2,8). To se dijelom može objasniti aktualnom gospodarskom strukturom. Na Korčuli je i danas razvijena poljoprivreda, a preživljavaju i ribarstvo i kamenoklesarstvo. Gospodarska kriza i propast dijela industrije potaknuli su lokalno stanovništvo da se više okrene

poljoprivredi, posebno maslinarstvu i vinarstvo, no u to je još uvijek uključeno tek malo ljudi te nije ostvarena snažnija sprega s turizmom. U manjoj je mjeri razvijen plasman lokalnih poljoprivrednih proizvoda u turizam putem restorana, vinarija i uljara. Dragojević (intervju, 2014) ističe kako stanovnici otoka Korčule još uvijek vode dvojni život – ljeti se bave turizmom, a u ostalom dijelu godine drugim aktivnostima, iako bi njihova jača integracija mogla pomoći valorizaciji tradicionalnih djelatnosti (kamenoklesarstvu, poljoprivredi). S druge strane, u Dubrovačkom primorju interes lokalnog stanovništva za bavljenje tradicionalnim djelatnostima (posebno poljoprivredom) je vrlo slab te ih još uvijek zadovoljava turizam.

Razlike u stavovima u obje regije očekivano se najviše razlikuju prema dobi. Stariji ispitanici svjesniji su utjecaja turizma na slabljenje tradicionalnih djelatnosti (Dubrovnik 4,3; Korčula 3,3), dok mlađi i srednje zreli ispitanici ne negiraju slabljenje tradicionalnih djelatnosti, ali ih ne povezuju u tolikoj mjeri s turizmom (Dubrovnik 3,6 i 3,9; Korčula 2,7 u obje skupine). Direktori turističkih zajednica ne govore o napuštanju tradicionalnih djelatnosti pod utjecajem turizma, ali isto navode da turizam nije ni potaknuo oživljavanje tradicionalnih djelatnosti, unatoč potencijalima i poticajima gradova i općina. Mogućnosti vide u izradi otvaranju obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava i izradi autohtonih suvenira, no interes za to je slab.

Unatoč navedenom, u obje regije snažno su zastupljeni stavovi ispitanika da bi turizam u budućnosti trebao i dalje rasti, a razlika u intenzitetu između Dubrovnika (4,0) i Korčule (4,5) može se objasniti djelomičnom saturacijom turizma u Dubrovniku i slabijim stupnjem turističkog razvoja Korčule. Sve skupine su izrazito za razvoj turizma, posebno ispitanici koji su više vezani uz turizam vlastitim poslom ili prihodom kućanstva. To daje legitimitet prostornim planovima i *Strategiji razvoja turizma Dubrovačko-neretvanske županije 2012. – 2022.* koji planiraju ambicioniji razvoj turističkih smještajnih kapaciteta i rast turističkog prometa u budućnosti. Međutim, taj razvoj treba biti usklađen s ukupnim gospodarskim i demografskim potencijalima i potrebama Južne Dalmacije.

9. TURIZAM I FIZIONOMSKA TRANSFORMACIJA

U poglavlju se analiziraju odnos razvojnog ciklusa i fizičkog pritiska turizma na prostor, povećanje broja stanova, izgrađenih dijelova naselja i obale pod utjecajem turizma te promjene izgleda samih naselja. Fizički pritisak turizma na prostor aproksimiran je gustoćom turističkih postelja i noćenja. Fizičko povećanje izgrađenih dijelova naselja i obale analizirano je u GIS-u od sredine 1970-ih do početka 2010-ih, a promjena izgleda naselja kvalitativno je utvrđena terenskim istraživanjima s fotodokumentiranjem u razdoblju 2012. – 2014.

9.1. GUSTOĆA TURISTIČKIH POSTELJA I NOĆENJA

Iako je gustoća turističkih postelja 2011. g. upotrijebljena u izradi tipologije turističkih mjesta Južne Dalmacije, u ovom poglavlju, uz gustoću noćenja, koristi se kao pokazatelj fizičkog pritiska turizma na prostor u razvojnom ciklusu. Oba pokazatelja analiziraju se zajedno radi dobivanja cjelovite slike pritiska smještajnih kapaciteta i turističkog prometa na prostor. Gustoća turističkih noćenja može se pratiti od 1965. g., a gustoća postelja tek od 1972. g., od kada se objavljuju podaci o turističkim posteljama. Radi usporedivosti međusobno te s drugim pokazateljima, oba su pokazatelja prikazana za svaku petu godinu od 1966. do 2011. g., na temelju trogodišnjeg prosjeka broja postelja i noćenja radi izbjegavanja oscilacija.

U analizi mjestimično problem predstavlja velika razlika u administrativnoj površini naselja. Pojedina naselja s malom pripadajućom površinom često pokazuju izuzetno visoki fizički pritisak turizma (npr. Orebić, Korčula, Srebreno, Mlini…), dok je u nekim naseljima fizički pritisak turizma „skriven“ iza velike površine administrativnog naselja (npr. Blato i Smokvica na Korčuli). No, iako je turizam vezan pretežno uz izgrađene dijelove naselja, veća pripadajuća površina statističkog naselja često znači i više prostora za širenje turizma te bogatije prostorne resurse. Stoga su gustoća postelja i noćenja kvalitetno predstavljaju fizički pritisak turizma.

Na početku promatranog razdoblja, sredinom 1960-ih, većina turističkih regija je u ranoj fazi razvoja, a Donjoneretvanski kraj, Mljet i Pelješac-Ston u fazi uključivanja. Godine 1966. fizički pritisak turizma već je relativno visok (1391,4 noćenja po km^2), no znatno je niži nego u kasnijem razdoblju. Vrlo visoki pritisak turizma već se bilježi u regiji Dubrovnik (4689,4), posebno ako se uzme u obzir da je glavnina turističkih aktivnosti koncentrirana u uskom obalnom pojasu te da sam Dubrovnik apsorbira najveći dio turizma. U ostalim regijama gustoća noćenja znatno je niža, a prednjače regije Pelješac-Orebić (1538,7), Korčula (907,2) i Konavle

(786,4), gdje je pritisak visok u manjem broju naselja s hotelima i odmarališima (sl. 111. i 112.). Ostale regije tek su na početku razvoja pa je fizički pritisak zanemariv.

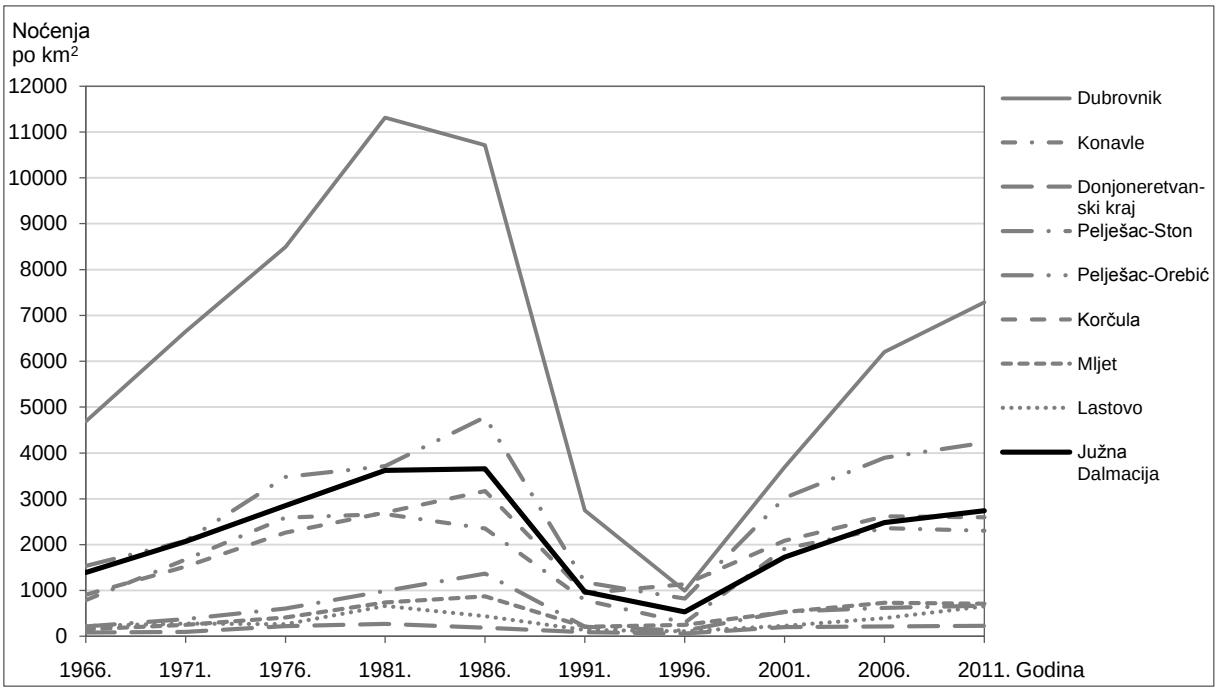

Sl. 111. Gustoća turističkih noćenja u turističkim regijama Južne Dalmacije 1966. – 2011. (po odabranim godinama)

Izvori: RZS (1966-1969; 1970-1975; 1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015); DGU (2013)

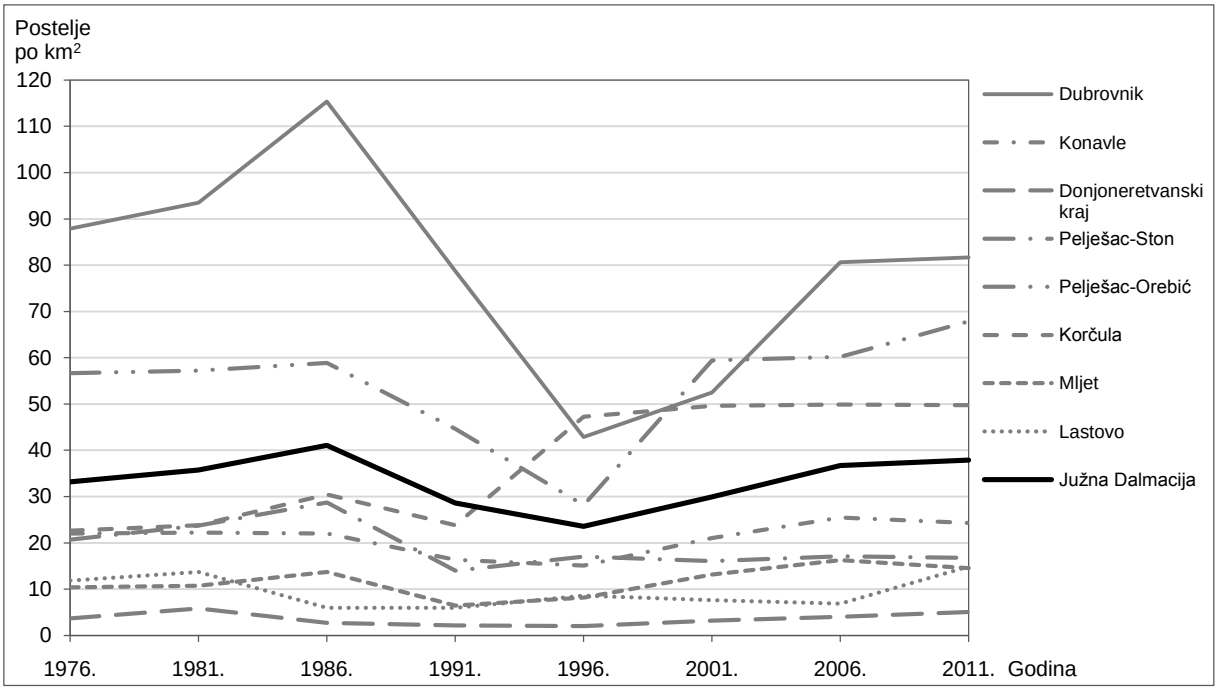

Sl. 112. Gustoća turističkih postelja u turističkim regijama Južne Dalmacije 1976. – 2011. (po odabranim godinama)

Izvori: RZS (1976-1991); DZS (1992-1994; 1995-2006; 2007-2010; 2011-2015); DGU (2013)

Tijekom 1960-ih i 1970-ih u Južnoj Dalmaciji ubrzano se grade novi hoteli, odmarališta i kampovi, a umjerenu ekspanziju doživljava i smještaj u privatnim kućanstvima. Istovremeno se, sukladno rastu interesa turista za odmorom na suncu i uz more, povećava pritisak turističkog prometa. Godine 1971. zabilježeno je već 2068,5 noćenja po četvornom kilometru, što predstavlja značajno povećanje u odnosu na pet godine ranije, i to relativno najviše u regijama Korčula i Pelješac-Ston, gdje se ubrzano grade novi hoteli i kampovi. Sve su regije u fazi razvoja, neke u ranijem, a druge u kasnijem dijelu, osim Mljeta, koji je još uvijek u fazi uključivanja. Fizički pritisak turizma visok je u regijama koje su se značajno okrenule turizmu (Dubrovnik i Pelješac-Orebić) i u njima predstavlja glavni faktor fizionomske transformacije.

Regija Dubrovnik očekivano prednjači najvišim pritiskom turizma (6646,7 noćenja/km^2), zbog velikog turističkog interesa i razvijene smještajne ponude. Gustoća noćenja osobito je velika u Dubrovniku i Županji dubrovačkoj (više od 50.000 noćenja/km^2), a malo je manja u Orašcu, Slanom te na Lopudu i Koločepu. Visoki pritisak generiran je izgradnjom relativno velikih hotela i odmarališta koji ne vode dovoljno računa o kapacitetu nosivosti prostora (sl. 113.).

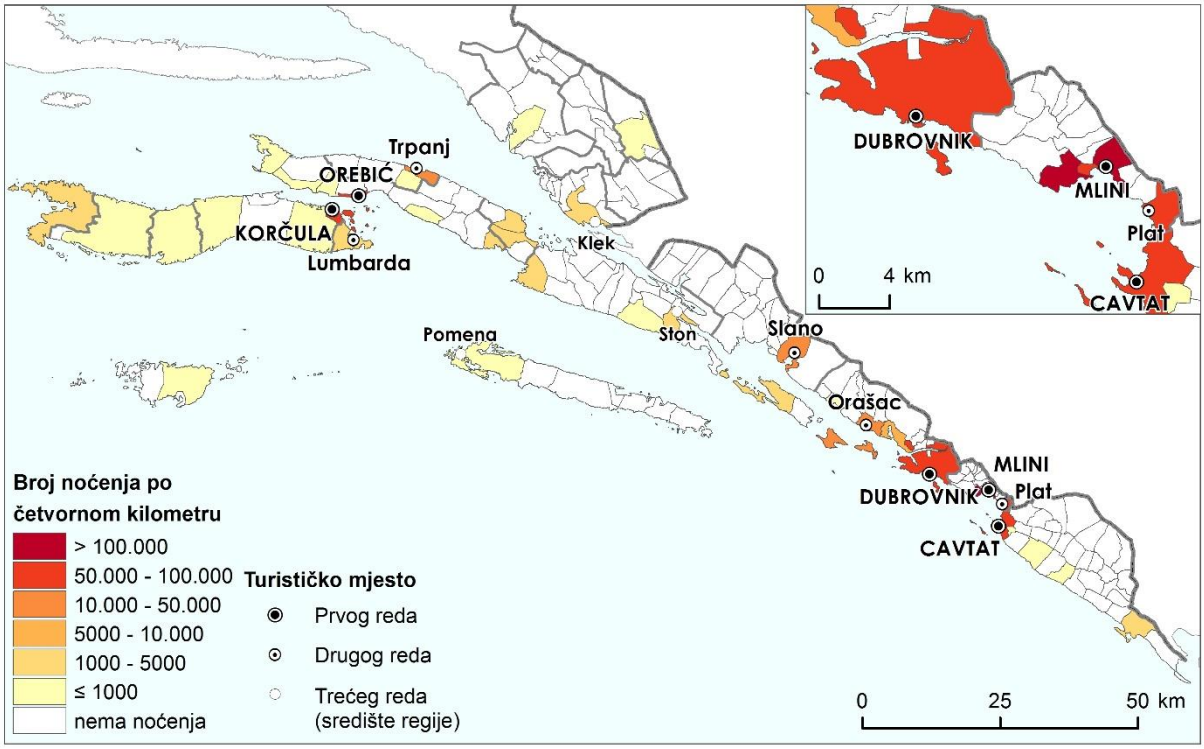

Sl. 113. Gustoća turističkih noćenja u Južnoj Dalmaciji 1971. g. (na razini naselja)
Izvori: RZS (1970-1975); DGU (2013)

Za razliku od regije Dubrovnik, u regijama Pelješac-Orebić i Korčula pritisak turizma 1971. g. visok je u malim usko ograničenim područjima. Radi se o najatraktivnijim lokacijama u

primorskim turističkim mjestima gdje se intenzivno grade novi hoteli i odmarališta. Izvan tih središta fizički pritisak turizma je malen, i još ne utječe značajnije na fizionomsku transformaciju. Pritisak turizma izuzetno je jak u Orebiću (više od 50.000 noćenja po km^2), gdje je na maloj površini koncentriran veliki broj smještajnih objekata i turista. Sekundarno područje koncentracije i visokog pritiska turizma predstavlja Trpanj, gdje je, zbog turističke izgradnje, značajno promijenjen izgled naselja. Pritisak turizma u ostalim naselja vrlo je malen i svodi se na noćenja pretežno u privatnim kućanstvima. Na Korčuli je pritisak turizma prividno niži (907,2 noćenja po km^2), osim u gradu Korčuli s više od 50.000 noćenja po km^2. U ostalim naseljima stanovništvo je orijentirano na druge aktivnosti, a tek sporadično na turizam.

U regiji Konavle pritisak turizma je niži (786,4 noćenja po km^2), no vrlo je visok u Cavtatu, gdje se turizam difuzno razvija pod utjecajem Dubrovnika (više od 50.000 po km^2). Sekundarno područje predstavlja Molunat, dok se u drugim naseljima fizički pritisak turizma ni ne osjeti jer je turizam razvijen sporadično i vrlo ekstenzivno. Regije Lastovo, Mljet i Pelješac-Ston početkom 1970-ih i dalje su duboko ruralne regije, iz kojih deagrarizirano stanovništvo iseljava, a turizam se razvija vrlo slabim intenzitetom. Fizički pritisak je zbog toga vrlo slabo izražen, a malo je veći tek u Lastovu i NP Mljet te u okolici Stona. Budući da se radi o ekstenzivnoj izgradnji kampova i smještaja u kućanstvima, fizionomska transformacija pod utjecajem turizma slabije je izražena. U Donjoneretvanskom kraju pritisak turizma vrlo je malen i ograničen na Klek, Ploče i Metković.

Od 1976. g. moguće je utvrditi i gustoću turističkih postelja (sl. 114.), koja je već tada poprilično visoka na razini regije jer je već izgrađen značajan dio hotela, odmarališta i kampova. Gustoća postelja osobito je visoka u regiji Dubrovnik (87,9 postelja po km^2), a pojas visokog pritiska sa 100 – 500 postelja/km^2 proteže se od Trstena na sjeveru do Plata na jugu te se nastavlja do Cavtata. Pritisak postelja je visok zbog stiješnjenosti između brdsko-planinskog pojasa (i granice) koji se proteže nedaleko od obale. Izvan tog pojasa pritisak je velik u Slanom, na Lopudu, Koločepu i Jakljanu, gdje je već doveo do fizionomske transformacije naselja. U regiji Pelješac-Orebić, u kojoj je pritisak iznad prosjeka (56,7), izdvajaju se dva uska područja. Prvo čini Orebić s više od 1000 postelja po km^2, gdje je, kao i u Dubrovačkom primorju, izgrađeni dio stiješnjen uz obalu zbog planina u zaleđu. Drugo područje visokog pritiska čini Trpanj, a u ostalim područjima pritisak je znatno niži, a naselja se tek uključuju u turizam.

Gustoća postelja u svim ostalim regijama ispod je regionalnog prosjeka. U regijama Korčula, Konavle i Pelješac-Ston varira između 20 i 23 postelja po km^2, na Mljetu i Lastovu između 10

i 12, a u Donjoneretvanskom kraju iznosi 3,7. Na Korčuli i u Konavlima pritisak turizma visok je u samim turističkim središtima (u Korčuli i Cavtatu), koja zbog svog urbanog karaktera mogu podnijeti taj pritisak, uz umjerenu fizionomsku transformaciju naselja. Na Korčuli se veći pritisak bilježi i u Lumbardi i u Veloj Luci, a u Konavlima i u Moluntu. U ostalim naseljima turizam se tek počinje razvijati pa je gustoća postelja vrlo mala. U regiji Pelješac-Ston karakter razvoja turizma je drugačiji (svodi se na kampove i kućanstva) pa ima pretežno difuzni karakter, uz veći broj naselja uključen u turizam, ali s manjom gustoćom. Na Mljetu i Lastovu u turizam je uključen mali broj naselja, uz nisku gustoću postelja, a turizam se još uvijek razvija ekstenzivno. U Donjoneretvanskom kraju gustoća postelja malo je viša jedino u Kleku, a vrlo je niska u ostalim naseljima uključenima u turizam.

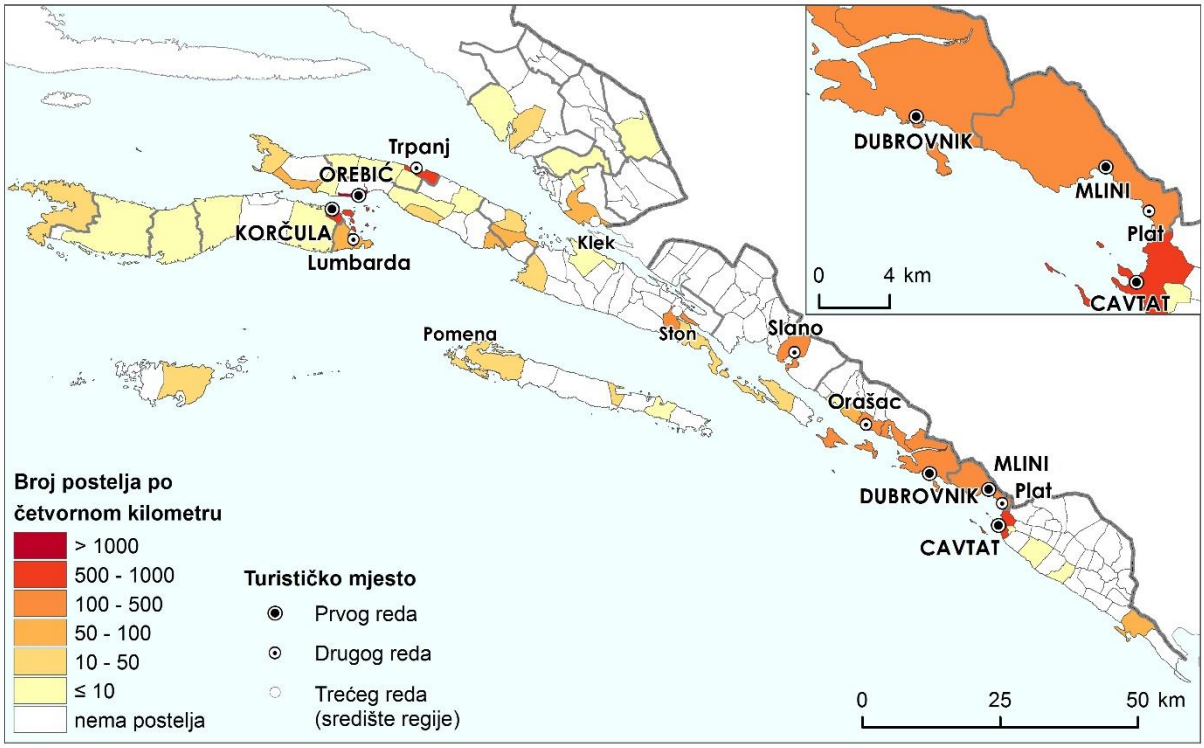

Sl. 114. Gustoća turističkih postelja u Južnoj Dalmaciji 1976. g. (na razini naselja)
Izvori: RZS (1976-1991); DGU (2013)

U razdoblju 1976. – 1986. fizički pritisak turizma i dalje se povećava, no gustoća postelja i noćenja pokazuju različite trendove. U razdoblju 1976. – 1981. gustoća postelja raste sporije od gustoće noćenja, zbog slabijeg tempa izgradnje smještajnih kapaciteta u odnosu na ranije razdoblje. U razdoblju 1981. – 1986. odvija se suprotan proces, što ukazuje na kasnije faze razvojnog ciklusa kada nastupa usporavanje rasta ili stagnacija turističkog prometa, a novi smještajni objekti i dalje se grade jer se smatra da će privući veći broj turista. To se ne pokazuje

učinkovitim pa su 1986. g. regije Dubrovnik, Pelješac-Orebić, Korčula, Mljet i Lastovo u fazi stagnacije, a Konavle, Donjonjoneretvanski kraj i Pelješac-Ston već su ušle u fazu opadanja.

Tijekom 1980-ih fizički pritisak turizma izuzetno je velik, posebno u najrazvijenijim turističkim mjestima uz obalu (Dubrovnik i okolica, orebićko primorje, Trpanj, Cavtat, Korčula) te u manjim naseljima s velikom koncentracijom turista. Fizički pritisak turizma u prostoru vidljiv je u postojanju relativno velikih hotela, odmarališta i drugih objekata u turizmu, a u slučaju privatnih kućanstava u nadogradnji postojećih i izgradnji novih velikih kuća, često predimenzioniranih u odnosu na lokalne uvjete, bez plana, reda i s arhitektonskim obilježjima neprikladnima za Južnu Dalmaciju. To utječe na snažnu fizionomsku transformaciju primorskog pojasa i pridonosi stvaranju tzv. turističkog krajolika.

Na vrhuncu turističkog prometa u drugoj polovici 1980-ih Dubrovnik pokazuje najveći fizički pritisak turizma, gotovo tri puta iznad prosjeka regije, i ponderira pokazatelje cijele Južne Dalmacije (1986. g. 41,1 postelja po km^2 i 10.716,1 noćenja po km^2)[205]. Pritisak je osobito jak u intenzivno korištenom priobalnom pojasu od Trstena na sjeveru do Plata na jugu te u Slanom i na otocima, gdje je čak i nekoliko puta viši od prosjeka regije, dok veliki dio regije uopće nije raspoloživ za turizam zbog visokog i nepristupačnog reljefa. Gustoće su najviše u gradu Dubrovniku i Župi dubrovačkoj (u razredu 500 – 1000 postelja po km^2 i 50.000 – 100.000 noćenja po km^2). Malo manji, ali svejedno izuzetno visoki pritisak (100 – 500 postelja po km^2 i 10.000 – 50.000 noćenja po km^2) podnose Slano, Orašac, Lopud i Koločep s relativno velikim hotelima i turističkim prometom, a neznatno manji pritisak je u Slanom, Zatonu i na Šipanu (Jakljanu). Taj prostor u potpunosti poprima izgled turističkog krajolika, s hotelima i odmarališta na dominantnim i najatraktivnijim lokacijama.

Naselja s nižim pritiskom turizma u ovoj regiji uopće nisu zastupljena, što pokazuje da je u ovom području usvojen koncept koncentracije turizma, koji se prvi put pojavljuje u Regionalnom prostornom planu Južnog Jadrana (UI SRH, 1969a; 1969b; 1969c), a koji se implementira i u kasnije planove. Naime, nasuprot tada dominantnoj linearnoj i raspršenoj izgradnji duž obale, osnovni princip je izgradnja velikih turističkih kompleksa sa 1000 – 5000 postelja unutar turističkih aglomeracija, između kojih trebaju ostati netaknute zone slobodne prirode, u kojima će dnevno boraviti turisti radi rekreacije. U drugoj polovici 1980-ih u regiji Dubrovnik nije značajnije prisutna prostorna difuzija turizma (u obliku privatnog smještaja)

[205] Gustoća noćenja u regiji Dubrovnik povećava se sve do 1987. g., kada je zabilježen vršni pritisak od 12.375,1 noćenja po km^2, a vršna gustoća od 120,5 postelja po km^2 zabilježena je 1988. g.

izvan glavnih turističkih područja. Dubrovačko primorje u užem smislu, izvan Slanog, uopće nije zahvaćeno razvojem turizma, i prevladava iseljavanje (sl. 115. i sl. 116.).

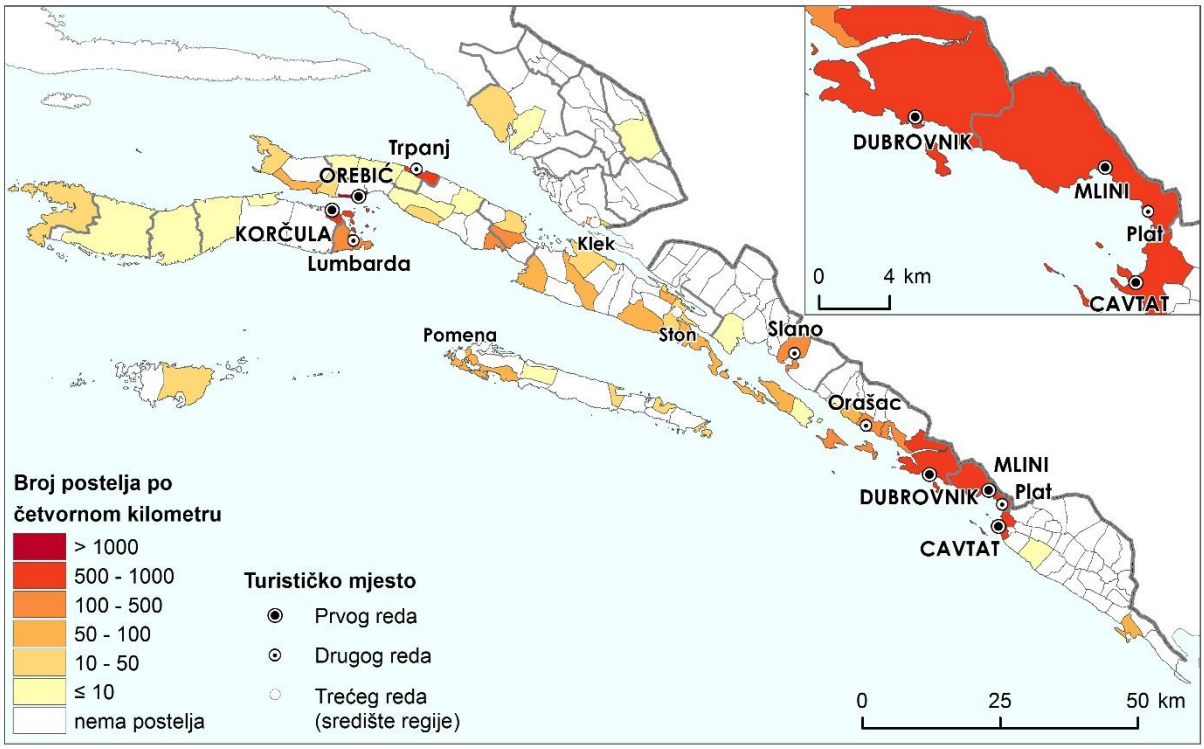

Sl. 115. Gustoća turističkih postelja u Južnoj Dalmaciji 1986. g. (na razini naselja)
Izvori: RZS (1976-1991); DGU (2013)

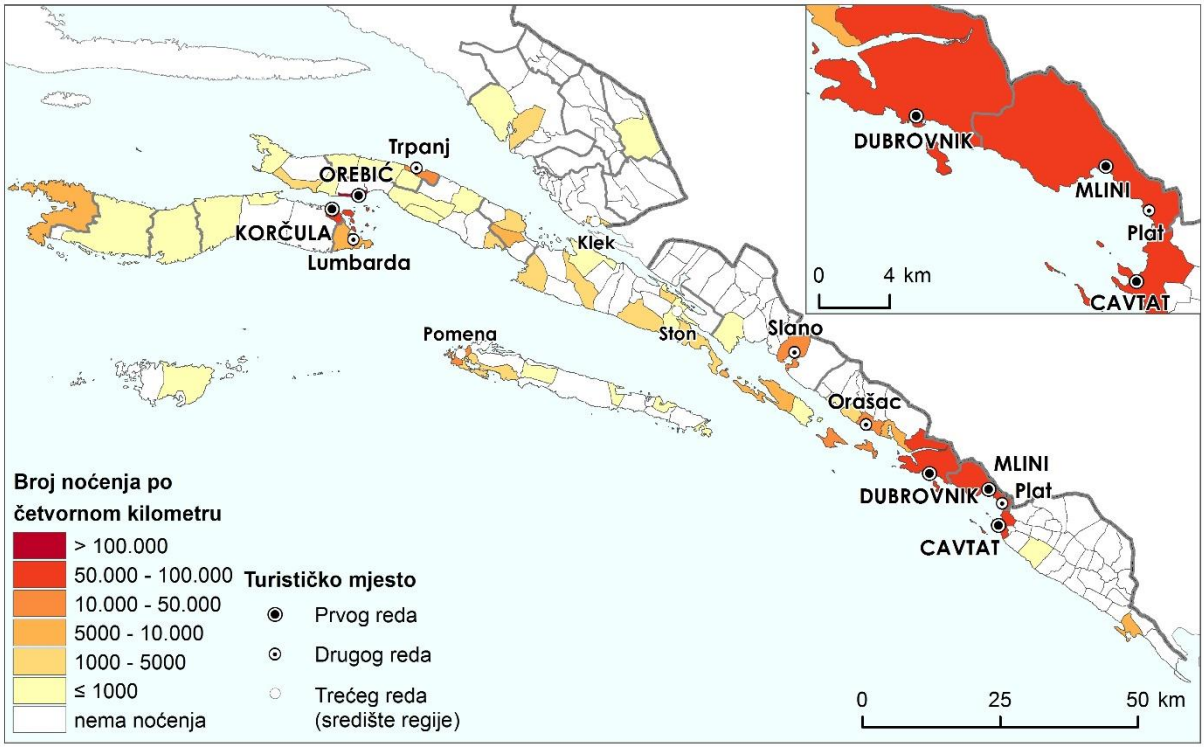

Sl. 116. Gustoća turističkih noćenja u Južnoj Dalmaciji 1986. g. (na razini naselja)
Izvori: RZS (1976-1991); DGU (2013)

Fizički pritisak turizma iznad prosjeka regije 1986. g. je jedino još u regiji Pelješac-Orebić (58,9 postelja po km^2 i 4783,8 noćenja po km^2)[206]. Kao i u regiji Dubrovnik, prostor za razvoj turizma i naseljavanje je ograničen zbog strmog reljefa, pa je fizički pritisak turizma najizraženiji u uskom priobalnom pojasu, posebno od Stankovića do Vignja. Područje najvišeg pritiska (u Južnoj Dalmaciji općenito) čini Orebić (2959 postelja i 284.608 noćenja po km^2), prostorno vrlo malo naselje stiješnjeno između brda Sveti Ilija i mora, s većim brojem hotela i dominantno turističkim krajolikom. Sekundarno područje visokog pritiska čini Trpanj usmjeren na odmarališni turizam. Izvan tih dviju jezgara, turizam se ekstenzivno širi i u druga naselja (posebno u Viganj, Lovište i Trstenik), no pritisak je znatno manji, budući da se turizam temelji pretežno na privatnim kućanstvima i kampovima, a hotela je znatno manje. U tim je područjima turizam poželjan element socioekonomske transformacije, ali slabo se razvija.

U svim ostalim regijama gustoća turističkih postelja i noćenja je ispod prosjeka Južne Dalmacije, ali uz mjestimično izražena područja vrlo velikog pritiska. Na Korčuli je 1986. g. zabilježen ispodprosječni, ali visoki pritisak turizma (30,4 postelja i 3170,5 po km^2)[207]. Pritisak je najjači u samom gradu Korčuli (787,4 postelja i 89.870,9 noćenja po km^2), turističkom središtu otoka smještenom na relativno maloj površini. Malo je slabiji u Lumbardi i Veloj Luci, sekundarnim turističkim središtima, dok je u ostalim naseljima slab. Međutim, u površinom relativno velikim naseljima srednjeg dijela otoka postoje područja visoke koncentracije i fizičkog pritiska turizma u novo izgrađenim priobalnim vikendaško-turističkim dijelovima naselja, gdje dominira iznajmljivanje smještaja u privatnim kućanstvima[208].

Gustoća postelja i noćenja u regiji Konavle 1986. g. relativno je niža (22,0 postelja i 2354,1 noćenja po km^2) zbog velike pripadajuće površine. Turizam stvara veliki pritisak na Cavtat (više od 500 postelja i 50.000 noćenja po km^2), a sekundarno područje s manjim pritiskom čini Molunat. Visoke gustoće u Cavtatu dio su prostorne difuzije turizma iz Dubrovnika, na čijoj blizini se djelomično temelji turistička ponuda. S obzirom na postojanje infrastrukture i urbani karakter naselja, visoki pritisak turizma ne dovodi do degradacije okoliša, ali prisutna je fizionomska transformacija naselja. Osim Popovića, ostala naselja nisu uključena u boravišni turizam, nego samo u jednodnevne posjete pa se ni ne može govoriti o pritisku turizma.

[206] Maksimalna gustoća od 5147 noćenja po km^2 u regiji Pelješac-Orebić zabilježena je 1985. g., a gustoća postelja povećava se do 1989. g. kada doseže maksimum od 84,8 postelja po km^2.
[207] Gustoća noćenja na Korčuli povećava se do 1987. g., kada je zabilježeno 3373,9 noćenja po km^2.
[208] U pojedinim priobalnim dijelovima čak se grade i osnovni smještajni kapaciteti koji značajno utječu na povećanje fizičkog pritiska turizma; u Brni je izgrađen hotel *Feral*, a u Prigradici turističko naselje *Prišćapac*.

U regiji Pelješac-Ston fizički pritisak turizma relativno je nizak (za razliku od socijalnog) zbog relativno velike površine regije (28,7 postelja i 1365,6 noćenja po km^2). S obzirom na prevlast kampova u turističkoj ponudi, ne bilježi se značajnija degradacija okolica. Više gustoće turističkih postelja i noćenja prisutne su samo u okolici Stona i Janjine. Mljet i Lastovo također karakterizira niski fizički pritisak turizma i koncentracija u manjem broju naselja, dok u ostatku otoka stacionarni turizam nije razvijen, a fizički pritisak jednodnevnih posjeta je zanemariv. Na Mljetu je pritisak turizma relativno velik na području NP Mljet, gdje je koncentrirana većina smještajnih kapaciteta (hotel u Pomeni te privatna kućanstva u Pomeni i Goveđarima). Transformacija tih izrazito malih naselja uzela je maha pod utjecajem izgradnje hotela i relativno velikih kuća sa sobama i apartmanima za turiste. Pritisak turizma u ostalim naseljima uključenima u turizam je izuzetno malen (Blato, Sobra, Okuklje, Saplunara). Donjoneretvanski kraj u tom je razdoblju orijentiran na druge aktivnosti, turizam se registrira tek u četiri turistička mjesta (Klek, Ploče, Baćina, Metković), a fizički pritisak u njima izuzetno je malen.

Povećanje fizičkog pritiska turističkih postelja u kasnijim fazama predratnog razvojnog ciklusa prvenstveno je posljedica izgradnje masovnih smještajnih kapaciteta (hoteli, turistička naselja, odmarališta, kampovi) prema prethodno usvojenom principu koncentracije. Zbog toga u Južnoj Dalmaciji na vrhuncu ciklusa postoji određeni broj populacijski malih naselja s izrazito velikom gustoćom postelja i noćenja te vrlo visokim pritiskom turizma. Uz Orebić, jedino turističko mjesto s više od 1000 postelja/km^2, veliku gustoću postelja (500 – 1000) bilježe Dubrovnik sa Župom dubrovačkom, Cavtat, Korčula i Trpanj, starija turistička mjesta u kojima turizam dovodi do snažne promjene fizionomije, ali se, s obzirom na urbani karakter i razvijenu infrastrukturu, relativno dobro nose s fizičkim pritiscima turizma. Malo niži, ali i dalje visoki pritisak turizma (100 – 500) prisutan je u Slanom, Orašcu, Zatonu, Lopudu, Koločepu, Janjini, Trsteniku i Lumbardi, a posljedica je kombiniranog razvoja osnovnih smještajnih kapaciteta i privatnog smještaja te su vrlo snažno fizionomski transformirana. U naseljima s manje od 100 postelja/km^2 prevladava privatni smještaj i eventualno kampovi, a pritisak turizma u prosjeku je manji, no fizionomska transformacija razlikuje se između naselja.

Fizički pritisak noćenja još je izraženiji u naseljima s prevlašću hotela i odmarališta, koja pokazuju bolju popunjenost tijekom godine nego kampovi i privatna kućanstva. U Orebiću i turističkim mjestima s 50.000 – 100.000 noćenja/km^2 (Dubrovnik sa Župom, Cavtat, Korčula) problem predstavljaju vrlo visoki pritisak ljeti, prebukiranost hotela, gužve u prometu i na plažama, nedostatak parkirnog prostora, problemi s odvodnjom, povremena onečišćenja mora, slabo razvijeni turistički proizvod i sl. Ti problemi odvraćaju turiste od povratka u destinacije i

posljedično dovode do opadanja. Mjestimično visoki pritisak (10.000 – 50.000) bilježe i neka naselja izvan glavnih turističkih zona, a s obzirom na njihovu malu populaciju i neriješenu infrastrukturu, to često izaziva fizionomsku transformaciju i druge okolišne posljedice (Slano, Orašac, Koločep, Lopud, Trpanj, Pomena). I u naseljima s manje od 10.000 noćenja pritisak je mjestimično velik, s obzirom na manje kapacitete za prihvat turista i visoku koncentraciju ljeti.

Navedeno pokazuje da fizički pritisak nije nužno visok za vrijeme vrhunca razvojnog ciklusa. Naime, razvojni ciklus određuje se u skladu s trenutnim mogućnostima za razvoj turizma, a ne s maksimalno mogućim razvojem. Pritom se ne ocjenjuje prostor raspoloživ za turizam, nego trenutne mogućnosti turističkog razvoja, jer bi u protivnom pojedine regije bile tek u fazi otkrivanja ili uključivanja.

Nagomilani problemi i zastarjela turistička ponuda krajem 1980-ih dovode do opadanja, koje se očituje u smanjenju pritiska noćenja, uz sporije smanjenje pritiska postelja (postelje ostaju u ponudi, negdje se čak i povećavaju potaknute prethodnim ubrzanim rastom, samo turisti dolaze u manjem broju). Opadanje dodatno ubrzava početak Domovinskog rata koji dovodi do potpunog pada turizma. Stoga je gustoća postelja i noćenja 1991. g. znatno manja nego u prijašnjem razdoblju (28,6 postelja i 972,1 noćenja po km^2). Intenzitet smanjenja pritiska turizma je brži u regijama koje su se većim dijelom oslanjale na komplementarne kapacitete (Pelješac-Ston i Mljet), a najsporiji je u Donjoneretvanskom kraju, u kojoj je turistički razvoj općenito bio slab.

Obnova turizma s novim razvojnim ciklusom započinje već prije kraja Domovinskog rata. Godine 1996. pritisak turizma je najmanji u cijelom promatranom razdoblju (23,5 postelja/km^2 i 536,9 noćenja/km^2). Pritisak turizma smanjen je u svim turističkim mjestima, uslijed ratnih razaranja i uništavanja dijela osnovnih smještajnih kapaciteta, posebno u Župi dubrovačkoj i Dubrovniku, a slična je situacija i sa smještajem u kućanstvima. Neka turistička mjesta potpuno su izašla iz turizma. Gustoća turističkih postelja 1996. g. velika je jedino u Korčuli i Orebiću (više od 1000 postelja/km^2), turističkim mjestima koja su ostala podalje od ratnih razaranja, te u Cavtatu. Osobito smanjenje u odnosu na prijeratno razdoblje primjetno je u gustoći noćenja zbog smanjenja interesa za Hrvatsku tijekom rata. Jedino naselje s više od 50.000 noćenja/km^2 je Orebić (sl. 117. i sl. 118.). Završetkom Domovinskog rata turistička se mjesta ponovno počinju uključivati u turizam, prvenstveno ona u kojima smještajni objekti nisu uništeni. Uz obnovu postojećih smještajnih objekata, grade se i novi, ali pretežno u privatnim kućanstvima.

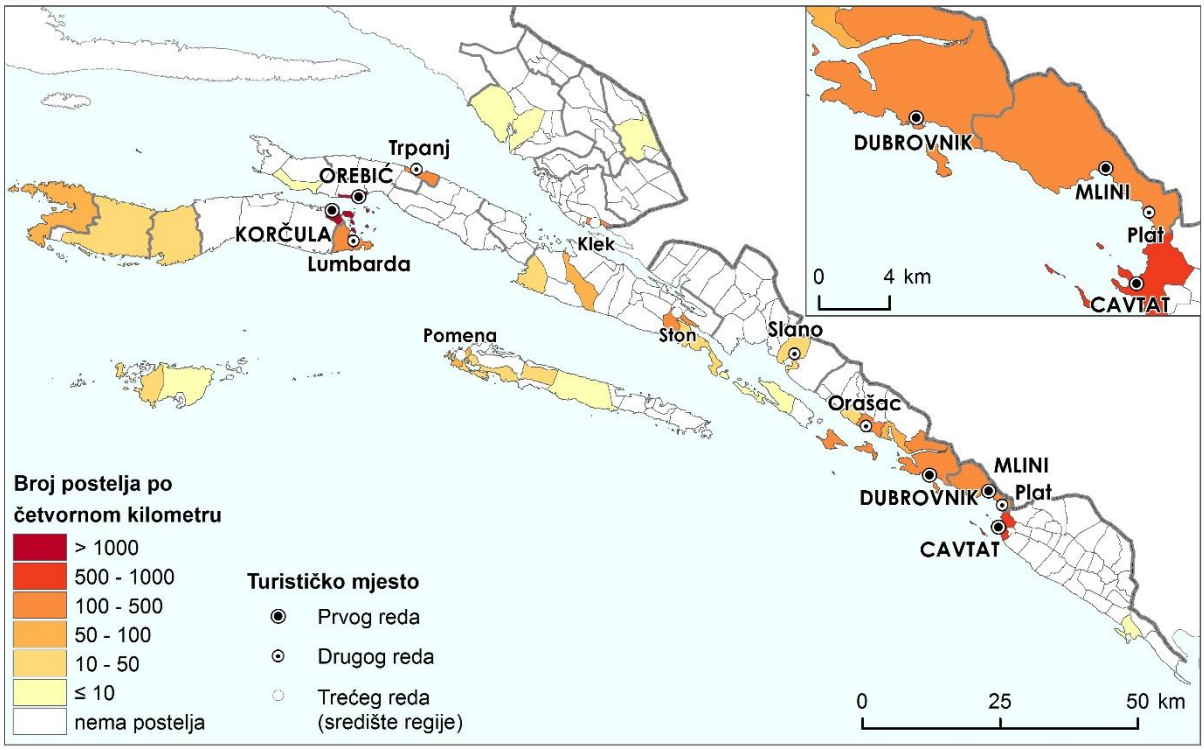

Sl. 117. Gustoća turističkih postelja u Južnoj Dalmaciji 1996. g. (na razini naselja)
Izvori: DZS (1995-2006); DGU (2013)

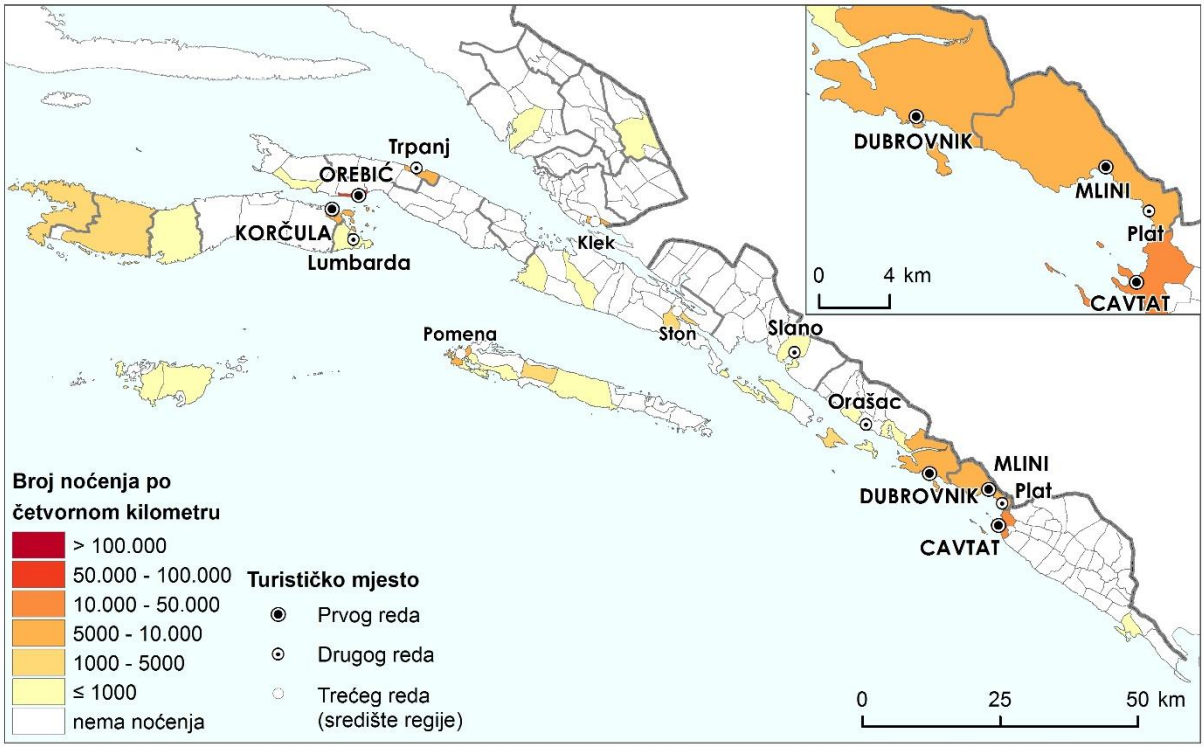

Sl. 118. Gustoća turističkih noćenja u Južnoj Dalmaciji 1996. g. (na razini naselja)
Izvori: DZS (1995-2006); DGU (2013)

Intenzitet izgradnje novih objekata brži je od početka 2000-ih te se ponovno povećava pritisak turizma na prostor. Za razliku od prijeratnog razdoblja, glavna obilježja turističkog razvoja su

oslanjanje na komplementarni blok i prostorna difuzija turizma. U prostornom planiranju napušta se koncept koncentracije i u prostornim planovima sve zastupljeniji postaju *greenfield* lokacije malog kapaciteta i površine. No, planirane turističke zone se ne ostvaruju, te se općenito ne uspijeva držati pod kontrolom nekontrolirani i stihijski razvoj turizma. Turizam se razvija difuzno u velikom broju naselja na temelju privatnih inicijativa i izgradnjom velikog broja soba i apartmana u kućanstvima. Taj proces izaziva pojedine pozitivne ekonomske i fizionomske promjene (uređenje okućnica te uređenje i održavanje samih naselja, obnavljanje starih i napuštenih objekata radi uključivanja u turizam), no brojni su primjeri negativnih pritisaka na okoliš. Naime, difuzni razvoj turizma često je vezan uz neplansku, protupravnu, neestetsku i predimenzioniranu gradnju koja se ne uklapa u postojeća naselja, a posebno uz obalu gdje se, uz apartmanizaciju, betoniraju značajni dijelovi obale. Gradnja privatnih objekata često se odvija na najatraktivnijim lokacijama koje se na taj način oduzimaju za drugu (turističku) namjenu. Izgradnja se odvija do maksimuma, uz gubitak zelenog pojasa, i pridonosi kaotičnom, neurednom i neskladnom izgledu naselja (usp. Opačić, 2009). Takvi objekti svojom veličinom i izgledom dominiraju u odnosu na povijesne jezgre i pridonose gubitku identiteta naselja. Novoizgrađeni dijelovi naselja često se povećavaju do mjere da se međusobno spajaju s drugim naseljima, stvarajući kontinuirano izgrađene zone (vrpce) uz obalu. Brojni objekti nemaju riješene ni osnovne infrastrukturne preduvjete (kanalizacija, vodoopskrba, struja), i pridonose smanjenju doživljaja turista i onečišćenju okoliša. Tog procesa pošteđene su visoko vrijedne povijesne jezgre naselja pod zaštitom (Dubrovnik, Cavtat, Slano, Korčula, Ston), no nekontrolirani razvoj se svejedno odvija na njihovim rubovima, a posebno u susjednim naseljima. Dakle, iako su gustoće postelja i noćenja niže nego u prijeratnom razdoblju, pritisak turizma je viši jer se odvija neplanski i nekontrolirano te fizionomski utječe na veći prostor.

Povećanje pritiska turizma od početka 2000-ih vidljivo je u intenzivnom povećanju gustoće postelja i noćenja u razdoblju 2001. – 2006.[209] Godine 2001. sve su regije u fazi razvoja, osim Donjoneretvanskog kraja koji je u fazi stagnacije. Već 2006. g. koncept jednostavnog turističkog proizvoda *sunce i more* temeljenog na privatnom smještaju doživljava zamor te pritisak turizma ne raste brzo kao prije. Nakon 2006. g. nastupa usporavanje rasta turističkih postelja i noćenja, a time i pritiska turizma, karakteristično za kasnije faze razvojnog ciklusa. Suočeni s mogućim ponovnim opadanjem, više napora ulaže se u diversifikaciju turističkog proizvoda, razvoj komplementarne turističke ponude i uređenje okoliša. Sve se više ističe

[209] Godine 2001. gustoće premašuju vrijednosti iz 1991. g. (29,9 postelja/km^2 i 1725,4 noćenja/km^2). Godine 2006. registrirano je 36,7 postelja/km^2 i 2482,9 noćenja/km^2.

potreba poboljšanja strukture i kvalitete smještajne ponude. Dio privatnih smještajnih kapaciteta izgrađenih neplanski počinje se legalizirati, no taj proces ne prati poboljšanje izgleda naselja i dovođenje u red degradiranih dijelova obale. Unatoč naporima da se stavi pod kontrolu, razvoj turizma i dalje se odvija pretežno stihijski.

Godine 2011. u Južnoj Dalmaciji u cjelini turističke gustoće povećane su tek neznatno u odnosu na 2006. g. (37,9 postelja/km^2 i 2739,1 noćenja/km^2). Pritisak turizma i dalje je najveći u regiji Dubrovnik (81,7 postelja/km^2 i 7282,5 noćenja/km^2), no ne prednjači pritiskom turizma pred ostalim regijama kao prije rata, budući da dio smještajnih kapaciteta u samom gradu i u Župi dubrovačkoj i dalje nije u funkciji. Treba napomenuti da se pritisak turizma ne ogleda samo u postojanju novih smještajnih kapaciteta, nego i devastiranih objekata (*brownfielda*) koji se nalaze na najatraktivnijim dijelovima uz obalu i negativno utječu na izgled i privlačnost naselja.

Pritisak turizma na prostor najveći je u gradu Dubrovniku i u Mlinima, s više od 1000 postelja i 100.000 noćenja po km^2. U samome gradu dodatni pritisak na povijesnu jezgru i njene prilaze čini kruzing turizam, što se ogleda u prometnim gužvama i istovremenom koncentracijom velikog broja korisnika u malom prostoru. Pritisak turizma visok je još u turističkim mjestima Slano, Orašac i Zaton, Srebreno, Mlini, Soline, Plat, Lopud i Koločep, gdje se na malom prostoru nalazi veliki broj postelja i ostvaruje veliki broj noćenja. U tim je naseljima pritisak turizma vidljiv u transformaciji naselja (nado)gradnjom privatnih objekata za iznajmljivanje, a očekuje se i daljnji rast nakon izgradnje novih hotela na mjestima turističkih *brownfielda*. Ipak, uređenje tih lokaliteta pozitivno će pridonijeti uređenju naselja pa se povećanje pritiska ne bi trebalo izrazitije negativno odraziti na fizionomsku transformaciju naselja. U regiji Dubrovnik manji pritisak turizma bilježe naselja u Rijeci dubrovačkoj, Brsečine, Doli, Trsteno i neka naselja u okolici Dubrovnika u kojima se turizam razvija ekstenzivno na temelju privatnih kućanstava, a prevladavaju druge funkcije. Obnova ljetnikovaca dubrovačke vlastele i njihovo stavljanje u turističku funkciju moglo bi u budućnosti povećati pritisak turizma, no istodobno će pozitivno utjecati na promjenu fizionomije naselja (sl. 119. i sl. 120.).

U svim drugim regijama (osim regije Pelješac-Ston) gustoća postelja veća je nego za prijeratnog vrhunca, zbog intenzivne izgradnje komplementarnih smještajnih kapaciteta. S druge strane, gustoća noćenja veća je jedino na Lastovu i u Donjoneretvanskom kraju, gdje je turizam prije rata imao vrlo nisku bazu. Regija Pelješac-Orebić pokazuje gotovo dvostruko veću gustoću postelja (67,8) i noćenja (4221,2) od regionalnog prosjeka. Uz obnovu postojećih hotela i prenamjenu odmarališta, intenzivni rast doživljava smještaj u kućanstvima, prvenstveno u

obalnim, ali i u unutrašnjim naseljima. Uz klasični turistički proizvod razvija se dodatna turistička ponuda (*wind surfing*, ruralni turizam koji se povezuje s vinogradarstvom itd.).

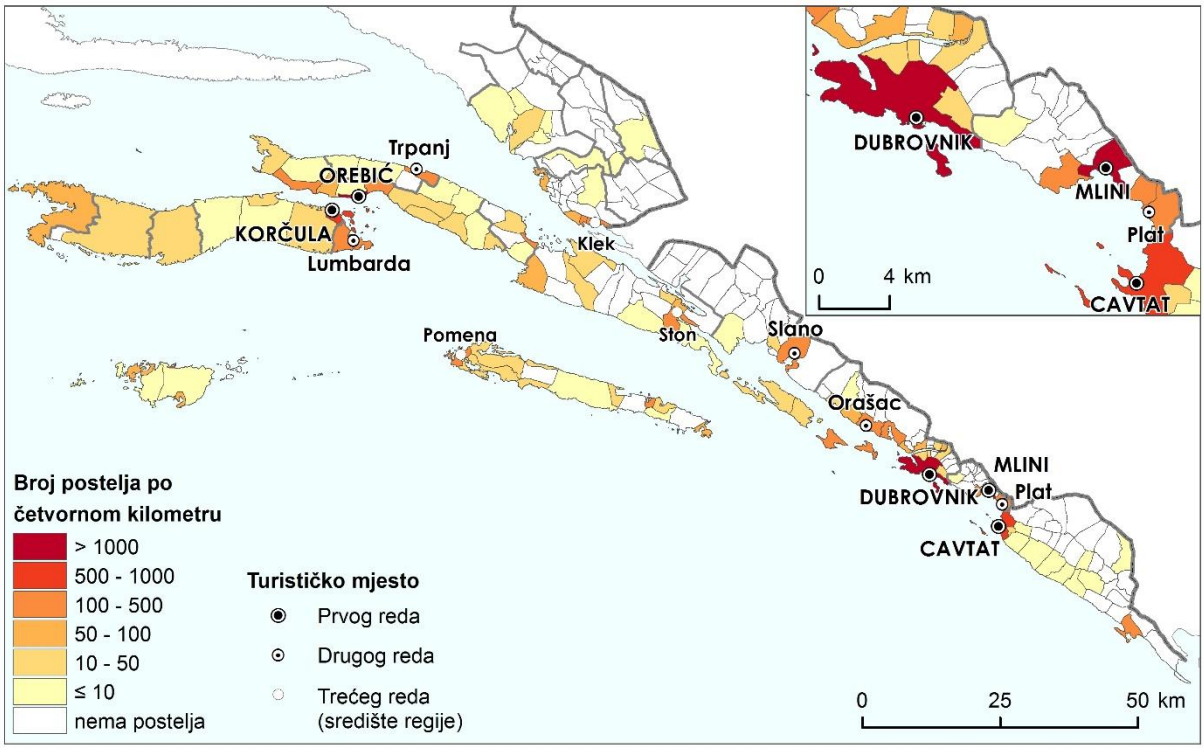

Sl. 119. Gustoća turističkih postelja u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (na razini naselja)
Izvori: DZS (2011-2015); DGU (2013)

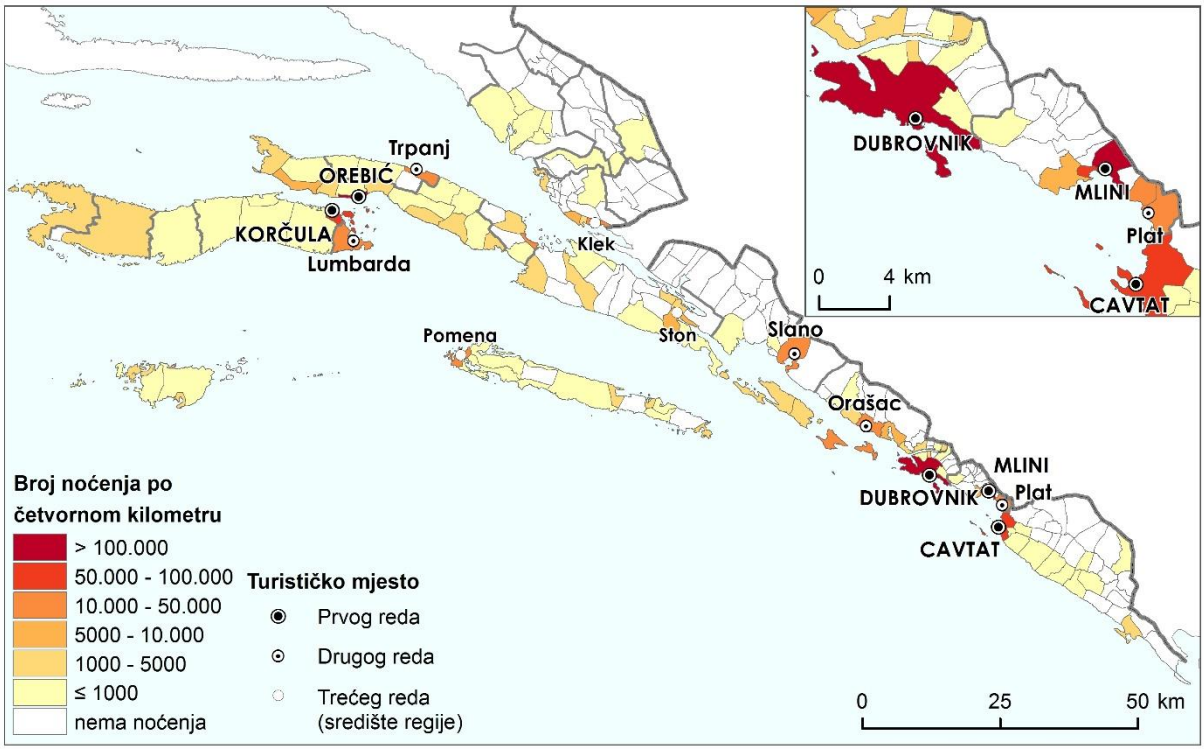

Sl. 120. Gustoća turističkih noćenja u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (na razini naselja)
Izvori: DZS (2011-2015); DGU (2013)

U regiji Pelješac-Orebić u turizam su uključena gotovo sva naselja, no pritisak turizma najveći je u priobalnom pojasu od Stankovića do Lovišta, s vršnim pritiskom u Orebiću (više od 1000 postelja i 100.000 noćenja po km^2) te u Trpnju, gdje je u ovom razdoblju naglasak na privatna kućanstva. U ostalim naseljima ne može se govoriti o pritisku turizma jer su turističke gustoće vrlo male i naglašeno prevladavaju pozitivni ekonomski efekti.

Na otoku Korčuli bilježi se veliko relativno povećanje pritiska turizma u odnosu na prijeratno razdoblje (49,8 postelja/km^2 i 2594,9 noćenja/km^2), zbog krize u drugim aktivnostima i okretanju lokalnog stanovništva iznajmljivanju smještaja u kućanstvima. Uz Korčulu, koja pokazuje vrlo visoki pritisak turizma, gustoće su veće još u Lumbardi i Veloj Luci. Orijentacija Lumbarde na turizam vidljiva je u fizionomiji naselja, uz visoku svijest o uređenju naselja. S druge strane, Vela Luka se tek u novije vrijeme intenzivnije okreće turizmu te turizam povoljno djeluje na prenamjenu i uređenje postojećih objekata. Iako je pritisak turizma veći, ne osjeti se značajnije zbog urbanog karaktera naselja i većeg broja stanovnika. U ostalim turističkim mjestima pritisak turizma naizgled je mali, no mjestimično je vrlo visok, posebno u novijim obalnim vikendaško-turističkim dijelovima naselja koja bilježe visoki stupanj transformacije.

Pritisak turizma u Konavlima (24,3 postelja/km^2, 2302,0 noćenja/km^2) i njegova prostorna distribucija slični su kao i prije Domovinskog rata. Fizički pritisak turizma visok je u Cavtatu te, znatno manje, u Moluntu. Prostorna difuzija (ruralnog) turizma u naselja u Konavoskom polju i Donjoj bandi svodi se na uključivanje manjeg broja kućanstava u turizam pa se ne može ni govoriti o fizičkom pritisku turizma, nego pozitivnom djelovanju na izgled naselja.

Regije Pelješac-Ston, Mljet i Lastovo početkom 2010-ih pokazuju podjednako niski fizički pritisak turizma te odvijanje turizma ima sličan karakter; prevladavaju demografski i površinski vrlo mala naselja, a turizam je koncentriran najvećim dijelom u obalnim naseljima gdje stvara veći pritisak. Sve tri regije karakterizira relativno intenzivna izgradnja privatnih smještajnih kapaciteta, uz izostanak gradnje hotela, što dovodi do mjestimično ubrzanog rasta fizičkog pritiska turizma. Na Mljetu i Lastovu turizam dodatno dovodi do litoralizacije naseljenosti; nekad povremeno korištene uvale s magazinima i ribarskim lučicama sada postaju stalno naseljena naselja usmjerena na turizam s intenzivnijom gradnjom apartmana i soba, a fizički pritisak turizma dodatno je naglašen neriješenim problemima vodoopskrbe i odvodnje. Uz stacionarne turiste, taj pritisak dodatno povećavaju nautičari koji sidre u uvalama blizu obale, budući da ne postoje organizirane luke nautičkog turizma. Na Mljetu je pritisak turizma jači u Pomeni, gdje se nalazi jedini otočni hotel, a u ostalim naseljima se turizam tek počeo

intenzivnije razvijati, uz relativno manji pritisak. Transformacija naselja pod utjecajem turizma nije intenzivna zbog apsolutno malog broj objekata, koji se nižu u jedan ili dva reda uz obalu, ali je zamjetna i uzrokuje probleme (gužve, mala propusna moć neadekvatnih prometnica koje prolaze kroz naselja, onečišćenje mora iz septičkih jama). Veći pritisak u NP Mljet dodatno pospješuje relativno veliki broj jednodnevnih posjetitelja. Na Lastovu je pritisak veći u malim naseljima Skrivena Luka, Zaklopatica i Pasadur, a u Lastovu i Ublima je znatno manji.

Prividno manji pritisak turizma u regiji Pelješac-Ston u odnosu na prijeratno razdoblje posljedica je djelomične zamjene kampova većeg kapaciteta privatnim kućanstvima manjeg kapaciteta. Međutim, budući da se, za razliku od kampova, radi o čvrstim smještajnim objektima, od kojih dio nije prilagođen lokalnom ambijentu, stvarni pritisak turizma jači je nego prije rata. Osim Stona i Drača turističke gustoće su izrazito male, a u unutrašnjim naseljima počinje se razvijati i ruralni turizam.

Fizički pritisak turizma u Donjoneretvanskom kraju u cjelini je zanemariv (5,0 postelja i 228,5 noćenja/km^2), s obzirom na orijentaciju na druge gospodarske aktivnosti. Međutim, značajna koncentracija i pritisak turizma zamjetni su u slivanjskom primorju, čemu najviše pridonosi izgradnja novih i proširenje postojećih smještajnih kapaciteta u privatnim kućanstvima (Klek, Duboka, Komarna, Blace) (usp. Opačić, 2009). U malobrojnim ostalim turističkim mjestima ekstenzivno se razvijaju ruralni i tranzitni turizam, a njihov pritisak na lokalnu sredinu je zanemariv.

9.2. PROMJENA BROJA I STRUKTURE STANOVA

Stanovi se mogu pratiti samo za razdoblje 1971. – 2011., pri čemu su podaci za 2011. g. objavljeni samo na razini jedinica lokalne samouprave. U strukturi stanova prema namjeni naglasak je na kategorijama ključnim za određivanje temeljnih funkcija područja: (1) stanovanje (nastanjeni stanovi za stalno stanovanje), (2) vikendaštvo (stanovi za odmor i rekreaciju) i (3) turizam (stanovi za iznajmljivanje turistima).

U razdoblju 1971. – 2011. ukupni broj stanova više je nego udvostručen (indeks promjene broja stanova iznosi 210,8) (tab. 40.). Intenzitet povećanja broja stanova veći je u razdoblju 1971. – 1991., i radi se prvenstveno o povećanju broja stanova za stalno stanovanje. U tom razdoblju broj stanovnika i dalje raste, što u kombinaciji sa smanjenjem prosječne veličine kućanstva, dovodi do veće potražnje za novim stanovima i životnim prostorom. Istovremeno se povećava

i broj vikendica, uglavnom u poluotočnim i otočnim regijama, a znatno manje na kopnu (1971. g. u Južnoj Dalmaciji registrirano je 1651 vikendica, a 1991. g. 6872) (tab. 40.). U kopnenim regijama (Dubrovnik, Konavle, Donjoneretvanski kraj) rast broja stanova vezan je uz doseljavanje i populacijski rast. Na Pelješcu se odvija intenzivna gradnja vikendica koja dovodi do porasta ukupnog broja stanova, dok populacija stagnira ili opada. Naime, stanovništvo koje napušta regiju nerijetko koristi svoje nekadašnje domove kao vikendice, ali u porastu je i broj novih vikendica, značajnim dijelom u vlasništvu stanovništva iz BiH, kojima Pelješac predstavlja najbliži atraktivni dio obale s dovoljno raspoloživog zemljišta za gradnju (usp. Opačić, 2012). Stanovi za odmor i rekreaciju 1991. g. gotovo su izjednačeni sa stanovima za stalno stanovanje (u regiji Pelješac-Orebić čine 39,8 %, a u regiji Pelješac-Ston čak 41,7 %) (DZS, 1995).

Tab. 40. Broj stanova i indeks promjene broja stanova u turističkim regijama Južne Dalmacije 1971. – 2011.

Turistička regija	Godina				Indeks promjene broja stanova		
	1971.	1991.	2001.	2011.	1991./ 1971.	2011./ 1991.	2011./ 1971.
Dubrovnik	11.930	19.926	20.117	24.221	167,0	121,6	203,0
Konavle	2.068	3.114	3.009	3.622	150,6	116,3	175,1
Donjoneretvanski kraj	7.044	11.147	11.987	14.743	158,2	132,3	209,3
Pelješac-Orebić	1.867	3.468	3.692	5.364	185,8	154,7	287,3
Pelješac-Ston	1.286	2.239	2.093	2.908	174,1	129,9	226,1
Korčula	5.517	7.603	9.616	11.991	137,8	157,7	217,3
Mljet	538	783	846	1009	145,5	128,9	187,5
Lastovo	434	556	688	821	128,1	147,7	189,2
Južna Dalmacija	**30.684**	**48.836**	**52.048**	**64.679**	**159,2**	**132,4**	**210,8**

Izvori: SZS (1972e); DZS (1995; 2003f; 2015d)

Na Korčuli, Mljetu i Lastovu broj stanova raste sporije i to povećanje je gotovo u potpunosti vezano uz vikendaštvo, sličnim procesima kao na susjednom Pelješcu, ali slabijim intenzitetom zbog prometne izoliranosti (otočnosti) te 1991. g. čine oko petine ukupnog broja. Ipak, povećanje na razini otoka relativno je veliko; primjerice na Korčuli je u 20 godina (1971. – 1991.) izgrađeno čak 1000 novih vikendica, što predstavlja utrostručenje njihovog broja. Istovremeno se u svim regijama povećava broj privremeno nenastanjenih stanova (s 274 na 3971), jer iseljavanjem stanovništva ti stanovi ostaju prazni. Stanovi za najam turista u tom se razdoblju ne iskazuju zasebno pa njihov broj i udio u stambenom fondu nije moguće odrediti.

Domovinski rat i okupacija dijela teritorija nakratko zaustavljaju gradnju novih stanova, dio stambenog fonda je uništen, a u regijama Konavle i Pelješac-Ston broj stanova je čak i smanjen.

Neposredno nakon rata naglasak je na obnovi stambenog fonda pa je u cijelom razdoblju 1991. – 2001. broj stanova povećan za 6,6 %. Istovremeno je udvostručen broj privremeno nenastanjenih i napuštenih objekata zbog iseljavanja stanovništva i stradanja tijekom rata. Broj vikendica se također smanjuje, no to je smanjenje dijelom prividno jer se dio njih fiktivno pretvara u objekte za stalno stanovanje radi izbjegavanja plaćanja poreza ili dobivanja subvencija na pomorski prijevoz ako je vlasnik prijavljen na otoku. Broj vikendica se smanjuje i zbog promjene vlasništva. Dio stanova koje su prije bili u vlasništvu vikendaša iz Srbije i BiH prodan je lokalnom stanovništvu koje ih više ne koristi kao vikendice. Intenzivnija izgradnja stanova (posebno vikendica) odvija se jedino na Korčuli, a pod udarom nove gradnje su uglavnom noviji obalni dijelovi, što dovodi do intenzivne transformacije obalnog krajolika.

U razdoblju 2001. – 2011. odvija se naizgled kontradiktoran proces. Broj stanovnika se i dalje smanjuje, a broj stanova raste za čak četvrtinu. Za taj proces odgovorni su povećanje broja vikendica (za četvrtinu) i povećanje broja stanova za iznajmljivanje turistima. Obje kategorije stanova pretežno se grade na najatraktivnijim lokacijama i dovode do pozitivnih ekonomskih učinaka na lokalnu zajednicu (usp. Opačić, 2008; 2012), ali uslijed izostanka kontrole i kriterija izgradnje, njihova stihijska izgradnja dovodi do degradacije najatraktivnijih dijelova obale i njihovog zauzimanja za druge namjene u kojima bi ta područja ostvarila značajno povoljnije efekte (usp. Opačić i Mikačić, 2009; Opačić, 2009; 2012).

Vikendaštvo se sve više prostorno i funkcionalno prožima s turizmom pa su česti slučajevi gdje se isti objekti koriste za obje namjene te vikendaši preko ljeta iznajmljuju smještaj turistima (usp. Opačić, 2008; 2012). Najveće povećanje broja vikendica u ovom razdoblju bilježi se na Mljetu (indeks 169,9), u regijama Pelješac-Ston (156,6), Donjoneretvanski kraj (144,8), Pelješac-Orebić (137,6) i Konavle (136,4). Stanovi za stanovanje povećani su tek za 8,7 %, i to većim dijelom u Konavlima, Donjoneretvanskom kraju i na Mljetu uslijed više pozitivne migracijske bilance. U regijama Pelješac-Ston i Lastovo bilježi se smanjenje broja objekata za stalno stanovanje uslijed starenja stanovništva i ukupne depopulacije (DZS, 2003f; 2015d).

Godine 2011. u Južnoj Dalmaciji ukupno je registrirano 64.679 stanova, od čega 37,4 % u regiji Dubrovnik, 22,8 % u regiji Donjoneretvanski kraj, 18,5 % na Korčuli, a sve ostale regije imaju po manje od 10 % (tab. 41.). Iako je broj postelja od 1971. g. u regiji udvostručen, to povećanje se u različitim regijama odvija različitim intenzitetom, a najsporije na Mljetu i Lastovu te u Konavlima. U Konavlima se taj fenomen može objasniti izrazito ruralnim karakterom regije, zbog čega se izvan Cavtata ne odvija intenzivnija urbanizacija, nego je uglavnom prevladalo

iseljavanje. Budući da je duljina obale iskoristiva za kupanje vrlo mala (obala je uglavnom strma i nepristupačna), ne razvija se intenzivnije ni vikendaštvo. Mljet i Lastovo zbog svoje udaljenosti i depopulacijskog karaktera tek se u novije vrijeme okreću turizmu pa je izostala intenzivna izgradnja pod utjecajem vikendaštva i turizma. S druge strane, najbrži rast broja stanova zabilježen je u regiji Pelješac-Orebić, gdje su u kontinuiranom porastu broj stanova za stalno stanovanje, vikendica i stanova za najam turistima (SZS, 1972e; DZS, 2015c).

Tab. 41. Struktura stanova prema načinu korištenja u turističkim regijama Južne Dalmacije 2011. g.

Turistička regija	Stanovi za stalno stanovanje (%)	Stanovi za odmor i rekreaciju (%)	Stanovi za najam turistima (%)	Ostalo (%)
Dubrovnik	75,5	2,5	2,9	19,1
Konavle	73,6	4,6	3,4	18,4
Donjoneretvanski kraj	72,1	6,4	1,9	19,6
Pelješac-Orebić	33,7	32,6	21,5	12,2
Pelješac-Ston	36,2	28,8	10,8	24,1
Korčula	45,2	19,5	15,9	19,4
Mljet	45,2	22,4	10,8	21,6
Lastovo	34,8	17,3	19,9	28,0
Južna Dalmacija	**62,8**	**10,9**	**7,3**	**19,0**

Izvor: DZS (2015c)

Iako u ukupnoj strukturi s tri petine prevladavaju stanovi za stalno stanovanje, značajne razlike postoje između kopnenih i poluotočno-otočnih regija. U kopnenim regijama razvijenija je funkcija stanovanja (tri četvrtine čine stanovi za stalno stanovanje), što se može objasniti većom koncentracijom gradova, složenijom gospodarskom strukturom i boljom prometnom povezanošću. U regiji Dubrovnik vikendice i stanovi za iznajmljivanje čine apsolutno veliki broj, no njihov je udio malen, a struktura smještajnih kapaciteta je povoljnija. Stanovi za najam turistima i vikendice koncentrirani su uglavnom u naseljima u uskom obalnom pojasu, posebno u Općini Dubrovačko primorje, koja se uslijed depopulacije sve više pretvara u vikendaško-turističko područje (to pokazuje i povećanje broja nenastanjenih i napuštenih stanova) (sl. 121.).

U Donjoneretvanskom kraju vikendice sudjeluju u strukturi stanova relativno malim udjelom i raspoređene su na atraktivnim lokacijama uz more (Općina Slivno) ili uz Baćinska jezera (Baćina). U Općini Slivno razvijen je i turizam pa je veći udio stanova za najam turistima, dok je u ostalim JLS taj broj zanemariv. Funkcija stanovanja razvijenija je u gradovima i uz prometnu osovinu koja ih povezuje (Ploče – Opuzen – Kula Norinska – Metković).

U otočnim i poluotočnim regijama zbog dugotrajne depopulacije slabije je razvijena funkcija stanovanja, a u strukturi stanova snažno su zastupljene vikendice i stanovi za najam turistima. Osobito je veliki broj tih objekata u atraktivnim prirodnim područjima koja su dovoljno blizu urbanih središta da se isplati povremeni dolazak, a predaleko za redovitu cirkulaciju. U regijama Pelješac-Orebić i Pelješac-Ston funkcija stanovanja i vikendaštvo gotovo su izjednačeni, a visok je i udio stanova za najam turistima. Novija gradnja stanova odvija se pretežno u obalnim naseljima i u priobalnim dijelovima unutrašnjih naselja, što dovodi do fizionomske transformacije obale. U malim općinama Janjina i Trpanj vikendaštvo dominira, a funkcija stanovanja znatno je slabije razvijena. Slična je situacija i na Korčuli, gdje su stanovi za najam i vikendice brojčano izjednačeni, ali uz velike lokalne razlike.

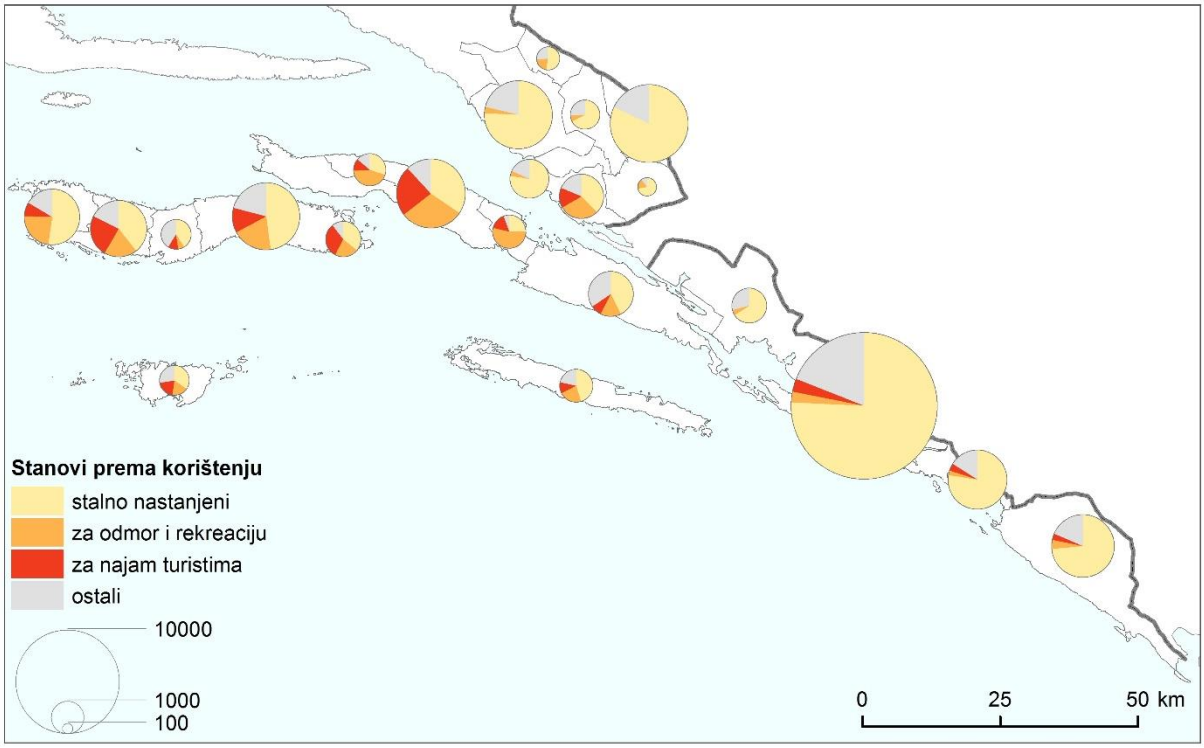

Sl. 121. Struktura stanova prema načinu korištenja u jedinicama lokalne samouprave u Južnoj Dalmaciji 2011.
Izvor: DZS (2015c)

Funkcija stanovanja razvijenija je u urbaniziranim područjima (Općina Vela Luka 52,2 %, Grad Korčula 47,8 %), dok se u ostalima smanjuje, a obrnuto proporcionalno raste udio vikendaštva i turizma (u Općini Lumbarda tek trećina stanova namijenjena je stalnom stanovanju). Vikendaštvo je razvijeno u svim jedinicama lokalne samouprave (vikendice čine između 18 i 24 %), osim u Općini Smokvica (6,9 %), i to pretežno u izdvojenim priobalnim dijelovima. Najviši udio vikendica je u Veloj Luci (23,3 %) gdje se na kompaktno izgrađeni dio grada uz obalu nastavljaju vikendaške zone, često bez infrastrukture. Apsolutni najveći broj stanova za

najam turistima nalazi se u Općini Blato (713 ili 24,2 %), posebno u obalnim predjelima Prigradica i Prižba. Najviši udio stanova za najam turistima ima Lumbarda (32,0 %), s podjednako zastupljenom funkcijom stanovanja, vikendaštvom i turizmom (usp. Opačić i Mikačić, 2009). Relativno manji udio stanova za najam turista u Gradu Korčuli posljedica je snažnije funkcije stanovanja i povoljnije strukture smještajnih kapaciteta.

Na Mljetu je broj i udio vikendica znatno veći nego broj stanova za najam turistima. To se može objasniti kasnijim i manje intenzivnim razvojem turizma te dobrom prometnom povezanošću s Dubrovnikom, gdje živi značajan broj vlasnika vikendica. Obje kategorije stanova grade se u malim obalnim naseljima, često bez odgovarajuće infrastrukture. Slična je situacija i na Lastovu, uz razliku da je to jedina regija u kojoj broj stanova za najam turistima brojčano nadmašuje broj vikendica. Naime, zbog udaljenosti te otežanog dolaska na otok, vikendaštvo se nije tako snažno razvilo kao u drugim južnodalmatinskim regijama. Razlog je i poseban otočni mentalitet zbog kojeg domaći stanovnici nisu bili skloni prodavati nekretnine stanovništvu izvan otoka.

Iz navedenog proizlazi da što je u naselju veći broj i udio stanova za najam turistima, struktura smještajnih kapaciteta za turiste je nekvalitetnija. Naime, u područjima u kojima nedostaju hotelske postelje intenzivnije se grade apartmani u privatnom smještaju koji nastoje kompenzirati taj nedostatak. Iako to ima pozitivan ekonomski učinak na lokalnu zajednicu, nekvalitetna struktura smještajnih kapaciteta vodi ka višoj sezonalnosti i izaziva intenzivniju fizionomsku transformaciju obalnog pojasa. Dodatni problem čini infrastrukturna neopremljenost značajnog dijela vikendica i stanova za najam turistima.

Kategorija *Ostalo* predstavlja uglavnom privremeno nenastanjene stanove (15,0 % stambenog fonda 2011. g.) i napuštene stanove (3,3 %), dok su ostale kategorije minimalno zastupljene. Te su kategorije posljedica depopulacije, posebno u unutrašnjim i izoliranim naseljima, a njihova viša zastupljenost pridonosi širenju depopulacijskog krajolika (vidjeti: Nejašmić, 1991a; 1991b). Proces napuštanja stanova najviše je maha uzeo na Lastovu (27,6 %) i u regiji Pelješac-Ston (22,8 %) (DZS, 2015c).

9.3. PROMJENA VELIČINE I IZGLEDA NASELJA

U poglavlju se analiziraju promjena veličine izgrađenih dijelova naselja od kraja 1970-ih do danas te promjena fizičkog izgleda i uređenosti naselja u kontekstu razvoja turizma. Analiza promjena veličine naselja provedena je pomoću GIS-a metoda preklapanja slojeva (*Clip* i *Erase*) digitaliziranih na temelju dostupnih kartografskih izvora. Promjena izgleda naselja ocijenjena je sa sadašnjeg aspekta na temelju terenskog istraživanja s opažanjem i fotodokumentiranjem koje je autor provodio u više navrata od 2011. do 2014. g.

Glavne faktore koji su utjecali na promjenu kulturnog krajolika u Južnoj Dalmaciji općenito predstavljaju: (1) izgradnja osnovnih i dopunskih turističkih smještajnih kapaciteta unutar i izvan naselja, uglavnom u blizini obale, (2) urbanizacija – širenje izgrađenih dijelova naselja pod utjecajem razvoja sekundarnih i tercijarnih djelatnosti te funkcije stanovanja (vezano uglavnom uz Dubrovnik, Ploče, Metković, a manje uz Korčulu, Velu Luku, Blato, Cavtat, Opuzen), (3) izgradnja velike infrastrukture (luke, autoceste, mostovi), (4) postojanje *brownfield* i *greyfield* lokaliteta; napuštenih i devastiranih industrijskih, turističkih i ostalih objekata, često uz obalu (Korčula, Lastovo, Konavle, Dubrovnik), (5) širenje depopulacijskog krajolika (napuštene i neodržavane kuće i okućnice, širenje socijalnog ugara) (vidjeti: Nejašmić, 1991a; 1991b), (6) reagrarizacija – uređenje novih vinograda i maslinika na Pelješcu, Korčuli te u Konavlima i Donjoneretvanskom kraju. Naglasak je stavljen na one elemente kulturnog krajolika i vidljive fizionomske transformacije koji su izravno ili posredno vezani uz turizam. Detaljnija analiza vezana je uz obalna turistička područja u kojima je utjecaj turizma bio naglašeniji.

Krajem 1970-ih ukupna površina izgrađenih dijelova naselja obuhvaćala je 38,1 km^2 ili 2,1 % površine Južne Dalmacije. Očekivano najveći dio izgrađene površine imale su regije Dubrovnik i Donjoneretvanski kraj s većim gradovima, a najmanji otoci Mljet i Lastovo, ruralne regije sa slabo razvijenim nepoljoprivrednim djelatnostima i malom populacijom. Do kraja 1970-ih već je izgrađen značajni dio turističkih smještajnih objekata, posebno hotela i odmarališta. Od tada do kraja 2000-ih izgrađeni dijelovi naselja povećani su za čak tri četvrtine i danas zauzimaju 67,4 km^2 ili 3,8 % površine županije (tab. 42.). Mali udio izgrađene površine treba sagledati u kontekstu relativno male dostupne površine za širenje naselja, s obzirom na veliku zastupljenost visokog reljefa te nepristupačnih i strmih terena.

Tab. 42. Pokazatelji povećanja površine izgrađenih dijelova naselja u turističkim regijama Južne Dalmacije 1970-ih – 2000-ih

Turistička regija	Površina 1970-ih (km^2)	Površina 2000-ih (km^2)	Novi dijelovi (km^2)	Novi dijelovi (%)	Ukupna stopa rasta (%)
Dubrovnik	12,2	20,2	8,0	39,7	65,8
Konavle	5,8	8,6	2,8	32,3	47,6
Donjoneretvanski kraj	10,3	19,7	9,4	47,8	91,7
Pelješac-Orebić	2,5	5,0	2,5	50,8	103,4
Pelješac-Ston	1,8	4,1	2,3	56,7	130,7
Korčula	4,8	8,5	3,7	43,2	76,1
Mljet	0,4	0,7	0,3	42,2	73,1
Lastovo	0,4	0,6	0,3	40,3	67,5
Južna Dalmacija	**38,1**	**67,4**	**29,3**	**43,5**	**76,9**

Izvori: VGI (1968-1986); DGU (2015)

Relativno najveće povećanje od čak 130 % ima regija Pelješac-Ston, u kojoj u cijelom razdoblju traje depopulacija, ali je za lokalne prilike postoji intenzivna izgradnja vikendica i kuća za smještaj turista u kućanstvima koje nadomještaju nekadašnje kampove. Slični procesi odvijaju se i u regiji Pelješac-Orebić, u kojoj je izgrađena površina udvostručena. Relativno veliko povećanje u Donjoneretvanskom kraju nije posljedica razvoja turizma nego umjerene urbanizacije pod utjecajem doseljavanja i populacijskog rasta. Urbanizacija u Južnoj Dalmaciji ne provodi se izgradnjom stambenih zgrada, nego privatnih ili obiteljskih kuća, što znatno više utječe na povećanje površine izgrađenih dijelova naselja (djelomične izuzetke čine Dubrovnik, Nova Mokošica, Metković i Ploče). Slična je situacija i s turističkom urbanizacijom koja se u zadnja tri desetljeća odvija pretežno izgradnjom novih i nadogradnjom postojećih kuća za smještaj turista, a ne otvaranjem većeg broja novih hotela i kampova po principu koncentracije. To je posebno izraženo u obalnim područjima, gdje, iako je apsolutno povećanje površine malo s obzirom na veličinu naselja, karakteristična je izdužena izgradnja duž obale (*strip development*). Time se često troše vrijedni prostorni resursi i zauzima se prostor koji bi mogao ostvariti povoljnije efekte drugom (npr. turističkom) namjenom.

9.3.1. Regija Dubrovnik

U regiji Dubrovnik površina naselja u promatranom razdoblju povećana je za dvije trećine. Najveći dio povećanja odnosi se na samu Dubrovačku urbanu regiju i nije izravno vezan za turizam, ali su prisutni njegovi posredni učinci. Naime, proces stambene i funkcionalne suburbanizacije uzročno-posljedično je povezan uz sve veću orijentaciju užeg dijela grada

(posebno povijesne jezgre) na turizam. Iseljavanjem stanovništva iz jezgre „oslobađaju“ se stambeni i poslovni objekti koji dobivaju turističke funkcije (smještajni objekti, suvenirnice, restorani, barovi i sl.), a sam proces povezan je sa starenjem stanovništva i visokim cijenama nekretnina koje si mlađe stanovništvo ne može priuštiti pa doseljava ili preseljava u rubne dijelove aglomeracije. Razlog je i želja za ostvarivanjem zarade kroz prodaju nekretnina u povijesnoj jezgri. Budući da je Dubrovnik stiješnjen između Srđa i mora, nedostaje prostora za širenje pa je već krajem 1970-ih bio izgrađen veći dio površine današnjeg grada. U promatranom razdoblju izgrađeni su samo veliki turistički kompleks *Babin kuk* u zapadnom dijelu grada te pojedini dijelovi Lapada (bolnički kompleks) i Gospinog polja (zona rekreacije).

Nova gradnja se stoga većim dijelom odvija u rubnim dijelovima Dubrovačke urbane regije – u Rijeci dubrovačkoj i u Župi dubrovačkoj. Najveća izgradnja u Rijeci dubrovačkoj odvija se u prirodno pogodnijem sjevernom dijelu i ima kombinirani karakter planske (Nova Mokošica) i spontane suburbanizacije (Lozica, Mokošica, Prijevor, Rožat), a manjim intenzitetom nastavlja se i udolini Šumet (Čajkovica, Knežica, Šumet). Turizam je u tom području slabije razvijen i svodi se uglavnom na iznajmljivanje smještaja u kućanstvima (sl. 122.).

Budući da Dubrovnik živi s turizmom već više od 150 godina, fizionomska transformacija užeg područja grada je umjerena i odvija se pod kontrolom, uz visoku razinu zaštite i svijesti o očuvanju urbanog krajolika. Podalje od jezgre turistički objekti i funkcije mjestimično vizualno dominiraju (Lapad – Babin kuk, Montovjerna, područje uz obalu istočno od povijesne jezgre), no interpolacije su uglavnom dobro uklopljene u krajolik, uz visoki stupanj uređenja okoliša (sl. 123.). Turističke funkcije posebno su vidljive u Gružu i na poluotoku Lapadu. Mjestimično postoje neobnovljeni turistički *greyfield* lokaliteti, poput bivšeg hotela *Belvedere,* a koji predstavljaju potencijal za budući turistički razvoj. Turistički projekt obnove žičare na Srđu nije doveo do značajnije promjene kulturnog krajolika, a imao je snažan učinak na podizanje dojma destinacije i obogaćivanje turističke ponude. S druge strane, potreban je veliki oprez prilikom realizacije golf kompleksa na Srđu. Iako bi taj projekt značajno obogatio ponudu i otvorio nova radna mjesta, prijetnju predstavlja degradacija vizure grada i atraktivnog krajolika te potencijalna apartmanizacija prostora, ako se ostvari planirana krupna izgradnja smještajnih kapaciteta vidljiva iz nižih dijelova.

Fizionomska transformacija Rijeke dubrovačke odvija se pod utjecajem suburbanizacije Dubrovnika, a očituje se u izgradnji pretežno novih stambenih objekata (sl. 124.), a znatno manje turističkih. Turistička decentralizacija Dubrovnika intenzivira se s izgradnjom ACI

marine *Dubrovnik* u Komolcu 1980-ih (sl. 125.). U krajoliku se isprepliću stambene zgrade, obiteljske kuće i zapušteni ljetnikovci dubrovačke vlastele, koje se u posljednje vrijeme postupno uređuju i stavljaju u turističku funkciju. Uz ljetnikovce na najatraktivnijim lokacijama, *greyfield* lokalitet predstavlja nekadašnja hidroelektrana Ombla.

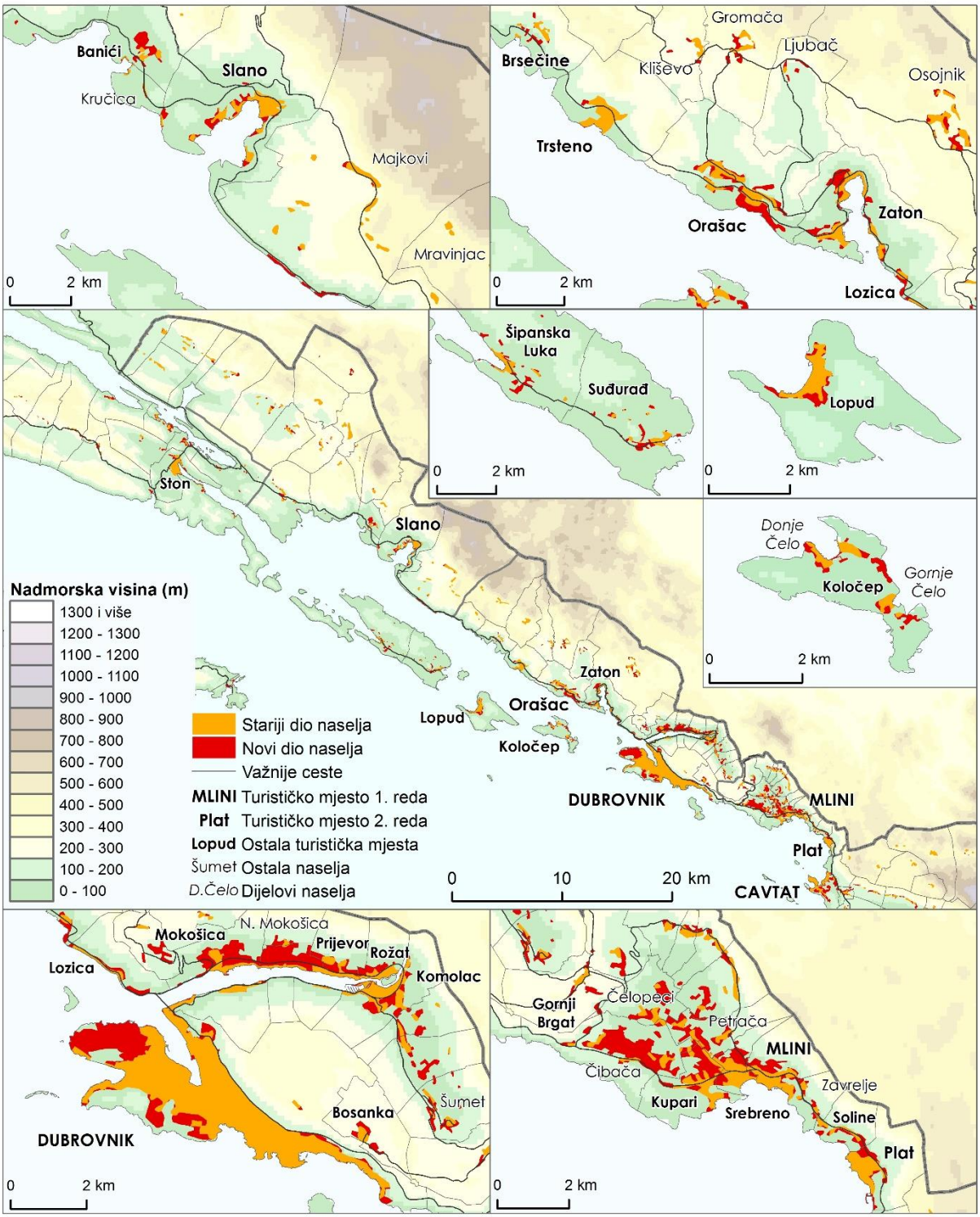

Sl. 122. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Dubrovnik između 1970-ih i 2000-ih
Izvori: VGI (1968-1986); DGU (2013; 2015); NASA (2015)

Sl. 123. Hotel Rixos Libertas u dubrovačkom kompleksu Babin kuk
Foto: I. Šulc (2012)

Sl. 124. Stambena suburbanizacija u Novoj Mokošici
Izvor: Dubrovački vjesnik (2012)

Sl. 125. Turistička decentralizacija (ACI marina Dubrovnik) u Rijeci dubrovačkoj
Izvor: Just Dubrovnik (2015)

Drugo područje intenzivne suburbanizacije predstavlja Župa dubrovačka, u kojoj se urbanizira cijeli priobalni pojas i niži unutrašnji dijelovi, te se stvara relativno veliko kontinuirano urbanizirano područje, unutar kojeg nije više moguće fizionomski izdvojiti različita naselja. Naime, cijela Župa dubrovačka nalazi se unutar 15 km od samog grada te je moguća dnevna cirkulacija na rad. Barijeru prostornom širenju urbaniziranog područja predstavljaju jedino strmi reljef koji okružuje Župu te granica s BiH. U Župi je prisutna funkcionalno-prostorna diferencijacija, koja se očituje i u izgledu naselja. Obalna naselja (Kupari, Srebreno, Mlini, Soline, Plat) uglavnom su rezervirana za turizam i karakterizira ih viši stupanj urbanističke uređenosti i brige o okolišu (sl. 126.). Njihov izgled i intenzivniji razvoj turizma narušavaju *greyfield* lokaliteti nekadašnjih velikih hotela i odmarališta (Kupari, Mlini, Plat) na atraktivnim lokacijama uz more (sl. 127.). U Mlinima je dio devastiranih objekata uklonjen i na njihovom su mjestu izgrađena dva nova luksuzna hotela. U unutrašnjim naseljima (Čibača, Mandaljena, Brašina, Petrača, Buići, Čelopeci, Gornji Brgat, Donji Brgat) isprepliću se funkcije stanovanja, opskrbe i rada (industrija, eksploatacija kamena i poljoprivreda) te se urbaniziraju gotovo svi niži dijelovi, a gradi se čak i na poljoprivrednom zemljištu, čime se nepovratno gubi dio agrarnih resursa. Urbanizacija Župe te preklapanje različitih funkcija često se odvija kaotično i na prvi pogled bez reda, a nedostaje kvalitetnije urbanističko uređenje naselja (sl. 128.).

Sl. 126. Naselje Mlini
Foto: I. Šulc (2012)

Sl. 127. Devastirani hotelski kompleks u Kuparima
Izvor: Korobtsow (2012)

Sl. 128. Naselje Čibača u Župi dubrovačkoj
Izvor: Župa dubrovačka (2009)

U Dubrovačkom primorju prisutna je izrazita dihotomija između unutrašnjih i obalnih naselja u stupnju povećanja izgrađenih dijelova naselja i promjeni kulturnog krajolika, uz izražene unutarregionalne razlike između sjeverozapadnog i jugoistočnog dijela regije (sl. 122.). Obalni dijelovi, međusobno i s Dubrovnikom prometno dobro povezani Jadranskom magistralom, odredišta su dugotrajnog procesa litoralizacije, a karakterizira ih veća gospodarska dinamika te populacijski rast ili stagnacija. To se očituje u mjestimično većem povećanju površine izgrađenih dijelova naselja, posebno u Zatonu, Orašcu i Slanom, većim turističkim središtima i naseljima općenito, gdje se značajni dio nove izgradnje odnosi na vikendice i obiteljske kuće koje nude smještaj turistima, ali značajnim dijelom i hotelske komplekse. Izgradnja uz obalu izvan naselja nije snažnije izražena, budući da je obala uglavnom nepristupačna, što onemogućava veću izgradnju. Izuzetak čini priobalje između Orašca i Lozice unutar

Dubrovačke urbane regije, u kojem je izražena vikendaško-turistička izgradnja, no građevine su uglavnom umjerene brojem, dimenzijama i izgledom pa nije izražena veća devastacija obale gradnjom. U Slanom i Zatonu, koji se nalaže u tektonskim prozorima i imaju prostora za širenje, u promatranom se razdoblju popunjavaju neizgrađeni dijelovi uz obalu, ali se naselja šire i u unutrašnjost. Manji dio nove izgradnje izgledom i dimenzijama nije u skladu s lokalnom arhitekturom, no taj je problem znatno manje izražen nego u ostatku Južne Dalmacije. Također nedostaje kvalitetnije urbanističko uređenje kako bi se izbjegao dojam nedovršenih suburbija, a stvorio dojam uređenih turističkih mjesta i mjesta kvalitetnog stanovanja.

Relativno veliko povećanje površine u Orašcu posljedica je izgradnje hotelsko-apartmanskog kompleksa *Dubrovački vrtovi sunca* u drugoj polovici 1980-ih, koji je 2008. g. zamijenio novi kompleks *Radisson BLU Dubrovački vrtovi sunca* koji dominira u krajoliku (sl. 129.). Otvaranje tog kompleksa dio je turističke decentralizacije Dubrovnika, u kojem nema više slobodnog prostora za izgradnju hotela, pa se ta izgradnja dislocira u Primorje i Župu.

Trsteno je malo naselje u kojem nije izražena turistička izgradnja, dok je u ostalim turističkim mjestima (Brsečine, Banići, Zaton Doli, Doli) dominantna izgradnja uz cestu, a ne uz obalu, i uglavnom nije motivirana turizmom (u Banićima je povećanje izgrađenog dijela naselja vezano uz gospodarsku zonu). S obzirom na slabiji i točkasti razvoj turizma, te planirani razvoj turizma u budućnosti definiran strateškim dokumentima može se očekivati snažnija izgradnja turističkih objekata uz uvale, no osnovni preduvjet za to je cestovno povezivanje i infrastrukturno opremanje planiranih turističkih zona.

U unutrašnjim naseljima prevladava depopulacija, a nepoljoprivredne djelatnosti slabo su razvijene pa nema značajnijeg širenja naselja. Malo intenzivnija novija gradnja prisutna je u Osojniku, Gromači i Ljubaču, Dubrovniku bližim unutrašnjim naseljima, te u Visočanima i Ošlju. U naseljima unutar Grada Dubrovnika provodi se ruralno-turistički projekt Dubrovačka gornja sela, unutar kojeg se u turizam do sada uključilo nekoliko objekata koji pridonose poboljšanju izgleda naselja i turističkoj ponudi. Problem predstavlja nepostojanje turističke infrastrukture (nisu dovoljne samo postelje, nego i ostali sadržaji) te nedostatak interesa kod malobrojnog i ostarjelog stanovništva. U većini naselja zbog toga se širi depopulacijski krajolik, koji se prepoznaje u napuštenim i dotrajalim kućama, zapuštenim okućnicama i raširenom socijalnom ugaru, a u krajoliku su i dalje vidljivi tragovi rata, posebno u naseljima udaljenijim od Dubrovnika (vidjeti: Nejašmić, 1991a; 1991b). Statistička naselja Majkovi, Stupa i Ošlje imaju izlaz na more pa je prisutna izgradnja manjeg broja objekata uz obalu, no radi se tek o

vikendicama i objektima vezanim uz marikulturu u zaljevu Bistrina, a turistički se promet ne registrira (sl. 130.).

Sl. 129. Hotelsko-apartmanski kompleks Dubrovački vrtovi sunca u Orašcu
Izvor: Nacional (2009)

Sl. 130. Unutrašnje naselje Majkovi u Dubrovačkom primorju
Izvor: Ptičica (2015)

Elafitski otoci Lopud i Koločep bilježe brži tempo izgradnje u promatranom razdoblju od Šipana, što je odraz različite udaljenosti od Dubrovnika i razlika u gospodarskoj orijentaciji u prošlosti. Na Lopudu i Koločepu, s oskudnim agrarnim resursima i ranom orijentacijom na turizam i nepoljoprivredne aktivnosti, već na početku razdoblja postoje formirane urbane jezgre naselja s hotelima i drugim turističkim objektima, vikendicama i kućama za stanovanje. Stoga

se nova izgradnja odvija na rubovima postojećih naselja u unutrašnjosti i uglavnom je vezana uz smještaj turista u kućanstvima. Obnavljaju se i stariji objekti, uz izuzetak *greyfield* lokaliteta nekadašnjeg Grand hotela *Lopud* u samom središtu Lopuda koji pridonosi vizualnoj degradaciji, ali i predstavlja i značajan turistički potencijal. Širenje depopulacijskog krajolika na Lopudu i Koločepu nije snažnije izraženo unatoč smanjenju broja stanovnika, budući da vlasnici vikendica i kuća za najam uglavnom žive u Dubrovniku i često dolaze na otoke. Šipan je dugo bio orijentiran na poljoprivredu i turizam se počinje razvijati tek nedavno. Novija turistička izgradnja manjeg je intenziteta i pretežno je vezana uz Suđurađ te nije snažnije izražena degradacija krajolika. Uslijed depopulacije i starenja te preorijentacije na druge aktivnosti snažno je vidljivo širenje socijalnog ugara, čak i u prostranom Šipanskom polju.

9.3.2. Regija Konavle

U Konavlima je stopa povećanja izgrađenih dijelova naselja najmanja (47,6 %) od svih regija, s obzirom na izraženi proces depopulacije iz unutrašnjih naselja te poslijeratnu obnovu (sl. 131.). Povećanje površine naselja vezano je uz turističko mjesto Cavtat, koje se širi u unutrašnjost (sl. 132. i 133.), prometno čvorište Zvekovicu, s kojim se Cavtat gotovo fizionomski spojio, općinsko središte Gruda te malo obalno turističko mjesto Molunat (sl. 134.). Pritom je turizam značajan faktor povećanja jedino u Cavtatu i Moluntu, a materijalizira se u izgradnji relativno velikih obiteljskih kuća s apartmanima za najam turistima (sl. 133. i 134.). Povećanje izgrađenih dijelova prisutno je još i u niznim selima Gornje i Donje bande, gdje se uz lokalne prometnice grade nove kuće, čime se neka naselja međusobno spajaju. No taj proces nije uvjetovan turizmom, nego je na sjeverozapadu zahvaćen suburbanizacijom Dubrovnika.

Turizam je u Konavlima imao ograničeni utjecaj na promjenu fizionomije naselja, i to samo u Cavtatu i u Moluntu. U Cavtatu hoteli zauzimaju najatraktivnije lokacije uz obalu, no relativno su dobro uklopljeni u krajolik naselja (sl. 132.). Najveći hotel *Croatia* zauzima južni poluotok, no s obzirom na „skrivenost“ u vegetaciju kvalitetno je uklopljen u sliku naselja. Naselje karakterizira visoki stupanj urbanističke uređenosti, a veću pažnju uređenju potrebno je pokloniti samo unutrašnjim novoizgrađenim dijelovima. Naime, u tim je dijelovima prisutna nova gradnja velikih stambeno-turističkih objekata, uglavnom obloženih kamenom i u bojama karakterističnim za lokalni ambijent, ali je djelomično izostalo uređenje okućnica (sl. 133.). Naselje Zvekovica djelomično je srasla s Cavtatom i Platom te predstavlja kontinuirano izgrađeno područje uz Jadransku magistralu pod utjecajem suburbanizacije Dubrovnika.

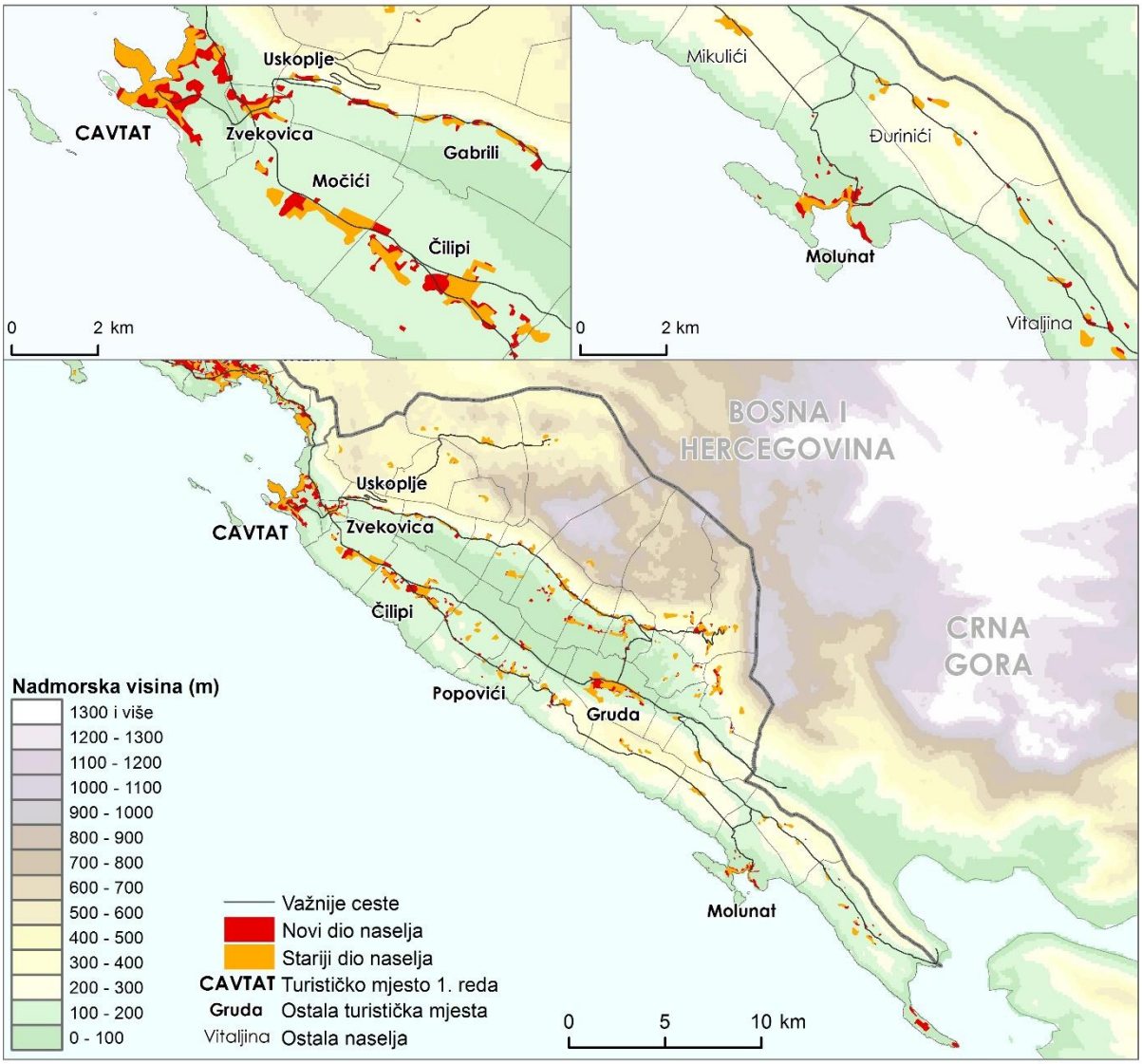

Sl. 131. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Konavle između 1970-ih i 2000-ih
Izvori: VGI (1968-1986); DGU (2013; 2015); NASA (2015)

Sl. 132. Središte Cavtata
Foto: I. Šulc (2012)

Sl. 133. Izgradnja smještajnih kapaciteta u Cavtatu
Foto: I. Šulc (2012)

Sl. 134. Obalno naselje Molunat
Foto: I. Šulc (2012)

Naselja Donje i Gornje bande dobro su povezana s Cavtatom i Dubrovnikom pa nije značajnije izražen depopulacijski krajolik. U tim naseljima nije snažnije izražena ni neplanska i stihijska gradnja te su nove kuće svojim gabaritima i izgledom pretežno u skladu s kulturnim krajolikom naselja. Iako su pojedini objekti uključeni u ruralni turizam, on u fizionomiji naselja nije vidljiv. Također u Konavoskom polju nije snažnije prisutno širenje socijalnog ugara, kao ni u manjim džepovima poljoprivrednih površina uz Popoviće i Radovčiće. U selima Konavoskih brda te udaljenijim naseljima uz Konavosko polje (Dunave, Dubrave…) i dalje je prisutna agrarna orijentacija, što u kombinaciji sa starenjem stanovništva i depopulacijom, dovodi do

intenzivnog širenja depopulacijskog krajolika (vidjeti: Nejašmić, 1991a; 1991b) (sl. 135.). Poluotok Prevlaka, koji predstavlja najjužniji dio hrvatskog teritorija, obilježavaju *greyfield* objekti izgrađeni za potrebe nekadašnje vojske, a koji bi se obnovom i prenamjenom mogli staviti u turističku funkciju.

Sl. 135. Unutrašnje naselje Dubravka
Foto: I. Šulc (2012)

9.3.3. Regija Donjoneretvanski kraj

U Donjoneretvanskom kraju izgrađeni dijelovi naselja povećani su za čak 91,6 %, što predstavlja veliko povećanje s obzirom na ranije već izgrađene dijelove, a u skladu je s populacijskim rastom i gospodarskim razvojem. Najveći dio povećanja odnosi se na izgradnju povezanu s urbanizacijom u Pločama, Metkoviću i Opuzenu, i to prvenstveno na izgradnju luke, gospodarskih objekata te višestambenih i obiteljskih građevina namijenjenih stanovanju. Intenzitetom povećanja ističu su i druga naselja mješovitog tipa uz glavni tok Neretve (Rogotin, Komin, Krvavac, Krvavac II, Kula Norinska) te manja naselja u okolici gradova (Podgradina, Buk-Vlaka, Vlaka, Šarić Struga). Turizam je u njima imao neznatnu ulogu u fizionomskoj transformaciji, budući da je u funkciji turizma tek nekoliko kućanstava i drugih objekata (hoteli u Pločama i Metkoviću te hotel *Villa Neretva* u Krvavcu II) (sl. 136.).

S druge strane, turizam i vikendaštvo uzrokovali su vrlo intenzivnu fizionomsku transformaciju naselja slivanjskog primorja, koja daleko nadmašuje turistički promet i pozitivne efekte turizma (sl. 137.). U tim se naseljima intenzivno grade novi privatni objekti za iznajmljivanje turistima

i povećavaju postojeći, a gradi se i veći broj vikendica. S obzirom na stihijski karakter tog procesa, predimenzionirana, neestetska i neprikladna gradnja više je pravilo nego izuzetak, pri čemu prevladava izgradnja do maksimalnih mogućnosti (usp. Opačić, 2009).

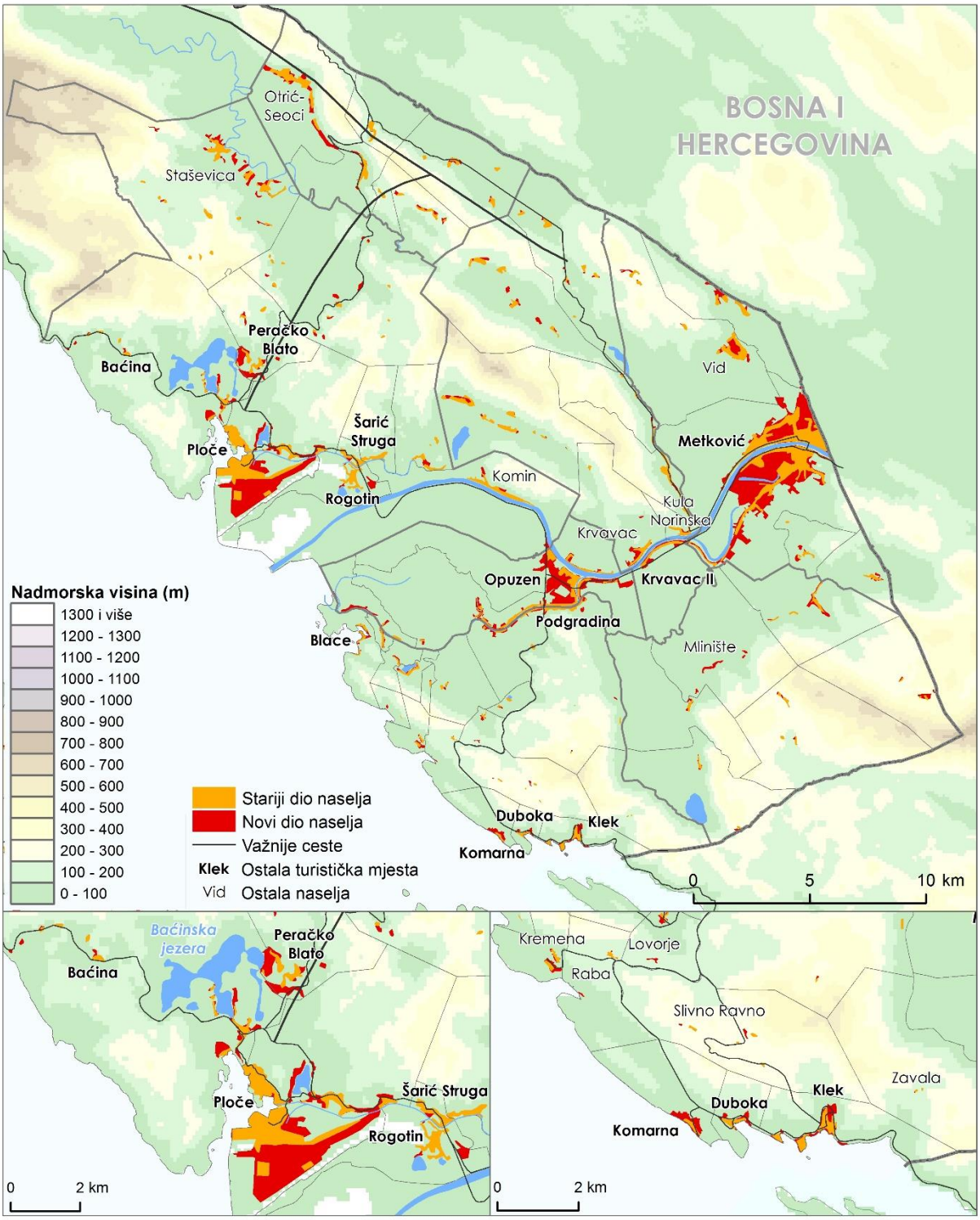

Sl. 136. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Donjoneretvanski kraj između 1970-ih i 2000-ih

Izvori: VGI (1968-1986); DGU (2013; 2015); NASA (2015)

Nekadašnja mala ribarska naselja (Komarna, Duboka i Blace) takvom se gradnjom nepovratno degradiraju, uništava se osnova na kojoj turizam počiva, a uopće se ne razvija ostala turistička ponuda (sl. 137.). Situacija je povoljnija u Kleku, gdje je na mjestu nekadašnjeg kampa izgrađeno turističko naselje s manjim hotelom i bungalovima, koje je hortikulturno uređeno i kvalitetno uklopljeno u sliku naselja (sl. 138.). U područjima udaljenijim od razvojnih jezgara novija izgradnja slabije je zastupljena i odnosi se uglavnom na funkciju stanovanja (Staševica, Otrić Seoci, Vid, Prud, Mlinište…).

Sl. 137. Naselje Komarna
Izvor: Komarna Klek (2015)

Sl. 138. Naselje Klek
Izvor: Nekretnine 365 (2015)

9.3.4. Regija Pelješac-Ston

U regiji Pelješac-Ston intenzitet povećanja izgrađenih naselja najveći je od svih promatranih regija. Površina izgrađenih dijelova povećana je za čak 130 %, a to je dijelom posljedica i niske baze na početku (povećanje s 1,8 na 4,1 km^2). U razdoblju 1970-ih regija ima izuzetno ruralni karakter, turizam je ekstenzivno razvijen i svodi se uglavnom na kampove koji ni ne ulaze u površinu izgrađenih naselja. Uz turizam razvijene su marikultura uz Malostonski zaljev i poljoprivreda, a drugih gospodarskih aktivnosti gotovo ni nema pa je prisutna depopulacija.

Paralelno s tim odvija se proces izgradnje vikendica uz pristupačnije i atraktivnije dijelove obale formirajući nove izgrađene cjeline. U drugom ciklusu taj proces dodatno pojačava povećanje kapaciteta u kućanstvima koji nadomještaju prijašnje postelje u kampovima. Rezultat je relativno intenzivno povećanje izgrađenih dijelova naselja, posebno uz obalu, često u samo jedan ili dva reda. Proces se odvija pretežno stihijski i ne prati ga urbanističko uređenje i infrastrukturno opremanje naselja, što dovodi do problema već i prilikom malog povećanja broja korisnika.

Procesi izgradnje u regiji Pelješac-Ston stoga se mogu uvjetno podijeliti u tri kategorije: (1) proširenje postojećih obalnih naselja uz obalu, (2) izgradnja uz obalu unutar statističkih naselja čiji središnji dijelovi su u unutrašnjosti, (3) proširenje unutrašnjih naselja (sl. 139.). Prve dvije kategorije vezane su gotovo isključivo uz vikendaštvo i turizam, a treća kategorija potaknuta je razvojem poljoprivrede, posebno vinogradarstva, što se često kombinira s ruralnim turizmom.

Prvu skupinu karakterizira najviši intenzitet izgradnje, i to posebno u okolici Stona (Mali Ston, Luka, Hodilje, Duba Stonska) i u središnjem dijelu poluotoka (Drače, Sreser, Žuljana), uglavnom uz pristupačniju sjevernu obalu (sl. 140.). U Stonu, Malom Stonu, Hodilju i Dubi Stonskoj, nova gradnja odvija se u unutrašnjosti naselja, što je vezano uz oblik postojećih naselja i visoku razinu zaštite prostora, mali broj stanovnika te strmu i nepristupačnu obalu. Jedino je naselje Luka izduženo duž uvale, a u tom se smjeru odvija i nova izgradnja.

Sjeverozapadno od Dube Stonske do Brijeste obala je strma i nepristupačna pa nema naselja, ni vikendaško-turističke izgradnje. Južna obala je također vrlo strma i nepristupačna pa, osim u uvali Prapratna unutar statističkog naselja Metohija, nema naselja ni vikendaško-turističke izgradnje. U središnjem dijelu poluotoka, posebno uz sjevernu obalu, odvija se relativno intenzivna izgradnja vikendica i kuća za iznajmljivanje na potezu od Brijeste do Sresera, a predisponirana je nižom i pristupačnijom obalom pogodnom za ljetni odmorišni turizam. Uz

obalna naselja Brijestu, Drače i Sreser, intenzivna izgradnja uz obalu odvija se i unutar statističkih naselja Putniković i Dubrava (Luka Dubrava), a koji povezuju Brijestu i Drače, i čine s njima kontinuirano izgrađeni pojas duž obale (*strip development*). Zbog strmijeg reljefa i nepristupačne obale, uz južnu obalu se razvilo jedino naselje Žuljana koje se širi linearno duž obale, ali i u unutrašnjost (sl. 141.). Malo intenzivniju izgradnju bilježe i unutrašnja naselja smještena uz glavnu poluotočnu prometnicu, orijentirana na vinogradarstvo, koje kombiniraju s ruralnim turizmom (Dubrava, Putniković, Sparagovići, Boljenovići, Metohija). Izgradnja je znatno slabija u najmanjim i izoliranijim unutrašnjim naseljima (Dančanje, Zabrđe).

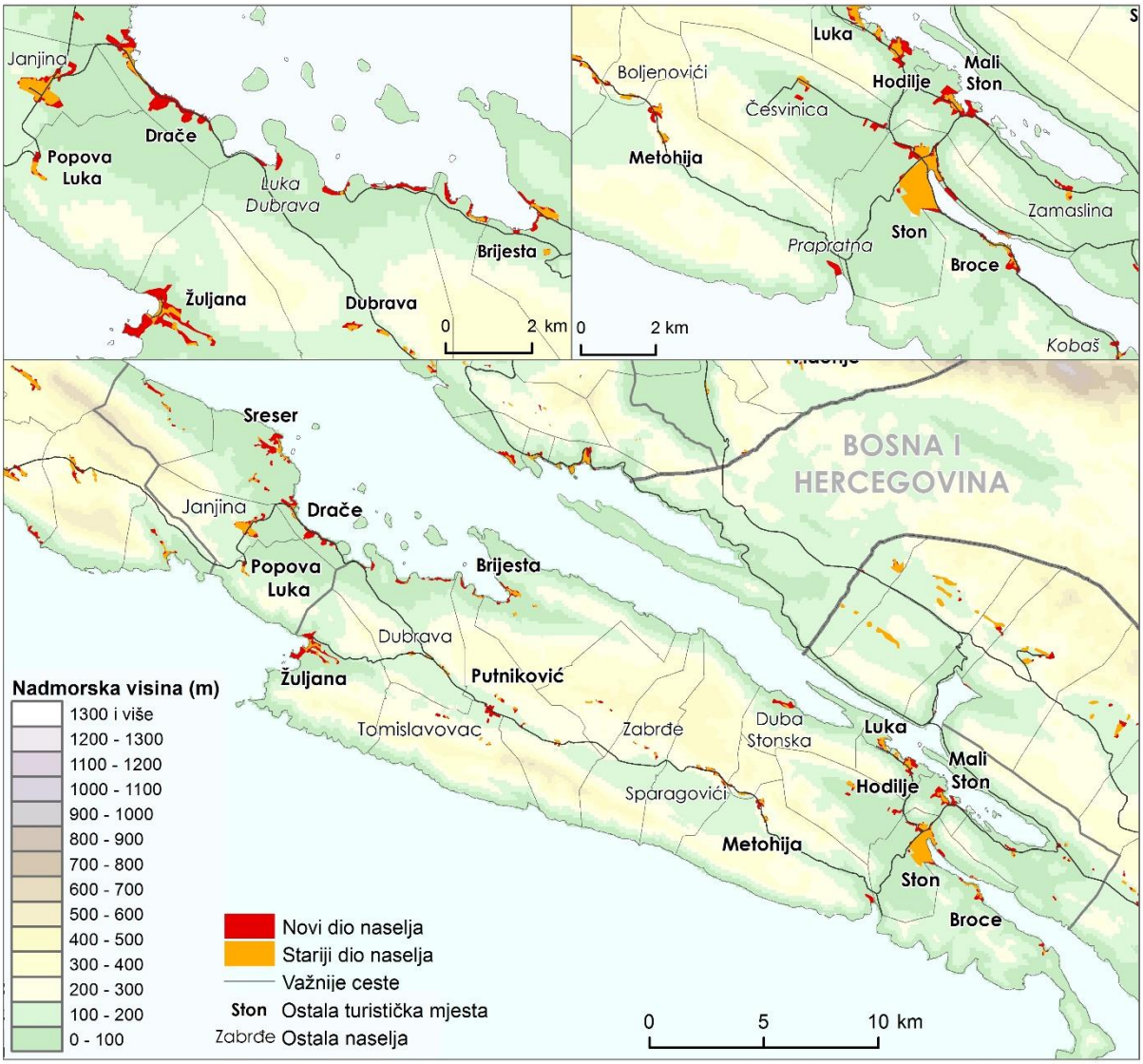

Sl. 139. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Pelješac-Ston između 1970-ih i 2000-ih
Izvori: VGI (1968-1986); DGU (2013; 2015); NASA (2015)

Sl. 140. Naselje Drače
Izvor: Janjina (2015)

Sl. 141. Naselje Žuljana
Izvor: Viganj (2015)

9.3.5. Regija Pelješac-Orebić

U regiji Pelješac-Orebić od kraja 1970-ih do danas površina izgrađenih dijelova naselja je udvostručena (s 2,5 na 5,0 km^2). Najveći dio fizičkog povećanja odnosi se na obalna naselja u orebićkom primorju i na Trpanj, dok je u ostalim naseljima povećanje apsolutno malo, ali je dovelo do formiranja nekoliko novih priobalnih dijelova. Ekspanzija naselja uvjetovana je vikendaštvom i razvojem turizma, a temelji se uglavnom na izgradnji smještajnih objekata u kućanstvima te hotela. Dio izgradnje je planiran, posebno u obalnim dijelovima orebićkog primorja, a dio izgradnje za potrebe vikendaštva i iznajmljivanja smještaja turistima odvija se

stihijski, no gabaritima i izgledom ti se objekti uglavnom uklapaju u okoliš i ne dovode do značajnije degradacije krajolika. Kao i u JI dijelu Pelješca nova izgradnja može se uvjetno podijeliti u tri kategorije: (1) proširenje postojećih obalnih naselja, (2) izgradnja uz obalu unutar unutrašnjih statističkih naselja, (3) proširenje unutrašnjih naselja (sl. 142.).

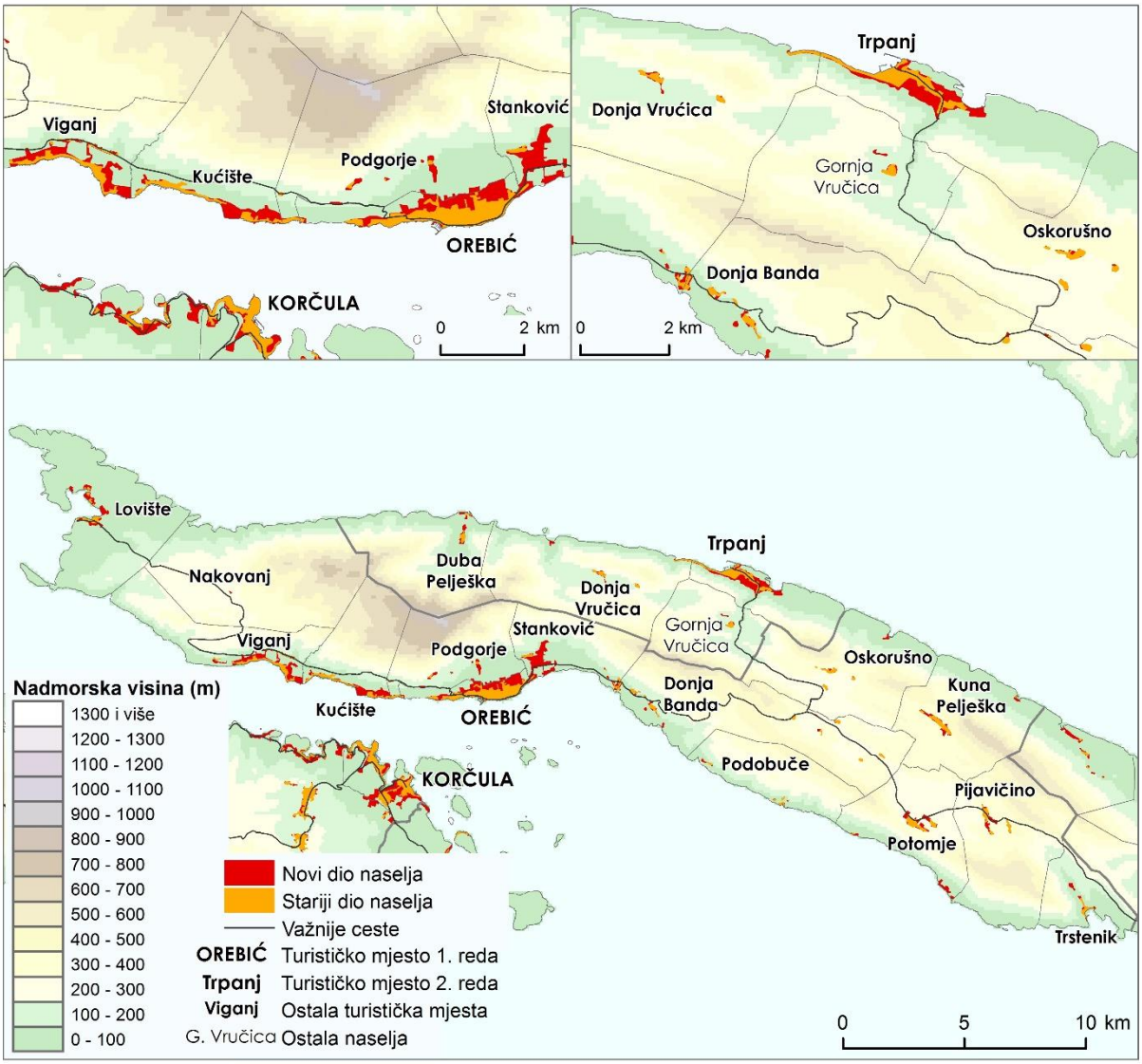

Sl. 142. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Pelješac-Orebić između 1970-ih i 2000-ih
Izvori: VGI (1968-1986); DGU (2013; 2015); NASA (2015)

Najveći dio nove izgradnje u promatranom razdoblju odvija se u orebićkom primorju, u prirodno najpogodnijem dijelu poluotoka, s nižim reljefom uz obalu, prostranim prirodnim plažama i atraktivnim krajolikom. Veći dio samog naselja Orebić već je izgrađen do kraja 1970-ih, a u novijem razdoblju gradi se u rubnim dijelovima naselja udaljenijima od obale, te u susjednim naseljima Stanković i Podgorje, koja se novom izgradnjom fizički spajaju s Orebićem (objekti za stalno stanovanje i iznajmljivanje turistima te vikendice). Ekspanzija

izgrađenih dijelova bilježi se i u manjim naseljima Viganj i Kućište, koja rastu linearno duž obale i međusobno se spajaju u kontinuirano urbanizirani pojas od Stankovića na istoku do Vignja na zapadu (sl. 143. i 144.). Između naselja planski se grade hoteli po principu koncentracije, a okruženi su zelenilom i kvalitetno uklopljeni u krajolik. U Trpnju je također većina hotela, odmarališta i drugih objekata u obalnom pojasu izgrađena ranije i njihov utjecaj na fizionomiju je dugotrajniji. Novija izgradnja odnosi se uglavnom na vikendice i privatna kućanstva koja nude usluge smještaja turistima, a koja se, uslijed manjka prostora uz obalu i prirodne predispozicije, nastavljaju na naselja u unutrašnjosti (sl. 145.).

Sl. 143. Središte naselja Orebić
Foto: I. Šulc (2014)

Sl. 144. Hoteli zapadno od naselja Orebić
Foto: I. Šulc (2014)

Sl. 145. Naselje Trpanj
Izvor: Apartments Maslina (2015)

Relativno je intenzivna izgradnja priobalnih dijelova unutrašnjih naselja uz nekadašnje lučice i magazine koji postaju jezgre novije vikendaško-turističke izgradnje (Crkvice unutar naselja Kuna Pelješka, Velika Prapratna unutar Oskorušnog, uvala Divna unutar Donje Vrućice, dvije cjeline unutar Potomja, Postup unutar Donje Bande). Većina obalnih dijelova naselja izgrađena je u posljednjih tridesetak godina. U područjima gdje reljef dopušta, objekti se grade linearno uz obalu u jedan ili dva reda, a u ostalim dijelovima naselja su izdužena prema unutrašnjosti s uskom frontom na obali (sl. 146.). Većina izgradnje motivirana je vikendaštvom i iznajmljivanjem smještaja turistima, ali uz manji stupanj funkcionalne i fizionomske transformacije nego na susjednoj Korčuli. Izgrađeni su dijelovi naselja uz južnu obalu okruženi su vinogradima što pridonosi atraktivnosti krajolika malih turističkih mjesta.

Sl. 146. Naselje Potomje
Izvor: Večernji list (2011)

Naselje Lovište smješteno je uz duboko uvučenu uvalu u krajnjem zapadnom dijelu otoka. Nove građevine šire se linearno duž obale, uglavnom u jedan ili dva reda (*strip development*). Građevine nisu građene gusto te gabaritima i izgledom nisu agresivne za krajolik, ali zauzimaju najatraktivnije dijelove obale koji bi drugom namjenom mogli postići puno veće pozitivne efekte (sl. 147.). Ostala obalna naselja (Trstenik, Duba Pelješka, Podobuče) zbog reljefne predispozicije ne šire se linearno duž obale, nego prema unutrašnjosti (duž rasjednih dolina ili jaruga), a s obzirom na ekstenzivnu izgrađenost, fizionomska transformacija je slabije izražena. Najveće je naselje Trstenik smješteno u središnjem dijelu poluotoka, gdje je već ranije izgrađena dostupna obalna fronta, uz koju dominiraju tradicionalne starije građevine, a novija izgradnja za potrebe turizma i vikendaštva odvija se u unutrašnjosti (sl. 148.).

Sl. 147. Naselje Lovište
Izvor: Dalmatianet (2015)

Sl. 148. Naselje Trstenik
Izvor: Apartmani Trstenik (2015)

Unutrašnja naselja pokazuju znatno manje povećanje u odnosu na priobalne dijelove. Izuzev Potomja, Pijavičinog i Kune Pelješke radi se o izrazito malim naseljima (zaseocima) s tek pojedinačno izgrađenim novim objektima. Veći rast pokazuju naselja smještena uz glavne prometnice, a koja povezuju vinogradarstvo i ruralni turizam (stacionarni i izletnički). Pretvaranje pojedinih objekata u ruralne kuće za odmor te izgradnja novih objekata pridonosi djelomičnom oživljavanju naselja u kojima se širi depopulacijski krajolik (vidjeti: Nejašmić, 1991a; 1991b). Jedino Gornja Vrućica nije uključeni ni u kakav registrirani oblik turizma.

9.3.6. Regija Korčula

Na Korčuli su izgrađena naselja povećana za tri četvrtine, a većina nove gradnje odnosi se na turizam i vikendaštvo. To dovodi do širenja obalnih naselja duž obale i u unutrašnjost (Korčula, Lumbarda, Vela Luka), dok se izgradnja u unutrašnjim naseljima odnosi na njihove priobalne dijelove oko nekadašnjih magazina i luka ili na *greenfield* lokacijama (Blato, Smokvica, Čara, Pupnat, Žrnovo) (sl. 149.). Iako povećanje apsolutno nije veliko, odvija se uz najatraktivnije dijelove obale, i često izduženo u samo 1 ili 2 reda kuća (*strip development*).

Nova turistička izgradnja uz obalu u gradu Korčuli odnosi se na interpolacije hotela istočno od povijesne jezgre (hoteli *Marko Polo, Park, Liburna, Bon Repos*) i na izgradnju marine neposredno uz povijesnu jezgru. Izgradnja uz obalu odvija se i u zapadnom dijelu u nastavku naselja (predjel Medvinjak), a radi se uglavnom o velikim kućama namijenjenima stanovanju i iznajmljivanju turistima. Grad se širi i u unutrašnjost, posebno na predjele Dominče i Sveti Antun istočno od povijesne jezgre. Godine 2014. na dominantnom položaju na brdu neposredno iznad povijesne jezgre dovršen je za otočne prilike veliki trgovački centar koji je postao novi element kulturnog krajolika grada, upečatljiv gotovo jednako kao i sama povijesna jezgra. Iako njegova izgradnja nije motivirana primarno turizmom, turisti čine značajan dio turističke potražnje. Fizionomska transformacija same povijesne jezgre nije snažnije izražena, s obzirom na stupanj zaštite i proces iseljavanja stanovništva. U jezgru „useljavaju“ turističke i ugostiteljske funkcije koje pridonose obnovi dijela starijih objekata i dojmu živosti tijekom ljetne turističke sezone. U fizionomiji ostalih dijelova grada snažno su izraženi veliki privatni objekti za smještaj turista u kućanstvima te hoteli.

Lumbarda se relativno rano uključuje u turizam pa su atraktivniji dijelovi obale izgrađeni već ranije. Stoga se novija izgradnja odvija uz rubove izgrađenih cjelina, uglavnom u unutrašnjosti,

i vezana je uz objekte za stanovanje, iznajmljivanje turistima te vikendice. S obzirom na tradicionalno veliku važnost poljoprivrede (vinogradarstva, maslinarstva, povrtlarstva), vrjednije poljoprivredne površine ostale su pošteđene izgradnje i intenzivno se obrađuju pa socijalni ugar nije raširen.

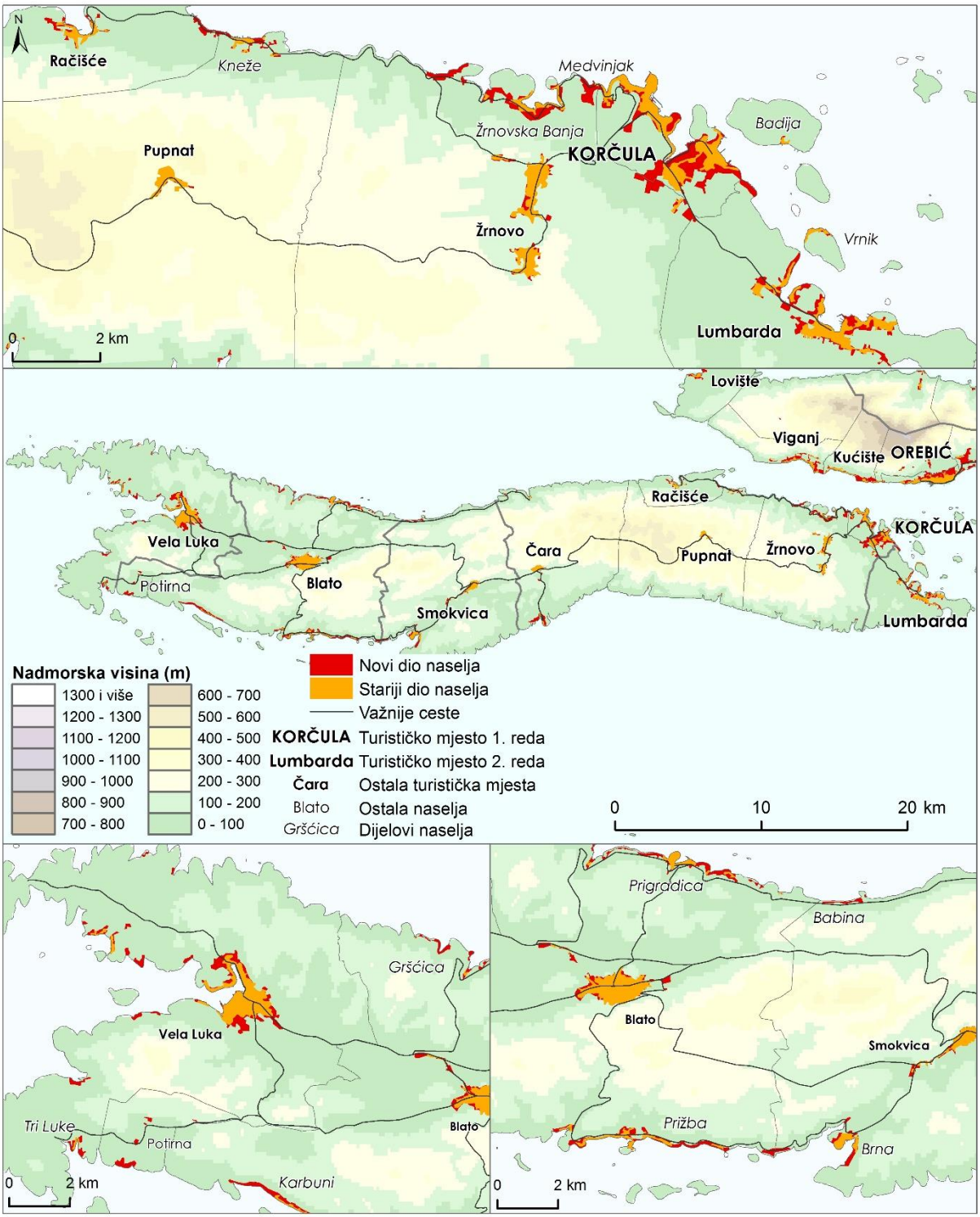

Sl. 149. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Korčula između 1970-ih i 2000-ih
Izvori: VGI (1968-1986); DGU (2013; 2015); NASA (2015)

Fizionomska transformacija Lumbarde odvija se najvećim dijelom pod utjecajem izgradnje, povećanja ili uređenja privatnih kuća u kojima se nudi smještaj turistima unutar kućanstva. Iako prevladavaju objekti relativno velikih dimenzija, u vanjskom izgledu uglavnom dominiraju kamen i lokalni arhitektonski elementi, te uređene okućnice. U kombinaciji sa snažno izraženim održavanjem čistoće i uređenosti samog naselja, vidljivo je povećanje njegove uređenosti pod utjecajem turizma. Postoji izgradnja i izvan građevinskog obuhvata naselja, ali je slabija nego u drugim naseljima (sl. 150.). Zbog svega navedenog područje Lumbarde odaje dojam uređenog otočnog krajolika s dominantno turističkom funkcijom.

Sl. 150. Novi rubni dijelovi Lumbarde s kućanstvima koja iznajmljuju smještaj turistima
Foto: I. Šulc (2014)

Veći dio naselja Vela Luka izgrađen je već i prije pa se nakon 1970-ih nova gradnja odvija manjim intenzitetom samo na rubovima naselja i nema značajnijih interpolacija. Najvažnije objekte u tom razdoblju predstavlja izgradnja lječilišnog centra *Kalos* u sjevernom dijelu grada te hotela *Adria* u sjevernom dijelu Velolučkog zaljeva. U fizionomiji su vidljivi niži stupanj razvoja turizma, orijentacija na druge gospodarske aktivnosti te demografski i gospodarski problemi. S obzirom na gradski karakter i relativno veliku površinu, Vela Luka može podnijeti veći broj korisnika prostora unutar samog naselja bez snažnijih negativnih implikacija. Hotelski objekti unutar samog grada i neposredno izvan dobro su uklopljeni u ambijent i ne predstavljaju prijetnju degradaciji otočnog krajolika. Isto se odnosi i na privatna kućanstva unutar samog grada koja pružaju smještaj turistima jer se njihovom obnovom potiče uređenje i revitalizacija grada. No, unutar grada je i dalje prisutan značajan broj starih, dotrajalih i napuštenih objekata

te *brownfielda* i *greyfielda* na mjestu nekad uspješnih tvornica, uglavnom smještenih uz samu obalu. Izvan grada odvija se ekstenzivna izgradnja vikendica i kuća za najam duž Velolučkog zaljeva i pogodnijih uvala. Ta je gradnja neplanska, što utječe na proširenje izgrađenog dijela naselja i zauzimanje najatraktivnijih dijelova obale. Iako uglavnom nisu predimenzionirani, objekti često nisu infrastrukturno opremljeni, što nepovoljno utječe na turistički razvoj.

Unutrašnja naselja obilježavaju divergentni društveno-gospodarski procesi i promjene kulturnog krajolika, a međusobno se razlikuju prema intenzitetu tih promjena. Starija središnja naselja zahvaćena depopulacijom samo marginalno povećavaju svoj izgrađeni dio. S druge strane, na atraktivnijim dijelovima obale odvija se intenzivna izgradnja u funkciji vikendaštva i turizma. Neki obalni dijelovi naselja već su prerasli u fizionomski i funkcionalno samostalna naselja (npr. Prigradica i Prižba unutar statističkog naselja Blato, Brna unutar Smokvice), neki predstavljaju formirane fizionomske cjeline bez razvijenih funkcija (npr. Gršćica i Karbuni unutar naselja Blato, Zavalatica unutar Čare, Kneže unutar Pupnata, Žrnovska Banja unutar Žrnova), a u nekima su izgradnja, turistički razvoj i fizionomska transformacija tek na početku (Babina unutar Blata, Pupnatska Luka) (sl. 151. – 155.). Izgradnja se u obalnim dijelovima naselja odvija uglavnom neplanski i nekontrolirano, što rezultira brojnim primjerima predimenzionirane i neestetske gradnje koja nepovratno degradira naselja i obalu (sl. 151. i 152.). Intenzitet nove izgradnje je toliki da su mjestimično formirane dužobalne urbanizirane aglomeracije naglašene vikendaško-turističke namjene: Lumbarda – Korčula – Medvinjak – Žrnovska Banja – Kneže – Račišće, Karbuni – Prižba – Brna te Gršćica – Prigradica.

Sl. 151. Prekomjerna izgradnja pod utjecajem turizma u Brni uz južnu obalu statističkog naselja Smokvica
Foto: I. Šulc (2014)

Sl. 152. Zavalatica – primorski dio naselja Čara transformiran pod utjecajem turizma
Foto: I. Šulc (2014)

Divergentni procesi najizraženiji su u Blatu. Središnje naselje orijentirano je na industriju i poljoprivredu, a nova gradnja je malobrojna i smještena rubno. Intenzivna gradnja odvija se u vikendaško-turističkim dijelovima koji se linearno šire uz obalu. Fizionomski i funkcionalno zaokružena naselja Prigradica i Prižba razvila su se oko starijih jezgara vezanih uz lučice, a Gršćica, Karbuni i Babina gotovo su u potpunosti izgrađena u zadnja tri desetljeća (sl. 153. i 154.). U fizionomiji dominiraju velike kuće, u kojima se pruža smještaj turistima, nanizane u jedan ili dva reda uz obalu, a koje nerijetko dovode do otežanog slobodnog pristupa obali. U malom vikendaškom naselju Babina ne postoji niti potrebna infrastruktura za razvoj turizma.

Sl. 153. Karbuni – izgrađena aglomeracija uz južnu obalu statističkog naselja Blato
Foto: I. Šulc (2014)

Sl. 154. Babina – ekstenzivna vikendaško-turistička gradnja uz sjevernu obalu statističkog naselja Blato
Foto: I. Šulc (2014)

U središnjim dijelovima naselja Čara, Smokvica i Pupnat odvijaju se slični procesi kao i u Blatu, a nova gradnja se odvija ekstenzivno samo na rubovima naselja. Značajan broj napuštenih i oronulih objekata naizgled je u suprotnosti s obrađenim poljima u kršu uz koja se nalaze naselja pa se ne stječe dojam depopulacije (sl. 155.). Međutim, zemljište udaljenije od naselja te na strmijim i nepristupačnim terenima nerijetko je zapušteno, a poljoprivredna proizvodnja zadržala se u područjima pogodnijima za uzgoj vinove loze, voća i povrća.

Sl. 155. Depopulacija u unutrašnjem naselju Smokvica
Foto: I. Šulc (2014)

Intenzivniji rast bilježe obalna naselja pod utjecajem vikendaštva i turizma. Brna se razvila oko starijeg dijela naselja i luke te je veći dio naselja već bio izgrađen 1970-ih. Predstavlja kompaktno i funkcionalno cjelovito vikendaško-turističko mjesto, gdje se uz smještaj u

privatnim kućanstvima, nalaze i hotel, sportski tereni te sjedište turističke zajednice. Nova gradnja odvija se u rubnim dijelovima, što je dovelo do fizičkog spajanja s Prižbom preko *greyfield* sportsko-rekreacijskog kompleksa *Istruga* (sl. 151.). Zavalatica i Pupnatska Luka pokazuju niži stupanj turističkog razvoja pa je i transformacija pod utjecajem turizma slabije izražena (sl. 153.). Radi se uglavnom o dijelovima naselja bez funkcija s prevlašću manjih kuća (vikendica). Snažnija gradnja vikendica i privatnih smještajnih kapaciteta unutar Pupnata odvija se uz sjevernu obalu u naselju Kneže, koje se gotovo fizički spojilo sa susjednim Račišćem.

Središnje naselje Žrnovo sastoji se od tri zaseoka, u kojima postoje napušteni i oronuli objekti, ali njihov je udio manji zbog blizine Korčule i povoljnijih demografskih procesa, no novija izgradnja slabije je zastupljena. Snažnija recentna izgradnja i transformacija pod utjecajem turizma prisutna je uz sjevernu obalu (Žrnovska Banja i Medvinjak), u čijoj se fizionomiji sve više ističu velike kuće u kojima se pružaju usluge smještaja, a koje svojim gabaritima i izgledom nisu uklopljene u okoliš i agresivne su po otočni krajolik. Nedovoljno uređene okućnice, neplanska gradnja i neuređenost naselja stvaraju dojam nereda, a nisu se značajnije razvile ni funkcije. Ti procesi dijelom su generirani slabljenjem tradicionalno važnih aktivnosti (pomorstvo i brodogradnja) pa se stanovništvo iz nužde okreće turizmu. Račišće predstavlja kompaktno primorsko naselje, u čijem se središtu pod utjecajem turizma i stanovanja obnavljaju stariji objekti, a na rubovima naselja polako nastaju novi objekti. Zbog navedenog i slabijeg razvoja turizma, fizionomska transformacija naselja slabije je izražena.

9.3.7. Mljet

Površina izgrađenih dijelova naselja na Mljetu je, kao i na Korčuli, povećana za tri četvrtine, ali apsolutno se radi o maloj novoj površini, s obzirom mala postojeća naselja (sl. 156.). Nova gradnja uglavnom ima dužobalni karakter i uključuje gradnju vikendica i smještajnih kapaciteta u kućanstvima. Unutar NP Mljet nova izgradnja najintenzivnija je u Pomeni, gdje se na rubu naselja gradi za otočne prilike veliki hotel *Odisej*. Cijelo naselje preorijentiralo se na turizam, što je vidljivo u postojanju pristaništa za turističke brodove, malih trgovina, relativno velikih privatnih kuća koje nude smještaj turistima te prometnih gužvi u ljetnoj turističkoj sezoni. U ostalim naseljima izgradnja novih dijelova manjeg je intenziteta, no prisutno je značajno povećanje (nadogradnja) postojećih kuća radi izgradnje apartmana za turiste. To se posebno odnosi na naselje Polače s relativno velikim kućama u jednom redu, a u kojem uz to dominiraju i ugostiteljske usluge. Naselje Goveđari gotovo je neizmijenjeno, a manje promjene prisutne su

jedino u obalnim dijelovima Babine Kuće i Soline uz Veliko jezero, gdje u fizionomiji dominiraju tradicionalne i nadograđene kuće u kojima se nudi smještaj te ugostiteljski objekti.

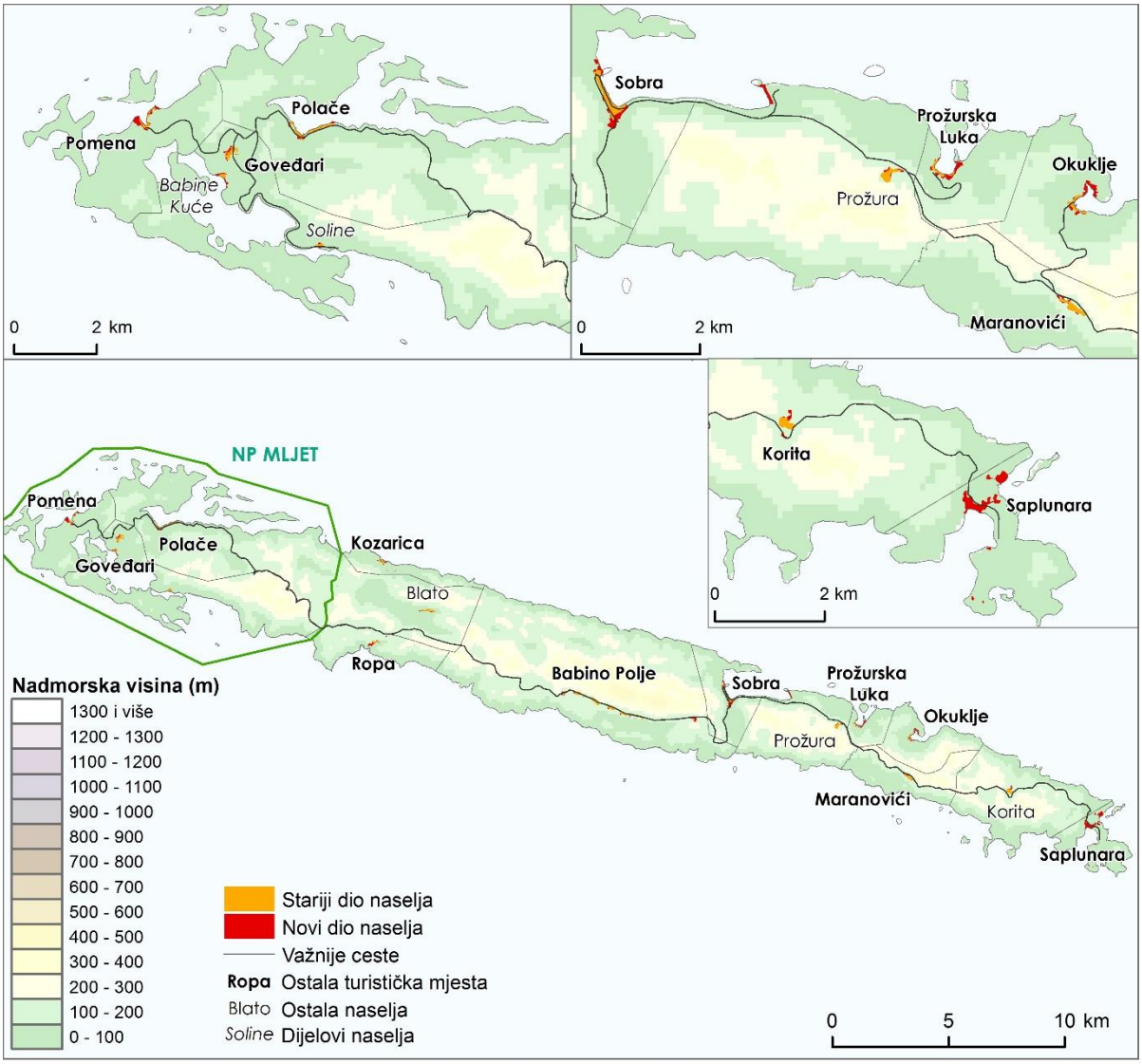

Sl. 156. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Mljet između 1970-ih i 2000-ih
Izvori: VGI (1968-1986); DGU (2013; 2015); NASA (2015)

Izvan NP Mljet odvijaju se divergentni procesi između unutrašnjih i obalnih naselja. Unutrašnja naselja, zahvaćena starenjem i depopulacijom, uglavnom su neizmijenjene veličine, a mjestimična nova gradnja odvija se na njihovim rubovima. Istovremeno je prisutno širenje depopulacijskog krajolika i socijalnog ugara čak i na prostranijim poljoprivrednim površinama uz naselja uslijed napuštanja poljoprivrede i monokulture turizma (vidjeti: Nejašmić, 1991a; 1991b). Istovremeno se u novijim obalnim naseljima odvija relativno intenzivna izgradnja kuća za stanovanje, najam turistima i vikendicama. Najveće naselje, a ujedno i s dugom tradicijom naseljenosti, je Sobra, glavna otočna luka, u kojoj se nova izgradnja odvija na rubovima naselja,

a istovremeno su prisutne nove interpolacije i nadogradnja postojećih kuća. Ti procesi potaknuti su mogućnostima iznajmljivanja smještaja u kućanstvima, no nedostaje urbanističko uređenje naselja pa prevladava izgled naglo transformiranog ruralnog naselja. Ostala obalna naselja novijeg su datuma i u promatranom su razdoblju zabilježila povećanje izgrađenosti za barem dvije trećine. Radi se o nekadašnjim lukama unutrašnjih naselja s magazinima koji su postali jezgre novih naselja (za razliku od Korčule i Pelješca sva su naselja i statistički registrirana) (sl. 157.). Saplunara kao naselje 1970-ih nije ni postojala te su svi objekti izgrađeni u posljednja tri desetljeća. Novi objekti grade se uglavnom u jedan ili dva reda uz obalu ili cestu i pridonose intenzivnoj fizionomskoj transformaciji naselja. Problem u obalnim naseljima predstavlja infrastrukturna neopremljenost (vodovod i odvodnja), urbanistička neuređenost, a u Saplunari i predimenzionirana, neestetska i neprikladna gradnja koja devastira okoliš (sl. 158.).

Sl. 157. Naselje Prožurska Luka
Foto: I. Šulc (2013)

Sl. 158. Naselje Saplunara
Foto: I. Šulc (2011)

9.3.8. Regija Lastovo

Na Lastovu se površina izgrađenih dijelova naselja relativno puno povećala, ali apsolutno se radi o tek 0,3 km^2 novoizgrađenih površina, budući da prevladavaju vrlo mala ruralna naselja. Nova izgradnja vezana je uglavnom uz obalna naselja Ubli, Zaklopaticu, Pasadur i Skrivenu Luku, a odnosi se na nove vikendice ili stambene objekte s apartmanima za najam turistima. Novi objekti linearno se grade duž atraktivnih dijelova obale i prometnica, a svojim dimenzijama i izgledom još uvijek ne utječu značajno na degradaciju okoliša. Naselje Lastovo ima mali fizički rast, što je u skladu s prevladavajućom depopulacijom i starenjem stanovništva (sl. 159.).

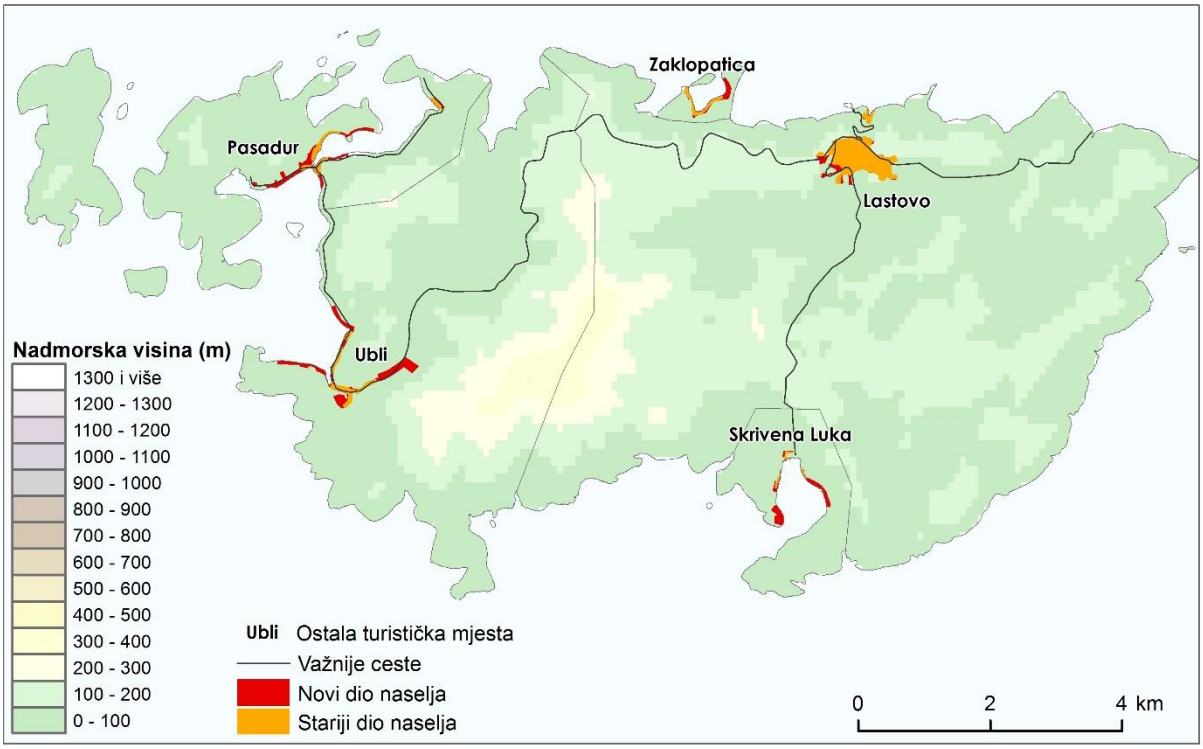

Sl. 159. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Lastovo između 1970-ih i 2000-ih
Izvori: VGI (1968-1986); DGU (2013; 2015); NASA (2015)

9.4. PERCEPCIJA OKOLIŠNIH UČINAKA TURIZMA

Percepcija okolišnih učinaka turizma ispitana je anketnim istraživanjem na Korčuli i u Dubrovniku i dopunjena je stavovima direktora lokalnih turističkih zajednica. Ukupni okolišni učinci turizma u obje se regije percipiraju blago pozitivno, pri čemu su na Korčuli ocijenjeni jednako kao i ekonomski (na Likerovoj skali 3,6), dok su u Dubrovniku ocijenjeni slabije od ekonomskih i sociokulturnih (3,5). Pitanja vezana uz okolišne učinke analiziraju se u tri skupine: (1) obnova i uređenje baštine, privatnih i javnih objekata, (2) gužva i buka, (3) turistička izgradnja (prilozi 3. i 4.).

9.4.1. Obnova i uređenje baštine, privatnih i javnih objekata

U prvoj skupini su ispitanici trebali ocijeniti stupanj slaganja s četiri tvrdnje vezane za ulogu turizma u zaštiti prirodnih resursa, obnovi i očuvanju povijesnih i tradicijskih građevina, uređenju i čistoći mjesta te održavanju cesta i drugih javnih objekata. U oba istraživana područja ispitanici se najvećim dijelom slažu da je turizam pridonio obnovi povijesnih i tradicijskih građevina (prosjek 3,8 u oba područja), a od svih tvrdnji vezanih uz fizionomske učinke, najmanji je udio ispitanika koji se s time ne slaže. Turistička ponuda u oba područja značajnim se dijelom temelji na kulturnoj baštini pa ispitanici to vide pozitivnim učinkom. S druge strane, slaganje s utjecajem turizma na zaštitu prirodnih resursa znatno je slabije ocijenjeno, pri čemu na Korčuli prevladava indiferentnost (3,0), a u Dubrovniku neslaganje (2,7). Naime, stanovnici ne vide pozitivne učinke turizma na prirodne resurse, već naprotiv, ističu probleme vezane uz neplansku izgradnju u nekad neizgrađenim prostorima.

Direktori turističkih zajednica slažu se da je turizam u većoj ili manjoj mjeri pridonio obnovi starih kuća, a mjestimično i drugih objekata (npr. crkava). Grad Dubrovnik otkupljuje jedan po jedan ljetnikovac dubrovačke vlastele, obnavlja ih i stavlja u turističku funkciju te pridonosi očuvanju kulturne baštine. U Dubrovačkom primorju obnova starih kuća još je uvijek pretežno vezana uz primorska naselja, no lokalno je stanovništvo dosta zainteresirano za prenamjenu starijih objekata u unutrašnjosti u ruralne kuće za odmor (moguće s bazenima) jer u tome vide mogućnost zarade (Vlašić, intervju, 2014; Zvono, intervju, 2014). Na Korčuli je obnova kuća u unutrašnjim naseljima vezana i uz preseljavanje mlađeg stanovništva. Naime, njihovi roditelji, koji su živjeli u unutrašnjima naseljima, izgradili su kuće na obali i iznajmljuju ih turistima. Mladi nakon udaje i ženidbe ne mogu više živjeti u tim kućama jer nema dovoljno

mjesta (zbog iznajmljivanja) pa uređuju starije roditeljske kuće u unutrašnjim naseljima (Turudić, intervju, 2014). Jedino u Lumbardi nema napuštenih objekata, nego su sve kuće u funkciji te je i većina okućnica uređena. Uz kuće se u posljednje vrijeme obnavljaju maslinici i vinogradi, ali to je samo dijelom vezano uz turizam (Šestanović, intervju, 2014).

Utjecaj turizma na uređenje i čistoću mjesta povoljno je percipiran i na Korčuli (3,8), gdje se čak tri četvrtine ispitanika s tim slaže, i u Dubrovniku, no uz niži stupanj slaganja (3,6). U stvarnosti su uređenje i čistoća u Dubrovniku na vrlo visokoj razini, kao i na Korčuli, no na Korčuli probleme stvaraju mjestimični organizirani i divlji deponiji otpada na atraktivnim lokacijama koji narušavaju sliku otoka. To kao problem ističu i direktori turističkih zajednica na Korčuli. Nedovoljno riješen problem odvodnje otpadnih voda (ispust u more podalje od obale i septičke jame) stanovništvo zasad ne smatra prijetnjom jer to do sada nije uzrokovalo ozbiljnije posljedice, no ispitanici to pojedinačno ističu kao negativnu posljedice turizma.

Razlika u percepciji ispitanika s jedne se strane može objasniti činjenicom da se u dijelovima otoka Korčule intenzivniji razvoj turizma odvija tek u novije vrijeme, stanovnici su entuzijastični prema tome pa se i ovaj utjecaj smatra izrazito pozitivnim, dok u Dubrovniku razvoj turizma traje dulje pa ga stanovnici već uzimaju zdravo za gotovo. Dojam utjecaja turizma na uređenje u Dubrovniku je dodatno pokvaren gužvom u turističkoj sezoni. U oba područja lokalno stanovništvo uočava napore uložene u uređenje prometne i komunalne infrastrukture te za to smatraju zaslužnim turizam (3,6 na Korčuli i 3,5 u Dubrovniku). Direktori turističkih zajednica potvrđuju kako se značajni dio prihoda od turizma na razini jedinica lokalne samouprave ulaže u razvoj cestovne infrastrukture, kanalizacije i čišćenje mjesta, te kako čak i samo lokalno stanovništvo zaradu od turizma često ulaže u obnovu vinograda, maslinika, gradnju bazena i slično, čime se unaprjeđuje krajolik područja.

Stavovi ispitanika djelomično se razlikuju s obzirom na dob, dok stupanj obrazovanja, zanimanje te povezanost posla zaposlenih ispitanika s turizmom i udio prihoda njihovog kućanstva ostvarenog u turizmu imaju vrlo slabi utjecaj na odgovore. Te razlike ne postoje kod svih promatranih skupina i često su suprotnog predznaka na Korčuli i u Dubrovniku. Primjerice, i u Dubrovniku i na Korčuli postoje razlike u percepciji utjecaja turizma na uređenje i čistoću mjesta prema dobi, no na Korčuli taj utjecaj snažnije percipiraju mlađi ispitanici (4,0), a u Dubrovniku stariji (4,0) (prilog 4.). U Dubrovniku se percepcija uloge turizma u zaštiti prirodnih resursa i održavanju javnih objekata povećava s dobi, što se može objasniti činjenicom da stariji ispitanici imaju dulji uvid u stvarne promjene (no upitno je koliko tome u

stvarnosti pridonosi turizam), dok su mlađi stanovnici znatno kritičniji prema pozitivnim okolišnim učincima turizma. Nasuprot tome, mlađi ispitanici na Korčuli znatno snažnije povezuju turizam s obnovom povijesnih i tradicijskih građevina (4,1), dok je srednja generacija znatno kritičnija po tom pitanju (3,5). Razlike u stavovima mlađe generacije na Korčuli i u Dubrovniku djelomično se mogu objasniti činjenicom da mlađi na Korčuli u turizmu vide jedinu mogućnost opstanka na otoku i optimistični su prema turističkom razvoju, dok su mlađi u Dubrovniku, koji je dalje odmakao u razvojnom ciklusu, svjesni nižih plaća i rasta cijena stanovanja pod utjecajem turizma pa su umjereniji u ocjeni pozitivnih učinaka turizma općenito. Ispitanici u Dubrovniku čija kućanstva ostvaruju više od polovice prihoda od turizma znatno su više uvjereni da turizam utječe na bolje održavanje grada (3,8) od onih čija kućanstva o turizmu ovise manje (3,4) ili uopće ne ovise (3,0). Na Korčuli ispitanici s nižim udjelom prihoda turizam intenzivnije povezuju s održavanjem cesta i javnih objekata (3,8) nego ispitanici bez prihoda od turizma (3,6) i ispitanici čija kućanstva ostvaruju više od polovice prihoda u turizmu (3,3).

U kategoriji zanimanja nema većih razlika u percepciji okolišnih učinaka turizma na Korčuli i u Dubrovniku. Ipak je zamjetno da zaposleni u Dubrovniku vide situaciju povoljnije nego ostali, dok je na Korčuli suprotno. Učinci turizma u Dubrovniku su veći nego na Korčuli pa se pokazuje da su zaposleni svjesniji stvarnih učinaka turizma, dok na Korčuli ostali ispitanici smatraju da su pozitivni učinci turizma veći nego što zaista jesu. To značajnije dolazi do izražaja na Korčuli u ocjeni zaštite prirodnih resursa, pri čemu zaposleni znatno slabije povezuju ulogu turizma sa zaštitom (2,9) nego ostali ispitanici (3,5). S druge strane, zaposleni ispitanici u Dubrovniku znatno povoljnije ocjenjuju utjecaj turizma na uređenje i čistoću mjesta (3,7) nego ostali (3,2). Unatoč očekivanjima, nema značajnijih razlika u odgovorima između ispitanika čiji posao je vezan uz turizam i onih čiji posao nije vezan uz turizam.

9.4.2. Gužve i buka

U drugoj skupini okolišnih učinaka ispitanici su trebali izraziti slaganje s dvije tvrdnje: (1) turizam uzrokuje prometna zagušenja, buku i zagađenje, i (2) plaže, parkovi, ulice i javne površine su zbog turista neugodno prenapučene. Ispitanici u Dubrovniku znatno se više slažu s navedenim tvrdnjama nego ispitanici na Korčuli. Čak četiri petine ispitanika u Dubrovniku smatra da turizam uzrokuje prometna zagušenja, buku i onečišćenje (4,0), dok je na Korčuli izraženo blago slaganje (3,4). Također je u Dubrovniku snažnije izraženija percepcija prenapučenosti plaža, parkova i javnih površina pod utjecajem turista (3,7), dok se na Korčuli

većina ispitanika s tim ne slaže (2,7). Naime, turistički je promet u Dubrovniku znatno veći i koncentriran u povijesnoj jezgri, a na gužve, prenatrpanost buku i onečišćenje značajno utječe i veliki broj kruzing turista koji istovremeno borave u jezgri. S druge strane, na Korčuli gužve nisu snažnije izražene te su turisti raspoređeni u više naselja pa nije prisutna snažna koncentracija na malom prostoru. Navedeni stavovi pokazuju manju toleranciju prema samim turistima u Dubrovniku nego u Korčuli, što je karakteristično za kasne faze razvojnog ciklusa.

Gotovo sve sociodemografske skupine percipiraju turizam odgovornim za gužve, buku i onečišćenje, a manje za prenapučenost plaža, parkova i javnih površina, no uz izražene razlike s obzirom na dob, prihod kućanstva od turizma i povezanost posla s turizmom, dok obrazovanje i zaposlenost imaju manju ulogu u percepciji tih problema. Na Korčuli gužve, buku, onečišćenje i prenapučenost snažnije percipiraju stariji ispitanici (3,7 i 3,1). Buku i onečišćenje relativno snažno percipiraju i mlađi ispitanici (3,5), no uglavnom se ne slažu da su javne površine prenapučene turistima (2,8). Srednja dobna skupina najslabije percipira te probleme te im često odgovara živost i veći broj ljudi, jer im turisti osiguravaju egzistenciju (3,2 i 2,4). Stariji i mlađi ispitanici često ne rade izravno u turizmu pa su svjesniji negativnih okolišnih učinaka turizma.

Na Korčuli ispitanici čija kućanstva manjim (3,6) ili većim dijelom (3,5) ostvaruju prihod od turizma snažnije percipiraju gužve, buku i onečišćenje pod utjecajem turizma od ostalih (3,0), pri čemu je znatno slabija percepcija prenapučenosti turistima. U Dubrovniku se ti problemi uzimaju puno snažnije, i to čak najviše u onoj skupini koja ostvaruje viši udio prihoda od turizma, za što često optužuju kruzing turiste. Gužvu, buku i onečišćenje kao problem u Dubrovniku više percipiraju ispitanici koji nisu zaposleni (4,3), nego oni koji rade (3,9), budući da nisu toliko ovisni o zaradi od turizma. Zanimljivo je da su na Korčuli zaposleni u turizmu svjesniji tih problema (3,6) nego ostali zaposleni (2,9).

Povremene gužve zbog kruzera u Dubrovniku ističe i direktorica TZ Grada Dubrovnika (Vlašić, intervju, 2014), koja smatra da se boljim planiranjem broj dana s vršnim opterećenjem u 2014. g. smanjio na tri dana, a u budućnosti se planira još bolji raspored kruzera i prihvat turističkih autobusa. Glavni problem vezan je uz kruzere koji u gradu ostaju manje od četiri dana zbog velikog pritiska na jezgru (koncentracija velikog broja ljudi na glavnim točkama interesa), a pritom ostvaruju slabiji ekonomski efekt (niža potrošnja zbog kratkog boravka). Ne planira se daljnje povećanje njihovog broja u istom trenutku, nego da ih se rasporedi dulje tijekom dana i tijekom godine (50 % ih u Dubrovniku boravi do 4 sata). Također smatra da je pretjeran dojam konflikta između stacionarnih i kruzing turista te navodi kako su se stacionarni turisti naviknuli

na gužve i dolaze u jezgru iza 14 sati, kada je kruzing turista manje (Vlašić, intervju, 2014). Gužve i nedostatak parkirnih mjesta se kao problem ističu i u Župi dubrovačkoj, a uzrokuju ih jednodnevni posjetitelji koji dolaze na kupanje, najvećim dijelom iz Trebinja, a znatno manje iz Dubrovnika (Handabaka, intervju, 2014).

9.4.3. Turistička izgradnja

U trećoj skupini pitanja vezanih uz okolišne učinke ispitanici su trebali ocijeniti koliko se slažu s tvrdnjama da turizam dovodi do nelegalne, neplanske i neestetske gradnje, da izgradnja hotela narušava tradicionalni izgled mjesta te da izgradnja i nadogradnja kuća s apartmanima i sobama za iznajmljivanje narušava izgled mjesta. Utjecaj turizma na nelegalnu, neplansku i neestetsku gradnju snažnije se percipira u Dubrovniku (3,4) nego na Korčuli (3,1). U oba područja postoji svijest o tom problemu, ali razlika leži u poimanju uzroka i težine tog problema. U Dubrovniku prevladava stajalište da izgradnja hotela, i posebno, kuća s apartmanima narušava izgled mjesta i okolice (3,2 i 3,4), što potvrđuje većina ispitanika. Na Korčuli se ispitanici uglavnom s tim ne slažu (2,7 i 2,5) te većina ne smatra da izgradnja hotela i kuća s apartmanima narušava izgled mjesta i okolice.

Zanimljivo je da i u Dubrovniku i na Korčuli ispitanici nepovoljnije doživljavaju izgradnju kuća s apartmanima (3,4 u Dubrovniku; 2,9 na Korčuli) nego izgradnju hotela (3,2 u Dubrovniku; 2,9 na Korčuli), no na Korčuli prevladava neslaganje s navedenim tvrdnjama, a u Dubrovniku se ispitanici pretežno slažu s tvrdnjama. Razlika u percepciji može se povezati s razlikama u karakteru turizma. U Dubrovniku se turizam oslanja pretežno na hotele i nije u tolikoj mjeri ovisan u smještaju u kućanstvima. Manji udio ispitanika (i stanovništva općenito) bavi se iznajmljivanjem smještaja turistima pa ne opravdavaju narušavanje izgleda naselja takvim tipom izgradnje radi ekonomske dobrobiti. Osim toga, hoteli su uglavnom kvalitetno interpolirani ili smješteni u prenamijenjenim starijim objektima. Turizam na Korčuli u većoj mjeri ovisi o kućanstvima te je viši udio ispitanika (i stanovništva općenito) involviran u iznajmljivanje smještaja (nekima je to i jedini prihod). Stoga ne vide takvu izgradnju kao negativnu pojavu, a veću važnost pridaju ekonomskim efektima. Navedeni stavovi pokazuju da je Dubrovnik znatno dalje odmakao u razvojnom ciklusu nego Korčula, gdje još nije izražena iritacija turizmom.

Razlike u percepciji izraženije su među skupinama ispitanika po udjelu prihoda kućanstva od turizma, prema dobi, a na Korčuli i prema obrazovanju. Iako je svijest o utjecaju turističke gradnje na Korčuli niska, stariji ispitanici su djelomično svjesni ili barem indiferentni prema neplanskoj gradnji (3,6) i narušavanju izgleda naselja izgradnjom hotela (3,3) i kuća s apartmanima (4,0), dok srednja i mlađa skupina pokazuje neslaganje s tim tvrdnjama. Većim problemom to vide visoko obrazovani nego srednje obrazovani, zaposleni kojima je posao vezan uz turizam i ostali zaposleni više nego ostale kategorije. Dakle, negativnih aspekata turističke izgradnje svjesniji su ispitanici koji su snažnije involvirani u turizam. S druge strane, ispitanici prema udjelu kućanstva od turizma ne pokazuju veće razlike u percepciji učinaka turističke gradnje (ispitanici s manje od polovice prihoda od turizma malo su svjesniji tog problema od ostalih).

U Dubrovniku su značajnije razlike u percepciji prisutne jedino u usporedbi udjela prihoda kućanstava od turizma, pri čemu su problema svjesniji ispitanici s višim udjelom prihoda od turizma, dok kod drugih skupina prevladava indiferentnost. U ostalim skupinama razlika postoji samo u percepciji izgradnje kuća s apartmanima, pri čemu stariji ispitanici (3,8) i zaposleni (3,6) to vide kao veći problem nego ostali ispitanici (prosjek 2,9 u svim ostalim kohortama).

Iako direktori turističkih zajednica ističu moguću pretjeranu izgradnju kao opasnost razvoja turizma u budućnosti, jedino direktor TZO Lumbarda (Šestanović, intervju, 2014) ističe probleme vezane uz izgradnju pod utjecajem turizma. Navodi da, ne samo da razvoj turizma nije doveo do očuvanja i obnove tradicijske arhitekture, nego je doveo do betonizacije, bojanja kuća u neprikladne boje (npr. ljubičaste) ili postavljanje elemenata koji nisu u skladu s tradicijskom arhitekturom (npr. određene vrste crijepa). Kao glavni razlog tome navodi nedovoljno planiranje turizma i činjenicu da „kapital određuje pravila“ (Šestanović, intervju, 2014).

10. SOCIOKULTURNI I UKUPNI UČINCI TURIZMA

S obzirom na nepostojanje statističkih ili materijalnih pokazatelja, sociokulturna transformacija u turističkim regijama Dubrovnik i Korčula ispitana je samo na temelju anketnog istraživanja i intervjuiranjem direktora lokalnih turističkih zajednica (prilozi 3. i 4.). Uz to su u poglavlju analizirani odgovori na otvorena pitanja vezana uz najznačajnije pozitivne i negativne učinke turizma. Na kraju se iznose preporuke i prijedlozi za usmjeravanje razvoja turizma i regionalnog razvoja Južne Dalmacije.

10.1. SOCIOKULTURNI UČINCI TURIZMA

Istraživanje percepcije lokalnog stanovništva uključilo je ispitivanje stavova o promjenama lokalnih običaja, načina i kvalitete života, stvaranju novih rekreacijskih resursa i ostanka stanovništva u regiji. Kategorija sociokulturnih učinaka turizma najpovoljnije ocijenjena od svih skupina učinaka turizma, i to podjednako i u Dubrovniku (3,9) i na Korčuli (3,8), što je posljedica manje izraženih negativnih sociokulturnih aspekata turizma ili barem njihove slabije percepcije. Kao i kod ostalih skupina učinaka, značajnije razlike u stavovima postoje u kategorijama udjela prihoda kućanstva koji se ostvaruje u turizmu, ali u ovoj skupini pitanja i u povezanosti posla s turizmom. U kategoriji dobi razlike su umjerene, u zanimanju male, a u obrazovanju beznačajne (prilog 4.).

10.1.1. Kulturne aktivnosti, običaji i tradicija

U prvoj skupini ispitanici su trebali ocijeniti slaganje s tvrdnjama da turizam potiče razvoj kulturnih aktivnosti (obrti, umjetnost, manifestacije) te da potiče oživljavanje lokalnih običaja i tradicije. S obje se tvrdnje ispitanici slažu, i to izrazitije na Korčuli (4,1 za obje tvrdnje) nego u Dubrovniku (3,7 i 3,9). Na Korčuli je u novije vrijeme vidljivo značajno povećanje broja manifestacija radi privlačenja novih i zadržavanja postojećih turista. U Dubrovniku, s druge strane, organizacija većeg broja manifestacija nije novina te su one oduvijek imale značajan udio lokalne publike pa se ne percipiraju toliko izrazito kao posljedica turizma. Snažnija percepcija oživljavanja lokalnih običaja i tradicije na Korčuli vezana je uz intenzivniju promociju tradicijskih plesova u sklopu manifestacija i uz intenzifikaciju poljoprivrede (koja nije nužno vezana uz turizam). Dubrovnik ima izrazito urbani karakter i stanovnici žive

gradskim načinom života pa ne percipiraju toliko intenzivno oživljavanje lokalnih običaja i tradicije. Na Korčuli vezu turizma, manifestacija, običaja i tradicije snažnije doživljavaju zaposleni u turizmu (prosjek 4,2 za obje tvrdnje), koji su nerijetko i sami uključeni u njihovu organizaciju ili valorizaciju, a uz to imaju bolji uvid u stvarno stanje od ostalih. U Dubrovniku manje razlike postoje samo u kategoriji udjela prihoda kućanstva od turizma, gdje oni s višim udjelom snažnije podržavaju vezu turizma i oživljavanja lokalnih običaja i tradicije (3,9), a znatno slabije ispitanici bez prihoda od turizma (3,6) ili oni čija kućanstva ostvaruju mali dio prihoda od turizma (3,4).

Direktori turističkih zajednica slažu se da je turizam potaknuo oživljavanje i očuvanje folklora (viteške igre na Korčuli, klapska pjesma) i da je pridonio obogaćivanju kulturne ponude (otvaranje galerija, afirmacija kulturnih udruga, dramskih i folklornih sekcija, klapa). Turizam smatraju zaslužnim za organizaciju čitavog niza kulturnih, zabavnih i sportskih manifestacija, posebno u ljetnoj turističkoj sezoni, kojima se obogaćuje turistička ponuda receptivnih područja, ali se time i različiti sadržaji „dovode“ lokalnom stanovništvu, kojih bez turizma vjerojatno ne bi bilo (Festival viteških igara u Korčuli, ribarske i folklorne večeri, fešte za Veliku gospu, Primorsko kulturno ljeto u Dubrovačkom primorju, Župsko ljeto u Župi dubrovačkoj, Luško lito u Veloj Luci itd.). Na Korčuli je umrežavanjem turističkih zajednica otoka i izdavanjem zajedničke brošure s kulturnim događanjima izbjegnuto preklapanje manifestacija, što predstavlja nastup otoka kao jedinstvene turističke destinacije na turističkom tržištu (Maretić, intervju, 2014). U Gradu Dubrovniku trenutno je glavni naglasak na organizaciji manifestacija u primorskim turističkim mjestima izvan Dubrovnika (na otocima, u Zatonu i Orašcu), dok se u Dubrovniku samo dopunjuju gdje je to potrebno. Cilj je manifestacijama produžiti turističku sezonu u Dubrovačkom primorju u širem smislu od ožujka do sredine studenog kako bi se regija razvijala kao odredište *City Break* putovanja u suradnji s British Airwaysom koji izravno spaja Zračnu luku Dubrovnik s većim europskim gradovima (Vlašić, intervju, 2014).

10.1.2. Rekreacijski resursi i način života

U drugoj skupini sociokulturnih učinaka ispitanici su trebali ocijeniti koliko se slažu da turizam utječe na promjenu načina života (nije specificirano odnosi li se na pozitivne ili negativne promjene) i da rekreacijske resurse čini dostupnijima lokalnom stanovništvu (parkove, sportske terene, igrališta, bazene) te slažu li se s tvrdnjom da je kvaliteta života unutar turističkog

područja niža nego izvan turističkog područja. U obje regije ispitanici uglavnom smatraju da turizam utječe na promjenu načina života, i to više u Dubrovniku (3,9), gdje turizam izaziva snažnije prostorne implikacije i u kasnijim je fazama razvojnog ciklusa, nego na Korčuli (3,5) gdje su prostorni učinci turizma slabiji. Na Korčuli to malo intenzivnije doživljava srednja generacija (3,8), a u Dubrovniku starija (4,3), no razlike nisu velike.

Ispitanici se uglavnom ne slažu da im s turizmom rekreacijski resursi postaju dostupniji. Čak štoviše, dok su ispitanici na Korčuli indiferentni (3,1), u Dubrovniku prevladava neslaganje s tim (2,4), a dio ispitanika je u razgovoru isticao da turizam dovodi čak i do privatizacije prostornih resursa (posebno nekih plaža) koji na taj način postaju nedostupne lokalnom stanovništvu. Na Korčuli se s povećanom dostupnošću rekreacijskih resursa više slažu stariji ispitanici (3,7), oni čija kućanstva ostvaruju više od polovice prihoda od turizma (3,5) te osobe koje nisu zaposlene (3,4), dok su ostali indiferentni. Takvi stavovi odraz su otvaranja manjeg broja novih sadržaja (npr. trgovačkog centra u Korčuli), ne nužno pod izravnim utjecajem turizma, dok istovremeno mlađe zrele osobe (3,0) i zaposleni u turizmu (3,1) to ne doživljavaju kao značajnu promjenu. S druge strane, u Dubrovniku gotovo sve sociodemografske skupine izražavaju neslaganje s većom dostupnošću rekreacijskih resursa, a neutralan stav imaju samo stariji ispitanici (3,0) te djelomično osobe čija kućanstva ostvaruju manje od polovice prihoda u turizmu (2,9).

Navedeni stavovi značajno odražavaju stvarno stanje. Naime, antropogenih rekreacijskih resursa izvan Dubrovnika ima relativno malo, uglavnom su izgrađeni na javnim površinama za potrebe lokalnog stanovništva, a istovremeno ih mogu koristiti i turisti (bazeni u Veloj Luci i Župi dubrovačkoj, sportski tereni), stoga ih ispitanici ne doživljavaju kao produkt turizma. Malobrojni resursi izgrađeni radi rekreacije turista (npr. u uvali Istruga kod Smokvice, na plaži Pržina kod Lumbarde, *fitness* sprave i biciklističke staze u Dubrovniku, rekreacijski centar Kosmatovica u Slanom) često se koriste i od strane lokalnog stanovništva. Dakle, u izgradnji antropogenih rekreacijskih resursa na javnim površinama ne postoji jasna granica u namjeni za lokalno stanovništvo i turiste, nego je cilj unaprijediti turističko mjesto. Problem često predstavlja neodržavanje i zapuštenost navedenih resursa, čime se narušava slika mjesta i osiromašuje turistička ponuda. S druge strane, sadržaji unutar hotela i hotelskih kompleksa rezervirani su za turiste i nisu u funkciji rekreacije lokalnog stanovništva.

Ispitanici u Dubrovniku izražavaju blago slaganje s ocjenom da je kvaliteta života unutar turističkog područja niža nego izvan (3,2) (nije točno specificiran prostorni obuhvat turističkog

područja), dok je u Korčuli izraženo blago neslaganje. U Dubrovniku je u stvarnosti polovica ispitanika potpuno indiferentna, a slaganje kod dijela ispitanika posljedica je očitih okolišnih učinaka turizma, poput gužvi, buke i onečišćenja, koje pokazuju određenu saturaciju turizmom. Neslaganje ispitanika na Korčuli rezultat je manjeg intenziteta turizma, slabije izraženih gužvi u kratkoj turističkoj sezoni i slabije percepcije negativnih okolišnih učinaka. To pokazuje da još nije nastupila saturacija turizmom, zbog čega se lokalno stanovništvo snažno zalaže za daljnji razvoj turizma. Značajnije razlike u percepciji između različitih sociodemografskih skupina vidljive su jedino u Dubrovniku, gdje stariji snažnije doživljavaju tu razliku (3,6), kao i zaposleni izvan turizma (3,8) te ispitanici čija kućanstva ostvaruju manji dio prihoda od turizma (3,3). Ispitanici koji su više vezani uz turizam te mlađe osobe imaju blaže stavove te više toleriraju negativne aspekte turizma, budući da većim ili manjim dijelom ovise o njemu.

10.1.3. Turizam i ostanak stanovništva u regiji

U skupini sociokulturnih učinaka ispitanici su također trebali ocijeniti u kojoj mjeri turizam utječe na ostanak stanovništva u regiji. S obzirom na slabije slaganje s tim aspektom u oba turistička područja (Korčula 3,3; Dubrovnik 3,4) proizlazi da su ispitanici svjesni da turizam ima ograničeni učinak na ostanak stanovništva te da na to djeluje veći broj faktora. Na Korčuli se s tim više slažu stariji ispitanici (3,6), zaposleni u turizmu (3,5) i ostali koji ne rade (3,7) te ispitanici čija kućanstva ostvaruju viši udio prihoda od turizma (3,9). Oni su na vlastitom primjeru uvidjeli da im je turizam većim ili manjim dijelom omogućio egzistenciju i ostanak na otoku. Srednja dobna skupina pokazuje indiferentnost (3,1) jer je njihova generacija intenzivnije odlazila s otoka u razdoblju 1990-ih, kada je turizam bio u opadanju ili ponovnom uključivanju. S druge strane, u Dubrovniku upravo ta generacija iskazuje najviši stupanj slaganja s tom tvrdnjom (3,7). Naime, u Dubrovniku se turizam ubrzo nakon rata ponovno razvija te je ta generacija u svojoj mlađoj dobi bila uključena u obnovu turizma, što je jednom dijelu omogućilo ostanak u regiji. S time se značajnije slažu i ispitanici čija kućanstva ostvaruju većinu prihoda od turizma (3,5), ali i oni koji nisu involvirani u turizam (3,6). Manje slaganje izražavaju ispitanici koji samo dio prihoda kućanstva ostvaruju u turizmu (3,2) i svjesni su da im samo turizam ne može osigurati egzistenciju i ostanak.

Stavovi direktora turističkih zajednica djelomično se međusobno razlikuju po regijama. Na Korčuli prevladava stajalište da turizam osigurava sredstva mladih za odlazak na školovanje izvan otoka, no samo direktorica TZ Grada Korčule (Turudić, intervju, 2014) navodi da im rad

u turizmu omogućava i povratak. Direktori turističkih zajednica ostalih JLS na Korčuli smatraju da zbog kratke sezone i niskih prihoda izvan sezone (minimalna plaća) turizam ne osigurava egzistenciju lokalnom stanovništvu, no da se unatoč tome nakon školovanja uglavnom vraćaju zbog snažne vezanosti za otok (rodbina, posjed) (Dragojević, intervju, 2014; Maretić, intervju, 2014; Šestanović, intervju, 2014). S druge strane, direktori TZO Župa Dubrovačka i direktor TZO Dubrovačko Primorje ističu da turizam u Dubrovačkom primorju u širem smislu pruža poticaj ostanku lokalnog stanovništva, a moguće da i privlači nove doseljenike (Handabaka, intervju, 2014; Zvono, intervju, 2014). Direktorica TZ Grada Dubrovnika kritičnija je prema tome i smatra da će turizam u budućnosti pružiti opstanak mlađem stanovništvu samo ako budu imali priliku za zaposlenje i ako ukupna kvaliteta usluga bude rasla. Trenutno prevladavaju sezonski poslovi na kojima radi sezonska radna snaga koja dolazi iz kontinentalne Hrvatske i iz BiH, a izvan sezone se vraća u svoj domicil. Zbog toga se u cijelom Dubrovačkom primorju u širem smislu osjeća nedostatak radne snage školovane i trenirane za rad u turizmu (Vlašić, intervju, 2014).

10.2. PERCEPCIJA UKUPNIH UČINAKA TURIZMA

Percepcija ukupnih učinaka turizma ispitana je anketnim istraživanjem na način da su se ispitanici, nakon ocjene slaganja s 28 tvrdnji vezanih uz kategorije učinaka turizma, trebali izjasniti o tvrdnji da pozitivni učinci turizma nadmašuju njegove negativne posljedice i napisati po jedan najznačajniji pozitivni i jedan najznačajniji negativni učinak turizma u svojoj lokalnoj zajednici. U obje regije ispitanici su podjednako složni da pozitivni učinci turizma nadmašuju njegove negativne posljedice (3,5), i to bez većih razlika između sociodemografskih skupina.

Kod otvorenih pitanja mnogi ispitanici navodili su više od jednog odgovora pa su u analizi u obzir uzeti svi navedeni, zbog čega broj odgovora nadmašuje broj ispitanika (na Korčuli 122 odgovora s pozitivnim učincima i 111 odgovora s negativnim učincima, a u Dubrovniku 101 odgovor s pozitivnim učincima i 99 odgovora s negativnim učincima). Pitanja su grupirana u kategorije socioekonomskih, okolišnih, sociokulturnih i ostalih učinaka, a visoko su zastupljeni odgovori da nema pozitivnih/negativnih učinaka turizma. Učestalost pojavljivanja odgovora iskazana je postotnim udjelima u ukupnom skupu odgovora (zasebno za pozitivne, zasebno za negativne učinke). Već je na prvi pogled vidljivo da kod pozitivnih učinaka dominiraju socioekonomski učinci turizma, a kod negativnih učinaka okolišni (tab. 43.).

Tab. 43. Najveći pozitivni i negativni učinci turizma dobiveni kao odgovori na otvorena pitanja u anketnom istraživanju na Korčuli (KO) i u Dubrovniku (DU) 2014. g. (udjeli u ukupnom broju odgovora)

Pozitivni učinci	KO (%)	DU (%)	Negativni učinci	KO (%)	DU (%)
Socioekonomski	**58,2**	**68,3**	**Socioekonomski**	**6,3**	**10,1**
- prihodi od turizma	32,8	25,7	- porast cijena	2,7	3,0
- radna mjesta i zapošljavanje	15,6	26,7	- smanjenje kvalitete života	0,0	2,0
- rast životnog standarda	4,9	7,9	- monokultura turizma	0,0	3,0
- ostalo	4,9	1,7	- ostalo	3,7	2,1
Okolišni	**6,6**	**3,0**	**Okolišni**	**49,5**	**75,8**
- uređenje mjesta i obnova objekata	4,1	0,0	- gužva	13,5	40,4
- ostalo	2,5	3,0	- onečišćenje	29,7	17,2
			- neplanska i pretjerana gradnja	3,6	7,7
			- buka	2,7	6,1
			- ostalo	0,0	4,4
Sociokulturni	**14,8**	**13,9**	**Sociokulturni**	**1,8**	**0,0**
- kulturni razvoj i događanja	3,3	5,0			
- oživljavanje mjesta	8,2	0,0			
- upoznavanje drugih ljudi i kultura	0,0	4,0			
- ostalo	3,3	4,9			
Ostali	**4,1**	**0,0**	**Ostali**	**1,7**	**3,0**
Nema	**16,5**	**14,2**	**Nema**	**40,6**	**11,1**

10.2.1. Pozitivni učinci turizma

Kao najveće pozitivne učinke turizma većina vidi socioekonomske aspekte, odnosno prihod, radna mjesta i rast životnog standarda, i to čak izrazitije u Dubrovniku (68,3 %), nego na Korčuli (58,2 %). Sociokulturni učinci slabije su zastupljeni, a najmanje se pojavljuju odgovori vezani uz okoliš. Odgovore s pozitivnim sociokulturnim i okolišnim učincima brojčano čak nadmašuju odgovori da nema pozitivnih učinaka (Korčula 16,4 %; Dubrovnik 14,9 %), a koje daju ispitanici s izrazito negativnim ili indiferentnim stavovima prema turizmu. Na Korčuli se pojavljuje nekoliko odgovora koji se nisu mogli svrstati ni u jednu kategoriju, nego čine kategoriju *Ostalo* (npr. sve pomalo, nema razmišljanja…).

Najvažniji socioekonomski učinak turizma, koji čini trećinu svih odgovora na Korčuli i četvrtinu u Dubrovniku, predstavljaju prihodi od turizma (javljaju se i modaliteti zarada, dobit, financijski efekti), a koji su izravno vezani uz egzistenciju samih ispitanika. Otvaranje radnih mjesta i bolje mogućnosti zapošljavanja u Dubrovniku su jednako važne za ispitanike kao i prihod od turizma, a na Korčuli ih ističe šestina ispitanika. To se može objasniti činjenicom da je u Dubrovniku veći dio stanovništva zaposlen u različitim aktivnostima, a manji dio se bavi

iznajmljivanjem privatnog smještaja, stoga su radna mjesta jednako važna kao i zarada od turizma. S druge strane, na Korčuli je u iznajmljivanje smještaja uključen veći udio stanovništva pa je time zarada od turizma stavljena na prvo mjesto, a zbog visoke sezonalnosti, radna mjesta u turizmu često ne omogućavaju zapošljavanje tijekom cijele godine. Budući da navedena dva odgovora čine polovicu svih odgovora na otvorena pitanja, jasno je da ih lokalno stanovništvo percipira kao najvažnije efekte turizma koji im omogućavaju egzistenciju i opstanak u regiji. S tim je povezano i visoko slaganje ispitanika u oba područja s prethodno analiziranom tvrdnjom da bi turizam u budućnosti trebao rasti. Iz rasta prihoda i boljih mogućnosti zapošljavanja proizlaze porast životnog standarda i kvalitete života koji se javlja kao treći najzastupljeniji odgovor. Ostali odgovori odnose se na šire socioekonomske učinke turizma, no imaju vrlo malu frekvenciju (npr. razvoj turističkih područja, povećanje broja obrta i opstanak otočana na Korčuli, zatim veća raznovrsnost usluga i mogućnosti iznajmljivanja smještaja u Dubrovniku).

Pozitivni sociokulturni učinci turizma na Korčuli se javljaju pretežno kao jednoobrazni odgovori (kulturna događanja i živost), dok su u Dubrovniku zastupljeni raznovrsni odgovori, no njihov ukupni broj apsolutno je mali. Kao najveći pozitivni sociokulturni učinci turizma u oba područja navode se kulturni razvoj i organizacija kulturnih događanja, što pokazuje da taj važni segment turističke ponude predstavlja korist i za lokalno stanovništvo. Na Korčuli je s tim povezana, a brojem odgovora i prevladava, percepcija živosti i oživljavanja mjesta pod utjecajem turizma (10 odgovora), pretežno u ljetnoj turističkoj sezoni, dok je u Dubrovniku taj odgovor izostao. Naime, u Korčuli je turistička sezona izrazito kratka te je, zbog apsolutno malog broja stanovnika, snažno izražena razlika između ljetne živosti i zimskog mrtvila. S druge strane, Dubrovnik, kao gradska sredina, centar rada i dnevne cirkulacije, u kojem turistička sezona traje 6-8 mjeseci godišnje, uz snažno izražene gužve, ostavlja na ispitanike dojam živost pa to ne ističu kao pozitivni učinak turizma. U Dubrovniku su pak zastupljeni odgovori koji ukazuju na mogućnosti upoznavanja drugih ljudi, kultura, vježbanje jezika i ostale kulturološke aspekte. Ostali odgovori pojavljuju se u manjoj frekvenciji, a obuhvaćaju promidžbu turističkog područja, očuvanje ili obnovu tradicijskih obrta (u oba područja) te produljenje turističke sezone i nove sadržaje dostupne stanovništvu (u Dubrovniku).

Pozitivni okolišni učinci turizma najslabije su zastupljeni u obje regije te se pojavljuju različite varijante odgovora. Na Korčuli se navode uređenje mjesta, obnova starijih objekata i parkova (pet odgovora) te veća čistoća mjesta i obnova cesta. U Dubrovniku se zbog gradskog karaktera i snažno izraženih negativnih okolišnih učinaka ovi elementi slabije spominju, a ispitanici kao pozitivne učinke navode veću čistoću, hortikulturno uređenje i ulaganje u infrastrukturu.

10. 2. 2. Negativni učinci turizma

U analizi negativnih učinaka turizma u oba turistička područja brojem odgovora prednjače okolišni aspekti (u Dubrovniku tri četvrtine odgovora, na Korčuli polovica), što ukazuje na percepciju da se turizam ne razvija na održivi način jer je okolišna komponenta zapostavljena. Niži udio odgovora na Korčuli posljedica je manjeg intenziteta razvoja turizma i kašnjenja u razvojnom ciklusu za Dubrovnikom, zbog čega negativni učinci turizma još ne dolaze do izražaja. Odgovori vezani uz negativne ekonomske učinke slabo su zastupljeni (Korčula 6,3 % odgovora, Dubrovnik 10,1 %), što je vezano uz prethodno analiziranu činjenicu da se ekonomski učinci percipiraju kao izrazito pozitivni. Najslabije su zastupljeni negativni sociokulturni učinci (samo na Korčuli dva odgovora), koji se također percipiraju vrlo pozitivno.

Na Korčuli su visoko zastupljeni odgovori da nema negativnih učinaka turizma (39,6 % odgovora ili 41,1 % svih ispitanika), što pokazuje da ispitanici uglavnom ne uočavaju negativne učinke turizma, a karakteristično je za ranije faze u razvojnom ciklusu. U Dubrovniku je taj udio znatno manji (11,1 % odgovora) jer je turizam već doveo do saturacije i snažno je prisutna percepcija negativnih učinaka turizma, čak i kod osoba koje snažno ovise o turizmu.

Pojedinačno najzastupljeniji negativni (okolišni) učinci turizma su gužva (40,4 % svih odgovora u Dubrovniku i 13,5 % na Korčuli) i onečišćenje (29,7 % svih odgovora na Korčuli i 17,2 % u Dubrovniku). Isticanje gužvi kao najvećeg okolišnog problema u Dubrovniku posljedica je velikog broja korisnika prostora u isto vrijeme (naročito u jezgri). Dio ispitanika u svojim odgovorima za velike gužve optužuje kruzing turizam i neorganiziranost, pri čemu pojedini odgovori upućuju i na gužve u prometu te na svakodnevne zastoje. Na Korčuli se gužva slabije percipira nego u Dubrovniku, što se može objasniti manjim brojem turista (stacionarnih i izletnika) i slabijim cestovnim prometom. Ono što se na Korčuli percipira kao gužva odnosi se na relativno veću koncentraciju ljudi u jezgri Korčule te na nedostatak parkirnih mjesta ljeti u turističkim mjestima u kojima promet u mirovanju nije adekvatno riješen.

Na Korčuli je pojedinačno najzastupljeniji negativni okolišni učinak onečišćenje (u Dubrovniku je drugi po važnosti), uz podjednaku zastupljenost odgovora o onečišćenju okoliša općenito i onečišćenju mora. Pod onečišćenjem okoliša se često podrazumijeva veća količina otpada koja se često ne odlaže adekvatno (posebno na Korčuli), dok se pod onečišćenjem mora podrazumijeva onečišćenje otpadnim vodama i vodama s brodova, što se u Dubrovniku posebno povezuje s kruzing turizmom. U odgovorima su na trećem mjestu problemi povezani uz neplansku i pretjeranu gradnju (Korčula 3,6 % odgovora, Dubrovnik 7,7 %) koji se povezuju

s negativnim utjecajem na izgled naselja i betonizaciju obale. Jedan odgovor upućuje i na privatizaciju obale u Dubrovniku pod utjecajem razvoja turizma. Buka se također navodi kao jedan od negativnih aspekata turizma, kao posljedica većeg broja ljudi, automobila i živosti tijekom turističke sezone. Nekolicina ispitanika u Dubrovniku navodi kao negativne učinke i narušavanje izgleda kulturnih spomenika, uništavanje zelenih površina te devastaciju okoliša.

Negativni socioekonomski učinci odnose se pretežno na porast cijena u oba turistička područja, što je detaljno analizirano i pomoću Likertove skale, te na smanjenje kvalitete života u Dubrovniku u ljetnoj sezoni uslijed gužvi. U Dubrovniku se ističu i problemi vezani uz monokulturu turizma, poput zapostavljanja drugih aktivnosti, izostanka drugih izvora prihoda te izostanka proizvodnje. Na Korčuli se pojedinačno javljaju različiti odgovori, poput nezaposlenosti te propalih i pokradenih hotela. To još jednom ukazuje na kasne faze u razvojnom ciklusu, kada turizam prožima sve aspekte života regije, a negativnih posljedica postaju svjesni i lokalni stanovnici.

10. 3. PREPORUKE I PRIJEDLOZI ZA USMJERAVANJE RAZVOJA TURIZMA I REGIONALNOG RAZVOJA JUŽNE DALMACIJE

Budući da je u analizi iznesena i većina zaključaka koji se odnose na razvojni ciklus turističkih područja Južne Dalmacije te s tim povezanu prostornu transformaciju, potrebno je dati nekoliko preporuka i prijedloga za usmjeravanje budućeg razvoja turizma i općenito regionalnog razvoja Južne Dalmacije.

1. U cijelom području potrebno je razvijati turizam koji se temelji na kompleksnoj atrakcijskoj osnovi s mnoštvom turističkih aktivnosti koji će zadovoljiti turiste tijekom duljeg posjeta regiji. Pritom ne treba težiti razvoju svih aktivnosti i oblika turizma u svakom turističkom mjestu, nego poticati specijalizaciju za one aspekte turizma za koje ta turistička mjesta imaju najbolju perspektivu.
2. Potrebno je unaprijediti prometnu infrastrukturu kako bi se ova relativno udaljena i izolirana regija uključila u europske prometne tokove i time omogućila bolja dostupnost potencijalnim turistima. To se posebno odnosi na uspostavu *charter* linija s većim brojem velikih europskih gradova[210], izgradnju Pelješkog mosta i ceste preko Pelješca kojom bi se

[210] Za lokalno stanovništvo i turiste od izuzetne su važnosti redovne zračne cjelogodišnje linije, no u hladnijem dijelu godine te su linije nerentabilne zbog malog broja putnika.

uklonila duža čekanja prilikom prelaska granice s BiH kod Neuma. Uz to je nezaobilazan kvalitetniji razvoj javnog prijevoza unutar regije, kako bi se lokalnom stanovništvu i turistima bez osobnih automobila omogućila veća mobilnost.

3. U područjima s većom populacijskom masom razvijati osnovne smještajne kapacitete i složenu turističku ponudu u dužem periodu tijekom godine radi zapošljavanja većeg broja stanovnika, a uz turizam razvijati i ostale gospodarske aktivnosti (sitna industrija, pomorstvo, obrti, poljoprivreda, marikultura) radi izbjegavanja monokulture turizma.
4. U područjima s manjom populacijskom masom, a u blizini obale raditi na obogaćivanju turističke ponude radi osiguranja stabilne turističke potražnje. Naglasak staviti na formiranje manjih obiteljskih hotela (moguće i difuznih dobivenih prenamjenom soba i apartmana), uz prenamjenu postojećeg stambenog fonda radi očuvanja krajolika naselja. Također je poželjno dio nekomercijalnih smještajnih kapaciteta (vikendica) pretvoriti u djelomično komercijalne (npr. *time sharing*), čime bi se povećala njihova popunjenost i korištenje tijekom godine, a istovremeno povećao broj turističkih smještajnih kapaciteta bez nove izgradnje. Turizam je u tim područjima nužno kombinirati s drugim gospodarskim aktivnostima koje već postoje ili za koje postoje resursi i potreba.
5. U područjima izvan užih potencijalnih turističkih područja poticati ekstenzivni razvoj stacionarnog i izletničkog ruralnog turizma (boravci u prirodi, vidikovci, kušaonice, oblici ruralnog smještaja), i to u kombinaciji s poljoprivrednom proizvodnjom iz koje će se tradicionalni proizvodi plasirati na turističko tržište.
6. U cijeloj regiji poticati razvoj turizma ne samo u obujmu potrebnom lokalnoj zajednici u ovom trenutku, nego malo iznad te granice, kako bi se potaknula umjerena imigracija, poboljšao biološki sastav i spriječila aktualna depopulacija koja vodi ka kontrakciji ukupnog stanovništva. Naglasak pritom ne smije biti na ukupnom broju noćenja i većim turističkim centrima, nego na kvalitativnom razvoju kompleksne turističke ponude, turističkoj difuziji i decentralizaciji te vremenskoj disperziji tijekom godine.
7. U svim turističkim mjestima provesti urbanističko uređenje naselja radi uklanjanja posljedica stihijske i nemarne izgradnje koja narušava izgled krajolika i nagriza turističku atrakcijsku osnovu na kojoj se turizam razvija. Također kvalitetnijim smjernicama u prostornim planovima i njihovom strožom kontrolom zaustaviti širenje neplanske, neestetske i nelegalne gradnje te podizati svijest lokalnog stanovništva o dalekosežnim negativnim posljedicama degradacije okoliša gradnjom.

11. RASPRAVA

Razvojni ciklus turističkih područja kao model je primijenjen u brojnim sredozemnim destinacijama (Formica i Uysal, 1996; Oreja Rodríguez i dr., 2008; Garay i Cànoves, 2011; Monfort Mir i Ivars Baidal, 2001; Andriotis, 2006a; 2006b; Pulina i Biagi, 2006; Aguiló i dr., 2005). Iako je model već primjenjivan u pregledu turističkog razvoja Opatijskog primorja (Čorak, 1996) te u identifikaciji problema turističkog razvoja zapadnoistarskih turističkih središta (Vojnović, 2012a; 2012b), ovo je prvo istraživanje u kojem se sistematizirano analizira razvojni ciklus jedne turističke regije u cjelini te na nižim prostornim razinama u Hrvatskoj te se povezuje s demogeografskim, socioekonomskim, fizionomskim i sociokulturnim učincima.

U istraživanju su se pojavili neki otprije poznati problemi vezani uz istraživanje razvojnog ciklusa, poput promjene metodologije prikupljanja i objavljivanja statističkih podataka o turističkom prometu (usp. Agarwal, 1997), no veći dio potencijalnih problema prevladan je ili ublažen upotrebom većeg broja različitih metoda i pokazatelja. Za razliku od većine radova koji uzimaju broj turističkih dolazaka, u istraživanju razvojnog ciklusa turističkih područja Južne Dalmacije upotrijebljen je broj ostvarenih turističkih noćenja, koji u ovom slučaju, zbog prostorno-vremenskih razlika u prosječnom boravku, bolje aproksimiraju stvarni učinak i pritisak turizma na regiju (usp. Butler, 1980; Hovinen, 1981; Agarwal, 1997; Douglas, 1997; Lundtorp i Wanhill, 2001; Russo, 2006). Broj i sastav turističkih postelja i dolazaka te prosječni boravak koriste se kao dopuna osnovnom pokazatelju i pobliže predočuju stvarnu situaciju.

Često isticani problem nedostatka dovoljno dugih pouzdanih statističkih nizova u ovoj se analizi nije pokazao kao prepreka (usp. Agarwal, 1997). Istraživano razdoblje od početka 1960-ih do danas obuhvatilo je najintenzivniji razvoj turizma u socijalističkom razdoblju te cjelokupni razvoj turizma nakon Domovinskog rata, kao i ostale relevantne društveno-gospodarske procese te promjene u fizionomiji promatranih područja. Za cijelo razdoblje dostupni su statistički podaci o turističkom prometu, a nedostatak podataka za pojedine godine na nižim prostornim razinama nije umanjio mogućnost kvalitetne analize, jer istraživanje nije provedeno na razini naselja. Ranije razdoblje nije toliko relevantno u analizi, a s ciljem geneze sadašnje situacije, za to se razdoblje parcijalno koriste literatura i podaci za regije za koje su bili dostupni.

Nemogućnost preciznog izdvajanja faza posljedica je, s jedne strane, načina određivanja razvojnog ciklusa, a s druge strane, posljedica njihovog kratkog trajanja ili nepostojanja karakterističnih obilježja (usp. Agarwal, 1997; Lundtorp i Wanhill, 2001). Faze nisu izdvajane s obzirom na očekivani apsolutni broj turističkih dolazaka, nego prema kvocijentu ostvarenog

i maksimalnog broja noćenja u razvojnom ciklusu svake regije. Ako se razmatra samo turistički promet, s obzirom na brzi i skokoviti rast, pojedine faze jednostavno su „preskočene“ (to se posebno odnosi na konsolidaciju, pri čemu faza razvoja izravno prelazi u fazu stagnacije), dok nerijetko turistička ponuda i transformacija regije uopće ne prate rast turističkog prometa (usp. Andriotis, 2006a; 2006b; Pulina i Biagi, 2006). To posebno dolazi do izražaja u turistički slabije razvijenim regijama (npr. u Donjoneretvanskom kraju), u kojima je turistički promet malen i prevladava orijentacija su na druge gospodarske aktivnosti, pa se ni ne može govoriti o turističkim područjima u punom smislu, a time ni o njihovom razvojnom ciklusu.

Posebna pažnja posvećena je unutarnjim i vanjskim faktorima koji su zajednički snažno utjecali na razvoj turizma i društveno-gospodarske procese u Južnoj Dalmaciji (usp. Agarwal, 1997). Kao najvažniji unutarnji faktori istaknuli su se (ne)planiranje razvoja turističke ponude, turizma i prostora općenito te ulaganja u turizam. Od ključnih vanjskih faktora nameću se gospodarske krize, Domovinski rat i političke krize u susjedstvu, koje su dovele do opadanja turizma, ali i povećanje prometne dostupnosti te političke krize u konkurentnim destinacijama, čime je dio turističkih tokova preusmjeren prema Hrvatskoj. S tim su faktorima povezane i velike oscilacije u turističkom prometu, posebno u fazi razvoja i stagnacije, koje se često ističu u literaturi kao karakteristično obilježje zrelih faza (usp. Lundtorp i Wanhill, 2001; Cole, 2009). Istovremeno na unutarnjem planu uglavnom ne postoji složena turistička ponuda koja bi mogla amortizirati manje padove u okviru ljetnog odmorišnog turizma i zadržati sličnu razinu posjećenosti.

Istraživanje je potvrdilo Butlerove (1980) tvrdnje da se turizam razvija sukladno kapacitetima i mogućnostima receptivne regije, ali ako taj razvoj ne prati kvalitetno turističko i prostorno planiranje, nakon dosezanja turističkih vrhunaca smanjenje turističke potražnje neminovno dovodi do opadanja. S takvom situacijom u drugoj polovici 1980-ih suočava se većina obalnih turističkih destinacija na Europskom Sredozemlju (Oreja Rodríguez i dr., 2008; Casasnovas i Sanso-Rosselló, 2010; Garay i Cànoves, 2011; Chapman i Speake, 2011; Andriotis, 2001; 2003; 2004; 2006a; 2006b; Erotokritakis i Andriotis, 2006). I dok se ostale destinacije nastoje oduprijeti opadanju unaprjeđenjem turističke ponude i razvojem složenih oblika turizma, u Hrvatskoj započinje rat koji dovodi do snažnog pada turističkog prometa. Unatoč opće poznatim problemima prijeratnog razvoja turizma u Hrvatskoj, obnova turizma nakon završetka Domovinskog rata ne odvija se na temelju ulaganja u unapređenje i razvoj kompleksnije turističke ponude, nego djelovanjem inercije prema nepromijenjenom konceptu te vraćanjem dijela nekadašnjih turista. No, takva faza razvoja imala je vrlo skokovit rast turističkog prometa i vrlo kratko trajanje, te je već u uvjetima znatno niže razine turističkog prometa od prijeratne

pokazivala prve znakove stagnacije. Upravo zbog takve situacije koncepti integriranog razvoja turističke ponude i unaprjeđenja turizma počinju se javljati tek u drugoj polovici 2000-ih, znatno kasnije nego u konkurentskim destinacijama na Sredozemlju, zbog čega još uvijek nije moguće precizno odrediti fazu u kojoj se danas nalaze turistička područja Južne Dalmacije.

Jedan od najvažnijih doprinosa rada predstavlja analiza demogeografske, socioekonomske, fizionomske i sociokulturne transformacije Južne Dalmacije od 1960-ih do danas, u razdoblju u kojem su se odvijali intenzivniji razvoj turizma i najvažniji društveno gospodarski procesi (depopulacija, starenje stanovništva, porast obrazovne razine, deagrarizacija i tercijarizacija) (tab. 44.). Usporedba situacije krajem 1980-ih i početkom 1990-ih s današnjom pokazuje da se turizam u većini regija danas odvija u uvjetima znatno bolje obrazovne strukture, ali značajno manje populacijske mase i starijeg dobnog sastava. Iako je prijeratni broj postelja u većini regija dosegnut ili nadmašen, njihova struktura je bitno drugačija nego prijeratna, sa znatno višim udjelom postelja u privatnim kućanstvima. To ima za posljedicu povećanje koeficijenta turističke funkcionalnosti i gustoće postelja, a u prostoru je snažno vidljivo u povećanju izgrađenih dijelova naselja i snažnoj promjeni njihove fizionomije. Istovremeno su intenzitet ukupnog turističkog prometa, gustoća turističkih dolazaka i noćenja u većini regija niži nego prije rata ili na barem na istoj razini, što pokazuje da se ista ili niža razina turističkog prometa i socijalnog pritiska turizma ostvaruje uz značajno veći stupanj fizionomske transformacije.

Unatoč manjim nedostacima, ovo istraživanje pruža dubinski i sveobuhvatan uvid u različite prostorne procese povezane s razvojem turizma u Južnoj Dalmaciji te omogućuje predviđanje njegovog daljnjeg razvoja te povećanja pozitivnih i umanjivanja negativnih učinaka. Primijenjeni model razvojnog ciklusa s ispitivanjem prostornih implikacija nužno je provesti u drugim primorskim turističkim regijama u Hrvatskoj i rezultate primijeniti u turističkom i prostornom planiranju radi definiranja vizije turizma kakav će se razvijati u budućnosti te prostora u kojem će se taj turizam razvijati, s ciljem postizanja uravnoteženog društveno-gospodarskog razvoja i očuvanja prostora. Model je moguće primijeniti i na druge regije sa sličnim turističkim i općim geografskim obilježjima u drugim primorskim turističkim regijama (posebno na Sredozemlju). U planiranju turizma u Hrvatskoj osobito bi bilo korisno usporediti razvojni ciklus Južne Dalmacije sa sredozemnim turističkim regijama koje su prevladale stagnaciju i/ili opadanje, a uspjele su povećati pozitivne učinke turizma i sačuvati kvalitetu okoliša. Model u ovom obliku teško se može primijeniti na turistički slabije razvijena područja, posebno u unutrašnjosti, gdje su turistički promet i društveno-gospodarska uloga turizma znatno manji pa kriteriji za određivanje razvojnog ciklusa ne mogu biti isti.

*Tab. 44. Pokazatelji prostorne transformacije u regijama južne Dalmacije 1986. (*1991.) i 2011. godine*

	Dubrovnik		Konavle		Donjoneretvan-ski kraj		Pelješac-Orebić		Pelješac-Ston		Korčula		Mljet		Lastovo	
	1986.	**2011.**	**1986.**	**2011.**	**1986.**	**2011.**	**1986.**	**2011.**	**1986.**	**2011.**	**1986.**	**2011.**	**1986.**	**2011.**	**1986.**	**2011.**
Noćenja	4,378.809	2,595.350	485.971	463.009	70.173	97.941	721.043	709.024	239.091	34.160	911.738	669.185	85.718	69.501	35.639	37.961
Postelje	41.549	31.250	4.450	5.112	1.118	1.993	11.152	10.753	6.010	3.218	8.124	14.043	1.181	1.507	315	778
Faza	S	R	O	R	O	S	S	K/S	O	S	S	S	S	S	S	S
Broj stan.	52.966	53.116	32.115	35.672	8.813	8.577	4.730	4.843	3.386	2.958	17.038	15.522	1.237	1.088	1.092	792
$K_{F\ (20\text{-}34\ g.)}$*	107,0	100,0	101,4	94,8	100,7	91,0	97,6	95,0	78,7	88,0	100,2	95,6	84,8	92,9	92,8	70,5
x*	34,7	41,2	36,8	40,5	32,3	38,9	38,0	43,9	42,7	44,9	37,7	43,1	44,3	47,0	37,7	43,9
I_O*	37,2	237,0	8,6	95,4	11,2	70,2	9,6	136,3	2,8	43,1	11,5	116,5	1,9	49,0	15,0	88,2
$p_{A\ (15\text{-}64)}$*	66,0	66,0	68,3	72,2	61,5	57,5	54,4	70,1	62,2	60,2	60,4	71,3	58,0	62,2	51,1	62,3
P (III)*	82,6	86,2	81,8	86,0	61,7	73,5	70,2	62,9	62,7	58,7	55,8	58,8	82,6	84,4	84,8	76,1
K_{FUN}	79,1	55,8	52,5	59,4	3,6	5,9	207,7	233,8	168,6	112,7	50,6	88,5	103,6	133,0	28,9	98,5
INT_{UTP}	1.386,1	1.324,2	784,3	951,1	80,3	55,2	1.630,8	1.880,5	1.021,4	891,2	625,5	698,3	845,7	1.362,4	284,2	672,4
Stanovi*	19.926	24.221	3.114	3.622	11.147	14.743	3.468	5.364	2.239	2.908	7.603	11.991	703	10.09	556	821
S_{SS} (%)*	83,3	75,5	75,8	73,6	81,0	72,1	45,1	33,7	43,9	36,2	63,5	45,2	54,2	45,2	63,5	34,8
G_P	115,3	81,7	22,0	24,3	2,7	5,0	58,9	67,8	28,7	16,8	30,4	49,8	13,7	14,6	6,0	14,9
G_N	10.716,1	7.282,5	2.354,1	2.302,0	190,6	228,5	4.783,8	4.221,2	1.365,6	671,7	3.170,5	2.594,9	871,6	713,1	439,6	657,4

R – faza razvoja, K/S – faza konsolidacije i stagnacije, S – faza stagnacije, O – faza opadanja

$K_{F\ (20\text{-}34\ g.)}$ – koeficijent feminiteta u „udajno-ženidbenoj“ dobi (20-34 g.)

x – prosječna dob

I_O – indeks obrazovanosti

$p_{A\ (15\text{-}64)}$ – stopa iskorištenosti radnog kontingenta (%)

P (III) – udio zaposlenih u tercijarnom sektoru (%)

K_{FUN} – koeficijent turističke funkcionalnosti

INT_{UTP} – intenzitet ukupnog turističkog prometa

S_{SS} – udio stanova za stalno stanovanje (%)

G_P – gustoća turističkih postalja (po km^2)

G_N – gustoća turističkih noćenja (po km^2)

Rad je otvorio brojna pitanja za daljnja istraživanja povezana s razvojnim ciklusom turističkih područja. Kao prioritetno područje za istraživanje nameću se fizionomski i općenito okolišni učinci turizma koje ispitanici u anketnom istraživanju ističu kao najnepovoljnije. Daljnje rad trebao bi se fokusirati korake koje je potrebno poduzeti kako bi se detaljnije ispitale promjene u izgledu naselja, umanjila neplanska, neestetska i nelegalna gradnja te općenito degradacija okoliša, ali i revitalizacija dijelova naselja i poljoprivrednog zemljišta koji čini depopulacijski krajolik nastao kao odraz depopulacije i deagrarizacije. Uz to je potrebno više pažnje posvetiti sociokulturnim učincima turizma kako bi se detaljnije ispitale sociokulturne promjene u receptivnim područjima te njihova prihvatljivost za lokalno stanovništvo, i u skladu s tim usmjerio daljnji turistički i društveno-gospodarski razvoj. Ta istraživanja poželjno je provesti u sprezi s detaljnijom demogeografskom analizom kako bi se stekao što bolji uvid u kompleksnu motivaciju mlađeg stanovništva za odlazak ili ostanak u ovoj regiji, i time omogućilo djelovanje na implicitnoj populacijskoj politici s ciljem zadržavanja postojećeg broja stanovnika ili blagog populacijskog rasta, uz poboljšanje obrazovnog sastava i usporavanje starenja stanovništva.

U definiranju vizije kakav turizam će se razvijati u Južnoj Dalmaciji i u kakvom prostoru će se razvijati nužno je detaljnije i opsežnije ispitati percepciju i stavove različitih aktera u prostoru. U anketno istraživanje prostornih učinaka turizma i vizije daljnjeg turističkog razvoja poželjno bi bilo uključiti veći broj lokalnih stanovnika u drugim turističkim područjima Južne Dalmacije, posebno u turistički slabije razvijenim, ali i vikendaše i turiste. Time bi bilo moguće dobiti kompleksan uvid u njihovu percepciju postojećih obilježja turističkog i prostornog razvoja te međusobno usporediti njihove stavove prema daljnjem razvoju turizma, što bi omogućilo detaljnije određivanje faze razvojnog ciklusa. Nezaobilazan korak u daljnjem istraživanju bilo bi provesti intervjue sa svim direktorima turističkih zajednica i čelnicima jedinica lokalne samouprave kako bi se stekao cjelovit uvid u prostorne procese povezane s turizmom te ispitali stavovi glavnih aktera koji usmjeravaju politiku turističkog i prostornog razvoja. U tu svrhu nužno je provesti intervjue i s čelnicima svih institucija koje se bave razvojem turizma i prostornim planiranjem (npr. zavodi za prostorno planiranje, razvojne agencije, uredi za gospodarski razvoj i sl.) te predstavnicima privatnog sektora povezanog s turizmom. Cilj navedenih istraživanja bio bi definirati viziju daljnjeg razvoja turizma te prostornog razvoja općenito, usklađenog s okolišnim, demografskim, socioekonomskim i sociokulturnim mogućnostima te željama relevantnih aktera u prostoru.

12. ZAKLJUČAK

U ovom doktorskom radu ostvarena su sva četiri cilja i ispitane su sve četiri hipoteze definirane u uvodnom dijelu rada. Prvi cilj – ***odrediti prostorni obuhvat južnodalmatinskih turističkih destinacija*** – u potpunosti je proveden, pri čemu su u prostornom smislu izjednačeni pojmovi turističke destinacije, turističke regije i turističkogeografske regije, s obzirom na njihovu definiciju. U okviru tog cilja izrađena je tipologija turističkih mjesta u Južnoj Dalmaciji prema kriterijima turističkog prometa i pritiska turizma. Na temelju nje je provedena turistička (turističkogeografska) regionalizacija Južne Dalmacije, u skladu s funkcionalno-turističkim i nodalno-funkcionalnim kriterijima, te pretpostavkom da bi svaka regija trebala imati barem jedan turistički centar koji bi nosio razvoj turizma u regiji i okupljao različite funkcije za ostala turistička mjesta u regiji koja nemaju dovoljnu populacijsku masu i/ili turistički promet za razvoj svih funkcija potrebnih tome turističkom prostoru.

Te turističke regije korištene su kao prostorni okvir za ispunjavanje drugog cilja – ***utvrđivanje razvojnog ciklusa južnodalmatinskih turističkih destinacija***. Razvojni (evolutivni, životni) ciklus određen je za svih osam turističkih regija te za prostorne cjeline nižeg reda veličine unutar regije Dubrovnik. Razvojni ciklus regija određen je na temelju podataka o broju noćenja pomoću kriterija Lundtorpa i Wanhila (2001). S obzirom na razlike u ostvarivanom broju noćenja između regija, nije uzet jedinstveni kriterij (apsolutni prag noćenja) za određivanje razvojnog ciklusa, nego su granice između faza određene za svaku regiju pojedinačno na temelju kvocijenta ostvarenog i maksimalnog broja noćenja te regije u promatranom razvojnom ciklusu. S obzirom na snažno izražene godišnje oscilacije u turističkom prometu, granice između faza dobivene kvantitativnim kriterijima često su korigirane na temelju ukupnih obilježja turizma u tom razdoblju. Kao poseban problem u određivanju faza pokazuju se česti skokovi uzrokovani otvaranjem jednog ili više većih smještajnih kapaciteta koji stvarno ili prividno predstavljaju prelazak u sljedeću fazu u ciklusu, dok je ukupni stupanj razvoja turizma često niži od onog koji pokazuju podaci.

Vremenski obuhvat istraživanja ciklusa definiran je duljinom pouzdanih statističkih nizova (1964. – 2014.), kao i u drugim istraživanim turističkim područjima u Europi i svijetu, a u pojedinim slučajevima (turističke regije Dubrovnik i Mljet) djelomično je bilo moguće odrediti ciklus i u duljem periodu. I u ovom istraživanju tako su se pojavili problemi vezani za nedosljednost statističkih podataka, koja je posebno bila vidljiva u određivanju prostorne difuzije turizma unutar regija, budući da su u određenim razdobljima podaci za pojedina

turistička mjesta pridruživana najvećem turističkom mjestu (primjer Dubrovnika i Lastova 1980-ih).

Ovo istraživanje je pokazalo da je vrlo teško kompleksno prikazati sve ili barem većinu faktora koji utječu na razvojni ciklus turističkog područja. Te je faktore bilo jednostavnije prikazati za sadašnje razdoblje, no s većim vremenskim odmakom, bez vrlo detaljne literature, koja ne postoji za sva promatrana turistička područja, nije bilo moguće dobiti cjeloviti uvid u faktore koji su utjecali na ciklus. Za razliku od ostalih sredozemnih destinacija, u Južnoj Dalmaciji također nije bilo moguće povući paralelu između faze razvojnog ciklusa i područja iz kojih turisti dolaze. Evidentno je da su u socijalističkom razdoblju bili zastupljeniji turisti iz bivše Jugoslavije, kojima je to omogućavao nekomercijalni smještaj i relativno niže cijene, dok u poslijeratnom ciklusu dominiraju inozemni turisti. Hrvatski turisti zauzimaju mali udio u ukupnom turističkom prometu, a osim mjestimično slovenskih i bosansko-hercegovačkih, turisti iz ostalih država bivše Jugoslavije slabije su zastupljeni.

Na prethodno se nadovezuje ***nadogradnja geografskih kriterija (indikatora) za izdvajanje faza razvojnog ciklusa i njegovih prostornih odraza***, kao treći cilj koji je u radu proveden, ali je zadovoljen samo djelomično. Naime, određen je set indikatora na temelju kojih je ispitan stupanj prostorne transformacije regije pod utjecajem turizma, i koji daje kvalitetnu sliku stvarnih i percipiranih promjena, no nije moguće definirati točne i precizne indikatore koji bi se koristili u izdvajanju faza u drugim turističkim destinacijama. Naime, sam karakter određivanja razvojnog ciklusa polazi od pretpostavke da se ciklus odvija u svim regijama ovisno o njihovim receptivnim mogućnostima, a ne ovisno o imaginarnom apsolutnom broju noćenja koji bi regija trebala premašiti za ulazak u sljedeću fazu. Imajući na umu geografsku različitost promatranih područja, jasno je i očekivano da će se pokazatelji prostorne transformacije međusobno razlikovati po regijama. To je posebno izraženo u regijama u kojima turizam nije jedina gospodarska aktivnost (npr. Donjoneretvanski kraj ili Korčula), u kojima turizam može biti čak i snažnije razvijen, ali indikatori upućuju na niži stupanj razvoja jer je dio stanovništva orijentiran na druge aktivnosti. Određivanje preciznijih kriterija za indikatore eventualno bilo primjenjivo u usporedbi područja s dominacijom ljetnog odmorišnog turizma slične razine turističkog prometa i sa sličnom populacijskom masom i strukturom. Kako se svih osam regija u Južnoj Dalmaciji razlikuje prema svim navedenim elementima, nije bilo moguće definirati precizne kriterije indikatora prostorne transformacije za izdvajanje faza razvojnog ciklusa.

Zadnji cilj – ***kvalitativno i kvantitativno istražiti demogeografske, socioekonomske, fizionomske i sociokulturne implikacije razvoja turizma u Južnoj Dalmaciji*** – u potpunosti je ispunjen. U postizanju tog cilja kombinirani su indikatori dobiveni na temelju statističkih pokazatelja, percepcija lokalnog stanovništva i direktora turističkih zajednica, GIS analiza širenja naselja te terensko opažanje. Temeljem toga je dobiven kvalitetan uvid u prostornu dinamiku i transformaciju pod utjecajem turizma. Pritom treba naglasiti da turizam, iako je glavni faktor prostorne transformacije Južne Dalmacije, nije i jedini. Zbog toga je većinu prostornih procesa, poput demogeografskih promjena, nužno promatrati u njihovoj cjelovitoj kompleksnosti bez simplifikacija, uzimajući u obzir sve ili barem većinu faktora koji na njih utječu.

Iz prethodne analize proizlazi da je djelomično potvrđena prva hipoteza da ***razvojni ciklus turističke destinacije (u Južnoj Dalmaciji) ovisi o stupnju njezine fizionomske, socioekonomske, demogeografske i sociokulturne transformacije pod utjecajem turizma***. Naime, potvrđeno je da kvantitativno razvojni ciklus posredno stoji u odnosu sa stupnjem transformacije turističke regije, ali još važniju ulogu u Južnoj Dalmaciji imaju različiti vanjski te, manjim dijelom, unutrašnji faktori. Najvažniji vanjski faktori koji utječu na periode rasta su demokratizacija turizma (uslijed rasta dohotka, životnog standarda, slobodnih sredstava i mobilnosti stanovništva) i prometno povezivanje regije s emitivnim tržištima. S druge strane, na opadanje utječu gospodarske krize, pad cijene zračnog prijevoza koje čine udaljenije destinacije dostupnijima potencijalnim turistima te Domovinski rat. Izuzetna ovisnost o vanjskim faktorima, uz djelomični izuzetak Dubrovnika, posljedica je slabije razvijenosti kompleksne turističke ponude. To je posebno vidljivo u fazama opadanja, koja, kako to izvorni model predviđa, nastupaju neposredno nakon dosezanja turističkih vrhunaca, zbog nedovoljnog ulaganja u turističku ponudu i promociju, u nadi da će turizam rasti unedogled, uz istovremeno smanjenje vrijednost za novac i rast cijena. Kada se u destinaciji shvati je započela kontrakcija turizma, postaje kasno za modernizaciju turističkog proizvoda bez većih intervencija u strukturu turističke ponude. Kao što je već više puta naglašeno, najvažniji unutrašnji faktor koji utječe na razvojni ciklus sve do sredine 2000-ih predstavlja otvaranje novih smještajnih kapaciteta, a tek se tada fokus pomiče s otvaranja novih smještajnih kapaciteta na razvoj ukupne turističke ponude kao imperativ.

Budući da je razvojni ciklus u svim regijama imao sličan tijek razvoja, ali uz različite amplitude, a u nekima turizam nije niti doživio istinski razvoj i uzrokovao snažniju prostornu transformaciju, nije moguće egzaktno povezati indikatore prostorne transformacije s fazama

razvojnog ciklusa. To je još više izraženo zbog činjenice da se razvojni ciklus nije promatrao s obzirom na određeni apsolutni broj noćenja, nego u skladu s mogućnostima regije i stvarnim odvijanjem turizma. To se posebno odnosi na mala područja sa usitnjenom naseljenošću, u kojima se turizam razvijao spontano, te je razvojni ciklus imao skokoviti karakter. Primjeri regija Dubrovnik i Korčula pokazuju da, iako regije mogu statistički biti u bliskim fazama u ciklusu, ako se sagleda ukupni turistički razvoj i percepcija lokalnog stanovništva, u stvarnosti se mogu nalaziti u poprilično udaljenim dijelovima ciklusa. Primjerice, iako je statistički još uvijek u fazi razvoja, ukupne karakteristike turizma u Dubrovniku te stupanj iritacije lokalnog stanovništva turizmom, pokazuju da bi regiju bilo valjano svrstati u fazu konsolidacije. S druge strane, regija Korčula, koja je statistički u fazi stagnacije, prema karakteristikama turizma i percepciji stanovništva bi se mogla svrstati u drugu polovicu faze razvoja, u kojoj stanovništvo uočava negativnosti turizma, ali ih još ne percipira tako snažno.

Analiza razvojnog ciklusa pokazala je da ipak postoji određeni odnos između razvojnog ciklusa, demogeografske i socioekonomske transformacije, unatoč njihovoj polideterminiranosti, a taj odnos je moguće uočiti upravo zbog činjenice da se razvojni ciklus u svim regijama odvija gotovo istovremeno, pri čemu se ključnima pokazuju populacijska masa i dobni sastav stanovništva. Naime, područja s većim brojem stanovnika uglavnom imaju povoljniji dobni sastav i demografsku dinamiku. Iako je poboljšanje razine obrazovanja imanentno svim regijama, viša razina obrazovanja se uočava u populacijski većim regijama, što posljedično dovodi i do veće inicijativnosti stanovništva. Stoga se u područjima s više stanovnika i, posebno većeg radnog kontingenta, razvija opsegom veća i složenija struktura smještajnih kapaciteta i ukupne turističke ponude, što dovodi do većih amplituda u razvojnom ciklusu i ostvarivanja većeg broja noćenja.

S druge strane, sastav stanovništva prema aktivnosti i djelatnosti ne može se izravno povezati s razvojnim ciklusom, ali je također moguće uočiti međusobni odnos putem procesa deagrarizacije i tercijarizacije. Naime, u područjima u kojima je deagrarizacija brža od razvoja tercijarnih djelatnosti, razvija se intenzivno iseljavanje, koje uzrokuje niz kasnijih demogeografskih problema. S druge strane, regija Dubrovnik, koja prednjači u razvoju turizma, i gdje je intenzitet razvoja tercijarnih djelatnosti brži od deagrarizacije, poput magneta privlači doseljenike iz drugih regija. U poslijeratnom razvojnom ciklusu proces tercijarizacije je završen pa u uvjetima slabijeg razvoja turizma socijalnu mobilnost imanentnu prvom razvojnom ciklusu zamjenjuje iseljavanje iz regije.

Fizionomska transformacija prostora do sada se nije pokazala ključnom u određivanju tijeka razvoja turizma, ali je vidljiva posredno kao posljedica izgradnje turističkih kapaciteta. Tako se u socijalističkom razdoblju prelaskom iz faze otkrivanja u fazu razvoja u ranijim fazama mijenja fizionomija nekadašnjih poljoprivrednih, ribarskih i pomorskih naselja. U kasnijim fazama fizionomska transformacija odnosi se prvenstveno na prostornu difuziju turizma, posebno u kasnom razvoju, konsolidaciji i stagnaciji u Dubrovačkom primorju u širem smislu, na Korčuli i u regiji Pelješac-Orebić. U poslijeratnom razvojnom ciklusu fazu razvoja karakterizira snažna ekspanzija smještajnih kapaciteta u privatnim kućanstvima koja dovodi do snažne fizionomske transformacije receptivnih područja, često bez reda, plana i kontrole, što dovodi mjestimično i do degradacije prostora. Krajem faze razvoja ponovno je zamjetna prostorna difuzija turizma uz obalu, što dovodi do stvaranja fizionomskih mikroaglomeracija na Korčuli, ali i razvoja turizma u priobalnim, nekad nenaseljenim dijelovima unutrašnjih naselja na Pelješcu i otocima. Najnovije razdoblje karakterizira daljnja prostorna difuzija turizma, i to i u obalna područja i u unutrašnja ruralna naselja.

Hipoteza da su ***destinacije (u Južnoj Dalmaciji) koje su kroz razvojni ciklus prošle brže, doživjele snažniju fizionomsku transformaciju od destinacija u kojima je razvojni ciklus tekao sporije***, djelomično je potvrđena. Naime, turizam je neminovno doveo do fizionomske transformacije u svim turističkim mjestima prema samom karakteru turističke izgradnje. Iako brzinu razvojnog ciklusa nije moguće međusobno uspoređivati, jer većina destinacija kroz razvojni ciklus prolaze podjednakim tempom, razlike u intenzitetu turističkog razvoja generiraju različite fizionomske odraze. Dok se pokazuje da je apsolutno povećanje veličine naselja imanentno turističkim područjima s većim turističkim prometom, najviše relativno povećanje vezano je upravo za najslabije razvijena turistička područja, pretežno ruralnog karaktera koja bilježe relativno intenzivnu fizionomsku transformaciju u najnovijem razdoblju.

U predratnom razvojnom ciklusu fizionomska transformacija vezana je prvenstveno za veća turistička mjesta i izgradnju osnovnih smještajnih kapaciteta, uglavnom uz planski razvoj. Fizionomska transformacija u poslijeratnom ciklusu povezana je uglavnom uz izgradnju privatnih smještajnih kapaciteta, što izaziva pojedine pozitivne ekonomske i fizionomske promjene (uređenje okućnica te uređenje i održavanje samih naselja, obnavljanje starih i napuštenih objekata radi uključivanja u turizam), no brojni su primjeri negativnih pritisaka na okoliš. Naime, difuzni razvoj turizma često je vezan uz neplansku, protupravnu, neestetsku i predimenzioniranu gradnju koja se ne uklapa u postojeća naselja, a posebno uz obalu gdje se, uz apartmanizaciju, betoniraju značajni dijelovi obale. Gradnja privatnih objekata za

iznajmljivanje turistima i za rekreaciju (vikendice) često se odvija na najatraktivnijim lokacijama koje se na taj način oduzimaju za drugu (turističku) namjenu. Izgradnja se odvija do maksimuma, uz gubitak zelenog pojasa, i pridonosi kaotičnom, neurednom i neskladom izgleda naselja. Takvi objekti svojom veličinom i izgledom dominiraju u odnosu na povijesne jezgre i pridonose gubitku identiteta naselja. Novoizgrađeni dijelovi naselja često se povećavaju do mjere da se međusobno spajaju s drugim naseljima, stvarajući kontinuirano izgrađene zone (vrpce) uz obalu. Brojni objekti nemaju riješene ni osnovne infrastrukturne preduvjete (kanalizacija, vodoopskrba, struja), i pridonose smanjenju doživljaja turista i onečišćenju okoliša.

Treća hipoteza – ***što je turizam u destinacijama Južne Dalmacije razvijeniji, to je stupanj socioekonomske transformacije stanovništva veći*** – u potpunosti je potvrđena. Svi pokazatelji pokazuju viši stupanj socioekonomske transformacije i socijalnog pritiska turizma na lokalnu sredinu u regijama u kojima je turizam razvijeniji od regija u kojima je turizam slabije razvijen. Također je važno napomenuti da se, izuzev porasta razine obrazovanosti, najintenzivnija socioekonomska transformacija odvijala u prijeratnom razvojnom ciklusu, dok je slična struktura naslijeđena i u poslijeratnom razvojnom ciklusu.

Četvrta hipoteza – ***što je turizam u destinacijama Južne Dalmacije razvijeniji, to je demogeografska situacija povoljnija*** – dijelom je potvrđena, što je posebno vidljivo na primjeru regije Dubrovnik. Iz istraživanja proizlazi da najvažniji faktor povoljnije demogeografske situacije predstavlja postojanje većih centara i kompleksne gospodarske strukture, dok samo turizam, pogotovo jednostavnije strukture, nije dovoljan da osigura povoljniji demografski razvoj. Iz analize je vidljivo da je depopulacija uvjetovana pretežno iseljavanjem osnovni demogeografski problem Južne Dalmacije, a u područjima s višim intenzitetom iseljavanja očituje se i u poremećaju sastava stanovništva prema spolu (posebno u mlađem zrelom stanovništva) te u izrazitom starenju stanovništva. Iz činjenice da razdobljima intenzivnog razvoja turizma 1980-ih i 2000-ih odgovara pozitivna migracijska bilanca ili blago negativna, vidljivo je da su demografska dinamika i promjene u biološkom sastavu izravno povezane s turizmom. Nasuprot tome, u razdobljima prije intenzivnijeg razvoja turizma i u razdoblju krize 1990-ih stanovništvo nepovratno iseljava zbog nemogućnosti osiguranja egzistencije u regiji, što dovodi do ubrzanja starenja, poremećaja u spolnom sastavu i smanjenja rodnosti. Iz toga se može zaključiti, uzimajući u obzir stupanj deagrarizacije i slabiju razvijenost ostalih gospodarskih aktivnosti, da bi taj prostor bez turizma danas imao znatno manje stanovnika, lošiju demografsku dinamiku i biološki sastav.

Međutim, treba imati na umu velike prostorne razlike u stupnju razvoja turizma i demografskim procesima. Turizam je uspio zaustaviti ili usporiti depopulaciju, usporiti starenje i održati približnu ravnotežu prema spolu (posebno u udajno-ženidbenoj dobi) jedino u urbaniziranim područjima s razvijenom turističkom ponudom, višom zastupljenošću osnovnih smještajnih kapaciteta, relativno visokim turističkim prometom i složenijim oblicima turizma, i to samo u razdobljima prosperiteta (te u Donjoneretvanskom kraju s razvijenijim lučko-industrijskim aktivnostima). Dakle, za povoljnije demogeografske procese nije dovoljan jedino razvijeni turizam, nego i dostupnost osnovnih funkcija (zdravstvo, obrazovanje, opskrba, promet, zabava, kultura…). Monokultura turizma i u tim se područjima pokazala vrlo opasnom jer u razdobljima krize nisu bile dovoljno razvijene ostale gospodarske aktivnosti koje bi mogle amortizirati pad u turizmu.

S druge strane, područja s ekstenzivnim razvojem ljetnog odmorišnog turizma temeljenom na jednostavnom turističkom proizvodu i komplementarnim smještajnim kapacitetima ne uspijevaju zaustaviti depopulaciju i poboljšati biološki sastav. Razlozi tome su visoka sezonalnost turizma koja ne omogućuje punu zaposlenost tijekom godine te mali turistički obujam zbog kojeg relativno mali broj osoba koje uspijevaju osigurati punu egzistenciju od turizma. U tim je područjima turizam pretežno dopunska aktivnost i svodi se na iznajmljivanje smještaja u privatnim kućanstvima.

LITERATURA

Agarwall, S., 1997: The resort cycle and seaside tourism: An assessment of its applicability and validity, *Tourism Management* 18, 56–73.

Agarwall, S., 2002: Restructuring Seaside Tourism: The Resort Life-Cycle, *Annals of Tourism Research* 29 (1), 25-55.

Aguiló, E., Alegre, J., Sard, M., 2005: The persistence of the *sun* and *sand* tourism model, *Tourism Management 26*, 219–231.

Akis, S., Peristianis, N., Warner, J., 1996: Residents' attitudes to tourism development: the case of Cyprus, *Tourism Management* 17 (7), 481-497.

Amodio, T., 2006: Turismo e Territorio, u: Bencardino, F., Prezioso, M. (ed.): *Geografia del turismo*, McGraw Hill, Milano, 59-94.

Anagnostopoulou, K., Arapis, T., Bouchy, I., Micha, I., 1996: *Tourism and the Structural Funds – The Case for Environmental Integration*, RSPB, Atena.

Andriotis, K., 2001: Strategies on Resort Areas and their Life Cycle Stages, *Tourism Review* 56 (1-2), 40-43.

Andriotis, K., 2003: Coastal Resorts Morphology: The Cretan Experience, *Tourism Recreation Research* 28 (1), 67-76.

Andriotis, K., 2004: The Perceived Impact of Tourism Development by Cretan Residents, *Tourism and Hospitality Planning and Development* 1 (2), 1-22.

Andriotis, K., 2006a: The Cretan Resort Cycle: From Wealthy Explorers and Cruisers to Mass Tourism, u: Dixit, K. (ed.): *Promises and Perils in Hospitality and Tourism Management*, Aman Publications, New Delhi, 261-280.

Andriotis, K., 2006b: Hosts, Guests and Politics: Coastal Resorts Morphological Change, *Annals of Tourism Research* 33 (4), 1079-1098.

Bao, J., Zhang, Z., 2006: The TALC in China's Tourism Planning: Case Study of Danxia Mountain, Guangdong Province, PRC, u: Butler, R. W. (ed.): *The Tourism Area Life Cycle: Vol. 1. Applications and modifications*, Channel View Publications, Clevedon, 107-115.

Berry, E. N., 2001: *An application of Butler's (1980) tourist area life cycle theory to the Cairns Region, Australia 1876–1998*, Doktorska disertacija, neobjavljeno.

Bianchi, R., 1994: Tourism development and resort dynamics: an alternative approach, *Progress in Tourism, Recreation and Hospitality Management* 5, 181-193.

Black, A., 1996: Negotiating the tourist gaze: The example of Malta, u: Boissevain, J. (ed.): *Coping with Tourists: European Reactions to Mass Tourism*, Berghahn Books, Oxford, 112-142.

Blažević, I., 2009: *Turistička geografija Hrvatske*, Školska knjiga, Zagreb.

Boissevain, J., Theuma, N., 1998: Contested space. Planners, tourists, developers and environmentalists in Malta, u: Abram, S., Waldren, J. (eds.): *Anthropological Perspectives on Local Development*, Routledge, London, 96-119.

Borovac, I. (ur.), 2002: *Veliki atlas Hrvatske*, Mozaik knjiga, Zagreb.

Boyd, S. W., 2006: The TALC Model and Its Application to National Parks: A Canadian Example, u: Butler, R. W. (ed.): *The Tourism Area Life Cycle: Vol. 1. Applications and modifications*, Channel View Publications, Clevedon, 119-138.

Boyer, M., 2001: Tourism in the French Mediterranean: History and transformation, u: Apostolopoulos, Y., Leontidou, L., Loukissas, P. (eds.): *Mediterranean Tourism: Facets of socioeconomic development and cultural change*, Routledge, London i New York, 39-51.

Bramwell, B., 2003: Maltese Responses to Tourism, *Annals of Tourism Research* 30 (3), 581-605.

Brunt, B. M., 1995: Regions and Western Europe, *Journal of Geography* 94 (1), 306-316.

Buhalis, D., 2000: Marketing the competitive destination of the future, *Tourism Management* 21 (1), 97-116.

Butler, R. W. (ed.), 2006a: *The Tourism Area Life Cycle: Vol. 1. Applications and modifications*, Channel View Publications, Clevedon.

Butler, R. W. (ed.), 2006b: *The Tourism Area Life Cycle: Vol. 2. Conceptual and theoretical issues*, Channel View Publications, Clevedon.

Butler, R., 1980: The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources, *Canadian Geographer* 24, 5–12.

Casasnovas, A., Sanso-Roselló, A., 2010: The Tourist Area Life Cycle and the Unit Roots Test. A New Economic Perspective for a Classic Paradigm in Tourism, Universitat de les Illes Balears, Departament d'Economía Aplicada, *DEA Working Papers*: 38.

Chapman, A., Speake, J., 2011: Regeneration in a mass-tourism resort: The changing fortunes of Bugibba, Malta, *Tourism Management* 32, 482-491.

Choy, D. J. L., 1992: Life Cycle Models for Pacific Island Destinations, *Journal of Travel Research* 30 (3), 26-31.

Christaller, W., 1955: Beiträge zu einer Geographie der Fremdenverkehr, *Erdkunde, Band IX, Heft 1*, 1-19.

Christaller, W., 1963: Some considerations of tourism location in Europe: The peripheral regions – Underdeveloped coutries – Recreation areas, *Regional Science Association Papers* XII, Lund Congress, 95-105.

Chu, F. – L., 2003: Forecasting tourism demand: A cubic polynomial approach, *Tourism Management* 25, 209-218.

Claval, P., 1998: *An Introduction to Regional Geography*, Blackwell Publishers, Oxford.

Claval, P., 2007: Regional Geography: Past and Present (A Review of Ideas, Approaches and Goals), *Geographica Polonica* 80 (1), 25-42.

Cole, S., 2009: A Logistic Tourism Model. Resort Cycles, Globalization, and Chaos, *Annals of Tourism Research* 36 (4), 689-714.

Cooper, C. P., Jackson, S., 1989: Destination Life-Cycle: The Isle of Man Case Study, *Annals of Tourism Research* 16 (3), 377-398.

Crkvenčić, M. (ur.), 1974a: *Geografija SR Hrvatske – Središnja Hrvatska (knjiga I)*, Školska knjiga, Zagreb.

Crkvenčić, M. (ur.), 1974b: *Geografija SR Hrvatske – Središnja Hrvatska (knjiga II)*, Školska knjiga, Zagreb.

Crkvenčić, M. (ur.), 1975: *Geografija SR Hrvatske – Gorska Hrvatska (knjiga IV)*, Školska knjiga, Zagreb.

Curić, Z., 1994: *Donjoneretvanski kraj*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.

Curić, Z., Glamuzina, N., Opačić, V. T., 2012: Contemporary Issues in the Regional Development of Tourism in Croatia, *Hrvatski geografski glasnik* 74 (1), 19-40.

Curić, Z., Glamuzina, N., Opačić, V. T., 2013: *Geografija turizma – regionalni pregled*, Naklada Ljevak, Zagreb.

Čavlek, N., Bartoluci, M., Prebežac, D., Kesar, O., Hendija, Z., Bilen, M., Mikulić, J., Tomašević, A., Čižmar, S., 2011: *Turizam – ekonomske osnove i organizacijski sustav*, Školska knjiga, Zagreb.

Čomić, Đ., 1988: Koncept polarizovane turističke regije i centralnog turističkog mesta, *Turizam* 37 (5), 119-125.

Čorak, S., 2006: Modification of the Tourism Area Life Cycle Model for (Re)inventing a Destination: The Case of the Opatija Riviera, Croatia, u: Butler, R. W. (ed.): *The Tourism Area Life Cycle, Vol. 1.: Applications and Modifications*, Channel View Publications, Clevedon, 271-286.

Debbage, K., 1990: Oligopoly and the Resort Cycle in the Bahamas, *Annals of Tourism Research* 17, 513–527.

Di Benedetto, A., Bojanic, D, 1993: Tourism Area Life Cycle Extensions, *Annals of Tourism Research* 20 (3), 557-570.

Digance, J., 1997: Life Cycle Model, *Annals of Tourism Research* 24 (2), 452-455.

Dodds, R., 2007: Sustainable Tourism Policy – Rejuvenation or a Critical Strategic Initiative, *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research* 18 (2), 277-298.

Douglas, N., 1997: Applying the Lifecycle Model to Melanesia, *Annals of Tourism Research* 24, 1-22.

Doxey, G., 1975: A causation theory of visitor-resident irritants: methodology and research inferences in the impact of tourism, u: *Sixth annual conference proceedings of the Travel Research Association*, San Diego, 195-198.

Dugački, Z., 1942: *Zemljopis Hrvatske I/II*, Matica Hrvatska, Zagreb.

Duran, P., 2002: The impact of the Olympic games on tourism, u: Moragas, M., Botella, M. (eds.): *Barcelona: The legacy of the Games 1992–2002*, Centre d'Estudis Olimpics UAB, Planeta, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 275-293.

Đukić, A., Jerković, S., 2008a: Neki suvremeni sociogeografski procesi u povijesnoj jezgri grada Dubrovnika, *Geoadria* 13 (2), 207-225.

Đukić, A., Jerković, S., 2008b: *Utjecaj turista s brodova na kružnim putovanjima u povijesnoj jezgri grada Dubrovnika*, Sveučilište u Dubrovniku, Dubrovnik.

Đurković, V., 2007: Razvoj Dubrovnika kao luke ticanja u kruzing-turizmu i project razvoja luke Dubrovnik, *Naše more* 54 (1-2), 32-41.

Erotokritakis, K., Andriotis, K., 2006: Residents' perceptions towards tourism in a rural Cretan community, *International Conference of Trends, Imapcts and Policies on Tourism Development, Crete, Greece*, 15-18 June 2006.

European Commission, 2002: *Early Warning System for Identifying Declining Tourist Destinations, and Preventive Best Practices*, Enterprise Directorat-General, Office for Official, Publications of the European Communities, Luxembourg.

Farsari, Y., Butler, R., Prastacos, P., 2007: Sustainable tourism policy for Mediterranean destinations: issues and interrelationships, *International Journal of Tourism Policy* 1 (1), 58-78.

Farsari, Y., Prastacos, P., 2003:.Towards a framework for establishing policy goals for sustainable tourism in Mediterranean popular destinations, u: Beriatos, E., Brebbia, C. A., Coccossis, H., Kungolos, A. (eds.): *Sustainable Planning and Development*, WIT Press, Southampton.

Formica, S., Uysal, M., 1996: The revitalization of Italy as a tourist destination, *Tourism Management* 17 (5), 323-331.

Foster, D. M., Murphy, P., 1991: Resort Cycle Revisited. The Retirement Connection, *Annals of Tourism Research* 18 (4), 553-567.

Franić, A., 1999: Razvoj turizma u Konavlima, *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti* 2, 343-360.

Friganović, M. (ur.), 1974: *Geografija SR Hrvatske – Južno hrvatsko primorje (knjiga VI)*, Školska knjiga, Zagreb.

Fuerst-Bjeliš, B., 1996: Pristup definiciji prostornog pojma tradicionalne regije, u: Pepeonik, Z. (ur.): *I. hrvatski geografski kongres: geografija u funkciji razvoja Hrvatske: zbornik radova*, Zagreb, 12. i 13. listopada 1995., Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 326-330.

Fuerst-Bjeliš, B., 2015: *Principi regionalizacije – interna skripta*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.

Garay, L., Cànoves, G., 2011: Life Cycles, Stages and Tourism History. The Catalonia (Spain) Experience, *Annals of Tourism Research* 38 (2), 651-671.

Getz, D., 1992: Tourism Planning and the Festinations Life Cycle, *Annals of Tourism Research*, 19 (4), 752–770.

Glamuzina, N., 2009: *Pelješac*, Naklada Bošković, Split.

Gonçalves, V. F. C., Aguas, P. M. R., 1997: The Concept of Life Cycle: An Application to the Tourist Product, *Journal of Travel Research* 35 (1), 12-22.

Haywood, M. K., 1986: Can the tourist area life cycle be made operational?, *Tourism Management* 7 (3), 154–167.

Haywood, K. M., 1992: Revisiting Resort Cycles, *Annals of Tourism Research* 19, 351–354.

Haywood, K. M., 2006: Evolution of Tourism Areas and the Tourism Industry, u: u: Butler, R. W. (ed.): *The Tourism Area Life Cycle: Vol. 1. Applications and modifications*, Channel View Publications, Clevedon, 51-69.

Hitrec, T., 1995: Turistička destinacija. Pojam, razvitak, koncept, *Turizam* 43 (3-4), 43-51.

Hovinen, G., 1981: A Tourist Cycle in Lancaster County, Pennsylvania, *Canadian Geographer* 15 (3), 283–286.

Hovinen, G. R., 1982: Visitor Cycles: Outlook for Tourism in Lancaster County, *Annals of Tourism Research* 9 (4), 565-583.

Hovinen, G. R., 2002: Revisiting the Destination Lifecycle Model, *Annals of Tourism Research* 29 (1), 209–230.

Ioannides, D., 1992: Tourism Development Agents: The Cypriot Resort Cycle, *Annals of Tourism Research* 19 (4), 711–731.

Ioannides, D., 2001: The dynamics and effects of tourism evolution in Cyprus, u: Apostolopoulos, Y., Leontidou, L., Loukissas, P. (eds.): *Mediterranean Tourism: Facets of socioeconomic development and cultural change*, Routledge, London i New York, 129-145.

Ivars i Badal, J., Rodriguez Sanchez, I., Rebollo, J. F. V., 2013: The evolution of mass tourism destinations: New approaches beyond deterministic models in Benidorm (Spain), *Tourism Management* 34, 184-195.

Jenkins, M., Pingram, J. J. (ur.), 2003: *Encyclopaedia of Leisure and Outdoor Recreation*, Routledge, London i New York.

Johnston, C. S., 2001: Shoring the foundations of the destination life cycle model, part 1: Ontological and epistemological considerations, *Tourism Geographies* 3 (1), 2-28.

Karplus, Y., Kracover, S., 2005: Stochastic multivariable approach to modeling tourism area life cycles, *Tourism and Hospitability Research* 5 (3), 235-253.

Klarić, Z., 1990: *Kriteriji za određivanje turističko-geografskih regija (primjer Hrvatske)*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.

Klarić, Z., 2005: Geografski aspekti turističke regionalizacije svijeta prema konceptu Svjetske turističke organizacije, *Hrvatski geografski glasnik* 67 (2), 39-65.

Knowles, T., Curtis, S., 1999: The Market Viability of European Mass Tourist Destinations: A Post-Stagnation Lifecycle Analysis, *International Journal of Tourism Research* 1, 87–96.

Kobašić, A., 1993: Turizam u razvoju dubrovačkog gospodarstva tijekom XX. stoljeća, *Ekonomska misao i praksa* 2 (2), 97-115.

Kobašić, A., 1996: Socio-ekonomske promjene u Župi dubrovačkoj i utjecaj turizma (tijekom 20. stoljeća), u: Foretić, M. (ur.), *Zbornik Župe dubrovačke 2*, 153-172.

Kobašić, A., 1998: Kad je počeo turizam u Dubrovniku?, *Turizam* 46 (1), 41-45.

Kobašić, A., 2000: Osamdeset godina organiziranog turizma u Župi dubrovačkoj, u: Ćosić, S. (ur.): *Zbornik Župe dubrovačke* 3, Dubrovnik, 160-187.

Kobašić, A., 2001: Što i kako se gradilo u Dubrovniku poslije II. svjetskog rata, *Dubrovački horizonti* 32 (41), 136-162.

Kobašić, A., 2005: Fragmenti iz života i razvoja Župe dubrovačke, u: Bakija, K. (ur.): *Zbornik Župe dubrovačke 4*, Dubrovnik, 99-110.

Kobašić, A., Džubur, H., Lucijanović, L., 1997: *100 godina suvremenog hotelijerstva u Dubrovniku*, Turistička zajednica Grada Dubrovnika, Dubrovnik.

Kruczek, Z., Szromek, A. R., 2011: Using R.W. Butler's model to interpret the development of tourist attractions, based on the example of the salt mine in Wieliczka, *Folia Turistica* 25 (1), 249-263.

Kušen, E., 2001: Turizam i prostor. Klasifikacija turističkih atrakcija, *Prostor* 9 (1), 1-14.

Kušen, E., 2002: *Turistička atrakcijska osnova*, Znanstvena edicija Instituta za turizam, Zagreb.

Lagiewski, R. M., 2006: The Application of the TALC Model: A Literature Survey, u: Butler, R. W. (ed.): *The Tourism Area Life Cycle: Vol. 1. Applications and modifications*, Channel View Publications, Clevedon, 27-50.

Letica, Z., 2000: Djetinjstvo korčulanskog turizma (I. dio), *Godišnjak grada Korčule* 5, 249-289.

Letica, Z., 2001: Djetinjstvo korčulanskog turizma (II. dio), *Godišnjak grada Korčule* 6, 395-434.

Lozato-Giotard, P., 1987: *Géographie du tourisme*, Mason, Pariz.

Lozato-Giotard, J. P., 1993: *Géographie du tourisme. De l'espace regardé à l'espace consommé (4ème édition)*, A. Colin Publisher, Pariz.

Lozato-Giotard, J. P., 2008: *Geografia del turismo (Edizione italiana)* (ed. Dallari, F.), Hoepli, Milano.

Lucijanović, L., 2007: *Iz povijesti dubrovačkog turizma*, Dubrovački vjesnik, Dubrovnik.

Lundtorp, S., Wanhill, S., 2001: Resort Life Cycle Theory: Generating Processes and Estimation, *Annals of Tourism Research* 28 (4), 947–964.

Lundtorp, S., Wanhill, S., 2006: Time Path Analysis and TALC Stage Demarcation, u: Butler, R. W. (ed.): *The Tourism Area Life Cycle: Vol. 2: Conceptual and Theoretical Issues*, Channel View Publications, Clevedon, 138-149.

Magaš, D., 2013: *Geografija Hrvatske*, Meridijani, Zagreb.

Manente, M., Pechlaner, H., 2006: How to Define, Identify and Monitor the Decline of Tourist Destinations: Towards an Early Warning System, u: Butler, R. W. (ed.): *The Tourism Area Life Cycle: Vol. 2: Conceptual and Theoretical Issues*, Channel View Publications, Clevedon, 235-253.

Marchena Gomez, M., Vera Rebollo, F., 1995: Coastal Areas: Processes, Typologies, Prospects, u: Montanari, A., Williams, A. (eds.): *European Tourism: Regions, Spaces and Restructuring*, Wiley, Chichester, 111-126.

Marinović-Uzelac, A., 1992: Regionalizacija iz vidokruga prostornog planiranja, *Društvena istraživanja* 1 (1), 69-85.

Martin, B., Uysal, M., 1990: An examination of the relationship between carrying capacity and the tourism lifecycle: Management and policy implications, *Journal of Environmental Management* 31, 327–333.

Medlik, S., 2003: *Dictionary of Travel, Tourism & Hospitality, Third Edition*, Elsevier, Oxford.

Meyer-Arendt, K., 1985: The Grand Isle: Louisiana Resort Cycle, *Annals of Tourism Research* 12, 449–465.

Mikačić, V., 2003: Koncepcija turističke destinacije, u: Toskić, A. (ur.): *3. hrvatski geografski kongres, Zadar, 24. – 27. rujna 2003. – Zbornik radova*, 376-383.

Miossec, J. M., 1977: Un modèle de l'espace touristique, *L'Espace Géographie* 1, 41-48.

Mirošević, L., 2008: Društveno-geografska preobrazba zapadnog dijela otoka Korčule, *Geoadria* 13 (2), 155-185.

Monfort Mir, V. M., Ivars Baidal, J. A., 2001: Towards sustained competitiveness of Spanish tourism, u: Apostolopoulos, Y., Leontidou, L., Loukissas, P. (eds.): *Mediterranean Tourism: Facets of socioeconomic development and cultural change*, Routledge, London i New York, 17-38.

Morgan, M., 2005: Quality and sustainability in established destinations: Who pays?, u: Theobald, W. F. (ed.), *Global Tourism (Third Edition)*, Elsevier, London, 346-362.

Moss, S. E., Ryan, C., Wagoner, C. B., 2003: An Empirical Test of Butler's Resort Product Life Cycle: Forecasting Casino Winnings, *Journal of Travel Research* 41 (4), 393-399.

Nadilo, B., 2010: Gradnja i rekonstrukacija dubrovačke zračne luke, *Građevinar* 62 (1), 45-56.

Nejašmić, I., 1991a: Depopulacija istočnojadranskih otoka i izumiranje kao moguća perspektiva, *Migracijske i etničke teme* 7 (1), 77-99.

Nejašmić, I., 1991b: *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*, Globus nakladni zavod, Zagreb.

Nejašmić, I., 1998: Croatian islands – the role of demographic features in tourism development, *Hrvatski geografski glasnik* 60, 17-30.

Nejašmić, I., 1999a: Demogeografske značajke hrvatskog otočja, u: Smoljanović, M., Smoljanović, A., Nejašmić, I.: *Stanovništvo hrvatskih otoka*, Zavod za javno zdravstvo županije Splitsko-dalmatinske, Split, 427-458.

Nejašmić, I., 1999b: Uloga turizma u diferenciranom demografskom razvitku otočnih naselja: primjer srednjodalmatinskog otočja, *Hrvatski geografski glasnik* 69, 37-52.

Nejašmić, I., 2005: *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb.

Nejašmić, I., 2013: Demografsko starenje na hrvatskim otocima, *Migracijske i etničke teme* 29 (2), 141-168.

Nejašmić, I., Mišetić, R., 2006: Stanovništvo otoka Visa, *Geoadria* 11 (2), 283-309.

Nejašmić, I., Toskić, A., Mišetić, R., 2009: *Demografski reusursi Republike Hrvatske: Sintetični pokazatelji za županije, gradove i općine*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.

Oglethorpe, M., 1984: Tourism in Malta: a crisis of dependence, *Leisure Studies* 3, 147-162.

Opačić, V. T., 2008: Ekonomsko-geografski utjecaji i posljedice vikendaštva u receptivnim vikendaškim područjima – primjer otoka Krka, *Ekonomska misao i praksa* 17 (2), 127-154.

Opačić, V. T., 2009: Fizionomske implikacije vikendaštva u receptivnim naseljima – primjer Malinske na otoku Krku, *Geoadria* 14 (2), 273-310.

Opačić, V. T., 2012: *Vikendaštvo u hrvatskom priobalju: jučer, danas, sutra*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Opačić, V. T., Mikačić, V., 2009: Second home phenomenon and tourism in the Croatian littoral – two pretenders for the same space?, *Tourism* 57 (2), 155-175.

Oreja Rodríguez, J. R., Parra-López, E., Yanes-Estévez, V., 2008: The sustainability of island destinations: Tourism area life cycle and teleological perspectives. The case of Tenerife, *Tourism Management* 29, 53-65.

Paasi, A., 1986: The Institutionalization of Regions: A Theoretical Framework for Understanding the Emergence of Regions and the Consitution of Regional Identity, *Fennia* 164 (1), 106-146.

Paasi, A., 2011: The region, identity, and power, *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 14, 9–16.

Paasi, A., Zimmerbauer, K., 2011: Theory and practice of the region: a contextual analysis of the transformation of Finnish regions, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* 71-72, 163-178.

Papić, K., 1987: Koncepti regionalizacije, *Dela* 4, 80-89.

Pater, B. D., 1989: A contextual approach to the concept of region in traditional regional geography, u: Paul, L. J. (ed.): *Post-War Development of Regional Geography with Special Attention to the United Kingdom, Belgium and the Netherlands*, Nederlandse Geografische Studies 86, Amsterdam-Utrecht.

Perić, I., 1983: *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici od pojave parobrodarstva do 1941. godine*, Zavod za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Dubrovnik.

Piconell, C., Picornell, M., 2002: L'espai turístic de les Illes Balears. Un cicle de vida d'una àrea turistica? Evolució i planificació a la darrera década, u: Piconell, C., Picornell, M. (ed.): *L'Espai Turístic*, INESE (Institut d'Estudis Ecològics), Palma de Mallorca.

Pirjevec, B., Kesar, O., 2002: *Počela turizma*, Mikrorad i Ekonomski fakultet, Zagreb.

Plog, S. C., 1974: Why Destination Areas Rise and Fall in Popularity, *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly* 14 (4), 55-58.

Plog, S. C., 2001: Why Destination Areas Rise and Fall in Popularity: An Update of a Cornell Quarterly Classic, *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 11-24.

Pollice, F., 2002: *Territori del turismo. Una lettura geografica delle politiche del turismo*, Franco Angeli, Milano.

Prideaux, B., 2009: *Resort Destinations: Evolution, Management and Development*, Elsevier, Oxford.

Priestley, G., Mundet, L., 1998: The Post-Stagnation Phase of the Resort Cycle, *Annals of Tourism Research* 25, 85–111.

Pulina, M., Biagi, B., 2006: Regional public policy and tourism life cycle: the case of Sardinia, *46th Congress of the European Regional Science Association University of Thessaly (Volos, Greece)*, 30 August – 3 September 2006.

Robinson, M., 1996: Sustainable Tourism for Spain: Principles, Prospects and Problems, u: Barke, M., Towner, J., Newton, M. (eds.): *Tourism in Spain – Critical Issues*, Wallingford, CAB International, 401-426.

Rogić, V. (ur.), 1975: *Geografija SR Hrvatske – Sjeverno hrvatsko primorje (knjiga V)*, Školska knjiga, Zagreb.

Rogić, V., 1962: Fizionomska i funkcionalna regionalizacija Hrvatske, *Zbornik VI. kongresa geografov FLRJ v Ljubljani 1961.*, Ljubljana, 271-289.

Rogić, V., 1973: Regionalizacija Jugoslavije, *Geografski glasnik* 35, 13-28.

Rogić, V., 1983: Nacrt uvjetno homogene regionalizacije SR Hrvatske, *Geografski glasnik* 45, 75-89.

Rogić, V., 1984: Jednostavnost i fleksibilnost koncepta nodalno-funkcionalne diferencijacije SR Hrvatske, *Geografski glasnik* 46, 73-80.

Roglić, J., 1954/1955: Prilog regionalnoj podjeli Jugoslavije, *Geografski glasnik* 16/17, 9-22.

Russo, A. P., 2002: The „Vicious Circle" of Tourism Development in Historical Cities, *Annals of Tourism Research* 29 (1), 165-182.

Russo, A. P., 2006: A Re-Foundation of TALC for Heritage Cities, u: Butler, R. W. (ed.): *The Tourism Area Life Cycle: Vol. 1. Applications and modifications*, Channel View Publications, Clevedon, 139-161.

Saarinen, J., 2003: Tourist destinations and the production of representations in tourism, *Nordia Geographical Publications* 32 (2), 1–9.

Saarinen, J., 2004: „Destinations in change". The transformation process of tourist destinations, *Tourist Studies* 4 (2), 161-179.

Sassen, S., 1994: *Cities in a World Economy*, Pine Forge Press, Thousand Oaks.

Sić, M. (ur.), 1975: *Geografija SR Hrvatske – Istočna Hrvatska (knjiga III)*, Školska knjiga, Zagreb.

Smith, R. A., 1992: Beach Resort Evolution: Implications for Planning, *Annals of Tourism Research* 9(2), 304-322.

Stough, R., Feldman, M., 1982: Tourist Attraction Development Modeling: Public Sector Policy and Management Case, *Review of Regional Studies* 12, 22-39.

Strapp, J., 1988: The Resort Cycle and Second Homes, *Annals of Tourism Research* 15 (4), 504-516.

Šubić, N., 1995: Turizam Mljeta jučer i sutra, u: Durbešić, P., Benović, A. (ur.): *Mljet: zbornik radova sa simpozija Prirodne značajke i društvena valorizacija otoka Mljeta*, Pomena, 4. - 10. rujna 1995., 691-698.

Šubić, N., 2008: *Dubrovački turizam od 1857. do 2005. godine*, Vlastita naklada, Dubrovnik.

Tooman, L. A., 1997: Application of the Lifecycle Model in Tourism, *Annals of Tourism Research* 24 (1), 214-234.

Van der Borg, J., 1991: *Tourism and Urban Development*, Thesis Publishers, Amsterdam.

Veraja, S., 2001: Pregled turističkog razvoja Elafitskih otoka, *Geoadria* 6, 57-69.

Vojnović, N., 2012a: Obilježja životnoga ciklusa odabranih turističkih destinacija istarskoga priobalja, *Ekonomska misao i praksa* 21 (2), 751-774.

Vojnović, 2012b: Stagnacija turističke destinacije: primjer Pule, *Hrvatski geografski glasnik* 74 (2), 113-128.

Vresk, M., 1997: *Uvod u geografiju – razvoj, struktura, metodologija*, Školska knjiga, Zagreb.

Vukonić, B., 1995: Smisao i objašnjenje pojma turistička destinacija, *Turizam* 43 (3-4), 66-71.

Vukonić, B., 2005: *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb.

Vukonić, B., Čavlek, N. (ur.), 2001: *Rječnik turizma*, Masmedia, Zagreb.

Weaver, D., 1990: Grand Cayman Island and the Resort Cycle Concept, *Journal of Travel Research* 29 (2), 9-15.

Weaver, D. B., 1998: *Ecotourism in the Less Developed World*, CAB International, Wallingford UK.

Weaver, D. B., 2000: A broad context model of destination development scenarios, *Tourism Management* 21(3), 217–224.

Weizenegger, S., 2006: The TALC and Protected Natural Areas: African Examples, u: Butler, R. W. (ed.): *The Tourism Area Life Cycle: Vol. 2: Conceptual and Theoretical Issues*, Channel View Publications, Clevedon, 124-137.

Wilkinson, P., 1987: Tourism in Small Island Nations: A Fragile Dependence, *Leisure Studies* 26, 127–146.

Williams, M. T., 1993: An Expansion of the Tourist Site Cycle Nodel: The case of Minorca (Spain), *Journal of Tourism Studies* 4 (2), 24-32.

Williams, S., 2009: *Tourism Geography: a New Synthesis*, Routledge, London.

Zhong, L., Deng, J., Xiang, B., 2008: Tourism development and tourism area life-cycle model: A case study of Zhangjiajie National Forest Park, China, *Tourism Management* 29, 841-856.

Zmyślony, P., 2011: Application of the Destination Life Cycle Concept in Managing Urban Tourism: Case of Poznan, Poland, *Procceedings of the International Conference on Tourism (ICOT 2011): Tourism in an Era of Uncertainty*, Rhodes Island, Greece, 27 – 30 April 2011, 867-878.

Zupanc, I., Opačić, V. T., Nejašmić, I., 2000: Utjecaj turizma na demografska kretanja hrvatskih otoka, *Acta geographica Croatica* 35, 133-146.

Župa, M., 1976: Osvrt na razvitak i perspektive turizma poluotoka Pelješca, *Pelješki zbornik*, 463-495.

IZVORI

POPISNA I VITALNA STATISTIKA

Državni zavod za statistiku (DZS), 1965-2015: *Rođeni i umrli po naseljima 1964. – 2014.*, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 1994a: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1991.: Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima*, Dokumentacija 882, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 1994b: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1991.: Stanovništvo prema školskoj spremi i pismenosti, po naseljima,* Dokumentacija 881, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 1994c: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1991.: Stanovništvo u zemlji, prema aktivnosti i spolu, po naseljima*, Posebna obrada, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 1994d: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1991.: Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje, prema području djelatnosti, po naseljima,* Dokumentacija 885, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 1994e: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1991.: Poljoprivredno stanovništvo, prema aktivnosti i spolu, po naseljima,* Dokumentacija 886, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 1995: *Stanovi prema korištenju i druge nastanjene prostorije po naseljima,* Dokumentacija 888, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2003a: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.: Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima*, CD-ROM, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2003b: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.: Stanovništvo staro 15 i više godina prema spolu i završenoj školi, po naseljima*, CD-ROM, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2003c: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.: Stanovništvo staro 15 i više godina prema aktivnosti i spolu*, CD-ROM, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2003d: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.: Zaposleni prema pretežitoj aktivnosti po tipu naselja stanovanja, spolu i području djelatnosti, po naseljima*, CD-ROM, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2003e: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.: Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu, po naseljima*, CD-ROM, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2003f: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.: Stanovi prema načinu korištenja, po naseljima*, CD-ROM, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2005: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001.*, CD-ROM, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2013: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima*, www.dzs.hr (30.07.2014.).

Državni zavod za statistiku (DZS), 2015a: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.: stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi, starosti i spolu, po naseljima*, Interna baza podataka (posebna obrada), Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2015b: *Stanovništvo staro 15 i više godina prema trenutačnoj aktivnosti, po naseljima*, Interna baza podataka (posebna obrada), Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2015c: *Stanovi prema načinu korištenja*, Interna baza podataka (posebna obrada), Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2015d: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: Stanovništvo prema migracijskim obilježjima i spolu*, www.dzs.hr (01.09.2015.).

Državni zavod za statistiku (DZS), 2015e: *Zaposleni prema područjima djelatnosti, po naseljima*, Interna baza podataka (posebna obrada), Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2015f: *Zaposleni prema područjima djelatnosti*, www.dzs.hr (01.09.2015.).

Republički zavod za statistiku (RZS), 1983a: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 31. III. 1981.: Stanovništvo po naseljima, općinama i zajednicama općina*, Dokumentacija 553, Zagreb.

Republički zavod za statistiku (RZS), 1983b: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 31. III. 1981.: Školska sprema i pismenost*, Posebna obrada, Zagreb.

Republički zavod za statistiku (RZS), 1983c: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 31. III. 1981.: Ukupno i poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti, po naseljima,* Dokumentacija 512*: Stanovništvo po naseljima, općinama i zajednicama općina*, Dokumentacija 553, Zagreb.

Republički zavod za statistiku (RZS), 1983d: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 31. III. 1981.: Stanovi prema načinu korištenja, po naseljima,* Interna baza podataka, Zagreb.

Savezni zavod za statistiku (SZS), 1965a: *Popis stanovništva 1961.: Pol i starost, rezultati za naselja*, Knjiga XI., Beograd.

Savezni zavod za statistiku (SZS), 1965b: *Popis stanovništva 1961.: Školska sprema i pismenost, rezultati za naselja*, Knjiga XIII., Beograd.

Savezni zavod za statistiku (SZS), 1965c: *Popis stanovništva 1961.: Aktivnost i delatnost, rezultati za naselja*, Knjiga XIV., Beograd.

Savezni zavod za statistiku (SZS), 1966: *Popis stanovništva 1961.: Poljoprivredno stanovništvo, rezultati za naselja*, Knjiga XV., Beograd.

Savezni zavod za statistiku (SZS), 1972a: *Popis stanovništva i stanova 1971. godine: Stanovništvo prema polu i starosti, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva, po naseljima i opštinama*, Beograd.

Savezni zavod za statistiku (SZS), 1972b: *Popis stanovništva i stanova 1971. godine: Stanovništvo staro 10 i više godine prema školskoj spremi i polu i nepismeni prema starosti i polu, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva, po naseljima i opštinama*, Beograd.

Savezni zavod za statistiku (SZS), 1972c: *Popis stanovništva i stanova 1971. godine: Ukupno i poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i polu i poljoprivredno prema veličini zemljišnog posjeda, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva, po naseljima i opštinama*, Beograd.

Savezni zavod za statistiku (SZS), 1972d: *Popis stanovništva i stanova 1971. godine: Aktivno stanovništvo prema delatnosti, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva, po naseljima i opštinama*, Beograd.

Savezni zavod za statistiku (SZS), 1972e: *Popis stanovništva i stanova 1971. godine: Stanovi: korišćenje i nastanjena lica, rezultati po naseljima i opštinama*, Knjiga I., Beograd.

TURISTIČKA STATISTIKA

Državni zavod za statistiku (DZS), 1992-1994: *Promet turista u primorskim općinama 1991. – 1993.*, Statistička izvješća, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 1995-2006: *Promet turista u primorskim gradovima općinama 1994. – 2005.*, Statistička izvješća, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2007-2010: *Turizam u primorskim gradovima općinama 2006. – 2010.*, Statistička izvješća, Zagreb.

Državni zavod za statistiku (DZS), 2011-2015: *Turizam u 2010., 2011., 2012., 2013., 2014. i 2015. godini*, Interna baza podataka po naseljima (posebna obrada), Zagreb.

Lučka uprava Dubrovnik, 2015: Kružna putovanja (ticanja i pax) u luci Dubrovnik u 2014. g., http://portdubrovnik.hr/statistika/?idKat=2&godina=2013 (04. 09. 2015.).

Republički zavod za statistiku SRH (RZS), 1966-1969: *Promet turista u primorskim mjestima I-XII 1965. – 1968.*, Dokumentacije, Zagreb.

Republički zavod za statistiku SRH (RZS), 1970-1975: *Promet turista u primorskim mjestima 1969. – 1974.*, Dokumentacije, Zagreb.

Republički zavod za statistiku SRH (RZS), 1976-1991: *Promet turista u primorskim općinama 1975. – 1990., Dokumentacije*, Zagreb.

IZVORI PROSTORNIH PODATAKA

Državna geodetska uprava (DGU), 2013: *Središnji registar prostornih jedinica Republike Hrvatske* (GIS shapefileovi), Zagreb.

Državna geodetska uprava (DGU), 2015: *Digitalni ortofoto*, http://geoportal.dgu.hr/#/ (27.09.2015.)

ESRI ArcGIS Online, 2014: Imagery, http://www.arcgis.com/home/group.html?q=tags:ArcMap931_Base&t=group&owner=esri&title=ESRI%20Maps%20and%20Data&sortField=title&sortOrder=asc&content=all (30.07.2014.).

GIS Data, 2005: *Digitalni atlas Republike Hrvatske* (GIS shapefileovi), Zagreb.

NASA, 2015: *SRTM – digitalni model reljefa*, http://www2.jpl.nasa.gov/srtm/ (30.09.2015.)

Vojnogeografski institut (VGI), 1968-1986: *Topografske karte u mjerilu 1:25 000 (II izdanje)*, Beograd – listovi: 573-4-1, 573-4-2, 573-4-3, 573-4-4, 574-3-1, 574-3-3. 574-3-4, 622-1-2, 622-1-4, 622-2-1, 622-2-2, 622-2-3, 622-2-4, 622-4-1, 623-1-1, 623-1-2, 623-1-3, 623-2-1, 623-2-2, 623-2-3, 623-2-4, 624-1-1, 624-1-2, 624-1-3, 624-1-4, 624-2-1, 624-2-3, 624-2-4, 624-3-1, 624-3-2, 624-4-1, 624-4-2, 625-1-3, 625-3-1, 625-3-2, 625-3-4, 625-4-3, 625-4-4, 675-2-2, 676-1-1.

STRATEŠKI DOKUMENTI PROSTORNOG RAZVOJA

Grad Korčula i Arhitektonski fakultet – Zavod za urbanizam i prostorno planiranje, 2003: *Prostorni plan uređenja Grada Korčule*, Korčula.

Općina Blato i Arhitektonski fakultet – Zavod za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu, 2007: *Prostorni plan uređenja Općine Blato, Izmjene i dopune, pročišćeni tekst*, Blato i Zagreb.

Općina Lumbarda i Arhitektonski fakultet – Zavod za urbanizam i prostorno planiranje, 2013: *Prostorni plan uređenja Općine Lumbarda, II. izmjene i dopune (pročišćeni tekst)*, Lumbarda i Zagreb.

Općina Smokvica i Arhitektonski fakultet – Zavod za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu, 2007: *Prostorni plan uređenja Općine Smokvica*, Smokvica i Zagreb.

Općina Vela Luka i Urbing d.o.o., 2007: *Prostorni plan uređenja Općine Vela Luka*, Vela Luka i Zagreb.

Urbanistički institut SR Hrvatske, Republički zavod za urbanizam Crne Gore, Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine (UI SRH), 1969a: *Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana: Prostorni plan*, Zagreb, Titograd i Sarajevo.

Urbanistički institut SR Hrvatske, Republički zavod za urbanizam Crne Gore, Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine (UI SRH), 1969b: *Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana: Turistička privreda*, Zagreb, Titograd i Sarajevo.

Urbanistički institut SR Hrvatske, Republički zavod za urbanizam Crne Gore, Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine (UI SRH), 1969c: *Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana: Završeni izvještaj*, Zagreb, Titograd i Sarajevo.

Urbanistički institut SR Hrvatske, Republički zavod za urbanizam Crne Gore, Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine (UI SRH), 1969a: *Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana: Prostorni plan*, Zagreb, Titograd i Sarajevo.

Urbanistički institut SR Hrvatske, Republički zavod za urbanizam Crne Gore, Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine (UI SRH), 1969b: *Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana: Turistička privreda*, Zagreb, Titograd i Sarajevo.

Urbanistički institut SR Hrvatske, Republički zavod za urbanizam Crne Gore, Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine (UI SRH), 1969c: *Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana: Završni izvještaj*, Zagreb, Titograd i Sarajevo.

Zavod za prostorno planiranje Dubrovačko-neretvanske županije (ZPP DNŽ, 2010): *Prostorni plan Dubrovačko-neretvanske županije* (pročišćeni tekst s izmjenama i dopunama), Dubrovnik.

Zavod za prostorno planiranje i urbanizam Zajednice općina Osijek (ZPPU ZOO), 1986: *Prostorni plan Općine Dubrovnik 2000. – knjiga 11*, Osijek.

Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije i Horwath Consulting (ZPP DNŽ), 2013: *Strategija razvoja turizma Dubrovačko-neretvanske županije 2012. – 2022.*, Dubrovnik.

INTERVJUI

Dragojević, D., 2014: Istraživački intervju o turizmu u Općini Vela Luka, 17.06., Vela Luka.

Handabaka, I., 2014: Istraživački intervju o turizmu u Općini Župa Dubrovačka, 28.08., Srebreno.

Herendija, F., 2014: Istraživački intervju o turizmu u Općini Konavle, 27.08., Cavtat.

Maretić, M., 2014: Istraživački intervju o turizmu u Općini Smokvica, 18.06., Smokvica.

Šestanović, A., 2014: Istraživački intervju o turizmu u Općini Lumbarda, 17.06., Korčula.

Turudić, H., 2014: Istraživački intervju o turizmu u Gradu Korčuli, 18.06., Korčula.

Vlašić, R., 2014: Istraživački intervju o turizmu u Gradu Dubrovniku, 29.08., Dubrovnik.

Zvono, S., 2014: Istraživački intervju o turizmu u Općini Dubrovačko Primorje, 01.09., Slano.

PRAVNI IZVORI

Narodne novine (NN) 122/09: *Pravilnik o proglašavanju turističkih općina i gradova i o razvrstavanju naselja u turističke razrede*, http://www.mint.hr/UserDocsImages/nn-122-09-pravilnik-turistrazr.html (14. 12. 2013.).

Narodne novine (NN) 34/09: *Zakon o otocima*, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/270445.html (20. 12. 2015.)

Narodne novine (NN) 55/13: *Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020.*, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2013_05_55_1119.html (14. 12. 2013.).

Narodne novine (NN) 92/09: *Pravilnik o kriterijima za razvrstavanje naselja u turističke razrede*, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_07_92_2325.html (14. 12. 2013.).

IZVORI FOTOGRAFIJA

Apartmani Trstenik, 2015: Trstenik, https://www.google.hr/search?q=trstenik+pelje%C5%A1ac&num=50&rlz=1C2CHWA_enIT615IT615&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0CCIQsARqFQoTCMbo25HlqMgCFYGzFAod3nANPQ&biw=1920&bih=955#imgrc=wKZHmBado7UzFM%3A (04.10.2015.)

Apartments Maslina, 2015: Trpanj, http://www.maslina-trpanj.com/en/gallery.php (04.10.2015.)

Dalmatianet, 2015: Lovište, http://www.dalmatianet.com/peljesac/loviste (04.10.2015.)

Dubrovački vjesnik, 2012: 'Žutim bombardiranjem' po građanima, http://dubrovacki.hr/clanak/40159/zutim-bombardiranjem-po-gradanima (02.10.2015.)

Janjina, 2015: Janjina Croatia, http://www.janjina.croatia1.com/foto-album/drace-zrak-en.htm (04.10.2015.)

Just Dubrovnik, 2015: ACI marina *Dubrovnik*, http://www.justdubrovnik.com/2012/06/aci-marina-dubrovnik/1045/ (02.10.2015.)

Komarna Klek, 2015: https://www.google.hr/search?q=komarna&num=50&rlz=1C2CHWA_enIT615IT615&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0CAcQ_AUoAWoVChMI896TrfWoyAIVBloUCh1FzQZE&biw=1920&bih=955#imgrc=5GochCwOyQYc5M%3A (04.10.2015.)

Korobtsow, D., 2012: Martwe Kupari, http://nawalizkach.com.pl/2012/11/martwe-kupari-na-zdjeciach-dmitrija-korobtsowa/ (02.10.2015.)

Nacional, 2009: Radisson BLU resort u Dubrovniku očekuje 50 postotnu popunjenost, http://arhiva.nacional.hr/clanak/62622/radisson-blu-resort-u-dubrovniku-ocekuje-50-postotnu-popunjenost (02.10.2015.)

Nekretnine 365, 2015: Klek, http://www.nekretnine365.com/nekretnine-hrvatska/listing--94816.html (04.10.2015.)

Ptičica, 2015: Prljevići-Majkovi, http://www.pticica.com/slike/prljevici-majkovi-moje-rodno-selo-malo/1030063 (02.10.2015.)

Večernji list, 2011: Traže izlaz iz krize: "Kralj" dingač na rubu izumiranja, http://www.vecernji.hr/hrvatska/traze-izlaz-iz-krize-kralj-dingac-na-rubu-izumiranja-317830 (04.10.2015.)

Viganj, 2015: http://www.viganj.org/dalmatin/?page_id=380 (04.10.2015.)

Župa Dubrovačka, 2009: Obavijesti, http://www.zupa-dubrovacka.hr/obavijesti.php?start_from=&ucat=14&subaction=showfull&id=1256641159&archive=1283292738& (02.10.2015.)

OSTALI IZVORI

Austria Official Travel Info, http://www.austria.info/us (24. 10. 2013.)

Državni zavod za statistiku (DZS), 2007: *Nacionalna klasifikacija djelatnosti s objašnjenjima*, Zagreb.

Hrvatska turistička zajednica (HTZ), https://croatia.hr/hr-HR/Naslovna (14. 12. 2013.).

Italia.it – sito ufficiale del turismo in Italia, http://www.italia.it/en/home.html (24. 10. 2013.).

Pansion Jezero, 2015: Tko smo mi?, http://free-zg.t-com.hr/tpudic/Hrv/kucahist.htm (08.12.2015.).

World Tourism Organization (UNWTO), 1995: Collection of tourism expenditure statistics, https://pub.unwto.org/WebRoot/Store/Shops/Infoshop/Products/1034/1034-1.pdf (30.07.2014.).

POPIS SLIKA

Sl. 1. Geografski položaj i prostorne cjeline Južne Dalmacije s najvećim naseljima 2011. godine 4

Sl. 2. Prostorni obuhvat Srednje i Južne Dalmacije 5

Sl. 3. Administrativno-teritorijalni ustroj Dubrovačko-neretvanske županije s najvećim naseljima 2011. godine 6

Sl. 4. Shema razvojnog ciklusa turističkog područja (preuzeto iz: Butler, 1980) 12

Sl. 5. Shema Lozato-Giotardove (1993; 2008) tipologije turističkih regija 21

Sl. 6. Granične vrijednosti između faza razvojnog ciklusa (relativni broj turista) 33

Sl. 7. Razvoj turizma u Kataloniji objašnjen pomoću Butlerovog modela i teorije regulacije 40

Sl. 8. Faze morfološke transformacije tipičnog obalnog naselja pod utjecajem turizma 45

Sl. 9. Broj turističkih postelja u Južnoj Dalmaciji (prosjek 2010. – 2012.; po naseljima) 67

Sl. 10. Broj turističkih dolazaka u Južnoj Dalmaciji (prosjek 2010. – 2012.; po naseljima) 69

Sl. 11. Broj ostvarenih noćenja u Južnoj Dalmaciji (prosjek 2010. – 2012.; po naseljima) 70

Sl. 12. Koeficijent turističke funkcionalnosti u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (prosjek 2010. – 2012.; po naseljima) 72

Sl. 13. Gustoća turističkih postelja u Južnoj Dalmaciji (prosjek 2010. – 2012.; po naseljima) 73

Sl. 14. Gustoća turističkih dolazaka u Južnoj Dalmaciji (prosjek 2010. – 2012.; po naseljima) 75

Sl. 15. Naselja Južne Dalmacije prema turističkim razredima 76

Sl. 16. Tipologija turističkih mjesta prema intenzitetu razvoja turizma u Južnoj Dalmaciji 78

Sl. 17. Turističkogeografske regije u Južnoj Dalmaciji 86

Sl. 18. Broj noćenja u turističkim područjima regije Dubrovnik 1964. – 2014. 109

Sl. 19. Prosječni boravak u turističkim područjima regije Dubrovnik 1964. – 2014. 110

Sl. 20. Broj postelja u turističkim područjima regije Dubrovnik 1972.. – 2014. 111

Sl. 21. Ostvarena noćenja po naseljima Župe dubrovačke u ključnim godinama razvojnog ciklusa 131

Sl. 22. Ostvarena noćenja u Župi dubrovačkoj prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa 131

Sl. 23. Ostvarena noćenja u gradu Dubrovniku prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa 132

Sl. 24. Registrirane postelje po naseljima Župe dubrovačke u ključnim godinama razvojnog ciklusa 133

Sl. 25. Registrirane postelje u Župi dubrovačkoj prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama razvojnog ciklusa 133

Sl. 26. Registrirane postelje u gradu Dubrovniku prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama razvojnog ciklusa 134

Sl. 27. Ostvarena noćenja po naseljima Dubrovačkog primorja u ključnim godinama razvojnog ciklusa 148

Sl. 28. Ostvarena noćenja u Dubrovačkom primorju prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama razvojnog ciklusa 148

Sl. 29. Registrirane postelje po naseljima Dubrovačkog primorja u ključnim godinama razvojnog ciklusa 149

Sl. 30. Registrirane postelje u Dubrovačkom primorju prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama razvojnog ciklusa 150
Sl. 31. Ostvarena noćenja po naseljima Elafita u ključnim godinama razvojnog ciklusa 163
Sl. 32. Ostvarena noćenja na Elafitima prema vrsti objekata u ključnim godinama razvojnog ciklusa 163
Sl. 33. Registrirane postelje po naseljima Elafita u ključnim godinama razvojnog ciklusa 164
Sl. 34. Registrirane postelje na Elafitima prema vrsti objekata u ključnim godinama razvojnog ciklusa 165
Sl. 35. Broj noćenja u turističkim područjima regije Konavle 1953. – 2014. 175
Sl. 36. Broj postelja u turističkim područjima regije Konavle 1972. – 2014. 177
Sl. 37. Ostvarena noćenja u Konavlima prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa 178
Sl. 38. Prosječni boravak u turističkim područjima regije Konavle 1953. – 2014. 182
Sl. 39. Broj noćenja u turističkim područjima regije Donjoneretvanski kraj 1964. – 2014. 189
Sl. 40. Broj postelja u turističkim područjima regije Donjoneretvanski kraj 1972. – 2014. 192
Sl. 41. Prosječni boravak u turističkim područjima regije Donjoneretvanski kraj 1964. – 2014. 197
Sl. 42. Broj noćenja u turističkim područjima regije Pelješac-Orebić 1964. – 2014. 203
Sl. 43. Broj postelja u turističkim područjima regije Pelješac-Orebić 1972. – 2014. 205
Sl. 44. Ostvarena noćenja u regiji Pelješac-Orebić prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa 207
Sl. 45. Prosječni boravak u turističkim područjima regije Pelješac-Orebić 1964. – 2014. 214
Sl. 46. Broj noćenja u turističkim područjima regije Pelješac-Ston 1964. – 2014. 221
Sl. 47. Broj postelja u turističkim područjima regije Pelješac-Ston 1972. – 2014. 224
Sl. 48. Ostvarena noćenja u regiji Pelješac-Ston prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa 226
Sl. 49. Prosječni boravak u turističkim područjima regije Pelješac-Ston 1964. – 2011. 229
Sl. 50. Broj noćenja u turističkim područjima otoka Korčule 1964. – 2014. 239
Sl. 51. Ostvarena noćenja po naseljima otoka Korčule u ključnim godinama razvojnog ciklusa 240
Sl. 52. Ostvarena noćenja na otoku Korčuli prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa 240
Sl. 53. Broj postelja u turističkim područjima otoka Korčule 1972. – 2014. 245
Sl. 54. Registrirane postelje po naseljima otoka Korčule u ključnim godinama razvojnog ciklusa 245
Sl. 55. Prosječni boravak u turističkim područjima otoka Korčule 1964. – 2011. 249
Sl. 56. Broj noćenja u turističkim područjima otoka Mljeta 1964. – 2014. 263
Sl. 57. Broj postelja u turističkim područjima otoka Mljeta 1972. – 2014. 264
Sl. 58. Ostvarena noćenja na otoku Mljetu prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa 265
Sl. 59. Prosječni boravak u turističkim područjima otoka Mljeta 1964. – 2011. 268
Sl. 60. Broj noćenja u regiji Lastovo 1964. – 2014. 275
Sl. 61. Broj postelja u regiji Lastovo 1972. – 2014. 276
Sl. 62. Ostvarena noćenja u regiji Lastovo prema vrsti smještajnih objekata u ključnim godinama ciklusa 277
Sl. 63. Prosječni boravak na otoku Lastovu 1964. – 2011. 283

Sl. 64. Broj noćenja u turističkim regijama Južne Dalmacije 1964. – 2014. 286
Sl. 65. Faze razvojnog ciklusa u turističkim regijama Južne Dalmacije 1964. – 2014. 287
Sl. 66. Broj stanovnika Južne Dalmacije po naseljima 2011. g. 292
Sl. 67. Indeks promjene broja stanovnika Južne Dalmacije 2011./1961. (po naseljima) 300
Sl. 68. Indeks promjene broja stanovnika Južne Dalmacije 2011./2001. (po naseljima) 300
Sl. 69. Kretanje broja rođenih i umrlih u Južnoj Dalmaciji 1964. – 2012. 305
Sl. 70. Stopa rodnosti u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (po naseljima) 307
Sl. 71. Stopa smrtnosti u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (po naseljima) 308
Sl. 72. Stopa prirodne promjene u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (po naseljima) 310
Sl. 73. Udio doseljenih u ukupnom stanovništvu i struktura doseljenih prema mjestu prethodnog prebivališta 2011. g. (po jedinicama lokalne samouprave) 314
Sl. 74. Tipovi općeg kretanja stanovništva Južne Dalmacije 2001. – 2011. (po naseljima) 319
Sl. 75. Kretanje općeg koeficijenta feminiteta (broj žena na 100 muškaraca) u Južnoj Dalmaciji 1961. – 2011. (prema turističkim regijama, po popisnim razdobljima) 324
Sl. 76. Kretanje specifičnog koeficijenta feminiteta (broj žena na 100 muškaraca) u dobi 20-34 godine u Južnoj Dalmaciji 1971. – 2011. (prema turističkim regijama, po popisnim razdobljima) 325
Sl. 77. Opći koeficijent feminiteta (broj žena na 100 muškaraca) u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (po naseljima) 328
Sl. 78. Specifični koeficijent feminiteta (broj žena na 100 muškaraca) u dobi 20-34 godine u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (po naseljima) 328
Sl. 79. Sastav stanovništva Južne Dalmacije prema spolu i dobi 2011. g. 330
Sl. 80. Sastav stanovništva regija Dubrovnik, Konavle, Donjoneretvanski kraj i Pelješac-Ston prema spolu i dobi 2011. g. 331
Sl. 81. Sastav stanovništva regija Pelješac-Orebić, Korčula, Mljet i Lastovo prema spolu i dobi 2011. g. 332
Sl. 82. Kretanje indeksa starosti u Južnoj Dalmaciji 1961. – 2011. (prema turističkim regijama, po popisnim razdobljima) 335
Sl. 83. Kretanje prosječne dobi stanovništva Južne Dalmacije 1961. – 2011. (prema turističkim regijama, po popisnim razdobljima) 335
Sl. 84. Indeks starosti stanovništva Južne Dalmacije 2011. g. (po naseljima) 339
Sl. 85. Prosječna dob stanovništva Južne Dalmacije 2011. g. (po naseljima) 339
Sl. 86. Sastav stanovništva Južne Dalmacije prema završenom stupnju obrazovanja 1961. – 2011. (po popisnim godinama) 346
Sl. 87. Indeks obrazovanosti regija Južne Dalmacije 1961. – 2011. (po popisnim godinama) 347
Sl. 88. Indeks obrazovanosti stanovništva Južne Dalmacije 1971. g. (po naseljima) 348
Sl. 89. Indeks obrazovanosti stanovništva Južne Dalmacije 1991. g. (po naseljima) 351
Sl. 90. Indeks obrazovanosti stanovništva Južne Dalmacije 2011. g. (po naseljima) 354
Sl. 91. Sastav stanovništva Južne Dalmacije prema ekonomskoj aktivnosti 1961. – 2011. (po popisnim godinama) 357

Sl. 92. Opća stopa aktivnosti stanovništva Južne Dalmacije 1961. – 2011. (prema turističkim regijama, po popisnim godinama) 358
Sl. 93. Stopa iskorištenosti radnog kontingenta Južne Dalmacije 1971. g. (po naseljima) 359
Sl. 94. Stopa iskorištenosti radnog kontingenta Južne Dalmacije 1991. g. (po naseljima) 361
Sl. 95. Stopa iskorištenosti radnog kontingenta Južne Dalmacije 2011. g. (po naseljima) 363
Sl. 96. Sastav aktivnog stanovništva Južne Dalmacije prema sektorima djelatnosti 1961. – 2011. 367
Sl. 97. Udio zaposlenih u tercijarnom sektoru po turističkim regijama Južne Dalmacije 1961. – 2011. 367
Sl. 98. Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu Južne Dalmacije 1971. g. (po naseljima) 370
Sl. 99. Udio zaposlenih u tercijarnom sektoru u aktivnom stanovništvu Južne Dalmacije 1971. g. (po naseljima) 373
Sl. 100. Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu Južne Dalmacije 1991. g. (po naseljima) 375
Sl. 101. Udio zaposlenih u tercijarnom sektoru u aktivnom stanovništvu Južne Dalmacije 1991. g. (po naseljima) 377
Sl. 102. Udio zaposlenih u tercijarnom sektoru u aktivnom stanovništvu Južne Dalmacije 2011. (po naseljima) 381
Sl. 103. Koeficijent turističke funkcionalnosti južnodalmatinskih regija 1976. – 2011. (po odabranim godinama) 384
Sl. 104. Koeficijent turističke funkcionalnosti Južne Dalmacije 1976. g. (po naseljima) 384
Sl. 105. Koeficijent turističke funkcionalnosti Južne Dalmacije 1986. g. (po naseljima) 386
Sl. 106. Koeficijent turističke funkcionalnosti Južne Dalmacije 2011. g. (po naseljima) 390
Sl. 107. Intenzitet ukupnog turističkog prometa regija Južne Dalmacije 1966. – 2011. (po odabranim godinama) 392
Sl. 108. Intenzitet ukupnog turističkog prometa Južne Dalmacije 1971. g. (po naseljima) 393
Sl. 109. Intenzitet ukupnog turističkog prometa Južne Dalmacije 1986. g. (po naseljima) 394
Sl. 110. Intenzitet ukupnog turističkog prometa Južne Dalmacije 2011. g. (po naseljima) 397
Sl. 111. Gustoća turističkih noćenja u turističkim regijama Južne Dalmacije 1966. – 2011. (po odabranim godinama) 407
Sl. 112. Gustoća turističkih postelja u turističkim regijama Južne Dalmacije 1976. – 2011. (po odabranim godinama) 407
Sl. 113. Gustoća turističkih noćenja u Južnoj Dalmaciji 1971. g. (na razini naselja) 408
Sl. 114. Gustoća turističkih postelja u Južnoj Dalmaciji 1976. g. (na razini naselja) 410
Sl. 115. Gustoća turističkih postelja u Južnoj Dalmaciji 1986. g. (na razini naselja) 412
Sl. 116. Gustoća turističkih noćenja u Južnoj Dalmaciji 1986. g. (na razini naselja) 412
Sl. 117. Gustoća turističkih postelja u Južnoj Dalmaciji 1996. g. (na razini naselja) 416
Sl. 118. Gustoća turističkih noćenja u Južnoj Dalmaciji 1996. g. (na razini naselja) 416
Sl. 119. Gustoća turističkih postelja u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (na razini naselja) 419
Sl. 120. Gustoća turističkih noćenja u Južnoj Dalmaciji 2011. g. (na razini naselja) 419
Sl. 121. Struktura stanova prema načinu korištenja u jedinicama lokalne samouprave u Južnoj Dalmaciji 2011. 425

Sl. 122. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Dubrovnik između 1970-ih i 2000-ih 430
Sl. 123. Hotel *Rixos Libertas* u dubrovačkom kompleksu *Babin kuk* 431
Sl. 124. Stambena suburbanizacija u Novoj Mokošici 431
Sl. 125. Turistička decentralizacija (ACI marina *Dubrovnik*) u Rijeci dubrovačkoj 431
Sl. 126. Naselje Mlini 432
Sl. 127. Devastirani hotelski kompleks u Kuparima 433
Sl. 128. Naselje Čibača u Župi dubrovačkoj 433
Sl. 129. Hotelsko-apartmanski kompleks *Dubrovački vrtovi sunca* u Orašcu 435
Sl. 130. Unutrašnje naselje Majkovi u Dubrovačkom primorju 435
Sl. 131. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Konavle između 1970-ih i 2000-ih 437
Sl. 132. Središte Cavtata 437
Sl. 133. Izgradnja smještajnih kapaciteta u Cavtatu 438
Sl. 134. Obalno naselje Molunat 438
Sl. 135. Unutrašnje naselje Dubravka 439
Sl. 136. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Donjoneretvanski kraj između 1970-ih i 2000-ih 440
Sl. 137. Naselje Komarna 441
Sl. 138. Naselje Klek 441
Sl. 139. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Pelješac-Ston između 1970-ih i 2000-ih 444
Sl. 140. Naselje Drače 445
Sl. 141. Naselje Žuljana 445
Sl. 142. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Pelješac-Orebić između 1970-ih i 2000-ih 445
Sl. 143. Središte naselja Orebić 446
Sl. 144. Hoteli zapadno od naselja Orebić 446
Sl. 145. Naselje Trpanj 447
Sl. 146. Naselje Potomje 447
Sl. 147. Naselje Lovište 448
Sl. 148. Naselje Trstenik 448
Sl. 149. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Korčula između 1970-ih i 2000-ih 450
Sl. 150. Novi rubni dijelovi Lumbarde s kućanstvima koja iznajmljuju smještaj turistima 451
Sl. 151. Prekomjerna izgradnja pod utjecajem turizma u Brni uz južnu obalu statističkog naselja Smokvica 452
Sl. 152. Zavalatica – primorski dio naselja Čara transformiran pod utjecajem turizma 453
Sl. 153. Karbuni – izgrađena aglomeracija uz južnu obalu statističkog naselja Blato 453
Sl. 154. Babina – ekstenzivna vikendaško-turistička gradnja uz sjevernu obalu statističkog naselja Blato 454
Sl. 155. Depopulacija u unutrašnjem naselju Smokvica 454
Sl. 156. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Mljet između 1970-ih i 2000-ih 456

Sl. 157. Naselje Prožurska Luka 457
Sl. 158. Naselje Saplunara 457
Sl. 159. Promjena veličine naselja u dijelovima turističke regije Lastovo između 1970-ih i 2000-ih 458

POPIS TABLICA

Tab. 1. Struktura ispitanika u anketnom istraživanju na otoku Korčuli i u Dubrovačkom primorju u širem smislu prema spolu, dobi, završenom stupnju obrazovanja i ekonomskoj aktivnosti 62

Tab. 2. Kriteriji i indikatori korišteni u izradi tipologije turističkih mjesta 65

Tab. 3. Razredi (tipovi) turističkih mjesta prema intenzitetu razvoja turizma u Južnoj Dalmaciji 77

Tab. 4. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak u regiji Dubrovnik u ključnim godinama ciklusa 105

Tab. 5. Turističke postelje u regiji Dubrovnik u ključnim godinama razvojnog ciklusa 108

Tab. 6. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima regije Dubrovnik 2014. g. 123

Tab. 7. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak u regiji Konavle u ključnim godinama razvojnog ciklusa 174

Tab. 8. Turističke postelje u regiji Konavle u ključnim godinama razvojnog ciklusa 177

Tab. 9. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima regije Konavle 2014. g. 186

Tab. 10. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak u regiji Donjoneretvanski kraj u ključnim godinama razvojnog ciklusa 188

Tab. 11. Turističke postelje u regiji Donjoneretvanski kraj u ključnim godinama razvojnog ciklusa 191

Tab. 12. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima regije Donjoneretvanski kraj 2014. g. 199

Tab. 13. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak u regiji Pelješac-Orebić u ključnim godinama razvojnog ciklusa 203

Tab. 14. Turističke postelje u regiji Pelješac-Orebić u ključnim godinama razvojnog ciklusa 205

Tab. 15. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima regije Pelješac-Orebić 2014. g. 217

Tab. 16. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak u regiji Pelješac-Ston u ključnim godinama razvojnog ciklusa 221

Tab. 17. Turističke postelje u regiji Pelješac-Ston u ključnim godinama razvojnog ciklusa 224

Tab. 18. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima regije Pelješac-Ston 2014. g. 234

Tab. 19. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak na Korčuli u ključnim godinama razvojnog ciklusa 239

Tab. 20. Turističke postelje na Korčuli u ključnim godinama razvojnog ciklusa 244

Tab. 21. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima otoka Korčule 2014. g. 253

Tab. 22. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak na Mljetu u ključnim godinama razvojnog ciklusa 263

Tab. 23. Turističke postelje na Mljetu u ključnim godinama razvojnog ciklusa 264

Tab. 24. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima otoka Mljeta 2014. g. 271

Tab. 25. Turistički dolasci, noćenja i prosječni boravak u regiji Lastovo u ključnim godinama razvojnog ciklusa 274

Tab. 26. Turističke postelje u regiji Lastovo u ključnim godinama razvojnog ciklusa 275

Tab. 27. Turistički dolasci, noćenja i postelje po naseljima turističke regije Lastovo 2014. g. 282

Tab. 28. Veličina naselja Južne Dalmacije 2011. g. 293

Tab. 29. Broj stanovnika 2011. g. i turističkih noćenja (prosjek 2010. – 2012.) u Južnoj Dalmaciji prema turističkim regijama 295

Tab. 30. Pokazatelji općeg kretanja stanovništva Južne Dalmacije 1948. – 2011. (po međupopisnim razdobljima) 296

Tab. 31. Ukupna promjena (D), prirodna promjena (PP) i migracijska bilanca (MB) u turističkim regijama Južne Dalmacije 1961. – 2011. (po međupopisnim razdobljima) 297

Tab. 32. Stope rodnosti, smrtnosti i prirodne promjene u turističkim regijama Južne Dalmacije 1971., 1991. i 2011. g. 306

Tab. 33. Udio domorodnog i doseljenog u ukupnom stanovništvu Južne Dalmacije 2011. g. (po turističkim regijama) te udio doseljenih prema mjestu prethodnog prebivanja u ukupnom doseljenom stanovništvu 314

Tab. 34. Tipovi općeg kretanja stanovništva Južne Dalmacije 1961. – 2011. (po regijama, po međupopisnim razdobljima) 318

Tab. 35. Pokazatelji sastava stanovništva Južne Dalmacije prema spolu i dobi 2011. g. (po turističkim regijama) 323

Tab. 36. Udio stanovništva bez završenog primarnog obrazovanja (<OI), s primarnim (OI), sekundarnim (OII) i tercijarnim obrazovanjem (OIII) te indeks obrazovanosti (IO) Južne Dalmacije 2011. g. (po turističkim regijama) 353

Tab. 37. Sastav stanovništva Južne Dalmacije prema ekonomskoj aktivnosti 2011. g. (po turističkim regijama) 362

Tab. 38. Udio aktivnog stanovništva (koje obavlja zanimanje) u Južnoj Dalmaciji prema sektorima djelatnosti 1961., 1971., 1991., 2001. i 2011. (po turističkim regijama) 369

Tab. 39. Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu Južne Dalmacije 1961. – 2001. (po turističkim regijama; prema popisnim godinama) 369

Tab. 40. Broj stanova i indeks promjene broja stanova u turističkim regijama Južne Dalmacije 1971. – 2011. 422

Tab. 41. Struktura stanova prema načinu korištenja u turističkim regijama Južne Dalmacije 2011. g. 424

Tab. 42. Pokazatelji povećanja površine izgrađenih dijelova naselja u turističkim regijama Južne Dalmacije 1970-ih – 2000-ih 428

Tab. 43. Najveći pozitivni i negativni učinci turizma dobiveni kao odgovori na otvorena pitanja u anketnom istraživanju na Korčuli (KO) i u Dubrovniku (DU) 2014. g. (udjeli u ukupnom broju odgovora) 470

Tab. 44. Pokazatelji prostorne transformacije u regijama južne Dalmacije 1986. (*1991.) i 2011. godine ... 478

POPIS PRILOGA

Prilog 1. Tipologija turističkih mjesta u Južnoj Dalmaciji prema kriterijima turističkog prometa i pritiska turizma na prostor (prosjek 2010. – 2012.; prema kriterijima u poglavlju 5) 509

Prilog 2. Prostorni učinci turizma – anketni upitnik 513

Prilog 3. Slaganje ispitanika na Korčuli i Dubrovniku s tvrdnjama u anketnom upitniku (prema Likertovoj skali) 515

Prilog 4. Slaganje ispitanika na Korčuli i Dubrovniku s tvrdnjama u pitanjima vezanim uz okolišne (1. – 9.), ekonomske (10. – 19.), sociokulturne (20. – 26.) i ukupne učinke turizma (27. – 29.) u anketnom upitniku prema sociodemografskim kategorijama ispitanika (aritmetička sredina odgovora prema Likertovoj skali) 517

PRILOZI

Prilog 1. Tipologija turističkih mjesta u Južnoj Dalmaciji prema kriterijima turističkog prometa i pritiska turizma na prostor (prosjek 2010. – 2012.; prema kriterijima u poglavlju 5)

	NASELJE	JEDINICA LOKALNE SAMOUPRAVE	TURISTIČKA REGIJA	BODOVI U TIPOLOGIJI TURISTIČKIH MJESTA							
				Tur. postelje	Tur. dolasci	Tur. noćenja	Koef. tur. funkcio-nalnosti	Gustoća postelja	Gustoća dolazaka	Turistički razred	Ukupno
1.	Dubrovnik	Dubrovnik	Dubrovnik	6	6	6	3	6	6	6	39
2.	Orebić	Orebić	Pelješac-Orebić	5	5	5	5	6	6	6	38
3.	Mlini	Župa dubrovačka	Dubrovnik	5	5	5	5	6	6	6	38
4.	Cavtat	Konavle	Konavle	5	5	5	4	5	6	6	36
5.	Korčula	Korčula	Konavle	5	5	5	4	5	6	6	36
6.	Orašac	Dubrovnik	Dubrovnik	4	5	5	5	4	5	6	34
7.	Slano	Dubrovačko primorje	Dubrovnik	4	5	5	5	4	4	6	33
8.	Lumbarda	Lumbarda	Korčula	5	4	5	4	4	4	6	32
9.	Trpanj	Trpanj	Pelješac-Orebić	4	4	4	5	4	4	6	31
10.	Plat	Župa dubrovačka	Dubrovnik	3	4	4	5	4	5	5	30
11.	Klek	Slivno	Donjoneretvanski kraj	4	3	3	5	4	4	6	29
12.	Lopud	Dubrovnik	Dubrovnik	3	3	4	5	4	4	6	29
13.	Ston	Ston	Pelješac-Ston	4	4	3	4	4	4	6	29
14.	Srebreno	Župa dubrovačka	Dubrovnik	3	2	3	4	6	6	5	29
15.	Pomena	Mljet	Mljet	2	3	3	6	4	4	6	28
16.	Vela Luka	Vela Luka	Korčula	5	4	5	3	3	2	6	28
17.	Viganj	Orebić	Pelješac-Orebić	3	3	4	5	4	3	5	27
18.	Zaton	Dubrovnik	Dubrovnik	4	3	3	4	4	4	5	27
19.	Koločep	Dubrovnik	Dubrovnik	2	2	3	5	4	4	6	26
20.	Drače	Janjina	Pelješac-Ston	2	2	3	5	4	4	5	25
21.	Molunat	Konavle	Konavle	3	2	3	5	4	3	5	25
22.	Stanković	Orebić	Pelješac-Orebić	4	2	3	5	4	2	5	25
23.	Blato	Blato	Korčula	5	4	4	3	2	1	5	24
24.	Komarna	Slivno	Donjoneretvanski kraj	2	2	3	4	4	3	5	23
25.	Žuljana	Ston	Pelješac-Ston	3	2	3	5	3	2	5	23
26.	Kupari	Župa dubrovačka	Dubrovnik	3	2	3	3	4	4	4	23

	NASELJE	JEDINICA LOKALNE SAMOUPRAVE	TURISTIČKA REGIJA	BODOVI U TIPOLOGIJI TURISTIČKIH MJESTA							
				Tur. postelje	Tur. dolasci	Tur. noćenja	Koef. tur. funkcio-nalnosti	Gustoća postelja	Gustoća dolazaka	Turistički razred	Ukupno
27.	Kućište	Orebić	Pelješac-Orebić	2	2	3	4	3	3	5	22
28.	Mali Ston	Ston	Pelješac-Ston	2	2	2	3	3	4	6	22
29.	Pasadur	Lastovo	Lastovo	2	2	3	5	3	3	4	22
30.	Zaklopatica	Lastovo	Lastovo	2	1	2	4	5	4	4	22
31.	Soline	Župa dubrovačka	Dubrovnik	2	2	3	3	4	4	4	22
32.	Duboka	Slivno	Donjoneretvanski kraj	2	1	2	4	4	3	4	20
33.	Lovište	Orebić	Pelješac-Orebić	2	2	3	4	2	2	5	20
34.	Sreser	Janjina	Pelješac-Ston	2	2	3	4	2	2	5	20
35.	Trsteno	Dubrovnik	Dubrovnik	2	2	2	4	3	2	5	20
36.	Prožurska Luka	Mljet	Mljet	2	1	2	5	4	2	3	19
37.	Putniković	Ston	Pelješac-Ston	2	2	3	5	2	1	4	19
38.	Saplunara	Mljet	Mljet	2	1	2	5	3	2	4	19
39.	Smokvica	Smokvica	Korčula	3	2	3	3	2	1	5	19
40.	Šipanska Luka	Dubrovnik	Dubrovnik	2	2	3	3	2	1	6	19
41.	Blace	Slivno	Donjoneretvanski kraj	2	2	2	2	3	2	5	18
42.	Potomje	Orebić	Pelješac-Orebić	2	2	3	3	2	2	4	18
43.	Ropa	Mljet	Mljet	1	2	2	5	2	2	4	18
44.	Skrivena Luka	Lastovo	Lastovo	1	1	2	5	3	2	4	18
45.	Sudurađ	Dubrovnik	Dubrovnik	2	2	2	3	2	2	5	18
46.	Trstenik	Orebić	Pelješac-Orebić	2	2	2	4	2	2	4	18
47.	Rožat	Dubrovnik	Dubrovnik	1	2	2	2	3	4	4	18
48.	Brijesta	Ston	Pelješac-Ston	2	1	2	5	2	1	4	17
49.	Polače	Mljet	Mljet	2	2	2	4	2	1	4	17
50.	Žrnovo	Korčula	Korčula	2	2	3	2	2	1	4	16
51.	Lozica	Dubrovnik	Dubrovnik	1	1	2	3	3	2	4	16
52.	Babino Polje	Mljet	Mljet	2	1	2	3	1	1	5	15
53.	Donja Banda	Orebić	Pelješac-Orebić	2	1	2	4	2	1	3	15
54.	Goveđari	Mljet	Mljet	2	1	2	3	2	1	4	15
55.	Lastovo	Lastovo	Lastovo	2	1	2	3	1	1	5	15
56.	Ploče	Ploče	Donjoneretvanski kraj	2	2	2	1	2	1	5	15
57.	Sobra	Mljet	Mljet	2	1	2	3	2	1	4	15
58.	Mokošica	Dubrovnik	Dubrovnik	2	1	2	1	3	2	4	15

	NASELJE	JEDINICA LOKALNE SAMOUPRAVE	TURISTIČKA REGIJA	BODOVI U TIPOLOGIJI TURISTIČKIH MJESTA							
				Tur. postelje	Tur. dolasci	Tur. noćenja	Koef. tur. funkcio-nalnosti	Gustoća postelja	Gustoća dolazaka	Turistički razred	Ukupno
59.	Brsečine	Dubrovnik	Dubrovnik	1	1	2	3	2	1	4	14
60.	Donja Vrućica	Trpanj	Pelješac-Orebić	1	1	2	4	1	1	4	14
61.	Metković	Metković	Donjoneretvanski kraj	2	2	2	1	1	1	5	14
62.	Hodilje	Ston	Pelješac-Ston	1	1	2	2	2	1	4	13
63.	Kozarica	Mljet	Mljet	1	1	1	4	2	1	3	13
64.	Okuklje	Mljet	Mljet	1	1	1	4	2	1	3	13
65.	Podobuče	Orebić	Pelješac-Orebić	2	1	2	5	2	1	0	13
66.	Duba Pelješka	Trpanj	Pelješac-Orebić	1	1	2	3	1	1	3	12
67.	Komolac	Dubrovnik	Dubrovnik	1	1	1	2	2	1	4	12
68.	Sustjepan	Dubrovnik	Dubrovnik	1	1	1	2	2	1	4	12
69.	Metohija	Ston	Pelješac-Ston	1	1	1	1	1	1	5	11
70.	Podgradina	Slivno	Donjoneretvanski kraj	1	2	1	2	1	1	3	11
71.	Uble	Lastovo	Lastovo	1	1	1	2	1	1	4	11
72.	Zvekovica	Konavle	Konavle	1	1	1	1	2	1	4	11
73.	Bosanka	Dubrovnik	Dubrovnik	1	1	1	2	2	1	3	11
74.	Broce	Ston	Pelješac-Ston	1	1	1	2	1	1	3	10
75.	Čilipi	Konavle	Konavle	1	1	1	1	1	1	4	10
76.	Doli	Dubrovačko primorje	Dubrovnik	1	1	1	2	1	1	3	10
77.	Krvavac II	Kula Norinska	Donjoneretvanski kraj	1	1	1	1	1	1	4	10
78.	Maranovići	Mljet	Mljet	1	1	1	2	1	1	3	10
79.	Opuzen	Opuzen	Donjoneretvanski kraj	1	1	1	1	1	1	4	10
80.	Račišće	Korčula	Korčula	2	1	2	2	2	1	0	10
81.	Uskoplje	Konavle	Konavle	1	1	1	2	1	1	3	10
82.	Banići	Dubrovačko primorje	Dubrovnik	1	1	1	3	2	1	0	9
83.	Čara	Korčula	Korčula	2	1	2	2	1	1	0	9
84.	Dubravka	Konavle	Konavle	1	1	1	1	1	1	3	9
85.	Gruda	Konavle	Konavle	1	1	1	1	1	1	3	9
86.	Lovorno	Konavle	Konavle	1	1	1	1	1	1	3	9
87.	Močići	Konavle	Konavle	1	1	1	1	1	1	3	9
88.	Nakovanj	Orebić	Pelješac-Orebić	1	1	1	4	1	1	0	9
89.	Oskorušno	Orebić	Pelješac-Orebić	1	1	2	3	1	1	0	9
90.	Popovići	Konavle	Konavle	1	1	1	1	1	1	3	9

	NASELJE	JEDINICA LOKALNE SAMOUPRAVE	TURISTIČKA REGIJA	BODOVI U TIPOLOGIJI TURISTIČKIH MJESTA							
				Tur. postelje	Tur. dolasci	Tur. noćenja	Koef. tur. funkcio-nalnosti	Gustoća postelja	Gustoća dolazaka	Turistički razred	Ukupno
91.	Radovčići	Konavle	Konavle	1	1	1	1	1	1	3	9
92.	Sušac	Lastovo	Lastovo	1	1	1	0	1	1	4	9
93.	Gornji Brgat	Župa dubrovačka	Dubrovnik	1	1	1	1	1	1	3	9
94.	Donje Obuljeno	Dubrovnik	Dubrovnik	1	1	1	1	2	2	0	8
95.	Kuna Pelješka	Orebić	Pelješac-Orebić	1	1	1	2	1	1	0	7
96.	Podgorje	Orebić	Pelješac-Orebić	1	1	1	2	1	1	0	7
97.	Prijevor	Dubrovnik	Dubrovnik	1	1	1	1	2	1	0	7
98.	Baćina	Ploče	Donjoneretvanski kraj	1	1	1	1	1	1	0	6
99.	Komaji	Konavle	Konavle	1	1	1	1	1	1	0	6
100.	Mrčevo	Dubrovnik	Dubrovnik	1	1	1	1	1	1	0	6
101.	Peračko Blato	Ploče	Donjoneretvanski kraj	1	1	1	1	1	1	0	6
102.	Pijavičino	Orebić	Pelješac-Orebić	1	1	1	1	1	1	0	6
103.	Popova Luka	Janjina	Pelješac-Ston	1	1	1	1	1	1	0	6
104.	Pupnat	Korčula	Korčula	1	1	1	1	1	1	0	6
105.	Rogotin	Ploče	Donjoneretvanski kraj	1	1	1	1	1	1	0	6
106.	Šarić Struga	Ploče	Donjoneretvanski kraj	1	1	1	1	1	1	0	6
107.	Glavat	Lastovo	Lastovo	0	0	0	0	0	0	4	4
108.	Gromača	Dubrovnik	Dubrovnik	1	0	0	1	1	0	0	3

Turistička mjesta prvog reda (≥ 35 bodova): 1. – 5.

Turistička mjesta drugog reda (30 – 35 bodova): 6. – 10.

Turistička mjesta trećeg reda (25 – 30 bodova): 11. – 22.

Turistička mjesta četvrtog reda (20 – 25 bodova): 23. – 35.

Turistička mjesta petog reda (15 – 20 bodova): 36. – 58.

Turistička mjesta šestog reda (< 15 bodova): 59. – 108.

Prilog 2: Prostorni učinci turizma – anketni upitnik

I. DIO: Pitanja se odnose na Vašu percepciju turizma u **vašoj lokalnoj sredini (regiji)**. Tvrdnje se odnose na okolišne, ekonomske i sociokulturne učinke turizma. U tablici s desne strane zaokružite koliko se slažete tvrdnjama: **1 – uopće se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – niti se ne slažem, niti se slažem, 4 – slažem se, 5 – u potpunosti se slažem**.

OKOLIŠNI UČINCI TURIZMA					
1. Turizam potiče zaštitu prirodnih resursa.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
2. Turizam potiče obnovu povijesnih i tradicijskih građevina.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
3. Turizam utječe na bolje uređenje i čistoću mjesta.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
4. Turizam utječe na bolje održavanje cesta i drugih javnih objekata.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
5. Turizam uzrokuje prometna zagušenja, buku i onečišćenje.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
6. Plaže, parkovi, ulice i javne površine su zbog turista neugodno prenapučene.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
7. Turizam dovodi do nelegalne, neplanske i neestetske gradnje.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
8. Izgradnja hotela narušava tradicionalni izgled mjesta.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
9. Izgradnja i nadogradnja kuća s apartmanima i sobama za iznajmljivanje narušava izgled mjesta.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
EKONOMSKI UČINCI TURIZMA					
10. Turizam je otvorio nova radna mjesta.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
11. Turizam je povećao životni standard lokalnog stanovništva.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
12. Turizam je doveo do većeg broja i raznovrsnosti usluga.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
13. Turizam je uzrokovao rast cijene roba i usluga.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
14. Turizam je doveo do napuštanja tradicionalnih djelatnosti (poljoprivreda, ribarstvo, obrt).	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
15. Turizam u regiji se razvija planski.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
16. Korist od turizma ima samo mala skupina ljudi u regiji.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
17. Prihod od turizma se ulaže u razvoj regije.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
18. Prihod od turizma se odlijeva izvan regije.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
19. Turizam bi u budućnosti trebao dalje rasti.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
SOCIOKULTURNI UČINCI TURIZMA					
20. Turizam potiče razvoj kulturnih aktivnosti (obrti, umjetnost, manifestacije…).	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
21. Turizam potiče oživljavanje lokalnih običaja i tradicije.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
22. Turizam potiče ostanak stanovništva u regiji.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
23. Turizam uzrokuje promjenu načina života lokalnog stanovništva.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
24. Turizam čini rekreacijske resurse (parkove, sportske terene, igrališta, bazene…) dostupnijima lokalnom stanovništvu	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
25. Kvaliteta života stanovništva unutar turističkog područja je niža nego izvan turističkog područja.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
26. Pozitivni učinci razvoja turizma nadmašuju njegove negativne posljedice.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**

II. DIO: Ocijenite sljedeće aspekte turizma **u Vašoj lokalnoj sredini**: **1 – izrazito nepovoljno, 2 – nepovoljno, 3 – neutralno, 4 – povoljno, 5 – izuzetno povoljno.**

27. Učinci turizma na izgled mjesta i okolice.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
28. Gospodarski učinci turizma.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
29. Društveni i kulturni učinci turizma.	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**

III. DIO: Za oblike turizma u tablici ocijenite koliko ih smatrate prihvatljivima za **Vašu lokalnu sredinu**: **1 – potpuno neprihvatljiv, 2 – neprihvatljiv, 3 – niti neprihvatljiv, niti prihvatljiv, 4 – prihvatljiv, 5 – poželjan.**

Ljetni odmorišni (kupališni) turizam	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Kampovi (kamping turizam)	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Kruzing turizam	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Nautički turizam	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Kulturni turizam	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Turizam u zaštićenim i ostalim prirodnim područjima	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Seoski (ruralni) turizam	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Izleti	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**

IV. DIO: Interakcija s turistima i najvažniji pozitivni i negativni učinci turizma.

1. Tijekom ljetne sezone koliko često razgovarate s turistima (zaokružite odgovor):
    a) svakodnevno ili više puta tjedno
    b) više puta mjesečno
    c) više puta godišnje
    d) nikada

2. Koje od navedenih osjećaja najbolje opisuje vaše iskustvo razgovora s turistima (zaokružite odgovor)?
    a) vrlo pozitivno iskustvo
    b) pozitivno iskustvo
    c) nema efekta
    d) negativno iskustvo
    e) vrlo negativno iskustvo

3. Koji je najveći pozitivni učinak turizma u području u kojem živite? _____

4. Koja je najveća šteta koju je turizam uzrokovao u području u kojem živite? _____

V. DIO: Podaci o ispitaniku

1. Naselje stanovanja: _____

2. Spol: M Ž

3. Dob: a) 18 – 34 b) 35 – 49 c) 50 – 64 d) 65 i više

4. Završeno obrazovanje:
    a) bez škole ili nezavršena osnovna škola
    b) osnovna škola
    c) srednja škola
    d) fakultet i više

5. Zanimanje:
    a) poljoprivrednik/ca
    b) zaposlen/a ili samozaposlen/a
    c) nezaposlen
    d) umirovljenik/ca
    e) kućanica
    f) učenik/ica ili student/ica

6. Je li vaš posao vezan uz turizam? DA NE

7. Bavi li netko od članova vašeg kućanstva djelatnostima vezanim uz turizam? DA NE

8. Koliki udio prihoda vašeg kućanstva se ostvaruje u turizmu?
    a) 0%
    b) 1 – 25%
    c) 26 – 50%
    d) 51 – 75%
    e) 76 – 100%

Prilog 3. Slaganje ispitanika na Korčuli i Dubrovniku s tvrdnjama u anketnom upitniku (prema Likertovoj skali)*

	KORČULA						DUBROVNIK					
OKOLIŠNI UČINCI TURIZMA	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	$\bar{x}$	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	$\bar{x}$
1. Turizam potiče zaštitu prirodnih resursa.	5	29	33	25	8	**3,0**	10	30	43	17	1	**2,7**
2. Turizam potiče obnovu povijesnih i tradicijskih građevina.	3	10	19	39	29	**3,8**	2	7	24	43	24	**3,8**
3. Turizam utječe na bolje uređenje i čistoću mjesta.	7	7	12	46	28	**3,8**	4	11	26	44	15	**3,6**
4. Turizam utječe na bolje održavanje cesta i drugih javnih objekata.	6	12	16	45	21	**3,6**	4	14	25	40	17	**3,5**
5. Turizam uzrokuje prometna zagušenja, buku i onečišćenje.	3	21	24	32	20	**3,4**	1	1	19	49	30	**4,0**
6. Plaže, parkovi, ulice i javne površine su zbog turista neugodno prenapučene.	17	34	21	16	12	**2,7**	2	13	29	26	30	**3,7**
7. Turizam dovodi do nelegalne, neplanske i neestetske gradnje.	16	18	21	29	16	**3,1**	4	17	30	32	18	**3,4**
8. Izgradnja hotela narušava tradicionalni izgled mjesta.	26	31	21	10	11	**2,5**	5	26	29	27	13	**3,2**
9. Izgradnja i nadogradnja kuća s apartmanima i sobama za iznajmljivanje narušava izgled mjesta.	19	24	23	17	17	**2,9**	7	17	27	29	19	**3,4**
EKONOMSKI UČINCI TURIZMA												
10. Turizam je otvorio nova radna mjesta.	1	5	9	32	53	**4,3**	0	1	10	45	44	**4,3**
11. Turizam je povećao životni standard lokalnog stanovništva.	3	2	21	42	31	**4,0**	0	5	20	36	39	**4,1**
12. Turizam je doveo do većeg broja i raznovrsnosti usluga.	1	8	18	43	30	**3,9**	0	8	17	46	29	**4,0**
13. Turizam je uzrokovao rast cijene roba i usluga.	3	10	16	45	26	**3,8**	0	0	8	33	58	**4,5**
14. Turizam je doveo do napuštanja tradicionalnih djelatnosti (poljoprivreda, ribarstvo, obrt).	13	33	30	9	15	**2,8**	5	8	21	37	29	**3,8**
15. Turizam u regiji se razvija planski.	22	23	41	10	3	**2,5**	20	37	32	8	2	**2,4**
16. Korist od turizma ima samo mala skupina ljudi u regiji.	18	35	21	14	12	**2,7**	10	20	38	20	12	**3,0**
17. Prihod od turizma se ulaže u razvoj regije.	19	30	32	16	4	**2,6**	14	32	32	18	4	**2,6**
18. Prihod od turizma se odlijeva izvan regije.	7	16	39	23	15	**3,2**	5	12	24	38	21	**3,6**
19. Turizam bi u budućnosti trebao dalje rasti.	0	2	10	22	65	**4,5**	0	11	20	30	39	**4,0**

SOCIOKULTURNI UČINCI TURIZMA	KORČULA						DUBROVNIK					
20. Turizam potiče razvoj kulturnih aktivnosti (obrti, umjetnost, manifestacije…).	5	1	11	42	41	**4,1**	2	4	20	49	25	**3,9**
21. Turizam potiče oživljavanje lokalnih običaja i tradicije.	4	4	7	46	40	**4,1**	6	10	20	39	25	**3,7**
22. Turizam potiče ostanak stanovništva u regiji.	9	18	24	28	21	**3,3**	4	14	35	32	15	**3,4**
23. Turizam uzrokuje promjenu načina života lokalnog stanovništva.	2	13	30	40	15	**3,5**	2	7	12	52	26	**3,9**
24. Turizam čini rekreacijske resurse (parkove, sportske terene, igrališta, bazene…) dostupnijima lokalnom stanovništvu	15	19	21	31	14	**3,1**	21	21	38	11	8	**2,6**
25. Kvaliteta života stanovništva unutar turističkog područja je niža nego izvan turističkog područja.	9	34	35	14	8	**2,8**	5	21	39	20	14	**3,2**
26. Pozitivni učinci razvoja turizma nadmašuju njegove negativne posljedice.	6	7	30	46	11	**3,5**	0	10	44	35	12	**3,5**
UKUPNI UČINCI TURIZMA												
27. Učinci turizma na izgled mjesta i okolice.	2	8	27	56	7	**3,6**	2	10	30	51	7	**3,5**
28. Gospodarski učinci turizma.	1	4	36	54	6	**3,6**	1	4	30	52	13	**3,7**
29. Društveni i kulturni učinci turizma.	1	3	22	61	13	**3,8**	0	6	21	52	20	**3,9**

* Za pitanja 1. – 26.: 1 – uopće se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – niti se ne slažem, niti se slažem, 4 – slažem se, 5 – u potpunosti se slažem; x – prosjek

* Za pitanja 27. – 29.: 1 – izrazito nepovoljno, 2 – nepovoljno, 3 – neutralno, 4 – povoljno, 5 – izuzetno povoljno; x – prosjek

Prilog 4. Slaganje ispitanika na Korčuli i Dubrovniku s tvrdnjama u pitanjima vezanim uz okolišne (1. – 9.), ekonomske (10. – 19.), sociokulturne (20. – 26.) i ukupne učinke turizma (27. – 29.) u anketnom upitniku prema sociodemografskim kategorijama ispitanika (aritmetička sredina odgovora prema Likertovoj skali)

KATEGORIJA		**OKOLIŠNI UČINCI**									**EKONOMSKI UČINCI**									
		1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**	**18.**	**19.**
Spol																				
Korčula	muški	3,1	3,4	3,6	3,6	3,6	2,6	3,0	2,6	3,0	4,0	3,8	3,9	4,0	3,0	2,4	2,6	2,5	3,4	4,4
	ženski	3,0	4,1	3,9	3,7	3,3	2,8	3,2	2,4	2,8	4,5	4,1	4,0	3,7	2,7	2,5	2,8	2,6	3,2	4,6
Dubrovnik	muški	2,7	3,8	3,8	3,6	4,0	3,7	3,7	3,5	3,7	4,3	4,3	4,0	4,7	3,9	2,1	2,9	2,5	3,9	4,2
	ženski	2,7	3,8	3,5	3,5	4,1	3,7	3,3	3,0	3,2	4,4	4,0	3,9	4,4	3,7	2,5	3,1	2,7	3,5	3,9
Dob (godine)																				
Korčula	18-34	3,0	4,1	4,0	3,8	3,5	2,8	3,1	2,5	2,8	4,4	3,9	4,1	3,8	2,7	2,5	2,7	2,4	3,1	4,5
	35-49	3,0	3,5	3,5	3,4	3,2	2,4	2,9	2,2	2,7	4,1	3,9	3,7	3,8	2,7	2,4	2,7	2,6	3,3	4,5
	50 i više	3,2	3,7	3,7	3,8	3,7	3,1	3,4	2,9	3,5	4,3	4,2	4,0	3,9	3,3	2,6	2,7	2,9	3,5	4,6
Dubrovnik	18-34	2,6	3,8	3,4	3,5	4,1	3,7	3,4	3,1	3,3	4,4	4,1	3,9	4,3	3,6	2,5	3,0	2,7	3,5	3,9
	35-49	2,8	3,7	3,8	3,4	3,9	3,6	3,5	3,3	3,5	4,2	4,0	3,8	4,8	3,9	2,0	3,3	2,3	3,9	4,0
	50 i više	3,1	3,9	3,9	4,0	4,0	4,0	3,6	3,3	4,0	4,0	4,1	4,6	4,9	4,3	2,4	2,3	3,4	3,4	4,1
Završeni stupanj obrazovanja																				
Korčula	sekundarno	3,1	3,8	3,8	3,7	3,4	2,7	2,9	2,4	2,7	4,4	4,1	3,9	3,9	2,7	2,6	2,7	2,7	3,1	4,5
	tercijarno	2,9	3,8	3,8	3,6	3,5	3,0	3,7	2,9	3,3	4,0	3,7	3,8	3,7	3,0	2,1	2,8	2,2	3,6	4,6
Dubrovnik	sekundarno	2,9	3,8	3,6	3,6	4,0	3,6	3,4	3,2	3,5	4,3	4,1	4,0	4,3	3,8	2,5	3,2	2,7	3,6	4,2
	tercijarno	2,5	3,9	3,6	3,5	4,1	3,8	3,6	3,2	3,3	4,4	4,1	3,9	4,7	3,7	2,2	2,9	2,5	3,6	3,7
Zanimanje																				
Korčula	zaposleni	2,9	3,8	3,8	3,6	3,4	2,7	3,2	2,5	2,9	4,3	3,8	3,9	3,8	2,8	2,4	2,7	2,5	3,3	4,5
	ostali	3,5	3,9	3,8	3,8	3,4	2,7	2,7	2,6	2,7	4,6	4,4	4,2	3,7	2,9	2,8	2,7	2,9	3,0	4,5
Dubrovnik	zaposleni	2,8	3,8	3,7	3,6	3,9	3,7	3,5	3,2	3,6	4,3	4,1	3,9	4,6	3,8	2,3	3,2	2,6	3,7	4,0
	ostali	2,5	3,7	3,2	3,3	4,3	3,7	3,4	3,2	2,9	4,5	4,2	4,0	4,2	3,6	2,5	2,8	2,7	3,4	3,9

KATEGORIJA		OKOLIŠNI UČINCI									EKONOMSKI UČINCI									
		1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**	**18.**	**19.**
Posao vezan uz turizam																				
Korčula	da	3,0	3,9	3,8	3,6	3,6	2,8	3,2	2,5	2,9	4,4	4,0	4,0	3,9	2,9	2,5	2,6	2,6	3,2	4,5
	ne	3,1	3,6	3,9	3,7	2,9	2,4	2,7	2,4	2,9	4,0	3,9	3,6	3,6	2,5	2,4	2,9	2,5	3,4	4,4
Dubrovnik	da	2,7	3,8	3,6	3,6	4,1	3,7	3,5	3,2	3,4	4,3	4,1	4,0	4,5	3,7	2,4	3,1	2,6	3,6	4,0
	ne	2,6	4,0	3,6	3,0	3,8	3,6	3,2	3,2	3,8	4,4	4,2	3,8	4,6	4,0	1,8	2,6	2,6	3,2	3,2
Udio prihoda kućanstva od turizma																				
Korčula	0%	3,0	3,9	3,9	3,6	3,0	2,4	2,8	2,3	2,6	4,4	4,1	3,7	3,8	2,6	2,7	3,1	2,6	2,8	4,1
	1-50%	3,1	3,8	3,8	3,8	3,6	2,9	3,2	2,5	3,0	4,4	3,8	4,0	3,8	2,7	2,5	2,7	2,6	3,4	4,6
	51-100%	3,1	3,8	3,7	3,3	3,5	2,7	3,1	2,6	2,9	4,2	4,1	4,0	3,8	3,0	2,3	2,4	2,4	3,4	4,6
Dubrovnik	0%	2,9	3,8	3,0	3,5	3,8	3,5	3,1	2,8	2,9	4,4	4,1	4,3	4,1	3,6	2,6	2,8	2,6	3,0	3,5
	1-50%	2,7	3,7	3,4	3,5	4,0	3,5	3,1	2,9	2,9	4,5	4,1	4,0	4,5	3,6	2,5	2,9	2,9	3,6	4,1
	51-100%	2,7	3,9	3,8	3,6	4,2	3,9	3,7	3,5	3,8	4,2	4,1	3,9	4,6	3,9	2,2	3,2	2,4	3,7	4,0

KATEGORIJA		SOCIOKULTURNI UČINCI						UKUPNI UČINCI			
		20.	**21.**	**22.**	**23.**	**24.**	**25.**	**26.**	**27.**	**28.**	**29.**
Spol											
Korčula	muški	3,8	3,9	3,2	3,5	3,1	2,8	3,5	3,4	3,6	3,6
	ženski	4,3	4,3	3,4	3,5	3,1	2,8	3,5	3,7	3,6	3,9
Dubrovnik	muški	4,0	3,5	3,6	4,0	2,4	3,4	3,6	3,7	3,9	4,0
	ženski	3,9	3,8	3,3	3,9	2,8	3,1	3,4	3,4	3,6	3,8
Dob (godine)											
Korčula	18-34	4,1	4,2	3,4	3,4	3,0	2,8	3,5	3,6	3,6	3,9
	35-49	4,1	4,0	3,1	3,8	2,9	2,8	3,4	3,5	3,6	3,7
	50 i više	4,3	4,3	3,6	3,6	3,7	2,6	3,5	3,5	3,4	3,6
Dubrovnik	18-34	3,9	3,7	3,3	3,9	2,6	3,0	3,4	3,5	3,7	3,9
	35-49	4,0	3,7	3,7	3,8	2,5	3,4	3,7	3,5	3,9	3,9
	50 više	3,7	3,7	3,4	4,3	3,0	3,6	3,6	3,7	3,9	3,9
Završeni stupanj obrazovanja											
Korčula	sekundarno	4,2	4,2	3,3	3,5	3,1	2,9	3,4	3,6	3,6	4,0
	tercijarno	4,1	4,1	3,4	3,6	3,2	2,7	3,7	3,4	3,6	3,4
Dubrovnik	sekundarno	4,0	3,8	3,4	3,9	2,8	3,2	3,6	3,7	3,8	3,9
	tercijarno	3,9	3,5	3,4	3,9	2,5	3,1	3,3	3,4	3,6	3,9
Zanimanje											
Korčula	zaposleni	4,2	4,2	3,2	3,6	3,0	2,8	3,4	3,5	3,5	3,8
	ostali	4,1	4,1	3,7	3,3	3,4	2,5	3,8	3,7	3,9	4,0
Dubrovnik	zaposleni	3,9	3,7	3,5	4,0	2,6	3,3	3,6	3,6	3,8	4,0
	ostali	3,9	3,7	3,2	3,8	2,7	2,8	3,3	3,3	3,7	3,7

KATEGORIJA		SOCIOKULTURNI UČINCI						UKUPNI UČINCI			
		20.	**21.**	**22.**	**23.**	**24.**	**25.**	**26.**	**27.**	**28.**	**29.**
Posao vezan uz turizam											
Korčula	da	4,3	4,3	3,5	3,5	3,1	2,8	3,5	3,6	3,6	3,9
	ne	3,7	3,8	2,8	3,5	3,0	2,9	3,4	3,6	3,6	3,7
Dubrovnik	da	3,9	3,7	3,4	3,9	2,7	3,1	3,5	3,5	3,7	3,9
	ne	4,2	3,8	3,6	3,6	1,8	3,8	3,6	3,6	4,0	4,0
Udio prihoda kućanstva od turizma											
Korčula	0%	4,1	4,2	3,0	3,5	3,0	2,5	3,4	3,6	3,6	3,7
	1-50%	4,1	4,1	3,1	3,5	2,9	2,9	3,4	3,5	3,6	3,9
	51-100%	4,3	4,2	3,9	3,6	3,5	2,8	3,6	3,7	3,6	3,8
Dubrovnik	0%	3,8	3,6	3,6	4,1	2,6	2,9	3,6	3,0	3,4	3,6
	1-50%	3,8	3,4	3,2	3,9	2,9	3,3	3,4	3,6	3,7	3,8
	51-100%	4,0	3,9	3,5	3,9	2,4	3,1	3,5	3,5	3,8	3,9

ŽIVOTOPIS

Ivan Šulc rođen je 12. 5. 1987. godine u Zagrebu. Završio je preddiplomski istraživački studij geografije na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2009. godine s prvostupničkim radom *Suvremeni razvoj turizma u Africi – usporedba Egipta, Kenije, Tanzanije i Sejšela* (mentorica: doc. dr. sc. Ružica Vuk). Godine 2011. na istoj je instituciji završio diplomski sveučilišni studij geografije, smjer Baština s diplomskim radom *Razvoj turizma u uvjetima depopulacije – primjer Južnodalmatinskog otočja* (mentor: prof. dr. sc. Ivo Nejašmić).

Od 4. 7. 2011. zaposlen je kao asistent – znanstveni novak na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Suradnik je na predmetima *Geoinformatika* (vježbe), *Kartografske osnove GIS*-a (vježbe), *Geografija Istočne Azije* (seminar) i *Terenska nastava*. Objavio je 7 znanstvenih radova i sudjelovao je na 13 znanstvenih skupova. Bio je suradnik na znanstvenom projektu *Prostor kao resurs turističkog razvoja Hrvatske* (2011. – 2013.; voditelj: prof. dr. sc. Zoran Curić) te na potporama istraživanju Sveučilišta u Zagrebu *Identifikacija i demogeografska analiza marginalnih područja u Hrvatskoj* (2014.; voditelj: izv. prof. dr. sc. Aleksandar Toskić) i *Sociogeografska analiza marginalnih područja Hrvatske* (2015.; voditelj: izv. prof. dr. sc. Aleksandar Toskić).

Sudjelovao je na projektu *Experiential learning: Investigating the future of small islands. Case study: The island of Ilovik in the Adriatic Sea* pod vodstvom dr. sc. Mile Zlatić s University of Maryland (2011.). Surađivao je s Gradskim uredom za Strategijsko planiranje i razvoj Grada Zagreba na projektu *Analiza i vrednovanje razvojnih potencijala i ograničenja suburbanog i ruralnog područja Grada Zagreba*. Trenutno kao GIS stručnjak surađuje na tri projekta vezana uz uvođenje kurikuluma fakultativnih predmeta u srednje škole (*HEUREKA – spoznajom do uspjeha, HvaR&D – Uvođenje GIS i ICT tehnologija u kurikulume fakultativne nastave i njihova primjena u održivom razvoju otoka Hvara* i *Znanost plus*).

U ak. god. 2014./2015. boravio je na stručnoj praksi na *Università degli studi di Milano, Dipartimento di Beni culturali e ambientali* u sklopu programa Erasmus+. Dobitnik je *Priznanja Fakultetskog vijeća Prirodoslovno-matematičkog fakulteta za postignute rezultate u znanstvenom i stručnom radu*. Tajnik je znanstvenog časopisa *Hrvatski geografski glasnik* i član upravnog odbora stručnog časopisa *Geografski horizont*. Član je Hrvatskog geografskog društva te *Commission on Tourism, Leisure and Global Change* i *Commission on*

Marginalization, Globalization and Local and Regional Response u okviru Međunarodne geografske unije. Sudjelovao je u organizaciji 4 međunarodne i domaće znanstvene konferencije. Održao je nekoliko radionica iz područja GIS-a te je sudjelovao u brojnim aktivnostima na Geografskom odsjeku.

OBJAVLJENI ZNANSTVENI RADOVI

Šulc, I., Opačić, V. T., 2015: Typology of Tourist Resorts in Croatia: The Case of South Dalmatia, *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 157, 229-252.

Šulc, I., 2014: Turistički razvoj i stagnacija otoka Korčule u modelu razvojnog ciklusa turističkih područja, *Hrvatski geografski glasnik* 76 (2), 61-84.

Šulc, I., Zlatić, M., 2014: Demographic Changes on Small Adriatic Islands: The Case Study of Ilovik, Croatia, *Sociologija i prostor* 52 (1), 3-22.

Zorko, M., Šulc, I., Kovačić, M., 2012: Pogranične zajednice u Republici Hrvatskoj: istraživanje lokalnog identiteta u pograničnom području Gorskog kotara, *Sociologija i prostor* 50 (2), 165-181.

Šulc, I., Valjak, V., 2012: Zaštićena područja u funkciji održivog razvoja hrvatskog otočja – primjer otoka Mljeta, Hrvatski geografski glasnik 74 (1), 161-185.

Šulc, I., 2014: Developing tourism in the conditions of depopulation – the case study of South Dalmatian islands, Croatia, u: Citarella, F. (ur): Economic Recession. Interpretations, Performances and Reifications in the Tourism Domain, OPSAT nr 6, Loffredo Editore University Press, Napoli, 131-152.

Zorko, M., Šulc, I., Kovačić, M., 2014: Lokalni identitet i socijalna kohezija u pograničnom području Hrvatskog zagorja, u: *Ponovno iscrtavanje granica: transformacije identiteta i redefiniranje kulturnih regija u novim političkim okolnostima* (ed: Belaj, M. et al.), Hrvatsko etnološko društvo i Slovensko etnološko društvo, Zagreb, Ljubljana, 149-161.

SUDJELOVANJE NA ZNANSTVENIM SKUPOVIMA

6. hrvatski geografski kongres: „Integrativna i primijenjena istraživanja u prostoru“, Usmeno izlaganje: **Šulc, I.:** Razvojni ciklus turističkih područja Južne Dalmacije, Trogir, 29. 9. – 2. 10. 2015.

Convegno e la tavola rotonda “La comunità e le utopie tra sostenibilità e decrescita. Paesaggi e luoghi buoni”, Università degli studi di Milano, 2. – 3. 2. 2015. (bez izlaganja).

Convegno "La sostenibilità: declinazioni scientifiche e didattiche", Università degli studi di Milano, Dipartimento di Beni culturali e ambientali, 1. 12. 2014. (bez izlaganja).

International Scientific Conference of the IGU Commission for Water Sustainability "Water Sustainability in the Mediterranean Basin", Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek, Dubrovnik, 24. – 28. 8. 2014. (bez izlaganja).

IGU Regional Conference in Kraków, Poland, 18-22 August 2014: Changes, Challenges and Responsibility, Usmena izlaganja: 1. **Šulc, I.**: Typology of tourist destinations in Dubrovnik-Neretva County (Croatia), 2. Zorko, M., **Šulc, I.**, Kovačić, M.: Socio-spatial identities and dynamics in the Croatian borderland to Slovenia, Kraków, 18. – 22. 8. 2014.

9. savjetovanje s međunarodnim sudjelovanjem: „Kartografija i geoinformacije", Hrvatsko kartografsko društvo, Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju i Hrvatsko geografsko društvo, Zadar, 20. – 22. 11. 2013. (bez izlaganja).

IV EUGEO Congress: „Europe, What's Next? Changing Geographies and Geographies of Change", Usmena izlaganja: 1. **Šulc, I.**: Developing Tourism in the Conditions of Depopulation: The Case Study of South Dalmatian Islands, Croatia, 2. Zorko, M., **Šulc, I.**, Kovačić, M.: Beyond the External Frontier: Identity and Cross Border Commuting in Croatian-Slovenian Borderland in Hrvatsko Zagorje, Croatia, Rim, 5. – 7. 9. 2013.

Skup hrvatskog geografskog društva: „Geografija u sustavu znanosti i u odgojno-obrazovnom sustavu, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 15. 11. 2012. (bez izlaganja).

12. hrvatsko-slovenske etnološke paralele, usmeno izlaganje: Zorko, M., **Šulc, I.**, Kovačić, M.: Lokalni identitet i socijalna kohezija u pograničnom području Hrvatskog zagorja.

Conference of IGU Commission of Marginalization, Globalization and Regional and Local Response: "Geographies of Marginality: The Realities of Physically Marginalized Areas", usmeno izlaganje: **Šulc, I.**, Valjak, V., Rajčić, S. T.: The Role of Heritage in More Balanced Development of Tourism - The Case of Mljet Island Dubrovnik, 19. – 23. 8. 2012.

AAG Annual Meeting 2012, usmeno izlaganje: **Šulc, I.**: Demographic Changes on Small Adriatic Islands: The Case Study of Ilovik, Croatia, New York, 24. – 28. 2. 2012.

5. hrvatski geografski kongres: „Geografija u suvremenom društvu", usmeno izlaganje: **Šulc, I.**, Valjak, V.: Zaštićena područja u funkciji održivog razvoja hrvatskog otočja – primjer otoka Mljeta, Osijek, 5. – 8. 10. 2011.

International Scientific Conference „Applied Geography in Theory and Practice", poster: **Šulc, I.**: Demographic basis of tourism development on Croatian islands – the example of Mljet Island, Zagreb, 5. – 6. 11. 2010.

SUMMARY

The object of this doctoral research are the life cycle of tourism areas (destinations) (TALC) in South Dalmatia according to the Butler's (1980) model and the relation of the stage in the cycle with the level of physiognomic, socio-economic, demographic and socio-cultural transformation. Primary goals of the research were: (1) to define the exact area of South Dalmatian tourist destinations (tourism regions), (2) to determine life cycle of tourism areas in South Dalmatia, (3) to improve geographic criteria (indicators) aimed to define the stages of TALC and its spatial implications, (4) to investigate physiognomic, socio-economic, demographic and socio-cultural implications of tourism development in South Dalmatia in qualitative and quantitative way. Following hypotheses were tested in the dissertation: (1) tourism area life cycle depends on the level of physiognomic, socio-economic, demographic and socio-cultural transformation of the area, (2) destinations that had gone through TALC faster experienced more intensive physiognomic transformation than the destinations that had gone slower through TALC, (3) the more the tourism in the South Dalmatian destinations is developed, the higher the level of the socio-economic transformation of the population will be, (4) the more the tourism in the South Dalmatian destinations is developed, the better the demographic situation will be. The emphasis has been placed on the actual stage of each tourism area and on the geographical factors that influenced it. That stage was compared with the characteristics of the stage with peak pressure of tourism in the second half of the 1980s. The area of research is the region South Dalmatia that comprises whole Dubrovnik-Neretva County.

The results of the research were obtained using four sets of methods: (1) *desk* methods (analysis of tourism, census and vital statistics data, as well as data from relevant secondary publications), (2) methods of descriptive statistics, (3) field survey with the questionnaire survey, interviews, field observation and photo documenting, (4) GIS analysis and visualisation. The field survey was conducted on the Island of Korčula (13 – 21 June 2014) and in the Dubrovnik Littoral in the wider sense (24 August – 2 September 2014). It included questionnaire survey on the occasional sample of 108 respondents on Korčula Island and 83 respondents in the Dubrovnik Littoral in the wider sense. The structured questionnaire used in the survey consisted of 49 questions (almost all forced-choice) related to the perception of tourism and its implications in the local area. The field survey included interviews with eight directors of local tourist boards. The interviews consisted of 37-54 questions related to the actual tourist offer, tourism valorisation of heritage, problems, threats and opportunities of tourism development and spatial

implications of tourism. Beside geovisualisation of all investigated indicators, GIS was used in the analysis of physical growth of settlements in the period from the 1970s to the 2010s.

The first goal of the research was to define the exact area of South Dalmatian tourist destinations. It based on the typology of tourist resorts regarding the level of tourism development created in the first step, while the second step comprised grouping tourist resorts into tourism regions based on the typology. Out of 227 settlements, the typology included only 107 settlements (tourist resorts) that recorded tourist beds, arrivals and/or overnight stays in at least one year in the investigated period 2010-2012. Other 120 settlements without accommodation capacities and registered tourism were not included in the typology.

The typology was formed using the following indicators on the level of settlements: (1) number of tourist beds, (2) number of tourist arrivals, (3) number of overnight stays, (4) coefficient of tourist functionality (number of tourist arrivals per 100 inhabitants), (5) density of tourist beds (number of tourist beds per square kilometre), (6) density of tourist arrivals (number of tourist arrivals per square kilometre), (7) tourist class assigned to the tourist resort (A, B, C or D) according to the *Regulation on Criteria for Categorization of Tourist Settlements into Tourist Classes* (NN 152/08). Settlements were grouped into one out of six classes for each indicator (except tourist class). Each indicator in each settlement was assigned from 1 to 6 points according to the previously defined criteria. The higher points were scored to classes with higher value, and lower points to classes with lower value. Points assigned to indicators were eventually counted and tourist resorts were classified into one of six classes according to the final score, using the following criteria:

1. First level tourist resort (≥ 35 points) – tourist centre (tourist resort with highly developed tourism)
2. Second level tourist resort (30 – 35 points) – secondary tourist centre (tourist resort with developed tourism)
3. Third level tourist resort (25 – 30 points) – local tourist centre (tourist resort with medium developed tourism)
4. Fourth level tourist resort (20 – 25 points) – developed small tourist resort
5. Fifth level tourist resort (15 – 20 points) – medium-developed small tourist resort
6. Sixth level tourist resort (< 15 points) – under-developed small tourist resort

The typology resulted in determining a certain number of first- and second-level tourist resorts, tourist centres that are carriers of tourism development in South Dalmatia, and a large number

of small settlements with simpler tourism supply, more or less oriented to tourism. It also confirmed uneven spatial distribution of tourism development in South Dalmatia with the focus on the Dubrovnik urban region, and on Korčula Island and the north-western part of Pelješac Peninsula as secondary tourist areas. On the other hand, Konavle (except Cavtat), the north-western Dubrovnik Littoral, south-eastern Pelješac, Mljet and Lastovo Islands and, particularly, the Lower Neretva Region have lower levels of tourism development. The higher level of tourism development is concentrated almost exclusively in coastal tourist resorts, while the interior is characterized by sporadic and low tourism development (rural tourism has been moderately developing in Konavle and in the interior settlements on Pelješac).

Typology of tourist resorts was used in the tourism regionalization of South Dalmatia in the stricter and in the wider sense. Tourism regions in the stricter sense comprise only tourist resorts, while tourism regions in the wider sense comprise other settlements, those which incline to tourism cores and represent the area of potential diffusion of tourism. Main criteria used in the regionalization were: (1) physical completeness of the settlement and (2) functional gravitation of the settlement. Therefore, the first step was to join all lower level settlements to the first and second level tourist resorts with which they grew with together. In the second step all other tourist resorts in the same municipality were joined with those cores. In the areas in which lacked first and second level tourist resorts two additional criteria were introduced: (3) criterion of territorial isolation (e.g. island), (4) criterion of tourist offer (homogeneity of complementarity in the tourist product). In that way eight tourism regions (destinations) were defined within South Dalmatia: (1) Dubrovnik (comprises the municipalities of Dubrovnik, Dubrovačko Primorje and Župa Dubrovačka), (2) Konavle (the Municipality of Konavle), (3) Lower Neretva (municipalities of Metković, Opuzen, Ploče, Kula Norinska, Slivno, Pojezerje and Zažablje), (4) Pelješac-Ston (municipalities of Ston and Janjina), (5) Pelješac-Orebić (municipalities of Orebić and Trpanj), (6) Korčula, (7) Mljet, (8) Lastovo

Tourism area life cycle was determined for all previously defined tourism regions in the period 1964-2014 (in which reliable tourism data exist). TALC was investigated using data on overnight stays according to the criteria of Lundtorp and Wanhill (2011). Having in mind great differences in the achieved number of overnight stays among the regions, the stages were defined for each region individually using the ratio of actual number of overnight stays in a given year and maximum number of overnight stays in the cycle in the same region. Therefore, the stages were not delimited according the universal criteria, e.g. absolute threshold of overnight stays. Due to great annual oscillations in tourism, quantitatively defined limits

between stages were often modified according to general characteristic in a given period. Tourism development in all tourism areas was analysed within at least two life cycles separated by the Homeland War (1991-1995). The expected problem that it would not be possible to determine TALC in the regions with low overnight stays did not come true because the analysis proved that tourism developed in each region according to the local capacities and wishes of the local population, and not according to an imaginary absolute level of overnight stays. Even those regions recorded most of the stages in TALC, including decline in the end.

In some areas (e.g. Dubrovnik, Konavle, Korčula) early tourism development dates back to the 19th and early 20th century while larger tourist resorts recorded certain level of tourism in the period between World War I and II. More intensive tourism development after World War II based on existing accommodation capacities and information; therefore, a new life cycle in most regions began with an *involvement stage*. Tourism regions adapted their tourist offer to the growing demand for the *Sun and Sea* tourist product. In the early 1960s the regions Dubrovnik, Konavle, Pelješac-Orebić and Korčula had entered the *development stage*, while rural and agricultural regions with less developed tourism (Lower Neretva, Pelješac-Ston and Mljet) joined the development stage in the late 1960s or early 1970s. The development stage was marked by more intensive growth of tourism and construction of hotels and similar facilities owned by the state, usually on the edge of existing settlements and moderate internationalization of tourism. At the beginning those objects were constructed predominantly in relatively large seaside settlements favourable for development of coastal tourism (tourist centres) and later they were constructed diffusely in small resorts and to isolated areas[211]. Some regions, beside tourism relied upon other economic activities, e.g. maritime affairs, industry, agriculture, fishing and stone mining (Korčula, Lower Neretva).

In the late 1970s and in the early 1980s, most regions entered the *consolidation and stagnation stage*, marked initially by decrease in tourist turnover due to the global economic crisis, as well as slower construction of new large accommodation facilities upon which the South Dalmatian tourism relied. Lack of development of additional tourist offer and integral tourism

[211] The 1960s were the period of intensive construction of collective accommodation units in the coastal zone from Dubrovnik to Cavtat and in Slano in the Dubrovnik Littoral, in Orebić and in the surrounding area, in Trpanj on Pelješac Peninsula, in the eastern part of Korčula Island and in Vela Luka and Smokvica in the western part of Korčula. After the tourism cores had been formed, similar facilities started to appear in other tourism areas in the late 1970s and in the 1980s (Mljet and Lastovo Islands, littoral area north of Dubrovnik, littoral area of the Lower Neretva etc.). Some sparsely populated areas and/or areas less favourable for coastal tourism recorded construction of camps instead of large hotels and resting facilities (e.g. Pelješac-Ston Region, Lower Neretva).

development made tourism areas highly dependent upon external factors that reflected in intensive decline every few years.

With the exception of the Lower Neretva and Konavle Region, the accelerated growth after the crisis resulted in reaching the peak of tourist turnover in the period 1984 – 1987. The growth stage usually led automatically to the *stagnation stage*, usually skipping the *consolidation stage* due to intensive growth of overnight stays. However, general characteristics of tourism in that period did not allow identifying separate consolidation stage. Despite intensive growth, the internal factors started to cause dissatisfaction with the tourist offer among the tourists (overbooking, insufficiently developed additional tourist offer, low value for money) and, due to lowering prices in the air transport, tourists started to choose other destinations for their vacation. Although in some areas new accommodation units opened even in the late 1990s, the changes in the tourist interests and segmentation of tourist demand, that the South Dalmatian destinations cannot meet, caused slight decline in the overnight stays. The decline severely intensified by the outbreak of the Homeland War in 1991 when many accommodation facilities were destructed and the others were used as shelters for refugees.

Due to the different economic and political situation, characteristics of the tourist product and demand, the after-war period was defined as a new life cycle. Rejuvenation started already before the end of war and initiated a new *involvement stage*. The end of the war marked the new *development stage (1996-2001)* that in most regions lasted until the mid-2000s. In that stage tourist arrivals increased rapidly and reached the pre-war level. Growth in overnight stays was quite slower due to predominance of shorter trips, but still on the same attraction basis and tourist offer. Rapid growth of tourist turnover and loss of working places during the economic transition and privatisation forced the local population to turn to tourism by investing in accommodation in households, which resulted in rapid increase in the number of tourist beds. Uncontrolled construction of oversized houses caused *ribbon development* and physical transformation of coastal areas resulting in forming micro-agglomerations along the coast.

In the mid-2000s the classic *Sun and Sea* tourist product started losing popularity and was not able to attract new tourists any more. Beside decreasing popularity of the simple tourist product, stagnation was induced by the global recession. Faced with underdevelopment and saturation of the tourist product, great efforts have been put into diversification of the tourist product, including nautical tourism, sports activities, local food and wine, natural and cultural heritage and events. Those efforts, economic growth in the main markets and global political situation

reflected in new growth of tourism turnover since 2011. Since the observed period after 2011 is too short to determine long-term trends, whole period since mid-2000s is usually observed as one (combined) stage. In 2014, last analysed year, only the Dubrovnik Region was in the uninterrupted *development stage* that began as early as in the mid-1990s. The Pelješac-Orebić Region is in the *consolidation stage*, the Lower Neretva Region is in the combined *stage of development and stagnation* (the level of tourism development is very low and it cannot be treated as tourism area at all), the regions Konavle and Pelješac-Ston are in the combined *stage of consolidation and stagnation*, the regions Korčula and Mljet are in the *stagnation stage*, while the Lastovo Region is in the *stage of stagnation and decline*.

Demographic transformation in South Dalmatia included the analysis of spatial distribution of the population, population dynamics and age-sex composition in relation to tourism. The analysis confirmed that, beside development of tourism, demographic transformation was influenced by many different factors. In 2011 South Dalmatia had a total population of 122.568, highly concentrated in the Dubrovnik Urban Region, along the transport axis Metković-Opuzen-Ploče in the Lower Neretva Region, in the western and eastern part of Korčula Island (including Orebić on Pelješac-Peninsula). Large settlements have more positive age-sex composition, higher share of active population and initiatives for tourism development. Small settlements often lack critical population mass for larger tourism projects and development of complex tourism supply and, therefore, tourism is limited to the simple *Sun-and-Sea* tourism product and renting rooms and apartments in the private households.

Although in the 1948-2011 period total population augmented by 34.033 or 38.4%, the 1948-1991 period recorded demographic progression, while in the 1991-2011 period the region had moderate depopulation. Population growth until 1981 was influenced by strong natural increase, with much lower positive net migration in some tourism regions (e. g. Dubrovnik, Lower, Neretva) and intensive out-migration in other regions related to deagrarization and insufficient tourism development (e. g. Mljet, Pelješac). Intensive tourism growth in the period 1981-1991 attracted many newcomers, causing positive net migration to outweigh lower natural increase. Socioeconomic transformation resulted in internal change in the population distribution on the local level, predominantly from rural agricultural and fishing villages on the islands and in the hinterland towards the cities and coastal tourist resorts. The Homeland War, decline in tourism and economic transition resulted in great loss of jobs and lower economic activity which caused highly negative net migration, natural fall and total depopulation in the

1991-2001 period. New life cycle and economic development in the 2001-2011 ceased negative net migration leading to only minor depopulation.

Long-term and intensive depopulation reflected in very unfavourable age composition of the population in South Dalmatia. In 2011 elderly population (65 years and above) outnumbered younger population (0-14 years) (17.8% vs. 16.3%), and the intensive process of population ageing is visible in the age index (109.4) and average age (41 years). Coastal tourism regions Lower Neretva, Konavle and Dubrovnik have less aged population due to more intensive and complex economic development (industry, agriculture, aquaculture, transport), availability of transport and services. On the other hand, tourism regions on Pelješac Peninsula and the islands are deeply affected by ageing; their economies rely almost exclusively on tourism (with high seasonality, lower tourism turnover and complementary accommodation facilities), while other economic activities sporadically developed (agriculture) or are deeply in crisis (industry).

The analysis of socioeconomic transformation was conducted using six groups of indicators: (1) education composition, (2) composition of population according to the economic activity, (3) composition of active population according to the sector of economic activity, (4) share of agricultural population, (5) coefficient of tourism functionality (number of tourist beds per 100 inhabitants) and (6) intensity of total tourism turnover (number of tourist arrivals per 100 inhabitants). The analysis was completed by perception of economic implications of tourism obtained in the questionnaire survey. The educational level has been steadily improving in the observed period due to general socioeconomic development. In 2011 8.1% of the population did not have finished primary education (elementary school), 17.5% had primary, 55.6% secondary and 18.8% had tertiary education. Despite improved educational level, the share of tertiary educated population is below expectations. A part of young population decide not to study at the university because they believe that high school is sufficient for work in tourism. On the other hand, many highly educated people that had gone outside the region to study, have decided not to return due to lack of jobs that require their skills.

The share of active population in the 1961-2001 period was rather steadily low (between 39.9 and 43.8%) with constantly higher share of population with income (mostly retired) due to population ageing. The 2011 census recorded slightly higher level of economic activity (50.6%) due to increased economic activity, particularly tourism. Tourism regions with larger population, developed tourism, complex economic composition and less aged population have higher share of active population (Dubrovnik, Konavle, Pelješac-Orebić and Korčula).

Basic socioeconomic processes in South Dalmatia 1961-2011 have been *deagrarization* (decrease in the share of agricultural population) and *tertiarization* (increase in the share of employed in services), in large part influenced by tourism. The intensity of those processes reached its peak between 1971 and 1991 and from then the composition of the active population remained almost unchanged. Having in mind significant temporal discrepancy between deagrarization and intensive development of tourism, rather great share of former agricultural population left in search for jobs outside South Dalmatia. In 2011 7.1% of active population worked in the primary sector, 15.4% in the secondary sector and 77.5% in the tertiary sector.

Social pressure of tourism on the local population (tested using the coefficient of tourism functionality and the intensity of total tourism turnover) had similar pattern as tourism turnover in the life cycle. In the 1980s, during the highest tourism turnover, the social pressure of tourism was very high in the limited number of tourist resorts with large hotels and other basic accommodation facilities, while the pressure in other settlements was low or none. The increase in the social pressure of tourism in the last life cycle was more spatially distributed because of intensive development of tourism in the private households in many small and medium settlements. Therefore, today there are many more places with high social pressure of tourism than in the 1980s, while most central tourist resorts have lower pressure than in 1980s. In 2011 South Dalmatia had an average of 55.1 beds and 852.7 tourist arrivals per 100 inhabitants.

The perception of socioeconomic implications of tourism is quite positive both in Dubrovnik (average 3.7 on the Likert scale 1-5) and on Korčula Island (3.6). Respondents are aware of positive economic impacts of tourism, particularly of the impact of tourism on increased number of working places (4.3 in both regions), on the life standard (4.0 on Korčula Island and 4.1 in Dubrovnik) and higher supply of services (3.9 on Korčula Island and 4.0 in Dubrovnik). Despite expectations, the respondents on Korčula Island mostly disagree with the statement that the economic benefits is concentrated among small share of the population (2.7) while in Dubrovnik responses are very contrary and indifferent (3.0). However, more respondents think the money earned from tourism ends outside the region (3.2 on Korčula Island, 3.6 in Dubrovnik) and that the income of tourism is not invested sufficiently into the region (2.6). Most respondents disagree with the statement that tourism is developed according to plans (2.5 on Korčula Island, 2.4 in Dubrovnik), which proves their awareness of the negative consequences of unplanned and uncontrolled development of tourism.

The analysis of physiognomic implications of tourism included the physical pressure of tourism (expressed as density of tourist beds and overnight stays), number and composition of dwellings, as well as growth of constructed parts of settlements and coastal zone under the influence of tourism. The change of density of tourist beds and overnight stays is partly in accordance with the life cycle, but with great difference in the socialist and present life cycle. In the socialist period, due to principle of concentration of large accommodation units, the physical pressure of tourism was very high in limited number of tourist resorts with large hotels and resting facilities. After the Homeland War spatial diffusion of accommodation units in the private households caused higher physical pressure in a wider area, while the pressure in central tourist resorts is lower than in the 1980s. In 2011 an average densities were 37.9 beds and 2739.1 overnight stays per square kilometre.

In the 1971-2011 number of dwellings doubled reaching the maximum of 64.679. The growth rates were the highest from 1971 to 1991 and related predominantly to occupied dwellings for permanent residence due to the growth of population and reducing average households. The growth of occupied dwellings for permanent residence was followed by second homes, located mostly in attractive coastal areas. In 2001-2011 South Dalmatia recorded virtually contradictory process – population decreased, while dwellings had a growth of more than 20%, because of growing number of second homes and dwellings used for renting to tourists. In 2011 62.8% of all dwellings were used as occupied dwellings used for permanent residence, 10.9% as second homes, 7.3% for renting and 19.0% belonged to other categories. Significant differences persist between coastal regions, with domination of occupied dwellings for permanent residence, and insular and peninsular regions with high share of second homes and dwellings for renting, as a consequence of long-term decrease in the number of residents.

Main factors that influenced changes in the cultural landscape in South Dalmatia since the 1970s are: (1) construction of basic and additional accommodation facilities within and outside existing settlements, predominantly in the coastal zone, (2) urbanization, (3) construction of large infrastructure (ports, highways, bridges), (4) *brownfields* and *greyfields*, former industrial, accommodation and other facilities, often along the coast (Korčula, Lastovo, Konavle, Dubrovnik…), (5) spread of *depopulation landscape* and (6) reagrarization. In the late 1970s all constructed areas in South Dalmatia comprised an area of 38.1 square kilometres or 2.1% of total area. The highest share of constructed areas were recorded in tourism regions Dubrovnik and Lower Neretva, with larger cities, and the lowest Mljet and Lastovo, rural regions with poor development of non-agricultural activities and small population. Since the 1970s the

constructed areas have increased more than 75% and comprise 67.4 square kilometres or 3.8% of total area. The highest relative growth of 130% in the region of Pelješac-Ston, marked by depopulation, is result of intensive construction of second homes and renting units that replaced former large camps. Similar processes occurred in the region Pelješac-Orebić, where the constructed area doubled. Construction of second homes and facilities for renting in the households caused *strip development* of settlements in one or two rows along the coast, occupying the most attractive land.

Physiognomic impacts of tourism are perceived mildly positive in both regions (3.6 on Korčula Island, 3.5 in Dubrovnik). Respondents think that tourism contributed the revitalization of historical and traditional buildings (3.8 in both areas), as well as organization and cleanliness of the settlement (3.8 on Korčula Island, 3.6 in Dubrovnik) while the impact of tourism on protection of natural resources in perceived less positive (3.0 on Korčula Island, 2.7 in Dubrovnik). Respondents in Dubrovnik perceive crowds, noise and pollution (4.0), as well as overcrowded beaches, parks and streets (3.7) much more intensively than on Korčula Island (3.4 and 3.1). The impact of tourism on illegal, unplanned and non-aesthetic construction is stronger perceived in Dubrovnik (3.4) than on Korčula Island (3.1). Respondents in both areas are aware of that problem, but the difference is in the perception of causes and severity of it.

Sociocultural transformation was investigated using the results of the questionnaire survey and interviews. That group impacts has been evaluated as the most positive of all categories (3.8 on Korčula Island, 3.9 in Dubrovnik), due to absence of negative sociocultural aspects of tourism. Respondents in both regions agree that tourism encourages development of cultural activities (crafts, arts, festivals) (4.1 on Korčula Island, 3.7 in Dubrovnik) and that it stimulates the revitalization of cultural tradition (4.1 on Korčula Island, 3.9 in Dubrovnik). They think tourism influences the change in the way of life; more in Dubrovnik (3.9), which is in the higher stage of the life cycle and causes stronger spatial implications, than on Korčula Island (3.5), where the impact is less visible. Respondents mostly disagree with the statement that recreational resources became more available with tourism (3.1 on Korčula Island, 2.4 in Dubrovnik). Furthermore, some respondents pointed out that tourism had led even to privatization of some resources (e.g. beaches) that became unavailable to the local people.

The doctoral research successfully fulfilled all four goals defined in the beginning of the research. Fulfilling first two goals included defining eight tourism areas and testing the life cycle of tourism for each of them, including lower level regions in the Dubrovnik Region. The

goal *to improve geographic criteria (indicators) aimed to define the stages of TALC and its spatial implications* was partially fulfilled. Set of indicators for testing spatial transformation of the regions was selected and it gave good image of real and perceived changes, but it was not possible to define correct and precise threshold for each indicator that would later be used in determining life cycle stages in other tourism areas. The way of determining life cycle stages in this research based on the premise that the life cycle occurs in all regions in relation to their receptive capability, and not depending on imaginary absolute number of overnight stays that a region should meet to enter the next stage. The last goal – *to investigate physiognomic, socio-economic, demographic and socio-cultural implications of tourism development in South Dalmatia in qualitative and quantitative way* – was successfully fulfilled.

All four hypotheses were confirmed completely or partially. The first hypothesis – *tourism area life cycle depends on the level of physiognomic, socio-economic, demographic and socio-cultural transformation of the area* – was confirmed partially. Beside the relation with the level of spatial transformation, the life cycle is more influenced by internal and external factors, particularly in the stages of development (increase in income, life standard, free time, transport connections…), stagnation (recession, competition of other destinations…) and decline (the Homeland War). The second hypothesis – *destinations that had gone through TALC faster experienced more intensive physiognomic transformation than the destinations that had gone slower through TALC* – was also partially confirmed. The time needed for destinations to pass through TALC was more or less the same so it was not possible to compare the speed and the intensity of physiognomic transformation. However, the analysis pointed out that the differences in the physiognomic transformation depend upon the intensity of tourism development. Absolute increase in constructed areas is common to tourist areas with higher tourism turnover, while higher relative growth occurred in less developed tourism areas, mostly rural, marked by intensive physiognomic transformation.

The third hypothesis – *the more the tourism in the South Dalmatian destinations is developed, the higher the level of the socio-economic transformation of the population will be* – was completely confirmed. The last hypothesis – *the more the tourism in the South Dalmatian destinations is developed, the better the demographic situation will be* – was partially confirmed. Although there is a visible relation of tourism and demographic changes, the most important factor of more favourable demographic situation is the existence of urban centres and complex economic structure. Tourism, particularly with simple structure, is not sufficient to encourage more favourable demographic development.